

המבוא לספרי הרמב"ם

פירוש-המשניות ♦ ספר-המצוות ♦ משנה-תורה

הרב דוד משה מוסקוביץ
בעל המחבר 'צהר לתיבה' על החומש

פתיחת שערים להבנת משנתו של
רבינו משה בן מימון

הפצה

בארץ ישראל

חיש

03-9606770

chish770@gmail.com

www.chish.co.il

באמריקה

Shazak Productions

Moshe Moscovitz

6415 N. Sacramento

Chicago, IL 60645

mosheshazak@gmail.com

312-774-3350

כריכה, עיצוב ועימוד:

ד. מ. מוסקוביץ, אפרים גאטבעטער

כל הזכויות שמורות

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להעתיק, לתרגם, לאחסן במאגר מידע או להפיץ
ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או מכני
או אחר, ללא אישור מפורש בכתב מהמחבר.

copyright © 2014

ה'תשע"ד לפ"ק

ISBN: 1-9030925-18-2

נדפס בישראל

חיש, דפוס וכריכה, א.ת. רמלה

Printed in Israel

**הסכמת הגאון הרב יצחק שילת שליט"א
ראש ישיבת מעלה אדומים ומגדולי מהדירי ספרי רבינו הרמב"ם**

ב"ה

י"ט כסלו תשע"ד

ידידי הרה"ג ר' דוד משה מוסקוביץ שליט"א רחש ליבו דבר טוב, "אומר אני מעשי למלך, לשוני עט סופר מהיר", לתת לפני עם-ה' ספר מבוא גדול ורחב לכתבי מורה הדורות הרמב"ם ז"ל. ובאמת פתח הרב המחבר שליט"א פתח רחב כפתחו של אולם לתולדות חייו, כתביו ושיטתו של רבנו, לא הניח דבר גדול ודבר קטן, בחיפוש אחר חיפוש, בעמל ויגיעה רבה, עד שערך לפנינו שולחן מלא כל טוב, ידע מקיף ופנימי, אשר יהיה למורה דרך לאלה הרוצים לבוא בשער המלך ולבקר בהיכלו.

וכבר התפרסמה והולכת ומתפשטת בישראל תקנתו של הרבי מליובביץ' נבג"מ ללימוד הרמב"ם היומי, בבחינת אשרי שומע לי שוקד על דלתותי יום יום. האי יומא דקא גרים, יום י"ט בכסלו, יומא טבא להפצת המעיינות חוצה, להרבות תורה וקדושה בישראל, ואשרי חלקו של המחבר שספרו יהיה לעזר רב בזה.

החותם בברכה נאמנה,

יצחק שילת

הרב גדלי' דוב שווארץ, ראב"ד
RABBI GEDALIA DOV SCHWARTZ
Rosh Beth Din

הרב יונה ריס, אב"ד
RABBI YONA REISS
Av Beth Din

הרב אברהם מרדכי אברמסן
Menahel

בית דין צדק דק"ק שיקגו והגליל
דמועת הרבנים דשיקגו
BETH DIN ZEDEK

CHICAGO RABBINICAL COUNCIL
2701 W. Howard Street * Chicago, Illinois 60645

הסכמת הגאון הרב גדלי' דוב שווארץ, שליט"א

ראש אב בית דין דמועת הרבנים דשיקגו

י"ט כסלו תשע"ד

בזכר ענין גליונות אל מחיבור "ספר המבוא"
למחברו רבה דוד משה מאסקאוויץ ליקו לכתוב ופודע
החלק כמה שנים מאד מן כהנין בפודעין געווען
מבקרני פולקס הארואונדן "הגעזעג פרינץ פליקאו"
כמו רבץ פארצוגען ענין רבץ פודע אין מקור האלאקט
אויפן פון געקויניו האומקיי, במחילת פודע אונטער
המחבר פון מאד לימוד זידעס וקראס געזעל כמה
י"ט יונה יעד עפרישע מחיבור בעל שמו ספר אהלי
על בן ארבע יקום היצר לאו אונטער מסורת פודע
גלימוד תורה פון דוכיור אונט. פאסירג רבץ צור
פודע געווען רבא יאנוע, פליגד ראלן עפריש
אונט. געווען פליגד פאמער פליגד פליגד קיין
הראש יקפודע היפעס פפרישע זען געווען אונטער
אפירשע פליגדעס. פליגד יעד ארון דאו אונט. פליגד
פליגד געווען ספרי לימוד תורה פליגד אונט. פליגד
הרבי פליגד עכס האמער לימוד עפריש פליגד האמער
אונט. פליגד פליגד פליגד פליגד פליגד פליגד

י"ט כסלו תשע"ד

הופיע לפני גליונות של החיבור "ספר המבוא" שמחברו הרב דוד משה מאסקאוויץ שיחי' שהוא ידוע לי במשך כמה שנים כאחד מן הרבנים הדגולים מצוות מפקחי הכשרות בארגוננו "מועצת הרבנים דשיקגו". כמו בכל פעולותיו למען הכלל, הוא איש מהיר-המלאכה ועושה כל תפקידיו באמונה. המעלות האלה מתבלט בחיבור הנחמד שעומד לידיפס, ונראה בעליל כמה יגיעות יגע להוציא חיבור כזה שהוא ספר שמושי לכל בן-תורה לתפוס ביתר שאת את משך מסורת הדורות בלימוד תורתנו הק', ולהכיר אנשי המסורת בכל דור ודור במערכת חכמי ישראל. כצעד ראשון להבהיר אישיות הדורות הציג המחבר הנעלה הנ"ל כמה קוין בביאור תקופות חייהם הפרטיים, וגם נקודות אופיניות מפירושהם המיוחדים. הנה ידי תכון עמו לרכוש החיבור הנ"ל בשורת ספרי שימוש תורני, להגדיל תורה ולהאדירה. ברכתי נטוי' לך המחבר שיתאמץ להגביר חיל בתורה ובעבודתו הק' לשם ולתפארת.

ברגשי ידידות,

גדלי' דוב שווארץ

בס"ד

הרב גדלי דוב שווארץ, ראב"ד
RABBI GEDALIA DOV SCHWARTZ
Rosh Beth Din

הרב יונה ריס, אב"ד
RABBI YONA REISS
Av Beth Din

הרב אברהם מרדכי אברמסון
Menahel

בית דין צדק דק"ק שיקגו והגליל
דמועת הרבנים דשיקגו
BETH DIN ZEDEK

CHICAGO RABBINICAL COUNCIL
2701 W. Howard Street * Chicago, Illinois 60645

הסכמת הגאון הרב יונה יצחק יעקב הכהן ריס, שליט"א

אב בית דין דמועת הרבנים דשיקגו

י"א כסלו תשע"ז

הנני גשה לברך את המחבר הרה"ג רב דוד משה מוסקוביץ שליט"א
ורמב"ם שייביא את אהבי התורה ולומדיה לתועלת רבה ולשבח את ספרו הנהדר "המבוא לספרי
התורה והנביאים" של רבנו הגדול והנשגב רבינו הרמב"ם שליט"א ופנינו לראות את תועלתו
וענינו להפיק תועלת רבה מהפנים הנשגבים של הספר הנכבד הזה
וענינו לשבח את המחבר על שכתב את ספרו הנכבד הזה וכתב בו כלל תפוצות
העולם. ויה"ר שייזכה תמיד להפיץ מעיינותיו החוצה להגדיל תורה ולהאדירה מתוך הרחבת הדעת ושמחת
החיים.
יקימו המעריצים ואנינו גכ"ל א"ב
יונה יצחק יעקב הכהן ריס

י"א כסלו תשע"ז

הנני בזה לברך את המחבר הרה"ג רב דוד משה מוסקוביץ שליט"א ולשבח את ספרו הנהדר "המבוא לספרי
הרמב"ם" שייביא את אהבי התורה ולומדיה לתועלת רבה ולשבח את ספרו הנכבד הזה וכתב בו כלל תפוצות
העולם. ויה"ר שייזכה תמיד להפיץ מעיינותיו החוצה להגדיל תורה ולהאדירה מתוך הרחבת הדעת ושמחת
החיים.

וספר זה מסודר בצורה נאה ובסדר יפה ובלשון צחה, דבר דיבור על אופניו. ואמינא לפעלה טובא וחיילו
לאורייתא, שעמל ויגע כמה שנים להוציא דבר מתוקן מתחת ידו כלי מחמדים וחכו ממתקים. ולפי דעתי ראוי
ספר זה לעלות על שולחן מלכים, מאן מלכי רבנן, ולהתקבל בין כתלי בתי מדרשות ובתי ספר בכל תפוצות
העולם. ויה"ר שייזכה תמיד להפיץ מעיינותיו החוצה להגדיל תורה ולהאדירה מתוך הרחבת הדעת ושמחת
החיים.

ידידו המעריצו ומברכו בכל טוב,
יונה יצחק יעקב הכהן ריס

מפתח אישים ומושגים

'המבוא לספרי הרמב"ם' מעוטר לכל אורכו בתולדות חייהם של אישים גדולים בתולדות ישראל, ובמושגים מרכזיים ביהדות ובתולדותיה. סקירות קצרות אלה קובעים ברכה לעצמם.

כאן רשימת האישים והמושגים הנסקרים בספר:

רבינו זרחיה הלוי - בעל המאור 124	קורדובה, ספרד 36
רבינו שמשון - הר"ש משאנץ 125	הר"י מיגאש 38
רבי מנחם עזריה מפאנו - רמ"ע מפאנו 136	פוסטאט, מצרים 40
הלכתא כבתראי 137	אלכסנדריה, מצרים 40
שיעור קומה 140	רבי יעקב פראג'י 41
משפחת אבן תיבון 142	ספר יוחסין 45
רבי שמואל ׳ תיבון 143	הרב יעקב משה טולידאנו 47
רבי יהודה אלחריזי 144	הרדב"ז 52
רבי שלמה ׳ אדרת - הרשב"א 146	הקראים 54
ברצלונה, ספרד 146	רבי שמואל בעל בית שמואל 68
משפחת המדפיסים שונצינו 147	חסידי אשכנז 76
הרב יוסף קאפח 147	רבי אברהם זכות - בעל ספר היוחסין 77
רבי יששכר בער איילנבורג - בעל באר שבע 148	כתר ארם צובא 81
רבי עובדיה מברטנורה - הרע"ב 152	מצחף - קודקס 82
הרע"ב על המשנה 152	ארם צובא 83
רבי יום טוב ליפמאן הלוי הלר - התוספות יום טוב 153	קולופון 83
התוספות יום טוב על המשנה 154	רבי יוסף ׳ כספי 83
רבי יהוסף אשכנזי - התנא מצפת 164	המאירי 87
הפיוט, 'יגדל אלקים חי' 183	רבינו דוד הכוכבי - בעל ספר הבתים 88
רבי חסדאי קרשקש 184	רבי משה חאגיז 89
דון יצחק אברבנאל 185	רבי בצלאל אשכנזי - בעל שיטה מקובצת 91
רבי יוסף אלבו - בעל העיקרים 186	רבי יצחק אלפסי - הר"ף 93
רבי יהודה ליווא ב"ר בצלאל - המהר"ל מפראג 232	רבי יעקב עמדין - היעב"ץ 101
מנחם בן סרוק 254	רבי יעקב אנטולי - בעל מלמד התלמידים 106
אזהרות 261	הגניזה הקהירית 108
רבינו סעדיה גאון - הרס"ג 262	רב האי גאון 122
רבי שלמה ׳ גבירול 263	רבינו נתן אב הישיבה 122
ספר הלכות גדולות (הבה"ג) 263	רבינו יצחק ב"ר מלכי צדק - הריבמ"ץ 123
רבי מאיר פופרש הכהן 269	רבי יצחק ׳ גיאות 123

- הרב חיים דוב שעוועל 287
 רבי שמעון ב"ר צמח דוראן - בעל התשב"ץ 288
 תחכמוני 292
 רבי דניאל הבבלי 293
 רבי משה ב"ר שמואל ׳ תיבון 302
 הרב חיים הלר 304
 רבי יצחק די ליאון - בעל מגילת אסתר 305
 רבי אברהם אליגרי - בעל לב שמח 306
 רבי חנניה קאזיס - בעל קנאת סופרים 307
 רבי אריה לייב הרוביץ - בעל מרגניתא טבא 308
 ספר המנוחה 344
 רבינו ירוחם 349
 רבינו וידאל די טולוסא - בעל המגיד משנה 351
 המגיד של מרן רבי יוסף קארו 356
 יד מלאכי 368
 רבי אברהם די בוטון - בעל לחם משנה 376
 רבי יוסף ׳ כספי 383
 תחום שבת - 390
 רבי מאיר הלוי אבולעפאי - הרמ"ה 395
 הראב"ד השלישי - בעל ההשגות 399
 רבי דוד קונפורטי - בעל קורא הדורות 400
 רבי שמשון - הר"ש משאנץ 402
 רבינו אשר - הרא"ש 403
 רבי מנחם בן זרח - בעל צידה לדרך 404
 רבינו יהודה בן הרא"ש 405
 רבי שם טוב ׳ גאון - בעל מגדל עוז 426
 פולמוס הסמיכה 427
 רבי יעקב בירב - מהר"י בירב 428
 רבי לוי ׳ חביב - הרלב"ח 428
 רבי משה באסולה - בעל ספר המסעות 431
 רבי חיים ׳ עטר - בעל אור החיים 432
 רבי יהונתן הכהן מלוניל 435
 רבי משה הכהן - בעל הגהות הרמ"ך 435
 מגן אבות 436
 רבי יצחק ב"ר ששת פרפת - הריב"ש 440
 רבי יצחק די ליאון 441
 רבי משה מקוצי בעל הסמ"ג 443
 רבי מאיר ב"ר ברוך - המהר"ם מרוטנבורג 444
 רבי מאיר הכהן - בעל הגהות מיימוניות 445
 רבי צדקיה הרופא 446
 רבי ישעיה די טראני - בעל תוספות הרי"ד 446
 רבי יוסף קולן - המהרי"ק 448
 רבי יעקב בן אשר - בעל הטורים 455
 מרן רבי יוסף קארו - בעל בית יוסף ושו"ע 458
 רבי משה סופר - החת"ם סופר 461
 רבי יחזקאל לנדא - הנודע ביהודה 465
 רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק - בעל אור שמח 466
 רבי חיים הלוי סולובייצ'יק - רבי חיים בריסקר 468
 רבי יוסף רוזין מדווינסק - הרוגצ'ביר 468
 בחינות עולם 472

תוכן העניינים

13.....	אודות ספר־המבוא	פתח דבר	
18.....	סקירה כללית על ספרי דברי־ימי־ישראל		
35.....	”ולא קם כמשה“: חיי הרמב”ם הפרק מוקדש לעילוי נשמת איתמר יעקב יאנאווסקי נדבת משפחת יאנאווסקי – טורנטו; משפחת מורגשטרן – שיקגו. מצאצאי בעל 'טהרת ישראל'	פרק א	
49.....	”ומשה היה רועה“: מנהיגות הרמב”ם במצרים הפרק מוקדש לזכות צוות מחלקת הכשרות של מועצת הרבנים דשיקגו – cRc תחת הנהלת הרב שלום יהודה פישביין שליט”א	פרק ב	
63.....	בית רבינו: מרבינו מימון עד רבינו דוד הנגיד האחרון הפרק מוקדש לעילוי נשמות: ר' מאיר שמעון בן משה נחום ופערל גאלדע בת אפרים מאסקאוויץ; ר' יוסף בן זעליג הלוי ועטל בת נחום הלוי סמידט נדבת ר' אפרים וצבי מאסקאוויץ – שיקגו	פרק ג	
85.....	”זכרו תורת משה“: כתבי הרמב”ם נספח – לשון חכמים: שפתו של הרמב”ם בחיבוריו	פרק ד	
109.....	הפרק מוקדש לעילוי נשמות משפחת גיססינגער: ר' חיים זאב בן שלמה; חנה בת ישראל יעקב; פייגע סערעל בת חיים זאב		
113.....	”הואיל משה באר את התורה“: פירוש־המשניות הפרק מוקדש לעילוי נשמות: הרב ראובן דובער בן העניא וחי' גיטל בת שרה לאה נפרסטק נדבת ר' ישראל אהרן נפרסטק – כפר חב”ד	פרק ה	
133.....	”ועתה כתבו לכם“: כתבי־יד ותרגומי פירוש־המשניות נספח – ”מפרשי“ פירוש־המשניות: תוספות־יום־טוב ומלאכת־שלמה	פרק ו	
151.....	הפרק מוקדש ליובא ורגינה עדני, דניאל ומזל מזרחי. שיזכו לרוב נחת ובריאות נכונה. נדבת בנם וחתנם – הרב עמנואל מזרחי ורעייתו – אלקנה		
169.....	”יוצר המאורות“: ההקדמות לפירוש־המשניות הפרק מוקדש לזכות מורי ורבי הרה”ג הרב נחום גרינוואלד, לייקווד ניו דז'ורסי – ד.מ.מ.	פרק ז	
201.....	מפניני הספר: קטעים נבחרים מפירוש־המשניות הפרק מוקדש לעילוי נשמת ר' יצחק משה בן יהודה יהושע הכהן טויבענפעלד נדבת משפחת טויבענפעלד – ניו יורק (חברת 'שמח מוסיקה')	פרק ח	

תוכן העניינים

<p>259....."ציוה לנו משה": ספר־המצוות</p> <p>286נפסח א - השגות הרמב"ן: "להציל את הבה"ג מחֶצְיו של רבינו"</p> <p>289נפסח ב - "הלחץ הרב": תרי"ג מצוות - לא פחות ולא יותר?</p> <p>הפרק מוקדש לעילוי נשמות הרב גבריאל נח ורבקה הולצברג הי"ד</p> <p>291.....ספר־המצוות במרוצות הדורות</p> <p>הפרק לזכות הרב משה מרינובסקי וזוגתו חנה, ובניהם ובנותיהם שיחי הצלחה "בכל מכל כל" - כפר דניאל</p>	<p>פרק ט</p> <p>פרק י</p>	
<p>311.....הקדמת הרמב"ם למשנה־תורה</p> <p>335.....נפסח - 'משנה תורה' או 'י"ד החזקה'?</p> <p>הפרק מוקדש לעילוי נשמת הרב בן ציון אלסוונג נדבת משפת אלסוונג - שיקגו</p>	<p>פרק יא</p>	
<p>339....."להכתיר חיבורו בשלשה כתרים"</p> <p>הפרק מוקדש לזכות הרב שמואל ומלכה רסקין ובנותיהם חנה, חיה מושקא ודבורה לאה הצלחה "בכל מכל כל" - חולון</p>	<p>פרק יב</p>	
<p>359....."לקרב הדינים אל השכל"</p> <p>הפרק מוקדש לעילוי נשמת הרה"ת יהונתן בנימין הלוי בורגן נדבת אשתו מרת חיה גיטל בורגן - כפר חב"ד</p>	<p>פרק יג</p>	
<p>385....."והביטו אחרי משה": ביקורות על המשנה־תורה</p> <p>הפרק מוקדש לעילוי נשמות: יעקב בן יצחק הלוי גאטבעטער, ואשר אברהם בן יהושע גולדברג נדבת ר' אפרים גאטבעטער - ניו יורק</p>	<p>פרק יד</p>	
<p>407....."והשיב משה": תשובות הרמב"ם למשיגיו</p> <p>הפרק מוקדש לעילוי נשמת החזן הרה"ח ר' משה יעקב בן הרב מרדכי דב טעלעשעווסקי נדבת ר' שלמה וחנה גאלדא נפרסטק - ניו יורק</p>	<p>פרק טו</p>	
<p>419....."בכל מדינה ומדינה": התקבלות המשנה־תורה בעולם</p> <p>הפרק מוקדש לעילוי נשמת הרה"ח ר' אהרן בן הרב יצחק זאקאן נדבת משפחת ר' ברוך ובריינא נפרסטק - ניו יורק</p>	<p>פרק טז</p>	
<p>451....."קול גדול ולא יסף": השפעת המשנה־תורה לדורות</p> <p>הפרק מוקדש לעילוי נשמת הילדה התמימה אלטא מינא ע"ה בת הרב יששכר שלמה טייכטל שליט"א מצאצאי בעל משנת־שכיר ואם־הבנים־שמחה</p>	<p>פרק יז</p>	

"רבינו משה רבינו הגדול... ראוי לפארו, ולרוממו, ולברך בשמו"

מנורת המאור, מאור גלותינו – המאיר עיני חשכים, מורה הנבוכים; אשר מימות רב אסי לא קם, כרבינו משה, רבינו הגדול, "תורה וגדולה במקום אחד".

אם יתהלל המתהלל **בפאר האבות**: הוא היושב במלכות ראשונה, אבותיו ואבות-אבותיו כולם חכמים ונבונים, זרע דוד מלך ישראל.

ואם יתפאר המתפאר **בידיעת חכמות**: הוא גדול מכולם. מי גדול ממשה בכל חכמה ומדע... יש לו יד ושם עשר ידות.

ואם יתהדר המתהדר **בכבוד חכמת התורה**: הנה הוא אב לכולנו, לא היתה קרייה אשר שגבה ממנו: בבלי, וירושלמי, ותוספתות, ומכילתות, וספרא וספרי, ספרא-רבא וספרא-זוטא, הן כל ראתה עינו. וכן בחידושי הגאונים וחיבוריהם ותשובותיהם ומדרשי החכמים, שמעה אוזנו ותבן לה... בזאת יתהלל המתהלל ב'השכל וידוע אותו' – הוא ראשון לכולם עשר ידות.

ובמעשה: "והאיש משה עניו מאד".

ואם **בקריבה למלכות**: גם האיש משה גדול מאד בארץ מצרים בחצר המלך והשרים.

ובתיקון המידות ובדרך ישר – לימד דעת את העם.

...ואילו לא חיבר לנו אלא ספר-המצוות דיינו, כל שכן שחיבר לנו הי"ד-החזקה אשר לפניו אין כמוהו מי שכלל הכל בחיבור אחד, ואחריו לא יהיה. וכמה איגרות אחרות חיבר ליישר התועים מדרך.

עולה על כולנה: ספר **מורה הנבוכים** אשר יישר דרך העוברים, ובנה אותו חומה בצורה נגד מכחישי התורה ונגד מלעיגים.

הן אלה קצות דרכיו, ומי יוכל למלל גבורותיו, נפלאותיו, ומחשבותיו. אשריו, ואשרי רבו, ואשרי אנשיו, ואשרי משרתיו, ואשרי אשר ראו אותו, ואשרי תלמידיו אשר למדו תורה מפיו... **וראוי לפארו, ולרוממו, ולברך בשמו.**

רבי שלמה (בנו של הרשב"ץ) בספרו מלחמת השם

ספר המבוא

ספר-המבוא: "בינו שנות דור ודור"

ספר-המבוא – שהכרך הנוכחי, 'המבוא לספרי הרמב"ם', הוא חלקו הראשון – בא לענות על צורך רחב שקיים אצל מחבבי התורה ומצוותיה ואף אצל לומדי התורה. למרות כל הספרות היהודית-היסטורית שמנינו לעיל, עובדה היא כי רבים וטובים, תלמידים בראשית דרכם, וייתכן אף תלמידי חכמים – חסרים בידיעות בתולדות עם ישראל. פעמים קורה שאפילו תלמיד חכם מובהק שואל: מי קדם למי – הרא"ש לרמב"ם או הפוך? לעתים לומד הלכה אינו מודע לעובדה הפשוטה – ה'כסף משנה' הוא גם מחברו של ה'בית יוסף', והוא גם זה שחיבר את השולחן ערוך. וכן, מהו סדר כתיבת הספרים של המחבר – האם פירוש-המשניות להרמב"ם קדם למשנה-תורה שלו או שמא להיפך? באיזו שפה כתב הרמב"ם את חיבוריו, ומדוע? לדאבונו, דברי תורה מנותקים מחכמי התורה מולידיהם. בספר-המבוא שלפנינו באנו להציע ללומד, בית-שער לטרקלין ההלכה – ספר שיתן את הרקע הנחוץ לתולדות חכמי ההלכה, ואת ההבנה בסדר הדורות¹.

זאת ועוד: בעקבות כמה מהספרים שהזכרנו לעיל, אף אנו, השתדלנו לשים דגש מיוחד על דרכיהם של הספרים והסופרים. כלומר, לא רק "זכור ימות עולם", אלא גם, ובעיקר, "בינו שנות דור ודור" – **להתבונן** בגישה ובדרך ההלכה וההכרעה של אישי ההלכה. שכן, סגנון ההלכה ודרכי ההכרעה של בית הלל אינם דומים לאלה של בית שמאי, ודרכי הלימוד של "בבלאי" (התלמוד הבבלי), אינם דומים לאלה של "בני מערבא" (התלמוד הירושלמי). אין דרכו של הרמב"ם דומה לדרכו של הראב"ד, ולא הרי חכמי-ספרד כהרי חכמי-אשכנז בעלי התוספות.

אנו תקווה שכל מי שלומד את ספר-המבוא יקבל דמות מדויקת ומעמיקה של גדולי ישראל, הראשונים ואחרונים, אשר תולדות חייהם ותורתם הם שני צדדים של אותה מטבע. אין כאן תולדות לחוד ותורה לחוד, אלא החיים והתורה – כולם חד!

הזקן, ראב"ד בעל השגות ועוד ראב"ד זולתם. כמו כן הרשב"א ז"ל, ר' שלמה בן אדרת, ר' שמשון בן אברהם. הרא"ש, הרא"ש מלוניל, הרא"ש מפליזא, הרא"ש מטוליטולא. ומוסיף שם שהקשו על הרשב"א בלי לדעת שאינו הרשב"א המפורסם, אלא רבי שמשון משאנץ.

1. מן הראוי לצטט כאן מההסכמה של גדול אחד לספר שם-הגדולים של החיד"א (בהוצאה הראשונה): "ומי שיש לו קצת ידיעה בסדר לימודי הפוסקים יבין וישכיל כי אין לזוז אף זיז כל שהוא בלימוד הפוסקים אם לא ידע זמן המחבר ומקומו. לדוגמא הראב"ד ז"ל מגדולי הפוסקים הנה יש שלשה, ראב"ד

כניסה לפני ולפנים

ספרים רבים בתחום דברי-ימי-ישראל נכתבו בדורות האחרונים בחקר תולדות חייהם וכתביהם של רבותינו, אלא יש מהם שנתחברו על ידי חוקרים שעסקו בזה ברוח זרה למסורת ישראל סבא, והתייחסו לתורה ביחס מחקרי-אקדמאי, המתעלם מכך שמדובר בחמדה גנוזה – תורת ה'. מובן-מאליו שמחקר שהנחות היסוד שלו איננו בנויות על אדני הכסף של יראת שמים, לא מסוגל להוות 'מבוא' לתורת הקב"ה.

מלאכתנו אנו נעשתה מתוך הידיעה שעצם העיסוק בחיבורי "הראשונים כמלאכים"² ככניסה לפני ולפנים, ומשום כך נזהרנו ביותר שלא לקצץ חלילה בנטיעות אלא להציע ולהציג הכל ע"פ התורה, תורת אמת.

נר לרגלי דבריך: כ'נס על גבי ענק' הצופה למרחק

מכשרונותיהם הברוכים של גדולי ישראל בדורות הקדומים (ראה להלן ב'פתח דבר'), זכינו לספרים חשובים בתולדות עם ישראל. למרות גדלותם הענקית של קדמונינו, "יד האחרונים על העליונה"³ – שהרי יש לנגד עינינו ספרים חדשים אשר לא עמדו לראשונים.

מעלה נוספת בדורנו, שלא היתה קיימת עד לפני כמה שנים בודדות. זיכה אותנו ה', ואנו נמצאים היום בעידן (שכמעט אומרים עליו "מלאה הארץ דעה"⁴) שאפשר לברר בו מידע כמעט "רגע כמימריה"⁵ – ואין שום צורך לעשות כדוגמת החוקר הענק החיד"א, שהיה מוכרח לכתת רגליו מעיר לעיר וממדינה למדינה, בספריות שונות למצוא כתבי-יד, ולאסוף מידע על ספרי קודש.

דווקא אחר הניסיון שלנו בכתיבת ספר-המבוא, אנו עומדים פעורי פה, כיצד הצליחו בדורות קדמונים, בחוסר אמצעים גדול, להגיע להישגים ולחיבורים מרשימים, שעדיין לא נס ליחם. אין לנו ספק, שאילולי עבודתם הברוכה, עבודתנו היתה קשה עשרת מונים, וגם אז לא היינו מגיעים לאן שהגענו.

על כגון דא, ניתן בהחלט להביא את דברי רבינו ישעיה מטארני:

ואני דן בעצמי משל הפילוסופים, ששאלו פעם לגדול שבהם, כי הלא אנו מודים שהראשונים חכמו והשכילו יותר ממנו, ואנו סותרים דבריהם בהרבה מקומות!

השיבם ואמר להם: מי צופה למרחוק יותר – הננס או הענק? הוי אומר הענק – שעניו צופות במקום גבוה יותר מן הננס. ואם תרכיב הננס על צוארי הענק – מי צופה יותר למרחוק? הוי אומר: הננס! שעכשיו עיניו גבוהות יותר מן הענק.

וכן אנחנו ננסים הרוכבים על צוארי הענקים, מפני שראינו חכמתם ואנו מעניקים עליהם ומכח חכמתם חכמנו, ולא שאנו גדולים מהם.

שו"ת הרי"ד, סימן סב

כשם שאנו ה'ננסים' נשענים על דבריהם וחכמתם של 'ענקי ישראל', אנו תקוה שזכותם תגן עלינו, ונזכה שספרינו יתקבל בברכה אצל הלומדים.

בני אנוש כמונו, אז "אנו כחמורים".

3. ע"פ הרי"ף קידושין יט.

4. ישעיה יא:ט, מובא בסיום ספר משנה-תורה.

5. לשון הגמרא – ברכות ז, א.

2. עפ"י הגמרא: "אם ראשונים בני מלאכים - אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים - אנו כחמורים" (שבת, קיב, ב). ויש לציין לדברי רבי עקיבא איגר (הובא בספר חוט המשולש): אם "הראשונים כמלאכים" – שאנו מעריכים ומתייחסים אל דבריהם כקדושי עליון וכמלאכי מעלה, אז "אנו כבני אדם" נחשבים. אבל אם "הראשונים כבני אדם" שאנו חושבים שהם

מה נשתנה 'ספר המבוא' מכל ספרי ימי ישראל?

ספר-המבוא, והכרכים שיבואו אחריו בעז"ה, מיוחדים בשלוש תכונות עיקריות, המצטרפות יחד ליצירה ייחודית המתאימה לכל אחד ואחד.

א. פרטים ביוגרפיים מדויקים

כל ערך פותח בתולדותיו ובתיאור זמנו של המחבר. בכך הנוכחי, למשל, חקרנו ביסודיות את תולדות חיי הרמב"ם, אבי הרמב"ם וצאצאיו.

מכיון שזכה דורנו והנגישות למקורות קלה יותר מאשר בימים עברו (באמצעות המאגרים וכלי החיפוש⁶), לא הסתמכנו על עדות שום מחקר או ספר תולדות בלי שבדקנו בעצמינו את המקור הכי ראשון והכי קדמון.

במהלך העבודה נוכחנו לדעת כי קיימות עדויות רבות שהועתקו בידי מחברים רבים כדבר פשוט וידוע אך ברור שהם לא אמיתיות, ואף לא ייתכנו במציאות! יש מהן שלכתחילה היו לא נכונות, ומהן שבמשך הזמן 'נהיו' לא מדויקות, כי ככל שהועתקו מדור לדור, כך נפלו בהן יותר שיבושים. בעקבות זאת, הקפדנו ביותר לא לקבוע מאומה ללא ציון מקור⁷.

ב. הרקע: חיי המחבר והתפשטות הספרים

ספר-המבוא כביכול "פותח" כל ספר מספרי המחבר, מנסה לברר ולהבין מדוע כתב המחבר את ספרו או פירושו, ומה הוא מחדש בספרו על פני שאר הספרים שנכתבו בתחום זה. מתוך עיון בגוף הספר, אנו מנסים להגדיר את חידושו של הספר, ולהראות את דרכו ושיטתו הכללית של המחבר.

'ספר המבוא' נותן דגש חזק על הבנת התקופה ובית-המדרש של המחבר, מאחר ויש לדעת כי כל פוסק או מחבר, אפילו המקורי ביותר, מייצג בית מדרש או אסכולה מסוימת שעל פיהם ובדרכם הוא הולך. כשגדול אחד מחדש חידושים נועזים ומסעירים במיוחד (ומי לנו נועז מנושא ספרנו – הרמב"ם; ומי לנו סוער מהראב"ד) – יש להבין קודם את האווירה הכללית ששרתה בין רבותיו, חבריו ותלמידיו⁸.

'המבוא' מתייחס גם לדרך שבה התקבל הספר בתפוצות ישראל, ולרמת השפעתו על עולם התורה: יש ספרים שהתקבלו מיד ולדורות, ויש ספרים שעם הופעתם עוררו התנגדות עצומה, אך במשך הזמן התקבלו בתוך כלל ישראל. ולעומתם, יש ספרים שנעלמו לחלוטין מלומדי התורה, מאז שנתחברו ועד היום הזה.

ג. ניתי ספר וניחזי: הספרים מדברים

"אחרון אחרון חביב". בנוסף לעסק במחברי הספרים והרקע לכתבת ספריהם, ניסינו אף להיכנס לתוך ה'קרביים' של כל ספר ולהכניס את הקורא לתוך עולמו של הספר על-ידי ציטוט 'טעימות' מהספר – חלקים נבחרים מתוכו, המשקפים את הווי חיינו, סגנון כתיבתו, אירועים מיוחדים שצצו ועלו בזמנו (כגון כת הקראים שהיתה בימי הרמב"ם, מאבקו עם רבי שמואל בן עלי – הגאון מבבל, הפולמוס סביב שיטתו בקשר לסוגית 'תחיית המתים', וההתנגדות הגדולה מאת הרמ"ה אבולעפיה לכלל שיטתו המחשבתית), וכדומה.

וסברה בלבד על יסוד המקורות. ואם הדברים שאנו מצטיטים בשם אחרים הם לפי ראות עינינו בחזקת אגדה, דייקנו לכתוב ולהדגיש "האגדה מספרת" וכיו"ב – בכדי להבחין בין עובדות היסטוריות בדוקות ומוכחות לבין דברים שהם אגדות המסופרות בפי העם.

8. ראה מה שכתב חכם אחד ממגורשי ספרד, 'הגאון מקשטיליה', רבי יצחק קנפאנטון: "ולעולם בכל ספרי מפרש או מחבר אשר תעיין בו הוי משתדל לדעת תחלה דרכי המפרש ההוא שמוליך בדבריו ואח"כ הוי מעיין בו" (דרכי גמרא למחר"י קנפאנטון).

6. כאן המקום להודות למאגרי המידע התורני: 'אוצר החכמה', 'פרוייקט השו"ת', ו'היברו-בוקס'. מנהליהם ועובדיהם משקיעים מאמץ גדול להגיש בפני הציבור רבבות ספרים מספרי רבותינו, הראשונים והאחרונים, עם אמצעי חיפוש טובים ומועילים. אין ספק שבזכות יגיעתם הברוכה, זכו רבים להעשיר את ידיעותיהם. גם אנו, במערכת ספר-המבוא, הודות למפעלם המבורך, הגענו לשלל מקורות שהיו נעלמים וצפונים. תהי משכורתם שלימה מעם ה' אלוקי ישראל, וזכות הרבים תלויה בהם!

7. אלא אם כן ציינו בלשון זהירה שדברינו אינם אלא הצעה

את קטעי ה'טעימות' הבאנו בדרך כלל אחרי הקדמות מעניינות לקטעים אלו, האומרות למעיין: "שים לב לפרט הבא, זהו פרט ייחודי שלא תמצא בספר דומה".

לצורך זה, סרקנו אלפי דפים למצוא מובאות מאלפות, כאשר כל קטע מלווה בדברי מבוא קצרים בכדי להעמיד את הקורא על המיוחד בקטעים שבחרנו.

הוי אומר, מכל שלשה הדברים דלעיל: ספר-המבוא אינו רק ספר שבא להקנות ידיעות ופרטים סביב תורתם ומשנתם של גדולי ישראל – אלא ספר המהווה 'מבוא' להכרת עולמם של גדולי ישראל עד שהקורא יכול לחוש בו ולהתחבר אליו, כאילו בעלי השמועה ניצבים לנגד עיניו!

הספר יוצא לאור מקץ שנים ארוכות של עבודה ויגיעה בדיבוק חברים והתייעצות עם חשובי הרבנים ויודעי ספר.

ספר-המבוא, כשמו כן הוא. ספר המשמש כפרוזדור ו'מבוא' לפני הכניסה לטרקלין של גדולי ישראל. לכל אורך העבודה בעריכת הספר עמדו לנגד עינינו דברי שלמה המלך ע"ה: "תן לחכם ויחכם עוד". כל הדברים הרבים שנאספו ונערכו כאן אינם אלא לעורר ולדרבן את המעיין להוסיף דעת ולהחכים בתורת ה'.

וכמה מתאים שעבודתנו בעריכת 'מבואות' לספרי רבותינו פותחת בסקירת חיבוריו של המורה והמחבר הגדול, רבינו משה בן מימון. כפי שיראה המעיין, המבוא לחיבוריו של הרמב"ם הוא, למעשה, מבוא לכל ספרות רבותינו, גדולי הראשונים והאחרונים.

"שגיאות מי יבין". בוודאי למרות המאמצים המרובים שהושקעו בספר לא ימלט כי ימצאו בו שגיאות – ומכאן בקשתנו לקוראי הספר לשגר לנו את הערותיהם ורעיונותיהם כדי שנוכל לתקן בעז"ה.

* * *

אנו מזמינים את קוראי ומעיני הספר הנוכחי, אל התחנה הבאה במסע המרתק – ספר המוקדש להבנת התמונה הכללית של הי"ד החזקה של ה'נשר הגדול', הכולל קטעים נבחרים מהמשנה-תורה. וכן 'ספר המבוא' לשאר כתבי הרמב"ם – תשובותיו בהלכה, איגרותיו בהשקפה, וה'מורה נבוכים'. בכלל סדרת ספר-המבוא נעסוק גם בבנו של הרמב"ם וחיבוריו – רבי אברהם החסיד. ובעזרת השי"ת נחתום את הסדרה עם הכרת דמויות ההוד של רבותינו גאוני ישראל שתרמו תרומה מכרעת להנחלת תורתו של הרמב"ם, הלוא הם נושאי-כליו".

אנו תפילה, כי הספר יתקבל בחיבה ע"י אחינו בית ישראל בכל מקום שהם, ויוסיף הבנה, העמקה וחיות מחודשת בעסק התורה בכלל, ובעיון בתורת רבינו משה בפרט, ובמהרה נזכה לקיום היעוד שבו סיים הרמב"ם את חיבורו הגדול:

ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים ושיגו דעת בוראם כפי כח האדם, שנאמר¹⁰: "כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים".

הלכות מלכים, פרק יב הלכה ה

9. ראוי לציין שסדרת הספרים נערכה כך שכל ספר עומד לעצמו. כלומר, אין הכרח ללמוד את הספר הראשון כדי להבין את השני, וכן הלאה. כל אחד עוסק בנושא אחר ונותן תמונה מלאה על הנושא שלו.

10. ישעיהו יא:ט.

בחסדי ה' זכינו, וכיום ניתן לעבוד על ספר אחד, עם כמה אנשים שונים, מקהילות שונות ברחבי העולם, וכך להביא לידי גמר ספר המכיל הרבה מידע מגוון ומיוחד.

כאן המקום להודות לכל המסייעים, בגשם וברוח, בעריכתו ובהוצאתו לאור של ספר זה, תהא משכורתם כפולה מן השמים. בפרט עלי להודות מקרב לב לכל אלו שסייעו לי במשך השנים בכתיבת ובעריכת הספר:

ראש וראשון, הוא הגאון הרב נחום גרינוואלד, מחשובי הרבנים בלייקווד, ניו דזרסי, שהיה הראשון לכל אלה שסייעוני בספרי זה. לכל אורך המלאכה זכיתי ליהנות מהידע המופלא שלו בספרים רבים אין קץ, היכולת שלו לרדת לעומקו של תוכן הספר, לדעת ולהבין את הרקע של כל ספר. הודות לו, דברים שהיו סתומים ומכוסים נפתחו והובהרו באר היטב, והוא תרם רבות להצלחת המאמץ להביט במבט נכון על גדולי ישראל וחיבוריהם לדורותיהם¹¹.

במשך הזמן, הצטרף למלאכת הליקוט, העריכה ויצירת בנין הפרקים, הרב שמואל רסקין מחולון ארץ הקודש – "איש אשר רוח בו" שלמדנותו, מאמציו, מסירותו וכישוריו, הן בהבנת התוכן והן בלשון וסגנון, הביאו לעריכת פרקים רבים בטוב טעם ודעת.

הרב משה מרינובסקי מכפר דניאל בארץ הקודש, תלמיד-חכם ולשונו עט סופר, עשה רבות, בכשרון ובמסירות, לשיפור הסגנון והרצאת הדברים בשפה ברורה ונעימה לקריאה, ואף העיר הערות מועילות ומחכימות.

"הכל הולך אחר החיתום". הרב עמנואל מזרחי מאלקנה בארץ הקודש, בן למשפחה תימנית שורשית של 'חסידי הרמב"ם', הצטרף לצוות העריכה בשלבים האחרונים. ניתן לומר כי בכשרונותיו ובמרצו היה 'המכה בפטיש' שבזכותו זוכים אנו לברך על המוגמר ת"ל.

חובה נעימה היא לי להביע תודה מיוחדת לאיש יקר, מלא חן, ר' אפרים גטבטר מניו יורק, שבכשרונותיו בתחום העיצוב עשה מאמץ ראוי לשבח כדי שספר זה יופיע בתכלית ההידור והיופי.

כאן המקום להביע הכרת טובה והוקרה מיוחדת, לכבוד הרה"ג יצחק שילת, מגדולי העוסקים בתורת הרמב"ם, הנודע בעולם התורני בזכות מהדורתו המשובחת של 'איגרות הרמב"ם' וספרים נוספים על הרמב"ם. לכל אורך עבודת העריכה של הספר הואיל הרב שילת לענות על כל שאלותיי, ובסבר פנים יפות הבהיר לי דברים במשנתו של הרמב"ם ובתולדות חייו. יבורך מפי עליון ויפוצו מעיינותיו חוצה.

תפלתי שה' יתברך ישלם את שכרם בכפלי כפליים בגשם וברוח, ויוסיפו לזכות את הרבים, להגדיל תורה ולהאדירה.

הרב דוד משה מוסקוביץ

שיקגו, ארצות הברית

כ' טבת, ה'תשע"ד (809 שנה לפטירת הרמב"ם)

הערה חשובה למקורות הספר

בכל ציון ל'תשובות הרמב"ם' – הכוונה למהדורת ר' יהושע בלאו, בהוצאת 'מקיצי נרדמים'. ובכל ציון ל'איגרות הרמב"ם' – הכוונה למהדורת הרב יצחק שילת, שגם הואיל להשיב בחפץ לב על שאלות שהיו לנו במהלך העבודה.

דשמיא קם והיה הבנין שלפניכם. במהלך העבודה נהנינו רבות מעצותיו של הרב גרינוואלד אך לא בכל דבר וענין. וכיון שכך, האחריות הסופית של הספר כולו נותרה עלי (ד.מ.מ.), ואין להטיל אותה על המשתתפים אתי במלאכה שלא תמיד ראו את המהדורא בתרא.

11. חשוב להדגיש שהרב גרינוואלד הניח הרבה מהיסודות העיוניים של הבנת אישים ושיטות ספרים ומחברים, והמבט הנכון עליהם במלוא ההיקף לאורך הדורות. על יסוד דבריו ששימשו כיסוד לבנין, הרחבנו ופיתחנו בחומר רב נוסף, שאת כולו שכללנו במשך שנים של עבודה מאומצת עד שבסייעתא

פתח דבר

מי הם הללו שמימיהם אנו שותים
ושמותם אין אנו מזכירים?

הוריות יד, א

”זכור ימות עולם”

ש תי השקפות קדומות מצויות כלפי היהדות: השקפה אחת גורסת שהיהדות היא הלכה בלבד, כל עיקרה הוא קיום המצוות ולימוד הלכותיהן, ואין מקום לעיסוק אחר. השקפה שנייה סוברת שהיהדות מקיפה את כל צדדי החיים ומהלכי החיים. ואף על פי שההלכה היא נשמת היהדות, אין היא שוללת כלל פנים אחרות של יהדות שקיימת לצד ההלכה.

שתי ההשקפות הללו קיימות בחלל היהדות מאז ומעולם. כבר מימים עתיקים מצינו מעין מתח בין שתי קבוצות של תלמידי חכמים – האחת שעסקו אך ורק בלימוד ועיון הלכה, כאשר העיסוק בתחומים אחרים נזנח על-ידם לחלוטין. לעומתם, היתה קבוצה אחרת של חכמים, שלמרות שגם הם היו אבירי ההלכה, הרי הם טענו שיהדות לא מוגבלת להלכה בלבד, אלא היא כוללת ודורשת ידיעה בתחומים נוספים¹ כמו המקרא², האגדה³, המוסר⁴, ידיעת ה' ותורת הסוד, לימוד הדקדוק⁵ והפיטוט.

הדברים אמורים במיוחד כלפי ידיעת פרטי תולדות האומה ותיאור אבותיה וגדוליה. החכמים שאינם נותנים מקום לכל עיסוק מחוץ להלכה אינם מוצאים לנכון לדעת את פרטי התולדות וסדרי החיים של גדולי האומה. לדידם העיקר הוא מה נאמר, ולא מי האומר. לעומתם, עומדים החכמים המכירים בעובדה שלכל הלכה יש אב. אינה דומה הלכה אשר שלשלת יחוסה ידוע להלכה ששם בעליה עלום.

בעצם, שתי השקפות אלו באות לידי ביטוי בדברי המדרש המפורסם⁶ שמביא רש"י בהתחלת פירושו לתורה:

אמר רבי יצחק, לא היה צריך לכתוב את התורה אלא מ'החודש הזה לכם'⁷, ולמה כתב מ'בראשית'⁸?
להודיע כח גבורתו, שנאמר⁹: 'כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים'...

רש"י, בראשית א:א

לפי הקושיא משמע שבאופן עקרוני התורה כולה צריכה לעסוק אודות המצוות בלבד. התורה שהיא מלשון הוראה⁹, מטרתה ללמד את העם את חוקות התורה ומצותיה, ולכן אין טעם לכתוב בתורה היסטוריה ולספר את תולדות העולם ותולדות האומה!

1. לשוננו בדורינו זה כבר השליכו החכמה הזאת (= הדקדוק) אחרי גווייהם... ובזה לענין הזה הנוטים מהם על מעט מחכמת התלמוד בעבר גאותם במזער אשר יבינו ממנו...".

6. מדרש תנחומא, בראשית סימן יא.

7. שמות יב:ב.

8. תהלים קיא:ו.

9. זוהר ח"ג נג, ב – "אמאי אקרי 'תורה'? בגין דאורי וגלי במאי דהוי סתים דלא אתידע". וראה גם בריש מדרש כונן (דפוס קראקא): "למה נקרא שמה תורה? מפני שירדה הוראה לעולם".

וכיוצא בזה מצינו בכתביהם של שניים מגדולי פרובנס שחיו בימי הרמב"ם:

הרד"ק, רבי דוד קמחי, בפירושו על הפסוק בתהילים (יט:ח):

1. הכוונה לתחומים שהם תורניים בניגוד ללימוד הלכה וגמרא בלבד, אך אין הכוונה לדון ביחס של היהדות לחכמות חיצוניות כמו תכונה וחשבון, וכיו"ב.

2. כך מתאר האפודי (רבי יצחק פריפוט דוראן הלוי) בספרו מעשה-אפוד את המצב התורני בספרד ואשכנז, בשנות ה'ק (1340) לערך: "ואשר הביא אל התרשלות מהעסק במקרא הוא העיון בחכמת התלמוד הבבלי העמוקה והרחבה".

3. וכן קובל רבי יצחק אבוהב בהקדמתו למנורת-המאור: "מכלין ימיהם בתוספות וחידושין ובקושיות ותירוצין מחודשין... עוסקין כל ימיהם ומוציאין כל זמניהם לידע עיקר הפסקים... ועוזבים אחרי גוים האגדות התעודות והסודות".

4. בהקדמת חובת-הלבבות מתרעם רבינו בחיי נ' פקודה נגד אלו העוסקים בפלפול הלכה בלבד.

5. רבינו יונה נ' ג'נאח בהקדמתו לספר הרקמה כותב: "אנשי

אולם למעשה, התורה מלמדת אותנו באמצעות ההיסטוריה את "כח גבורתיו", ולמי שייכת "נחלת גויים", כפי המשך פירושו של רש"י:

...שאם יאמרו אומות העולם ישראל לסטים אתם שכבשתם ארצות שבעה גויים, הם אומרים להם כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו, ברצונו נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו.

שם

כלומר, עלינו גם לדעת ולבאר כיצד הגענו לידי כך: כיצד הארץ היא שלנו מבחינה היסטורית ולא רק בגלל שכך קבעה ההלכה.

יתר על כן, מצאנו שהתורה הקדושה בעצמה מודיעה גם את הרקע ההיסטורי למצוות שונות, כגון מצוות גיד הנשה וכדומה, וכך כל המצוות הנכללות בגדר 'עדות'¹⁰. התורה גם מאריכה לספר על שיחת אבות, ואפילו עבדי אבות, ומקצרת בתורתן של בנים¹¹; התורה רואה במעשי האבות – סימן לבנים¹²; מספרת בהרחבה על תולדות ימי ארץ כנען, ימי בני ישראל במסעם ובחנייתם, בגדלותם ובנפילתם, וכך כל התנ"ך מלא בפרטים היסטוריים.

שנות דור ודור: המקרא וחז"ל

את החובה, לזכור ולהכיר את העבר אנו מוצאים גם בשירת האזינו, ובלשון הכתוב¹³: "זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור". הרי לפנינו הוראה ברורה שעל היהודי לזכור את ימות עולם ולהתבונן היטב בשנות הדורות וטיבם.

ואכן, במקרא ובחז"ל מצאנו, כאמור, תיאורים ופרטים רבים על ימי אבותינו ואבות אבותינו. וכן בדורות הבאים מימי הגאונים ואילך, רבו הספרים והחיבורים אודות חכמי המשנה והתלמוד, שמטרתם היתה להנציח קורות דור ודור. ספרים אלו התלוו לספרות התורנית וההלכתית, ושימשו מעין 'מבוא' לספרות התורה וההלכה עצמה.

בפתחו של הספר הראשון של סדרת 'ספר המבוא', נעמוד בקצרה על ספרות ההיסטוריה ביהדות¹⁴ וחשיבותה הגדולה.

"הלא המה כתובים על ספר דברי הימים"

בין כ"ד ספרי הקודש, שבחלקם יש הרבה תיאורים על קורות עם ישראל בימים קדומים (כמו יהושע, שופטים, שמואל ומלכים, ומגילת אסתר), בולט במיוחד ספר שכל כולו מוקדש לידע היסטורי, הרי הוא 'דברי הימים', שם מתוארים תולדות עם ישראל מאדם הראשון עד סוף ימי בית המקדש הראשון.

12. ראה דברי הרמב"ן: "אומר לך כלל תבין אותו בכל הפרשיות הבאות בענין אברהם יצחק ויעקב, והוא ענין גדול. הזכירוהו רבותינו בדרך קצרה, ואמרו (מדרש תנחומא ט) כל מה שאירע לאבות סימן לבנים, ולכן יאריכו הכתובים בספור המסעות וחפירת הבארות ושאר המקרים. ויחשוב החושב בהם כאלו הם דברים מיותרים אין בהם תועלת, וכולם באים ללמד על העתיד, כי כאשר יבוא המקרה לנביא משלשת האבות יתבונן ממנו הדבר הנגזר לבא לזרעו" (רמב"ן, בראשית יב:ו).

13. דברים לב:ז.

14. הכוונה לספרים שמוקדשים לגמרי להיסטוריה של עם ישראל. בנוסף לכך, כמה מגדולי ישראל כתבו בהקדמה לחיבוריהם את סדר "שנות דור ודור", כמו הרמב"ם בהקדמות לפירוש המשניות ולמשנה-תורה, רבי יהושע פאלק בהקדמתו לפירוש הסמ"ע על שו"ע ועוד.

"תורת ה' תמימה משיבת נפש" כתב: "והנה התורה משיבת הנפש, שמורה האדם הדרך הישרה ומסירה אותו מתאונות העולם וממכשולות רבים... והתורה היא תכונת המצוה היאך תעשה... ולהורות נתן בלבו" (שמות לה:לד), שמורה על תכונת הדבר, כמו "תורת הבהמה והעוף" (ויקרא יא:מו), תורת המצרע (שם יד:ב)... "תורת הנזיר" (במדבר ו:כא).

וכן כתב רבי יעקב אנטולי מפרובנס (חתנו של מתרגם ספרי הרמב"ם, רבי שמואל ן' תיבון): "ואין ספק שהתורה הוא לשון הוראה ולמוד" (מלמד התלמידים, פרשת יתרו).

10. כגון שבת שנקראת אות בין ישראל לה', וכן ברית מילה, ועוד.

11. וכך כותב רש"י: "אמר רבי אחא יפה שיחתן של עבדי אבות לפני המקום מתורתן של בנים, שהרי פרשה של אליעזר כפולה בתורה, והרבה גופי תורה לא נתנו אלא ברמיזה" (רש"י, בראשית כד:מב).

יתירה מזו (עובדה שאינה ידועה לרבים) – לספר 'דברי הימים' היה אף מדרש מיוחד ומופלא בשם 'ספר יוחסין' שנגזז. בספר זה היו דרשות חז"ל¹⁵ מקיפות ומעמיקות על כל תג ותג שב'דברי הימים', עד שהתבטאו על גניזתו בצורה יוצאת דופן: "מיום שנגזז ספר יוחסין תשש כחן של חכמים!"¹⁶.

הדברים מפליאים, שכן לכאורה תוכן 'דברי הימים' פשוט הוא וכולו תיאור מאורעות היסטוריים בלבד, ובכל זאת עם גניזתו תשש כוחן של חכמים! הרי אומר, יהדות בלי הכרת מקורותיה, תורה בלי הכרת השורשים שלה, בלי ידיעת יחוס מעתיקי השמועה, הינה יהדות תשושה, רופפת וחלשה, שכן היא אינה מחוברת למקורותיה.

ולמרות שהאמת מספיקה לעצמה ו"קבל האמת ממי שאמרו"¹⁷, הרי גם ה'אמת' זקוקה למקור איתן ומבוסס, כמאמרם ז"ל "כל תורה שאין לה בית אב אינה תורה"¹⁸. כאשר ל'אמת' יש 'בית-אב' היא מובנת יותר, בהירה יותר, פשוטה יותר, מאשר ה'אמת היתומה', המעורפלת והחתומה. וכמו כן, 'הלכה' שאנו יודעים מי אמרה ומתי נאמרה¹⁹, אנו יכולים להתחקות יותר אחר משמעותה והגדרתה הנכונה, ואילו 'הלכה' ללא מקור, ללא 'כתובת', אין אנו מסוגלים לרדת לשורשה ולחקר סודה.

מגילת תענית: מאורעות עם ישראל

במידה מסוימת, אפשר לומר שהספר הראשון שנכתב בידי התנאים הראשונים באמצע בית-שני, והנחשב מעין ממוצע בין תורה שבכתב לבעל פה²⁰, הינו יצירה היסטורית – 'מגילת תענית', שבה מופיעים הימים שבהם אסור להתענות במשך השנה, ובכל תאריך מבוואר המאורע ההיסטורי שגרם ליום זה להיחשב ליום טוב.

פרקי אבות: "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע"

כאמור, ידיעת סדר השתלשלות וקבלת ההלכה, יסוד ובסיס גדול להבנתה. מיהו ראשון ומיהו אחרון, מיהו הרב ומיהו התלמיד, לאיזה בית מדרש השתייך חכם פלוני ולאיזה אלמוני. ידיעת פרטים אלו, איננה תורה ממש – אך היא בוודאי שער גדול לקליטת התורה והבנתה²¹.

אחד הספרים החשובים ביותר, העוסק גם בענייני השתלשלות הדורות, ספר שנכתב בתקופת התנאים היא מסכת אבות, הידועה כ'פרקי אבות'.

גם שמה של המסכת, העוסקת בעיקרה במוסרים ומידות, על שם תחילתה "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע" – דרך השתלשלות התורה מאבות לבנים. וגם בהמשך, מתארים את השתלשלות המסורת מדור לדור, דרך האבות – תלמידי החכמים, המוסרים אל הבנים²² – הלא הם התלמידים²³.

- 15. פסחים סב, ב – "בין 'אצל' (דברי הימים א:ח) ל'אצל' (דברי הימים א:ט) טעינו ארבע מאה גמלי דדרשא!" ("מאצל לאצל - שני מקראות הן, ופרשה גדולה ביניהן" - רש"י).
- 16. שם.
- 17. כלשון הרמב"ם בהקדמתו ל'שמונה פרקים'.
- 18. ירושלמי שבת פ"ט ה"א.
- 19. לתאריכים של פסקי-הלכה נודעת חשיבות מיוחדת בספרות השו"ת, שהרי הלכה שנפסקה לשעתה, לפי צורך הדור, אינה ההלכה שיש להכריע בזמנים אחרים, בהם הנסיבות השתנו. כך למשל, יש תשובות מפורסמות שנכתבו בתקופת הגירת עם ישראל לארצות הברית, שאם היו שואלים את אותה שאלה כיום, התשובה היתה שונה לחלוטין. כמו כן, על פי הכלל ההלכתי המפורסם – 'הלכה כבתראי', כאשר יש שינוי של פסק-דין מתשובה אחת לשניה, חשוב לדעת איזו
- מהן היא ה'בתראי'.
- 20. "תנו רבנן: מי כתב מגילת תענית? אמרו: חנניה בן חזקיה וסיעתו" (שבת יג, ב). וראה רש"י שם: "מגילת תענית – ...נכתבה לזכרון לדעת ימים האסורין בתענית - לכך נקרא מגילה, שכתוב במגילת ספר". וכן כתב רש"י בראש השנה (יח, ב): "מגילת תענית – ימים טובים שקבעו חכמים על ידי נסים שאירעו בהם, ואסרום בתענית, ויש מהן אף בהספד, וכתבום במגילה אחת...".
- 21. כן הרמב"ם בחר לפתוח את ספרו הגדול ה"מקבץ לתורה שבעל פה כולה" בסידור שושלת מעתיקי השמועה.
- 22. כמו בפרק א משנה ג: "אנטיגנוס איש סוכו קבל משמעון הצדיק", ושם במשנה ד: "יוסי בן יעזר איש צרדה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים קבלו מהם", וכן בהמשך המסכת.
- 23. ראה ספרי דברים פרשת ואתחנן פסקא לד: "לבניך, אלו

סדר עולם: מדרש תנאי עתיק

סדר עולם

הלא הוא ספר סדר עולם רבה לר' תנאי רבי יוסי בר רבי חלפתא

עם באורים ודרגות
פרקי תנאי האמתי המפורסם
יעקב עמון

מורכב תנאי האמתי המפורסם
אליהו מוילנא

עם דרגות, הערות והקוננים בלשם
מאיר עין

עם שכלול אחרות רבות במשך החינה ענין הקראים,
אנטי והקרוני ודרשוני, אנכי הענין לבית יעקב

ירום מאיר ליינער

מורכב תנאי הקרוני מאוביא וצוללת
ווארשא, תרס"ה

לא די בכך שחכמים רמזו על חשיבות סדר השתלשלות התורה באמצעות התוכן של 'מסכת אבות', וגם דרך שמה – 'אבות', אלא גם טרחו לחבר חיבור שלם העוסק בקורות עם ישראל!

התנאי רבי יוסי בר חלפתא חיבר ספר 'סדר עולם', כמובא בגמרא²⁴: "מאן תנאי סדר עולם? רבי יוסי". במדרש תנאי עתיק זה, מבוארים מאורעות ותאריכים מאדם הראשון ותקופת המקרא עד ימי המחדר. גם גדולי ישראל החשיבו אותו ביותר, עד ששני ענקים מפורסמים כתבו עליו פירוש, הלא הם: רבי יעקב עמדין, והגר"א, רבינו אליהו מוילנא.

הוא אומר: ידיעת המאורעות של עם ישראל היא מדרכה של תורה, וגדולי התנאים, וחכמי הדורות מעידים על כך במעשיהם ובכתביהם.

דברי ימי ישראל הטמונים בתלמוד

סדר עולם
פרק א

א' (א) מאדם עד המבול (ב) אלק ויחניף שנים, וה' פירשן, (ג) אדם קל, (ד) שנת קל"ה, (ה) אנוש ז', (ו) קנן ע', (ז) מבללאל ס"ה, (ח) ירד קס"ב, (ט) תנך ס"ה, (י) מושלל קפ"ו, (יא) לפך קפ"ב, ונח בן שש מאות שנה ונח' (כא) (ב) תנך קבר את אדם, והיה אחריו (כ) ב' שנה, (ג) מושלל סיהת י"ו (ד) עד המבול, (ה) הן המבול עד הפלגה

ב' אור ותורת יעקב"ן
ב' אור ותורת נבי"א

א' (א) מאדם עד המבול (ב) אלק ויחניף שנים, וה' פירשן, (ג) אדם קל, (ד) שנת קל"ה, (ה) אנוש ז', (ו) קנן ע', (ז) מבללאל ס"ה, (ח) ירד קס"ב, (ט) תנך ס"ה, (י) מושלל קפ"ו, (יא) לפך קפ"ב, ונח בן שש מאות שנה ונח' (כא) (ב) תנך קבר את אדם, והיה אחריו (כ) ב' שנה, (ג) מושלל סיהת י"ו (ד) עד המבול, (ה) הן המבול עד הפלגה

א' (א) מאדם עד המבול (ב) אלק ויחניף שנים, וה' פירשן, (ג) אדם קל, (ד) שנת קל"ה, (ה) אנוש ז', (ו) קנן ע', (ז) מבללאל ס"ה, (ח) ירד קס"ב, (ט) תנך ס"ה, (י) מושלל קפ"ו, (יא) לפך קפ"ב, ונח בן שש מאות שנה ונח' (כא) (ב) תנך קבר את אדם, והיה אחריו (כ) ב' שנה, (ג) מושלל סיהת י"ו (ד) עד המבול, (ה) הן המבול עד הפלגה

במה מדליקין פרק שני שבת

א' (א) מאדם עד המבול (ב) אלק ויחניף שנים, וה' פירשן, (ג) אדם קל, (ד) שנת קל"ה, (ה) אנוש ז', (ו) קנן ע', (ז) מבללאל ס"ה, (ח) ירד קס"ב, (ט) תנך ס"ה, (י) מושלל קפ"ו, (יא) לפך קפ"ב, ונח בן שש מאות שנה ונח' (כא) (ב) תנך קבר את אדם, והיה אחריו (כ) ב' שנה, (ג) מושלל סיהת י"ו (ד) עד המבול, (ה) הן המבול עד הפלגה

א' (א) מאדם עד המבול (ב) אלק ויחניף שנים, וה' פירשן, (ג) אדם קל, (ד) שנת קל"ה, (ה) אנוש ז', (ו) קנן ע', (ז) מבללאל ס"ה, (ח) ירד קס"ב, (ט) תנך ס"ה, (י) מושלל קפ"ו, (יא) לפך קפ"ב, ונח בן שש מאות שנה ונח' (כא) (ב) תנך קבר את אדם, והיה אחריו (כ) ב' שנה, (ג) מושלל סיהת י"ו (ד) עד המבול, (ה) הן המבול עד הפלגה

א' (א) מאדם עד המבול (ב) אלק ויחניף שנים, וה' פירשן, (ג) אדם קל, (ד) שנת קל"ה, (ה) אנוש ז', (ו) קנן ע', (ז) מבללאל ס"ה, (ח) ירד קס"ב, (ט) תנך ס"ה, (י) מושלל קפ"ו, (יא) לפך קפ"ב, ונח בן שש מאות שנה ונח' (כא) (ב) תנך קבר את אדם, והיה אחריו (כ) ב' שנה, (ג) מושלל סיהת י"ו (ד) עד המבול, (ה) הן המבול עד הפלגה

א' (א) מאדם עד המבול (ב) אלק ויחניף שנים, וה' פירשן, (ג) אדם קל, (ד) שנת קל"ה, (ה) אנוש ז', (ו) קנן ע', (ז) מבללאל ס"ה, (ח) ירד קס"ב, (ט) תנך ס"ה, (י) מושלל קפ"ו, (יא) לפך קפ"ב, ונח בן שש מאות שנה ונח' (כא) (ב) תנך קבר את אדם, והיה אחריו (כ) ב' שנה, (ג) מושלל סיהת י"ו (ד) עד המבול, (ה) הן המבול עד הפלגה

ואם בימי התנאים נכתב לכך מדרש מיוחד, הרי לא כן בימי האמוראים, שלא זכינו לשום חיבור מיוחד המוקדש לדברי הימים של בני ישראל.

בכל זאת אפשר לומר, שדברי אגדה רבים הנמצאים בשפע בתלמוד, והנודעים בכינוי 'אגדתא'²⁵, משלימים עבורינו את החסר בשטח זה. פעמים רבות משולבים שם סיפורים על חייהם של גדולי ישראל, ופרטים אודות משפחתם ותלמידיהם וכדומה (ולעתים מקדים התלמוד לשונות כמו "מעשה שהיה" או "ההוא גברא" לפני הסיפור).

העובדה שחז"ל, מסדרי-הגמרא, ראו צורך לשלב ולמזג סיפורים אלו ביחד עם העיסוק ההלכתי, ללא היכר והבחנה ביניהם, הן הוכחות ברורות כי "זאת תורת האדם" הכוללת שרטוטי תולדות, תיאורי דיוקן, מאורעות העם²⁶ ומאורעות גדולי עולם – הכל יחד, מהווה חלק בלתי נפרד מהתורה השלימה שלנו, לא פחות מגופי תורה ועיקרי ההלכה²⁶.

חביב, שהיה ראש קהילת המגורשים בעיר סאלוניקי, וחבר את החיבור "עין יעקב". בחיבור זה אסף את כל האגדות המפורזות בש"ס הבבלי, וערך אותם לפי סדר הסוגיות, וליווה אותם בקובץ פירושים. חיבור זה לא נדפס בחיית, ובנו, רבי לוי ן' חביב, השלים את המלאכה. חיבור זה התקבל בברכה בכל קהילות ישראל, וזה לתפוצה רחבה ומהדורות שונות.

26. כגון תיאורי חורבן הבית במסכת גיטין ריש פרק ה'.
26א. למען הדמיון, כבר במשנתו של רבי יהודה הנשיא,

תלמידיו, וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמידים קרויים בנים שנאמר: "ויצאו בני הנביאים אשר בבית אל אל אלישע" (מלכים ב ב:ג). וכי בני נביאים היו? והלא תלמידים היו. אלא מכאן לתלמידים שקרויים בנים".

24. יבמות פב, ב.

25. מספר האגדות בתלמוד הוא רב, ופעמים שהוא משולב בתוך עצם הסוגיות העוסקות בהלכה, וקשה להפריד בין ההלכה לבין האגדה. בדור מגורשי ספרד, קם רבי יעקב ן'

דורות הגאונים והראשונים

בכל התקופות הבאות – בתקופת הגאונים, הראשונים, והאחרונים – כתבו חכמי-ישראל ספרים המשמרים את תולדות החכמים לדורותיהם. כפי שנראה בעמודים הבאים, כמה מחיבורים אלו נכתבו על ידי גדולי ופוסקי הדור ממש, ויש מהם שבנוסף לידיעותיהם בתורה, היו גם בעלי חכמה ותבונה ב'לימודי חול', ויש גם כאלו שהעדיפו להעלים את שמם.

סדר תנאים ואמוראים: סדר הדורות וכללי הפסיקה

החיבור הראשון בתחום זה שנכתב בתקופת הגאונים (כנראה לאחד מגאוני סורא), הוא ספר קטן הכמות בשם 'סדר תנאים ואמוראים'. חלקו הראשון עוסק בסדר התנאים והאמוראים עד סוף תקופת הסבוראים, ומברר את הקדימה ואיחור – הרב ותלמיד, וחלקו השני עוסק בכללי ההלכה של חז"ל. לא ידוע מיהו המחבר, אך זמן החיבור הוא מוקדם מאוד, בתקופה קרובה לחתימת התלמוד.

הספר נזכר לעתים בתוספות, ובמקום אחד הם מזכירים שרבי יוסף טוב עלם (בן דורו של רבינו גרשום מאור הגולה) העתיק חיבור זה²⁷.

דורות רבים נחשב 'סדר תנאים ואמוראים' אבוד, עד שקם לו גואל, הלא הוא מרן החיד"א, אשר מצאו כתוב על גבי קלף ישן נושן, והדפיסו בספרו 'ועד לחכמים', בשנת ה'תקנ"ח (1798), ומאז יצא לאור פעמים רבות במהדורות שונות. החיד"א אף הואיל להוסיף הגהות והערות קצרות, ודברי הקדמה וסיום.

אגרת רבי שרירא גאון: "כיצד נכתבה המשנה?"

מתקופת הגאונים זכינו לאגרת הידועה והיסודית של רב שרירא גאון, אביו של רב האי גאון – אחרון גאוני בבל.

ב'אגרת רב שרירא גאון' יש תיאור מאלף על אופן התהוות הששה-סדרי-משנה והתלמוד הבבלי, ביחד עם תיאור אמוראי בבל וגאוני בבל עד לדורו. האגרת כתב כשהיה כבר זקן מופלג בן פ"ז שנה, כתשובה לרבי יעקב ב"ר ניסים, ראש חכמי קירואן (אביו של רבי ניסים, חברו של רבינו חננאל)²⁸. רב שרירא גאון היה מאחרוני הגאונים, ובימיו החלו לפרוח מרכזי תורה חדשים במקומות שונים מנותקים מבבל, כמו קירואן אשכנז וספרד. כך, מהווה אגרת זו תעודה יקרת-ערך המתארת את המסורת ההלכתית הבבליית וצורת החיים שלה, מזמן התנאים עד סוף תקופת הגאונים.

גם כאן, השאלה של חכמי קירואן ותשובתו של רב שרירא, באות ללמדנו שבד-בבד עם לימוד התלמוד, חשוב לדעת את התולדות של היווצרות התלמוד, חכמו וגאוניו ואת סדר הדורות.

שש שאלות בענייני תורה שבעל פה, וסדר הדורות של החכמים, שאלו חכמי קירואן את רב שרירא גאון:

א. כיצד נכתבה המשנה – האם רבי הוא שכתבה או שמא רק כינס אותה והיא נכתבה עוד קודם?

ב. מהו הסדר של מסכתות הש"ס? למה הקדימו מסכת סוכה למסכת ביצה, ושתיהן למסכת ראש השנה?

28. צפון אפריקה, מקומם של רבינו נסים ורבינו חננאל. וכך מתחילה האגרת: "שאלו רבנן דבקרואן לבבא דמתבתא לבית דינא דמרנא רבנא שרירא... ושאלתם כיצד נכתבה המשנה?... ועוד אם סדור הסדרים מסודר כהוגן סדר המסכתיות, מה טעם עשו בזה הענין, מה טעם הקדימו כפורים (=יומא) לשקלים, וסוכה ליום טוב (=ביצה) ושתיהן לראש השנה... וכן הברייתות כיצד נכתבו? ...וכן התלמוד

משולבים לעתים סיפורים ופרטים על חיי התנאים וכדומה. וכך במשנה הראשונה של הש"ס יש "מעשה שבאו בניו מבית המשנה...!"

27. "וגם בסדר תנאים ואמוראים כתיבת יד הרב הגדול ר' יוסף טוב עלם פוסק הלכה כמותו בכל מקום" (תוספות, עבודה זרה נז, ב, ד"ה לאפוקי).

ג. מתי נכתבה התוספתא? ומדוע לא הכניס רבי משניות אלו, שנאמרו ג"כ בשם התנאים, למשנתו?

ד. הברייתות – כיצד נכתבו?

ה. התלמוד – כיצד נכתב?

ו. מהו סדר התנאים, האמוראים, והסבוראים? וכיצד נכתב התלמוד?

על כל השאלות הללו השיב רב שרירא גאון תשובות מפורטות. במחציתה הראשונה של האגרת, הוא השיב על חמשת השאלות הראשונות, ומסיים בסדר הדורות של חכמי המשנה והתלמוד. מחציתה השנייה של האגרת, מוקדשת לשאלה השישית, בה מפרט רב שרירא גאון את סדר הסבוראים והגאונים עד בנו רב האי גאון.

ספר הקבלה של הראב"ד הראשון

אחרי תקופת הגאונים, בתקופת הראשונים, אנו שוב עדים ליצירות של גדולי החכמים בתולדות עם ישראל. הספר שנחשב הספר ההיסטורי הראשון²⁹ הוא 'ספר הקבלה' מאת רבינו אברהם ׳ן דאוד, המכונה ה'ראב"ד הראשון'³⁰. הראב"ד התגורר בספרד בתקופת 'תור הזהב' שלה יחד עם גדולי ההלכה כדוגמת הרי"ף, הרי"ק מיגאש, והרי"ק גיאות, ובזמן שפרחה שם השירה של רבי שלמה ׳ן גבירול, רבי יהודה הלוי, רבי משה ׳ן עזרא ורבי אברהם ׳ן עזרא³¹. והוא עצמו היה מתלמידי תלמידיו של הרי"ק.

'ספר הקבלה' של רבי אברהם הספרדי, מדגיש את השתלשלות הדורות ואת המעבר מ'קבלת התורה' בסיני לארץ ספרד, וכן נותן לקורא בן-דורו רקע היסטורי והבנה עמוקה כיצד הפכה ספרד למרכז התורה באותם הימים.

'ספר הקבלה' היה אמור לשמש גם כתריס מול הקראים שטענו נגד מסורת התורה. ועל כן, מצויד ב'נשק' ההיסטוריה, מנסה רבינו אברהם ׳ן דאוד להוכיח את אמיתות המסורה שבעל פה.

ספר יוסיפון: קורות עם ישראל בבית שני

ספר אחר העוסק בדברי ימי ישראל שהיתה לו השפעה עצומה על הראשונים, אשר השתמשו בו לבאר סוגיות סתומות בתלמוד, הינו 'ספר יוסיפון' המפורסם, שנכתב בשנת ד'תשי"ג (935) בידי מחבר בלתי-ידוע. הספר מיוסד ברובו על כתבי יוסף בן מתתיהו פלוויוס³², ולכן רבים מחשיבים אותו כמחברו של הספר.

גדולי הראשונים סומכים את ידיהם על דבריו, כמקור נאמן לפענוח תולדות הבית שזכרו בגמרא³³.

שהיה ספר המוסר הראשון ביהדות. 32. יוסף בן מתתיהו, שבידי הראשונים נקרא יוסף בן גוריון הכהן, כתב מיד אחרי חורבן הבית את ספר 'קדמוניות היהודים' וספר 'מלחמות היהודים', אך תוכנו נשתכח.

33. ראה לדוגמא רש"י בבא בתרא ג, ב ד"ה היכי אסביה עצה להורדוס - כדאמרין לקמן בשמעתין וכתובה היא ביוסיפון בן גוריון". ויש לציין לדברי הרשב"ם (פסחים קט, א) "ויוונים קיבלו המלכות מפרסיים מפורש בספר יוסיפון וגם רומיים שקיבלו המלכות מיוונים מפורש שם".

כיצד נכתב? ורבנן סבוראי כיצד נסדרו אחרי רבינא? ומי מלך אחריהם? וכמה שנים מלכו מאותו הזמן ועד עכשיו?"

29. החיבורים שהוזכרו לעיל נכתבו ככרונולוגיות קצרות, בלי ניסיון לתת תמונה יותר שלימה של המאורעות.

30. שלשה מגדולי הראשונים מכונים ראב"ד, והידוע מביניהם הוא רבי אברהם בן דוד – בעל ההשגות על הרמב"ם.

31. ב'תור הזהב' נכתבו גם ספרי המוסר והפילוסופיה הידועים כגון ספר הכוזרי של רבי יהודה הלוי, 'מקור חיים' של רבי שלמה ׳ן גבירול ו'חובת הלבבות' של רבינו בחיי ׳ן פקודה

הקדמות הרמב"ם

גם ה'נשר הגדול', שספרנו, ספר-המבוא, עוסק באישיות גדולה זו, לא מנע את קולמוסו מלכתוב בנושא זה. ואכן כדרכו, סיכם הרמב"ם וערך גם הוא קורות סדר הדורות של חכמי ישראל.

אמנם, לא מצאנו לו חיבור שלם, העוסק כולו בקורות החכמים וסדריהם, אבל בהקדמות לשני חיבוריו – פירוש-המשניות, ומשנה-תורה – ערך סקירה על שלשלת תורה שבעל-פה, וגם על סדר הדורות. בהקדמתו לפירוש-המשניות, טרם התחיל את הפירוש, הוא פורס בפנינו עשרה פרקים, אותם יקדיש רק לחכמי המשנה. הרמב"ם מציין שם שאין זה חובה לדעת, אבל יש בכך "שלימות במשנה":

ודע שכל מקום... וה' ינחנו בדרך האמת ויחשכנו מהפכו בעזרתו יתעלה. וראיתי להביא עשרה פרקים לפני שאתחיל בפירוש. הם חי' ה' אין בהם תועלת רבה לענינינו, אבל טוב לדעת אותם מי שרוצה השלימות במשנה.

הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות

וכך מפרט הרמב"ם במה יעסוק כל פרק, ומונה ברשימה ארוכה את כל חכמי המשנה, ומפרט את היחס ביניהם לרב ותלמיד, מקומות מגוריהם וכדומה.

בהקדמתו למשנה-תורה, הוא גם מביא רשימה של חכמים, אלא שבניגוד לפירוש-המשניות, הרי שכאן הוא מפרט את כל שושלת תורה שבעל-פה, ולא רק של חכמי המשנה. לעומת זאת, הוא לא מוסיף להרחיב על מקומותם, ויחס התלמוד אליהם וכדומה, אלא מסתפק בציון מי קיבל תורה ממי:

אף על פי שלא נכתבה תורה שבעל פה למדה משה רבינו כולה בבית דינו לשבעים זקנים. ואלעזר ופנחס ויהושע שלשתן קבלו ממשה. וליהושע שהוא תלמידו של משה רבינו מסר תורה שבעל פה וצוהו עליה. וכן יהושע כל ימי חייו למד על פה. וזקנים רבים קבלו מיהושע. וקבל עלי מן הזקנים ומפינחס. ושמואל קיבל מעלי ובית דינו... נמצא מרב אשי עד משה רבינו עליו השלום ארבעים דורות ואלו הן... (א) רב אשי מרבא. (ב) ורבא מרבה... ויהושע ממשה רבינו. (מ) ומשה רבינו מפי הגבורה. נמצא שכולם מה' אלהי ישראל.

הקדמה הרמב"ם למשנה תורה

סדר הקבלה של רבינו מנחם המאירי

בשלהי ימי הראשונים כתב רבינו מנחם לבית מאיר, המכונה ה'מאירי', את הקדמתו הנפלאה לביאורו על מסכת אבות וכינה אותה 'סדר הקבלה'. גם הקדמה זו סוקרת את השתלשלות התורה ממעמד הר סיני עד חכמי דורו של ה'מאירי' בצרפת, באשכנז, באיטליה, בספרד ובפרובנס. הקדמה זו היא אוצר בלום, והיא מהווה מקור נאמן לעובדות רבות מאוד שאינן ידועות מאף מקום אחר.

ה'מאירי' כדרכו, ובלשונו הזהב, מאיר את הכל באור בהיר. הוא לא מסתפק בהבאת עובדות יבשות אלא בכתיבתו הצחה והבהירה, הוא מוסיף חן לכל דמות, לכל אזור ולכל אירוע שהוא מזכיר. הוא מתאר ומצייר, מעשה אומן, את ההתפתחות של מרכזי התורה. הוא נותן רקע והבהרה לזמני השופטים, הנביאים, הזקנים ואנשי כנסת הגדולה, חכמי התנאים, האמוראים, הסבוראים והגאונים. בדרכו הייחודית ה'מאירי' נותן 'טעם-לשבח' ומסביר מדוע באמת השתנו הדורות אלו מאלו, ובמה ניכר ה'דור דור ודורשיו'. הוא מבאר את הסיבה לסילוק הנבואה וביטול המלכות ואת הסיבה למחלוקות בהלכה בתקופת ה'זוגות'.

גם מדרכו של ה'מאירי' בשאר כתביו למדנו כלל גדול:

לא די להבין את דברי תורת החכם אלא יש להתבונן גם במהותו. וכך אנו מוצאים ב'בית הבחירה' שלו על התלמוד, כשמביא דבר בשם אחד מן הגדולים, ה'מאירי' לא יקרא לו בשמו, אלא הוא בוחר בתואר המגדיר את אישיותו. כשרוצה להביא דבר הלכה מהרמב"ם הוא כותב "ומגדולי המחברים שכתב"; כשירצה להזכיר השגה של הראב"ד כלפי מחבר הוא כותב "ומגדולי המגיהים שכתב"; וכאשר הוא מצטט מדברי הראב"ד שאינם 'הגהה' אלא פירוש³⁴, הוא מכנה אותו 'מגדולי המפרשים'. וכך על דרך זה בכל גדולי ישראל³⁵.

34. כמו ספריו 'בעלי הנפש'; 'קונטרס הלכות לולב'; ספר 'איסור משהו'; ופירושו למשנה.

35. אפילו למשה רבינו ודוד המלך אין המאירי קורא בשמם אלא בכינויים שלהם - 'אדון הנביאים', ו'נעים זמירות'!

ספר יסוד עולם: מתלמיד הרא"ש עם הערות הרמ"א

תעודה היסטורית נוספת משלהי ימי הראשונים, היא סיומו של הספר 'יסוד עולם' לרבינו יצחק הישראלי. הספר מוקדש לחכמת התכונה והעיבור, אך במקום אחד בספר³⁶, הוא מקדיש כמה עמודים ל"סדר ימות עולם לפי תולדות האבות... ממשה רבינו עד עתה"³⁷.

רבי יצחק הישראלי היה חכם ספרדי, אך הפך להיות תלמידו המובהק של הרא"ש האשכנזי, אחרי שברח עם משפחתו לארץ ספרד. כפי עדות המחבר, כחמש שנים בלבד לאחר שהגיע רבו הרא"ש לספרד, הוא חיבר לבקשתו את ספרו 'יסוד עולם':

ובשנת ה' אלפים וששים וחמש, העיר ה' את רוח הרב הגדול ר' אשר ז"ל בר יחיאל ז"ל (=הרא"ש) לצאת מארץ אשכנז, ארץ מולדתו, ובא הוא ובניו ובני ביתו בטליטולא להאיר את עינינו ולהוציאנו מחושך הכללית והפרטית לאור החכמה והתבונה, והרביץ תורה והעמיד בה תלמידים לכבודו, ולמצותו חברתי הספר הזה – השם יסכים על ידו ויזכנו ללמוד ממנו ולהשכיל בסודי התורה וסודותיה וטעמי הלכותיה.

על חשיבות הספר כותב החיד"א:

ומשבחים הספר הזה מאד כי הוא יסוד מוסד לתכונה ולעיבור ולפירוש הלכות קדוש החדש מהרמב"ם.

שם הגדולים, ערך יסוד עולם

וכך, כמה דורות לפני החיד"א, מצא לנכון הרמ"א להוסיף הגהות לספר.

תקופת האחרונים

בתקופת האחרונים נכתבו בידי גדולי התורה ספרים שלימים המוקדשים לתולדות עם ישראל.

ספר יוחסין: "תועלת גדולה להחזיק ידינו בתורה שבעל פה"

הספר הידוע בדברי ימי ישראל הינו 'ספר יוחסין', לאסטרונום (תוכן) הנודע³⁸ רבי אברהם זכות (זקוטו) ממגורשי ספרד (נפטר בשנת ה'רע"ד-1515), תלמידו המובהק של רבי יצחק אבוהב (השני)³⁹.

ספר זה היה במשך מאות שנים החשוב מבין ספרי קורות עם ישראל וחכמיו, ואף נחשב לספר מופתי מבחינת בקיאותו בדברי חז"ל. הוא אסף בספרו את כל החומר הביוגרפי על "כל הדורות מימות משה רבינו ע"ה עד דור המחבר" (כלשון המופיעה בדף השער), כולל התנאים והאמוראים שבתלמוד בבלי וירושלמי, ובכל המדרשים, וקבע ערכים לכל אחד מהם, והוא מכיל מאורעות שאירעו בחייהם. חלק מהחומר מבוסס על מסורות ונוסחאות שלא הגיעו לידינו. גם בתולדות הגאונים והראשונים⁴⁰ אסף חומר רב של מסורות מהימנות, יחד עם אגדות מקובלות עד ימיו. הספר זכה להערכתם של גדולי ישראל, רבי יעקב עמדין חיבר עליו הגהות.

39. מרן רבי יוסף קארו מכנה את רבי יצחק אבוהב, בעקביות 'רבינו הגדול'.

40. יש לציין כי ספר יוחסין הוא גם המקור למועד המדויק של לידת הרמב"ם, וז"ל: "ואני מצאתי בספרים קדומים, שהרמב"ם נולד בערב פסח, יום שבת, שעה ושליש אחר חצי היום, שנת ד'תתצ"ה ליצירה בקורדובה שבספרד".

36. מאמר ד' סוף פרק י'.

37. כלשון הזה פותח המחבר.

38. בגיל עשרים חיבר רבי אברהם קובץ של לוחות אסטרונומיים שימושיים שסייעו בעיקר לניווט אוניות, ואף מגלי אמריקה השתמשו בלוחות אלו.

בהקדמתו הוא מאריך בחשיבות של ידיעת שמות החכמים ויחוסם –
 "להחזיק הקבלה עד משה אדון הנביאים שקבלה מיד הקב"ה":

אמר אברהם בר שמואל בר אברהם זכ"ת לה"ה.

...כדי לזכות לעצמי ולאחרים, נתעוררתי לעשות זה הספר הקטן
שאספר בו בשם ובמספר, יחס חכמי המשנה והתלמוד בבלי הנמצא
 בידינו, חוץ מרוב חכמי הברייתא מפני שאינם ידועים לי ולא זמנם.
וכן אביא כל הגאונים והמחברים ספר וזמנם כל מה שאמצא.

...והנך רואה כמה הגדילו הענין הזה, ואע"פ שזכר הרמב"ם ז"ל במפתח
 המשנה שאין בו תועלת גדולה – רצה לומר – להזכיר שמות החכמים
 ויחוסם, אינו כן! **כי הוא תועלת גדולה להחזיק ידו בתורה שבעל
 פה, להחזיק הקבלה עד משה אדון הנביאים שקבלה מיד הקב"ה,**
 וכיצד בא מחכם וחסיד לחכם וחסיד, עד אור העולם – הוא רבינו
 הקדוש "שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך"⁴¹.

וכך הוא מוסיף להטעים בראיות מדברי חז"ל – "האומר דבר בשם
 ואומר שמביא גאולה לעולם", ועל המשמעות החשובה ללומדים
 ולפוסקי ההלכה – לדעת מי מקשה על מי, ומי יותר מאוחר שעליו
 ייאמר הכלל: "הלכתא כבתראי".

...וכבר ידעת מה שהגדילו: "האומר דבר בשם אומר מביא גאולה לעולם"⁴².

...ועוד יש לנו תועלת לדעת מי הם החכמים, **כדי להקשות מדבריהם לדבריהם**, כאמרם
 בתלמוד⁴³: "לא גידול בר מנשיא, ולא גידול בר מניומי, אלא גידול סתמא. למאי נפקא מינה?
 למירמא דידיה אדידיה".

...ועוד תועלת גדול לענין **לפסוק הלכה** נגד החולקים עליהם, שזהו עיקר התורה, וגם מסדר
 הדורות ד'הלכה כבתראי' מאביו ואילך.

עוד דבר חשוב ומעניין ביותר בספר-יוחסין – עדות אישית. רבי אברהם מציין לדברים שראה במו עיניו
 – בספרד ופורטוגל, ואחרי שגורש מארצות אלו, בתוניס תורכיה, ובסוריה.

הוא מספר על קידוש השם הגדול שנגרם בזכותו, כאשר הוא ומשפחתו היו בין המעטים שלא המירו
 את דתם, ועל תלאות הדרך שעברו כאשר נפל בשבי פעמיים!:

...וכן בעונותינו ראינו כמו זה בעינינו, בגירוש ספרד ושיזיליא וסרדיניא בשנת רנ"ב (1492)
 ובשנת נז"ר (1497) לאחר גירוש פורטוגאל... וכולם עמדו בשמדות קשטילייתא על תלם בעבודת
 השם יתברך ובתורתו, גם אני, השם ברוך הוא זכני שאקדש שמו עם שמואל בני, ובאנו
 לאפריקא והיינו שבויים שני פעמים, השם למען חסדיו ורחמיו הגדולים ישלים לי ולזרעי
 שיהיה אחריתנו לעבודת השם יתברך ויתעלה ולתורתו וישים חלקנו עם הצדיקים בגן עדן
 ובתחיית המתים ולבנין בית מקדשו אמן כן יהי רצון.

וכך כותב בעל 'ספר יוחסין' בהתרגשות על פגישה עם אחד מגדולי דורו כשהיה צעיר לימים:

רבי יצחק (קנפנטון) נקרא גאון בקשטיליא ואני ראיתי אותו, ומי שרואה פניו כמקבל פני
 שכינה! וראיתי אותו כשהייתי בן ששה או שבעה שנים.

בהקדמתו כותב המחבר גם את הסיבה לשם שבחר לספרו – על שם ה'מדרש יוחסין' שנגזר בימי חז"ל⁴⁴.

על מעלתו של ספר-יוחסין כותב רבי משה חאגיז:

אם רצונך לרוות צמאונך בשלשלת יוחסין של חכמי המשנה והתלמוד, לקנות שלימות ולהיות
 בקי בהם ובשמותיהם ובמעלתם, אל ילזז מעיניך ספר נחמד זה להחזיק ידו בתורה שבעל פה.
משנת חכמים, סימן תרכה

43. פסחים דף קז, א.

44. בהקדמתו מספר רבי אברהם: "ובראשונה הייתי חושב
 מה יהיה שם זה הספר. אם נקרא אותו 'ספר צדיקים' הייתי
 ממעט בכבוד החסידים שהם חכמים בודאי, 'ולא עם הארץ

41. דברים לב:ז.

42. משנה מסכת אבות פ"ז מ"ו. ובמסכת מגילה טו, א ועוד.

שלשלת הקבלה: "שרשרת גדולה למיוחסי החכמים"

בשנים הבאות חוברו עוד ספרים בדברי ימי ישראל. ביניהם נודע הספר 'שלשלת הקבלה' מאת רבי גדליה בן יחיא מחכמי איטליה (נפטר בשנת ה'שמ"ז-1587).

בהקדמתו הארוכה קובל רבי גדליה המחבר על העובדה שמאז חיבורו של הראב"ד הראשון, 'ספר הקבלה', והרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה, "לא נמצא איש עד היום אשר יכתוב על ספר ועל הסדר קבלת תורתנו הקדושה מדור אל דור".

המחבר כותב בהקדמתו כמה תועלות ללומדים את ספרו. בתועלת הראשונה מרומז גם את סיבת שם ספרו – 'שלשלת הקבלה', וכיצד הלומדים "ישתלשו" גם הם בתלמוד התורה.

מתועלותיה במצוות – והוא להעיר קנאת הסופרים להרבות חכמה⁴⁵, כי יראו **שלשלת גדולה** למיוחסי החכמים, "המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם"⁴⁶, **ואחריהם בניהם יצו לצאת בעקבותיהם** ולווכח ולפלפל בהוויות של אביו ורבו, ובית שמאי ובית הלל. ומתוך הוויכוח יתברר האמת.

רבי גדליה מדגיש את החשיבות הגדולה בידיעת מסורת השתלשלות תורה שבעל-פה ממש רבינו "אדון הנביאים... עד משיח צדקנו":

...ומתועלותיה, והיא גדולה מכולם – והיא השתלשלות קבלת תורה שבעל-פה מאדון הנביאים ליהושע, וממנו לזקנים, וכן מדור אל דור, מהרב אל התלמיד, עד שבא רבינו הקדוש שחבר המשניות, וממנו עד רבינא ורב אשי שחברו הגמרא. ומהם אל עמודי הגולה שחברו פסקים, ומהם **עד דורנו זה, וממנו עד משיח צדקנו** איש מפי איש מהרב אל התלמיד ומהאב אל בנו.

הוא מרבה להביא אגדות-עם רבות שהיו נפוצות על גדולי ישראל, ובהקדמתו, הוא מדגיש עד כמה שידיעת אגדות אלו מוסיפה במדת הבטחון:

ומתועלותיה – בבטחון. כי מתוך סיפורי המאורעות והגלויות שהיה בעמנו נשכיל ונדע **כמה ארך אפים יתברך**. וזה כי עם היות שעונותינו חייבו אותנו כליה, הנה הוא יתברך משגיח בפרטינו... וגם כי מלך אחד דוחה אותנו ממלכותו, הקב"ה נותן אותנו לרחמים לפני מלך אחר ופרש כנפיו עלינו... **ובכן יתחזק בטחוננו בו יתברך**.

אך בעוד שגדולי ישראל העניקו משקל חשוב לדברי ה'ספר יוחסין', יחסם של גדולים רבים⁴⁷ ל'שלשלת הקבלה' היה ספקני, כיוון שברור שכמה ממקורותיו אינם מדויקים.

ג"כ דרך מצרים ונתארח בבית הרמב"ם אשר עשה לו כבוד גדול בראותו תפארת חכמתו ונתן לו במשתה שמן..."), והרי הרמב"ם נולד יותר משלשים שנה אחר פטירתו של רש"י! ועל זה מעיר החיד"א: "שלשלת הקבלה כתב דרש"י בזמן הרמב"ם... אך כבר כתבתי... שמקובלני דאין לסמוך על דבריו" שה"ג, ערך תוספות). ועל הסיבה לשגיאות ב'שלשלת הקבלה' מבאר החיד"א (שה"ג, ערך מהר"ם מרוטנברג): "מקובלני מרבנן קדישי זקני שעה, שקבלו מרבוואתייהו (=מרבותיהם) דאין לסמוך על דברי 'שלשלת הקבלה' כי הדברים עתיקים (=מועתיקים) מקונטרסים שונים אשר מצא וסמך עליהם, ויש מהם מוטעים ולא חקר אם הם אמיתיים". ובמקום אחר כותב החיד"א בחריפות: "ובאמת אין לאבד הזמן להשיג עליו כי היה שומע מכל אדם וכותב, וכל אשר שמע או מצא כתוב בכל אופן שיהיה כתב, והם דברים שאינם אמיתיים, וגם ער"ב רב עלה אתם" (שה"ג, ערך הראב"ד).

חסיד" (אבות פ"ב מ"ה)... וגם יראתי לומר 'ספר חסידים' בעבור כבוד החכמים שהזכרו בזה השם... ויראתי שלא ישרפוני בהבל פיהם... ולכן קראתי 'ספר יוחסין' כמו שהם ע"ה קורין כן בפסחים (סב, ב): "רבי שמלאי אתא לקמיה דרבי יוחנן אמר ליה ניתני לי מר 'ספר יוחסין', פירש רש"י מתניתא דדברי הימים".

45. כלשון חז"ל בבא בתרא כב, א – "קנאת סופרים תרבה חכמה".

46. לשון הפסוק בראשית ו:ד.

47. החיד"א מעיר על כך רבות, ולדוגמא: "ומה נעשה להגאון בעל סדר הדורות שרצה להאמין לכל דברי 'שלשלת הקבלה'... וכרת עמו הברית!". בעל 'שלשלת הקבלה' כתב בספרו שרש"י פגש את הרמב"ם ("בלכת רש"י בגלות העולם עבר

צמח דוד: "פקח עיניך וראה מה שכתב החסיד השלם"

באותה תקופה⁴⁸ נכתב בפראג הספר הנודע 'צמח דוד', לאסטרונום רבי דוד גאנז, תלמיד הרמ"א⁴⁹ (נפטר בשנת ה'שע"ג-1613). בהקדמתו מאריך המחבר אודות ההוספות הרבות שבספרו על פני קודמיו, והמיוחד בספרו הוא שהחליט לכלול בו גם את ההיסטוריה העולמית, תופעה מיוחדת בתקופה היא (כפי שנראה להלן).

וכך בהקדמתו לחלק השני של ספרו, משיב רבי דוד על הטענות והביקורת שצפה מראש שהוא עתיד לקבל מבני דורו, "על אשר כתבתי מסופרים אשר לא מבני ישראל המה", שלדעתם כל התעסקות בכתביהם של אומות העולם "כסיפורי שמועות דברי מלחמות ושאר חדושים" – אסורים להיכנס בכרם בית ישראל.

המחבר משיב על כל הטענות ותולה עצמו באילנות גדולים, ובעיקר הרמב"ם, שגם הם למדו וציטטו מגדולי הפילוסופים של האומות:

אמנם שכבר עשו ככה כל הפילוסופים האלהיים (הכוונה לרמב"ם, ועוד) לקחו מספרי אריסטוטילוס ומשאר ספרי פילוסופיים הדברים הנכונים והישרים, ואכלו התוך וזרקו הקליפות. גם קרוב לזמנינו זה כבר הגידו לנו חדשות מתולדות הזמנים מסופריהם רבי אברהם זכות ספר יוחסין...

ומסיים בהקדמתו עם הוכחה למעשה מרבו הרמ"א⁵⁰:

ואם מחמת דברים בטלים סיפורי שמועות ודברי מלחמות, פקח עיניך וראה מה שכתב ה"ה מופת הזמן החסיד השלם מהר"ר משה איסרליש (רמ"א) בהגהותיו בשולחן ערוך באור"ח סימן שז סעיף א, וז"ל: "ובני אדם שסיפור שמועות ודברי חדושים הוא עונג להם, מותר לספרם בשבת כמו חול; אבל מי שאינו מתענג, אסור לאומרם כדי שיתענג בהם חבירו".

"מי פעל ועשה? 'קורא הדורות' מראש!"

ספר 'קורא הדורות'⁵¹, של רבי דוד אשכנזי קונפורטי מסלוניקי (נפטר בקהיר בשנת ה'תל"א-1671), הוא ספר לתולדות עם ישראל ולמנין חכמי הדורות, מזמן חתימת התלמוד עד דורו של המחבר.

בכתיבת הספר הסתמך המחבר על חיבורים שקדמו לו, כמו: 'ספר הקבלה' (להראב"ד הראשון), 'ספר היוחסין' (רבי אברהם זכות) ו'שלשלת הקבלה' (לרבי גדליה אבן יחיא) עליהם סיפרנו לעיל. כמו כן התבסס בספרו על ספרי שאלות-ותשובות שחלקם עוד היו בכתבי-יד.

חשיבות מיוחדת נודעת לספר זה, כיוון שהוא עוסק בתולדותיהם של גדולי הרבנים הספרדיים שהכיר אישית.

וכך משבח רבי דוד את רבו, רבי מרדכי קלעי, "כהלל הזקן":

גם מחבריו של הרב מהרח"ש (=מ'ורנו ה'ר"ב ח"ים ש'בתי) היה מורי ורבי הזקן הרב הגדול מה"ר מרדכי קלעי ז"ל בר שלמה קלעי ז"ל, חסיד גדול וענותן מאד כהלל הזקן, וראש ישיבה מק"ק פורטוגאל יזי"א.

50. יש הרבה דברים משותפים בין רבינו משה – הרמב"ם, ובין רבינו משה – הרמ"א. עד שאמרנו על הרמ"א, ואף כתבו על מצבתו, "ממשה עד משה לא קם כמשה".

51. שמו של החיבור לקוח מהפסוק בישיעיהו (מא:ד) "מי פעל ועשה קורא הדורות מראש, אני ה' ראשון ואת אחרונים אני הוא". ונראה כי רמז המחבר, שידיעת קורות ימי ישראל, יש בו משום התדמות לקב"ה שהוא הנקרא: "קורא הדורות". וכן

48. כן באותה תקופה חוברו ע"י חכמים יהודיים שני ספרים העוסקים בתולדות מלכי-האומות: א. 'דברי הימים' מרבי יוסף הכהן הספרדי. ב. 'סדר אליה זוטא' מרבי אליהו קאפשילי מקאנדיא שהיה מגדולי הדור.

49. רבי דוד גאנז אף נתגדל בביתו של הרמ"א, כמו שהעיד בעצמו בהקדמתו לספרו 'נחמד ונעים': "והחסיד מורי ורבי אשר אמנני וגדלני מוהר"ר משה איסרליש ז"ל".

בהמשך מספר רבי דוד את אשר שמע בעצמו מפי רבו רבי מרדכי שהיה בן-דורו של אחד מנושאי-כלי הרמב"ם, בעל הלחם-משנה, כי כשמו של הספר, לחם-משנה, הוא אכן התחבר על-ידי שני מחברים כאחד!⁵²

וכך היה אומר לנו [רבי מרדכי קלעי] לתלמידיו בני ישיבתנו... שלמדו יחד ספר הרמב"ם עם הרב מהר"א די בוטון. **שוב הדברים** שכתב הרב הנזכר בספר 'לחם משנה' הם **לקוחים ממנו** לפי שהיו מפלפלין שניהם ומחדשים חידושים רבים.

רבי דוד חתם את ספרו בתפילה ותקווה לרוממות קרנה של תורה, ובברכת ה' לתלמידי החכמים שבדור:

והנה גם בעת הזאת לא יחסר המזג בינה של תורה, שיש בכל תפוצות גלות ישראל בכל מקומות מושבותיהם בכל מקום שהם, **חכמים גדולים ודיינים מעיינים ופסקנים ודרשנים, והם ממלאים מקומות הראשונים שקדמום, על דרך שאמרו רז"ל בסוף מסכת ברכות⁵³: גדיים שהנחת נעשו תיישים גדולים, בעלי קרניים שמנגחים זה את זה במלחמתה של תורה בפלפול הלכה, ירבו כמותם בישראל, ויוסף ה' עליהם כהם אלף פעמים, אתה ה' תשמרם תנצורם לעד, אמן כן יהי רצון!**

תם ונשלם שבח לאל בורא עולם.

תולדות הספרים – ביבליוגרפיה

בתקופה הבאה, התפתח תחום חדש – ספרים העוסקים בחקר-הספרים – תחום שנקרא 'ביבליוגרפיה' (תולדות הדפסת ספרים ומחבריהם). מקצוע זה החל להיות חשוב ביותר בעידן הדפוס, כאשר ספרים החלו להופיע בכמה מהדורות ובתדירות. ברור שיש תועלת רבה ללומד לדעת מי חיבר ספר זה או אחר ואם הספר כבר בדפוס או עדיין בכתב-יד.

מכאן ואילך חוברו ספרים רבים בתחומי ההיסטוריה והביבליוגרפיה. נציג כאן את החשובים שבהם:

שפתי ישנים מרבי שבתי המשורר

הספר הראשון בתחום ספרי ביבליוגרפיה הוא 'שפתי ישנים' של רבי שבתי בַס מפראג (המכונה רבי שבתי המשורר – נפטר בשנת ה'תע"ח-1718), בעל השפתי-חכמים על פירוש רש"י לתורה.

רבי שבתי היה חובב ספרים ונדד בין מרכזי תורה בפולין ואשכנז והולנד בחיפושו אחר ספרים נדירים, וב'שפתי ישנים' רשם פרטים על אלפי ספרים. מרוב חביבותו לספרים, יסד בעצמו בעיר ברסלאו בית דפוס, ומאות ספרים זכו לראות אור תחת מכש הדפוס שלו.

בידינו, מאת ידידו המהרי"ט צהלון, הכותב לו בכאב: "ובודאי יפה אמרו חז"ל 'או חברותא [או מיתותא] (תענית כג, א) כי זה ימים כבוד-תורתו לומד לבדו, הגם כי יש חברים אולי אינם ברורים, וכמדומה דלא צילא דעתא בשמעתא בההוא שתא, ובאמת מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה, כי ראיתיו..." (שו"ת מהריט"ץ (ישנות) סי' רעא). ראה שם באריכות.

כתב מצודת דוד בפירושו שם: "מי הוא שפעל ועשה את זאת? הלא ה' עשהו, הקורא הדורות מראש קודם שיהיו, ר"ל שיוודע כל הדורות הבאים ויקרא לכל דור לעמוד בעתו".

52. נגד העדות הזו שרבינו חיבר את חידושי ורעיונותיו בחברותא – עומדת הביקורת רצופת האהבה שהשתמרה

אות אלף	שפתי ישנים	אות אלף
והחלום ומהנחמה והסוד והפסוק (א' אותיות) השנים) על טעם החלום (ל' אות אביב) שלוש הברות (מ' מילה) כמלכת האלפים זכרות הבנין (נ' מילה) כמלכת אל' (ע' אות) הבנים) פילוסופ' (א' יסוד) כמלכת התלמי' יב' (נ' נהג' עקרים האמנה סגברא מאור: כ' 142 אלפים רבנו יצחק ב"ר יצחק אלפס ומה הטענות שלו ורובים מה שחצאי נקדיו ככל המצא כבד' השם תחלק לשלוש חלקים א' (סדר מועד) וכלל כמסוף הלכות קטנה הלכות סוכה הלכות ט"ה העין צדקה ב' (סדר נשבע) וכלל כמלכת חליל' (כרמיקון): ר' ק' ט' א' 8 143 אלפים רבנו יצחק ב"ר יצחק אלפס ומה ועמ' כמלכת סוק' (סמורים): רפול' להגין שם' ר' א' ח' א' 4 144 אלפים עם חדש רבנו נשבע ב' ראובן על הרוב ופסק הרב סרבי' ל' ע' נ' פירוש מהלכות קטנה רבי יצחק בן חביבא קראי (נכסוף יוקף) עם לקטים חודשים מספר ר' אלפס על הלכות ר"ה: ר' ק' ט' א' 8 והראשון 145 אלפים עם פירוש ר' יצחק רבנו יצחק נתיב' כמלכת יוקף ונתיב' יוקף וד' א' רב' נ' ט' ור' יצחק רבנו על קה' כמלכת ועם חדש (ר' א' א') שוא רבי יצחק ור' אלפס הקראי (שלוש הבנים) ובסוף (כר נשבע) ספר (האמנה) סביב ומה ששלוש חליל' חליל' חליל' האלפס וספ' (מלכות ה') סדר' ל' נ' ששע' על רבי יחזיק תל' כמלכת סורים (סדר נשבע) ובכר נתיב' נכספים על הגילון ועל ר' יצחק (ספר האמנה הנהג' 146 מלכות ה'): ב' נ' ט' ור' יצחק ב"ר יצחק 147 אלפים עם כל המפרשים ב' ל' עם כבד' ובכמה הטענות שהתקבלו אצל הרבני רבי יצחק בן יצחק ור' אלפס (האמנה) וספ' (מלכות ה'): על כל המלכות ומה שכתבו במקום: ב' כר נשבע ומה שכתבו ר' יצחק 148 אלפים עם פירוש ר' יצחק ור' אלפס ומה שכתבו במקום: ב' כר נשבע ומה שכתבו ר' יצחק 149 אלפים עם פירוש ר' יצחק ור' אלפס ומה שכתבו במקום: ב' כר נשבע ומה שכתבו ר' יצחק		

רבי שבתי כתב לספרו הקדמה חשובה והתחנן בפני המעיינים לקרוא בה, ובשער ספרו הדגיש באותיות גדולות: "לקרוא ההקדמה בעיון כל תיבה ואות!"

ברוך הנה בשם ה' צבאות
לקרוא ההקדמה בעיון כל תיבה ואות

ראיתי
כפח פנים שהתחנן שבוים בעומת רבנו יצחק וקרא הקרא כפח שר שוקיא ההקדמה
אל כל לא קא אבד' חצני ושב פיהו ראהו ל' אות אב' ע' שובר ועב' לחכמים ברלות בוח' ברביים
נעים המפתים ואמר בא סודן ה' אשירי שכיח לרובין ולכנס כשער' ומה כב' ירא' ד' שופע בקול עברו' ולקטן
כסדול אני ואמר אם נא שאלתי יין בעיוני אל נא העביר ע' שוקיא ההקדמה סתתלהו וער סוד' כי בנולדתי
יהיה לך שפי זה כרבי ע' הירחם אפי' יתנו אותו ואל יודע ספ' לאמר קרא נא זה ואמר לא אוכל כי החננה הוא
אמנה בהקדמה חסדא פרוש' לפיכך לחבין כל' הסינים וכל עניני הפס' ואמר העביר ותלך שחיל' אל חיל'
לאות הכל כפול' ובסופן טוב' וברוך קצי אויבין פה קטיר כפח חסד' ומה שכתב:
ב' חסדא פרוש' ספרי תורה נכונים ומה שכתב:
ושמח כל חסדא פרוש' א"ב סרורית *
והמפתים כלם כשער רחל ע' שרני ג' ר' תוח *
ועניני ע' שרית שפתות לכל חילי תורה *
כל ספרי פרושים ופרושים *
שאלות ותשובות של גמרא פרוש' והטענות ועל חסדא פרוש' *
ספרי ר' יצחק ור' אלפס ומה שכתבו ר' יצחק *
ועם חצאי ר' אלפס' ומה שכתבו ר' יצחק *
על גן אה' הקרא ההקדמה חסדא פרוש' *

הואל הבורא יברך לקרא:

מתוך הקדמת רבי שבתי משורר לספרו שפתי ישנים בהקדמה זו פורס רבי שבתי בפני הקורא את חשיבות עבודתו ואת המאמצים המרובים שהשקיע בספר. להלן נסקור שתי 'תועלות' שהדגיש בהקדמתו. המחבר מצביע על הבלבול שחל בספרים כתוצאה מהדפסה חוזרת ונשנית, שכן הרבה פעמים קורה ש"ישן מפני חדש תוציא" 54 - המהדורה הקודמת זנחת שהרי המהדורה החדשה משוכללת יותר. ומי שאוחז בידו מהדורה ישנה מוצא את עצמו נכשל.

וכך מעיד המחבר על 'בדידי הוה עובדא' - מעשה שקרה לו בעצמו:
התועלת החמישי - כי לפעמים ספר אחד נדפס כמה פעמים ובכל פעם ניתוסף עליו איזה פירוש או איזה הגהה או שאר דברים כגון האלפסי והטורים ומימוני ושולחן ערוך, וכן רבים כיצא בהן. ואחרון אחרון חביב, והראשונים יפלו ובטלו במיעוט... וגם סימני הדפים גם אינם שוים, כאשר קרה לי באמת שהעתקתי הרבה דברים מספר שלשלת הקבלה, ומכרתי אותו, ולאחר זמן קניתי אותו הנדפס בוויניציאה, ואז מכל הדברים שהעתקתי לא מצאתי דף אחד שהיה מכוון עם זה הראשון, והייתי מוכרח לחפש מחדש (=שלשלת הקבלה בדפוס הישן)

53. וכך כתוב בגמרא שם: "גדיים שהנחת נעשו תישים בעלי קרנים" (ברכות סג, א).

54. ויקרא כו:י.

ולהגיה הכל לפי דפוס שני. ויש עוד ספרים כדומה לו נלאיתי להזכירם...

וכך ממשיך רבי שבתאי, כי לתקנת הקוראים יכתוב בספר זה את כל הקורות של הספרים, באיזה דפוס יצאו, ומה הקודם ומה המאוחר. ועל הכל, "למען תהיה תורה ה' תמימה ושלמה", לכל דבר יש סימן:

לכן רשמתי גם כן אצל כל ספר וספר כמה פעמים שנדפס ובכל מקום שנדפס בו ובכל שנה שנדפס וההוספה הנוספת עליו בכל פעם.

והמדה – הגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו. וסימן זה יהיה מסור בידך, שבסוף כל רשימת ספר וספר תמצא אות מספרייה הנקרא 'ביכר', והוא מורה על המדה של אותו ספר.

וכשתמצא אות הראשון של המספר כזה (1), הוא להורות שהספר ההוא גדול כמו דף נייר שלם שקורין בלשון אשכנז 'בויגן פאפיר', כמו תנ"ך הגדולים בדפוס ויניציאה, וכמו הש"ס בדפוס לובלין, וכדומה לאלו.

ואם יהיה סימן מספר שנים כזו (2), ר"ל היא המדה ששני דפים הם בדף שלם, כמו הש"ס בדפוס קראקא וכדומה לזה.

ואם יהיה הסימן מספר ארבעה כזה (4), ר"ל המדה שארבעה דפין הם בדף שלם.

...וכתבתי זה למען תהיה תורה ה' תמימה ושלמה לידע כל הסימנים טובים. ועל זה אמר רב חסדא "אין התורה נקנית אלא בסימנים"⁵⁵.

בהמשך, הוא קובל על מחברי הספרים עצמם, שלא נתנו דעתם לתת שמות נפרדים לחבוריהם, והדבר מבלבל את הלומדים⁵⁶. הוא מאריך בטענותיו, ומביא סיוע גם מדברי חז"ל, ואף מביע כאבו על כך שהמחברים גורמים למעט בסייעתא דשמיא ובכך מעכבים את הגאולה!

וגם זה נמצא לרוב שיש לשלשה או לארבעה ספרים שם אחד, כמו 'ספר האמונות' ו'אמרי נועם' ו'אמרי שפר', ולדעתי ראוי להרחיק את עצמו שלא יהיה שם ספרו דומה לשאר ספרים המוקדמים, ואשיב בטוב טעם ואומר דרך משל כשיאמר אומר ענין זה או פשט זה או דין זה מצאתי ב'ספר האמונות' או בספר 'צידה לדרך', או בספר 'אמרי שפר', ולא מזכיר עמו מחבר הספר, לא נודע מאיזה 'אמרי שפר', או מאיזה 'ספר האמונות' או מאיזה 'צידה לדרך', ולא יודע ממי יצאה הוראה הזאת, או הענין או הפשט הזה.

ויש בו תרתי לריעותא ח"ו:

אחד – מי יודע שבנקל יבוא לידי טעות ולהחליף האמת.

ושתיים רעות עשה עמו – שהוא גרם בנזיקין ומעכב הגאולה... "שכל מי שאינו אומר דבר בשם אומריו"⁵⁷...

והטעם השלישי – כי כבר אמרנו לעיל שעל ידי זה יוכל לעורר המליץ היושר להליץ ולהגן בעדו אם הוא מזכיר אותו בשמו. לכן כתבתי ורשמתי גם כן אצל הספר שם המחבר ושם עירו, או שם משפחתו כדי לזכור אותו לטובה, ועל טוב יזכר שמו.

אך זה תשמור בידך – כל מקום שתמצא אצל שם המחבר צורת כוכב כזה (*) תבין שהמחבר ההוא לא מבני ישראל הוא.

מכל דבריו אלו, ניתן להבין את חשיבותם של ספרי ביבליוגרפיה בכלל, ואת ייחודו של ספרו בפרט – 'שפתי ישנים'.

קארו, וחייבר את חיבורו הגדול ה'בית יוסף', ולאחר שסיים את חיבורו וראה צורך להוסיף ולשפר אותו, כינה את התוספת לחיבורו 'בדק הבית'. הרי לנו שני חיבורים, כאשר ה'בדק' של הרא"ה חובר בכוונה להשיג על דברי הרשב"א, בעוד שה'בדק' של ה'בית יוסף' בא בכוונה לתקן ולשפר.

57. "ומי שאינו אומר דבר בשם אומריו, עליו הכתוב אומר "אל תגזל דל" (מדרש תנחומא, במדבר סימן כז). וכן אמרו חז"ל: "כל האומר דבר בשם אומריו מביא גאולה לעולם" (אבות פ"ו מ"ו).

55. "אמר רב חסדא, אין תורה נקנית אלא בסימנין שנאמר שימה בפייהם, אל תקרי שימה אלא סימנה" (עירובין, נד ב).

56. דוגמא מובהקת לדבר הוא 'בדק הבית' השמור לשני חיבורים שונים אך הכוונה של כל אחד מהם הפוכה! הרשב"א חיבר ספר הלכתי בשם: 'תורת הבית' ועליו כתב רבי אהרון הלוי (הרא"ה) השגות, שקרא להם: 'בדק הבית', כלומר לתקן את 'הבית' של הרשב"א, ולהעמיד את הספר על ההלכה הנכונה לדעתו. הרשב"א השיב לכל דבריו בחיבור הנקרא: 'משמרת הבית'. כמה דורות לאחר-מכן, עמד מרן רבי יוסף

סדר הדורות: חיבור הרב הראשי של מינסק

'סדר הדורות' שנכתב על ידי רבי יחיאל היילפרין (נפטר בשנת ה'תק"ו-1746), אשר שימש כרבה של מינסק, וראש הישיבה. הוא החזיק בתקיפות בדעה כי הידיעות על תולדותיהם של חכמי ישראל, חשובות מאוד גם בתחומים ההלכתיים.⁵⁸

הספר כולל ביוגרפיות מקוצרות החל מימות אדם הראשון ועד לדרורו של המחבר, וכן הגהות על תלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי. המחבר הלך בעקבות ספר-היוחסין בהרכבת רשימת החכמים, אך החומר שהביא על תולדותיהם היה פרי מחקרו האישי, בדרך מקורית זו, סלל דרך חדשה לספרים הבאים בכתבת תולדות חכמי גדולי ישראל. רבי יחיאל היה מצאצאי המהרש"ל, ובספרו הוא מעיד על עצמו שיש בידו כתב-יוחסין המונה את אבותיו דרך רש"י, רבי יוחנן הסנדלר, ורבן גמליאל, עד דוד המלך.

שם הגדולים: חיבורו הגדול של החיד"א

הספר האחרון שבו נחתום את רשימתנו, הוא ספר חשוב ביותר - 'שם הגדולים' מהמחבר הגדול, החיד"א, רבי חיים יוסף דוד אזולאי (נפטר בשנת ה'תקס"ז-1806).

החיד"א שעסק רבות בכינוס תשובות הלכתיות, כתיבת כללים ופסקים, נסע רבות ברחבי העולם כשד"ר (=שלוחא דרבנן) דארץ-ישראל, ובכל מקום שהגיע, באטליה, צרפת, אשכנז, הולנד, ועוד מקומות, חקר ודרש על ספרי הפוסקים ושו"ת, ספרי המפרשים, דרוש וספרי קבלה, לדעת את מחבריהם, ענינם ותוכנם, ונוסחאות המדויקות.⁵⁹

כחוב נלהב של ספרות ישראל, החיד"א מתאונן על כמה מחכמי ישראל שלא כתבו את פירושיהם לרוב הענווה שלהם:

וגדולי ישראל קצתם היו זהירים שלא להדפיס ספרי חידושיהם בחייהם. ובאמת אמרו⁶⁰ מן הזהירות שלא תרבה להזהר, כי זה גרם שנאבדו הכתובים - "חבל על דאבדין"!

שם הגדולים, מערכת ספרים נאות מז

59. ברור כי בקיאותו העצומה של החיד"א בספרים מודפסים ואף בכתבי-יד, יונקת מהעובדה שהרבה לנדוד בין קהילות ישראל, ובכל מקום שבא הרחיב את ידיעותיו.
60. ראה חובות-הלבבות בהקדמתו.

58. החיד"א (בשה"ג בערכו) מפליג בשבחו של בעל 'סדר הדורות': "והרגיל בו יכיר גדולתו כי הבבלי והירושלמי כמאן דמונח בכיסיתיה. והקדמתו הארוכה והנוראה ותקוני הש"ס שאחריה, וחלק התנאים והאמוראים מבהילים את הרעיון מראות נפלאות ופלאי פלאות בקיאותו!"

הגדולים	מערכת ספרים נ	שם	מערכת גדולים ד	הגדולים	שם
<p>(יב) נזר אלהים. להרב הקדוש מה' שמשון מאסטרופולי ז"ל. הזכירו בסי' דן דיין.</p> <p>(יג) נזר הקדש. כאור למדרש רבה סי' בראשית גדול בכמות ואיכות. וע' לעיל מערכת יו"ד עיני מי יחיאל מיכל מנגוא בח"א.</p> <p>(יד) נחל איתן. עם פרח לבנון דפוס ברלין. ועיני לקמן במערכת פ"א. עיני פרח לבנון.</p> <p>(טו) נחלה ליהושע. שו"ת לרב יהושע צונצין. עיני בנדפס מערכת יו"ד עיני מ' יהושע צונצין בח"א.</p> <p>(טז) נחלת אריאל. פי' על מס' ספרים כמ"ש לקמן במערכת סמ"ך בס"ד עיני מסי' ספרים.</p> <p>(יז) נחלת בנימין. עיני במערכת ט"ת עיני טעמי המצוח.</p> <p>(יח) נחלת יעקב. על פירשי' בחומש. ספר נחמד ובו השגות על הרא"ם הרבה. אך יש מהם אשר כסא הרא"ם נקי ואינה השגה. והוא כנו של הגאון הרב משאת בנימין. ועמ"ש הרב משכנות יעקב דף קע"ב ע"א.</p> <p>(יט) נחלת יעקב שו"ת. להרב יעקב היילפרין קובץ קטן. הזכירו הרב מהר"ם חגיזו בספרו לקט הקמח.</p> <p>(כ) נחלת יעקב ואבני שוהם. דרושים מרב ובנו אשכנזים.</p> <p>(כא) נחלת עזריאל. דרושים דפוס ישן.</p> <p>(כב) נחלת צבי. על ש"ע א"ח ועל א"ה. עיני בנדפס מערכת צד"י עיני מי צבי תלמיד בי"ח בח"א.</p>	<p>(ז) נהר שלום. לכמהר"ר שחתי וינטורה זלה"ה על ש"ע א"ח. והיה תלמיד הרב המו' כמהר"ר פארו זלה"ה.</p> <p>(ח) נובלות חכמה. עיני אליס.</p> <p>(ט) נודע ביהודה. שו"ת על ד' טורים. חיבר הגאון מהר"ר יחזקאל סג"ל לנדא זלה"ה יש לו עוד תשובות כ"י. ותשובותיו מיוסדות על אדני הפלפול והסברא חריפות ובקיאות. והרכיץ תורה בישראל בספריו ותלמידיו. ואם בענין גלוח בחה"מ נטה קו. מ"מ החכם בחכמתו יכיר מספריו כי רב הוא ומופלא מגדולי הדור גאון עז תהלות ישראל וגדול כבודו. ודי בזה ואון מלין תבחן.</p> <p>(י) נוף עץ החיים. הוא מה שסידר הרב עיר וקדיש מהר"ם פאפירש ז"ל מכתיבו רבינו האר"י ז"ל. והוא על תנ"ך ומאמרי דו"ל ויחודים נבואה ורוה"ק וגלגולים. ויש ב' חלקים אחרים דרך עץ חיים מהקדמות, ופרי עץ חיים מכוונת, ואלו נדפסו כמה פעמים בוורשא. ומנוף עץ חיים לא נדפס אלא לקוטי תנ"ך בזאלקווא והוא נוף אחד מסי' נוף עץ החיים. אמנם לקוטי תנ"ך יש כ"י מגורי האר"י ז"ל כפלים לתושיה. ובין בנדפס ובין כ"י יש חידושי מהרח"ו ז"ל מעצמו. ונתברר לי מסי' מחידושי מהר"ו ז"ל כ"י שיש בידי לברם.</p> <p>(יא) נזירות שמשון. הגהות על ש"ע א"ח ומגיני ארץ. חיברו הרב מה' שמשון חסיד ז"ל, נדפס שנת תקכ"ד. ובמשניות אמשטרם חרשות שיש שם בגליון תוספות חדשים יש חידושים הרבה ממהר"ר שמשון חסיד הנז'. וכאנת בקורת להרב יעב"ץ ז"ל יש תשובה אחת מהרב הנז'.</p>	<p>בריש ח' סנהדרין שכתב וה"ר דוד בונפיר ז"ל סובר וכו'. אלא שבדפוס כתב בונפר ואני ראיתי בכ"י בונפיר. ועמ"ש הר"ן בחי' סנהדרין על דף כ"ג ודף כ"ה מהש"ס ומשם באר"ה שה"ר דוד תלמיד הרמב"ן. ועיני בכנה"ג ח"מ סי' ז' הגב"י אות א' דף י"א ע"ג וברינא דחיי עשין צ"ח דף ק"ד ע"ד. וכ"כ קורא הרוות דף כ"ב ע"ב.</p> <p>(ז) מה' דוד בלומיש. בזמן מהרש"ל ומור"ם. ובשו"ת מהרש"ל סי' ל"ז הובאה תשובתו.</p> <p>(ח) מה' דוד בנבנשת. רב מוכה ומופלא בזמן מהריב"ל כמ"ש מהר"ש הלוי בתשובותיו ח"מ סי' כ"ח.</p> <p>(ט) מהר"ר דוד אבר"ק ברלין. עיני קרבן העדה בח"ב.</p> <p>(י) מה' דוד גרינשוט. החכם בכל החכמות למודיות טבעיות הרפיש ספר הגלגולים ויש לו בו הגהות, אך כ"י בסי' הגלגולים יש כפלים לתושיה. וחיבר מגדול דוד דרשות על סי' בראשית וטוב רואי על שחיטות ובריקות ונדפסו. ועי' בח"ב מערכת ג' עיני גלגולים בח"ב.</p> <p>(יא) הרב מה' דוד גרשון. אב"ד בעיר רשיד בזמן הרב דרכי נועם ובנו הרב גנת ורדים. והרב לקט הקמח מביאו. ומבית דינו היה הרב מהר"ר שחתי נאוואוי דשקיל וטרי עם הרב גנת ורדים והרב משאת משה. ועי' בגן המלך סי' קל"ו שכתב שאלתי לאדונינו הרב דוד גרשון וכו'.</p> <p>ובלקט הקמח א"ח סוף דף נ"א כתב הנהני עצמי להורר מלהליק הפי"א של טאבאק"ז מר של חלב, מפני שראיתי לגאון הרב ר' דוד גרשון שהיה נהר מחמת כי ראה בחלומי שהיו מגיזין</p>	<p>ד</p> <p>(א) מהר"ר דוד אבודרהם. תלמיד רבינו יעקב בעל הטורים. היה כשנת ק"א לאלף הששי. וחיבר פי' התפלות וכו'.</p> <p>(ב) רבינו דוד בן רבינו אברהם בן הרמב"ם. נולד בארץ מצרים שנת אלף תלמידי לשטרות. כ"כ בסוף פי' גמרת ר"ה להרמב"ם כ"י. וחיבר רבינו דוד מדרש על התורה וההפטרות בלשון הגרי ומצוי בארץ מצרים כ"י. ובק"ק מסתעב אשור שם קורין בו ככל שבת בהעלות המנחה לזכות את הרכים.</p> <p>(ג) מהר"ר דוד אגוזי. מרבני קושט'. הובאה תשובתו בשו"ת תורת חיים ח"ג סי' ס'.</p> <p>(ד) מהר"ר דוד אופנהיים. אב"ד דק"ק ניקלשבורג ומדינת מעהרין ואב"ד דק"ק פראג שמו נודע בשערים והיה מליץ גדול ולשונו שלשלת גדולה מלשון תלמוד. חיבר שו"ת נשאל דוד הזכרים בספר לקט הקמח. ונדפסו קצת ח"י גפ"ת להרב בחחלת סי' בית יהודה. ובתשובות חות יאיר ושבות יעקב יש תשובות מהרב.</p> <p>(ה) הרב דוד בן אלעזר בן בקודה. עיני אהרות בח"ב.</p> <p>(ו) רבינו דוד בונפיר (או בונפיה). תלמיד הרמב"ן חיבר חרושים על התלמוד. והר"ן בחידושי סנהדרין מזכירו תייר וראיתי חרושיו כ"י. ועתה ראיתי בסי' מרכבת המשנה הנדפס מחדש בח"ג פ"ג דמלכים שחשב שה"ר דוד שמוכיר הר"ן בחידושי סנהדרין הוא דר"ק. ועמו הסליחה שאינו דר"ק המפרש אלא הוא ה"ר דוד בונפיר תלמיד הרמב"ן. והזכירו הר"ן</p>		

בזכות ידיעותיו הרבות שרכש בנדודיו ובלמודו האישי, חיבר את ספרו 'שם הגדולים' המחולק לשני חלקים:

מערכת גדולים – רשימה של כ-1300 גדולי ישראל, בסדר א"ב מזמן חתימת התלמוד עד דורו. הוא מתייחס במילים קצרות לכל חכם, מציין את תקופתו, חבריו וחיבוריו, ולעתים מציין לספרים שהוזכרו בהם תולדות חייו.

מערכת ספרים – רשימת כ-2200 ספרים בסדר א"ב. ושוב, הוא סוקר בתמציתיות ובדייקנות ספר אחרי ספר.

החיד"א בעצמו כתב שפע של יצירות ספרותיות, ויש אומרים כי חיבר 83 ספרים⁶¹, כמנין ימי חייו!

אין ספק כי החיד"א לא התייחס לספרו 'שם הגדולים' כספר היסטוריה בלבד אלא ראה בו חיבור חשוב להבנת ההלכה ותולדותיה, מה שישפיע באופן ישיר על עצם לימוד התורה ודרכי הפסיקה⁶². ואמנם, ספר זה לא נס לחו והוא משמש עד היום כמקור לידיעות מדויקות אודות ספרים וסופרים⁶³.

63. גדול המחברים במאה האחרונה, הרב שלמה יוסף זיין מירושלים (הידוע בעיקר כעורך הראשי של האנציקלופדיה התלמודית), חיבר ספרים חשובים על גדולי ישראל ושיטתם בלימוד התורה – אחד מהם בשם 'סופרים וסופרים' והשני 'אישים ושיטות'.

61. רשימה מפורטת של שמונים ושלוש ספרי החיד"א נדפסה ב'שם הגדולים', אוצר הספרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 20 ואילך.

62. אף אנו ב'ספר המבוא' השתדלנו ללכת ככל הניתן בעקבותיו של החיד"א, ואמירותיו בסוגיות השונות היו עבורנו את הסמכות הגבוהה והעליונה.

חיי הרמב"ם ותאריכים לכתביו

לידת הרמב"ם בקורדובה	ד'תתצ"ח (1138)
פלישת האלמוחדין לספרד	ד'תתק"ח (1148)
נדודי משפחת מימון בדרום ספרד	
מילות ההגיון	ד'תתק"ח (1148) – ד'תתקכ"א (1161)
פירוש שלשה סדרים בתלמוד בבלי	
ספר על הרי"ף	
הלכות ירושלמי	
התיישבות משפחת מימון בפאס	ד'תתק"ח (1158)
התחלת פירוש המשניות	ד'תתקכ"א (1161)
איגרת השמד	קרוב לשנת ד'תתקכ"ה (1165)
נסיעת משפחת מימון לארץ ישראל	ד'תתקכ"ה (1165)
התיישבות משפחת מימון במצרים	
חתימת פירוש המשניות	ד'תתקכ"ז (1167)
ספר המצוות	
התחלת משנה תורה	
איגרת תימן	ד'תתקל"ד (1174)
חתימת משנה תורה	ד'תתקל"ז (1177)
פטירת אחיו רבי דוד	
עיסוקו ברפואה וכתבת ספרי רפואה עד סוף ימיו	ד'תתקמ"ז (1187) – ד'תתקנ"א (1191)
מורה נבוכים	
איגרת תחיית המתים	ד'תתקנ"א (1191)
פטירת הרמב"ם במצרים	ד'תתקס"ה (1204)

פרק א

"ולא קם כמשה": חיי הרמב"ם

- ◆ "כיון שנולד משה נתמלא הבית כולו אורה"
- ◆ מקורדובה לפאס
מנהיג צעיר: "בעלי-דיני בלשוני ובקולמוסי"
- ◆ העליה לארץ הקודש: "יום ששון ושמחה עד סוף כל הדורות"
- ◆ "וירד משה": הירידה למצרים
"רעה מכל רעה!"
- ◆ מלאכת הרפואה לשר התורה
- ◆ פטירת הרמב"ם: "פה טמון מבחר מין האנושי"
הכרזת הלסטים: "איש אלקים קדוש הוא!" / "אשירה לה' כי גמל עלי" / מצבת קברו וזכרו לעולמים

"ולא קם כמשה": חיי הרמב"ם

"כיון שנולד משה נתמלא הבית כולו אורה"

הכתובת החקוקה על שער קברו של הרמב"ם

בשעה גורלית ליהדות ספרד, שהיתה בעלת מורשת מפוארת של תורה ותרבות עשירה של חכמה, כאשר כל גדולתה עמדה על סף כיליון – אז התנוצץ אורו הבהיר של גואל-ישראל.

בערב פסח, י"ד בניסן, ד' אלפים תתצ"ח לבריאת העולם (1138)², נולד רבינו משה בן מימון, מושיען של ישראל בדורו והמורה לבית ישראל

לדורות עולם. כמשה בן עמרם בזמנו, זכה אף הוא להנחיל תורה לעם ה', להנהיג את עם ישראל במצרים, ולהוציא רבים בדורו ולדורות מגלות "הדעות הרעות"³ אל אור האמונה בהקב"ה ובתורתו. הוא האיש, אשר יותר מכל אדם לפניו ואחריו, הביא את עם ישראל ללימוד הלכות כל התורה כולה בשפה ברורה ובהירה, והחדיר בלבבות דעות ישרות והשקפה נכונה. הוא המאור הגדול לדורו ולדורות עולם שזכה להערצה מכל הקהילות היהודיות בישראל, ואפילו אומות-העולם מתייחסים אליו ביראת כבוד⁴, עד שהכתירו עליו את הפתגם: "ממשה עד משה לא קם כמשה", ועל מצבתו חרתו: "משה בן מימון מבחר המין האנושי"⁵.

לא התחשבו בדבריו, וזקקו לכלי שני (=ספר היוחסין)... ויש שאף נסו לזייף "בן שלשים ושלוש שנים" במקום "בן שלשים שנה"!

3. כלשון רבינו בכמה מקומות, ולדוגמא: "חולי הגוף טועמים המר מתוק ומתוק מר, ויש מן החולים מי שמתאוה ותאב למאכלות שאינן ראויין לאכילה... כך בני אדם שנפשותיהם חולות מתאווים ואוהבים **הדעות הרעות** ושונאים הדרך הטובה" (הלכות דעות פ"ב ה"א). וכן בסיום הלכות טומאת אוכלין: "וטהרת הגוף מביאה לידי קדושת הנפש מן **הדעות הרעות**". וכך מצהיר רבינו במורה-נבוכים: "וכשתעיין בכל המצות שבאו בעבודה זרה אחת-אחת תמצא סבתם מבוארת – והוא להסיר **הדעות הרעות** ולהתרחק מהם עד הקצה האחרון" (מ"נ ח"ג פ"ז).

4. גם זה מזכיר את מה שנאמר על משה רבינו: "ויתן ה' את חן העם בעיני מצרים, גם האיש משה גדול מאד בארץ מצרים, בעיני עבדי פרעה ובעיני העם" (שמות יא:ג).

5. דברים אלו נחרתו על קברו במצבת קברו הראשונה. והוא הביטוי שכתב רבינו הרמב"ם כלפי משה רבינו בהקדמתו לפירוש-המשנה לפרק חלק במסכת סנהדרין, וזה לשונו: "והיסוד השביעי נבואת משה רבינו. והוא, שנאמין שהוא אביון של כל הנביאים שקדמו לפניו והבאים אחריו, הכל הם למטה ממנו במעלה, והוא **בחיר ה' מכל המין האנושי**, אשר השיג ממנו יתעלה יותר ממה שהשיג וישיג כל אדם שנמצא ושימצא...". וראה עוד בסיום הפרק.

1. הכוונה לתרבות ספרד הדרומית הנקראת אנדלוסיה, ואחר כך המערב היא פאס שבמרוקו, ששם צמחה יהדות ששילבה תורה וחכמה כמו שירה, רפואה ופילוסופיה. בעת לידת הרמב"ם עולם מופלא זה עמד בפני סכנת כיליון ואלמלא רבינו הגדול היה נכחד לגמרי, כפי שיתואר בהרחבה בהמשך הספר.

2. קביעת תאריך לידתו של הרמב"ם לשנת ד'תתצ"ח (1138) עולה מדברי הרמב"ם עצמו בסיום פירוש-המשנה: "אני משה בר' מיימון הדיין... התחלתי לחבר פירוש זה ואני בן שלש ועשרים שנה, והשלמתי אותו במצרים, ואני בן שלשים שנה שהיא שנת אלף וארבע מאות ותשע ושבעים לשטרות (ד'תתקכ"ח 1168)". ואם-כן, הרמב"ם נולד בשנת ד'תתצ"ח (1138) שהיא שלשים שנה קודם לכן. אך בספר-יוחסין, רבי אברהם זכות ממגורשי ספרד (מאמר-חמישי, דורות אחרונים), מקדים את לידתו של הרמב"ם שלש שנים, ואף כותב את היום ואת השעה המדויקת של הלידה! וכך הוא כותב: "בערב פסח, יום שבת, שעה ושליש אחר חצי היום, שנת ד'תתצ"ה ליצירה (1135)". למשפט הזה מקדים המחבר: "ואני מצאתי בספרים קדומים". לפי זה הרמב"ם כתב את פירוש-המשניות שלו עשר שנים (אם נולד בשנת ד'תתצ"ה) ולא שבע שנים (אם נולד בשנת ד'תתצ"ח) כדבריו שעסק במלאכה זו מגיל עשרים ושלוש ועד גיל שלושים. ואם כן ספק גדול האם מסורת זו נכונה שהרי היא סותרת את דברי הרמב"ם עצמו וכך מעיר הר"י קאפח (מבוא לפירוש-המשניות, סדר טהרות, הערה 2, מהדורתו): "מאד תמוה שכותבי תולדותיו של רבינו

קורדובה, ספרד

עיר עתיקה בדרום ספרד. יהודים התגוררו בעיר כמה מאות שנים לפני הולדת הרמב"ם. בין חכמיה הבולטים של קורדובה נמנים רבי חסדאי ו' שפוט שהיה שר האוצר ויועצו של מלך ספרד וכן הדקדקן והבלשן הנודע מנחם בן סרוק מחבר מחברת-מנחם (מילון מקראי עברי-עברי).

הרמב"ם נולד בעיר קורדובה שבספרד, לאביו רבינו מימון הדיין, בן למשפחה נכבדה שכונתה 'בן עובדיה' על שם ראש המשפחה רבי עובדיה הדיין⁶. רבינו מימון היה נצר לשושלת חכמים ופוסקים⁷, ולפי מסורה אחת⁸ מגיעה שושלת זו עד לרבינו הקדוש מסדר-המשנה, אשר היה מזרע דוד המלך.

את עיקר חינוכו ותורתו קיבל כנראה הרמב"ם מאביו רבינו מימון ששימש כדיין בקורדובה והיה תלמיד של רבי יוסף הלוי אבן מיגאש (הר"י מיגאש), תלמידו של רבי יצחק אלפסי (הר"ף). משום כך, החשיב הרמב"ם את הר"י מיגאש והר"ף כרבותיו, אף שלא קיבל תורה ישירות מפייהם⁹.

מנהיג צעיר: "בעלי-דיני בלשוני ובקולמוסי"

למעשה, מלבד איגרת-השמד שכתב הרמב"ם, כנראה מאוד סמוך לעזיבתו את פאס¹⁰, לא ידועים לנו בבירור מעשיו וחלקו בהנהגת הכלל בשנותיו במרוקו. אך מעדות בודדת אחת¹¹, עולה כי כבר אז נחשב הרמב"ם בין מנהיגי של יהדות מרוקו - הוא לא היסס להתנצח בהלכה עם גדולי וזקני החכמים בצפון-אפריקה. העדות היא מתוך מכתב שכתב הרמב"ם בשנים מאוחרות הרבה יותר, לתלמידו האהוב רבי יוסף ב"ר יהודה:

וכבר הייתי בשנותיך (=בגילך), וביותר משנותיך, ביותר חזק ממה שאתה בו! והייתי - כמו ששמעת - אמלא רצוני בלשוני ובקלמוסי מגדולים וחכמים כשמבקשים לחלוק עלי.

וכבר שמעת בלי ספק מה שהיה ביני וביני ר' יהודה הכהן ז"ל בן מר פרחון, בשתי שאלות מן הטרפות. וכן ביני וביני דיין סג'למסה (=עיר במרוקו) בגט. וביני וביני אבי יוסף בן מר יוסף נ"ע בענין שבוייה, והרבה כמו אלף¹².

ושימחתי בהם אוהבי, וביכיתי בהם בעלי-דיני בלשוני ובקולמוסי. בלשוני - למי שהיה לפני. ובקולמוסי - למי שהיה רחוק.

איגרות הרמב"ם, עמ' תכא

(נדפס בספרו מלחמות-השם) הכותב: "אשר בחסדי דוד אבינו נמלכים", משמע איפוא שרבי אברהם מתייחס לדוד המלך (כך מעיר הרב ראובן מרגליות במהדורתו למלחמת-השם, עמ' קז, הערה 38).

9. "וכזה הורו רבותי הרב ר' יוסף הלוי ורבו ז"ל" (הלכות שאלה ופקדון, פ"ה ה"ו). יצוין שרבים נבוכו בנושא זה וחשבו שהרמב"ם למד בעצמו אצל הר"י מיגאש - אך האמת היא, שהרמב"ם קיבל מהר"י מיגאש באמצעות אביו בלבד שהיה תלמידו הישיר. ולכן נוהג הרמב"ם לכנות את הר"י מיגאש כרבו.

ראה למשל עדותו של רבינו בפי"מ שבועות (פ"ו מ"ז): "וכך ראיתי אבא מרי זצ"ל פעמים רבות משביעים בלשון זה כפי שראה את רבו רבינו יוסף הלוי זצ"ל משביע תמיד". וכן דבריו בפירושו לעדויות (פ"א מ"ג): "והקריאה הראשונה היא אשר קבלתי מאבא מארי זצ"ל שקבל מרבו ורבו זכרם לברכה". ובשם-הגדולים (בערך הרמב"ם) כותב החיד"א: "וראה זה חדש שראיתי בספר 'עומר השכחה...' וז"ל: הרמב"ם ז"ל בשעת פטירת הר"ף ז"ל נכנס אצלו ונשק בידו, והוא כבן ה' שנים, ואמר שלא זכה למה שזכה אלא באותה הנשיקה שנשקהו וברכהו והאציל עליו מחמתו", עכ"ל. והקרוב אלי שהענין אמת, רק במקום הר"ף צריך להיות הר"י מיגאש... וברכת הר"י מיגאש עשתה פירות... ולכן קראו רבו להר"י מיגאש".

10. על תאריך כתיבת איגרת-השמד ראה מבואו של הר"י שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' כז.

11. תודתנו לרב יצחק שילת, שהעמיד אותנו על נקודה זו.

12. אין בידינו כיום מידע על האישים הללו, המוזכרים במכתב.

6. 'בן עובדיה' הוא שם משפחה, שכן רבי עובדיה לא היה אביו של רבי מימון, אלא ראש המשפחה, כמפורש בסוף פירוש המשניות (ראה הערה הבאה). וגם רבי מאיר הלוי אבולעפיה כתב: "הרב הנעלה הפילוסוף הנכבד רבי משה נר"ו בר מימון נ"ע בן עובדיה" (איגרות הרמ"ה, סימן א) וברור כי אין כוונתו שזקנו היה עובדיה. ויש לציין שהרמב"ם נקרא בפי הערבים 'אבן עמרם (=כינוי למשה - בן עמרם) בן עבד אלה (=עובדיה)".

7. בסוף פי"מ, מפרט רבינו את מקור מחצבתו ומונה בשמותיהם שמונה דורות רצופים של רבנים ודיינים במשפחתו: "אני משה בר' מימון הדיין, בר' יוסף החכם, בר' יצחק הדיין, בר' יוסף הדיין, בר' עובדיהו הדיין, בר' שלמה הרב, בר' עובדיהו הדיין זכר קדושים לברכה".

8. מסורת זו הובאה בידי רבינו שלמה בן הרשב"ץ (רבינו שמעון דוראן, בעל המחבר שו"ת תשב"ץ): "אם יתהלל המתהלל בפאר האבות: הוא היושב במלכות ראשונה, אבותיו ואבות אבותיו כולם חכמים ונבונים, זרע דוד מלך ישראל" (מלחמת-מצוה, פיעטרקוב, שנת ה'תר"ע, עמ' יט).

מקורה של המסורת הוא לכאורה במכתבו של רבי אהרן בן משולם לרבי מאיר הלוי אבולעפיה (איגרות הרמ"ה, סימן כא), שהיו מצעירי בני דורו של הרמב"ם: "מעיד אני עלי שמים וארץ כי שמעתי כתב ספר יחושו של הרמב"ם, כולם חכמים ידועים עובדי אלקים, רב בן רב, דיין בן דיין קורא הדורות מראש כמהלל עד רבינו הקדוש, כולם בעלי חכמה וידועים, אנשי שם ותהילה, בעלי תורה וגדולה עד שהתורה חוזרת לאכסניה שלה", והרי רבינו הקדוש היה מצאצאי דוד המלך.

יש שמצאו רמז לכך באיגרת של רבינו אברהם בן הרמב"ם

העליה לארץ הקודש – "יום ששון ושמחה עד סוף כל הדורות"

בשנת ד'תתקכ"ה (1165), חמש שנים בלבד אחרי שהגיעה המשפחה לפאס שבמרקו, שוב אולצו רבינו מימון ביחד עם משפחתו לקחת את מקל הנדודים ולמצוא לעצמם מקום מקלט חדש. משפחת רבינו מימון עלו על אוניה בנמל במרוקו כשהיעד היה המזרח ובמיוחד ארץ-ישראל. במכתב רב רושם וטעון רגש מגולל רבינו נסיעה גורלית זו, בצורה חיה מתאר רבינו את נחשולי הים המאיימים, ואת הפחדים שהיו מנת חלקם, ואת הזעקה לה' על ידי נדרים, צומות ותפילות:

בליל אחד בשבת, בארבעה ימים לחדש אייר נכנסתי לים. וביום שבת, עשירי לחדש אייר, שנת ד'תתקכ"ה ליצירה, עמד עלינו נחשול שבים לטבענו, והיה זעף גדול בים, ונדרתי עלי ששני הימים האלה (=היום שעלה על האניה, ויום הסערה) אצום בהם, ואתענה בהם תענית ציבור שלם¹³, אני ואנשי ביתי וכל הנלווים עלי. ואצוה על בני לעשות כן עד סוף כל הדורות...¹⁴ ויתנו צדקה כפי כחם.

ומנודי: שאהיה אני יושב לבדי בעשירי באייר (=יום הסערה), לא אראה אדם, אלא מתפלל וקורא כל היום ביני לבין עצמי [לאות זכרון]: שכשם שלא מצאתי בים באותו היום אלא הקדוש-ברוך-הוא, כך לא אראה אדם ולא אשב עמו אלא אם כן נאנסתי.

...בליל אחד בשבת, שלשת ימים לירח סיון, יצאתי מן הים בשלום ובאנו לעכו, ונצלתי מן השמד והגענו לארץ ישראל. יום זה נדרתי, שיהיה יום ששון ושמחה ומשתה ומתנות לאביונים¹⁵, אני וביתי עד סוף כל הדורות.

סיום פירוש הרמב"ם למסכת ראש-השנה¹⁶

במכתב זה בוקעת ועולה אהבתו הגדולה של רבינו לערי הקודש שבארץ ישראל שהיו שוממים אז. השהות בארץ ישראל והביקורים בירושלים ובחברון גרמו לרבינו שמחה גדולה ועצומה, עד שכביטוי לשמחה זו קבע רבינו את הימים בהם ביקר בערי הקודש כימי חג לו ולזרעו לדורותיו:

15. בדומה לדיני חג הפורים, שגם בו ישראל יצאו מסכנת חיים "לעשות אותם ימי משתה ושמחה... ומתנות לאביונים" (אסתר ט:כב).

בדברי רבינו כאן, "יום ששון ושמחה ומשתה ומתנות לאביונים", השמיט 'משלוח מנות', ומסתבר שהוא על פי שיטתו בחיבורו הגדול: "מוטב לאדם להרבות במתנות אביונים מלהרבות בסעודתו ובשלוח מנות לרעיו" (הלכות מגילה פ"ב הי"ז).

16. מובא גם בספר-חרדים לרבי אלעזר אזכרי (מצות תשובה פ"ג).

13. לכאורה בתענית ציבור הכוונה לתענית שמתחילה מבעוד יום, כמו תשעה באב ותעניות ציבור בעת צרה. ראה הלכות תענית פ"ג ה"ג לגבי תענית ציבור על הגשם. על חיובו של היחיד לצום בעת צרה, ראה שם פ"א ה"ט: "כשם שהציבור מתענים על צרתו כך היחיד מתענה על צרתו". וכן ראה שם (ה"ו) על צרת "ספינה המטרפת בים" שצועקין עליה אפילו בשבת.

14. מחקר בין המשפחות המייחסות את עצמן לרמב"ם מתברר שכיום אין הם נוהגים לצום בימים אלו, או לחגוג בימים בהם ביקר הרמב"ם בירושלים ובחברון (כבהמשך המכתב).

רבינו יוסף הלוי מ' מיגאש (הר"י מיגאש)

ד'תתל"ז (1077) ספרד – ד'תתק"א (1141) אליסנה

למד בצעירותו אצל אביו רבי מאיר, ואצל חכמים ספרדים נוספים. כשעבר הר"י ממרוקו לספרד ופתח בה ישיבה – נסע אליו הר"י מיגאש והיה לתלמידו המובהק. על אף גילו הצעיר (26 בערך), הר"י סמך את ידו על הר"י מיגאש, ועם פטירתו (בשנת ד'תתס"ג 1103) נעשה ממלא-מקומו – ראש הישיבה ומנהיג יהודי ספרד. הר"י מיגאש חיבר פירושים על כל התלמוד, מהם השתמרו בידינו רק פירושי למסכתות בבא-בתרא ושבועות, ושמועות בודדות בשיטה-מקובצת ובכתבי הראשונים. כמו כן נותרו שר"ת ממנו בנושאים שונים.

הידוע שבין תלמידיו הוא רבינו מימון הדיין שהעביר את תורת הר"י מיגאש אל בנו הרמב"ם. הרמב"ם ייחס את עצמו אליו כתלמיד ממש, למרות שידעו רק מפיו-כתבו. וכך הוא כותב עליו בהתפעלות (הקדמת פיה"מ): "וחי ה', כי הבנת אותו האיש בתלמוד מפליאה לכל מי שמתבונן בדבריו ועומק עיונו, עד שאפשר לי לומר עליו: לפני לא היה כן מלך כמוהו בשיטתו".

וביום שלישי בשבת, ארבעה ימים לירח מרחשון, יצאנו מעכו לעלות לירושלים תחת סכנה¹⁷ ונכנסתי לבית הגדול והקדוש¹⁸ והתפללתי בו ביום החמישי, ששה ימים לירח מרחשון.

ובאחד בשבת, ט' בחדש, יצאתי מירושלים לחברון, לנשק קברי אבותי במערה¹⁹ (=מערת המכפלה), ואותו יום עמדתי במערה והתפללתי, שבח לאל על הכל²⁰.

ושני הימים האלה, שהם ששי ותשיעי במרחשון (שבהם ביקר בירושלים ובחברון) נדרתי שיהיו לי יום טוב, ותפלה ושמחה בה' ואכילה ושתיה. אלקים יעזרני על הכל ויקיים לי את נדרי לה' אשלם, אמן.

וכשם שזכיתי להתפלל בחורבנה – כך אראה אני וכל ישראל בנחמתה במהרה, אמן.

שם

עדויות נוספות לשמחתו הרבה של רבינו בעת ביקורו בירושלים, מוצאים אנו באיגרת-תימן, שבה מזכיר בכיסופים את ביקורו בעיר הקודש "כאשר יצאנו מן המערב לחזות בנועם ה' ולבקר מקום קדשו". וכן באיגרת לרבי יפת הדיין²¹ כתב איך "שאני והוא (אחיו ר' דוד) ואבא מרי זצ"ל ואתה (ר' יפת), ארבעתנו הלכנו בבית ה' ברגש"²².

על אף שמחתו הרבה, גם בארץ הקודש לא הגיעו הרמב"ם ובני משפחתו אל המנוחה ואל הנחלה, וביקורה של משפחת רבינו מימון בארץ ישראל, לא נמשך זמן רב. ארץ ישראל היתה אז נתונה תחת השלטון האכזרי של הצלבנים הנוצרים, וידם התקיפה הביאה לדילדול הישוב היהודי בארץ, שהיו בעת ההיא כאלף וחמש-מאות יהודים בלבד – פזורים ומפורדים ברחבי הארץ²³.

22. הכוונה לביקור בירושלים במקום בית המקדש. ביטוי זה – "הלכנו בבית ה' ברגש" – הוא ביטוי בעל משמעות הלכתית, כמו שכתב הרמב"ם במשנה-תורה (הלכות בית הבחירה, פ"ז ה"ה) "וכל הנכנס לעזרה יהלך בנחת במקום שמותר לו להכנס לשם, ויראה עצמו שהוא עומד לפני ה'... ומהלך באימה וביראה ורעדה שנאמר (תהלים נה:טו) "בבית אלקים נהלך ברגש". (הערת הרב שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רכו).

23. עדות לפיזורם של היהודים באותה תקופה, מופיעה בכתביו של רבי בנימין מטודלה שביקר בארץ באותם ימים (נדפס ב'מסעות ארץ ישראל' לר' אברהם יערי, עמ' 34 ואילך). לפי תיאורו רוב היישוב היה אז בגליל, כאשר בעיר צור (בדרום לבנון) גרו לערך ארבע מאות יהודים, ובעכו, בקיסריה, ובאשקלון, כמאתיים יהודים בכל אחת, ואילו בירושלים עיר הקודש גרו יהודים ספורים בלבד מדלת העם. ובמסעו של רבי פתחיהו מרגנשבורג שהיה שנים מועטות אחרי זה של הרמב"ם, עדיין מתוארת השממה בירושלים ש"אין שם אלא רבי אברהם הצבע" (שם, עמ' 53). רק כאשר ניצחו חיילי צלאח-א-דין המוסלמי את הצלבנים חזר היישוב היהודי בארץ ישראל לפרוח.

17. רבינו לא מפרט באיזו סכנה מדובר, וכנראה הכוונה לסכנה מפני הצלבנים ששלטו אז בארץ.

18. הכוונה להר הבית ולא למקום בית המקדש, שהרי הרמב"ם פוסק שאסור להיכנס לפניו מן החיל אף בזמן הזה (הלכות בית הבחירה פ"ז ה"ז, ועוד). וראה בשו"ת יחווה דעת ח"א, סימן כה.

19. השווה למילים המרגשות שכותב הרמב"ם קרוב לסיום המשנה-תורה: "גדולי החכמים היו מנשקין על תחומי ארץ ישראל ומנשקין אבניה ומתגלגלין על עפרה" (הלכות מלכים, פ"ה ה"י).

20. מקור להנהגת הרמב"ם מצאנו בגמרא (סוטה לז, ב) "מלמד שפירש כלב מעצת מרגלים והלך ונשתטח על קברי אבות, אמר להן: אבותי, בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים". השווה פירוש רבי אברהם בן רבינו בפירושו על התורה (בראשית לה:ח): "ותמת דבורה" – סיפור התורה לזה מורה אל גודל כשרונה, ואפשר שהיו מבקרים את קברה ומתפללים שם".

21. חכם זה היה ידידו של הרמב"ם. נשתמרה בידינו איגרת אליו, ובה תיאור של התקופה שעשה בארץ בחברתו. חלקים מהאיגרת מובאים בהמשך.

"וירד משה": הירידה למצרים

שנה אחרי שרגליו של רבינו דרכה על אדמת הקודש, בשנת ד'תתקכ"ו (1166), נפרד מהארץ הקדושה, וירד עם אביו ומשפחתו לארץ מצרים²⁴. למרבה הכאב, זמן קצר לאחר שהגיעו למצרים הסתלק אביו רבי מימון לבית עולמו²⁵.

בתחילה התיישב הרמב"ם באלכסנדריה (נוא-אמון), בה הייתה אז קהילה יהודית פורחת, ולאחר זמן מה העתיק את מגוריו לפוסטאט (פרבר של קהיר).

לפי מסורת ששרדה במצרים הסיבה למעברו של הרמב"ם מאלכסנדריה, שהיתה עיר מלאה חכמים וסופרים, לפוסטאט, נעוצה במצבה

הרוחני של קהילת פוסטאט. בימים ההם היתה שם קהילה גדולה של קראים²⁶, והשפעתה המזיקה על הקהילה היהודית הנאמנה היתה רבה. הרמב"ם ראה לעצמו שליחות מיוחדת לעודד את קהילת שומרי המסורת של פוסטאט ולעמוד בפרץ נגד עוקרי הדת²⁷.

איגרות הרמב"ם, עמ' רכט).

25. כך מפורש מלשון הרמב"ם (שכתב לאחר שהגיע למצרים) באיגרת אל רבי יפת "שמאחר שנפדנו בחדשים מעטים מת אבא מארי זצ"ל", ומכאן שלא מת בארץ הקודש. ב'מאמר על סדר הדורות' לרבי סעדיה ׳ן דנאן שנדפס בספר חמדה-גנוזה כתוב: "ונפטר רבינו מימון הדיין בירושלים ואחר כך ירד רבינו משה בנו (=הרמב"ם) למצרים", אך לכאורה דבריו סותרים את עדות הרמב"ם בעצמו.

26. אודות הקראים ויחס הרמב"ם אליהם, ראה להלן בפרק הבא.

27. חלק מהתקנות שעשה הרמב"ם בארץ מצרים כדי למעט את השפעות הקראים, מובאות להלן בפרק הבא.

24. הרמב"ם פוסק (הלכות מלכים פ"ה ה"ט): "אסור לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ לעולם, אלא ללמוד תורה או לישא אשה... וכן יוצא הוא לסחורה". נראה כי לעזיבת הרמב"ם את ארץ ישראל צורפו כל שלושת תנאי ההיתר: ראשית, מסתבר כי לאיש צעיר בשיעור קומתו של הרמב"ם, לא נמצאה בארץ ישראל של אותם הימים האווירה הרוחנית המתאימה לשאיפותיו התורניות הגדולות. שנית, הרמב"ם כבר היה קרוב לגיל שלשים וטרם הקים משפחה, ולמצוא אשה הוגנת לו בקהילות ארץ ישראל דאז – היתה בוודאי משימה לא פשוטה. ושלישית: הפרנסה, יש להניח, שאף היא לא היתה מצוייה בארץ הקודש, שלא היו בה שום יסודות כלכליים, ובמיוחד לפי שיטתו הידועה (ראה להלן בפרק שמיני) שאין לתלמיד חכם להתפרנס מקופת הקהל (ע"פ הערת הרב שילת,

פוסטאט, מצרים

עיר בפרווריה של קהיר, הנקראת כיום 'קהיר העתיקה'. בכתבי הרמב"ם נקראת פוסטאט 'ארץ מצרים', וקהיר 'אלקהירה'. פוסטאט התפרסמה במיוחד בתקופת הרמב"ם שהתגורר בה, ומכתביו עולה כי פוסטאט הייתה אז רחוקה מאלקהירה מרחק של "שני תחומי שבת" (כיום היא בתוך קהיר רבתי). מעדויות מסוימות עולה כי קודם שהגיע הרמב"ם לפוסטאט הייתה היא מרכז הקראות העולמי, והופעתו של הרמב"ם בתחומיה כיבה את כוחה הקראי הגדול. פוסטאט מפורסמת במיוחד בשל בית הכנסת 'בן עזרא' שבה – בית הכנסת שבו התפלל הרמב"ם, ואשר בגניזתו נחשפה במאה הקודמת 'גניזת קהיר' הידועה.

אלכסנדריה, מצרים

אחת הערים החשובות במצרים, ומהערים החשובות בעולם העתיק. העיר נוסדה ע"י אלכסנדר מוקדון שקראה על שמו. במסורת ישראל התפרסמה אלכסנדריה ע"ש 'בית הכנסת של אלכסנדריה שאת גודלו מתארים חז"ל (סוכה נא, ב). בתקופות מסוימות היו היהודים אחוזים גבוהים מאוד מתושבי העיר, ובמשך דורות ארוכים הייתה אלכסנדריה מרכז היהדות במצרים.

וכך מוסר לנו את המסורת שהשתמרה בין יהודי מצרים, רבי יעקב פראג'י, אחד מגדולי הדיינים בנוא-אמון:

ובא ראה גדולת מעשה הרמב"ם ז"ל שעיקר דירתו דהרמב"ם היתה פה נוא-אמון בתחלת ביאתו לארץ מצרים, ובזמנו היה קהל ישראל שבמצרים מעט מזעיר כנגד הקראים, עד שכמעט רוב קהל מצרים היו נוטים אחר מעשה הקראים... וכשראה כך עקר דירתו מנוא-אמון והלך ונתיישב במצרים והחזיר כל קהל מצרים לדרך תורת משה.

שו"ת מהרי"ף, סימן סה

בנוסף למצבה הרוחני של קהילת פוסטאט עקב הקהילה הקראית שהשפיעה שם, קהילת שומרי המסורת היתה מחולקת לשתיים: קהילת 'אלעראקיי'ן²⁸ שהתנהגה כמנהגי בני בבל, וקהילת ה'אלשאמיים' כמנהגי ארץ-ישראל²⁹. הרמב"ם נמנה על הקהילה הבבלית³⁰.

במצרים נשא הרמב"ם לאשה את בתו של ר' מישאל הלוי, אדם חשוב ומיוחס³¹. רבינו היה עסוק מאוד בכתיבת ספריו ובהנהגת יהודי מצרים, אך לשיטתו שאסור להתפרנס מן הציבור ולעשות את התורה קרדום לחפור בה³², לא קיבל שכר עבור אף אחת מפעולותיו. ולכן כדי לפרנס את משפחתו היה הרמב"ם שותף³³ עם אחיו, ר' דוד, שהיה סוחר בינלאומי נכבד. שותפות זו גם איפשרה לו להתרכז בפעולותיו למען עם ישראל, ולהקדיש את הזמן הדרוש למלאכת המחשבת של עריכת ספריו, כמו ספר המצות וחיבורו הגדול המשנה-תורה.

28. על שם עיראק היא בבל.

29. על שתי קהילות אלו מספר רבי בנימין מטודלא (מסעות רבי בנימין, מהד' גרינהוט עמ' 90): "ובה (=בעיר פוסטאט) כמו שבעת אלפים יהודים, ושם בתי כנסיות אחד לאנשי ארץ ישראל כנסיה אל-שמייין, ואחד כנסת אנשי בבל כנסיה אל-עירקייין".

30. אחד ההבדלים הבולטים בין שתי העדות, היה בסדר קריאת פרשיות התורה. ה'אלשמייים' נהגו לסיים את התורה במשך שלש שנים, ובבית הכנסת של אנשי בבל 'האלעיקריין', מסיימים את התורה במשך שנה אחת כמנהג המקובל היום. (וראה ב'מסעות רבי בנימין' שבהערה הקודמת: "אנשי בבל נוהגים לקרוא בכל שבוע פרשה כמו שעושים בכל ספרד ובכל שנה מסיימים את התורה, ואנשי ארץ ישראל אינם נוהגים כך, אבל עושים מכל פרשה ג' סדרים ומסיימים את התורה לסוף ג' שנים"). מנהג ה'אלשמייים' הובא בתלמוד (מגילה כט, ב) כמנהג 'בני מערבא' (=בני ארץ ישראל).

וכך כותב רבינו אברהם בן הרמב"ם: "בארץ הזו שאנו בה בעיר קהיר יש שני בתי כנסיות ידועים: אחד מהם ידוע בשם 'אלעראקייין' שהמנהג בו בתפילה ובקריאה בספר תורה כמנהג בני הגלות כולם. והשני ידוע בשם 'אלשאמיין' שיש בו מנהג

השונה מכל אחד. בזה קוראים בספר תורה 'פרשה' [כלומר, פרשת השבוע המחולקת לשנה אחת] ובה 'סדר' [לפי המנהג שמסיימים פעם בשלש שנים חילקו כל פרשה לסדרים]... ואבא מארי זצ"ל היה מגנה זאת, אולם **רשעת הרשעים חייבוהו לשתוק** ('המספיק לעובדי השם', מהד' נסים דנה, עמ' 180).

במשנה-תורה מזכיר רבינו את שני מנהגי הקהילות ומגדיר את מנהג בני בבל כ"מנהג פשוט", וז"ל: "**המנהג הפשוט** בכל ישראל שמשלימין את התורה בשנה אחת... **ויש מי שמשלים את התורה בשלש שנים ואינו מנהג פשוט** (הלכות תפילה, פי"ג ה"א).

31. ראה על כך באיגרות הרמב"ם, עמ' קע.

32. פיה"מ, אבות פ"ד ה"ז.

33. מלשונו במכתב המצוטט בהמשך: "ובידו ממון רב לי ולו", ברור שהיה שותף של אחיו בעסקיו, ולא כדעת רבים שהרמב"ם נתמך בידי אחיו ב'שותפות יששכר וזבולון'. הדבר עולה בקנה אחד עם שיטתו המפורסמת, שהאריך בנימוקה בפירושו על המשנה (אבות פ"ד מ"ה), אודות האיסור ליטול שכר על הרבצת תורה (ראה על זה להלן בפרק ח).

רבי יעקב פראג'י – מהרי"ף

בערך ה'ת"כ (1660) אלכסנדריה, מצרים – בערך ה'ת"צ (1730) צפת

מגדולי חכמי מצרים. כבר בגיל צעיר נחשב לאחד מחכמי הבולטים, שימש כדיין, אב-בית-דין, וראש ישיבה. תשובותיו ההלכתיות כונסו ב'תשובות מהרי"ף'. נודע גם כמקובל, מדקדק ותוכן.

"רעה מכל רעה!"

גם במצרים לא התנהלו חיי הרמב"ם על מי מנוחות. רבינו סבל ממחלות שונות, הפסדים כספיים, וגם מהלשנות שונות של אנשים רעים שקינאו בהצלחתו³⁴. אך הרמב"ם לא שת את ליבו לתלאות הללו, והמשיך בכתבת חיבוריו ופעולותיו למען עם ישראל.

בשנת ד'תתל"ז (1177)³⁵, שבה זכה רבינו לברך על המוגמר עם סיום חיבורו הגדול משנה-תורה, אירע אסון גדול: אחיו ושותפו רבי דוד טבע עם ספינתו בים. השמועה, "הרעה הגדולה... שהיא רעה מכל רעה" על פטירתו של אחיו בטרם עת, שברה את רוחו לזמן רב.

וכך מתאר רבינו את יסוריו ואת כאבו הגדול באיגרת לידידו רבי יפת הדיין:

לכבוד גדולת קדושת מרנא ורבנא יפת, החכם המבין, הדיין המשכיל... מאת אוהבו... משה בר' מימון הרב זצ"ל.

הגיע כתבך החביב אל נפשי, ותמהתי על ענייני, שהרי אתה קובל בו עלי מפני שלא הקדמתי לשאול בשלומך מיום שנפרדנו מארץ הצבי³⁶, ולא שלחתי לך כתב (כאן מתנצל הרמב"ם בתארו את אשר עבר עליו)... מאחר שנפרדנו בחדשים מעטים מת אבא מרי זצ"ל... גם ארעו לי צרות רבות גלויות בארץ מצרים, מחליים, והפסד ממון, ועמידת מוסרים עלי להרגני.

והרעה הגדולה שבאה עלי באחרונה, שהיא רעה מכל רעה שעברה עלי מיום היותי ועד היום הזה, והיא פטירת [אחי] הצדיק זצ"ל, שטבע בים הודו, ובידו ממון רב לי ולו ולאחרים, והניח בת קטנה ואלמנה אצלי. ונשארתי אחריו כמו שנה מיום שהגיעה השמועה הרעה, נופל על המטה בשחין רע ובדלקת ובתמהון לבב... עד היום, כמו שמונה שנים, אני מתאבל ולא התנחמתי. ובמה אתנחם? והוא היה הבן, על ברכי גדל. והוא היה האח, והוא התלמיד, והוא שהיה נושא נותן בשוק ומרויח, ואני יושב לבטח... ולא היתה לי שמחה אלא בראותו. ערבה כל שמחה, והלך לחיי עולם, והניחני נבהל בארץ נכריה. כל עת שאראה כתב-ידו, או ספר מספריו³⁷, יהפך עלי לבי ויעורו יגוני.

כללו של דבר: כי ארד אל בני אָבֶל שאלה³⁸. ולולי התורה היא שעשועי, ודברי החכמות שאשכח בהן יגוני, אז אבדתי בעניי³⁹.

איגרות הרמב"ם, עמ' רכח

צבי" (ירמיהו ג:ט), וכמבואר בכתובות (ק"ב, א): "מאי דכתיב 'ואתן לך ארץ חמדה נחלת צבי'?" למה ארץ ישראל נמשלה לצבי? לומר לך: מה צבי זה אין עורו מחזיק בשרו (שהעור כוונתו וגומד לאחר הפשטו - רש"י), אף ארץ ישראל אינה מחזקת פירותיה (עושה פירותיה מרובין עד אין מקום להצניען - רש"י). דבר אחר: מה צבי זה קל מכל החיות, אף ארץ ישראל קלה מכל הארצות לבשל את פירותיה".

37. לא ברור האם הכוונה שרבי דוד חיבר ספרים, או שמדובר בספרים שהיו שייכים לו.

38. בראשית לז: לה.

39. ע"פ תהלים קיט: צב - "לולי תורתך שעשועי אז אבדתי בעניי".

34. כדבריו באיגרתו לרבי יפת הדיין (המצוטטת בהמשך): "גם ארעו לי צרות רבות גלויות בארץ מצרים, מחליים, והפסד ממון, ועמידת מוסרים עלי להרגני".

35. הר"י שילת (איגרות הרמב"ם, עמ' רכד) קובע (לפי כתבי-יד חשובים) את התאריך לשנת ד'תתקמ"ה (1185). ומכיוון שהרמב"ם כותב בגוף האיגרת על שמונה שנים שעברו ("כמו שמונה שנים"), יוצא שהאסון הנורא של טביעת האניה התרחש בשנת ד'תתקל"ז (1177), בדיוק בזמן חתימת המשנה-תורה.

36. הרמב"ם נוהג לכנות את ארץ-ישראל בשם 'ארץ הצבי' (ראה לדוגמה בהלכות תפילה, פי"א ה"ה - "ונוהגין כל ישראל בספרד ובמערב בשנער ובארץ הצבי להדליק עששיות בבתי כנסיות"). כינוי זה הוא ע"פ הכתוב "ארץ חמדה נחלת

מלאכת הרפואה לשר התורה

חיבתו והערצתו של הרמב"ם למלאכת הרפואה ניכרת בחיבוריו המוקדמים⁴⁰ והמאוחרים⁴¹, כנראה שכבר בגיל צעיר היה לו יד ושם בתחום זה⁴². אך למעשה עדיין לא עסק ברפואה כמקצוע, והקדיש את ימיו ואת לילותיו לחיבוריו התורניים. פרנסתו היתה לו, כאמור, משותפתו עם אחיו דוד, בעסקי המסחה. רק אז בשנת ד'תתל"ז (1177), אחרי שטבעה ספינתו של אחיו רבי דוד ביים, ואחר שכבר גמר את המשנה-תורה, והיה עליו לחפש מקור פרנסה חדש, החליט לקדם את לימודיו בתחום הרפואה, ולעסוק כרופא לשם פרנסה.

אחר כמה שנים כשנתפרסם כרופא מומחה, נקרא אל ארמונו של הסולטן והתמנה לרופא הפרטי של אלפאצ'ל, שהיה הוזיר (יועץ מדיני) של צלאח-א-דין. לימים זכה רבינו לכינוי: "ראש הרופאים"⁴³, ונודע כפוסק גדול שההלכה והרפואה כרוכים בו יחדיו⁴⁴.

משרה זו פירנסה את הרמב"ם בכבוד, אך היתה כרוכה בקשיים גדולים ובטירחה רבה, עד שלא הותירה לרבינו אפילו זמן מועט לעסוק בענייניו הפרטיים.

במכתב להמתרגם של מורה-נבוכים, רבי שמואל ן' תיבון, מתאר הרמב"ם את מצבו:

ובורא עולם יודע... אני בורח מבני אדם, מתיחד במקום שלא ירגישו. ואני פעם נסמך לכותל ופעם כותב שוכב לרוב חולשת הגוף, כי חלוש כוחות הגוף מחובר אל הזקנה.

ולהנהיג עצמו בדברים המברים והמחלימים. ואלו הן: לעולם לא יאכל אדם אלא כשהוא רעב, ולא ישתה אלא כשהוא צמא... (הלכות דעות, פ"ד ה"א). וממשיך הרמב"ם (שם, הלכה כ) להביא כמה כללי הבריאות עד שהוא מבטיח בצורה מפורשת ומפליאה, עד כדי מתן הבטחה ברורה, כנבואה: "וכל המנהיג עצמו בדרכים אלו שהורינו, אני ערב לו שאינו בא לידי חולי!"

43. את התואר המכובד 'ראש הרופאים' הזכיר הרמב"ם בפירושו על המשנה: "דע, כי נפש האדם נפש אחת, ולה פעולות רבות חלוקות, ייקראו קצת הפעולות הן 'נפשות'. וייחשב בעבור זה, שיש לאדם נפשות רבות, כמו שחושבים הרופאים, עד שפתח ראש הרופאים ואמר, שהנפשות שלוש: טבעית, וחיונית, ונפשית" (שמונה-פרקים, פרק א). וכוונתו, או לגלינוס שנחשב לגדול הרופאים בעולם העתיק, או לראשון הרופאים היוונים הגדולים, היפוקרטס (בערבית: אבוקראט), שהרמב"ם פירש את אחד מספריו ('פרקי אבוקראט'), אך חכמינו הצמידו כינוי זה לרמב"ם עצמו.

44. רבי ישעיה הורביץ, השל"ה הקדוש, מכנה את הרמב"ם בתואר מכובד בגלל עיסוקו ברפואה: "כתב ראש הרופאים ז"ל בספר המדע הלכות דעות פרק ד' (הלכה א') זה לשונו שם: הואיל והיות הגוף בריא ושלם מדרכי ה' הוא..." (של"ה, שער האותיות אות הקו"ף, קדושת האכילה). וכן כתב החת"ם סופר: "במ"ש הרופאים... כי ראש הרופאים וגדול המורים העיד ע"ז כי כן הוא והיינו הרמב"ם ז"ל" (שור"ת חתם סופר, ח"ב יו"ד סימן קנד).

וכן אחד מגדולי מפרשי הרמב"ם, מחכמי איזמיר, רבי מסעוד חי רקח (נפטר בשנת תקכ"ח 1768), לא חשש לאיסור אכילת דגים בחלב מטעם סכנה, וכפי שהובא בשו"ע (סימן פז). וטעמו ונימוקו עמו שהרי הרמב"ם "ראש הרופאים" לא הזכיר את זה במשנה-תורה שלו, וז"ל: "ומאי דקשה לי טובא דאם יש בו חשש סכנה איך התיירוהו במשנה ולא ביארוהו בגמרא גם רבינו שהיה ראש הרופאים איך לא חש לה?" (מעשה-רוקח, הלכות מאכלות אסורות פ"ט ה"ה).

40. כבר בפירושו על המשנה אפשר לראות זאת, בעיקר בפרק רביעי של ה'שמונה פרקים' המפורסמים. שם נראה איך שהרמב"ם ראה במלאכת הרפואה את אחת החכמות הנעלות ביותר: "ועל זה ההיקש יהיה למלאכת הרפואה מבוא גדול מאד במעלות, ובידיעת ה', ובהשיג ההצלחה האמיתית, והיה לימודה ודרישתה עבודה מן העבודות הגדולות, ולא תהיה אז כאריגה וכנגרות" (פיה"מ, שמונה פרקים, פרק חמישי).

גם במקום אחר בפירושו על המשנה (פסחים פ"ח מ"י) הגן הרמב"ם על מלאכת הרפואה, ותקף בחריפות את הסכלים שטענו שאסור לפנות לרופאים ולהשתמש בתרופות, משום שכביכול הדבר פוגם במידת הבטחון בה' (ראה על זה להלן בפרק ח). ידו הגדולה של רבינו ברפואה, באה לידי ביטוי גם בענייני התורה וההלכה בהם עסק, והוא נוהג להביא דוגמאות מחכמה זו לנושאים שונים. כך לדוגמה בהקדמתו לפירושו על המשנה כשהוא מבאר את סדר המסכתות של רבי יהודה הנשיא במשנה הוא נותן משל מעולם הרפואה כהדרכה לדיינים: "כללו של דבר צריך השופט להיות כרופא הבקי..." (ראה על זה להלן בפרק ח).

41. החיבורים האחרונים שכתב רבינו בחייו היו ספרי רפואה. הוא חיבר אז לפחות עשרה ספרי רפואה (!), כמה מהם על פי דרישת הסולטן. גם חלק מתשובותיו כתב רבינו אחר כתיבת המשנה-תורה – יש לציין לתשובה אחת שבה הטיף רבינו מוסר לקהילתו (על עמידתם בקריאת עשרת-הדברות), באמצעות משל מעולם הרפואה: "ומה שטען החכם האחר, שבגדאד ומקצת הערים עושות זאת, אין זה ראייה בשום פנים, לפי שאנו אם נמצא אנשים חולים – לא נחלה כל הבריאים בגללם כדי שיהיו שווים, אלא נשתדל ברפואת כל חולה כפי יכולתנו" (תשובות הרמב"ם, סימן רסג).

42. המפורסם ביותר על ענייני רפואה בין כתבי הרמב"ם הוא מה שכתב במשנה-תורה, טרם שנהיה שנהיה רופא בפועל: "הואיל והיות הגוף בריא ושלם מדרכי השם הוא – שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידיעת הבורא והוא חולה – לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדים את הגוף,

אני שוכן במצרים⁴⁵ והמלך עומד בקאהירה, ובין שני המקומות שני תחומי שבת. ולי על המלך מנהג כבד מאד, אי אפשר לי מבלתי ראותו בכל יום בתחילת היום. אמנם כשימצאהו חולשה או יחלה אחד מבניו או אחת מפילגשיו... (אז) **אני רוב היום בבית המלך**... ואני צריך להתעסק ברפואתם.

כללו של דבר: כל יום ויום אני עולה לאלקהירה בהשכמה, וכשלא יהיה שום מכשול ולא יתחדש שום חידוש אשוב למצרים אחר חצי היום... ואני מתרעב, ואמצא האכסדראות כולם מלאות בני אדם – גויים ויהודים בהם, חשוב ובלתי חשוב, ושופטים ושוטרים, ואוהבים ושונאים, ערב רב – ידעו את עת שובי. ארד מעל הבהמה וארחץ ידי ואצא אליהם לפייסם ולרצות ולחלות פניהם כדי למחול על כבודם להמתין אותי, עד כדי שאוכל אכילת עראי והיא מעת לעת.

ואצא לרפאותם ולכתוב להם (פתקי רפואות). לא יסור הנכנס והיוצא עד הלילה, ולפעמים, באמונת התורה⁴⁶, עד סוף שתי שעות מן הלילה, ואדבר עמהם, ואני שוכב פרקדן מרוב העייפות, ויכנס הלילה ואני בתכלית החולשה, לא אוכל לדבר.

סוף דבר: לא יוכל אחד מישראל לדבר עמי, או להתחבר ולהתבודד עמי, זולת יום השבת. אז יבאו כולם אחר התפילה, ואנהיג הציבור במה שיעשה כל השבוע... זה תוכן עיני היום, ולא סיפרתי אלא קצת.

איגרות הרמב"ם, עמ' תקנ

ממכתב זה עולה בדרך אגב דמותו הגדולה והמפליאה של הרמב"ם כרופא כל בשר, בהיותה כל כולה חסד וחנינה. למרות עיסוקיו הרבים, והעובדה שלא היה זקוק לשכר נוסף, כי בוודאי קיבל מבית המלך שכר מלא – ראה צורך לשמש בנאמנות קהל גדול של חולים נוספים, ביניהם שונאים וגויים!

הדבר גזל ממנו שעות רבות עד שבקושי נותר בידו זמן לסעוד את לבו, ואחרי כל אלה הוא מבקש מחילה מקהל הממתנים על שהם נאלצים להמתין לו עד שיסיים את סעודתו – "לפייסם ולרצות ולחלות פניהם כדי למחול על כבודם להמתין אותי". האם יש ביטוי של כבוד הבריות יותר מזה? הדברים מזכירים את דברי חז"ל על משה רבינו⁴⁷: "אמר לו הקב"ה: יש לך רחמים לנהוג צאנו של בשר ודם – חייך, אתה תרעה צאני. הוי: ומשה היה רועה".

פטירת הרמב"ם: "פה טמון מבחר מין האנושי"

מצבת קברו של הנשר הגדול בעיר טבריה

בערוב ימיו חש הרמב"ם כי כוחותיו עוזבים אותו. הטירדות הרבות לא נתנו לו מנוחה, והוא נחלש מאד. וכך הוא כותב למתרגם רבי שמואל ן' תיבון:

ובורא עולם יודע איך... אני בורח מבני אדם, מתייחד במקום שלא ירגישו, ואני פעם נסמך לכותל ופעם כותב שוכב, לרוב חולשת הגוף. כי חלוש הגוף אני מאוד – מחובר אל הזקנה. איגרות הרמב"ם, עמ' תקנ

45. שמות רבה פ"ב, ב.

46. כך מכנה הרמב"ם את העיר פוסטאט.

47. לשון שבועה.

וביתר פירוט באיגרת לרבי יהונתן הכהן מלוניל וחבורתו:

וזה שנתאחרו התשובות כמה שנים – אם לא מדאגה מדבר החולי... כמו שנה עמדתי בחולי, ועכשיו שנתרפאתי הרי אני כחולה שאין בו סכנה, ואני רוב היום מסב על המיטה. ועול הגויים על צווארי בדברי הרפואות, שריפו את כוחי – ולא הניחו לי שעה אחת לא מן היום ולא מן הלילה. ומה אני יכול לעשות, אחר שיצא טבעי ברוב הארצות?

ועוד, שאיני היום כמו שהייתי בימי הבחורות, אלא כוחי פֶּשֶׁל, וליבי קָץ, ורוחי קֶצְרָה, ולשוני כְּבֶדָה, וידי רַעֲשָׁה, אפילו לכתוב איגרת קטנה איעצל. ומפני זה אל יקשה בעיניכם על שצויתי לכתוב התשובות... ולא כתבתי הכל בכתב ידי, לפי שאין לי פנאי לזה, מפני כישלון כוחי וקוצר רוחי, מפני אלו המצערם לי תמיד.

איגרות הרמב"ם, עמ' תקא

ביום עשרים לחודש טבת ד'תתקס"ה (1204), נאסף רבינו משה אל אבותיו והוא בשנת השבעים לחייו. רמז מצאו חכמים במקרא לשנת פטירתו⁴⁸: "ימי בכי אבל משה" – בכ"י אב"ל עולים כמנין (ארבעת-אלפים ותשע-מאות) שישים וחמש⁴⁹.

על-פי בקשת הרמב"ם⁵⁰ הועלה ארונו לארץ ישראל, וקברו נכרה בעיר הקודש טבריה בסמיכות לקבר אביו רבי מימון. מקום קבורתו של הרמב"ם הוא בית קברות עתיק וחשוב, שבו טמונים התנאים רבי יוחנן בן זכאי ותלמידיו, האמוראים רבי אמי ורבי אסי, ועוד⁵¹.

הכרזת הלסטים: "איש אלקים קדוש הוא"!

אגדות רבות נקשרו למסע לווייתו של הרמב"ם, ממצרים לטבריה הגלילית. בספר יוחסין מתואר את האבילות הגדולה של הקהילות היהודיות במצרים ובארץ ישראל. גם גויי הארץ הכירו באבדן הענק שנסתלק, והערבים במצרים גם הם בכו את מותו. אף קהילת ירושלים קראו צום, וסיימו בקריאת "גלה כבוד מישראל כי נלקח ארון האלהים":

48. דברים לד:ח.

49. רעיון הגימטריא לקוח מספר שלשלת-הקבלה.

50. על כך מדווח הסופר הערבי אלקופטי, בן דורו של רבינו (בתרגום עברי שפורסם ב'מצודה', לונדון תש"ה): "משה בן מימון מת... צוה לבאים אחריו לשאתו... לים טבריה ולקבורו שם, כי רצה להיות בין קברי בני ישראל וגדוליהם, וכן עשו בו". מחקר בנידון מאת הרב י. מ. טולידאנו התפרסם ב'מאורות' (במלאת 750 שנה לפטירת הרמב"ם ז"ל). הרמב"ם ראה חשיבות גדולה בקבורה בארץ ישראל. וכך הוא פוסק

(הלכות מלכים, פ"ה הי"א): "וכל הקבור בה נתכפר לו וכאילו המקום שהוא בו מזבח כפרה... ואינו דומה קולטתו מחיים למי שקולטתו לאחר מיתה. ואעפ"כ גדולי החכמים היו מוליכין את מתייהן לשם. צא ולמד מיעקב אבינו ויוסף הצדיק".

51. ברבות הימים נטמנו בסמיכות מקום מצאצאיו של הרמב"ם. גם קברו של רבי ישעיהו הורביץ (השל"ה הקדוש) נמצא בסמיכות מקום.

52. המפטיר קרא מספר שמואל א' פרק ד' מפסוק א עד פסוק כב.

ספר יוחסין

ספר תולדות עם ישראל שחיבר רבי אברהם זכות (נפטר בשנת ה'רע"ד 1515). ספר-יוחסין היה במשך מאות שנים החשוב מבין ספרי קורות עם ישראל וחכמיו, ואף נחשב לספר מופתי מבחינת בקיאותו בדברי חז"ל. הספר מונה את "זכרון כל הדורות מימות משה רבינו ע"ה עד דור המחבר" (לשון השער). רבי אברהם גורש מספרד ואח"כ מפורטוגל, וחיבר את ספרו בשעת חנייתו בתוניס, שנת ה'רס"ד (1504). אחרי חיבור הספר המשיך במסעיו עד שנפטר בדמשק.

מטרת הספר – כפי שמבארה המחבר בהקדמתו – היא לסייע ללומדי התלמוד להבין את הקדימה והאיחור שבסדר החכמים. הספר מביא גם כללים רבים בש"ס ובפוסקים, ובדרך אגב גם מתווכח עם מסורות הנוצרים. הספר זכה להערכתם של גדולי ישראל, ורבי יעקב עמדין חיבר עליו הגהות. על מעלתו של ספר-יוחסין כותב רבי משה חאגיז: "אם רצונך לרוות צמאונך בשלשלת יוחסין של חכמי המשנה והתלמוד, לקנות שלימות ולהיות בקי בהם ובשמותיהם ובמעלתם, אל ילוז מעיניך ספר נחמד זה להחזיק ידינו בתורה שבעל פה" (משנת חכמים, סימן תרכה).

השער לחצר קבר הרמב"ם – לפני כשמונים שנה

מצאתי בקונטרס שנעלה ארון האלהים הרמב"ם ז"ל שנת תתקס"ה במצרים, ובכו אותנו היהודים והמצריים ג' ימים... וביום ז' הגיעה השמועה לאלכסנדריה וביום הח' לירושלים.

ובירושלים קראו צום ועצרה, וקרא החזן תוכחות "אם בחוקותי" והמפטיר קרא⁵² "ויהי דבר שמואל אל כל ישראל" וסיים "[ותאמר גלה כבוד מישאל] כי נלקח ארון האלהים".

ספר יוחסין, מאמר חמישי, דורות אחרונים

כמו כן, כתוב שם על נס גדול⁵³ שאירע בהעלאת ארונו של הרמב"ם ממצרים אל מקום מנוחתו בטבריה. המלווים את ארונו של רבינו למקום מנוחתו, זכו לליווי של שודדים (!), שבתחילה ביקשו להשליך את ארונו של הרמב"ם, אך לא יכלו, והודו ואמרו: "איש אלוקים קדוש הוא".

אחר ימים העלוהו לארץ ישראל, ופגעו לסטים בהם וברחו העולים והניחו הארון שם. והלסטים בראותם כי ברחו, רצו להשליך הארון בים ולא יכלו להקים מן הארץ. והיו [הליסטים] יותר משלושים איש, וכיון שראו כך אמרו: "איש אלקים קדוש הוא!" והלכו והבטיחו את היהודים שיוליכוהו למחוז חפצם, והם גם כן ליוו אותו ונקבר בטבריה⁵⁴.

שם

"אשירה לה' כי גמל עלי"

אנשי טבריה ידעו לספר אגדות של נסים ונפלאות שנעשו בשעת קבורת הרמב"ם, וכיצד נבחרה עירם למנוחת עולמים לרבינו הגדול. אחד מהנוסעים לארץ-ישראל, מעיד לנו על סיפור המעשה ששמע מפי חכמי-טבריה, נס קפיצת-הדרך ממצרים, וגמל מיוחד שקבע את מקום קברו של הרמב"ם.

להלן קטע מהאיגרת מהשנים ה'תק"כ-ה'תקכ"ב (1760-1762):

בכפר ראשון [של טבריה] יש מערה אחת של רב כהנא, גם רבי מאיר בעל הנס וגם רבי יוסי הכהן. וקרוב אצל אלה הקברים הוא הקבר של רמב"ם ז"ל.

ושאלתי לחכמים: הלא הוא היה במצרים עד יום מותו, והאיך נקבר כאן?

והשיבו לי וסיפרו לי, המעשה שהיה כך היה:

כמה שנים לפני מותו [של הרמב"ם], הוא היה מתאוה לילך לארץ-ישראל, והמלך [מצרים] לא הניח אותו לילך. כשבא יום פקודתו למות, קרא לתלמידים שלו וציוה להם קודם מותו, תיכף ומיד כשמת יקחו גמל אחד. ובראשונה יטהרו אותו, ויעשו לו צורכו עם התכריכין וכל צרכי מת, ואח"כ יניחו אותו על הגמל, והגמל ילך למקום שירצה, ותלמידים ילכו עם הגמל. ובמקום שיעמיד הגמל את עצמו ולא ירצה לזוז משם, שם יקברו אותו. וכך עשו.

54. במסורת נוספת נמסר כי הרמב"ם ביקש להקבר בטבריה בשל הקבלה שהביא במשנה-תורה (הלכות סנהדרין פי"ד ה"ב): "קבלה היא שבטבריה עתידין [הסנהדרין] לחזור תחילה ומשם נעתקין למקדש".

53. הסיפור מזכיר קצת את המסופר בתנ"ך על מותו של אלישע "איש האלהים": "וימת אלישע ויקברהו וגדודי מואב יבאו בארץ בא שנה. ויהי הם קברים איש והנה ראו את הגדוד וישליכו את האיש בקבר אלישע וילך ויגע האיש בעצמות אלישע ויחי ויקם על רגליו" (מלכים ב' יג:כ-כא).

והלך הגמל מאליו, מבוקר עד ערב, ובא הגמל עד עיר טבריה, ועמד במקום אחד סמוך לרבי יוחנן בן זכאי ולא רצה לזוז משם. וכיון שראו תלמידיו הנס הגדול הזה, לקחו אותו מן הגמל וקברו אותו שם.

ממצרים עד טבריה רחוק הרבה מאוד, רק שהיתה להם קפיצת הדרך. ובחזירתם למצרים הוצרכו לילך כמה שבועות.

עדות-ביהוסף, עמ' 35-36⁵⁵

מצבת קברו וזכרו לעולמים

הכתובת החקוקה על הפינה הימנית של שער חצר הקבר

הקבר הוקמו 14 עמודים (שבעה בכל צד), ועליהם שמות 14 חלקי ספרו של הרמב"ם משנה-תורה.

ההערה לרמב"ם גדלה והתעצמה, במותו עוד יותר מבחייו. אנשים רבים עולים על קברו, ובפקודת גדולי ישראל נחרת על קברו: "ממשה עד משה לא קם כמשה".

במצבת קברו הראשונה חרתו מילים קצרות אך רבות משמעות: "פה טמון רמב"ם – מבחר המין האנושי"⁵⁶. לאחרונה הוקם במקום מבנה מפואר⁵⁷, ורבים הם הבאים לפקוד את קברי גדולי האומה הטמונים שם.

בשנת ה'תר"פ (1920) יזם הרב יעקב משה טולידאנו מטבריה רכישה של קרקעות סביב הקבר ובניית חומה סביבו. בשביל המוביל אל

⁵⁵ מרבי יוסף סופר. הספר הזה נדפס לראשונה בזאלקווא, תקנ"ח (1798), ומאז נדפס כמה פעמים ואף תורגם לאידיש. ל"מוחרם ומיין"! אמנם אחר כך שבו בתשובה ותקנו המצבה כבראשונה". אגב: על שער הקבר מצוין בלשון אחרת ממה שמופיע בספר שלשלת הקבלה (ראה בתמונה בפנים). כמובן, שאין לדקדק על שינוי לשונות אלו.

⁵⁶ בשביל המוביל אל הקבר הוקמו י"ד עמודים (שבעה בכל צד), ועליהם שמות ספרו י"ד החזקה (=המשנה-תורה).

⁵⁷ מרבי יוסף סופר. הספר הזה נדפס לראשונה בזאלקווא, תקנ"ח (1798), ומאז נדפס כמה פעמים ואף תורגם לאידיש.

⁵⁸ על מצבה זאת מובא בספר שלשלת-הקבלה: "בימי הרמב"ן ורד"ק קמו אנשי בליעל ודברו נגד הרמב"ם, כנראה בכתבים ההם, תקנו המצבה שהיה כתוב עליו 'מבחר המין האנושי', וכתבו, 'ר' משה מימון מוחרם ומיין' (כלומר: 'אנשי בליעל' אלו, החליפו כמה אותיות, וכך שינו 'מבחר המין

הרב יעקב משה טולידאנו

ה'תר"מ (1880) טבריה – תשרי ה'תשכ"א (1960) ירושלים

רב, פוסק, ומחבר ספרים. נולד וגדל בטבריה ובה למד בישיבתו של אביו, הרב יהודה טולידאנו. בשנת תרע"ו (1916) השלטונות התורכיים, גרשוהו לאי קורסיקא בצרפת. שם שהה כארבע שנים וטיפל בבעיותיהם של שבע מאות גולים, מיהודי ארץ ישראל, שאף הם גורשו מארץ הקודש על ידי התורכים. בשנת תר"צ (1930) הוזמן לשמש ראב"ד וסגן הרב הראשי לעדה היהודית בקהיר. כעבור ארבע שנים, נקרא לשמש כרבה הראשי וראב"ד של אלכסנדריה, במשך שמונה שנים נוספות. ובשנת תש"ב (1942) נבחר לרבה הראשי הספרדי של תל אביב-יפו. מנעוריו חשף, אסף וחקר כתבי יד עתיקים והוציא לאור כמה ספרים בתחום זה, וביניהם: 'נר המערב' – קורות היהודים במראקו; 'שריד ופליט' – קובצים לדברי תורה, ותולדות יישוב ארץ ישראל; 'אוצר גנזים' – אוסף של כתבי יד על תולדות היישוב בארץ ישראל, סוריה, לבנון ועוד. חיבורו ההלכתי הגדול הוא 'שו"ת ים הגדול'. כמו כן חיבר ספר 'בת עמי', בירורי הלכה בענין עגונות השואה.

במיוחד הרבה להגות בכתבי הרמב"ם, הפיץ ברבים את תולדותיו ותורתו, ופירסם עליו מחקרים רבים. גולת הכותרת של מפעליו בענין הרמב"ם, היה גילוי חלק מכתב-היד המקורי של פירוש המשניות להרמב"ם בערבית. כתב-יד זה נגאל בביקורו בדמשק. הוא קבע לפי צורת הכתב כי הוא כת"י של הרמב"ם עצמו, ובשנת ה'תר"ע (1915) פירסמו בשם: "פירוש המשניות על סדר מועד ונשים", עם מבוא ותרגום עברי משלו. כתב-היד הזה נדפס וצולם ע"י פרחא ששון מלונדון ובנה המלומד הרב דוד ששון. לאחר מכן נתגלה בספריית אוקספורד שבאנגליה החלק השני של כתב-היד המקורי של הרמב"ם. בשנת ה'תר"פ (1920) גאל הרב טולידאנו מידי הערבים את שטחי הקרקע סביב קבר הרמב"ם בטבריה, ובהשתדלותו לאחר שנים הוקמה שם המצבה הנאה שעל קברו בעזרת תרומה שקיבל מנדיב יהודי בימי ביקורו במדריד.

הכתובת החקוקה על הפינה השמאלית של שער חצר הקבר

”ממשה עד משה לא קם כמשה”

ההערצה שזכה לה הרמב”ם בעם ישראל לדורותיו היא מיוחדת במינה, ואפשר לומר שכמעט לא מצאנו דוגמתה לאף אחד מגדולי ישראל במשך הדורות. הערצה זאת באה לידי ביטוי גם באימרה: ”ממשה [רבינו שקבל התורה] עד משה [הרמב”ם] לא קם כמשה”.

המקור הראשון לאימרה זאת הוא רבי יצחק ׳ לטיף, בסוף הקדמתו לשער-השמים (כת”י מינכן, חובר בד’תתקצ”ח 1238, היינו בדור הראשון אחרי הרמב”ם): ”אמר הכותב שמעתי אומרים על צד הצחות: ’ממשה ועד משה לא קם כמשה” (מובא ב’אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא’, עמ’ 606).

אך המקור הראשון שקיים בידינו **בדפוס** הוא דוקא בכתביו של אחד ממתנגדי הרמב”ם, רבי שם-טוב ׳ שם טוב, הכותב כי בני דורו ”הפליגו בסכלותם ואמרו ממשה ועד משה לא קם כמשה” (נדפס בספרו ספר האמונות, בכרך עמודי הקבלה, הוצאת נזר שרגא, ירושלים, עמ’ כה). יצויין כי המהר”ם אלשקר מביא את כל דברי בעל ספר האמונות בשו”ת שלו (סימן קיז) – אחד-אחד כדי להפריך אותם.

החיד”א מביא פירוש מקורי לאימרה זו: ”מצאתי כתוב בספר כתב-יד: ”לא היה שום תנא או אמורא שנקרא ’משה’, והוא פלא וסוד. והיינו דאמרי אינשי על הרמב”ם ’ממשה ועד משה וכו’” – שלא היה תנא או אמורא שנקרא משה, עכ”ד” (שם-הגדולים, ערך רב משה גאון).

בדורות הבאים, היו שלקחו את האימרה הזאת, ובשינוי השם השתמשו באותו רעיון ביחס לדמויות אחרות מגדולי ישראל. כך השווה רבי יהודה ב”ר מנוח סיד (בספרו על הרמב”ם) את החיד”א, **רבי חיים יוסף דוד אזולאי, למרן רבי יוסף קארו**, וז”ל: ”וחביבים עלי דברי גאון עוזינו החיד”א, כי לדידי חזי לי דהוי כחד מן קמיא היושבים ראשונה במלכות שמים, וכמו שאמרו על הרמב”ם, מ’משה עד משה לא קם כמשה’, כעת יאמר **’מיוסף עד יוסף לא קם כיוסף’**, כלומר ממרן רבינו יוסף קארו עד רבינו יוסף אזולאי לא קם כיוסף. כי הגדיל לעשות ספרים הרבה, ’ולכל בני ישראל היה אור’, ’ומלאה הארץ דעה את ה’ כמים לים מכסים” (נר מצוה, סימן יא, עמ’ קפו).

גם רבי יאיר בכרך, בעל חות-יאיר, משווה את **רבי שלמה לוריא, המהרש”ל, לשלמה המלך**: ”ונפשי יודעת מאד ש’ממשה עד משה לא קם כמשה’ וכן אני אומר **’משלמה עד שלמה לא קם כשלמה”** (שו”ת חוות יאיר, סימן מד). המהרש”ל עצמו השתמש באימרה ’ממשה עד משה’ להשוות את הרמב”ם לקרובו הרמ”א, **רבי משה איסלריש** ”כי מי גדול ממר שהלכה למשה מסיני, דעתה ראוי לומר עליך ’ממשה ועד משה לא קם כמשה” (שו”ת הרמ”א, סימן סז). ואכן, על מצבת הרמ”א חקוק עד היום הזה: ”ממשה עד משה לא קם כמשה”.

פרק ב

"ומשה היה רועה": מנהיגות הרמב"ם במצרים

◆ תקנות הרמב"ם

"תפילה אחת": ביטול חזרת הש"ץ / ביטול התקנה: "כולם שומעים ושותקין בשעת חזרת התפלה"
/ "תקנת בנות ישראל"

◆ המאבק עם הקראים

טבילה על ידי הזאת מים?! / "בחרתי שלא ליתן מקום למינים לרדות" / "הצדוקין מהרה יאבדו"
/ "אלו הטועים שיצאו מכלל ישראל בבית שני" / "תינוק שנשבה לבין הגויים"

◆ הרועה הנאמן

המורה הגדול: הרמב"ם ומר יוסף ן' ג'אבר / פודה ומציל / ברוך אומר ועושה / אהבת הגר:
הרמב"ם ועובדיה הגר / "ואל יהי יחוסך קל בעיניך... אתה מתייחס למי שאמר והיה העולם!"
/ "חלילה לך! לא כָּסִיל קרא ה' שמך אלא מְשַׁכֵּיל"

◆ בית מדרשו של רבינו

"ומשה היה רועה": מנהיגות הרמב"ם במצרים

מחייו הפרטיים אנו עוברים כעת לחייו הציבוריים. במידה רבה ניתן לומר שהמעבר של הרמב"ם למצרים, היה נקודת-מפנה מרכזית בחייו האישיים והציבוריים. במצרים איבד הרמב"ם את אביו ורבו, רבינו מימון¹. שם הקים הרמב"ם את משפחתו, ועם פטירתו של אחיו רבי דוד, נפל עול הפרנסה על כתפיו.

בארץ מצרים כתב את חיבורו-הגדול המשנה-תורה שהביא לידי מהפכה בעולם ההלכה. בית הרמב"ם במצרים היה למגדל-אור לכל בני הגולה בהלכה ובמחשבת ישראל. מעמדו של רבינו חשוב גם בבית המלוכה של המלך צאלח-א-דין.

לפי מקורות שונים נראה שבתקופה מסוימת שימש הרמב"ם כ'ראיס אל יהוד' (=ראש היהודים), מה שידוע לנו כ'נגיד'², כלומר, משרה רשמית מטעם מלך המדינה. משרה מלכותית זו העניקה לרמב"ם כח עצום ואיפשרה לו לתקן תקנות, לקבוע את דרכי הדת ואף לכפות את מרותו בתחומים אלו³.

במצרים הפך אפוא הרמב"ם לאחד מענקי הרוח ביהדות שבכל הדורות. לכן אין פלא שדורשי רשומות קראו על רבינו את הפסוק בתורה שנכתב על משה רבינו: "ר'בות מ'ופתי ב'ארץ מ'צרים"⁴ – ראשי תיבות 'רמב"ם', שכן כמו משה רבינו בדורו, גדלותו העצומה של הרמב"ם התחילה להאיר דווקא בארץ מצרים.

תקנות הרמב"ם

עם בואו למצרים נחשב הרמב"ם לסמכות ההלכתית העליונה, עד שדייני הארץ היו כפופים לו מרצון, כדבריו לרבי פנחס הדיין זמן רב אחר הגירתו:

כללו של דבר – יש לי בארץ מצרים כמו שלשים שנה⁵, וכל דייני אלכסנדריא או רובם באים לפני.

תשובות הרמב"ם, סימן רלג

ואכן, הרמב"ם וחברי הבית דין בפוסטאט עשו כמה תקנות כדי לגדור פרצות, מתוך דאגה לחיזוק היהדות במצרים וסביבותיה. חלק מאותן תקנות היו יפות לשעתן, וחלק מהן התקבלו גם לדורות. בעמודים הבאים נציין כמה מאותן תקנות.

1. הרמב"ם הגיע למצרים בשנת ד'תתקכ"ו (1166). ומה שכתב הרמב"ם, "כמו שלשים שנה" הכוונה קרוב לשלשים שנה.

2. מדברי הרמב"ם כאן, עולה שמיד עם בואו למצרים, היה מפורסם לבר-סמכא, והשתתף בפעולת הבית-דין. וזאת, עוד בטרם כתב את חיבורו הגדול.

3. עוד יש להעיר שלמרות שבשנים ד'תתקכ"ה-ד'תתקל"ז (1168-1177), היה רבינו עסוק בכתיבת המשנה-תורה "יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות" (לשון הרמב"ם, איגרות הרמב"ם, עמ' תקב), נראה שבד-בבד היה עסוק במידה מסוימת גם בצרכי צבור. תימוכין לדבר: א. להלן נביא מסמך על התגייסותו למען מצות פדיון-שבויים בשנת ד'תתק"ל (1170). ב. איגרת תימן, שנועדה לעודד את רוחם של בני תימן נכתבה בשנת ד'תתקל"ד (1174). ומכאן שגם אז היה הרמב"ם מעורה בחיי הכלל.

1. כדברי הרמב"ם באיגרת לידידו שפגש בעת שהיה בארץ ישראל, רבי יפת הדיין: "מאחר שנפרדנו בחדשים מעטים מת אבא מרי זצ"ל..." (איגרות הרמב"ם, עמ' רכח).

2. יש ספק בגלל מקורות שונים וסותרים אם הרמב"ם שימש כ'נגיד' באופן רשמי. ראה על כך בספר 'הרמב"ם כפילוסוף ופוסק' (הרב יעקב לוינגר, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 244 ואילך). אך ברור הדבר שבנו, רבינו אברהם, וכן צאצאיו אחריו במשך כמה דורות, נשאו בתואר הרשמי, 'נגיד'.

3. ברור שסמכותו של הרמב"ם לא נבעה רק מכוח מעמדו הממלכתי, וכוחו הגדול בארץ מצרים ומחוצה לה היה חזק עוד קודם שקיבל מעמד חשוב זה.

4. שמות יא:ט.

5. התאריך באיגרת הוא מחדש אייר שנת דתתקנ"ד (1194)

"תפילה אחת": ביטול חזרת הש"ץ

הלכה פסוקה וברורה בכל תפוצות בית ישראל, שאת תפילת העמידה שחרית ומנחה מתפללים פעמיים – פעם אחת בלחש ע"י הקהל כולו, ובשניה חוזר הש"ץ את התפילה בקול⁶. תפילה בציבור שנעשית בצורה כזו נקראת 'תפילה אחת'.

אך הרמב"ם ראה כי בזמן שיש הרבה מתפללים בבית הכנסת, כמו שבתות וימים טובים, חלק מהאנשים אינם מקשיבים לתפילת החזרה, ומנצלים את חזרת הש"ץ לשיחת חולין. הדברים גורמים ל"ברכה לבטלה כמעט, הואיל ואין שומע לה", ובנוסף לכך, יש חילול השם גדול "שחושבים [הנכרים] בנו שהתפילה אצלנו שחוק ולעג".

לכן, משום "עת לעשות לה"⁷, קם רבינו ותיקן תקנה מהפכנית: הקהל כולו יתפלל שמונה-עשרה פעם אחת בלבד, ובאותה השעה תאמר התפילה גם ע"י הש"ץ בקול רם. היודעים להתפלל, יתפללו בלחש ביחד עם הש"ץ, ואלו שאינם יודעים (ועבורם תוקנה חזרת הש"ץ) יקשיבו לתפילתו של הש"ץ ויצאו ידי חובתם בעניית אמן.

וכך מתאר הרמב"ם תקנה זו:

ומענין מנהגנו אנו, שראינוהו מחוייב וראוי, לפי מה שאירע לאנשים מן המנהגים הרעים בזמננו זה ובאלו המקומות, הרי הוא כפי שאתאר לכם:

והוא, שבתפלת שחרית ומוסף בשבתות וימים טובים לבד, בגלל ריבוי האנשים... אעשה [תקנה] ששליח צבור יסדיר התפלה בקול רם וקדושה. וראינו, שאין בזה הפסד כלל, לפי שמי שאינו בקי יצא בשמיעת התפלה, והבקי יתפלל לעצמו עם שליח הציבור מלה במלה.

ומה שחייב אותי לעשות זאת הוא, שהאנשים כולם בשעת תפלת שליח ציבור אינם משגיחים למה שהוא אומר (=הש"ץ), אלא מסיחין זה עם זה ויוצאין החוצה והוא מברך ברכה לבטלה כמעט, הואיל ואין שומע לה. וכל מי שאינו בקי, כאשר הוא רואה תלמידי חכמים וזולתם מסיחין וכחין ורקין ומתנהגין כמי שאינו מתפלל בשעת תפלת שליח ציבור, עושה גם הוא כזה ונקבע בלבות האנשים כולם, שאין תפלה אלא בעת הלחש.

ואנו אומרים באיסורי תורה "עת לעשות לה" הפרו תורתך"⁸, ומכל שכן בתקנת התפלה. ובזה יש משום הסרת חלול השם, שחושבים בנו שהתפלה אצלנו שחוק ולעג... אבל כשנתפלל בשאר ימות החול באנשים מועטים בקיאים, אנו מקיימים התקנה הראשונה ומתפללים לחש ובקול רם.

תשובות הרמב"ם, סימן רנו

תקנת הרמב"ם לא היתה רק לשעה, אלא התקבלה והתבססה היטב במצרים "כל חייו ולאחר מותו" ללא התנגדות כלל, ובהסכמת החכמים שחיו עם הרמב"ם במצרים. וכך מתאר בנו יחידו של הרמב"ם, רבינו אברהם, את התקנה הזאת, כשהוא בד-בבד קובל על "בעלי המחלוקת" בדורו:

וכבר נודע והתפרסם מה שתיקנו אבא מארי זצ"ל, והסכימו עליו תלמידי חכמים שבדורו שהיו עמו, וזאת בראותו שבאמירת שליח ציבור את התפילה בקול, בחזרה אחר הלחש, לא כל האנשים מתפנים לשמוע אותו בתשומת לב ובעמידת נימוס כעמידתם לתפילה, אלא עמידת טורח והתעסקות בשיחה זה עם זה, שיחה בטילה וכדומה... בראותו שיש בזה מכשול עון גדול... זלזול איזשהו בכבוד שמים... משום כך תיקן ז"ל ששליח ציבור יקרא בקול את התפילה מההתחלה...

תקנה זו התפרסמה בארץ מצרים במשך כל חייו ז"ל ולאחר מותו, והותקנה כתקנה... והאנשים ניצלו מהמכשול שהיו נכשלים בו, ולא חלק עליו ז"ל איש מחכמי דורו בזה ולא קבע שזה בניגוד לחכמים אף על פי שזה בניגוד התלמוד, משום שאז לא היתה ביניהם עקשנות ולא קנאה, ולא היו ניגשים לפסוק הלכה חסרי לימוד ומנהיגים רעים כפי שהתקיפו כמה מבעלי המחלוקת בדורנו.

המספיק לעובדי ה', מהדורת דנה, עמ' 196

ידעו להתפלל. בשל כך תיקנו חז"ל את חזרת הש"ץ, אך גם אחרי שהתפלה נכתבה, בזמן הגאונים, לא התבטלה התקנה של 'חזרת הש"ץ'.

7. תהלים קיט:קכו.

6. הלכה זו של חזרת הש"ץ, תוקנה על ידי חז"ל להוציא את אלו שאינם יודעים להתפלל בעצמם (ראש השנה לד, ב; וכן פסק הרמב"ם בהלכות תפילה, פ"ח ה"ט). בימי חז"ל לא היו סידורים, והתפילה לא היתה כתובה, ולכן היו רבים שלא

ביטול התקנה: "כולם שומעים ושותקין בשעת חזרת התפלה"

תקנת 'תפילה אחת' החזיקה מעמד במצרים כשלוש מאות וחמישים שנה, עד לתקופה שבה עלו מגורשי ספרד והתיישבו במצרים, ואז היא בוטלה ע"י רבינו דוד ׳ זמרא, הרדב"ז, ששימש כדיין בארץ מצרים. בין דבריו ניכר שהוא אינו רוצה לחלוק על הרמב"ם בצורה מפורשת, ומראה כיצד גם לדעת הרמב"ם, בימיו יש לבטל את התקנה.

הרדב"ז מעיד שבזמנו חל שיפור רב בחיי היהדות של מצרים מימי הרמב"ם, וכדבריו: "באו מרביצי תורה במצרים⁸... והתורה עשתה פירות... וכולם שומעים ושותקין בשעת חזרת התפלה ועונין אמן אחר כל ברכה וברכה", וממילא ניתן להחזיר את דין התלמוד ולקיים חזרת-הש"ץ לאחר תפילת הלחש. וכה הם דברי הרדב"ז:

הרב בעצמו לא תקן אלא לפי זמנו שכן כתב בהדיא "ראוי בזמננו זה וכו'", משמע שאם תסתלק הסיבה שבשבילה תקן תתבטל התקנה, אם כן לא היתה תקנה קבועה... עתה יש תלמוד תורה הרבה במצרים מה שלא היה קודם לכן, ורובם ככולם בעלי תורה, וכולם שומעים ושותקין בשעת חזרת התפלה ועונין אמן אחר כל ברכה וברכה, ואם יש מקצת שמדברים בשיחה בטלה, בטלין במיעוטן, ואותם שאינם בקיאיין לא ילמדו מהם שהם המעט אלא ילמדו מהבעלי תורה אשר עונין אמן אחר כל ברכה וברכה...

אבל בזמנו של הרב (=הרמב"ם) ז"ל לא היו שם מי שישמע ויענה אמן שאם היו שם עשרה לא היה כותב [הרמב"ם] ז"ל שהשליח צבור מברך ברכה לבטלה.

ואתה אל תתמה לומר "וכי אכשור דרי?"⁹, דבכמה דברים נכשרו הדורות אחר שבאו מרביצי תורה במצרים ורבו התלמידים והתורה עשתה פירות ופירי פירות.

וזה דבר נראה לעין ומה שראיתי אני מעיד.

שו"ת רדב"ז, חלק ד סימן צד

8. כנראה בזכות המהגרים החדשים שבאו למצרים אחר גירוש ספרד, והביאו לידי התעוררות רוחנית עצומה ליהודי המזרח התיכון כולו.

9. לשון הגמרא ביבמות לט, ב בתמיהה: 'אכשור דרי?' כלומר, וכי הוכשר הדור? והלוא הדורות יורדים עם הזמן ולא מתעלים!

רבי דוד ׳ זמרא – הרדב"ז

ה'ר"ל (1470) ספרד – ה'של"ג (1573) צפת

ראש רבני מצרים, פוסק חשוב ומקובל. היה עשיר גדול, ושימש כראש רבני מצרים, שם קבע תקנות וסידר את מצב הקהילה לדורות הבאים. הרדב"ז החזיק בכספו ישיבה גדולה שפעלה בקהיר, והמפורסמים ביותר מבין תלמידיו הם רבינו יצחק לוריא, האר"י ז"ל ורבי בצלאל אשכנזי, בעל השיטה-מקובצת. לאחר ישיבתו במצרים ארבעים שנה עלה לירושלים ואחר כך לצפת. בצפת הושיבוהו מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט כראש אב-בית-דין.

הרדב"ז חיבר ספרים בכל מקצועות התורה כולל גם ספרי קבלה. הוא עסק הרבה במשנתו של הרמב"ם – כתב פירוש על כמה ספרי ה"ז. פירוש זה נדפס בדף המשנה-תורה מול הכסף משנה. כן הוא חיבר ספר 'לשונות הרמב"ם' העוסק בדיוקי הלשונות של הרמב"ם במשנה-תורה ובירורי נוסחאות. במקום אחד בפירושו מעיד הרדב"ז הערה אישית על ישיבתו במצרים: "אנוס היה [הרמב"ם] על פי המלכות שהיה רופא למלך ולשרים, וגם אני נתיישבתי שם זמן מרובה ללמוד תורה וללמדה וקבעתי שם ישיבה, וכי האי גוונא מותר, ושוב באתי לירושלים" (פירוש הרדב"ז, הלכות מלכים, פ"ה, ה"ז).

הרדב"ז מפורסם במיוחד בזכות ספר ה'שאלות והתשובות' שלו. שו"ת הרדב"ז כולל כשלושת-אלפים תשובות שהשיב על שאלות שנשלחו אליו מכל קצוות תבל, בכל מקצועות התורה. חלק ניכר מתשובות הרדב"ז מהווה בסיס לפסיקה ההלכתית עד עצם היום הזה, כמו סוגיות חלב-ישראל, קו התאריך, הלכה מול קבלה, ועל "החבשים הדורים בארץ כוש" הידועים כיום כפאלאשים. למעלה ממאה שנה היה כשנאסף אל אבותיו, והוא נטמן בבית העלמין העתיק בצפת.

אכן, ביטול תקנה זו של הרדב"ז התקבלה עד היום הזה גם בארץ ישראל¹⁰. אך יש לציין, שבחלק מקהילות יוצאי-תימן כן ממשיכים בתקנה זו עד היום, ולא רק בשבתות וימים טובים, אלא בכל ימות השנה¹¹.

"תקנת בנות ישראל"

הרמב"ם תיקן כמה תקנות בהלכות אישות:

תקנות חדשות שתקן רמב"ם ז"ל משום תקנת בנות ישראל, והם: שלא נשיא אשה לנכרי (=ארץ אחרת) בכל ארץ מצרים עד שיביא ראייה שהוא בלתי נשוי.

תשובות הרמב"ם, סימן שמז

הגדיל לעשות, וקבע הרמב"ם שגם היוצא מהארץ צריך לתת גט לאשתו:

כל נכרי (=אדם זר) שהשיא אשה פה ורצה לצאת לארץ אחרת, לא נניחנו ללכת, אפילו שנתרצתה אשתו בזה, עד שיכתוב לה גט, וימסרנו בידה ויתנה בזמן כפי מה שיתפשרו ביניהם.
שם

וכן, כאב-בית-דין, חיזק הרמב"ם בחרם את קביעת התלמוד, שרב המסדר גיטין וקידושין צריך להיות בקי בהלכות אלו¹²:

ובשנת אלף ותע"ח לשטרות היא שנת ד'תתקמ"ז (1186) ליצירה, תקנו רבני מצרים, והוציאו ספר תורה ברבים והחרימו על אנשי כפרים השוכנים בדמנהור¹³, וכלוביס, ובלמוחלה, לבל ישא אדם ולא יגרש שום אדם את אשתו באלו הכפרים אלא על ידי אלו הרבנים שבכפרי מצרים, והם: רבי חלפון דיין דמנהור, או על ידי רבי יאודה הכהן דיין כולביס, או ע"י רבי פרחיאי דיין אלמוחלה, והחרמנו כל מי שיתן רשות לאדם שאינו יודע בטיב גיטין וקידושין.

וכתב:

משה בר מימון - דיין

יצחק בן ששון - דיין

שמואל בר סעדיא - דיין

מנשה בר יוסף - דיין

שם, סימן שמח

וכן יש לנו עדות מאחד מחכמי תימן, רבי יחיא צאלח (תע"ג-תקס"ה - 1713-1805). בשו"ת שלו, על קבלת המנהג, לפחות באופן חלקי: "המנהג ברוב בתי כנסיות בכאן, להתפלל מנחה 'תפלה אחת' כדי שלא יצטרכו לחזור התפלה בשביל הקדושה אפילו שהזמן מרווח, וכן נוהגין במנחת שבת ג"כ. גם במוסף שבת כשהאריכו הצבור תפלתם מתפללים תפלת מוסף יחד הם והש"צ מטעם שלבם פונה לצאת ואין מכוונים דעתם היטב..." (שו"ת פעולת צדיק, ח"ג סימן קלז). בזה אנו רואים ביתר שאת את הזיקה של יהודי-תימן לכל דבר שיצא מפרי-עטו של הרמב"ם.

12. כמאמר רב יהודה אמר שמואל "כל שאינו יודע בטיב גיטין וקידושין לא יחא לו עסק עמהם" (קידושין ו, א).

13. כבר זה היה פרוץ ביותר בתחום קדושת חיי המשפחה. תשובה ידועה (המוזכרת להלן בקשר לקראים) על נשים שאינן טובלות לנידתן, נכתבה לכפר זה. ראה תשובות-הרמב"ם סימן שכא. ובאיגרות הרמב"ם, עמ' קפח.

10. ראה דברי הרב עובדיה יוסף "וכן בזמנינו שרבו בארצנו הקדושה תלמודי תורה וישיבות ושיעורי תורה, כן ירבו, ראוי להחזיר עטרה ליושנה ולנהוג כדין התלמוד. ופוק חזי מאי עמא דבר" (שו"ת יביע אומר, ח"ט, או"ח סימן ק). וכן כדרכו האריך בצייטוט מקורות לרוב (בשו"ת יחוה דעת, ח"ה סימן יב).

11. קהילות אלו הם תלמידי הרב יוסף קאפח, האוחזים בפסיקה כדעת הרמב"ם הלכה-למעשה. הם מפוזרים ברחבי הארץ, ונמצאים בערים ירושלים, קרית אונו, נתניה, אשדוד, ועוד. הם נסמכים על תקנת הרמב"ם, ובניגוד לדברי הרדב"ז, סבורים שעדיין "לא אכשור דרי". פרט חשוב יש להוסיף כאן, שלמרות שפשוט שתקנת הרמב"ם היתה מוגבלת למקומה, ולא לכל העולם (ולכן לא פסק להלכה בתוך משנה-תורה), נראה שמצד חשקם של יהודי תימן ללכת אחר הרמב"ם בכל דבריו הלכה-למעשה, קיבלו עליהם חלק מהקהילות את תקנת 'תפלה אחת'.

המאבק עם הקראים

חייו של הרמב"ם מלאים עשייה ופעילות, וקשה להצביע על פעולה מסוימת ולקבוע שהיא היתה עיקר מפעלו. ובכל זאת, יש מקום לשער שחלק גדול מפעולתו של הרמב"ם התבטאה בעקירת הדעות הרעות מן הארץ, ובהנחת יסודות חדשים וברורים עבור הדורות הבאים¹⁴.

בתוך המערכה הכללית הזו, של עקירת "הדעות הרעות"¹⁵, קובעת המלחמה בקראות מקום מרכזי ביותר. כת הקראים מיסודו של ענן בן דוד, הייתה גדולה וחזקה במצרים עוד טרם שהגיע הרמב"ם למצרים. יהודים רבים התפתו ללכת בדרכיהם הקלוקלות ולבטל את רוב מצוות התורה. בדומה לצדוקים והבייתוסים בימי חז"ל, כפרו גם הקראים בתורה-שבעל-פה, ולא האמינו אלא במקרא (תורה שבכתב) – ומכאן שמם 'קראים'.

רבינו קידש מלחמה נגד כת הקראים, וזאת בשלושה דרכים:

א. באופן אישי – כבר ראינו בפרק על תולדותיו, שלאחר שכבר השתקע באלכסנדריה שבמצרים, עבר לגור בעיר פוסטאט, מכיוון ששם היה מעוז גדול של הקראים, וכך למעשה רבינו שם את עצמו בחזית המאבק מול הקהילה הקראית.

ב. בצד המעשי – תיקן תקנות שונות לקהילתו במצרים, כדי לבער את השפעותיהם הכפרניות של הקראים. דוגמאות לכן יבואו בהמשך הפרק.

ג. מהצד העיוני – בעיקר דרך המשנה-תורה שחיבר כהלכה-פסוקה, ללא הזכרת שמות ובריבוי ציטוטי פסוקים, וכפי שנראה בהמשך.

15. כלשון רבינו בכמה מקומות, ולדוגמא: "וכשתעיין בכל המצוות שבאו בעבודה זרה אחת-אחת תמצא סבתם מבוארת – והוא להסיר הדעות הרעות ולהתרחק מהם עד הקצה האחרון" (מו"נ ח"ג פל"ז).

14. ביטוי לכך ניתן לראות במה שכתב הרמב"ם בפירושו למשנה בברכות פ"ט מ"ז: "אין מקום זה מתאים לדבר בו על הענין הזה, אלא שדרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בעניני אמונה אבאר משהו, כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות יותר מכל דבר אחר שאני מלמד".

הקראים

כת הקראים התפתחה בתקופת הגאונים ע"י ענן בן דוד. ענן היה בן למשפחה מיוחסת של ראשי הגולה בבבל. גאוני בבל בחרו באחיו הצעיר, שהצטיין במידותיו הטובות, לשמש כראש הגולה. בכעסו יצא ענן למלחמה באחיו ובגאוני בבל (הדברים מתוארים בספר-הקבלה לרבי אברהם ן' דאוד – הראב"ד הראשון).

גם בימי הרמב"ם (כארבע-מאות שנה אחר ענן בן דוד) היה במצרים מרכז גדול של קראים. החיד"א כותב (שם-הגדולים, ערך הרמב"ם) ש"בזמנו היה קהל ישראל שבארץ מצרים מעט מזעיר כנגד הקראים, עד שכמעט רוב קהל מצרים היו נוטים אחר מעשה הקראים". כוחם של הקראים היה כה גדול עד שגם בקהילות שהשתייכו לרבניים (הכינוי לאחינו שנהגו כמסורת בית ישראל) החלו לנהוג במנהגיהם.

בין הדברים ששינו הקראים מהמקובל מדור דור עד למשה מסיני, בולט פירוש הפסוק "עין תחת עין" (שמות כא:כד) כפשוטו. חז"ל פירשו שאדם החובל בעין חברו חייב לשלם תמורתה ממון, ואילו הקראים טענו שיש לעקר את עינו. כיוצא בזה פירשו הקראים את הפסוק "לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת" (שמות לה:ג) כפשוטו, ואסרו שתבער אש בשבת אף אם הודלקה לפני השבת. מפורסמים דברי רבינו זרחיה הלוי, בעל המאור, בקשר לאכילת חמין בשבת: "ויש אומרים כי תקנת רבותינו היא לענג את השבת בחמין, וכל מי שאינו אוכל חמין צריך בדיקה אחריי אם הוא מין!". כל זאת בעקבות הקראים, שטענו שאסור שתהיה אש דולקת בשבת כלל, וממילא לא ניתן לחמם אוכל בשבת בשום צורה, ואפילו אם האש דולקת מערב שבת!

טבילה על ידי הזאת מים!?

אחד הנושאים החשובים שעמדו במרכז המחלוקת בין שומרי היהדות לבין הקראים, היו דיני טהרת המשפחה, שכל בית ישראל נשען עליהם. הקראים, שבקשו לעקור את התורה שבעל פה, טענו כי מדברי הכתוב "ורחץ במים", ניתן להסיק כי כל מים מטהרים, ואין צורך במי מקווה דוקא. לכן חידשו הקראים 'מנהג' להחליף את הטבילה במקווה טהרה – בהתזת מים פשוטים. את המנהג המשונה הזה הוציאו הקראים מהפסוק "וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם"¹⁶ – מכאן שזריקת והתזת מים מטהרת. מעשה שטן הצליח, והקראים השפיעו לרעה גם על יהודים תמימים שחדלו להקפיד על דיני הטהרה המקובלים למשה מסיני¹⁷.

הרמב"ם ובית דינו באו לתקן פרצה נוראה זו:

ראינו אננו... לעשות תקנה זו ולהסכים עליה והוא שכל בת ישראל שלא תטבול במי מקווה אחר ספירת שבעת ימי נקיים כהלכות בנות ישראל, או תזרוק הזריקה הנזכרת, **הרי זאת האשה תצא בלי כתובה** ואין לה כתובה ולא תנאי מתנאי כתובה, כל אימת שיתברר אחד משלשת אלו החטאים, והם: ביטול הטבילה, או חסרו שבעת ימי נקיים, או הזריקה אפילו עם הטבילה¹⁸.

אנו החתומים:

משה בר' מימון ז"ל, שמואל בר' סעדיה הלוי, יצחק בר' ששון הדיין נ"ע, מבורך בר' נתן החבר, שמואל בר' יוסף ז"ל, אלעזר בר' מיכאל נ"ע, דניאל בר' יוסף המלמד, אלעזר הלוי בר' יפת נ"ע, יהודה הכהן בר' טוביה ז"ל, אברהם החבר בר' ז"ל.

תשובות הרמב"ם, סימן רמב

"בחרתי שלא ליתן מקום למינים לרדות"

הרמב"ם מצביע בכתביו על כמה סיבות שהביאו אותו לכתוב את ספרו הגדול¹⁹ – את מלחמתו הגדולה בקראות הוא מונה כאחת מהן. המאבק נגד שיטת הקראים השפיע גם על סגנון הספר – הלכה-פסוקה ללא הזכרת שמות בעלי המאמר (מה שהקפיץ עליו את רוגזם של רבים מחכמי ישראל), וכפי שכותב רבינו:

בחרתי שלא ליתן מקום למינים לרדות, שהרי הם אומרים: "על דברי יחידים סומכים", ואינו כן, אלא אלפים ורבבות מפי אלפים ורבבות!

איגרות הרמב"ם, עמ' תמב

לאמיתו של דבר המשנה-תורה מאחד את התורה-שבכתב ובעל-פה ומדגיש את זאת שהתורה היא **תורה אחת**. הרמב"ם בחיבורו הגדול מקפיד להוכיח את מקורן של כמעט כל אחת מההלכות **בתורה-שבכתב**, וכאילו אומר: "אתם הקראים, לא זו בלבד שאת התורה שבעל-פה אינכם שומרים – גם את התורה-שבכתב אינכם מסוגלים להבין כראוי, שכן התורה שבעל-פה כולה מיוסדת ומבוססת על התורה שבכתב, ובלעדיה אין משמעות לתורה שבכתב".

16. יחזקאל לו:כה.

מצויה בידינו" (שו"ת רדב"ז, ח"ב סימן תשצ"ו).

18. כדרכו של מחנך ומנהיג קהילה, הנאמן לדברי חכמים: "לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת", לצד תיקון הפירצה, ראה הרמב"ם לעודד ולהמריץ את שמירת הלכות הטהרה כדת וכדין (תשובות הרמב"ם, סימן שכא). בתוך דבריו כתב רבינו: "ואל תחשוב כי זה הענין הוא מצד התקנה שתקננו (=בתקנה הנ"ל שהבאנו בפנים), אמנם ראוי הוא כפי דין תורתנו הקדושה... וראוי לפרסם כל זה, ושלומו ירבה. וכתב משה" (שם).

19. בפרקים הבאים יבואו הסיבות הללו, כל אחד במקומו.

17. כשלוש מאות שנה לאחר פטירת הרמב"ם, הרדב"ז, שהיה המרא דאתרא דמצרים, מעיד על מנהג הקראים בני דורו, והשפעת תקנת הרמב"ם על בנות ישראל הכשרות: "ובנות הצדוקים דהאידינא... אינן טובלות במי מקווה כלל אלא זורקות עליהם מים, וסומכים על פסוק "וזרקתי עליכם מים טהורים" וגו'. ומפני שמקצת הרבניות (כלומר, השייכות לקהל הרבניים), היו נוהגות במנהג הרע הזה, הוצרך הרמב"ם ז"ל לעשות תקנה ולהחרים שלא להגבות לשום אשה כתובה עד שתשבע שטבלה במי מקווה הכשר לטבילה. והרי נוסח התקנה

"הצדוקין מהרה יאבדו"

הרמב"ם ראה בקראים בני זמנו את ממשיכי דרכם של הצדוקין והבייתוסין שהיו בתקופת הבית השני²⁰. לאור זאת יש ולעתים יוצא רבינו מגדרו במשנה-תורה ומוסיף תארי-חריפות כשהוא מזכיר את הצדוקין.

הנה מקום אחד:

בימי בית שני צץ המינות בישראל, ויצאו הצדוקין מהרה יאבדו²¹ שאינן מאמינין בתורה שבעל פה...

הלכות עבודת יום הכיפורים, פרק א הלכה ז

"אלו הטועים שיצאו מכלל ישראל בבית שני"

וכן מפריך רבינו את שיטת הצדוקים לגבי קביעת יום הקרבת העומר:

...אלו הטועים שיצאו מכלל ישראל בבית שני, שהן אומרין שזה שנאמר בתורה "ממחרת השבת"²² הוא שבת בראשית, ומפי השמועה למדו שאינה שבת אלא יום טוב.

...ואם תאמר שאותו הפסח בשבת אירע כמו שדמו הטפשים – היאך תלה הכתוב היתר אכילתם לחדש בדבר שאינו העיקר ולא הסיבה אלא נקרה נקרה?

הלכות תמידין ומוסיפין, פרק ז הלכה יא

מהביטויים החריפים האלו ניתן לראות שלדעת הרמב"ם, תופעת הצדוקים לא פסקה בימי בית שני, אלא המשיכה בהיסטוריה דרך הקראים. כמו כן, מבין השורות ניכרת קנאותו למצבו של עם ישראל, ודאגתו לשלימות התורה.

"תינוק שנשבה לבין הגויים"

לצד המאבק החד-משמעי כנגד 'תורתן' של הקראים, נקט הרמב"ם יד רכה כלפי אותם שנולדו לתוך הקנאות. ומכיוון שהקראים בני דורו של הרמב"ם התחנכו בדרך לא-טובה ואינם אשמים במצבם, הרי הם בגדר 'תינוקות שנשבו' וחובה לקרבם בחבלי עבותות אהבה.

וכך מפורסם את פסק-דינו בחיבורו הגדול:

בני התועים האלה ובני בניהם שהדיחו אותם אבותם ונולדו בין הקראים וגדלו אותם על דעתם, הרי הוא כתינוק שנשבה ביניהם וגדלוהו, ואינו זריו לאחוז בדרכי המצוות שהרי הוא כאנוס... לפיכך ראוי להחזירן בתשובה ולמשכם בדברי שלום עד שיחזרו לאיתן התורה.

הלכות ממרים, פרק ג הלכה ג

כיוצא בזה בפירושו על המשנה:

אלו אשר נולדו בדעות אלה וחונכו על פיהן הרי הם כאנוסים ודינם דין תינוק שנשבה לבין הגויים, שכל עברותיו שגגה²³.

פיה"מ, חולין פרק א משנה ב

וכמו בצד השלילי כך הוא בצד החיובי. בהלכות פרה אדומה (פ"ג ה"ז) כותב רבינו: "...ותשע פרות אדומות נעשו משנצטוו במצוה זו עד שחרב הבית בשנייה. ראשונה עשה משה רבינו, שנייה עשה עזרא, ושבע מעזרא עד חורבן הבית, והעשירית יעשה המלך המשיח מהרה יגלה".

22. ויקרא כג:יא.

23. באופן כללי קדם פירוש-המשניות למשנה-תורה. אך ישנם מעט הערות והוספות שהוסיף הרמב"ם בפיה"מ אחרי עיון חוזר בסוגיה, ובעיקר בשעת כתיבת המשנה-תורה. סוגיה זו של 'תינוק שנשבה' התווספה בפיה"מ אחרי (או בזמן) כתיבת

20. כבר בפירושו על המשנה כותב הרמב"ם בצורה ברורה שהצדוקים והבייתוסים עדיין קיימים בדורו, אך בשינוי השם: "קבוצות המינים הנקראים בארץ הזו, כלומר מצרים – קראים, ושמן אצל החכמים צדוקין ובייתוסין" (פיה"מ, אבות פ"א מ"ג).

21. ברור שמלשוננו של הרמב"ם כאן "הצדוקין מהרה יאבדו" כוונתו לקראים שבימיו, וכאן רואים איך שהמצב הנורא של הקראים היה נוגע לו בלב ונפש, עד שמצא לנכון להוסיף בספרו ההלכתי, משנה-תורה, את הביטוי החריף: "מהרה יאבדו". אמר קהלת (ז:ז): "זה לעומת זה עשה האלהים",

בימינו, משמשים דברי הרמב"ם הללו יסוד מרכזי בסוגיית היחס אל אלו שלעת-עתה אינם שומרים תורה-ומצוות²⁴.

על מאבקים אלו נגד הקראים כותב הרמב"ן באיגרתו לחכמי צרפת מתוך התפעלות:

מי היכה הצדוקים אשר היו כגיבורים חוסים? / מי נתן הבייתוסים לשוסים²⁵? / – הלא הרב ז"ל (=הרמב"ם) כי ה' עימו!

כתבי הרמב"ן, מוסד הרב קוק, ח"א, עמ' שלו

הרועה הנאמן

הרמב"ם, המנהיג והרועה של כלל ישראל, דאג והתמסר לטובתו של כל יחיד בישראל. המורה הגדול, המנהיג הדגול, הרופא לסולטן, המחבר הענק, הקדיש את זמנו היקר לכל אחד ואחד – "לקטן ולגדול".

במסירות נפשו להנהגת הציבור, אימץ לו רבינו את מאמרו של רבי יוסי²⁵: "כל האומר אין לי תורה אפילו תורה אין לו". ואכן, דאגתו וטרחתו לציבור לא הצטמצמו רק לבני קהילתו במצרים, אלא התרחבו אף למדינות אחרות²⁵.

עדות מיוחדת בענין זה, נמסרה אל רבי מנחם בן זרח, בהקדמתו לפירושו על התורה, 'צידה לדרך', וזה לשונו:

ובימינו הושיע לכמה מדינות וארצות, לכל הקהלות שהיו שם בגלות, ובכתביו ונחמותיו העמיד באמונה כמה קהלות מישראל. והוא היה חסיד גדול נוסף על חכמתו, ונדיב ובעל אכסניא. ועיני ראו לזקן אחד שמו רבי יצחק ארוטי, שספר לי בשם אביו שעמד עם רמב"ם במצרים ימים רבים, מהגדולות והמעלות והסדר שהיה מתנהג החכם הנזכר יבא שלום על משכבו.
הקדמת רבי מנחם בן זרח ל'צידה לדרך'

המורה הגדול: הרמב"ם ומר יוסף נ' ג'אבר

השתמרו בידינו 'תשובות' של הרמב"ם שכתב ליהודי פשוט מבגדד, בשם מר יוסף נ' ג'אבר. מר יוסף כתב לרמב"ם שאלות שונות בהלכה ובהשקפה – ורבינו עונה לו אחת-לאחת ומדריכו כאב רחום.

נביא כאן את התחלתה של התשובה, שיש בה ללמד על החיבה העצומה שהיתה לרבינו לכל אחד ואחד, אף לאנשים פשוטים. למר יוסף היתה תשוקה גדולה ללמוד את כל חיבורי הרמב"ם – אך כיוון שלא ידע את לשון הקודש על בוריה, אלא רק את השפה הערבית, היה יכול ללמוד את פירוש-המשנה, שכן נכתב בערבית, אך לא את המשנה-תורה הנכתב בלשון הקודש. במכתבו מר יוסף ממש מתחנן מהרמב"ם שיתרגם בשבילו את המשנה-תורה בערבית, כי הוא "עם הארץ" ואינו מבין השפה.

הרמב"ם סירב, אך בד-בבד עודד אותו ואף ברך אותו להצלחה רבה בלימודים, וכן הבטיח לו שאם יתאמץ ללמוד ולהבין רק ספר אחד מתוך הי"ד ספרים בלשון שהרמב"ם כתב את הספר, אז בקלות הוא יכול ללמוד את השפה "ותבין כל החיבור כולו":

הגיעה אלינו אגרת הזקן הנכבד היקר, התלמיד בר הלב, מר יוסף נ' ג'אבר, והוא מזכיר שהוא עם הארץ, אבל נתבאר לנו מכתבו שיש לו השתדלות חזקה על תלמוד תורה, ושהוא הרבה מתעסק בפרושו למשנה, ושאינו מבין החיבור [משנה-תורה] שחברנו בשביל שהוא בלשון משנה.

ציון החדשות, סימן כג). פוסקים רבים הלכו בזה בעקבותיו.
25. כמו למשיסה, ע"ד "והיו שאוסייך למשיסה" (ירמיהו ל:טז). "ענין רמיסה ודריכה", מצודת ציון, שם).

25א. יבמות קט, ב.

25ב. הדבר בולט באיגרת שכתב הרמב"ם ליהודי תימן, ובה מחזק את מצבם הרוחני, המפורסמת בשמה, 'איגרת תימן'.

המשנה-תורה, ולכן הבאנו אותה כאן אחרי המשנה-תורה. לנושא זה של חזרה ומהדורה בתרא בפירוש המשניות, ראה ב'ספר המבוא למשנה תורה' – ספר שופטים.

24. על יסוד דברי הרמב"ם הללו פסק הרב יעקב אטלינגער (חי באשכנז בתקופת תחילת הרפורמה וההשכלה), שמחללי שבת שבדורו נחשבים כ'תינוק שנשבה לבין הגויים', ולכן מותר לצרפם למנין, וינם איננו יין נסך (ראה בשו"ת בנין

...תחלת מה שאתה צריך לידע, ה' יתמיד עוזך ויוסיף בהצלחתך, שאינך עם הארץ, אלא תלמידנו ואהובנו אתה, וכל מי שמבקש להדבק בתלמוד תורה, ואפילו הבין פסוק אחד או הלכה אחת, ואין הפרש שהבין אותו מלשון הקודש או מלשון ערבי או מלשון ארמי – הכוונה היא הבנת הענינים בכל לשון שיהיה. קריאת שמע מותרת בכל לשון וכל שכן הפירושים והחיבורים. והעיקר הוא שתעסוק בלימוד... ובכלל אומר לך, שלא תבזה עצמך, ואל תתיאש מן השלימות. גדולי החכמים התחילו הלימוד והם גדולים בשנים, והיה מהם מה שהיה.

וראוי לך גם כן, שתלמד זה השיעור מלשון הקודש שחיברנו בו החיבור, כי הוא קל להבין וקרוב להתלמד מאד. ואחר שתתחנך בו בספר אחד תבין כל החיבור כולו. ואיני רוצה בשום פנים להוציא ללשון ערבי, לפי שכל נעימותיו יפסדו.

איגרות הרמב"ם, עמ' תח

פודה ומציל

בחיבורו הגדול – המשנה-תורה, מאריך הרמב"ם על ערכה הגדול של מצוות פדיון שבויים, ואף מונה כמה וכמה איסורים וחייבים הנכרכים בהעלמת העין מן השבוי:

פדיון שבויים קודם לפרנסת עניים ולכסותו, ואין לך מצוה רבה כפדיון שבויים שהשבוי הרי הוא בכלל הרעבים והצמאים והערומים ועומד בסכנת נפשות, והמעלים עיניו מפדיונו הרי זה עובר על:

"לא תאמץ את לבבך"²⁶; ו"לא תקפוץ את ירך"²⁷; ועל "לא תעמוד על דם רעך"²⁸; ועל "לא ירדנו בפרך לעיניך"²⁹.

ובטל מצות:

"פתח תפתח את ירך לו"³⁰; ומצות "וחי אחיך עמך"³¹; ואהבת לרעך כמוך"³²; "והצל לקוחים למות"³³;

והרבה דברים כאלו. ואין לך מצוה רבה כפדיון שבויים.

הלכות מתנות עניים, פרק ח הלכה י

קול-קורא לפדיון שבויים

כארבע שנים בלבד לאחר בואו של הרמב"ם למצרים (ד'תתק"ל - 1170), מוצאים אנו עוסק במרץ במצוות פדיון שבויים. ב'גניזה הקהירית' השתמר – בהשגחה עליונה – במשך דורות ארוכים, 'קול-קורא' בחתימת יד קדשו של הרמב"ם עבור מצוות פדיון שבויים. מסתבר שהוא נשלח לקהילות יהודיות ברחבי מצרים לצורך גיוס כספים עבור המצווה החשובה:

יברכם אלהים על מה שעשו בעניין השבויים, יתיר אלוהינו מאסרם.

והנה [שולחים] אנו אליכם איגרת עם נכבדינו כג"ק³⁴ מרנא ורבנא אהרן הלוי הנכבד הסופר המהיר ש"צ³⁵, יקראהו באזני הציבור.

27. שם.
28. ויקרא יט:טז.
29. שם, כה:נג.
30. דברים טו:ב.
31. ויקרא כה:לו.
32. שם, יט:יח.
33. משלי כד:יא.
26. דברים טו:ז.
כמו כן, נותרה בידינו גם עדותו של הרמב"ן, שהרמב"ם הפציר בפני השלטונות במצרים, שישפיעו על מלכות תימן להקל את העול שרביץ על הקהילה היהודית. וזה לשונו: "כי שמענו ממגיד אמת, שבכל ארצות מלכות תימן, קהלות רבות עוסקים בתורה ובמצוות לשמן, והיו מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש: "בחיכון וביומיון ובחיי דרבנא משה בן מימון, אשר האיר עיניהם בתורה והעמידו בקרן אורה, לבטל מהם גזרות קשות וכובד המס, כי היו כטיט חוצות מרמס, ומעליהם עול מלכות הרים, ויחלו מעט ממשא מלך ושרים..." (כתבי הרמב"ן, שעוועל, ח"א, עמ' שמא).

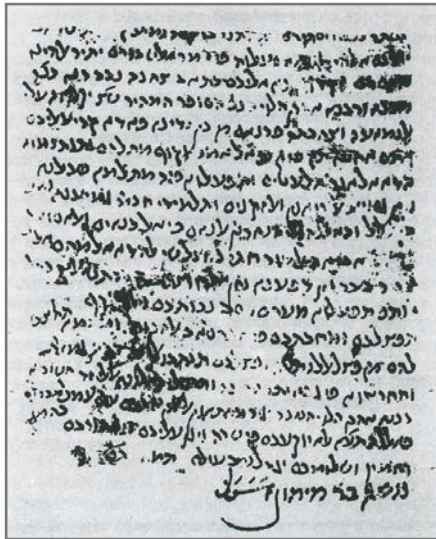
34. ר"ת: כ'בוד ג'דולת ק'דושת (תואר-כבוד מקובל אז לכל תלמיד חכם).

...אתם אחינו, תעמדו... ותזכו בזה השכר העצום, ותעשו בו כמו שעשינו אנחנו כל הדיינים, והזקנים, ותלמידי חכמים - כולנו הולכים בלילה וביום, ומעוררים האנשים בבתי כנסיות ובשוקים ואצל פתחי הבתים, עד שנשיג דבר מה לזה הענין הגדול [של מצות פדיון שבויים]. אחרי ששלמנו אנחנו את אשר השיגה ידנו, כן גם אתם תעשהו עמהם כפי כבודכם... ותשקדו על גבייתו במהרה, ותשלחוהו אלינו על ידי חשובנו רבנא אהרן הלוי הנזכר... ושלומכם יגדל עד עולם.

תמוז אתפ"א [לשטרות] (=ד'תתק"ל ליצירה)

משה בר' מימון זצ"ל

איגרות הרמב"ם, עמ' סה

קול קורא לפדיון שבויים
חתום בכתב יד קדשו של הרמב"ם

בפרשה זו של פדיון שבויים לא הסתפק הרמב"ם בצירוף חתימתו על ה'קול-קורא', אלא הוא שימש גם כגבאי הצדקה בפועל! עוד נמצאה באוצרות ה'גניזה הקהירית' קבלה בכתב-ידו של הרמב"ם משנת ד'תתק"ל (1170), ובה הוא מאשר קבלת תשעה דינרים משליח בשם ה'ה' בר' אליעזר לצורך פדיון שבויים:

קבלתי אני משה בר' מימון זצ"ל, מן ה'ה' בר' אלעזר נ"ע הנזכר בתוך זה השטר, תשעה דינרים... ובאו לידי ולקחתים... ופטרתי את הנזכר מאחריותם פטור שלם וגמור, ולא נשאר לי בהם תביעת זכות ולא טענה...

כתב ידי בזה... בפוסטאט מצרים.

שם, עמ' עא

אהבת הגר: הרמב"ם ועובדיה הגר

אם היתה לרבינו אהבה עצומה לאלו שנולדו בתוך כלל ישראל, הרי ביתר שאת היתה אהבתו לכל אחד ש"נכנס תחת כנפי השכינה". הנהגה זו קבעה היטב בהלכותיו, שכך כותב:

אהבת הגר שבא ונכנס תחת כנפי השכינה שתי מצות עשה - אחת מפני שהוא בכלל ריעים, ואחת מפני שהוא גר, והתורה אמרה³⁷: "ואהבתם את הגר".

הלכות דעות, פרק ו הלכה ד

וכך בספר-נשים מאריך רבינו לתאר את סדר ותהליך הגירות:

כיצד מקבלין גירי הצדק?

כשיבוא להתגייר ויבדקו אחריו ולא ימצאו עילה, אומרים לו:

"מה ראית שבאת להתגייר? אי אתה יודע שישראל בזמן הזה דוויים, ודחופים, ומסוחפין, ומטורפין, ויסורין באין עליהם?!".

אם אמר "אני יודע ואיני כדאי" מקבלין אותו מיד.

...וכשם שמודיעין אותו עונשן של מצות כך מודיעין אותו שחרן של מצות. ומודיעין אותו שבעשיית מצות אלו יזכה לחיי העולם הבא, ושאינן שום צדיק גמור אלא בעל החכמה שעושה מצות אלו ויודען.

37. דברים י:יט.

35. ר"ת: ש'מרהו צ'ורו.

36. שם פרטי ערבי.

ואומרים לו:

"הוי יודע שהעולם הבא אינו צפון אלא לצדיקים והם ישראל. וזה שתראה ישראל בצער בעולם הזה, טובה היא צפונה להם, שאינן יכולין לקבל רוב טובה בעולם הזה כאומות, שמא ירום לבם ויתעו ויפסידו שכר העולם הבא, כענין שנאמר³⁸: "וישמן ישורון ויבעט".

ואין הקדוש-ברוך-הוא מביא עליהן רוב פורענות כדי שלא יאבדו, אלא כל האומות כלין והן עומדין, ומאריכין בדבר הזה כדי לחבבנו...

הלכות איסורי ביאה, פרק יד הלכה ג

"ואל יהי יחוסך קל בעיניך... אתה מתייחס למי שאמר והיה העולם!"

בין איגרותיו של הרמב"ם, בולטים במיוחד מכתביו לר' עובדיה גר-הצדק. עובדיה פנה אל הרמב"ם לאחר שנפגע מדברי רבו³⁹, ששמו אינו מוזכר באיגרת, שפסק שאסור לעובדיה הגר, ולכל גר, להזכיר בתפילתו את הנוסחאות המקובלות בתפילה, (כמו "אלקינו ואלקי אבותינו, אלקי אברהם, אלקי יצחק ואלקי יעקב"), היות שהם אינם האבות הטבעיים של הגר.

רבינו עונה על שאלותיו השונות ומשפיע עליו עידוד ונוחם, חום ואהבה, על שבא לחסות תחת כנפי השכינה – ובעצם מראה לו איך יחוסו הוא בדרגה נעלית יותר אף מיחוסו של הרמב"ם עצמו!:

הגיעו אלי שאלות מרנא ורנא עובדיה, המשכיל המבין, גר צדק, ישלם ה' פעלו ותהי משכורתו שלימה מעם ה' אלוקי ישראל, אשר בא לחסות תחת כנפיו.

שאלה:

על עסקי הברכות והתפילות... היש לך לומר 'אלוקינו ואלוקי אבותינו', ו'אשר קידשנו במצוותיו', ו'אשר הבדילנו', ו'אשר בחר בנו'... וכל כיוצא בעניינים אלו?

תשובה:

יש לך לומר הכל כתיקנו, ואל תשנה דבר, אלא כמו שיתפלל ויברך כל אזרח מישראל – כך ראוי לך לברך ולהתפלל... ועיקר הדבר שאברהם אבינו הוא שלימד כל העם והשכילם, והודיעם דרך האמת וייחודו של הקב"ה, ובעט בעבודה זרה, והפר עבודתה, והכניס רבים תחת כנפי השכינה, ולימדם והורם, וציוה בניו ובני ביתו לשמור דרך ה'...

לפיכך, כל מי שיתגייר עד סוף כל הדורות, וכל המייחד שמו של הקב"ה כמו שכתוב בתורה – תלמידיו של אברהם אבינו ובני ביתו הן, וכולן החזיר למוטב כשם שהחזיר אנשי דורו בפיו ובלימודו, כך החזיר כל העתידין להתגייר בצוואתו שציווה את בניו ואת בני ביתו.

נמצא אברהם-אבינו אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו, ואב לתלמידיו – והם כל גר שיתגייר...

ודע, כי אבותינו שיצאו ממצרים רובן עובדי עבודה זרה היו במצרים, נתערבו בגוים ולמדו ממעשיהם, עד ששלח הקב"ה משה רבינו ורבן שלכל הנביאים, והבדילנו מן העמים, והכניסנו תחת כנפי השכינה, לנו ולכל הגרים, ושם לכולנו חוקה אחת.

ואל יהי יחוסך קל בעיניך: אם אנו מתייחסים אל אברהם יצחק ויעקב, אתה מתייחס למי שאמר והיה העולם!

איגרות הרמב"ם, עמ' רלג-רלה

38. שם, לב:טו. ישראל לעמים" (הערת הר"י שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רלא).

39. אגב: אחד הדברים המעניינים באיגרת זו הוא שר' עובדיה כתב לרמב"ם בעברית, כנראה משום שהעדיף להרגיש כאיש ישראלי ולפנות אל הרמב"ם בלשון הקודש, וגם הרמב"ם השיב לו בלשון הקודש. וייתכן שהוא גם חשש לסכנה מהגויים לכתוב בערבית שהרי נושא השאלה עוסק "בין

40. וכך פוסק הרמב"ם: "...כל גוי שאינו עובד עכו"ם כגון אלו הישמעאלים, יינן אסור בשתייה ומותר בהנייה. וכן הורו כל הגאונים. אבל הנצרים עובד ע"ז הן וסתם יינם אסור בהנייה" (הלכות מאכלות אסורות, פי"א ה"ז).

"חלילה לך! לא פְסִיל קרא ה' שמך אלא מְשָׁפִיל"

כנראה שר' עובדיה הגר היה מוסלמי בעבר, והרב שלו רצה להקניטו ולהזכיר לו את חטאיו ושהיה עובד עבודה זרה, שהיה סבור שהאיסלם היא דת של עבודה זרה, וכל הישמעאלים, כלומר המוסלמים, הם עובדי עבודה זרה. יתירה מזו, רבו העליב אותו, וקרא אותו בשם "כסיל". אולם שיטת הרמב"ם ידועה שהם לא בגדר עובדי עבודה זרה⁴⁰.

רבינו לא יכול היה לסלוח למעשה שכזה, ומהפך את הקללה לברכה - "לא פְסִיל קרא ה' שמך אלא מְשָׁפִיל", מבין ופיקח". ולא רק זה. הרמב"ם תקף בחרירות את רבו של ר' עובדיה, וטוען כי לא עובדיה היה עובד עבודה זרה אלא להיפך - רבו חייב "לחוש לעצמו על הכעס שכעס, כי, כל הכועס יהי בעיניך כעובד עבודה זרה" - בבחינת "כל הפוסל במומו הוא פוסל"⁴¹.

אלו הישמעאלים אינן עובדי עבודה זרה כלל... ומייחדין לאל יחוד כראוי, יחוד שאין בו דופי... וכן אלו הישמעאלים היום כולם, טף ונשים, נכרתה עבודה זרה מפיהן, וטעותן וטפשותן בדברים אחרים היא, שאי אפשר לאמרן בכתב מפני רשעי ישראל, אבל ביחוד השם אין להן טעות כלל.

ואשר השיבך רבך שלא כהוגן, והעציבך, וקרא אותך כסיל - עבירה גדולה היא בידו, וְחָטָא גדול חָטָא! וקרוב בעיני ששוגג הוא, וראוי לו לבקש ממך מחילה - אף-על-פי שאתה תלמידו, ואחר כך יצום ויזעק ויתפלל, אולי יכפר לו האל. וכי שכור היה זה ולא ידע שבששה ושלושים מקומות הזהירה תורה על הגר⁴²!?

אילו אמר הוא האמת ואתה היית טועה - היה לו להסביר לך פנים ולדבר רכות, כל שכן שאתה אומר אמת והוא טועה! ועד שזה דורש אחר הישמעאלים אם הם עובדי עבודה זרה אך לאו, היה לו לחוש לעצמו על הכעס שכעס, עד שהכלים גר צדק שלא כדן, וכבר אמרו חכמים ז"ל⁴³: "כל הכועס יהי בעיניך כעובד עבודה זרה".

...וזה שקרא לך 'כסיל' - תימה גדול הוא: אדם שהניח אביו ומולדתו, ומלכות עמו, וידם הנטויה, והבין בעין ליבו, ובא ונדבק באומה זו... וידע שדתה דת אמת וצדק, והכיר דרכי ישראל... ורדף אחרי ה', ועבר בדרך הקודש, ונכנס תחת כנפי השכינה, ונתאבק בעפר משה רבינו ורבן של כל הנביאים, וחפץ במצוותיו, ונשאו ליבו לקרבה אל ה', לאור באור החיים... והשליך העולם הזה מליבו, ולא פנה אל רהבים ושטי כזב.

מי שזו מעלתו 'כסיל' ייקרא?! - חלילה לך! לא פְסִיל קרא ה' שמך אלא מְשָׁפִיל, מבין ופיקח, והולך נכוחות, ותלמידו של אברהם אבינו...

שם, עמ' רלח ואילך

את המכתב, שנכתב בסגנון מיוחד במינו, שרק הרמב"ם בלשונו הזהב היה מסוגל לכתוב, סיים בברכה לבבית:

ומי שבירך את אברהם רבך ונתן לו שכרו בעולם הזה ולעולם הבא - הוא יברך אותך ויתן לך שכרך כראוי בעולם הזה ולעולם הבא, ויאריך ימך עד שתורה במשפטי ה' לכל עדתו, ויזכה אותך לכל הנחמות העתידות לישראל...

שם, עמ' רמא

מעותיו בחמתו - יהא בעיניך כעובד עבודה זרה". אך כלשון זה מובא בכמה מקומות בזוהר ובתיקוני זוהר (ראה על זה במאמרו של הרב ראובן מרגליות 'הרמב"ם והזוהר' בספרו 'פנינים ומרגליות', מוסד הרב קוק, עמ' כח).

41. קידושין ע, א.

42. בבא מציעא, נט, ב.

43. מובא גם בהלכות דעות פ"ב ה"ג עפ"י הגמרא בשבת (קה), (ב): "המקרע בגדיו בחמתו, והמשבר כליו בחמתו, והמפזר

בית מדרשו של רבינו

רבים מגדולי הראשונים שפירשו את התלמוד וכתבו ספרי פסק-הלכה, שימשו כראשי-השיבה בבית מדרשם והעתיקו את מסורת התורה שבעל-פה לתלמידיהם: הרי"ף העמיד תלמידים בספרד; רש"י ובעלי התוספות בצרפת; והמהר"ם מרוטנברג באשכנז. מאידך, אודות בית מדרש או קבוצת תלמידים של הרמב"ם כמעט לא יודעים ולא שומעים. רבינו משה בן מימון מפורסם כרבן של ישראל בגלל הספרים שחיבר, ולא בגלל השיעורים שהרצה כראש-השיבה, או בזכות התלמידים שהעמיד.

אך מעדויות שהתגלו לאחרונה⁴⁴ עולה, כי, אכן, הרמב"ם עמד כראש-השיבה בבית מדרש שלו, והרביץ בה תורה לעדרים. הוא לימד גמרא והלכות-רב-אלפס⁴⁵, ואף הרצה לפני תלמידיו חידושים וביירוים בסוגיות התלמוד⁴⁶. כיום ישנם חלקים משיעוריו של הרמב"ם על כמה מסכתות ועל הלכות-רב-אלפס⁴⁷. מלבד שיעורים אלו שנכתבו ע"י תלמידיו, מצאנו בספרים שכתבו בני משפחתו⁴⁸ ובכתבי רבינו אברהם בנו⁴⁹, גם כמה רעיונות וחידושים שנאמרו ע"י הרמב"ם בשיחתו עמו.

אחד משומעי-לקחו היה רבי יוסף ב"ר יהודה. תלמיד זה היה חביב במיוחד על הרמב"ם, ועבורו כתב את מורה-נבוכים⁵⁰. תלמיד נוסף של הרמב"ם⁵¹ הוא רבי חננאל ב"ר שמואל, שפירושו על כמה מסכתות נדפס בשנים האחרונות⁵².

עדות להתייחסות נפלאה של רבינו לתלמידיו אנו מוצאים בכתבי רבינו אברהם בן הרמב"ם, שאף הוא היה תלמיד אביו. שם הוא חולק על דברי אביו במשנה-תורה ומוסיף בוודאות "ולו שמע אותו אבא מארי זצ"ל היה מודה בו!"

[כתב הרמב"ם]: "ביום הכפורים ובתשעה באב שאין שם רחיצה אינו מברך נטילת ידיים"⁵³. ואולם אני סבור (=רבי אברהם בנו) שרחיצת ידיים לקריאת שמע ולתפילה מחוייבת ביום הכיפורים ותשעה באב כחיובה בשאר הימים, ולא אסרוה החכמים ז"ל, כי אין היא רחיצה של תענוג אלא רחיצה של מצוה. והראיה שלי לכך...

ולו שמע אותו אבא מארי זצ"ל היה מודה בו כפי שציוה "והוי מודה על האמת", והרי תמיד ראינוהו ז"ל בבירור מסכים אל הקטן שבתלמידיו לגבי האמת למרות עושר לימודו.
המספיק לעובדי ה', מהדורת נ. דנה, עמ' 71

44. ראה מאמרו של פרופ' מ.ע. פרידמאן 'רשימות תלמיד בבית מדרש באמונות ודעות בהלכה', בקובץ 'תרביץ' (כרך סב, תשנ"ג). שם מובאות כמה דוגמאות משיעורי הרמב"ם שרשמו תלמידיו, הלקוחות מכתב-יד 'הגניזה'. תלמיד אחד כותב בהתחלת רשימותיו: "פירוש ממה ששמענו מן מרנא ורבנא משה הרב הגדול בישראל ש"צ מן בבא קמא" ("הרב הגדול בישראל" הוא כידוע תוארו המובהק של הרמב"ם אצל בני דורו במצרים).

47. 'שיעור' של הרמב"ם על הרי"ף במסכת פסחים פורסם מן הגניזה בקובץ ישורון כרך כ.

48. ראה בספרו של רבי חננאל בן שמואל ('עליו ראה להלן הערה 53).

49. רבי אברהם מביא בספריו שמועות רבות מאביו. לדוגמא, בספרו על התורה בפרשת כי תשא על הפסוק "ויגף ה'" (שמות לב:לה) כותב: "ואל זה היה נוטה אבא מרי ז"ל כמו ששמעתי מפיו".

50. ראה על זה להלן בפרק ד'.

51. בספרו של רבי חננאל מכונה הרמב"ם בתואר 'רבינו'.

52. ספרי רבי חננאל בן שמואל נדפסו כמה פעמים – ממוסד הרב קוק, מהרב משה יהודה הכהן בלוי, וכן בידי מכון אופק, ירושלים-קליבלנד. רבי חננאל בן שמואל היה כפי הנראה חותנו של רבי אברהם בן הרמב"ם והשתייך לתנועת ה'חסידות' של חותנו (רבינו אברהם בן הרמב"ם נמנה על קבוצה חסידית שעסקה בעבודת ה' על פי דרך מיוחדת. ראה על כך להלן בפרק ג'). בספרו מביא רבי חננאל הרבה מחידושי הרמב"ם לתלמוד.

53. הלכות תפילה, פ"ז ה"ח.

44. ראה מאמרו של פרופ' מ.ע. פרידמאן 'רשימות תלמיד בבית מדרש באמונות ודעות בהלכה', בקובץ 'תרביץ' (כרך סב, תשנ"ג). שם מובאות כמה דוגמאות משיעורי הרמב"ם שרשמו תלמידיו, הלקוחות מכתב-יד 'הגניזה'. תלמיד אחד כותב בהתחלת רשימותיו: "פירוש ממה ששמענו מן מרנא ורבנא משה הרב הגדול בישראל ש"צ מן בבא קמא" ("הרב הגדול בישראל" הוא כידוע תוארו המובהק של הרמב"ם אצל בני דורו במצרים).

45. כך מספר רבינו באיגרתו לרבי פינחס הדיין, וז"ל: "רוב התלמידים רצו ללמוד ההלכות של הרב (=הרי"ף), ולימדתי אותם כמה פעמים כל ההלכות, וגם שניים שאלו ללמוד הגמרא ולימדתי אותם מסכתות אשר שאלו" (איגרות הרמב"ם, עמ' תלט).

וכמה מפליאה איגרת זו: הרמב"ם שהיה עסוק וטרוד מאד, אם בכתבת ספריו הגדולים, אם ברפואת המלך והשרים, אם בתפקידו כנגיד ליהודי מצרים, ואף הדריך וענה מכתבים ליהודי ארצות אחרות (כמו תימן), וזאת על אף חולשתו הגדולה – מוצא זמן להדרכת תלמידים בלימוד התלמוד (אף שהם מספר מועט), וכפי רצונם ("שנים שאלו...")! על סדר יומו העמוס של הרמב"ם ראה לעיל (פרק א) בדבריו לרבי שמואל ן' תיבון, ועד כדי כך שכאשר רצה רבינו לכתוב מכתב היה צריך "לברוח מבני אדם!"

46. כעדות בנו רבינו אברהם: "והאיר עינינו אבא מארי זצ"ל... כי נ שמענו אותו אנחנו ורבים בבית המדרש מפי אבא זצ"ל"

פרק ג

בית רבינו: מרבינו מימון עד רבינו דוד הנגיד האחרון

◆ מעשה אבות סימן לבנים: רבינו מימון הדיין

איגרת-הנחמה / רבינו מימון בפרוש-המשניות ובמשנה-תורה / אלה תולדות מימון: כינוי המשפחה / מימון או מיימון? / ערוב ימיו

◆ דור שני: רבינו אברהם הנגיד

"אדוננו הנגיד ר' אברהם" / "שמעתי את אבא מאריזצ"ל" / "מעשה שהיה מבתי-מדרש הרמב"ם והראב"ם" / "תלחום מלחמת אבותיך": צו-השעה מהרמב"ם במחזה / חיבורי ראב"ם: ספרי הגנה, פירושים, שו"ת, והשקפה / "החסיד"

◆ דור שלישי: רבינו דוד הנגיד

רבי עובדיה

◆ דור רביעי: רבינו אברהם הנגיד (השני)

◆ דור חמישי: רבינו יהושע הנגיד

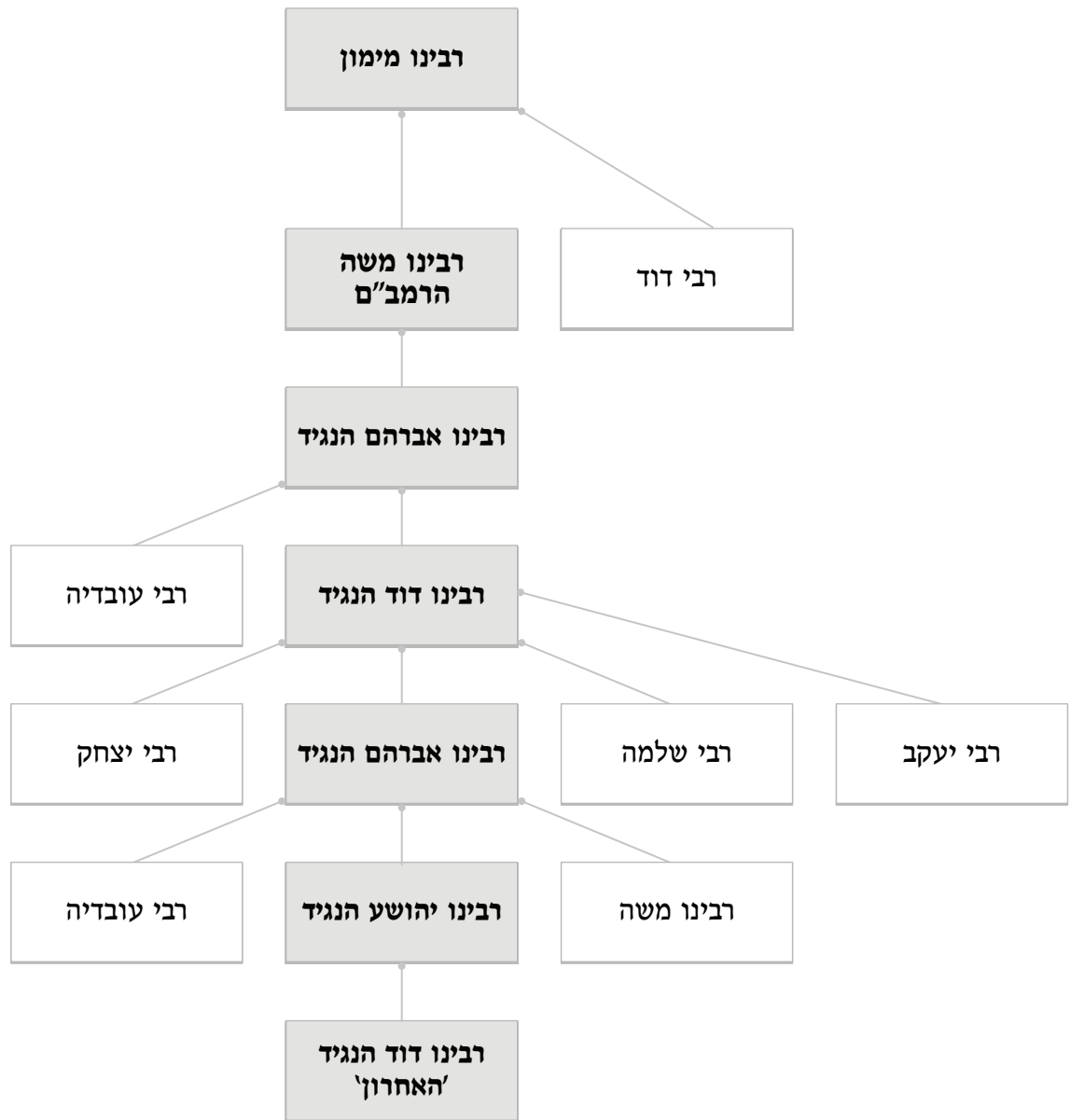
מבעלי הסוד והקבלה / הנגיד וחכמי תימן

◆ דור שישי: רבינו דוד הנגיד (השני)

◆ בית הרמב"ם: המשכיות ושינוי

שושלת משפחת הרמב"ם

בית רבינו: מרבינו מימון עד רבינו דוד הנגיד האחרון

”ני משה בר’ מימון הדיין, בר’ יוסף החכם, בר’ יצחק הדיין, בר’ יוסף הדיין, בר’ עובדיהו הדיין, בר’ שלמה הרב, בר’ עובדיהו הדיין, זכר קדושים לברכה.”

א

כך חותם הרמב”ם את פירושו למשנה, ואנו למדים מכאן עד כמה החשיב הרמב”ם את יחוסו, ועד היכן שושלת אבותיו חשובה בעיניו. וזה הנושא שעומד במרכז הפרק הנוכחי.

נשתדל לרכז את עיקרי הפרטים בנושאים הידועים לנו ולהציג את הדברים לפי הסדר, בצורה נכונה – הן את אבותיו של רבינו והן את תולדותיו, דברים שבהעדר ידיעה מסודרת נקל לטעות בהם (אכן, רבים וטובים טעו בין שני צאצאיו של הרמב”ם שנקראו באותו שם ובאותו כינוי – רבינו דוד הנגיד¹).

חלק חשוב מהפרק יוקדש לדמותו של רבינו אברהם בן הרמב”ם, דמותו התורנית הייחודית, נפשו האצילה והעדינה, יחסו לאביו שחרג מיחסי אב-בן רגילים, ומלחמתו הגדולה להגנת ספרי אביו הרמב”ם מפני מבקרי.

כך נלמד להכיר את אבותיו-רבותיו של הרמב”ם וכן את צאצאיו-תלמידיו ממשיכי דרכו, ומתוך כל אלה נכיר צדדים נוספים בדמותו ובמשנתו של הרמב”ם עצמו.

מעשה אבות סימן לבנים: רבינו מימון הדיין

רבינו מימון ב”ר יוסף היה תלמידו של רבינו יוסף הלוי ׳ מיגאש, גדול הדור בספרד אחרי רבו הר”ף. הרמב”ם משבח את הר”י מיגאש על עומק עיונו בתלמוד, ומכתיר אותו בתואר ׳מלך בשיטתו׳:

חי ה’! כי הבנת האיש ההוא בתלמוד מפליאה לכל מי שמתבונן בדבריו ועומק עיונו, עד שאפשר לי לומר עליו: לפניו לא היה כן מלך כמוהו בשיטתו!

הקדמת הרמב”ם לפירוש המשניות

בנוסף לתורתו וחכמתו, היה הר”י מיגאש מוכתר במעלות ובמדות, והוא שהאציל מהוד חכמתו ומדותיו גם על תלמידו רבי מימון.

רבינו מימון שימש כדיין, ואת התפקיד הזה מילא כהמשך לאבותיו שכמה מהם היו דיינים². ממספר מקורות עולה שחיבר כמה חיבורים: על התורה³, על התפילה, על המועדים, וחיבורים בהלכה⁴.

מנהגי ישראל היו יקרים בעיניו. בשריד שנמצא מתוך חיבורו לתפילה⁵, יש קטע העוסק ב”מנהגי קדמונים”, שעליהם נאמר: ״ואל תטוש תורת אמך״. כדוגמא הוא מביא את מנהג אכילת ה’סופגניות’ בחנוכה⁶:

אין להקל בשום מנהג ואפילו מנהג קל. ויתחייב כל נכון לו עשית משתה ושמחה ומאכל לפרסם הנס שעשה השם יתברך עמנו באותם הימים. ופשט המנהג לעשות סופגנין – בערבי אלספינג’ – והם ״הצפחיות בדבש״, ובתרגום האיסקריטין הוא מנהג הקדמונים משום שהם קלויים בשמן לזכר ברכתו (כלומר, לנס שבפך שמן).

...וכבר אמר הנביא ע”ה⁷: ״ואל תטוש תורת אמך״. ובקבלות הגאונים ראשי ישיבות נזכרו מנהגים כמו אלה בהנהגותיהם בסיפוריהם. **ולא יתבזה דבר ממה שעשו הקדמונים.**

1. ולדוגמא, כך מובא ב’סדר הדורות’: ״מצאתי כתוב בקונטרס ישן נושן אמר רבינו דוד הנגיד כי משנה תורה שחיבר זקנו הרמב”ם מתחיל בשם המפורש: ״יסוד ה’סודות ועמוד ה’חכמה״. וקרוב לודאי שאין זה רבינו דוד הנגיד, נכד הרמב”ם, אלא רבינו דוד השני, שהיה דור שיש לרמב”ם, שהרי דווקא הוא כתב פירוש (בערבית) על הלכות יסודי התורה של הרמב”ם, הנמצא עדיין בכתב-יד, ולא מצינו שרבי דוד הראשון כתב פירוש על משנה-תורה. ויש עוד סיבות להכרעה זו, אלא שאין כאן המקום להאריך.

2. ראה לעיל בפרק הראשון את שושלת הרמב”ם שרשם בעצמו בסוף פירוש המשניות שלו.

3. ראה לעיל בפרק הראשון את שושלת הרמב”ם שרשם בעצמו בסוף פירוש המשניות שלו.

4. ראה לעיל בפרק הראשון את שושלת הרמב”ם שרשם בעצמו בסוף פירוש המשניות שלו.

5. ראה לעיל בפרק הראשון את שושלת הרמב”ם שרשם בעצמו בסוף פירוש המשניות שלו.

6. ראה לעיל בפרק הראשון את שושלת הרמב”ם שרשם בעצמו בסוף פירוש המשניות שלו.

7. ראה לעיל בפרק הראשון את שושלת הרמב”ם שרשם בעצמו בסוף פירוש המשניות שלו.

8. ראה לעיל בפרק הראשון את שושלת הרמב”ם שרשם בעצמו בסוף פירוש המשניות שלו.

איגרת הנחמה

האגרת שכתב רבינו מימון לחזק את ידי קהילתו בפאס, מרוקו

כפי שהזכרנו בפרק הראשון, אבי הרמב"ם חי ופעל בימים טרופים מאד בספרד, כאשר כוחות השמד שלטו בארץ, והוא ומשפחתו נאלצו לברוח ממקום למקום. סוף-סוף הגיעה משפחת מימון לפאס שבמרוקו, שאף היא הייתה תחת שליטת האלמוהדים הקנאים לדתם, כך שלמעשה לא נמלטו מידי השמד. רבינו מימון היה מעורה בסבל אחיו היהודים, וכדי לחזק ולעודד את היהודים האנוסים כתב את איגרת-הנחמה שלו. סגנונה של האיגרת, הספוגה נחמה וחמלה – מזכיר להפליא את האיגרות של הבן הדגול, ובמיוחד את איגרת-השמד, שנכתה בתקופה ההיא ובנסיבות הנ"ל.

חלקה הגדול של איגרת-הנחמה מוקדשת לדמותו של משה רבינו ולעיון בתפילתו הידועה – 'תפילה למשה', מזמור צ' שבתהילים. שם נותן רבינו מימון תיאור מפורט על דמותו ואישיותו של משה רבינו כשהוא מכנה אותו 'מבחר ילודי אשה', 'מבחר הברואים' ו'מבחר האדם'. הוא מתאר את נבואתו של משה רבינו, מידותיו, מותו וחזרתו בעתיד כמשנה למלך-המשיח ואפילו את מבנה גופו הקדוש!⁹

בדבריו הוא מעיד על מנהג מיוחד שנהג בו: לקרוא את המזמור בכל יום קודם 'ברוך שאמר' (כפי שאנו נוהגים כיום בשבת), ורבינו מימון מבקש מקהילתו לנהוג כמותו.¹⁰ ברור שמתוך האיגרת עולה דמותו של רבינו מימון הדיין כמנהיג גדול ולא רק בתחום פסקי הלכה.

בתחילה מדגיש רבינו מימון את חשיבות קריאת המזמור:

...והנה חברתי לה פירוש למען תהיה לעונג לנפשות השוממות בשממת הגלות, ונחמה ללבבות העגומים... המחזיקים בחבל הבטחון וביתד נאמן, ואמונתם בנביאנו הנכבד מבחר האדם.
איגרת הנחמה

בהמשך האיגרת, רבינו מימון מפליג בשבח מזמור זה שבתהילים שחובר על-ידי משה רבינו ופותח בפסוק "תפלה למשה איש האלוקים". רבינו מימון מנתח את התפילה הזו, קטע אחרי קטע, ומבאר את תוכנה. בדבריו הוא קובע כי משה רבינו התפלל את התפילה המיוחדת הזו על בני-ישראל שבכל הדורות, שהם העם ההולך בחושך הגלות, שיזכו לישועה. רבינו מימון אף תולה במזמור זה סודות גנוזים ויסודות אמונה, וכלשונו: "ואין תפילה חשובה ממנה". ולא זו בלבד אלא שמשווה את חשיבות קריאת המזמור לקריאת שמע!

ואתה התבונן בדברי איגרתנו וענייניה... הצענו בה יסודות שאתה יכול להישען עליהם... וראוי לך שתהיה התפילה הזאת [תפלה למשה] שביארתי שגורה על פיך, ותקרא אותה לפני 'ברוך שאמר', כדי שתתברך במילותיה הטהורות ותתקרב אל הקב"ה, בתפילה שהתפלל מבחר הברואים והגדול שבנבראים, ואין תפילה חשובה ממנה.

9. לא ידוע לנו עד כמה התקבלה המלצה זו, ולעת עתה לא מצאנו זכר למנהג זה בין יוצאי ספרד או בין צאצאי רבי מימון ובנו הרמב"ם. וייתכן שראו בה הנהגה הראויה לחיזוק בעת צרה וכהוראת-שעה, ולא כהנהגה קבועה. ובפשטות אפשר גם לקבוע, שאיגרת זו לא הייתה נפוצה, והייתה ידועה בעיקר אצל אנשי מקומם, בפאס, כך ששאר הקהילות לא הכירו כלל את האיגרת, וכל-שכן את המלצתו של רבי מימון. זאת ועוד, גם

אם אין זה מביא להפסד בדת ולא לעברה... (שו"ת הרמב"ם, סימן קנב).

7. משלי א:ח.

8. כשקוראים את הדברים הללו שכתב רבינו מימון על רבינו משה בן עמרם, אי אפשר שלא להיזכר בשם שבחר לתת לבנו ממשיך דרכו: רבינו משה, הרמב"ם.

ואילו ידעו בני אדם מה צפון בה, ומה גזז בה ה' מן היסודות המחזקים את הדת ומבררים את האמונה, היו קובעים אותה לחוק על עצמם כמו קריאת שמע...

שם

סוף האיגרת מלא דברי ניחומים, כאב-רחום המלטף את בנו ומביע תקוה לגאולת ישראל: והקב"ה יחיש את הגאולה בימינו, ויקיים את הבטחותיו בדורנו, ויאיר חשכתנו, כמו שהבטיחנו בהבטחת אמת¹⁰: "ועליך יזרח ה' וכבודו עליך יראה". וכן יהי רצון.

שם

"קיבלתי מאבא ... פירש לי אבא"

מכל המקורות שהגיעו לידינו נראה שרבינו מימון היה מורו ורבו היחיד¹¹ של בנו הרמב"ם¹². לעתים בפירוש-המשניות, ופעם אחת בספר משנה-תורה, הרמב"ם מצטט פסקי-הלכה של אביו.

ואלו המקומות בפירושו על המשנה שבהם הרמב"ם מזכיר את אביו ואת רבותיו:

בקשר לנוסחאות-קריאה מעיר הרמב"ם:

והקריאה הראשונה היא אשר קבלתי מאבא מארי זצ"ל שקבל מרבו (=הר"י מיגאש) ורבו מרבו (=הרי"ף) זכרם לברכה...

פיה"מ, עדיות פרק א משנה ג

ואף מביא את מה שראה אצל אביו בתור דיין:

וכך ראיתי אבא מארי זצ"ל פעמים רבות משביעים בלשון זה כפי שראה את רבו רבינו יוסף הלוי זצ"ל משביע תמיד.

שם, שבועות פרק ו משנה ז

על מסורת של מדות הכסף שקיבל אביו איש מפי איש כותב הרמב"ם:

והקבלה אשר ביד, מאבא מארי זצ"ל מאביו מזקנו איש מפי איש ז"ל שהגרורים הללו ששוקלין בהן גרגרי שעורים, ואיני יודע יסוד לכך... ואמר לי אבא מרי זצ"ל שהוא ראה תשובה לגאון מראשי ישיבות בבל...

שם, בכורות פרק ח משנה ח

ועוד מסורה במידות ושיעורים שפירש לו אביו:

מלוא הסיט - ארבע אצבעות בגודל, וראיתי לרוב הראשונים שרוחב הסיט מקצה הגודל עד קצה האצבע אם יפשקם האדם ככל יכלתו, וכן פירש לי אבא מארי זצ"ל...

שם, כלים פרק יג משנה ד

לעומת פירוש-המשניות שבו הרמב"ם מזכיר את אביו כמה פעמים, הרי בספרו הגדול, משנה-תורה, מזכיר הרמב"ם את אביו רק פעם אחת, ובאותו מקום הוא חולק על אביו (!):

השפיעה עד כדי כך על הרמב"ם, עד שהוא ראה את עצמו כתלמידם ממש, ובמשנה-תורה הם נזכרים בלשון "הורו רבותי".

עובדה זו ניכרת היטב מדברי הרמב"ם: "ואספתי מה שנזדמן לידי מהגהות אבי ז"ל וזולתו בשם רבינו יוסף הלוי ז"ל. וחי ה', כי הבנת אותו האיש בתלמוד מפליאה כל מי שמתבונן בדבריו ועומק עיונו עד שאפשר לי לומר עליו לפניו לא היה מלך כמוהו בשיטתו. גם אספתי כל ההלכות שמצאתי לו (=לר"י מיגאש) בפירושו בעצמו" (הקדמת הרמב"ם לפיה"מ).

אילו היתה האיגרת נפוצה בין שאר תפוצות ישראל, ספק אם היתה המלצתו של רבי מימון מתקבלת, שהרי לא הכירו בו כסמכות גדולה כמו בנו, הרמב"ם.

10. ישעיה ס:ב.

11. כך עולה מהעובדה שלא מצינו שמזכיר שום מורה אחר רק את אביו ובעקבותיו את רבותיו מספרד.

12. תורת רבותיו של אביו: הר"י מיגאש והרי"ף (רב הר"י מיגאש) הועברה אל הרמב"ם דרך אביו. מסורת לימוד זו

יש מקומות שמנהגן אם מצאו סירכא מן האוזן לבשר ולעצם שבצלעות והסרכא דבוקה בשתייהן אוסרין אותה, ואבא מרי מן האוסרין ואני מן המתירין, ומיעוט מקומות מתירין אפילו נדבקה בעצם לבדו ואני אוסר.

הלכות שחיטה, פרק יא הלכה י

אין להתפלא, כמובן, על מיעוט הזכרת שמו של רבינו מימון במשנה-תורה, מאחר והרמב"ם בכלל אינו מזכיר בספר זה שמות מחברים. עם זאת, ברור כי הלכות רבות במשנה-תורה מקורם ברבו הישיר של הרמב"ם – אביו הגדול רבינו מימון הדיין.

אלה תולדות מימון: כינוי המשפחה

בשולי הסקירה על אבי-הרמב"ם, מעניין לציין כי בעוד שלפני לידת רבינו נקראה משפחת הרמב"ם 'עובדיה', הרי מהרמב"ם ואילך כינתה המשפחה את עצמה 'מימון', וכך קבעה ההשגחה העליונה שכינויו של רבינו לדורות הוא על שם אביו: רמב"ם – ראשי תיבות ר'בינו מ'שה ב'ן מ'ימון.

באשכנז וצרפת כינוי את רבינו בשם 'המיימוני'¹³, ואף הפירוש החשוב האשכנזי שנדפס על דף המשנה-תורה נקרא בשם 'הגהות מיימוניות'. גם בשפות אחרות ידוע רבינו כ'מיימונידיס', כלומר בנו של מימון¹⁴.

מימון או מיימון?

דיוק בכתיבת השמות בשטרות של קידושין וגיטין, הוא דבר חשוב מאוד הלכה-למעשה. בעל הבית-שמואל, המפרש החשוב על שולחן ערוך חלק אבן-העזר, מפרט באריכות כיצד יש לרשום שמות. כאשר הוא מגיע לשם אביו של הרמב"ם, הוא חולק על דורות שלמים של כתיבה בצורה אחרת, והראיה שלו היא מפיוט המיוחס לרמב"ם:

ושם זה (=מימון) כשם אביו של הרמב"ם, אף על גב דנזכר תמיד בשם 'מיימוני' (=כמו 'הגהות מיימוניות') בשני יודין, קושטא דמלתא אין בו אלא יו"ד א', ויש בקשה אשר יסדה הרמב"ם ליום כיפורים עת שערי רצון להפתח, והתחלת הבתים: 'אני משה ברבי מימון' – בחד יו"ד.
בית שמואל, אבן-העזר, שמות אנשים ונשים אות מ'

מאוסטריה (אבי-סבו של ר' ישראל איסרלין בעל 'תרומת הדשן'). אך מצינו גם אצל חכם אחד ספרדי, האברבנאל, שמכנה את הרמב"ם 'מיימוני' (כמו, 'הרב הגדול המיימוני').

14. מה אכן מקורו ומה משמעותו של השם 'מימון' שלא מוכר לנו קודם לכן? יש המקשרים את 'מימון' ל'ימין', והרי ידועה חשיבותו של הימין על השמאל. וכן בשפת הערבית 'ימין' פירושו ברכה והצלחה, עושר ואושר (שמואל בן-שבת בקובץ רבינו משה בן מימון, ירושלים, תרצ"ה).

13. את הכינוי הזה, 'מיימוני', כמו 'וכן פסק המיימוני', מצינו בעיקר אצל תלמידי בית מדרשו של המהר"ם מרוטנברג. מי שנוהג להשתמש בכינוי הזה יותר מכולם הוא רבי מרדכי ב"ר הלל (מגדולי אשכנז בסוף תקופת בעלי התוספות), בספרו 'המרדכי' המשתמש בכינוי זה מאות פעמים. שימוש מרובה בתואר זה, אם כי לא באופן עקבי, מצינו אצל תלמידו של 'המרדכי', רבי אלכסנדר זויסלין הכהן, בספרו 'האגודה'. וכן בהגהת האשר"י שהוא לקט פסקים מאת ראשוני אשכנז (תוספות, הראב"ה, אור זרוע, ועוד), מאת רבי ישראל מקרמז'

רבי שמואל ב"ר אורי שרגא פייבוש – בית שמואל

בערך בשנת ת' (1640) פולין – תנ"ח (1698) פיורדא, אשכנז

תלמידו של הרבי ר' השיל מקראקא. בתחילה שימש כרב בשידלוב (בפולין), ושם הכין מהדורה ראשונה של פירושו 'בית שמואל' על שולחן ערוך אבן העזר. 'בית שמואל' הוא אחד הפירושים הבודדים שנכתבו על שולחן ערוך חלק אבן העזר, אשר מחמת היותו כה נזנח החליט רבי שמואל לפרשו ו"לגאלו", בקראו על כך את הפסוק "אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה" – היינו אבן-העזר, אשר אותה זנחו ה"בונים" (התלמידי החכמים) תהיה לראש הפינה ולמרכז העיסוק הלימודי. דרכו לציין את המקורות ולהביא את דעות הפוסקים בסגנון קצר וברור ולהכריע הלכה-למעשה. החיבור מודפס יחד עם פירושו של רבי משה לימא 'חלקת מחוקק', בשם המשותף 'אפי רברבי'.

בשנת ה'תנ"א (1691) נתקבל לרבנות בקהילת פיורדא באשכנז, ושם עבר על פירושו בעיון עם תלמידים מובהקים, וסידרו מחדש במהדורא בתרא.

ערוב ימיו

מצבת רבינו מימון הסמוכה לקבר הרמב"ם

רבינו מימון נדד עם בניו ומשפחתו, ממרוקו לארץ-ישראל ומשם לארץ מצרים. תקופה קצרה אחרי שהגיע למצרים הוא הלך לעולמו¹⁵. ככל הנראה הוליכו אותו בניו לקבורה בארץ ישראל, והוא נטמן באדמת עיר הקודש טבריה, על יד ציון בנו הגדול, רבינו משה¹⁶.

דור שני

רבינו אברהם הנגיד (ראב"ם)

הרמב"ם נשא לראשונה אשה במצרים בגיל שלשים. משך שנים ארוכות לא זכה לפרי-בטן¹⁷, ורק אחרי עשרים שנה, בגיל חמישים ואחת (בשנת ד'תתקמ"ו 1186) נולד לו בנו יחידו רבינו אברהם (להלן: ראב"ם), שהיה אישיות גדולה ומיוחדת ביותר: מחד, כפי שנתאר להלן, הרי הוא ממשיכו של אביו הגדול, וביחד עם זה סלל לו דרכים משלו – המשכיות ושינוי בבת אחת.

כבר בילדותו רווה ממנו אביו הגדול הרבה נחת. באיגרת לתלמידו רבי יוסף ב"ר יהודה מגולל הרמב"ם את שבחי בנו:

בעיני העולם אין לי נחמה זולתי בשני דברים:

א. כשאסתכל ואעיין במה שאעיין.

ב. ושזה בני אברהם ה' יתעלה נתן לו חן וברכה מברכת מי שנקרא על שמו¹⁸, ומי שהאמין

ולומד כמה סתרי תורה. וכבר נסיתי כמה נסיונות וחקרתי בתכלית החקירות, ומצאתי דבריו כנים ואמיתיים!"

שם בהמשך, הוא מעיד גם על מקום קבורת הרמב"ם ואביו: "... בהגיעך למטה... תלך עוד משם לצד מערב החצר, ושם ציון אחד, ושם קבור הרמב"ם ואביו ז"ל, כמו שאומרים העולם". תוספת המילים: "כמו שאומרים העולם", מעלה בליבנו את הספק, האם מקומות קבורה אלו, נמסרו לו במסורת מאת האר"י ז"ל, או שיש כאן עדות כפי שטוענים המון העם, בלא מסורת ברורה ומדויקת. כך יוצא, כפי שפתחנו, שאין לנו קביעה מוחלטת על דבר מקום קבורתו של אביו של הרמב"ם.

17. נראה שנולדה לרמב"ם בת אחת שנפטרה בצעירותה (ראה באיגרות הרמב"ם, עמ' רס).

18. מכאן עולה כי רבינו אברהם נקרא כך על שם אברהם אבינו. בולטת לעיניי העובדה שרבינו הרמב"ם מאריך מאוד בספריו אודות חייו ופועלו של אברהם אבינו (הפרק הראשון מהלכות עבודה זרה מוקדש כולו לאברהם אבינו, וכך גם כמה פרקים במורה-נבוכים). כל ספר מספריו הוא פותח בקריאתו של אברהם אבינו: "בשם ה' אל עולם", ואף כמה פעמים מצאנו שאת עם ישראל הוא מכנה בשם "עדת משה ואברהם" (מו"נ ח"ב פי"ז, ואיגרת תחיית המתים). גם בכתבי ראב"ם מאריך לתאר את אברהם אבינו. דוגמא לזה היא דבריו ב'המספיק' בפרק על מדת הנדיבות: "ועליך

15. כדברי הרמב"ם באיגרת לידידו שפגש בעת שהיה בארץ ישראל, רבי יפת הדיין: "מאחר שנפרדנו בחדשים מעטים מת אבא מרי זצ"ל..." (איגרות הרמב"ם, עמ' רכח). בהמשך האיגרת כותב הרמב"ם על ביקורו ביחד עם רבי יפת הדיין ואביו ואחיו רבי דוד בירושלים: "שאני והוא ואבא מרי זצ"ל ואתה – ארבעתנו הלכנו בבית ה' ברגש" (שם, עמ' רל). ראה על זה בפרק א'.

16. לגבי קביעה זו – אודות מקום קבורתו של רבינו מימון – אין לנו ידיעות ברורות. מצד אחד, אין בדינו שום עדויות או פרטים לגבי העברת גופתו ממצרים לטבריה. מצד שני, קיבלנו במסורת מיוחדת מאת רבי שמואל בן רבי חיים ויטאל בספרו 'שער הגלגולים' (שכידוע דבריו שם הם דברי האריז"ל, רבו של רבי חיים ויטאל), כי רבי מימון נטמן בסמוך לבנו בעיר טבריה, אלא שגם היא תלויה בספק, כפי שנראה להלן.

וכך מעיד רבי שמואל בספרו הנזכר, על גילוי קברות צדיקים מאת האר"י ז"ל: "אמר שמואל: ראיתי והסכמתי לכתוב ציון מקום קבורת צדיקים, אשר מהם מפורסמים, ומהם לא שזפתם עין, ומקצת מהנז' נתפרסמו לעין כל. ועתה אכתוב מקום קבורת הצדיקים, כפי אשר קבלתי ממורי זלה"ה (האר"י ז"ל), כי הוא היה רואה ומסתכל בנשמת הצדיקים בכל מקום ובכל זמן, ומכל-שכן בהיותו על הקברים, ששם נפשותיהם עומדות כנודע, גם מרחוק עיניו יביטו בנפש הצדיק העומד על הקבר שלו, ועי"ז היה יודע קבר כל צדיק וצדיק, והיה מדבר עמהם,

בשמו והאמין בנתינתו¹⁹ – הוא יאמין ויתמיד ויאריך חייו ושנותיו, כי הוא עניו ושפל שבאנשים, מצורף אל זה טוב מידותיו, והוא בעל שכל דק וטבע נאה, ויהיה לו בעזרת ה' שם בגדולים בלא ספק. אשאל מה יתעלה שישגיח עליו וישלים עליו חסדיו.

איגרות הרמב"ם, עמ' תכד

כברכתו של אביו – "בעזרת ה' שם בגדולים בלא ספק", כן היה בפועל. ראב"ם גדל להיות אחד מענקי הרוח בדורו, ולמרות צלו הגדול של אביו שהאפיל על כל מי שהיה בצלו, הוכר כגדול בזכות עצמו, הן בתורה, הן במחשבה והן בעבודת ה'.

"אדוננו הנגיד ר' אברהם"

כאשר אביו הרמב"ם נפטר, בשנת ד'תתקס"ה (1204), היה ראב"ם בן תשע-עשרה בלבד. בגיל צעיר זה הוטל עליו עול הנהגת הישוב היהודי במצרים. רבינו אברהם הוכתר ל'נגיד' – משרה שעברה אחריו בירושה במשפחת הרמב"ם במשך חמשה דורות ללא הפסק. מתפקידו של ה'נגיד' היה למנות דיינים בקהילות ישראל. כל בתי הדין שבמדינה היו סרים למשמעתו והיו כותבים בתעודותיהם אחרי הזכרת שם המקום: "רשותיה דאדוננו הנגיד ר' אברהם".

ראב"ם הכיר את מקום גדולתו בתור נגיד ליהודי מצרים וכשהתריס נגדו דיין אחד בבקורת עזה²⁰, השיב לו רבי אברהם הצעיר, שהיה אז רק בן כ"ג שנה בתקיפות ובטחון אישי רב²¹:

כל מי שעמד על התשובה הזאת יודע שנגאי לאיש כמוני להשיב תשובה על דברים כאלה שיש בהם מן הבטלה מה שברור בהתבוננות היותר קלה. ואולם מחמת מעוט בעלי העיון בזמננו זה, והיות שרוב השומעים את הטעות סבורים שהיא אמת מפני שהם רחוקים ממקורות העיון ומהקשי ההלכה, חייבים אנו לטרח גם בבאור מה שמבואר לבעלי החכמה, עד שיבואר למי שיש אצלו הידיעה היותר קלה מקטני התלמידים ולא כל שכן הגדולים.

...ואלהים יודע שהדברים האלה אינם צריכים באור למען יהיו מבוארים אפילו בשביל המתחילים בעיון, הואיל ומי שנעלמים ממנו עניני המאמרים האלה ולמה הם מתכוונים "זיל קרי בי רב"²² אמרינן ליה.

ואל יהא ש"צ (=ש'מרהו צ'ורו) נחפז לבטל את תשובתי לפני שעייין היטב בדברי, והתבונן במה שמתחייב מהם, שלא יחייב מה שאינו מתחייב מהם באמת, כפי מנהגיו בתשובותיו.

שו"ת ראב"ם, סימן עא-עד

כשיטת אביו שקיים את דברי חז"ל בפרקי אבות²³, "אל תעשה התורה קרדום לחפור בה" הלכה-למעשה, לא התפרנס ראב"ם ממשרתו התורנית אלא שימש כרופא. הוא התמנה כממלא מקומו של אביו בתפקיד רופא הפרטי של השולטן, אלכאמל (אחיו של צלאח-א-דין), ולמנהל בית-הרפואה הכללי בקהיר.

אחד מידידיו מכתב בכתיבת יד ר' אברהם ש"צ ופתחנהו ומצאנו בו דברים שאינם מכוונים לפי ההקיש ומקצתם סותרים מקצתם. הראשון מזה מה שאמרה... ואלהים יודע שכל הדברים האלה בטלים בברור... "שו"ת ראב"ם, סימן ע).

21. המכתב של הדיין נדפס בשו"ת ראב"ם סימן ע'. ראב"ם ענה לו בסימנים ע-עד. התאריך בסימן ע' הוא א'תקט"ט לשטרות שהיא שנת תתקס"ח (1208), כשלוש שנים וחצי אחרי פטירת הרמב"ם.

22. לשון הגמרא בכמה מקומות בש"ס. בסנהדרין (לג, ב) מפרש רש"י: "זיל קרי בי רב הוא" – "תינוקות של בית רבן יודעין שאינו כלום".

23. אבות פ"ד מ"ה. ראה על כך באריכות בפרק ח' – 'שיטת הרמב"ם: "אל תעשה קרדום לחפור בהם" – כפשוטו!'

להתבונן בתולדות אבינו האציל אברהם אשר יסד את מנהג הנדיבות הידוע גם לאומות העולם עד ימינו, ואליו מיחסים את כל הנודע לתהילה בהלכות הכנסת אורחים... (המספיק לעובדי השם, פלדהיים עמ' 31). וכך הוא כותב בפרק על הפרישות: "אברהם אבינו ע"ה בודאי לא סטה מפרישותו מענייני העולם הזה בגלל עשרו שעליו העידה תורה "ואברהם כבד מאד במקנה בכסף ובזהב"... אף לא התבונן בהתבוננות גמורה ביפיה של שרה, על אף שיופי זה גדול היה עד מאד עד שאפילו לעת זקנה חשקו בה מלכי ארץ, שהרי אבימלך לקח אותה לארמונו והיא בת תשעים שנה, כמו שמוכיח סדר הפסוקים (שם, עמ' 187).

19. כלומר, בברית בין הבתרים (בראשית פרק טו) הבטיח הקב"ה לאברהם לתת לו זרע.

20. וכך הם דברי הדיין כשמתח ביקורת במכתבו: "מסר לנו

”שמעתי את אבא מארי זצ”ל”

למרות גילו הצעיר כשנפטר אביו הרמב”ם, ספג בתוכו ראב”ם את תורת אביו בכל מהותו והווייתו, והוא נחשב כתלמידו הקרוב ביותר. בשנים שאחרי פטירת אביו היה הוא המסביר הגדול ביותר של שיטותיו בספריו. למעשה, רק בזכות יצירותיו הרבות, נותרו לנו עדויות רבות של שמועות ותיאורים חיים מכלי ראשון מבית מדרשו של הרמב”ם.

דוגמא לדבר, ראב”ם משתף אותנו בספרו על הביקורות של אביו נגד חזן אחד שהמציא עוד שבח להוסיף בקדיש, דבר שאלמלא הוא לא היינו בכלל יודעים:

...והגאונים ז”ל ביארו ששבח זה מורכב מעשרה שבחים משום שאומר **”יתגדל ויתקדש”**... ומניין זה מועיל משום שכדי לגדלו יתעלה אין ראוי להוסיף מאמרים על מה שנכתב ונמסר במסורה... כפי שהוסיף אחד החזנים **”ויתקלס”**, והוא טעות! **שמעתי את אבא מארי זצ”ל מגנה זאת**... [וכאן מאריך ראב”ם ומביא שני סיבות להתנגדות אביו להוספה הזאת].
המספיק לעובדי השם, מהדורת נ. דנה, עמ’ 191

וכן, ב’תשובה’ אחת שלו הוא נותן תיאור חי של דו-שיח בינו לבין אביו הגדול, כאשר רבי אברהם מקשה בהבנת ה’מורה’²⁴. אביו התעמק בעניין אך בסופו של דבר לא הספיק להשיב לבנו דבר.

וכך מעיד ראב”ם:

תשובה:

ההקדמה השביעית הזאת יש לעיין בה, **וכבר שאלתי עליה אבא מארי זצ”ל**, ולא שמעתי ממנו בשעה ששאלתי תשובה, **אלא עכב אותה עד שיעמיק בהתבוננות**, ואולם הזמן לא הספיק לכך. **שו”ת ראב”ם, סימן צו**

’מעשה שהיה’ מבית-מדרשם של הרמב”ם והראב”ם

גם מתלמידיו של רבינו אברהם, זכינו לעדויות שמסר דברים בשם אביו. מסורת חשובה נשתמרה לנו בידי אחד התלמידים, שכמסיח לפי תומו, מספר אחד מסודותיו של המשנה-תורה.

ומעשה שהיה כך היה:

אחד התלמידים בבית המדרש, ביקש מרבי אברהם שיסביר לו הלכה אחת במשנה-תורה, ודווקא עפ”י התלמוד. השיב לו ראב”ם שבדיוק מעשה זה קרה גם אצל אביו, ותשובתו היתה: **”לו היתה מחשבתו שאפרש את החיבור בתלמוד, לא כתבתי חיבור”**²⁵.

וזו העדות בלשונו:

הנני מספר לך דבר ששמעתי אני וכל הנמצאים עמי בבית-מדרשו שלרבינו החסיד הקדוש זצ”ל (=ראב”ם), שאמר אותו בדרך תשובה לאחד התלמידים על עניין שבא בחיבור (=משנה-תורה), ורצה [אותו תלמיד] שיפרשהו להם מן התלמוד, כיוון שהיה בו קצת ריח תורה.

אמר לו [ראב”ם] ז”ל: כדבר הזה קרה לרבינו, רוצה לומר, אביו, עם אדם שהיה בא מקאהיר לפוסטאט לבית-מדרשו שלרבינו משה זק”ל (ר”ת ז”כר ק’דוש ל’ברכה), והיה אותו אדם סבור שהוא בעל תלמוד. וכשבא לבית-המדרש נזדמן מאמר בחיבור (=משנה-תורה), ופירוש [הרמב”ם] לתלמידים לפי פשוטו והוראתו²⁶. ועל המאמר הזה יש משא-ומתן בתלמוד. העיר אותו בעל תלמוד את רבינו על כך, ורצה שימסור מה שנאמר בקשר עם אותו מאמר.

הדורות סביב מטרת ‘חיבורו הגדול’ של הרמב”ם – וכל זאת מכוחו של רבינו אברהם.

26. מדברי רבי אברהם: **”ופירוש [הרמב”ם] לתלמידים לפי פשוטו והוראתו...”**, מוכח שכך כוונת הרמב”ם, שמתוך ספרו אפשר לפסוק ממנו הלכה-למעשה, אף בלי להתעמק בתלמוד.

24. מדובר בקשר להקדמותיו של הרמב”ם לחלק ב’ של מו”נ, שם פורס הרמב”ם עשרים וחמש הקדמות כדי לבסס את קיום האל, ושאינו גוף, ושהוא אחד. והשואל את רבי אברהם ביקש הסבר על ההקדמה השביעית.

25. אגב, בכך הכריע לנו דיונים שהיו לחכמי ישראל במשך

השיב לו [הרמב"ם] ז"ל בזה הלשון: "אילו היתה מטרתנו לפרש את החיבור על ידי התלמוד לא היינו כותבים את החיבור".

בטלו איפה דברי האומר שלא ייקרא בחיבור עד שיפורש בתלמוד²⁷.

הוראת הרמב"ם במחזה: "תלחום את מלחמת אבותיך"

שקידתו של רבינו אברהם בחיבור ספרים, הפצת רעיונות של אמונה ותיקון הדעות, היתה, בדומה לאביו, ללא גבול. גם הוא, כאביו בשעתו, קובל על סדר יומו העמוס, ועל חוסר הפנאי הדרוש לו לצורך כתיבת ספרים. וכך כותב הראב"ם באיגרת לרבי דניאל הבבלי²⁸:

את שארית זמני הלא מקצתו לקוח לעבודת גויי הארצות ומקצתו משועבד לניהול כרם ה' צבאות ומעט ממנו נשאר לספרים אשר נתתי ידי בחבורים ולפרושים אשר התחלתי בבאורם. פתיחה לברכת אברהם

שליחות גדולה וחשובה נטל ראב"ם על שכמו: להלחם על כבוד אביו ולהגן על חיבוריו מקושיות וטענות. כאשר הגיעו לפניו קושיותיו של רבי דניאל הבבלי, לבש רבינו אברהם מלחמה, וברוח קנאה טהורה עמד לתרץ את כל ההתקפות על תורת אביו הגדול.

בפתח דבריו בתשובותיו אלו, מתאר ראב"ם, בדרך ציורית ומליצית, מחזה מיוחד: המשנה-תורה מתואר כעיר מבוצרת שאף אחד לא יכול לה, ואפילו האריות מתרחקים מסביבתה. והנה בא רבי דניאל הבבלי וצר על העיר וניסה בכל כוחו ללכדה. הוא גרם נזק לעיר עד ש"שועלים מהלכים בתוך רחובותיו".

כאן מופיעה במחזה דמותו של הרמב"ם הפונה אל בנו, רבינו אברהם, ומבקש ממנו להילחם עבור עיר נחלת אבותיו ולהצילה מיד זרים.

המחזה נמשך. ראב"ם מגלה את לבו ופורס את לבטיו הקשים לפני אביו. הוא מתאונן כי עתותיו אינם בידו מאחר שהוא משועבד לשירות המלך, עסוק בהנהגת הכלל ובחיבור ספרים, ואם יעסוק במלחמות כל ימיו – לא יישאר ברשותו זמן לעיסוקיו החשובים.

והמחזה מסתיים בצו נחרץ של האב לבנו: זו חובת השעה! עליך לשמור קודם את הגבולות של עיר-הירושה ורק אחר-כך להרחיב אותה ולהגדיל את שטח ה'עיר' באמצעות ספרים חדשים.

הנה הדברים, כפי שכתבם רבינו אברהם:

הנה החבור (=משנה תורה) אשר עמד כל חכם אצלו, ולא יכול גבור לעמוד למולו, הוציא בעניניו כל סוד נעלם, וגבר בו על גאוני עולם. ויבן [דניאל] דִּיק²⁹ עליו, ויתמרמר בכל כחו אליו, ויביאו במצוק ובמצור... והנה השועלים מהלכים בתוך רחובותיו, אחר אשר היו האריות מתרחקים מסביבותיו.

ויחרד הרב (=הרמב"ם) במחזה ומראה, ויאמר: "הֲבֵן לְהֵלֵךְ (=לרבי דניאל) את המראה³⁰. למה בני תעצל? הלא אתה גואל היום, רבו המלשינים עלינו, ונכנסו זרים בנחלתינו. וכל אדם ירחיב פיהו, כאילו אי עוד לנגדהו, ואיך יוכל לבך להכיל כזה? ולמה זה בני ועל מה זה שקטתה כאיש נדהם? ולא תעמוד כארי נוהם ותלחום מלחמות אבותיך, ותציל מיד זרים נחלתך?!".

תורה, תרביץ שנת כה, תשט"ז.

28. עליו ועל רבו, רבי שמואל בן עלי, ראה באריכות בפרק יד 'טענות וביקורות על המשנה-תורה'.

29. כלומר, מגדל הנבנה ללכוד העיר, עפ"י הפסוק "ויהי בשנה התשעית למלכו... בא נבוכדראצר מלך בבל הוא וכל חילו על ירושלם ויחנו עליה ויבנו עליה דיק סביב" (ירמיהו נב:ד).

30. מעניין שלשון זו של הרמב"ם שמבקש את בנו להשיב על הביקורת של רבי דניאל הבבלי לקוחה מספר דניאל: "ויהי בראתי אני דניאל את החזון ואבקשה בינה והנה עמד לנגדי

וכל זאת בניגוד לשיטת הרא"ש: "וכן טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ואינם בקיאים במשנה וגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו, טועים להתייחס האסור ולאסור המותר. כי כל קורא בו סובר שמבין בו ואינו כן, שאם אינו מבין במשנה וגמרא ואינו מבין דבר לאשורו ולאמתו, יכשל בדין ובהוראה. לכך לא יסמוך אדם על קריאתו בספרו לדון ולהורות, אם לא שימצא ראייה בגמרא" (שו"ת הרא"ש, כלל לא, סימן ט). על נושא זה ראה באריכות להלן בפרק יד 'טענות וביקורות על המשנה-תורה', ובפרק טו 'השיב משה'.

27. מובא במאמרו של א.ש. הלקין, 'סנגוריה על ספר משנה

ואומר (=ראב"ם): "אהא אדוני! הכלה אתה עושה את שארית זמני? הלא מקצתו לקוח לעבודת גויי הארצות, ומקצתו משועבד לניהול כרם ה' צבאות, ומעט ממנו נשאר לספרים אשר נתתי ידי בחבורם, ולפירושים אשר התחלתי בבאורם. ואם לזה הענין אתה נותן אותי, מתי אעשה גם אנכי לביתי?"

ויאמר (=הרמב"ם): "יום תוכחה היום ונאצה! שמע ממני וקבל עצה - שמור אשר הנחלתי לך, ואחרי כן תרחיב את גבולך... פתח פיך ויאירו דבריך, ותרוץ דברי הורד ומורד, וידעו כי יש לנו גואל, וכי לא אלמן ישראל!"

ואומר (=ראב"ם): "כעצתך כן אעשה, ובחסד האל אחסה".

והנני דניאל, עתה יצאתי להשכילך בינה ולהודיעך כי דבריו [של הרמב"ם] צ"ל, יש עליהם מגן וצינה!

פתיחת ברכת אברהם

חיבורי ראב"ם: ספרי הגנה, פירושים, שו"ת, והשקפה

מעשה נסים
תשובות לקושיות והשגות רבי דניאל
על ספרי המצוות

ברכת אברהם
תשובות לקושיות והשגות רבי דניאל
על המשנה תורה

מלחמות ה'
כתב הגנה על שיטותיו של אביו
באמונות ודעות

אכן, התלמיד המובהק ביותר של הרמב"ם היה בנו. בנאמנות בלתי מתפשרת דבק ראב"ם בתורת אביו הרמב"ם, ושלושה חיבורים הקדיש למלחמת-מצוה זו של הגנה על חיבורי אביו בפני השגות מבקרו במזרח ובמערב³¹.

קושיותיו.
31. בקשר לספרים אלו, וכן על ויכוחיו עם רבי דניאל, ראה להלן בפרקים על ספר המצוות (פרקים ט-י) ועל משנה-תורה (פרקים יא-יז).

כמראה גבר. ואשמע קול אדם בין אולי ויקרא ויאמר: גבראיל הבן להלו את המראה (דניאל, פרק ח טו-טז). נראה שרבי אברהם רצה לבטא שהוא כדוגמת המלאך שמסביר לדניאל את פשר החזיונות (כמובא בפסוקים שם), כלומר, לתרוץ את

באיגרת גלויית לב שנשתמרה בידינו, מספר רבינו אברהם על חיבוריו שבכתובים ועל אלו שרק החל בכתבתם (כולם נכתבו בערבית) ומתאונן על כך שגם הוא, כאביו בשעתו³², סובל מעול עבודת ורפואת המלך, העושק את זמנו היקר ומפריע לעבודת הקודש שלו כמחבר ספרים:

...והחבורים אשר התחלתי בהם אחר פטירת אבא מרי זצ"ל דקדוק פירוש התלמוד וספר הביאור לעיקרי החיבור (=המשנה תורה) עדיין לא מצאתי פנאי להשלימם. אבל חיבור אחר בלשון קדר³³ וישמעאל חברתי, ועל יסודי היראה והאהבה בניתי, ומספיק לעובדי השם קראתי. עזרני ה' והשלמתי חבורו ודקדקתי והעתקתי רובו, ונתקת לארצות רחוקות מקצתו.

ופירוש התורה ששמעת שמועתו – אמת כי התחלתי בו ואילו הייתי פנוי מעבודת המלך ועסקים אחרים הייתי משלימו בשנה אחת או שתיים. אבל לא אוכל לכתוב בו אלא בשעות קטנות בין ימים רחוקים... שעדיין לא השלמתי דקדוק החבור הראשון ('המספיק') שאמרתי רובו שלם ונגמר ומעוטו הנשאר בקרוב בעזרת שמים יגמר.

שו"ת ראב"ם, סימן קכד

מאיגרת זו אנו רואים שראב"ם מעיד על ארבעה ספרים שהוא שוקד על כתיבתם – 'דקדוק פירוש לתלמוד'³⁴, 'ביאור לעיקרי החיבור' (פירוש על המשנה-תורה) 'פירוש על התורה'³⁵, והעולה על כולנה החיבור הגדול: 'ספר המספיק לעובדי השם'³⁶.

מהמעט שנשאר קשה לתת סקירה יסודית על היקף הספר ותוכניו השלימה, אך ממה שיש לנו נראה שהספר הוא מעין 'אנציקלופדיה שיטתית של דת ישראל'. 'ספר המספיק' נכתב בצורה זורמת וקולחת כאשר מוסר, תוכחה, הלכה, מנהגים, פולמוס, ומסורה כרוכים יחדיו. לפי המשוער הספר השלם מחולק לעשרה חלקים, כלומר כ-2500 עמודים!

עוד בימי המחבר ספרו 'המספיק' נתפשט למקומות רחוקים³⁷, אך במרוצת הדורות אבד רובו, ונותרו ממנו שרידים מעטים בלבד, שיש לנו מהגניזה-הקהירית, ועדיין יש חלקים בכתב-יד שטרם נדפסו.

36. בערבית: פְּתָאב כְּפָאִיָּה אֶלְעָאֲבָדִין. בשנים תרפ"ז-תרצ"ח (1927-1928) הוציא לאור הרב שמואל רוזנבלט, בנו של החזן הנודע יוס'לה רוזנבלט, חלק אחד מ'המספיק' (העוסק בענייני מוסר ומידות טובות כדי להגיע לעבודת ה' שלימה) בתרגום לאנגלית מול המקור בערבית, ובתוספות מראי מקומות. על יסוד מהדורתו של רוזנבלט תרגם הרב יוסף דרי את הספר לעברית, והספר יצא לאור (בלי המקור הערבי), ע"י הרב סלימאן ששון בירושלים בשנת תשכ"ה. ובשנת תשס"ח הוציא לאור (מהדורת פלדהיים, ירושלים) את החלק הזה עוד הפעם בתרגום עברי חדש, עם הערות מאירות, ע"י הרב שמואל מילר והרב יעקב וינסלברג. בשנת תשמ"ט יצא לאור חלק אחר מהספר ע"י ר' נסים דנה בצירוף מבוא והערות (הוצאת בר-אילן, רמת-גן). במיוחד, מ'ספר המספיק', יתור משאר כתביו אנו מקבלים הבנה, ולו במקצת, על דמותו של רבינו אברהם והשפעתו על בני דורו. חבל על דאבדין שחסר לנו את רוב 'ספר המספיק'.

37. כעדות ראב"ם: "אבל חיבור אחר בלשון קדר וישמעאל חברתי... ומספיק לעובדי השם קראתי. עזרני ה' והשלמתי חבורו ודקדקתי והעתקתי רובו, ונתקת לארצות רחוקות" (שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם, סימן צו).

32. וכעדות הרמב"ם: "וחברתי פירושים על שלשה סדרים מועד ונשים ונזיקין, וטרם מצאתי פנאי לכך" (הקדמת הרמב"ם לפיה"מ). "אפילו הפירושים שעשיתי, וכמה עניינים שחברתי בלישנא דרבנן שהן עדיין אפילות, לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור עולם" (איגרות הרמב"ם, עמ' תקנח). ראה על זה להלן בפרק ד.

33. כך כינו את השפה הערבית, מפני שכונו בני ישמעאל בשם זה בהרבה מקומות בתנ"ך. וראה לשון הרד"ק (תהלים קכ:ה): "וזכר קדר, כי הם המשפחות המיוחסות אשר בישמעאל, והם ראשי המלכות".

34. פירוש זה אבד ולא הגיע לידינו. במעט מקומות מזכיר ראב"ם את פירושו שחיבר על כמה מסכתות. כנראה שבזמנו היו לאנשי דורו את פירושו, שהרי בשאלה על ענין מסוים במסכת שבת הוא מסרב לענות על השאלה, שהרי יש ברשותו את פירושו על מסכת שבת: "תשובה: מאחר שכבר בארנו זה בפרוש שבת, יעיין נא משם" (שו"ת ראב"ם, סימן קטו).

35. בימינו נדפס 'פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם על התורה' לספרים בראשית ושמות.

גם תשובות רבות כתב רבינו. בתשובותיו³⁸ עוסק ראב"ם בכל מקצועות התורה: ביאורי המקרא, פירושים למאמרי התלמוד ולסוגיות הגמרא, יישוב דברי הקדמונים (בעיקר לשונות הרמב"ם), וכן הוראות הלכה-למעשה מכל ענפי התורה – באיסור והיתר, בדיני אישות ובדיני ממונות, ויש לו גם תשובות בעניינים שבאמונות ודעות. אין כמעט תשובה שאין הוא מביא את דברי אביו, והוא מדקדק בדבריו ומברר את נוסחתו.

מהוראות הרמב"ם מזכיר ראב"ם:

והלכה למעשה הנשים כוחלות את עיניהן ביום טוב שני בפני, ובפני אבא מארי זצ"ל ולא גינה אותן ולא מנען מזה.

שם, סימן נט

ובענין אמירת ובא-לציון ביום-טוב:

השאלה השביעית שאלתם על אמירת 'ובא לציון גואל' ביום-טוב.

תשובה: מה שראינוהו הלכה למעשה במעמד אבא מארי זצ"ל, והוא מה שבאר בחיבור בסוף הפרק התשיעי מהלכות תפלה, הוא שיאמרו אותה במנחה אחרי 'תהלה לדוד' לפני התפלה ביום-טוב כמו בשבת, כי היא תמורה למה שאין אומרים אותה בבקר אחרי שחרית.

שם, סימן פח

"החסיד"

ראינו את דביקותו הגדולה של ראב"ם במשנת אביו והמאבקים התורניים שניהל בהגנה על ספריו ופסקיו מפני מבקרים. יחד עם זאת לא נמנע ראב"ם מלחדש ולסלול לעצמו דרכים עצמאיות שנטו מדרכי אביו.

בימים ההם החלה התעוררות רוחנית פנימית של עבודת ה' בדרכים מיוחדות של דביקות והיטהרות. ראב"ם נהפך לאחד ממנהיגיה ומורי דרכה, ואף הוענק לו התואר הייחודי: 'החסיד'³⁹.

חברי תנועה זו היו נקראים בשם 'חסידים', וסיגלו לעצמם מנהגי חסידות מיוחדים. תופעה זו לא זרה בכרם בית ישראל, וכבר בכמה מקומות בתלמוד, מוזכרת קבוצה הנקראת 'חסידים הראשונים'. דבר פלא הוא, שבזמן הראב"ם, במקום אחר בעולם, קמה קבוצה נוספת של 'חסידים', שככל הנראה לא ידעה על קיומה של חברתה. קבוצה זו נקראה 'חסידי אשכנז', שהמפורסם שבהם הוא רבי יהודה החסיד, בעל ספר 'החסידים'. אחרי כמה מאות שנים, נולדה 'תנועת החסידות' המפורסמת עד ימינו, מבית מדרשו של הבעש"ט. הצד-השווה שבכל תנועות אלו, שכולם עסקו ביותר בתיקונים במהות התפלה⁴⁰, שהרי היא עבודה שבלב, הקירבה הגדולה לאבינו שבשמים, כך שהתפלה תהיה בהכנת הנפש והלב כדבעי.

כך אנו מוצאים את רבינו אברהם 'החסיד', באחת מתשובותיו, שאינו מסתיר את הנהגתו ה'חסידית', ואף משבח אותה:

אני משתדל בעבודת אלהי, אלהי ישראל ברוך שמו, בכל לבבי ובכל נפשי, ומרבה בכריעות והשתחוואות וכיוצא בזה בדברים שאין אני מסתתר בהם. וכבר כתבתים בחיבורי...

שם, סימן ד

מתכוין לגוף המלאכה אלא שאינו מכוין לתכליתה. **מיסוד** ה"ד אברהם החסיד בשם אביו ז"ל" (כסף משנה, הלכות שבת פ"א ה"ז).

40. כבר בזמן המשנה יש כינוי לעוסקים בצורה מיוחדת בתפילה - 'חסידים הראשונים': "חסידים הראשונים היו שוהים שעה אחת ומתפללים כדי שיכונו את לבם למקום" (ברכות פ"ה מ"א).

38. תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהדורת פריימן-גויטיין, תרצ"ח (1938).

39. ולדוגמא, כך כותב מרן בפירושו על המשנה-תורה, וז"ל: "ההפרש שיש בין 'מלאכה שאינה צריכה לגופה' ובין 'פסיק רישיה ולא ימות' הוא: דגבי 'פסיק רישיה' אינו מכוון למלאכה כל עיקר אלא שהיא נעשית בהכרח. כגון שסגר פתח ביתו והיה שם צבי שהוא לא כיון לשמירת הצבי אלא שהמלאכה נעשית בהכרח. אבל 'מלאכה שאינה צריכה לגופה' הוא

על מעלת החסידות כותב ראב"ם בספריו:

ארחות הנביאים והחסידים וכיוצא בהם, ומי שהולך בדרך היחיד הזה נקרא 'קדוש' ו'חסיד'
ו'עניו', וכדומה, והמובחר מכולם השם 'חסיד' שנגזר ממלת 'חסד' שפירושה התנדבות – מפני
שהוא מתנדב לעשות מה שלא נתחייב בו במפורש מן התורה.
המספיק לעובדי השם, מהדורת יוסף דורי, עמ' יג

לשיטתו, דרכי החסידות לא שייכים דווקא לרבנים גדולים, צדיקים, ואנשי מעלה אלא לכולם – לקטן
ולגדול – כל אחד שרוצה, רשאי להתנהג בדרכי החסידות.

וכך קובע ראב"ם:

וכלל דמלתא: דבר שחייבו בו חכמים אין לזוז ממנו... **ודבר שלא חייבו בו** ולא מנעו ממנו כגון
תענית נדבה או תפלת נדבה או מעשה חסידות כן ירבה וכן יפרוץ, ואין בזה חשש איסור, אבל
האיסור לסתום דרכי העבודה והיראה והכוונה בפני ישראל.

שו"ת ראב"ם, סימן סב

בעקבות זאת הכניס ראב"ם לפועל מנהגים מסוימים בקהילתו, על מנת לרומם את עבודת התפילה
ולפארה⁴¹.

ראב"ם ספג גם ביקורת והתנגדות לדרכו המיוחדת. ולמרות זאת התנועת החסידית הזו המשיכה
בהדרכתו של ראב"ם בדורו, והוא אף הוריש אותה לבניו אחריו שהמשיכו בדרכו גם אחרי מותו⁴².

41. כך רואים לאורך 'המספיק' בחלק של מהדורת דנה, ומהם: הוסיף השתחויות במהלך התפילה; פרישת ידיים בעת תפלות מסוימות, כגון בתפלת השכיבו וברכות אמצעיות של תפלה; היטהרות לתפלה גם ברחיצת רגלים בכל תפילה, ולא רק בשחרית כדעת אביו הרמב"ם (ראה משנה תורה, הלכות תפילה פ"ד ה"ג שרחיצת רגלים היא רק לשחרית).

42. ראה בסיום הפרק שגם בנו ונכדיו הלכו בדרך חסידית זו, ואף חיברו חיבורים שונים בכך.

חסידי אשכנז

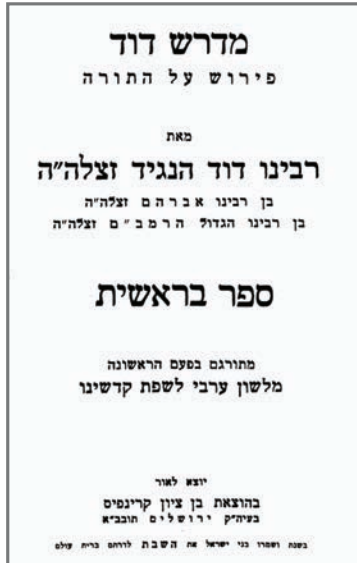
חסידי אשכנז היו חוג של בני עליה שעסקו בחסידות לפי שיטתם המיוחדת באשכנז בימי הביניים. מייסדי 'חסידות אשכנז' הם רבי שמואל החסיד, ובנו רבי יהודה החסיד מרנגשבורג (ד'תתק"י-ד'תתקע"ז 1150-1217), מחבר ספר-חסידים. רבי יהודה החסיד הפך במהרה להיות הדמות העיקרית בתנועה. שניהם צאצאים של משפחת קלונימוס, שהיגרה באמצע המאה ה-10 מאיטליה לגרמניה. דמות נודעה אחרת היא תלמידו של רבי יהודה החסיד, רבי אלעזר מוורמייזא בעל ה'רוקח'

ל'חסידי אשכנז' היה להם 'דרך חסידות' שכלל מערכת של חומרות והתעלות. שני תחומים שעסקו בהם במיוחד היו דרכי התשובה מיוחדות (הם ייסדו את הדרך של 'תשובת-המשקל'), שעיקרו סיגוף ומיעוט הנאות כדי לכפר על החטא. כמו כן הדגישו את התפלה ונוסחו שהתבטא במניית אותיות ומילות התפילה ובגמטריאות. הם אף חיברו פיוטים, המפורסמים שבהם, שיר-הכבוד (אנעים-זמירות), ושיר-הייחוד.

'חסידות אשכנז' כחוג מוגדר, הפסיקה להתקיים במאה ה-14, אולם הרעיונות שפיתחה והספרים שנכתבו בה, בפרט ספר-חסידים וספר-הרוקח של רבי אלעזר מוורמייזא, המשיכו להשפיע על הגות יהודי אשכנז וההגות היהודית בכלל בדורות הבאים עד ימינו אלה.

דוד שלישי

רבינו דוד הנגיד

פירושו על התורה של רבי דוד הנגיד, נכדו של הרמב"ם

שני בנים היו לו לרבי אברהם: רבינו דוד שנוולד בכ"ד טבת ד'תתקע"ג (1212), ורבינו עובדיה שנוולד בכ"ח ניסן ד'תתקפ"ח (1228).

רבינו דוד הבכור, הנקרא כך כנראה על שם אחי-הרמב"ם שטבע בים, נולד בקהיר. הוא המשיך את שושלת הנגידים ועמד בראש הקהילה היהודית במצרים והסביבה.

חייו של רבי דוד היו קשים, וכמעט שלא ידע מנוח. בהיותו בן חמש-עשרה שנים בלבד נפטר אביו והוא עלה על כס הנגידות. אחר כמה שנים הודח ממשרה גבוהה זו, ותחתיו נתמנה אדם אחר, והוא נאלץ להימלט לארץ-ישראל. על כך מספר רבי אברהם זכות.

היה הנגיד רבי דוד מתפלל במערת הלל ושמאי, ויצאו מים קרים. ואז החרים למלשינים, וביום ההוא מתו ת"ק מלשינים בארץ-מצרים, ולשני חדשים להלן נשיהם ובניהם נעקרו מן העולם.

ספר היוחסין, מאמר חמישי

מסיפור זה נראה כי אחת הסיבות לכך שרבי דוד נאלץ לברוח ממצרים הייתה הלשנה שבאה דווקא מאחיו היהודים, ותפילתו על ציונם של הלל ושמאי פעלה את מיתת המלשינים ובני-משפחתם. פעם אחרת, כאשר נקלע רבי דוד למצוקה בעקבות גזירת השולטן המוסלמי בתקופתו, נחלץ רבינו הרשב"א לאסוף כספים לטובתו⁴³.

בימים ההם התחולל הפולמוס החריף על ספר-המדע ומורה-נבוכים להרמב"ם. הספרים והלומדים בהם הוחרמו, ועל מחברם נכתבו דברים קשים. אז קם רבינו דוד הנגיד לקנא לכבוד סבו ונסע לעכו, מקומו של רבי שלמה פטיט בעל הריב, וביחד עם עוד כמה רבנים הכריזו חרם על כל המוציאים לעז על הרמב"ם וספריו. הרבנים הכריזו שכל מי שיש בידו כתב מאנשי הריב נגד הרמב"ם, חייב להוציאו

43. וקבצתי לו עם כתב רבינו הרשב"א כ"ה אלפים נודניסי כסף". וראה להלן בפרק ה' (כתבי יד ותרוממי פירוש המשניות), שהרשב"א היה מאד מעורב בתרגום של פיה"מ.

43. כך כותב רבי שמשון ב"ר מאיר תלמידו של הרשב"א במכתבו שהובא במנחת קנאות סימן סז, וז"ל: "כמו שהייתי שליח מצווה כשהלכתי לקסטיליא וליתר הקהלות על ענין השר הנגיד בן בנו מהשר הגדול רבינו משה (=הרמב"ם),

רבי אברהם זכות – בעל ספר היוחסין

ה'ר (1440) סלמנקה, ספרד – ה'רע"ד (1515) דמשק, סוריה

מגדולי חכמי ספרד בדור הגירוש. רבי אברהם היה גאון נדיר בשטחים נרחבים בתורה ובחכמות העולם. במיוחד פורסמה חכמתו הגדולה באסטרונומיה. רבי אברהם היה מחשובי התוכנים של ספרד, הוא המציא את מכשיר האצטרולב ששימש להתבוננות בגרמי השמים (מהדורה מוקדמת של הטלסקופ של היום). הוא גם עמד מאחורי חלק מתוכניותיו של קולומבוס במסעו לגילוי היבשת-החדשה, לימים אמריקה. האגדה מספרת כי קולומבוס נתקל פעם בשבט של אינדיאנים שהתנכלו לחייו. מתוך הלוחות של רבי אברהם ידע קולומבוס כי בימים הקרובים צפוי ליקוי לבנה – הוא קרא לראש השבט והזהיר אותו כי יעניש אותם ויטול מהם את אור הלבנה. כאשר ראו כי הלבנה אכן מתכסה, באו ובקשו את שליחתו של קולומבוס וכיבדוהו מאוד.

בגירוש ספרד יצא רבי אברהם מספרד לפורטוגל, שם התקבל אצל המלך בכבוד רב וקיבל מעמד חשוב בארמון. בגירוש פורטוגל יצא לדרך חתחתים שבסיומה נפטר בדמשק. במהלך נודדיו חיבר את ספרו 'ספר יוחסין' לתולדות ישראל. תשובות הלכתיות וביאורים עיוניים ממנו נכללו בכמה שו"תים של בני דורו.

קברו של רבינו דוד הנגיד השני
הסמוך לקבר הרמב"ם

מרשותו ולמסור אותם ליד רבינו דוד הנגיד. אחר כך השתטחו תומכי הרמב"ם על קבר הרמב"ם אשר חללוהו הקנאים בריבם, ומאז שקטה אש המחלוקת. אחרי שנים אחדות, חזר רבי דוד למצרים ועלה שוב על כסא הנגידות.

רבינו דוד הנגיד היה בן דורו של הרשב"א, השניים היו ידידים טובים, עד שכרתו 'ברית' אהבה ביניהם, כפי שמצאנו כתוב באגרת הרשב"א לרבי יעקב בן מכיר:

ואין בכל בית הרב והנגיד בן בנו חכים ואהוב ובעל ברית כמוהו, ושאל לעוברי ימים ויגידו לך. מנחת קנאות, מכתב מ'

רבינו דוד חיבר ספרים חשובים בשפה הערבית עבור בני קהילתו – פירוש על התורה וההפטרות שנהגו יהודי מצרים לקרוא כל שבת בעלות המנחה, ופירוש על פרקי אבות – ששניהם נקראו בשם מדרש-דוד⁴⁴.

רבי דוד הסתלק מן העולם בראש-חודש אלול ה'ס (1299), ועצמותיו הועלו לארץ ישראל. לאחר פטירתו נתפשט הקול, והיה אבל כבד בכל הארצות עד שאפילו קהל רומי הרחוקה, התאבלו ושלחו כתב תנחומין לבניו⁴⁵.

במשך השנים נתעלם מקום ציונו, ורק בשנת ה'תרצ"ב (1932) נעשו חפירות בחצר הסמוכה למנוחת זקנו הגדול הרמב"ם, ואז התגלתה מצבתו שעליה נחרת:

זה קבורת רבנו דוד נכדו של רבנו הגאון משה בן רבנו מימון מאור הגולה זצוק"ל.

רבי עובדיה

אחיו רבי עובדיה לא האריך ימים, והוא נפטר בשנת ה'כ"ה (1265) בן ארבעים ושתים בלבד ונטמן במצרים. בחייו הספיק לחבר ספרים במוסר ומדות טובות בדרכו של אביו, וספר אחד מספריו שרד – הוא מאמר הבריכה' (אלמקאלה אלחוצ'יה)⁴⁶. החיבור נסמך הרבה על פירוש למסכת אבות של הרמב"ם, ספר 'המספיק' של אביו, רבינו אברהם, ובעיקר על חלקו האחרון של מורה-נבוכים.

רבי עובדיה נודע כחסיד ועובד אלוקים הבקי ברזי התורה.

בהקדמת ספר מעשה-נסים (שאלות רבינו דניאל הבבלי על ספר-המצוות, ותשובות רבינו אברהם בנו הרמב"ם), עמ' 12-13, פאריש, תרכ"ז. על ספר זה ראה להלן בפרק על ספר-המצוות (ריש פרק י).

46. תורגם מכת"י הערבי לאנגלית ע"י פרופ' יוסף ינון-פנטון, לונדון תשמ"א.

44. כך כותב החיד"א: "וחיבר רבינו דוד מדרש על התורה וההפטרת בלשון הגרי ומצוי בארץ מצרים כ"י. ובק"ק מסתערב אשר שם קורין בו בכל שבת בהעלות המנחה לזכות את הרבים" (שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך רבנו דוד). הספר יצא לאור ע"י הרב בן ציון קריפנס, ירושלים תש"ד.

45. "הספד מאנשי רומי על רבינו דוד נכד הרמב"ם ז"ל" נדפס

דור רביעי

רבינו אברהם הנגיד (השני)

ארבעה בנים היו לו לרבינו דוד הנגיד: רבי אברהם, רבי שלמה, רבי יצחק ורבי יעקב. בכתבים מאותה תקופה מתוארים האחים, במיוחד השניים המבוגרים, רבי אברהם ורבי שלמה, כגדולי עולם וצדיקים מופלגים.

רבי אברהם, הבכור, עזר לאביו רבינו דוד במשרת הנשיאות, ואחרי פטירת אביו מילא מקומו כנגיד מצרים. השפעתו של רבי אברהם על בני דורו הייתה עצומה והמסורת מספרת כי מכוחו "התייחדו במצרים ביום אחד קהל גדול מהקראים"⁴⁷.

רבי שלמה היה אף הוא דמות מרכזית בהנהגת הדור ומיחוסיים לו חיבורים בתורת הקבלה.

דור חמישי

רבינו יהושע הנגיד

לרבינו אברהם הנגיד (השני), נולדו שלשה בנים: רבי משה, רבי עובדיה ורבי יהושע. על כיסא הנגיד ישב דווקא הבן הצעיר, רבי יהושע, וכאבותיו, התפרנס מעיסוקו כרופא. אל רבי יהושע נשלחו שאלות מרחוק ומקרוב בהבנת ספרי הרמב"ם⁴⁸, ומרן רבי יוסף קארו מזכיר שמועות ממנו בכסף-משנה, ותמיד בכינוי: "הנגיד רבינו יהושע מבני בניו של רבינו".

במיוחד נשלחו אליו שאלות מארץ-תימן. השפעתו של רבי יהושע על בני תימן הייתה כה גדולה עד שביקשוהו שיסדר להם מחדש את לוח השנה בעקבות בלבול שנוצר אצלם⁴⁹. אחד הנידונים המרכזיים ביותר בכתביו של רבינו יהושע, הוא ספר-המצוות⁵⁰.

מבעלי הסוד והקבלה

רבי יהושע השתייך כפי הנראה לחבורת בעלי-סוד ועסק בתורת הקבלה. וכך הוא מסביר את לשון החכמים המוזכרת בהלכה הבאה בחיבורו הגדול:

אזהרה של מגדף מנין שנאמר⁵¹: "אלהים לא תקלל".

בכל יום ויום בודקין את העדים בכינויים "כה יוסי את יוסי".

נגמר הדין מוציאין את כל אדם לחוץ ושואלים את הגדול שבעדים ואומרים לו אמור מה ששמעת בפירושו...

הלכות עבודה זרה, פרק ב הלכה ח

משנה בשם רבי יהושע הנגיד, מועתקות בתמציתן, אך יש מהן זהות עם המקור הערבי כמעט מילה במילה. על סמך זה הוא מסיק שהחיבור במקורו הערבי היה בידי מרן, וקרוב לודאי שהתרגום הערבי מעשה ידיו.

49. 'תשובות רבי יהושע הנגיד', רצהבי, עמ' 76.

50. כמה מתשובותיו בנושא הובאו להלן בפרק י' ('ספר המצוות במרוצות הדורות').

51. שמות כב:כז.

47. בספר כפתור-ופרח לרבי אשתורי הפרחי (פ"ה) מדווח על מאורע "שאיירע סוף מחזור רס"ז. מקהל גדול מהם (=הקראים) שהתייחדו ביום אחד במצרים על יד הנגיד רבינו אברהם נר"ו". ברור שאין הכוונה לרבי אברהם בן הרמב"ם, שהרי באותה שעה כבר לא היה בין החיים, אלא לנכדו רבינו אברהם השני.

48. תשובותיו יצאו לאור בשם 'תשובות רבי יהושע הנגיד', הוצאת מכון משנת הרמב"ם, ירושלים תשמ"ט, ע"י ר' יהודה רצהבי שאף תרגם את התשובות ללשון הקודש. המהדיר מוסיף במבואו לספר שרוב התשובות שהביא מרן בכסף-

שו"ת רבי יהושע הנגיד, נינו של הרמב"ם

לשון זו, "יכה יוסי את יוסי", כדי לא להזכיר שם-שמים שלא בכבוד, מוזכרת גם בספר-המצוות⁵², ועל כך שאלו חכמי-תימן:

שאלה: כיצד אמר [רבנו] ז"ל במצוה זו "יכה יוסי את יוסי". למה המשיל בלשון זה ולא המשיל בזולתו?⁵³
תשובות רבי יהושע הנגיד, ספר המצוות, כלל ג

תשובתו של רבי יהושע מפתיעה, והוא מגלה שני רמזים המזכירים בהחלט את תורת הסוד:

לפי ש'יוסי' עיקר אותיותיו וטפוליהן להן שווים (כלומר, כשכותבים את האותיות של יוסי במילוי – יו"ד, ו"ו, סמ"ך, יו"ד – האות הראשונה שווה במספר למילוי: י=וד [10], ו=ו [6], ס=מך [60], י=וד [10])

וכך הוא שם הוי"ה: עיקר אותיותיו וטפוליהן שווים (יו"ד ה"ה ו"ו ה"ה. י=וד [10], ה=ה [5], ו=ו [6], ה=ה [5]. נשתוו בעניין זה.

על כן נתבאר המשל ב"יכה יוסי את יוסי".

דבר אחר: יוסי [86] כמניין אלהים [86]. לכך המשילוהו בו (יכה יוסי את יוסי).

שם

הרמז השני מוזכר בפירוש בזהר⁵⁴, ומתשובה זו נראה שרבינו יהושע השתייך, כמו עוד מצאצאי הרמב"ם⁵⁵, לחוג בעלי-הקבלה.

ובסגנון דומה:

שאלה: כיצד נתייחס למצוות, שאינן נוהגות לדורות. מה תועלת בהן לאחר שעבר זמן חיובן?
תשובה: בלי ספק יש תועלת כלשהי – או לבניה או למידות. ואע"פ שאין כאן לא ציווי ולא אזהרה, כיוון שבכל תיבה יש אמרי בינה ופליאות.

שם, ספר המצוות, מ"ע אות ד

הנגיד וחכמי תימן

כמו כל ספרי צאצאיו של הרמב"ם, גם רבי יהושע כתב את ספר תשובותיו בשפה הערבית, אך את סיומו הוא חתם ב'לשון הקודש', ובתקווה לגאולה. את הסיום אפשר לחלק לשלשה חלקים.

תחילתו בשירה ופיוט:

והשם יצילנו מעונש הדין וההוראה ויראנו בתורתו נפלאות / ויצילנו משגיאות / ויקרב לנו קץ הפלאות / ויעשה עמנו נוראות / כדכתיב⁵⁶: "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות" / אמן נצח סלה ועד.

סיום תשובות רבי יהושע הנגיד

52. במצוות-עשה ד'.
53. מהשאלה הזו ניתן אולי לשער בדרך-אגב שני דברים על השואלים שכנראה נימנו על חכמי-תימן: א. מכך שהקשו את השאלה על ספר-המצוות ולא על המשנה-תורה עולה שלמדו את הספרים הללו על הסדר – קודם ספר-המצוות ורק אחר-כך המשנה-תורה, ולכן העדיפו להקשות על ספר-המצוות ולא על המשנה-תורה הבא אחריו. ב. מכך שהקשו את השאלה על דברי הרמב"ם, ולא על המשנה המפורשת (סנהדרין פ"ז מ"ה)

54. פינחס רכג, א.

55. כדודו רבי שלמה. ראה לעיל, 'דור רביעי': רבינו אברהם הנגיד'.

56. מיכה ז:טו.

אחר כך רבי ענה רבי יהושע לבני תימן על שאלתם בקשר לנוסח התורה.

הרמב"ם במשנה-תורה⁵⁷ מספר על הספר תורה שהוא עצמו כתב שהעתיק מהמצחף (קודקס) המפורסם של בן-אשר, הנודע מאז ועד ימינו כ'כתר ארם-צובא'. ומכיוון שרבי יהושע הנגיד החזיק ב'כתר', ביקשו ממנו לפתור להם את שאלותיהם על נוסח התורה.

וכך ענה להם הנגיד:

אשר למקומות שביקשתם לבדוקם בספר תורה [של בן-אשר] – אלו הם:

וילינו – כתיב, וקרי – וילונו⁵⁸. כלות – מלא⁵⁹. ובקומך – חסר יו"ד⁶⁰. ויירשו – בשני יודי"ן⁶¹.
לזעוה – הוי"ו לאחר העיי"ן⁶².

ושלום

שם

וממש בסיום, וכענוונותם של חכמי ישראל, הוא מתנצל על זה שלא היה יכול להשיב את תשובותיו ביישוב הדעת, מכיוון שכל העם עומד עליו מבוקר עד ערב, וזמנו דחוק ולחוץ מאוד:

...והאדון ימחול על איחור התשובה, כי הזמן קצר וטורח הצבור גדול. והשם יודע שלא כתבתי רוב אלו התשובות אלא ואני מדבר עם העם ועוסק בצורכיהם ודיניהם. לפיכך אם נמצא בהם שגיאות, תדונו לכך זכות, והשם יעזרינו על דבר כבוד שמו.

נכתב בירח אדר ראשון שנת אתרנ"ז לטטרות, הק"ו ליצירה (1346). ישע קרוב לעם עני ודל.

יהושע בירבנו אברהם זק"ל⁶³

שם

רבינו יהושע הנגיד נפטר בגיל צעיר – בשנת הארבעים ושש לחייו.

60. דברים ו:ז – "ושננתם לבניך ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך".

61. שם, ד:מז – "ויירשו את ארצו ואת ארץ עוג מלך הבשן".

62. שם, כח:כה – "יתנך ה' נגף לפני איביך... והיית לזעוה לכל ממלכות הארץ".

63. ר"ת: זכר ק'דוש ל'ברכה.

57. וכך כותב הרמב"ם: "הספר הידוע במצרים... שהיה בירושלים ממכה שנים להגיה ממנו הספרים, ועליו היו הכל סומכין, לפי שהגיהו בן-אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו, ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו" (הלכות ספר תורה, פ"ח ה"ד).

58. שמות טו:כד – "וילנו העם על משה לאמר מה נשתה".

59. במדבר ז:א – "ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן".

ספר בן-אשר – כתר ארם צובא

בתחום "המסורה" שבתורה, היו בין חכמי טבריה שתי מסורות: מסורת בן-אשר ומסורת בן-נפתלי. לימים נקבעה ההלכה כבן-אשר, ו"כאילו יצאה בת-קול ואמרה: בן-אשר ובן-נפתלי – הלכה כבן-אשר" (לשון רבי מנחם די לונזאנו ב'אור תורה')

רבי אהרן בן משה בן-אשר שחי במצרים כמאתיים שנה לפני הרמב"ם, ערך ספר-מסורה של כל התנ"ך בספר העשוי דפים-דפים הנקרא 'מִצְחָף' (או 'קוֹדֶקֶס'). המצחף של בן-אשר היה ידוע בדיוקו ובסמכותו הגדולה, ובדורות האחרונים נקרא בשם 'כתר ארם-צובא'. ה'כתר' שהיה ברשותו של הרמב"ם במצרים נדד בין קהילות יהודיות שונות. בשנת ה'קל"ה (1375) יצא רבי דוד בן יהושע, נכד נינו של הרמב"ם, יחד עם ה'כתר', ממצרים לסוריה, שם חי בדמשק ובחאלב (שנקראה בפי היהודים 'צובא' או 'ארם-צובא', ומכאן השם 'כתר-ארם-צובא').

בכסלו ה'תש"ח (1947), כאשר הסורים פרעו ביהודי חאלב, נשרף חלק מה'כתר' עם ספרי-תורה אחרים. בתחילה חשבו שהושמד כליל, אולם אחר כך התברר כי רובו של כתב-היד ניצל והוחזק במקום סתר. כעשר שנים אחר כך הגיע ה'כתר' לירושלים וכיום הוא נמצא ב'היכל הספר' שבמוזיאון ישראל.

דור שישי

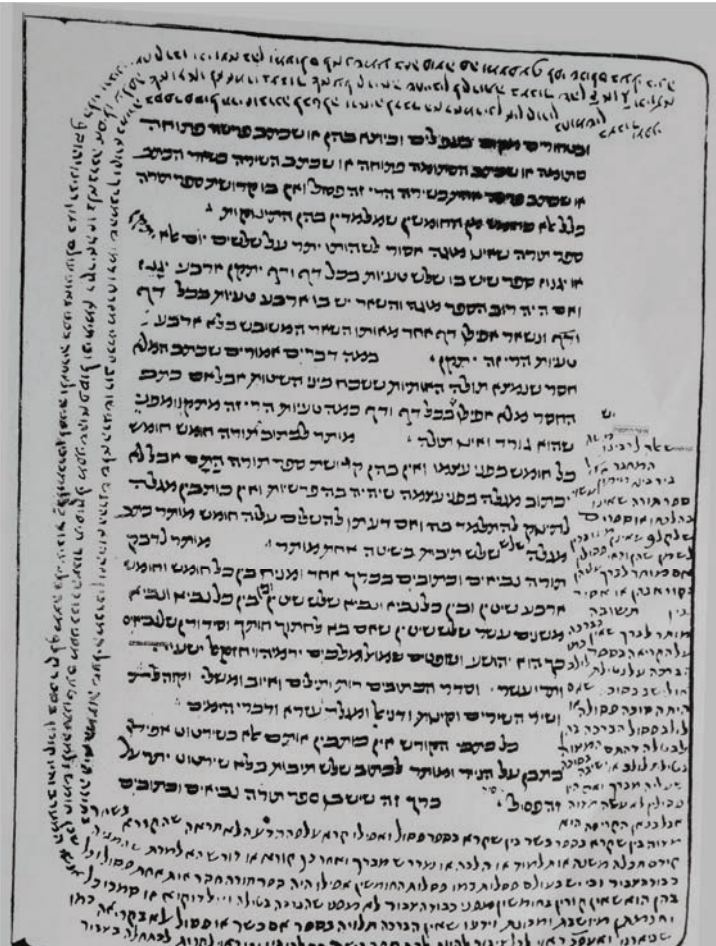
רבינו דוד הנגיד (השני)

האחרון לשושלת בית הרמב"ם היה רבינו דוד הנגיד בן רבי יהושע (השני). הוא נדד ממצרים לסוריה מחמת חרב המציק⁶⁴, והעביר את כל מה שיכול היה להעביר מספריית משפחת בית הרמב"ם שבמצרים לקהילת ארם-צבא.

הוא עצמו חיבר חיבורים רבים בהלכה ובמחשבה, חיבוריו כוללים גם פירוש לכמה חלקים במשנה-תורה, בשפה הערבית (הלכות יסודי התורה, הלכות קידוש החודש, הלכות שבת, ועוד), וגם בעודו יושב בדמשק שבסוריה רמה קרנו בעיני השלטונות, וגם משם המשיך לעמוד לימין אביון כאבותיו במצרים.

רבינו דוד נחשב כאחד המיוחד שבצאצאי הרמב"ם, ובקולופון⁶⁵ שנשאר מבני אותו הדור, כותב עליו יהודי בשם 'צדקה בר עובדיה' שהתגורר במצרים שורת תארים מופלגים:

מושב אדונינו נגידנו נסיכנו הודינו והדרינו, שמש זמנינו, גביר מקהלותינו, מחמד נפשותינו, אור עינינו ועטרת ראשינו, אור העולם ופלאו, ממזרח שמש עד מבואו, מרינו ורבינו דוד האהוב, הידיד, הצדיק, החסיד, נגיד הנגידים וגדול ליהודים, מרדכי הזמן⁶⁶ וצנצנת המן, חכם עם לא אלמן – אשר סיכל בחכמתו כל ערמן. אב המשרה, ראש ישיבתה של תורה, ירום הודו מעלה, יגדל כבודו סלה.

תשובה להרמב"ם שהעתיק רבינו דוד השני בגליון המשנה-תורה הידוע כ'ספר המונה'

רבי דוד העביר לארם-צבא כתבי-יד מקוריים של הרמב"ם ויוצאי חלציו: פירוש-המשניות המקורי בכתב-יד קודשו של הרמב"ם⁶⁷, חלקים מהמשנה-תורה מוגהים בחתימתו של המחבר⁶⁸, ועוד אוצרות נצח, כמו ספר התנ"ך שהגיה המומחה הגדול לדקדוק כתבי-הקודש 'בן אשר' ('כתר ארם-צבא') שהזכרנו בקטע על דור רבי יהושע הנגיד).

65. מועתק ב'פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות', לונדון תשי"ח, עמ' תצט.
 66. כלומר, 'מרדכי היהודי' של דורנו.
 67. על העותק הזה – המהווה 'מהדורא בתרא' של פירוש המשנה ראה לקמן בפרק על פירוש-המשניות.
 68. הידוע כ'ספר החתום'.

64. בידינו עדות שנשתמרה בספר אוצר-הגדולים (ח"ג עמ' קכה), שם כתב כי בתקופת מלחמה שהיתה במצרים, בא מלך ה'טרטרים' (כנראה הכוונה למונגולים) תמורלאן ושה את בני בניו של רבינו דוד. אך כפי הנראה מהמחקר ההיסטורי, סביר יותר להניח שבעקבות מאבקי שלטון בממלכה ה'מלוכית' אשר שלטה במצרים, בין השושלת הבחרית לשושלת הבורגית, נאלץ רבינו דוד להימלט ממצרים.

שרד בדינו אחד מספריו על מוסר וחסידות בדרכי סבו רבינו אברהם החסיד (בן הרמב"ם) בשם "מורה הפרישות ומדריך הפשיטות"⁶⁹.

בית הרמב"ם: המשכיות ושינוי

בסיום הפרק עלינו להצביע על תופעה מיוחדת בנושא המשכיות אצל צאצאי רבינו.

כבר ראינו לעיל שרבינו אברהם החסיד בן הרמב"ם פיתח דרך חסידות עצמאית, ובכך נטה מדרכו של אביו שהיתה מיוסדת על שיטת הפילוסופיה הטהורה. בעקבות צעד זה, כל צאצאי הרמב"ם וקהל שומעיהם לא דרכו בדרך הפילוסופיה של ה'מורה' אלא דווקא בדרכו של ראב"ם. בספריהם של הצאצאים ששרדו כמעט אין זכר מדברי ה'מורה' בהגות ובתורת המחשבה שלהם.

למעשה, הקהילה היחידה ששם השתרשה היטב משנתו הפילוסופית מבית מדרשו של ה'מורה' היתה פרובנס (דרום צרפת). חיבורו המחשבתי הגדול המורה-נבוכים, התפשט שם בזכותם של המתרגמים המפורסמים תושבי המקום, הלא הם משפחת התיבונים, וממשיכי דרכם בדורות הבאים. ואכן, רוב הפולמוסים נגד ה'מורה' התלקחו בחבל ארץ זה⁷⁰.

70. על פרשה זו נאריך בספר-המבוא, כך ג', בפרק על המורה-נבוכים.

69. תורגם ונדפס לאחרונה, ירושלים תש"ע.

מִצְחָף (עֲרֵבִית); קוֹדֶקֶס (לְטִינִית)

משה קיבל מסיני תורה שבעל פה כולה, כולל מסורה לכתובת ספר תורה: פרשות פתוחות וסתומות, קרי וכתב, מלא וחסר, צורת אותיות משוננות (כמו נו"ן הפוכה), צורת שירת הים ושירת האזינו, ניקוד, טעמי נגינה, ותגין.

כחמש מאות שנה אחרי החורבן, היתה בטבריה כת חכמים שנקראו "בעלי המסורה" (נקראו גם 'הנקדנים') על שם שעסקו במסורת המקרא. בזמן מסוים, כדי לשמר את המסורה, נכתבו הפרטים השונים בספר העשוי דפים דפים (כמו הספרים שלנו ולא כמו ספרי התורה והמגילות). ספרים אלו נקראו בערבית מִצְחָף ובלטינית קוֹדֶקֶס. כתיבת הקודקס היתה חידוש הלכתי (ראה שו"ע הרב אורח חיים, ריש סימן שלד), מאחר וההלכה אוסרת כתיבת תורה שבכתב שלא על הקלף, או בתוספת ניקוד וללא דיו שחור – אך במסגרת ההיתר לכתובת התורה שבעל-פה משום "עת לעשות לה", הותרה גם כתיבה זו.

לאחר תקופת 'בעלי המסורה', קמו כמה מחכמי-אשכנז והתחילו לבאר את המסורת ע"ד הדרוש, כמו 'ספר הרוקח' של רבי אלעזר מגרמיזא ורבי יעקב בעל הטורים בפרפראותיו על החומש. שיטתם היתה ביאור הקשר בין פסוקי המסורה, על אף שבהשקפה ראשונה אין שום קשר ביניהם. לדוגמא: על הפסוק "וילך איש מבית לוי" (שמות ב:א) כתב "בעל הטורים": "ב' במסורה – הכא, "וילך איש מבית לוי". ואידך, "וילך איש מבית לחם יהודה" (רות א:א). לומר על ידי הליכה זו בא הגואל הראשון ועל ידי אותה ההליכה יבא גואל האחרון שהוא משיח בן דוד שיבא במהרה בימינו".

ארם צובא (חֲלָב)

מערי סוריה, עיר ואם בישראל. ארם-צובא מוזכרת כבר בנביא כאחת הארצות שנכבשו ע"י יואב שר צבא דוד, ובתלמוד נידון מעמדה ההלכתי כ'כיבוש יחיד' והיא מוגדרת כ'סוריה' (בדינים מסוימים דינה כארץ-ישראל). בארץ היה ישוב יהודי גדול וחשוב, ישיבות ובתי דינים. בדורו של הרמב"ם הקים שם רבי יוסף ב"ר יהודה, תלמיד הרמב"ם, ישיבה כדרכו של רבו. בדורות הבאים הועתקה לשם בידי צאצאי הרמב"ם ספריית המשפחה החשובה, הכוללת גם את 'ספר בן אשר' – ספר מסורת התורה המדויק הנקרא כיום 'כתר ארם צובא'.

גם בספרד, ערש הולדתה של הפילוסופיה היהודית, והמדינה שנולד הרמב"ם, לא עסקו בלימוד ה'מורה', ובוודאי שהוא לא הפך לספר מרכזי אצלם. עיקר ההגות והמחשבה בספרד התרכזה בתורת הקבלה⁷¹ מבית מדרשו של הרמב"ן ותלמידיו.

הוא אומר: גם במזרח התיכון, האזור שבו הרמב"ם נחשב כמרא-דאתרא, וגם בספרד מקום לידתו של הרמב"ם, הארץ שהתקבלה ההלכה אך ורק עפ"י המשנה-תורה, בכלל לא התפשטה משנת ה'מורה'!

השתמרה בידינו 'תלונה' מכתביו של רבי יוסף ו' כספי, מבעלי הפילוסופיה הפרובנסליים, שנדד עד לארץ מצרים כדי ללמוד את המורה-נבוכים מפייהם של צאצאי הרמב"ם "דור רביעי וחמישי", והוא היה כל כך מאוכזב לגלות שהם עצמם לא עוסקים בספר.

וכך כותב רבי יוסף:

אמר יוסף אבן כספי: כל ימי יגעתי בין החכמים, ומנוחה לא מצאתי. זה לי עשרים שנה גליתי למקום תורה... **ירדתי מצרים בית מדרשו של הרב הגדול המורה השלם, ומצאתי שם זרעו זרע קודש, דור רביעי ובניהם חמישי, כולם צדיקים, אבל לא היו מתעסקים בחכמות, וגם בכל ה'מורה' לא היה שם חכמים**⁷².

ספר המוסר, פרק טו

(=הלבבות) רשות, או מקום פטור? אבל אסור גמור?! ומה חטאו אלו הארבעה מצות הלביות (=הלבבות) שזכרתי?!...אוי נא לנו כי חטאנו! היהודים מואסים או עוזבים היום את ספר ה'מורה'...**והנוצרים יכבדוהו וינשאוהו והעתיקהו, וכל שכן הישמעאלים, בפאס ובשאר ארצות [אשר] קבעו שם מדרשות ללמוד ספר ה'מורה' מפי סופרים יהודים**."

71. מעניין שהתחלת התגלות הקבלה היתה דוקא בפרובנס, על ידי רבי יצחק סגי נהור בן הראב"ד, אך במהרה עברה לספרד ולא נותר זכר ממנה בפרובנס.

72. הכוונה: שלא עסקו בלימוד ה'מורה'.

רבי יוסף ו' כספי מעיד יתירה מזו – במקומות מסוימים, הגויים עסקו בלימוד המורה ואילו היהודים זנחו אותו לגמרי. וכך הוא מתאר (ספר המוסר, פרק ט"ו): "מדוע ידיעת הראיות במצות המעשיות חובה, וידיעת הראיות במצות הלביות

קולופון

מנהג הסופרים בעידן וראשית הדפוס, לחתום את ספריהם ברשומה צורנית (בצורות משולשים הפוכים, פירמידות, וכדומה), הנקרא בשם 'קולופון'. מקור השם הוא בלטינית ומשמעו 'פסגת הר' או 'שיאה של המלאכה'. בדרך כלל הקולופון הכיל את שם הספר, שבחים לבורא עולם, התאריך שבו נגמר הספר, שמו של המעתיק ותולדות כתב-היד (או הדפוס) בקצרה. לעתים גם כלל את אזהרותיו (כמו האיסור למכור את הספר), הבעת תודה לתורמים, משחקי גימטריות, ואפילו חוויות אישיות כמו רשימת אסונות פרטיים וכדומה.

הקולופונים מהווים מקור מחקר היסטורי. אלו הן עדויות חשובות, בדרך כלל ממקור ראשון. הקולופון המודפס העברי הראשון הודפס בפירוש רש"י על התורה שנדפס בעיר רג'ו די קלבריה שבדרום איטליה בשנת ה'רל"ה (1475).

רבי יוסף ו' כספי

ה'מ (1280) ל'ארז'נטיירה, פרובנס – ה'ק (1340) טאראסקון, צרפת

מדקדק וחוקר, ממפרשי ה'מורה נבוכים'. רבי יוסף הוא מחכמי הפילוסופיה היהודית בתקופת השגשוג שלה בפרובנס. כתב ספרי דקדוק ופילוסופיה והבולט בספריו הוא פירוש 'עמודי כסף' ו'משכיות כסף' למורה הנבוכים. שמו ו' כספי' הוא על שם עיר הולדתו שמשמעה 'כסף'. מאותה סיבה, המילה 'כסף' שזורה בשמות של כל ספריו ('טירת כסף' בדקדוק המקרא; 'אדני כסף' על הנביאים; 'חצוצרות כסף' על משלי וקהלת; 'שרשרות כסף' – מילון עברי; 'רתוקות כסף' – מבוא לדקדוק, ועוד).

פרק ד

"זכרו תורת משה": כתבי הרמב"ם

◆ **"עשות ספרים הרבה"**

יצירה אלוקית: "בכח אלוקי בלא ספק"

◆ **מילות ההגיון**

◆ **פירוש על התלמוד בבלי**

"פירוש מסכת שבת מכתב יד אבי" / מסכתות סנהדרין ושבת: הערות בן הרמב"ם / מסכת סנהדרין:
"מכתיבת יד טהרת הקודש הרמב"ם" / מסכת ראש השנה: "בא לידי פירוש ראש השנה כתב-יד להרמב"ם"

◆ **הלכות הירושלמי**

◆ **פירוש על הרי"ף**

◆ **פירוש-המשניות**

◆ **ספר-המצוות**

◆ **ה'חיבור הגדול': משנה תורה**

"יישר כח ממשה רבינו!" / לשון הזהב / הרואה את הנולד / חבל על דאבדין

◆ **מורה נבוכים**

ספר תלמידו החביב / כברק המבריק: מושגי האמת נוצצים ונעלמים / המחלוקת וההתנגדות הגדולה

◆ **ספרי רפואה**

◆ **איגרות הרמב"ם**

איגרת השמד / איגרת תימן / איגרת תחיית המתים

◆ **תשובות הרמב"ם**

◆ **ספר-המבוא לספרי הרמב"ם**

נספח

◆ **לשון חכמים: שפתו של הרמב"ם בחיבוריו**

ערבית מול עברית / מצוה קלה ולמידת לשון קודש שמה! / כיצד בוחרים שפה? / שפת המורה וספריו הרפואיים

כתבי הרמב"ם

פירוש המשניות • ספר המצוות • משנה תורה • תשובות הרמב"ם	כתבים בענייני הלכה
פירוש לתלמוד בבלי • פירוש על הרי"ף • פירוש על הלכות הירושלמי	כתבים בענייני הלכה שלא הוציא לאור
מלות ההגיון • מורה נבוכים	כתבים פילוסופיים
תשובות • איגרת השמד • איגרת תימן • איגרת תחיית המתים	איגרות
הנהגת הבריאות • פרקי משה • ביאור שמות הרפואות • קיצורי גלינוס • פירוש לפרקי אבוקראט	כתבים רפואיים

”זכרו תורת משה”: כתבי הרמב”ם

רבינו משה בן מימון, הנשר הגדול, פרס את כנפיו בדורו, ופעל בארץ מצרים ובכל העולם כולו. אבל עיקר השפעתו נלצח ולעולם כולו, היתה, ועודנה, על ידי הספרים שחיבר. עוד בהיותו צעיר לימים, ידע הרמב”ם כי לגדולות נוצר, ועליו למלא שליחות גדולה של הרבצת תורה ו”הפצת מעינותיה חוצה” לדורו ולדורי-דורות. וכך כותב הרמב”ם לחכמי-לוניל:

בטרם נוצרתי בבטן – התורה ידעתי

בטרם אצא מרחם – הקדשתי

ולהפיץ מעינותיה חוצה נתנתני.

איגרות הרמב”ם, עמ’ תקב

ביטוי מקורי להערכה וההערצה המיוחדת אשר היתה מנת-חלקו של הרמב”ם הודות לחיבוריו, נתן בשעתו רבינו מנחם המאירי, מגדולי פרובנס, כשהעניק לרמב”ם את התואר ‘גדולי-המחברים’.

הגדיל לעשות רבינו דוד הכוכבי, בעל ‘ספר הבתים’, ובהערצתו הגדולה ממליץ לכל אדם שיהיו ספרי הרמב”ם לנגד עיניו תמיד! מסיבה זו, בספרו על מניין המצוות, הוא מנמק מדוע הוא אינו מצטט קטע שלם משמונה-פרקים – משום שספרי הרמב”ם הם ספרי חובה בכל בית.

וכך הוא כותב:

והר”מ האריך באלו הענינים בפירוש אבות בפרק ו’ להקדמות בהפרש שיש בין ה’חסיד המעולה’ ובין ה’כובש את יצרו והמושל בנפשו’. ואין כוונתינו להביא הנה כל הלשונויות כי יארך הענין. גם אין צורך, כי ספרי הר”ם (=הרמב”ם) צריך שיהיו נגד עיני האדם תמיד, ו”הפורש מהם כפורש מחיים”!

ספר הבתים, מצוה עא

את התואר ל’גדול המחברים’.

2. הערצה דומה מרוח שונה, שבאה דווקא מהעולם החסידי, ניכרת בסיפור הבא על רבי פנחס מקוריץ. למרות שרבי דוד הכוכבי מפרובנס ורבי פנחס קוריץ באים מהשקפות אחרות, שניהם ממליצים להידבק בכתבי הרמב”ם. וכך סיפור המעשה: יום אחד ביקש איש אחד מבנו של רבי פנחס, שיואיל להשאיל

1. דרכו של המאירי להכתיר כל אחד מגדולי ישראל בתואר קבוע: רש”י נקרא מגדולי הרבנים; הרי”ף הוא גדולי הפוסקים, ועוד (ראה שיטה מקובצת (כתובות מ, ב): “ודע שכל מקום שמזכיר גדולי המחברים הוא הרמב”ם ז”ל גדולי הרבנים הוא רש”י ז”ל”). ואכן, בדרך כלל מכנה המאירי את הרמב”ם ‘גדולי המחברים’, אך מחברים מאוחרים יותר (כמו רבי בצלאל אשכנזי בעל ה’שיטה מקובצת’, ולעתים גם הרמב”ן) שיכללו

רבי מנחם מבית מאיר – המאירי

ה’ט’ (1249) – ה’ע”ה (1315) פרובנס

מגדולי חכמי פרובנס. הלך בדרכו של הרמב”ם בנושאי השקפה, ונטל חלק פעיל בפולמוס על מורה הנבוכים.

היה אחד מגדולי המחברים בתולדות ישראל. חיבורו המרכזי הוא פירוש מקיף ושלם על המשנה והתלמוד, בשם ‘בית הבחירה’, פירוש נפלא בדרך הפשט ובלשון קלה על רוב מסכתות הש”ס. ב’בית הבחירה’ המאירי אינו מזכיר שמות חכמים, אלא רגיל לכנותם בכינויים מיוחדים. רש”י לדוגמא מכונה ‘גדולי הרבנים’ ולפעמים ‘גדולי הצרפתים’; הרמב”ם - ‘גדולי המחברים’; הרי”ף - ‘גדולי הפוסקים’; הראב”ד - ‘גדולי המפרשים’, וכאשר הוא מביא את השגותיו של הראב”ד הוא מכנהו ‘גדולי המגיהים’. בהקדמתו למסכת אבות כתב המאירי סקירה קצרה על תקופת התנאים, האמוראים, הסבוראים, והגאונים עד ימיו.

המאירי כתב גם ספרי חידושים, מנהגים (ספרו מגן אבות נועד להגן על מנהגי פרובנס מהתקפת תלמידי הרמב”ן) מוסר (חיבור התשובה), על הלכות ספר תורה (‘קרית ספר’), ועוד. רובם של ספרי המאירי היו מונחים בכתב-יד כשש מאות שנה ונדפסו רק ביובל האחרון, וכבר הספיקו לתפוס מקום נכבד בכותל המזרח של ספרי הפרשנות התלמודית.

מתוך הכרה בערכם העצום של החיבורים הללו, נעסוק בהרחבה, מכאן ועד סיום הספר, בספריו המפורסמים, הלוא הם (לפי סדר כתיבתם): פירוש-המשניות וספר-המצוות, ובמיוחד נקדיש כמה פרקים לחיבורו הגדול המשנה-תורה. אך תחילה ננסה להציץ אל תוך עולמו הגדול של המחבר הגדול, ולו במקצת, ולשם כך נפתח בסקירה על כל ספרי הרמב"ם שחלק מהם הגיעו לידינו, וחלק מהם לצערנו נאבדו, וכפי שנראה, יש גם מחיבוריו שבחר הרמב"ם שלא להוציאם לאור.

"עשות ספרים הרבה"

במשך חייו כתב הרמב"ם חיבורים בכל התחומים: פירושים על המשנה, על התלמוד הבבלי ועל הירושלמי, ספרי הלכה, ספרי פילוסופיה, איגרות, תשובות להלכה, וכתבים רפואיים – וכך קיים בהידור "עשות ספרים הרבה"³, שכל אחד מהם לחוד, וכולם יחד, מאירים לעם ישראל לדורות עולם.

באיגרת הראשונה של הרמב"ם הנמצאת בידינו, הוא מבהיר את האחריות הגדולה שנדרשת ממי שכותב דברים שעתידיים להתפרסם:

וממה שראוי שתדעהו: שהאדם אין ראוי לו לדבר ולדרוש באזני העם, עד שיחזור מה שרצונו לדבר פעם ושנים ושלוש וארבע, וישנה אותו היטב, ואחר כך ידבר... **ואולם מה שיחוק האדם בידו, ויכתבהו על הספר – ראוי לו שיחזירהו אלף פעמים, אילו יתכן זה!**
איגרת השמד

"נאה דורש ונאה מקיים". אין ספק כי הרמב"ם עצמו שקל היטב את כל מה שיצא מקולמוסו – והרי לפנינו המשנה-תורה – ספר מדויק לתפארת, שספרות שלימה נכתבה רק על דיוקים ועיונים בלשון הזהב שלו.

ואכן, באיגרת תחיית המתים שכתב לקראת סוף ימיו (בשנת ד'תתקנ"א 1191), כשהוא מסכם את פעלו בכתובת החיבורים, הרמב"ם מעיד על עצמו כי אכן הצליח **בכל חיבוריו** (ולא רק במשנה-תורה) להוציא מתחת ידו ספרים שהם "קב ונקי"⁵.

לחזור גם אלף פעמים קודם הכתיבה.
5. "שכל חבורינו אמנם הם קב ונקי, ואין כוונתנו להגדיל כמות הספרים ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת" (איגרת תחיית המתים).

כאן המקום להעיר, שמקור לשון זה "קב ונקי" הוא מהגמרא בכמה מקומות, ושם הכוונה, כמו שפירש רש"י (יבמות מט,

לו את אחד מהספרים מביתו של אביו. הלך ונתן לו את הספר מורה-נבוכים של הרמב"ם, בחשבו, כי ספר פילוסופי כזה אינו נחוץ דיו. כשסיפר זאת לאביו גער בו ואמר: "ספרי הרמב"ם כשהם בבית, מכניסים יראת שמים בלב האדם!"

3. קהלת יב:יב.

4. כלומר: אילו היה ניתן לחזור אלף פעמים – היה על הכותב

רבינו דוד הכוכבי – בעל 'ספר הבתים'

חי ופעל בפרובנס, בסביבות שנות ה'נ (1290)

מגדולי חכמי-פרובנס. מעט מאד ידוע על חייו האישיים. בעת גירוש יהודי פרובנס בשנת ה'ס"ו (1306) התיישב בעיר אשטיליא שבצרפת, ועל שמה נקרא 'הכוכבי' (אסטואל בצרפתית 'כוכב'). חיבורו הידוע נקרא בפיו 'קרית ספר' בענייני הלכה ומוסר, אמנם במרוצת הזמן, חיבור זה קיבל כינוי אחר – 'ספר הבתים' – על שם ה"ב חלקים של הספר. כל 'בית' הוא דיון נרחב בנושא אחר בתורה, וכולל 'שערים' רבים הקשורים לנושא הכללי של ה'בית'.

כמו כן חיבר גם את הספר 'מגדל דוד', שהוא תיאור מפורט של כל התרי"ג מצוות לפי סדורו של הרמב"ם, ועל פי משנתו. הוא משלב שם את דברי הרמב"ם מספר-המצוות ומשנה-תורה, תוך שהוא מרחיב ביותר בהבאת דברי הרמב"ם במורה-נבוכים. דרכו של רבינו דוד להביא בתחילה את לשון הרמב"ם בראשי-תיבות 'לר"ם' (=ל'שון ר'בינו מ'שה). כמו רוב ספרי חכמי-פרובנס (כמו ספרי המאירי), כך גם ספר-הבתים היה נעלם מעיני הקהל, עד שלאחרונה זכה לגואל, ונדפס בשלש מהדורות שונות ובתוספת הערות מאירות (מהדורת הרב משה הרשלה, מהדורת הרב משה יהודה בלוי, ומהדורת הרב שלום מאיר יונגרמן).

יצירה אלוקית: "בכח אלוקי בלא ספק"

שלא כמו מחברי המשנה, רבי יהודה הנשיא ובית-דינו, וכן מסדרי התלמוד, רב-אשי, רבינא ורבנן-סבוראי – עשה רבינו את המלאכה יחידי. לא ידוע לנו על עוזרים ואנשי-צוות שסייעו לו במלאכתו הגדולה והמקיפה. לבדו כתב וערך את כל חיבוריו, ובכל זאת זכה להוציא מתחת ידו יצירות פאר מופלאות. הדבר מפליא מאד ומעורר השתאות: הכיצד עלה בידו של אדם אחד ויחיד לכתוב חיבורים רבים ונכבדים כאלה?! הפליאה גוברת לאור העובדה שהרמב"ם היה עסוק וטרוד בהנהגת הציבור, ובד-בבד שימש כרופא בחצר המלך ולהמוני העם!

אין זאת, אלא, כדברי הרמב"ם עצמו על חכמינו גדולי התנאים:

וכבר כללו החכמים ע"ה זה הענין כולו בקצר שבאמרים, והקיפו הענין הקפה שלימה עד מאד, עד שאתה, אם תבחן קוצר אותן המילים, איך הביעו זה הענין הגדול והעצום אשר כבר חברו בו חיבורים ולא הכילוהו - **תדע שנאמר בכח אלוהי בלא ספק.**

שמונה פרקים, פרק ה

וכמה נאים ומפעימים דבריו של רבי משה חאגיז:

איש חכם מושלם במעלות כמו שהיה הרמב"ם ז"ל בכל השבע חכמות שנתעסק בהם... **לולי שהקב"ה היה עוזר לו**, לא היה אפשר לכח אנושי לאסוף ולחבר הספרים אשר כתב וחיבר. **משנת-חסידיים, סיום ה'מעלה השלישית בעריכת שפתים'**

ומדברים כלליים אלה על כל חיבורי הרמב"ם, נעבור לכל אחד מהם בפרט, לפי הסדר שבו נכתבו ונערכו לאורך ימי חייו של הרמב"ם.

6. בפרק זה בשמונה פרקים הרמב"ם מבאר כי ראוי להפעיל את כל כוחות הנפש כלפי מטרה אחת: "ידיעת ה' " (על הרעיון הזה חזר גם במשנה-תורה בהלכות דעות פרק ג), והוא מאריך לפרט ולהסביר את יסודות ההשקפה הזו, וכיצד להוציא אותה אל הפועל. דברי הרמב"ם כאן מוסבים על המשפט של חכמים במשנה באבות: "וכל מעשיך יהיו לשם שמים" (אבות מ"ב ה"ב).

ב): "משנת רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי – 'קב' מדה קטנה, כלומר במקומות מועטים הוא נזכר במשנה. 'ונקי' - בכל מקום שנזכר הלכה כמותו". וכדברים אלו כותב הרמב"ם בהקדמתו למשנה, וז"ל: "אלה החכמים שקבלו את המשנה כמו שאמרנו: מהם מי שנתחברו בשמו שמועות רבות כגון רבי מאיר ורבי יהודה, ומהם מי שנתחברו בשמו שמועות מעטות כגון רבי אליעזר בן יעקב, כמו שאמרנו 'משנתו של רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי', כלומר שהם מעטים אבל כולם להלכה".

רבי משה חאגיז

ה'תל"ב (1672) ירושלים – אחרי ה'תק"י (1750) צפת

בנו של רבי יעקב חאגיז, בעל 'הלכות קטנות'. מגדולי דורו, ומראשי הלוחמים נגד השבתאות. היה שד"ר (שליח דרבנן) לאסיפת כספים עבור ישיבתו בירושלים וכך הגיע לארצות רבות, שם עסק [בין השאר] בהדפסת ספרים קדומים. בשהותו באמסטרדם התפרסם במלחמתו העזה (יחד עם ה'חכם צבי') נגד שרידי השבתאים, ואף חיבר ספרי פולמוס כנגדם [בעיקר נגד נחמיה חיון]. מאוחר יותר נסע לאלטונה, עירו של היעב"ץ (בנו של ה'חכם צבי), וסייע בידו במאבק נגד רבי יהונתן אייבשיץ והרמח"ל. בשנת ה'תצ"ח (1738) חזר לארץ ישראל והתיישב בצפת.

רבי משה חיבר כמה ספרים, ומהם: 'לקט הקמח' – ליקוט גדול של קיצור תשובות האחרונים על סדר הארבעה טורים עם הוספות המחבר; 'אלה המצוות' – על סדר תרי"ג מצוות; 'משנת חכמים' – תוכחות מוסר מיוסד על מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם. 'פרשת אלה מסעי' – על ארץ-ישראל, ירושלים, בית המקדש והכותל המערבי; 'שפת אמת' – על מעלתה של ארץ ישראל; ומעט מה'תשובות' ההלכתיות שלו יצאו-לאור בספרו 'שו"ת שתי הלחם'.

מילות ההגיון

מלות ההגיון: חיבורו הפילוסופי הראשון של הרמב"ם

הספר הראשון שכתב הרמב"ם הוא החיבור הפילוסופי, 'מילות ההגיון', כמין מילון המבאר את משמעות ותוכן המילים שבהם משתמשים הפילוסופים, 'בעלי ההגיון'. למעשה, הספר הוא סוג של 'מבוא' לחכמת הפילוסופיה.

את 'מילות ההגיון' כתב הרמב"ם בצעירותו, אך המושגים שהוא יצק בספר המשיכו ללוות את מפעלו ההגותי במשך כל חייו, כפי שניתן לראות בתורתו הפילוסופית של הרמב"ם במורה נבוכים, ואפילו בשמונה פרקים שלו על מסכת אבות⁷.

'מלות ההגיון' מחולק לארבעה עשר שערים, מספר החוזר בכמה מכתבי הרמב"ם⁸, ובראשם במשנה-תורה המחולק גם הוא לי"ד ספרים⁹. הספר תורגם ע"י רבי משה ן' תיבון שהעניק לו את השם העברי 'מלות ההגיון'¹⁰.

פירוש על התלמוד בבלי

הרמב"ם התחיל את כתיבתו התורנית בביאור ה'סדרים' שבתלמוד הבבלי המכילים הלכות הנוגעות לחיי היום-יום של היהודי בכל זמן ובכל מקום: סדרי מועד, נשים ונזיקין. פירושים אלו ברובם לא הגיעו לידינו, אך ברור שהפירוש הוא פרי-עטו של הרמב"ם, מכיוון שהוא עצמו מוסר על כך פרטים בהקדמתו לפירושו על המשנה:

ו**חברתי פירושים על שלשה סדרים מועד ונשים ונזיקין**, חוץ מארבע מסכתות שאני משתדל עתה לכתוב בהם משהו, ו**טרם מצאתי פנאי לכך**. גם פירשתי את [מסכת] חולין לגודל הצורך לה, וזה הוא עסקי שעסקתי בו עם למוד כל מה שלמדתי.

הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות

מורה נבוכים ("ראיתי לחלק המצוות כולם לפי זאת הכוונה אל י"ד כללים" – מו"נ ח"ג פל"ה).
 9. ועל כן מכונה גם הי"ד החזקה.
 10. בדורנו תורגם הספר בשנית, ככל ספריו של הרמב"ם, ע"י הרב יוסף קאפח (שבחר לכנות את הספר "ביאור מלאכת ההגיון").

7. להשערותו של הר"י קאפח, כוחו של ספר זה אינו רק במחשבה ההגותית שלו, אלא גם בלימוד עריכת וסידור הכתבים החשובים שיצאו תחת ידיו של רבינו. לדעתו, הרמב"ם פרס בחיבור קצר זה דרכים להבנת המבנה וההגיון של שפת הרמב"ם, וכן מצויים יסודות רבים להבנת דרכו של הרמב"ם בכתיבת 'הגיון'.
 8. כמו י"ד השורשים של 'ספר המצוות' וי"ד הכללים של

את חוסר הזמן שלו מזכיר רבינו כבר כאן, בפירושו על המשנה שכתב כשהיה צעיר לימים. שוב, לקראת סוף ימי הרמב"ם, כאשר חכמי-לוניל פנו אליו בבקשה לתרגם עבורם לעברית את ספר מורה-נבוכים, דחה רבינו את בקשתם בנימוק שזמנו מוגבל עד מאוד. בהמשך אותה איגרת הרמב"ם מדגיש שכתב את ספרו על התלמוד ב"לישנא דרבנן" (בלשון הגמרא), ומכיוון שלא הספיק לגמור את פירושו על התלמוד, מוגה ומושלם, העדיף לא "להוציאו לאור עולם":

אפילו הפירושים שעשיתי, וכמה עניינים שחיברתי בלישנא דרבנן שהן עדיין אפילות¹¹, לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור עולם.
איגרות הרמב"ם, עמ' תקנח

כאמור, רובם המכריע של ביאורי הרמב"ם לש"ס לא נמצאים בידינו, ואף פעם לא סיים את החיבור. אך קיימות עדויות בכמה ספרי חכמי הדורות, שראו, ואף ציטטו מפירושים אלו. להלן כמה קטעים מהם:

"פירוש מסכת שבת מכתב יד אבי"

הראשון שמצטט את הביאורים הללו, הוא בנו יחידו של רבינו, רבינו אברהם. וכך הוא כותב באחת מתשובותיו:

מועתק מכתב יד אבי זצ"ל שכתבו בפירוש מסכת שבת, ואלו נוסח דבריו... זה הוא נוסח הפירוש אות באות ומלה במלה... (וכאן מצטט ראב"ם את לשון אביו ב'לישנא דרבנן').
תשובות רבי אברהם בן הרמב"ם, סימן ב

מסכתות סנהדרין ושבת: הערות בן הרמב"ם

הפירוש למסכת סנהדרין שהיה כרוך יחד עם הפירוש למסכת שבת בכתיבת יד קדשו של רבינו הגיע לידי רבי בצלאל אשכנזי, בעל שיטה מקובצת, שכידוע היה ברשותו אוצר גדול של ספרים וכתבי-יד. בין השאר הוא מזכיר שבגליון הספר ראה את "כתיבת בנו החסיד רבינו אברהם":

ומצאתי להרמב"ם בפירושו לסנהדרין בפרק זה בורה, וז"ל: "ואמר רבינו יהוסף הלוי (=הר"י מיגאש)...".

כך נמצא בשיטתו (=בחיידושים שלו) לסנהדרין ומצאתיה ישן נושן עם שיטת שבת להרב עצמו, והיה סביב לגליון כתיבת יד בנו החסיד רבינו אברהם. גם העיד הדיין כמהר"ר משה בן אלאשקר על שיטה זו שהיתה מכתבת יד הרמב"ם המפרש.

שיטה מקובצת, כתובות קט, ב

11. כלומר, בלתי שלמות, כדוגמת לשון הקרא בסוף פרשת וארא "כי אפילות הנה".

רבי בצלאל אשכנזי - בעל שיטה מקובצת

ה'ר"פ (1520) ירושלים - שנ"ב (1592) ירושלים

נולד בירושלים, משם ירד למצרים, שם קיבל תורה אצל הרדב"ז שהיה לרבו המובהק. לאחר עליית הרדב"ז לארץ ישראל, מילא את מקומו כ'ראש רבני מצרים'. בין תלמידיו במצרים נמנה רבי יצחק לוריא - האריז"ל. כעבור מספר שנים עלה אף הוא לארץ, ומונה לרבה של ירושלים. ספרו הנודע שיטה-מקובצת מכיל אסיפת פירושים מגדולי הראשונים על הש"ס, כמו, הרמב"ן, הרשב"א, רבינו יונה, הרא"ה והריטב"א. כתיב-היד של חלק מהמפרשים שמביא נאבדו, וה'שיטה-מקובצת' הוא המקור היחיד לפירושים אלו.

מסכת סנהדרין: "מכתיבת יד טהרת הקודש הרמב"ם"

גם מהר"ם אלשקר מודיע לשואליו בשמחה:

דעו לכם כי ה' אנה לידי פירוש סנהדרין מכתיבת יד טהרת הקודש הרמב"ם ז"ל, וכתוב שם דבר זה בעצמו, זה לשונו: ואמר רבינו יוסף הלוי ז"ל....
שו"ת מהר"ם אלשקר, סימן קכא

מסכת ראש השנה: "בא לידי פירוש ראש השנה כתב-יד להרמב"ם"

חידושי הרמב"ם למסכת ראש השנה

השריד היחיד הנמצא בימינו מפירושים אלו, הוא הפירוש למסכת ראש-השנה¹². במסכת זו נידונו מהלך השמש ומהלך הירח לענין קביעת ראשי החדשים והמועדים, תחום שהרמב"ם עסק בו רבות כפי שעיינו רואות בפירושו על המשנה, ובהלכות קידוש-החודש בספר זמנים שבמשנה-תורה.

החיד"א מעיד שהוא ראה מסכת זו בכתב-יד:

הרמב"ם חיבר פירוש על הגמרא תלתא סדרי וחולין, כמ"ש בהקדמתו לפירוש המשניות... ואנכי תולעת בא לידי פירוש ראש השנה כתב-יד להרמב"ם.

שם-הגדולים, ערך רמב"ם

וכאמור, חלקים מפירוש זה קיימים עד לימינו.

1. לראשונה עפ"י כתב-יד בידי ר' יחיאל בריל בספר 'יין לבנון' (פאריס תרכ"ו 1866).

12. פירושו על מסכת ראש השנה נתייחד בכך שהועתק על ידי חכם מפרובנס בשם ר' שמואל שקיל, וכך מצא את דרכו לאירופה. חלקים מפירוש הרמב"ם למסכת ראש השנה נדפסו

רבי משה אלשקר – מהר"ם אלשקר

בערך ה'ר"כ (1460) זאמורה, ספרד – ה'ש"ב (1542) ירושלים

תלמידם של חכמי ספרד בדור שלפני הגירוש ומגדולי החכמים בדור הגירוש. בעקבות הגירוש נדד במדינות רבות ובכולן עסק בתורה והשיב לשאלות. בשנת ה'רפ"ב (1522) עבר לקהיר שבמצרים שם שימש כדיין בבית דינו של הרדב"ז. לעת זקנה עלה לארץ ישראל, ישב תחילה בצפת ואח"כ בירושלים שם נפטר. כתב תשובות הלכתיות רבות לכל קצוות תבל.

מפורסמת במיוחד היא התשובה הארוכה שכתב להגן על כבודו של הרמב"ם נגד הביקורת של רבי שם טוב ן' שם טוב (הראשון) ב'ספר האמונות' (נדפסה בשו"ת מהר"ם אלשקר, סימן קיז). את תשובתו זו פותח רבי משה בשורות הבאות: "השגות שהשגתי על ספר האמונות שחבר החכם ר' שם טוב ן' שם טוב הדובר על הרב הגדול צדיק יסוד עולם הרמב"ם ז"ל עתק בגאווה ובוז... אמר משה קנא קנאתי ליסוד הדת והאמונה, שורש המדע והתבונה, עמוד התורה והחכמה התמימה, הנודע בישראל וביהודה הרב המובהק החסיד הגדול אור העולם ופלאו מושב היקר ושיאו. הוא קדוש הרמב"ם ז"ל".

הלכות הירושלמי

שריד מפירוש הרמב"ם לירושלמי

חיבורי הרמב"ם לתלמוד בבלי הם בגדר 'פירוש', אך יתירה מזו עשה הרמב"ם לתלמוד ירושלמי. שם לא רק שפירש, אלא ערך ספר וחיבור מחודש, ואף העניק לו שם מיוחד: 'הלכות ירושלמי'.

ספר זה הינו חיבור מקיף על מסקנות המשא-ומתן של התלמוד הירושלמי¹³, ולכן קרא הרמב"ם לחיבור הזה 'הלכות ירושלמי' כדי להשוותו למפעל הגדול של רבי יצחק אלפסי (הרי"ף), 'הלכות הבבלי' (הלכות רב אלפסי). הרמב"ם, שהעריץ מאוד את הרי"ף וחיבורו, ביקש כנראה להשלים את המלאכה ולהרחיבה גם על הירושלמי.

באיגרת לרבי נהוראי ב"ר הלל הדיין מגדיר הרמב"ם בעצמו את מטרת החיבור. וגם מעיר שבדומה לפירושו על התלמוד, לא מצא את הזמן הדרוש כדי לסיימו.

לבאר הלכות אשר עשינו אותם מהירושלמי על דרך מה שעשה הרב [הרי"ף] אלו ההלכות מהבבלי... לא מצינו פנאי לבארם.

תשובות הרמב"ם, סימן רנא

פעם אחת בלבד מזכיר הרמב"ם את 'הלכות הירושלמי' בכתביו, וזהו בקשר למנהג אמירת עשרת הדיברות שנהג בבית המקדש אך לא התקיים לדורות:

קוראים עשרת הדברים בכל יום... אלא שכבר בטלום מפני תרעומת המינים, ולא נתבאר בבבלי מה היא תרעומת המינים, אבל נתבאר בתחלת ברכות ירושלמי ואמרו... מפני טינת המינים שלא יהיו אומרים אלו לבדן נתנו לו למשה בסיני, וכבר קבענו לשון זה ב'הלכות הירושלמי' שחברנו. פיה"מ, מסכת תמיד פרק א משנה א

בגניזה-הקהירית נמצאו חלקים מ'הלכות הירושלמי', חלקם בעצם כתב יד קדשו של הרמב"ם, והם יצאו לאור בדור האחרון מבוארים ומפורשים. משרידים אלה אנחנו למדים כי גם סגנון הכתיבה של החיבור דומה להפליא לסגנונו של הרי"ף בהלכותיו על התלמוד הבבלי. בדרך כלל המחבר משתמש בלשונו של הירושלמי עצמו, ומשמיט את כל מה שאינו נוגע להלכה, ואת האגדות שלא קשורות להלכה¹⁴.

13. תמיד שדברים אלו הם מהמהדורה-קמא של פירוש-המשניות, ואם כן, החיבור על הירושלמי חובר לפני 'פירוש המשניות'.

14. את האגדות שיש להם קשר להלכה הותיר הרמב"ם.

13. חלק מ'הלכות הירושלמי' שנמצא בגניזה-הקהירית נדפס ע"י ר"ש ליברמן (ניו יארק, תש"ח). (להבהיר את הרעיון של זה שאף פעם לא גמר וכו'. יש צורך בזה כי עדיין לא הגענו לפרק על פיה"מ. מ.מ.) וראה במהדורת קאפח שם במסכת

רבינו יצחק אלפסי – הרי"ף

ד'תשע"ג (1013) אלג'ר – ד'תתס"ג (1103) ליסנה, ספרד

תלמידים של רבינו חננאל בן חושיאל (הר"ח), ורבינו נסים בן יעקב. הרי"ף הקים את בית-מדרשו בעיר פאס שבמרוקו, ועל שמה נקרא אל-פסי (בערבית – מן פאס). בן 75 נמלט ממרוקו לספרד, בעקבות עלילת שוא. התיישב בקורדובה ומשם עבר לליסנה, שם נפטר בגיל 90.

ספרו הלכות רב אלפסי (הרי"ף) הוא אחד מספרי ההלכה הקדומים והחשובים ביותר. הספר הולך לפי סדר התלמוד, ומביא את ההלכות ללא השקו"ט, לעיתים תוך הוספת הסבר ומילות קישור. בסוף כל סוגיא קובע את ההלכה, לפעמים בפירוש ולפעמים בעצם השמטת הדברים שאינם נוגעים להלכה. הרי"ף מסודר על כל מסכתות מועד נשים ונזיקין, וגם על מסכת ברכות (זרעים) וחולין (קדשים) - העוסקות בהלכות הנוגעות למעשה. הרי"ף לא כתב על פרקים שאינם נוגעים למעשה (כמו חלק ממסכת פסחים העוסק בדיני קרבן פסח, או הפרקים במסכת יומא שעוסקים בעבודת הכהן הגדול). לרי"ף נוספו נושאי-כלים רבים, הבולטים שבהם: פירוש הר"ן, נימוקי יוסף, ורבינו יונה.

הרי"ף נחשב למי שפתח את תקופת הראשונים, ומרן רבי יוסף קארו העמיד אותו כאחד מ"שלשת עמודי ההוראה" שכל בית ישראל נשען עליהם. רובם המכריע של חכמי ישראל בדורות שאחריו קיבלו את פסקיו ללא עוררין. לבית-דינו של הרי"ף היה תוקף יוצא מן הרגיל, ואף היו תוקעים שם בראש-השנה שחל בשבת. בין תלמידיו בולטים הר"י מיגאש ורבי יהודה הלוי.

פירוש על הרי"ף

באותה איגרת לרבי נהוראי ב"ר הלל הדיין, מזכיר הרמב"ם גם את פירושו להלכות הרי"ף, וגם שם מעיר שעדיין לא גמר את הפירוש מפני חוסר הזמן:

אמנם מה שזכרתם על רבינו יצחק (=הרי"ף)... לא ידעתי אם אמר זה רבינו יצחק או לא. וזה שאנחנו חלקנו עליו (=על הרי"ף) בקצת מקומות, כמו שלשים מקום או יותר¹⁵... וכבר עשינו קונדרסין (=קונטרסים) באותם המקומות. אמנם עדיין לא יצאו לתכלית הפעולה כמו שלא הרחיב הזמן לבאר מה שעשינוהו מפירוש הלכות קשות שבכל התלמוד, ולא לבאר ההלכות אשר עשינו אותם מהירושלמי על דרך מה שעשה הרב [הרי"ף] אלו ההלכות מהבבלי... לא מצינו פנאי לבארם.

תשובות הרמב"ם, סימן רנא

את כל הפירושים שהרמב"ם מזכיר באיגרת זו – על התלמוד הבבלי, על התלמוד הירושלמי ועל הרי"ף – חיבר כנראה לפני פירושו על המשנה, עוד בהיותו בארץ ספרד. ולמרות שאלה היו החיבורים שכתב תחילה, כנראה שאף פעם במשך חייו לא גמר את החיבורים האלו¹⁶.

פירוש המשניות

החיבור הראשון שפרסם הרמב"ם במצרים, ונמצא כיום בשלימותו¹⁷, הוא 'פירוש המשניות' – פירוש רחב ויסודי על ששה-סדרי-משנה בשפה הערבית¹⁸. את הפירוש החל רבינו לכתוב בעת מגוריו במרוקו, תחת שלטון שרדף את דת ישראל והציק ליהודים המאמינים בה' ובתורתו, בהיותו בן עשרים ושלש בלבד. כתיבתו נמשכה תוך כדי המנוסה לארץ ישראל והסתיימה במצרים, כאשר היה הרמב"ם בן שלשים שנה.

ואת הנוגע להלכה-למעשה ימצאו במשנה-תורה. לעומת זאת, הפירושים הנחוצים ללומדי התלמוד בחברת תלמידי חכמים שאומנתם בכך, הם בעדיפות שניה לגבי הצרכים של המוני העם (מאמרו של תא-שמע נדפס בספר 'כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים'. כרך ב', ירושלים, תשס"ד).

תימוכין לדבריו ניתן למצוא בדברי רבינו עצמו בכמה מקומות. כנראה שהמקום הבולט ביותר הוא באיגרתו לתלמידו, רבי יוסף ב"ר יהודה, וזה לשונו שם: "...ומטרת הלומדים אבוד הזמן במשא ומתן שבתלמוד, כאלו המטרה והתכלית היא ההכשרה בויכוחים לא יותר. וזה לא היה המטרה העיקרית... ואין המטרה העיקרית אלא ידיעת מה שצריך לעשות וממה להמנע... (אגרות הרמב"ם, עמ' רנח). ועד"ז יש לנו את עדות רבינו אברהם בשם אביו (הובא לעיל בפרק ג – 'מעשה שהיה מבית-מדרשם של הרמב"ם והראב"ם'): "אילו היתה מטרתנו לפרש את החיבור על ידי התלמוד לא היינו כותבים את החיבור".

17. רבינו חיבר חיבורים על הש"ס לפני כתיבת פירוש-המשניות, כפי שכותב בהקדמתו שם, אך כאמור לעיל, אלה לא התפרסמו מעולם (למעט כמה שרידים המיוחסים לרמב"ם, כמו פירושו למסכת ראש השנה).

18. הספר לא התפשט בזמנו במדינות צרפת ואשכנז, בשל היותו כתוב ערבית – שפה שלא היתה מוכרת ליהודים תושבי המדינות הללו.

15. בהקדמתו למשנה כתב הרמב"ם "וההלכות אשר עשה הרב הגדול רבינו יצחק זצ"ל הספיקו בעד כל החיבורים... וביאר שם כל הטעויות אשר נמצאו לאשר היו לפניו בפסקי קודמיו, ואין תפיסה עליו בהם אלא בהלכות מועטות לא יגיעו עד עשר בשום פנים" – והיינו שרק בעשרה מקומות חולק הרמב"ם על הרי"ף. כנראה שמאז ועד כתיבת האיגרת הזו (שנכתבה אחרי הופעת המשנה-תורה) כבר היו בידיו של רבינו למעלה משלושים מחלוקות עם הרי"ף (הערת הרב שילת באיגרות הרמב"ם בהוצאתו).

16. מדוע באמת לא סיים הרמב"ם את פירושו לתלמוד?

מובן שאיש אינו מסוגל לענות על כך תשובה חד-משמעית, ועד אשר לא נמצאו דברים שאמר או כתב על כך הרמב"ם עצמו, אין אתנו יודע עד מה. ובכל זאת ראויים דבריו של הרופ' ר' ישראל-משה תא-שמע (במאמרו 'פירוש הרמב"ם לתלמוד – חידה ודרך פתרונו').

לדבריו, ההנחה כי הרמב"ם לא הוציא לפועל את הרעיון לחבר פירוש על התלמוד כולו רק בגלל חוסר זמן איננה ביאור מספיק. בסופו של דבר שאלת ניצול הזמן תלויה בסדר העדיפויות שהאדם מציב לעצמו, ועובדה היא שהרמב"ם מצא את הזמן הדרוש לכתוב את ספר משנה-תורה, המורה-נבוכים וכמה ספרי רפואה, למרות טרדותיו הרבות.

לכן הוא משער שרבינו לא השלים את פירושו לתלמוד (או את הכשרתו מטייטה לחיבור מוכן להוצאה לאור) כי לפי הרמב"ם, המון העם אכן לא אמור לעסוק בעיון התלמוד,

פירוש המשניות - סדר טהרות
ויניציאה, ה'ש"ו (1545)

כחיבור חשוב בפני עצמו, עומדות ההקדמות של פירוש-המשניות. הרמב"ם כתב חמש 'הקדמות' המהוות בנייני אדירים במחשבת ישראל, ביסודי הדת ובהבנת ההלכה. המפורסמת ביותר מכל אלו, היא ההקדמה לאבות, הידועה בשם 'שמונה פרקים'. הקדמות חשובות נוספות הן ההקדמה הכללית למשנה, שהיא למעשה הקדמה לכל התורה שבעל-פה. וההקדמה לפרק 'חלק' במסכת סנהדרין, שם פורס הרמב"ם את י"ג עיקרי האמונה. חלק מהרעיונות הנמצאים בפירושו זה בקיצור, יחזרו שוב בעתיד במשנה-תורה, ובהרחבה במורה-נבוכים.

בפירושו על המשנה, עוד יותר משאר חיבוריו, מתגלה הרמב"ם

כמנהיג גדול בישראל: כאן הוא מטיף מוסר למידות ישרות, מחנך את צאן מרעייתו ומנחיל להם דעות ישרות, מניח יסודות וכללים באמונה, ובמידת הצורך אף יוצא בחרב ובחנית גם נגד גדולי עולם¹⁹, וכל זאת בגיל צעיר²⁰!

בשנים האחרונות, התגלה אוצר גדול: פירוש-המשניות לחמשה (מתוך ששה) סדרי משנה בכתבת ידו המקורית של הרמב"ם בכבודו ובעצמו!

ספר-המצוות

ספר המצוות
וורשא, ה'תרל"א (1870)

הספר השני שפרסם רבינו, אף הוא בשפה הערבית²¹, הוא ספר-המצוות. בספר זה בירר וליבן הרמב"ם את יסודות מנין המצוות – וכל זה נוגע למבנה יצירתו הגדולה, המשנה-תורה, שהוא למעשה ספר ההלכה של המצוות.

ספר-המצוות פותח ב"ד 'שורשים' שהם כללים ברורים וחדים, הקובעים איזו מצווה ראויה להיכלל במנין תרי"ג המצוות ואיזו לא. למעשה, י"ד השורשים הם עיקר החיבור, ועפ"י שורשים אלו כתב את החלק השני של הספר, שהוא פירוט תרי"ג המצוות, מחולק לרמ"ח מצוות עשה ושס"ה מצוות לא-תעשה. על י"ד השורשים חיבר הרמב"ם ספר השגות שלם, וכנגדו קמו במהלך הדורות, נושאי-כלים להגן על הרמב"ם מפני השגותיו.

הרמב"ם לא כתב בפירושו מתי הוא כתב את ספר-המצוות²².

19. דוגמא אחת המלמדת על הכלל: בפירושו למסכת ראש השנה (פ"ב מ"ז) מאריך רבינו בדרכי קידוש החודש ומדגיש כי הדבר נוגע לעיקרי האמונה וכותב: "ואני מתפלא על אדם שמכחיש ומתוכח בדבר הברור ואומר שדת היהודים אינו בנוי על ראיית החדש אלא על החשבון בלבד...". והדברים הללו מכוונים נגד רבינו סעדיה גאון!

20. דוגמאות לכל אלו יבואו בפרקים על פירוש-המשניות.

21. דבר זה מעורר פלא, שהרי זהו ספר שנכתב כהקדמה

22. כנראה שהיה זה בתקופה שבין חתימת פירוש-המשניות והתחלת כתיבת המשנה-תורה, ששניהם היו באותה שנה (ד'תתקכ"ח 1168) – תקופה קצרה מאוד. יש גם מקום לשער, שאת כתיבת ספר-מצוות התחיל עוד בשעה שכתב את פירוש-המשניות. ראה על זה להלן בריש פרק ט – 'מתי כתב הרמב"ם את ספר המצוות?'

ה'חיבור הגדול': משנה-תורה

משנה תורה, ויניציה, ה'של"ד (1574)
המהדורה שיצאה לבקשתו של מרן ר"י קארו, על ידי הרמ"ע מפאנו

'החיבור הגדול'²³ של רבינו, הוא "היד החזקה אשר עשה משה" – ה'משנה תורה' בן י"ד הספרים. חיבור זה, הנקרא לעיתים 'רמב"ם', כולל את הלכות כל התורה כולה, על פי סדר מיוחד שיצר הרמב"ם ובסגנונו המיוחד. על היצירה הזו, אמרו רבותינו, חכמי ישראל בדורו ובדורות הבאים: "כמוהו לא היה לפניו מלך בכל המחברים"²⁴, "ואחריו לא יהיה כן"²⁵. "לא קם כמוהו מימות רב אשי"²⁶!

"יישר כח ממשה רבינו!"

עשר שנים תמימות עמל הרמב"ם לכתוב את י"ד הספרים²⁷, מ"יסוד היסודות" בתחילתו, ועד "מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" בסופו. הוא החל את המלאכה הגדולה בגיל שלשים, בשנת ד'תתקכ"ח (1168), וסיים אותה בשנת ד'תתקל"ז (1177), לפני שהגיע לגיל ארבעים!

מסופר²⁸ כי "בלילה שהשלימו, בא לו בחלום רבינו מימון אביו ואדם אחר עמו, ואמר לו אביו: הנה לך

חיבורו בשלשה כתרים" (ראה באריכות בפרק יב). וכן כותב רבי אהרן ב"ר משולם מלוניל לרמ"ה: "אמנם מימות רבינו ורב אשי לא קם בישראל עוד כמשה, להפליא עצה להגדיל תושיה... כי לא שמענו באזנינו ולא ספרו לנו אבותינו חבור ספר אשר חובר אחרי חבור הגמרא כחבור ספר משנה התורה" (אגרות הרמ"ה, סימן כא).

כשלוש מאות שנה אחר כך קובע רבי שלמה בן שמעון דוראן, הרשב"ש, בספרו מלחמת מצוה: "מימות רב אשי לא קם כרבינו משה – רבינו הגדול".

וכמאה שנה אחריו כותב הפוסק הנודע מראשוני האחרונים, רבי שמואל די מדינה: "אך ידענא כי חכמת הרמב"ם ז"ל גדלה עד השמים, ובכל החכמות לו עשר ידיים. גם חבור ה"ד מעיד על מי שחברו שאין כמוהו משעה שנחתם התלמוד עד עתה" (ש"ת מהרשד"ם, חלק יו"ד, סימן קצב).

27. "ומודיע אני משה להדרת הרב ר' יהונתן הכהן, וכל החכמים והחברים הקוראים את כתבי... כמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקבוץ חבור זה" (אגרות הרמב"ם, עמ' תקב).

28. סדר הדורות, מתוך קונטרס כתב-יד בשם רבי דוד הנגיד (נכדו של הרמב"ם), הובא בשם-הגדולים – מערכת גדולים מ'.

23. השם שהעניק הרמב"ם לספרו בכמה מקומות בכתביו.

24. כלשון רבי יוסף ב"ר טודרוס הלוי, ממתנגדי המורה-נבוכים (!), בלהט הויכוח (קבוצת מכתבים, איגרת ב): "כמוהו לא היה לפניו מלך בכל המחברים... לא שמענו על זולתו שקלל תורה שבעל-פה".

25. וכך משבח את הספר רבינו מנחם המאירי: "חיבור כולל ושלם, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, לפניו לא היה כן מחבורי הגאונים והרבנים... ואחריו לא יהיה כן" (הקדמת המאירי לבית-הבחיירה).

26. במילים אחרות: כולם מודים ומכירים במעמדו המיוחד של התלמוד הבבלי כעיקר התורה שבעל-פה לדורות עולם – כדברי הרמב"ם עצמו בהקדמתו למשנה-תורה: "רבינו ורב אשי וחבריהם סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה". ובאותה מידה, מאז חתימת התלמוד בידי רב אשי ועד הרמב"ם, לא קם מחבר ולא נוצר חיבור שהשפעתו גדולה כמו המשנה-תורה.

במרוצת הדורות, רעיון ההשוואה של חיבור המשנה-תורה לחתימת התלמוד קיבל ביטוי על-ידי כמה מגדולי הראשונים והאחרונים. הנה כמה דוגמאות: רבי יוסף הלוי אבולעפיה (אחיו של רבי מאיר הלוי אבולעפיה – הרמ"ה) כותב: "לא קם כמוהו מימות רבינו ורב-אשי הרב הגדול רבינו משה זצ"ל... וכמוהו לא היה לפניו מלך בכל המחברים, להכתיר

זה משה רבינו! ונבהל. ואמר לו: באתי לראות מה שעשית, וכשראה אמר: יישר כחך!".
ואכן, דומה שמאז ועד היום, לא רק משה רבינו אומר לרמב"ם "יישר כוח", אלא עם ישראל כולו לא חדל מלהעריך ולהוקיר את היצירה הגדולה של רבינו משה.

לשון הזהב

בעלי הכללים קבעו²⁹ כי "כל דברי הרמב"ם הם בתכלית הדיוק ויש לדקדק ולפלפל בדבריו כאשר תוכל לדקדק בגמרא עצמה".

כוונתם בדברים אלו היא דווקא למשנה-תורה, שהרי את הספר הזה, שלא כשאר חיבוריו, כתב הרמב"ם בלשון הקודש, לשון שהתפרסמה בכינוי 'לשון הזהב'³⁰. בעקבות זאת מרבים חכמי-ישראל, מאז ועד היום הזה, לדייק ולדקדק דווקא במשנה-תורה³¹, לא רק בתוכן הספר, אלא גם בלשונו הברורה, המדויקת והצחה.

הרואה את הנולד

על ההצלחה הגדולה של פעלו, מעיד רבינו עצמו באיגרת שכתב כארבע עשרה שנה לאחר סיום המלאכה³²:

ונראה לנו שאנחנו קרבנו והקלנו עניינים רחוקים עמוקים, וקיבצנו וחיברנו עניינים מפורדים ומפורדים... וכן עשינו גם בחיבור הגדול המכונה משנה-תורה אשר לא יכירו מעלתו אלא המודים על האמת מאנשי הדת והחכמה, כשיהיה להם שכל טוב והכרה בדברי החיבור, וידיעה בפיזור הדברים ההם אשר קבצתים ואיך סידרתים.

איגרת תחיית המתים

מדברי רבינו כאן עולה כי לא היה לו שום ספק בהצלחת המפעל, אך מאידך היה מודע היטב לכך, שעדיין לא כולם "הכירו את מעלתו" של הספר, ויש אף כאלו שהתנגדו לו בכל תוקף³³. "איזהו חכם? הרואה את הנולד". כשם שחזה הרמב"ם את המחלוקת שעתידה לפרוץ, כך ראה והבין כי במשך הזמן תשקוט הסערה וההתנגדות תעלם, וסוף-כל-סוף "כשתסור הקנאה... יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו" – נבואה שאכן התקיימה במילואה.

וכך הם דברי המחבר שכתב לתלמידו החביב, רבי יוסף ב"ר יהודה:

וכל מה שספרת לנו ממי שלא יקבלו כפי שראוי לקבלו – אמנם כל זה הוא בזמני, אבל בזמנים הבאים, כשתסור הקנאה ובקשת השררה, יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו, ויונח זולתו בלא ספק... וזה כלל אחר: יורה שלא ארע לי מה שלא עלה על לבי.

איגרות הרמב"ם, עמ' ש

ואכן, על אף שמאז ימי הרמב"ם התקבלו בקהילות הספרדיות והאשכנזיות, חיבורי פסיקה אחרים כמו ה'ארבעה טורים' של רבי יעקב בן הרא"ש, והשולחן-ערוך של מרן רבי יוסף קארו עם הגהות הרמ"א, בכל זאת לא פחתה ההערצה העצומה למשנה-תורה של הרמב"ם, ולא נס ליחה³⁴. אדרבה, מדור לדור היא הולכת וגוברת, ומספרם של לומדי הרמב"ם, ההוגים בו, המדייקים בפסיקותיו ועמלים על דיוקי לשונו, רק הולך ומתעצם.

29. יד מלאכי כללי הפוסקים כללי הרמב"ם והראב"ד, וכביסוס לדבריו מציין ל"משפטי שמואל סימן ק"ך והמגדל עוז בדוכתי טובא".

אישות פי"ז ה"י).

32. בשנת ד'תתקנ"א (1191).

33. כפי שנתאר בהרחבה בפרק יד - 'טענות וביקורות על המשנה-תורה'.

30. ראה על זה בפרק יב - 'להכתיר חיבורו בשלשה כתרים'.

34. ראה על זה בפרק יז - 'קול גדול ולא יוסף: השפעת המשנה תורה לדורות'.

31. וכדברי רבי מאיר שמחה הכהן מדינסק: "אולם נראה דיש כאן דקדוק גדול ללשונו הזהב..." (אור-שמח, הלכות

חבל על דאבדין

רצתה ההשגחה העליונה וכתב ידו המקורי של הרמב"ם לפירוש-המשניות השתמר ולא אבד, כפי שהזכרנו לעיל. למעשה, פירוש-המשניות כתוב במקורו בערבית, שפה שרוב תופסי התורה אינם מצויים בה, ומשום כך לא כולם יכולים ליהנות לגמרי מגילוי זה. לעומת זאת, לדאבונו, כתב-היד המקורי של המשנה-תורה, הספר שכל בית ישראל נשען עליו, והספר שבו מדייקים והוגים – אבד ואיננו. והרי אילו היה לפנינו היה פותר הררי ספיקות! ולא נותר אלא לומר בצער 'חבל על דאבדין'.

יוצאים מכלל זה הם כעשרים דפים בלבד מספר-משפטים (בעיקר מהלכות שכירות) שנשתמרו בגניזה הקהירית בכתב-יד קדשו של הרמב"ם והתגלו בדורות האחרונים³⁵. אגב: יש בעמודים הללו הצצה נדירה ל'שולחן העבודה' של רבינו: כל עוד היה הרמב"ם בחיים חיותו לא נחתם המשנה-תורה לגמרי, ובדפים אלו אפשר להבחין כיצד נהג לכתוב ולמחוק, לשנות ולתקן, הן בלשון והן בתוכן, בין השיטין ובשולי הגליון.

מורה נבוכים

מורה נבוכים עם מפרשים
ויניציה, ה'שי"א (1550)

כשם שעל ידי חיבור המשנה-תורה היה רבינו משה בן מימון לרבם המובהק של כלל ישראל בהלכה, כך באמצעות המורה-נבוכים³⁶ היה למורם ומדריכם בהשקפה, והוא זה ששינה את אופן המחשבה היהודית לדורות עולם.

ה'מורה', שנכתב בערבית, הוא ספר המוקדש לליבון יסודות במחשבה, כמו: ביטויי 'הגשמת הבורא' (אנושיות כלפי הקב"ה), ביאור מעשה-בראשית ומעשה-מרכבה, השגחה פרטית, מהות הנבואה וטעמי המצוות.

גם קודם הופעת אורו הגדול של הרמב"ם, היו מגדולי ישראל שנגעו ואף העמיקו בסוגיות אלו³⁷, אך ספרו של הרמב"ם הוא מקיף ויסודי יותר מכל קודמיו, וכעדותו של רבינו עצמו כי בנושאים שבהם דן ה'מורה' "לא נכתב בהם ספר באומה בזמני הגלות הללו"³⁸!

כעשר שנים אחר שסיים את המשנה-תורה, החל הרמב"ם בשנת ד'תתקמ"ז (1187), בכתבת ה'מורה', וסיימו בערך בשנת ד'תתקנ"א (1191). שלא כמו המשנה-תורה שנכתב בשעה שהיה הרמב"ם שרוי בשקט ובשלווה יחסית, ופרנסתו היתה מצויה לו בעזרת אחיו ר' דוד, הרי שבעת כתיבת ה'מורה' המצב היה שונה לחלוטין: בעקבות מותו של אחיו נאלץ הרמב"ם לשמש כרופא, דבר שגזל ממנו זמן רב וכמעט שלא נותר לו פנאי לעצמו, ובנוסף לכך היה מעורב מאד בעסקי הקהל.

ספר לתלמידו החביב

למרות הכל, נטל הרמב"ם על עצמו את המשימה הגדולה לכתוב את ה'מורה', וזאת בעקבות בקשת

36. מורה-הנבוכים (עם ה"א). כך הוא נזכר בכמה מכתבי הראשונים. אמנם הקיצור המקובל הוא: 'מו"נ' בראשי-תיבות.

37. הספר הראשון הנמצא בידינו בתחום זה הוא האמונות-והדעות של רבינו סעדיה גאון. אחריו היה 'הכוזרי' של רבי יהודה הלוי.

38. דברי הרמב"ם בהקדמת ה'מורה'.

35. עמודים אלו נמצאו בין קטעי הגניזה הקהירית, נתגלו לאוצר הספרים הבודליאני אשר באוקספורד, אנגליה, ונדפסו לראשונה בספר 'קטעים מספר יד החזקה לרבינו משה בן מימון', לונדון, ת"ש. דפים נוספים מספר הרמב"ם יצאו לאור ב'המכילתא דרשב"י' מאת הרב מ"מ כשר, הוצאה שנייה, ירושלים תש"מ, עמ' ר"ד ואילך.

והפצרת תלמידו החביב רבי יוסף ב"ר יהודה שהיה מושלם בידיעת התורה, אך נבוך מול פשטי המקראות שהיו נראים לו כסתירות. תלמיד זה הוא שעורר את רבינו לחבר את ה'מורה נבוכים'³⁹. ומאחר שהספר כבר נכתב, לא מנע רבינו את אורו אף משאר ה'נבוכים'.

כברק המבריק: מושגי האמת נוצצים ונעלמים

שונים שני חיבוריו הגדולים של הרמב"ם זה מזה כמטחוי קשת – בעוד המשנה-תורה ההלכתי נכתב לכל יהודי "לקטן ולגדול"⁴⁰, דבר המודגש בכל פרט בספר, הרי את ה'מורה' כתב ליחיד-סגולה ואנשי-מעלה, וכולו אומר "כבוד אלוקים הסתר דבר"⁴¹.

את ההבדל הזה אנו למדים מדברי הרמב"ם עצמו, וכך כותב המחבר:

כללו של דבר: אני הגבר... לא אמצא עצה ללמד אמת אלא על ידי כך שיתאים למעולה אחד ולא יתאים לעשרת אלפים סכלים. הריני מעדיף לאמרו בשבילו ולא אחוש לגינוי אותם ההמון המרובים. ואטפל בהצללת אותו הנעלה היחיד.

הקדמת הרמב"ם למורה-נבוכים

מטבע הדברים, כיוון שכל אחד משני ספרים אלו מיועד לקהל שונה, בחר המחבר לשנות את סגנון הכתיבה בין ספר לספר. ואכן, רבינו הרמב"ם הראה את כשרונו הנפלא בעריכת חיבוריו. המשנה-תורה, שמיועד להיות חיבור 'עממי' השווה לכל נפש, נכתב בשפה ברורה ונערך כבנין תלפיות מרהיב, המסודר בטוב טעם ודעת. לעומת זאת, את ה'מורה' חיבר כ'מסתיר ומגלה' – **מסתיר** למי שלא מיועד לעמוד על דעתו האמיתית של מחברו, ו**מגלה** למי שיש לו הכנות מרובות בחכמת הפילוסופיה ובאמונת ה' טהורה.

בהקדמתו ל'מורה' הרמב"ם מזהיר את הקוראים, שאילו יבוא אדם ללמוד את ה'מורה' ללא הכנה והכשרה ראויה (אף אם הוא גדול בלימוד התורה), הוא עלול להנזק עד כדי "כפירה מוחלטת":

דע כי ההתחלה (=שיפתח האדם ראשית לימודיו ותחילת השכלתו) במדע זה מזיק מאוד... אם יתחיל במדע הזה האלוקי, לא רק שיגרום בלבולים בלבד בדעותיו, אלא אף כפירה מוחלטת! והרי הוא דומה לדעתי כמי שמזין את הנער היונק בלחם-חיטה ובשר ושתיית יין שהוא ימיתו בלי ספק, לא מפני שהם מאכלים רעים ובלתי טבעיים לאדם, אלא בשל חולשת הניזון בהם מכדי לעכלם כדי שתושג בהם התועלת.

מורה נבוכים, חלק א פרק לג

ואכן, נושאים כה עמוקים ומופשטים לא יכולים להיכתב בסגנון המקובל והרגיל, ולכן את דרך הלימוד במושכלות הללו, מדמה המחבר ל'הברקת הברק', שברגע אחד מאיר אל תוך ההבנה וברגע שאחריו הוא מתרחק כלא היה.

וכך הוא כותב:

ולכן אל תבקש⁴² ממני כאן אלא ראשי הפרקים, ואפילו אותם ראשי הפרקים אינם אלא ב'מאמר' זה לפי סדר ולא ברציפות, אלא מפוזרים ומעורבים בענינים אחרים ממה שאני חושב לבא. כי מטרתי שיהיו מושגי האמת נוצצים מתוכם ושוב נעלמים.

39. ומעשה שהיה כך היה: תלמיד זה הגיע למצרים ממרחקים כדי לקבל תורה מהרמב"ם. כאשר הבחין רבינו בכישרונותיו ורצונו העז לעמוד על כל דבר-שכל, החל להשפיע לו מטובו וחכמתו לרוב ובמשך הזמן נוצרה אהבה חזקה בין הרמב"ם ורבי יוסף. התלמיד הפציר ברבו שיגלה לו את "סודות ספרי הנבואה", ואכן הרמב"ם הסכים לערוך בשבילו את ה'מורה'.

40. כלשון הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "וראיתי לחבר... דברים ברורים קרובים נכונים... עד שיהיו כל הדינים גלויין לקטן ולגדול בדין כל מצוה ומצוה".

41. משלי כהב.

42. הספר נכתב בלשון נוכח-יחיד, כיון שהוא יועד בעיקרו לרבי יוסף ב"ר יהודה.

ה'מורה' לא יועד לכל אדם, אלא כדברי הרמב"ם בהקדמתו שם, "לך ולדומים לך, ומעטים הם". ב"מעטים" אלו התכווין הרמב"ם ליחיד סגולה אלו כמו רבי יוסף ב"ר יהודה, שכבר השיגו את השלמות הרצויה בלימוד התורה ובאמונת הבורא,

...ולא תחשוב שהסודות העצומות ההם ידועות עד תכליתם ואחריתם לאחד ממנו – לא כן! אבל פעם יוצץ לנו האמת עד שנחשבנו יום (=שנראה את האמת כאילו היא יום), ואחר כן יעלימוהו... עד שנשוב בליל חשוך (=חוסר ידיעה כאילו הוא לילה ואפילה)... ונהיה כמי שיברק עליו הברק פעם אחר פעם.

הקדמת הרמב"ם למורה נבוכים

וכאן אנו עדים לתופעה נדירה ונפלאה: בספריו הקודמים כבר הוכיח רבינו את יכולת כתיבתו בשפה הערבית, בלשון הגמרא ובלשון המשנה, וכעת, ב'מורה' מתגלה לפנינו סגנון כתיבה חדש – סגנון שיגרום לספר להיות חתום וסתום בפני מי שאינו ראוי לו!

ייתכן גם שאדם ילמד את ה'מורה' ויתייגע בכל כוחו ללמוד את כל הספר ולהעמיק בכל מילה, אך לאמיתו של דבר, למרות שהוא סבור שהוא מבין את הדברים על בוריים, לא כיוון כלל לדעת הרמב"ם!

המחלוקת וההתנגדות הגדולה

מורה נבוכים עם מפרשים
ורשה, תרל"ב (1872)

התרגום של המורה-נבוכים מערבית ל'לשון הקודש', נשלם בחיי הרמב"ם בידי האמונות של רבי שמואל ן' תיבון מפרובנס, שקיבל הדרכה לתרגום הספר מהמחבר עצמו, ובתרגומו פתח את הספר לעיונם של חכמי צרפת ואשכנז. יחד עם זאת, עם התרגום פרצה גם המחלוקת וההתנגדות הגדולה לרמב"ם.

על המחלוקת הגדולה הזו נאריך במקום אחר⁴³, אך כאן נציין כי כשם שלגבי המשנה-תורה, הרמב"ם ראה את הנולד וצפה את ההתנגדות, אלא שהיה בטוח כי בסופו של דבר ההתנגדות תשקוט והחיבור יתקבל, כך גם לגבי המורה-נבוכים. רבינו ראה מראש את העתיד-לבוא, וכאמור, חשש כי אפילו גדולי ישראל שהוגים יומם ולילה בים-התלמוד, אך אם אין להם מספיק ידע מוקדם בחכמת הפילוסופיה, עלולים לטעות ולהשתבש בהבנת הדברים.

וכך מעיד במפורש בנו רבינו אברהם:

ואין עליהם תלונה שלא הבינו דברי מורה-הנבוכים וספר המדע, כי אין להם כח מדע, "כי כאיש גבורתו"⁴⁴.

...והוא אבא ז"ל ראה בעין שכלו וידע הנולד, כי החכם יראה הנולד, וידע כשיתפשט זה הספר של מורה הנבוכים ויעמדו על דבריו רבים, יוקשה על המשתבשים בחכמתם החכמים בעיניהם, ואמר שכוונתו ללמוד חכם אחד דרך האמת ואע"פ שלא יבינו דבריו אלף כסילים.

מלחמות ה', מהדורת הרב ה. מרגליות, מוסד הרב קוק, עמ' נה

הפולמוס סביב ה'מורה' היה חריף ביותר: עדות בישראל התפלגו, חרמות הוכרזו והספר נשרף⁴⁵, ועד עצם היום הזה יש מתנגדים ללימוד ב'מורה נבוכים'.

43. ראה ספר-המבוא, כך ג, בפרק על ה'המורה'.

44. שופטים ח:כא.

45. לא רק את ה'מורה' שרפו אלא גם את 'ספר המדע', הספר הראשון של המשנה-תורה. רבינו אברהם בן הרמב"ם במכתבו ששלח לקהילות פרובנס כדי להגן על כבוד אביו ותורתו, פרס את סיפור המחלוקת כפי שהגיע לאוזניו: "הוציאו הקול

בארצנו כי ספרי הרב אבינו ז"ל, מורה-הנבוכים וספר המדע שרפו אותם, החלק האחד מאנשי מונפשל"ר בכח השרים העוזרים אותם... ולא ידענו הדבר על בוריו עד שבאה לידנו מעכנ... מגילת ספר, נותנת אמרי שפר, הגידה לנו המעשה האיך היה מתחילתו ועד סופו, ושריפת הספרים היאך נשרפו... (מלחמות ה', מהדורת הרב ה. מרגליות, מוסד הרב קוק, עמ' נה).

הגיעו דברים לידי כך שאחד מגדולי ישראל, רבי יעקב עמדין, כתב שלא הרמב"ם חיבר את הספר!:

ספר מורה-הנבוכים אינו מעשה ידי אומן המחבר הגדול הרמב"ם, אלא מאחר שרצה ליחנק, תלה עצמו באילן גדול⁴⁶... או שמא תרי הרמב"ם הו⁴⁷.

סידור היעב"ץ, בית יעקב, חלון שביעי

אף שדעה זו של היעב"ץ לא נתקבלה⁴⁸, עובדה היא שלמעשה מכמה בחינות, הספר היה, ונשאר עד היום הזה, סוד חתום, וכפי שהרמב"ם עצמו קרא לנושאים הנידונים בו "סודות התורה".

סתומה (כמו דברים אחרים מפרי עטו שלא מובנים). ולא זו בלבד אלא שהיעב"ץ עצמו בפירושו למשנה-תורה מתייחס למורה-נבוכים כחיבור של הרמב"ם כדבר פשוט, מבלי כל הסתייגות! וז"ל: "אכן הרב במורה נבוכים הרבה לחקור... און ותקן משלים הרבה, והוא יסוד הספר ההוא. כוונתו היתה לשם שמים, לפי זמנו דיבר שגברה האפיקורסות בעולם באין מכלים דבר, אמנם אינו שווה לכל נפש ולמי שאינו שלם בדעת" (יד יעבץ, הלכות יסודי התורה פ"א ה"ד).

48. ולכן מצאנו שהיו גדולי ישראל במשך הדורות שעסקו ב'מורה'. ראה על זה בספר-המבוא, כך ג, בפרק 'המורה'.

46. עפ"י הגמרא (פסחים ק"ב, א), "אם בקשת ליחנק היתלה באילן גדול" ומפרש רש"י "אם בקשת ליחנק - לומר דבר שיהיה נשמע לבריות ויקבלו ממך. היתלה באילן גדול - אמור בשם אדם גדול".

47. בן-דורו של היעב"ץ הוא החיד"א (ב'שם הגדולים' ערך הרמב"ם) מצא לנכון להתייחס לדברים אלה של היעב"ץ ומפריך אותם בנימוק שבעת הפולמוס הגדול נגד 'המורה', אף אחד ממתנגדי הרמב"ם לא טען שהרמב"ם לא היה המחבר. בנוסף לכך, רבינו אברהם בן הרמב"ם הזכיר כמה וכמה פעמים את 'המורה' בשם אביו. ודברי היעב"ץ נשארו חידה

רבי יעקב ב"ר צבי עמדין - יעב"ץ

ה'תנ"ח (1698) - ה'תקל"ו (1776) אלטונה, גרמניה

בנו של ה'חכם צבי'. מכונה רבי יעקב כ'יעב"ץ' ר"ת - יע"קב ב"ן צ'בי, וכפי שהוא מסביר בעצמו: "מעשה כשהייתי תינוק מורכב בחיקו של אבא מארי ז"ל הגאון החסיד צבי, תפארת ישראל, ושאלתי פעם אחת על חתימתו הקצרה, צבי בלי זכרון שם אביו ז"ל, והשיבני דבר: "הלא היא ר"ת: צבי בן יעקב". ובפיו מלא [המשין] לאמר: "כשתזכה אתה בני להתחכם בתורה, ותכתוב ספרים ודברי חכמה, ותחתום שמך עד"ז - יעב"ץ", ר"ת: יע"קב ב"ן צ'בי" (מתוך הקדמתו ל'שאלת-יעב"ץ').

עד גיל שבע-עשרה למד תורה אצל אביו ה'חכם צבי', ואחר כך למד באמסטרדם. בשנת ה'תפ"ח (1728) נתקבל לאב"ד בעיר עמדין, ומאז נודע בשם 'רבי יעקב עמדין'. ארבע שנים כיהן ברבנות, אך עקב חריפותו ועמידתו על האמת, התפטר מכהונתו. מאז, סירב לכהן ברבנות עד סוף ימיו, והתפרנס מעסקי המסחה. עקב נסיונו העגום ברבנות, היה נוהג לומר בדרך הלצה: "ברוך אתה... שלא עשני אב"ד" (ר"ת: א"ב ב"ית ד"ן - משחק מילים מברכות השחר: "שלא עשני עבד"). אחר כך חזר לעיר מולדתו אלטונה, ולימים, קיבל רשות ממלך דנמרק לייסד בית-דפוס באלטונה, וכך הדפיס את ספריו בכוחות עצמו.

קנאי בן קנאי היה היעב"ץ. וכמו אביו ה'חכם צבי', כך גם היעב"ץ לחם בכל עוז נגד כל מה שראה בו סטייה שבתאית (מכת שבת-צבי). בעוז רוחו חרץ את דינו של רבי יהונתן אייבשיץ כשבתאי. וכך היה המעשה: בתקופה מסוימת באלטונה פרצה מגפה שפגעה קשות ביולדות, ובהיות רבי יהונתן אייבשיץ ידוע כעושה נפלאות, בעל קבלה מעשית, וכותב קמיעות, פנו אליו הציבור שיכתוב להם קמיעות. אחד ממתנגדי רבי יהונתן, פתח את אחד הקמיעות, והעלה כי לדעתו יש בהם רמז שבתאי, והציג אותו לפני היעב"ץ. רבי יעקב הכריז כי כותב הקמיע הזה אחת דינו - שבתאי, ומאז החל פולמוס חריף ביניהם, שלא פסק כל ימיהם.

ר"י עמדין היה סופר מהיר וחיבר כחמשים ספרים בכל תחומי התורה, ומהם: לחם שמים - פירוש על המשנה; שאילות יעב"ץ - שו"ת בהלכה; מור וקציעה - פירושים וחיידושים על שו"ע; תורת הקנאות - על מלחמתו ברבי יהונתן אייבשיץ. אחד מספריו המפורסמים, הוא פירושו המעמיק והמקיף לסידור התפילה. פירושו נכתב על דרך הפשט והסוד, וכלל בו גם דקדוקי נוסחאות, והלכות. לפני כל קטע של התפילה, הוא מוסיף הקדמות, ומבהיר למתפלל לפני איזה קטע הוא עומד, וכיצד ראוי לו לכוון. חשיבות היסטורית נודעת לחיבורו 'מגילת ספר', בספר זה סקר את קורות חייו ותולדות אביו ה'חכם צבי', וזכרונות עצמו.

ה'מורה' והגאונים מדווינסק

מפענח צפונות

בירורי שיטות הגאון הרוגצ'ובי,
ירושלים, ה'תשל"ו (1976)

יחס נוסף בלתי צפוי למורה-נבוכים, מתגלה בכתביו של גאון הדורות, רבי יוסף רוזין, המכונה הגאון הרוגצ'ובי (נפטר בשנת ה'תרצ"ו-1936). הגאון למד את ה'מורה' לפי דרך ההלכה, כלומר, הוא לקח מושגים פילוסופיים מובהקים מה'מורה', וביאר דרכם סוגיות קשות בתלמוד, והלכות במשנה-תורה. סדר ספריו על הרמב"ם נקראת: 'צפנת פענח'.

תלמידו, הרב מנחם מנדל כשר, חיבר ספר המפענח את מושגיו של הרוגצ'ובי (כולל גם מושגים ב'מורה'), שקרא לו: מפענח-צפונות⁴⁹. כך, שהמושגים הפילוסופיים של הרמב"ם ב'מורה', כמו 'חומר' וצורה'; 'כמות' ו'איכות'; 'פועל, פעולה ונפעל'; 'נקודה' ו'הרכבה' – הופכים לדרך ללבן סוגיות בגמרא!

את היחס המכובד ל'מורה' מצינו גם אצל בן-עירו (דווינסק) וזמנו של הרוגצ'ובי, הלוא הוא רבי מאיר שמחה הכהן (נפטר בחודש אלול ה'תרפ"ו 1925). בפירושו הגדול על הרמב"ם – אור-שמח – מרבה הוא להביא ולצטט מספר מורה-הנבוכים כהמשך וסייעתא לדברי המשנה-תורה⁵⁰.

במיוחד יש לציין לאריכות הגדולה בהלכות תשובה בקשר לשאלה המפורסמת של ידיעה ובחירה⁵¹, שם מאריך האור-שמח להצדיק את הרמב"ם מהשגת הראב"ד. מעניין הדבר שרבי שמחה הכהן כתב זאת בצעירותו כתשובה לאחד ממכיריו כשהוא מתחנן "שמע נא בקול משה עבד השם בן מימון", ואף מצא הגאון לנכון להעתיק את כל האריכות בספרו ההלכתי האור שמח.

הנה קטע קצר מתוך האריכות:

להבין דברי רבינו אעתיק מה שכתבתי בימי עלומי... [אחר אריכות, מסיים]

סוף דבר אין לך תירוץ על השאלה העמוקה, וכבר משלו משלים, כמו שניים מתכסים בשמלה אחת אשר אינה מחזקת לכסות רק אחד, כאשר ימשוך ויתכסה זה, יתגלה זה, ככה קצר מצע השכל לקבץ בידיעתו הידיעה עם הבחירה, וכאשר יחזיק האחת תתנגד השנית, והשמאל או הימין, לבד תשית לבן מימון, הוא רבינו משה בספרו המדע באורך, כי הבורא יתברך ודעתו אחד, ודעתו אינו נוסף עליו כו', רק הוא עצמותו יתברך, עד כי לא יכולים לגדור בשם מדע כלל, כי הוא לא יוגדר בהשגות הנבראים, וכמו שלא יכול האדם להשיג הבורא, ואם נשיג הבורא שאינו מושג כלום, אין זה קוצר השגתינו והיא תפארתינו, כאשר אמר החכם "תכלית ידיעה שלא אדעך", וכאשר לא יוכל החוש הראות להשיג דבר הנשמע, ששניהם מוגבלים, איך יתכן שדעתנו תשיג דעת הבורא, שאינו נוסף עליו, רק ממעשיו הכרנוהו שהוא נעדר מהעדר הידיעה, ואיך ומה אינו מושג, ואיך תרצה להתבונן איכות ידיעתו, וזה ממש כאשר תשאל מהות ואיכות חלילה וחלילה בבורא יתברך.

ואין זה תשובה של 'אינו יודע' כאשר חשב הראב"ד, שכתב עליו שלא נהג מנהג החכמים, רק הוא הראה בקוצר מה שהאריך במורה, כי הבורא יתברך אין דעתו נוסף ומחולק מאתו (כאשר היא אל האדם, שנוספת תמיד ומתפרדת לפעמים ממנו) ואם כן הלא הוא אינו מושג ומוגבל, כך ידיעתו אינו מושג ומוגבל.

ואתה בן אדם, האם דמית לעלות לרום רקיע ולתהומות החכמות לשאול במופלא ממך, הלא שמעתי עליך כי כביר מצאה ידך⁵² בחכמת המדידה והחשבון... ואם אינו מובן לך דעת השם

אור שמח על הרמב"ם

מאת רבי מאיר שמחה הכהן,
וורשא, ה'עת"ר (1910)

51. השאלה, כיצד ידיעת הבורא את כל העתיד להתרחש אינה סותרת את הבחירה החופשית של האדם, הטרידה מאוד את חוקרי-ישראל ובראשם את הרמב"ם. הוא מעלה את השאלה ומסיק כי זו אכן סתירה גדולה, ואין ביכולת האדם לבוא על פתרונה.

52. עפ"י לשון הכתוב (איוב לא:כה) "יְכִי כְבִיר מְצָאָה יָדֶי".

49. יחד עם זאת, הוציא לאור הרב כשר גם את ההערות שכתב הרוגצ'ובי על גליון ה'מורה' הפרטי שלו.

50. ראה למשל באור-שמח הלכות דעות "נתבאר יפה במורה פרק נ"ד עיין שם". יש להוסיף, שגם בפירושו המפורסם על התורה: ה'משך חכמה', לא משה ידו מחיבוריו של הרמב"ם, ומרבה לצטט מהם ולדון בהם בדרכו המיוחדת גם שם.

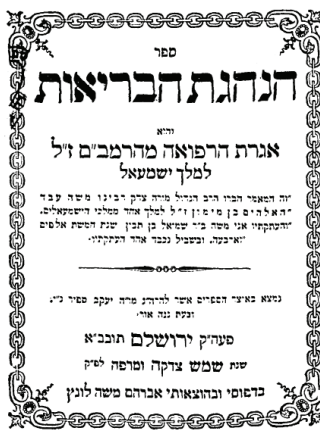
הלא תייגע עצמך לחתור מסילות בדברים לא יכוננו ובתירוצים בדוים, ולא בינות כי עצם המושכל גבוה לאין סוף וחקר מחכמתך מבינתך הקרוצים לך מאלקי השמים.

לכן אם תרצה לבלי לנטות הדרך שמאל או ימין שמע נא בקול משה עבד השם בן מימון, הוא נתן לך לפי קוצר דעתך להבין, ותנוח ותעמוד לקץ הימין...

אור שמח, הלכות תשובה פרק ה הלכה א

כך אנו זוכים לראות, את השפעתו העצומה של הרמב"ם, שנים לאחר שנכתב ה'מורה', הוא הופך בידי גדולי ישראל לכלי להעמיק יותר בתורת ישראל, בהלכה ובמחשבה.

ספרי רפואה

אחד מעשרה ספרי רפואה של הרמב"ם
ירושלים, ה'תרמ"ה (1885)

מפורסם הרמב"ם כרופא חולים. הוא היה רופאו האישי של מלך מצרים, וגם אנשים פשוטים היו באים להתרפא אצלו. בנוסף לכך, כתב רבינו בסוף ימיו הדרכות בעניינים רפואיים – חלק מהם הביא כבר במשנה-תורה⁵³, משום שראה בכך מעלה דתית, וחלק מעבודת ה'!

הנה דבריו המפורסמים:

הואיל והיות הגוף בריא ושלם מדרכי השם הוא, שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידיעת הבורא והוא חולה, לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדין את הגוף, ולהנהיג עצמו בדברים המברין והמחלימים...

הלכות דעות פרק ד, הלכה א

בנוסף למה שכתב במשנה-תורה, רבינו חיבר לפחות עשרה ספרים חשובים, כולם בערבית, העוסקים בתחומים שונים ברפואה, וכמה מהם נכתבו לפי דרישת הסולטן⁵⁴.

ספרי הרפואה של הרמב"ם הם בעיקר קיצורים ועיבודים של ספרי רפואה קדומים⁵⁵, וההדרכות הרפואיות של הרמב"ם הן בדרך כלל 'רפואה מונעת' – כללי התנהגות, שהנוהג לפיהם "אני ערב לו שאינו בא לידי חולי"⁵⁶. רבינו גם מדגיש כי יש קשר הדוק בין הגוף לבין הנפש, ולכן רפואת הגוף תלויה ברפואת הנפש, והרגשתו הנפשית של האדם יכולה להועיל או חלילה להזיק לבריאות גופו. רעיון זה התגלה ואומץ רק בתקופה האחרונה ע"י הרופאים של דורנו.

בדומה לספרי הקודש שלו, (מלבד המשנה-תורה), גם ספרי הרפואה שחיבר הרמב"ם נכתבו בשפה הערבית ותורגמו לשפות אחרות. בראש ובראשונה לעברית, וכן ללטינית – שפת המשכילים והמלומדים בימי הביניים.

כתבי-הרפואה של הרמב"ם יצאו לאור בדורנו על פי כתבי-יד עם מבוא, ביאורים והשלמות בארבעה כרכים בשם 'רבנו משה בן מימון – כתבים רפואיים'⁵⁷.

53. בעיקר בפרק רביעי של הלכות דעות.

54. חיבורים רפואיים נוספים הם 'הנהגות הבריאות' שנכתב עבור הסולטן אלמלק אל-פאדיל. הסולטן היה בנערותו קל-דעת, וחיי ההוללות הזיקו לגופו ורוחו. בעלותו על כס המלכות ביקש מהרמב"ם – רופא החצר – להורות לו דרך לחזק את את בריאותו ולמטרה זו כתב הרמב"ם את הספר הזה. וכן ספר-הסמים [=התרופות] בענייני עזרה ראשונה להכשות נחשים ונשיכת כלבים שוטים או דבורים (בימי הביניים היו נפוצים מקרי מוות מפגיעות כאלו). גם הספר הזה נכתב לבקשת הסולטן ותורגם בימי הביניים לכמה שפות.

55. למשל, פרקי-משה (הידוע גם כ'ספר-הרפואות') הוא קיצור של ספרי הרפואה היווני הנודע גאלינוס, שחיבוריו הרפואיים

התקבלו ללא עוררין בתקופת ימי-הביניים, שנמשכה למעלה מאלף שנה. יש לציין כי כשם שהרמב"ם הוקיר את אריסטו בענייני פילוסופיה, כך העריך את גאלינוס בענייני רפואה. מאידך, בדומה ליחס של הרמב"ם לאריסטו שאינו מקבל את כל דבריו אלא לחם נגדו בכמה תחומים, כמו קדמות העולם, כן הדבר בקשר לגאלינוס. הפרק האחרון של פרקי-משה, 'מלחמת הקודש בגאלינוס' מכיל פולמוס חריף נגד כמה מדעותיו של הרופא היווני הנודע. בין היתר מליץ יושר על משה רבינו שגאלינוס הקשה עליו בדברים.

56. לשון הרמב"ם בהלכות דעות פ"ד ה"כ.

57. על ידי ד"ר זיסמן מונטר בהוצאת מוסד הרב קוק, תשי"ז.

איגרות הרמב"ם

הרמב"ם לא היה רק מחבר ומורה-דרך לדורות, כי-אם גם שר ונגיד לעמו, מנהיג לבני דורו. הוא עמד בפרץ מול גזירות קשות ושלח מכתבי עזרה ועידוד לאחיו המתייסרים בכבשן הגלות. ובניגוד לתשובות הרמב"ם' שעוסקות בעיקר בענייני הלכה, הרי ש'איגרות הרמב"ם' עוסקות בנושאי מחשבה והשקפה, ובענייני צרכי-ציבור. איגרות אלו נשלחו לאישים פרטיים ולקהילות שונות ברחבי העולם, מימי בחרותו ועד לשנותיו האחרונות.

שלשה מאיגרות אלו קובעות ברכה לעצמם: **איגרת השמד** – ששלח בצעירותו; **איגרת תימן** – ששלח באמצע שנותיו, ממצרים תימנה; ו**איגרת תחיית המתים** ששולחה לכל קהילות ישראל בערוב ימיו.

איגרת השמד

איגרת-השמד, שכתב הרמב"ם בצעירותו בעת שהיה גר במרוקו, היא האיגרת הראשונה של הרמב"ם הידועה לנו. באיגרת זו, שמקורה לא נשתמר ובידינו תרגומים שונים שלה בלבד, דן הרמב"ם בתגובה היהודית הראויה לתופעת השמד במרוקו ובספרד.

האיגרת, הידועה גם כ'מאמר קידוש השם', נכתבה כתגובה ל'מאמר' שכתב חכם אלמוני, אשר יצא בחריפות כנגד היהודים בזמנו שלא היה בכוחם לעמוד נגד השמד הנורא, וכדי לפייס את המוסלמים קיבלו בפייהם את הדת האיסלמית. הרמב"ם יצא נגד ה"חכם" בחריפות, וקבע שהאנוסים שנאלצו להתאסלם למראית עין כדי להציל את חייהם, אין דינם כדין עובדי עבודה זרה, ולא חל עליהם הכלל של "ייהרג ואל יעבור". עם זאת, הפציר בהם לעזוב את ארצם מהר ככל האפשר, כדי שיוכלו לקיים את אמונתם בגלוי במקום שאין בו רדיפות ואינוס לשמד.

...והעצה שאני יועץ לעצמי... לי ולאהובי ולכל המבקש ממני עצה – שיצא מאלו המקומות, ילך למקום שהוא יכול להעמיד דתו ולקיים תורתו בלא אונס, ולא יפחד.

סיום איגרת השמד

בדבר זה היווה רבינו דוגמא-חיה, כאשר הוא ומשפחתו ברחו ממרוקו, ובהזדמנות הראשונה עלו לארץ ישראל⁵⁸.

מה שמפליא ביותר באיגרת זו, הוא רוח החמלה והאהבה הנושבת מכל שורה ושורה לכל אשר בשם ישראל יכונה. רבינו משה בן מימון הצעיר, כמשה רבינו בשעתו, מלא רחמים על כל עם ישראל.

איגרת תימן

הרמב"ם כתב את איגרת-תימן בשנת ד'תתקל"ד (1174)⁵⁹, בעקבות קריאה להצלה שהגיעה אליו מיהודי תימן. בימים ההם התחוללו שם סערות גדולות שאיימו לגדוע את קרן ישראל במדינה זו. גדולי וחכמי תימן, ובראשם רבי יעקב ב"ר נתנאל פיומי⁶⁰, פנו אל הרמב"ם, האיש שראו בו את מנהיגם הרוחני, ובקשו כי יסייע בידם. רבינו, שהיה אז באמצע כתיבת חיבורו הגדול המשנה-תורה, הקדיש מזמנו היקר כדי לעזור לאחיו במצור.

כי האיגרת יצאה בין השנים ד'תתקכ"ח-כ"ט (1168-1169). בפנים כתבנו עפ"י השערתו וכן עפ"י הוכחותיו של הר"י שילת באיגרת תימן שבהוצאתו (וראה גם במבוא של הרב אברהם שלמה הלקין לאיגרת תימן, הוצאתו).

60. רבי נתנאל, אביו של רבי יעקב, שימש במשרת ראש רבני תימן והוא שחיבר את ספר המוסר והפילוסופיה 'גן השכלים' (הספר היה נפוץ ומקודש מאוד בתימן, ולאחרונה תורגם לעברית ע"י הר"י קאפח).

58. בחלק מכתבי היד של האיגרת מופיעה גם ההדרכה "שילך לארץ ישראל", אך ברוב כתבי-היד נרשם רק להתפזר בארצות בהם נוח לקיים מצוות. ר"י שילת (באיגרות הרמב"ם, הוצאתו, עמ' כז) משער כי הרמב"ם כתב בתחילה "שילך לארץ ישראל" – כפי שהוא אכן יעץ לעצמו. אך אחרי שהגיע לארץ וראה שאי אפשר להתקיים בה, מה שהביאו לרדת מצרימה, ציוה להשמיט שורה זו, כדי לא לייעץ עצה שאינה הוגנת לאומללים מארצות השמד.

59. הר"י קאפח בהקדמתו לתרגום האיגרת בהוצאתו, משער

ככל הנראה, שלשה גורמים קָבְרוּ יחדיו באותה שעה להרוס את חומת היהדות הנאמנה בארץ תימן:

א. תנועה אסלאמית קיצונית השתלטה אז על ארץ תימן⁶¹, והיא הציקה לקהילה היהודית ודרשה ממנה בתקיפות תוך איומים להתאסלם.

ב. מומר יהודי, מסית ומדיח, דרש ברבים כי מוחמד נביא-האיסלם מוזכר בתורה, והוא הנביא האמת. כמה מקלי-הדעת שמעו בקולו של אותו מדיח, והתאסלמו בעקבותיו.

ג. יהודי אחד הכריז על עצמו שהוא המשיח. עצם ההכרזה הזו בלבדה את היהודים והביאה אותם לידי מבוכה גדולה.

לבקשת רבי יעקב ערך הרמב"ם את האיגרת, שבה הוא מבטל את דברי משיח-השקר וניחם את הקהילה בדברים היוצאים מן הלב. רבינו האריך באיגרת להפליא את דת ישראל, הפיח רוח חיים בעצמות היבשות, ובעזרת ראיות מן התנ"ך הוכיח כי סוף-סוף הגזירות יתבטלו ודת ישראל תעמוד.

אכן, האיגרת פעלה את פעולתה, והיתה לבני קהילת תימן – לסם מרפא וישועה. בני תימן ידעו לזקוף את זכות עמידתם בניסיונות הגדולים לרבינו משה בן מימון.

וכה מעיד הרמב"ן באיגרתו המפורסמת לחכמי צרפת:

שמענו ממגידי אמת שבכל ארצות מלכות תימן... היו מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש "בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה בן מימון", אשר האיר עיניהם בתורה והעמידם בקרן אורה, לבטל מהן גזירות קשות.

כתבי הרמב"ן, מוסד הרב קוק, ח"א עמ' שמא

אגרת תימן
ורשה, ה'תר"ע (1910)

איגרת תחיית המתים

איגרת תחיית-המתים הוא החיבור התורני האחרון שערך הרמב"ם בימי חייו⁶². בעת כתיבת האיגרת כבר היה תשוש וחולה ובנוסף לכך טרוד וחסר-זמן⁶³. ובכל זאת, בעקבות הביקורת הקשה נגדו בשיטתו לגבי תחיית המתים, ראה חובה לעצמו ולבני דורו הנבוכים, ולהתייחס להם ולטענותיהם בכובד-ראש, וכך נתחברה האיגרת המבהירה את שיטתו לפני ולפנים.

האיגרת נכתבה בגלל שמתנגדי הרמב"ם האשימו אותו בהאשמה חמורה, וטענו כי לשיטתו תחיית-המתים לא תתקיים כפשוטה, גישה שמנוגדת לאמונה היהודית בתחיית המתים.

אך האמת היא שהרמב"ם, ראש-למאמינים, מאמין גם מאמין בתחיית-המתים. באיגרת הוא פונה ישירות למתנגדיו בטענה: יש כאן הוצאת שם רע. מעולם לא אמרתי ולא רמזתי חלילה, כי תחיית-המתים היא רק משל וחידה. חס ושלום! האמונה בתחיית-המתים נחשבת לאחד מ"ג העיקרים ואין להטיל בה דופי – אלא שתחיית-המתים אינה תכלית השכר, ואחרי התחייה ימותו כולם ויזכו לחיי העולם הבא – לנשמות ללא גוף.

מאמר תחיית המתים
בילגורייא, תרע"ב (1912)

62. האיגרת נכתבה בשנת ד'תתקנ"א (1191).

63. ראה במכתבו הידוע לרבי שמואל ׳ן תיבון (איגרות הרמב"ם, עמ' תקנ), ובעוד מכתבים מאותה העת.

61. המכונה 'התנועה המהדית' שהיתה תנועה שדגלה במשיחיות איסלאמית, ושילבה בין שאיפות דתיות והנהגה פוליטית. המלך 'עבד אל-נבי' הוא שגזר גזירות שמד על היהודים בתימן, במטרה לכפות על היהודים את האסלאם.

דברים נלהבים בשבחו של הרמב"ם ונגד מתקיפיו בסוגיה זו, כתב בשעתו רבי יעקב אנטולי, חתנו של המתרגם הגדול רבי שמואל ן' תיבון, שמשווה את דברי הרמב"ם וסגנונו לדרכם של הנביאים והכתובים, וקובע בנחרצות כי דברי הרמב"ם "איש האלקים", נאמרו "ברוח הקודש וברוח חכמה":

המדברים סרה על איש האלקים הרב רבינו משה בר מימון ז"ל, עד שאמרו לרוע הבנתם שהוא כפר בתחיית-המתים. חלילה חלילה לו! כי הוא דיבר ברוח הקודש וברוח חכמה כל מה שדיבר בעניינים אלה. והמבין את לחשיו ידע כי הוא הלך בדרך הנביאים והכתובים. ואילו היו דוד ואסף בדורותיהם, היו מדברים ה[אנשים] ה[רעים] האלה עליהם (=על דוד ואסף) מה שדברו על הרב רבינו – לפי שהם בני בלי-לב.

מלמד התלמידים, פרשת בא

באיגרתו, הרמב"ם תולה את אי-ההבנה של מבקריו בכך שבחר לפני עשרות שנים בפירושו למשנה לקצר בדבריו, שם כתב מלים ספורות, "והיסוד השלשה עשר: תחיית המתים וכבר ביארנוהו".

ב'איגרת תחיית המתים' הרמב"ם בכלל אינו חוזר מדבריו, ואדרבה הדגיש את מעלתו ותועלתו הגדולה של הקיצור, והבהיר כי למעשה שיטתו כבר מבוארת היטב בספריו פירוש-המשניות, המשנה-תורה והמורה-נבוכים, ואילו היו מעיינים בהם כראוי, לא היו באים לכלל טעות אף במקום שקיצר:

דע אתה המעיין, כי מטרתנו במאמר זה היא לבאר את דעתנו אנו ביסוד הזה אשר אירעו בו חלופי-דברים בין התלמידים, והוא תחיית-המתים. ואין במאמר זה דבר נוסף כלל על כל מה שאמרנו בפירוש-המשנה או בחיבור.

...ואין לנו צורך לפי מטרת מאמר זה לפרט⁶⁴, לפי שאין העניינים מוסיפים אמיתות בכפילות המלים, ולא תגרע אמתותן אם לא נכפלו. ואתה יודע שזכרון יסוד היחוד, הוא אמרו "ה' אחד"⁶⁵, לא נכפל בתורה כלל!

...ואשר הביא אלו האנשים לטעות ולהטיל ספק בדברינו בתחיית-המתים, היותנו מאריכים בסיפור העולם-הבא... וכשזכרנו בתחיית-המתים, זכרנום בדברים מעטים, ואמרנו שתחיית-המתים יסוד אמיתי.

[וסיבת הקיצור:] שכל חבורינו אמנם הם קב ונקי, ואין כוונתנו להגדיל כמות הספרים ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת. ולכן כשנפרש⁶⁶ – לא נפרש אלא מה שצריך לפירוש, ובשיעור שיובן לבד; וכשנחבר⁶⁷ – לא נחבר רק קיצור העניינים. ואילו היה אפשר לי להשים התלמוד כולו בפרק אחד, לא הייתי משים אותו בשני פרקים.

איגרת תחיית המתים

64. כלומר, לפרט ולמנות אחד-אחד את המקומות שבהם נזכרה תחיית-המתים ולבאר איזה מהם כפשוטו, איזה מהם ספק האם הוא כפשוטו, ואיזה מהם משל.

66. בספר של פירושים, כמו פירוש-המשניות.

67. כמו המשנה-תורה שהוא פסקי הלכות בלי משא ומתן.

65. הכוונה: למרות חשיבותו העצומה כמבטא את אחדות ה',

רבי יעקב אנטולי – בעל מלמד התלמידים

חי ופעל בפרובנס, סוף האלף החמישי

חתנו ותלמידו של רבי שמואל ן' תיבון המתרגם. רבי יעקב הצטרף למפעלי משפחת תיבון ותרגם חיבורים רבים מערבית לעברית. דרשותיו בענייני אמונה ומוסר כונסו על ידו לספר 'מלמד התלמידים'. בספר מובאים גם רעיונות ממקורות לא יהודיים, מה שגרר תגובות חריפות מכמה מגדולי ישראל, כמו הרשב"א. מאידך, הספר התקבל מאוד אצל רבים אחרים מגדולי ישראל, והוא מצוטט באורחות חיים, כלבו, מנורת המאור, האבודרהם ועוד. רבי יעקב היה מהלוחמים בעד הפילוסופיה בתקופת הפולמוס. בסוף ימיו התגורר באיטליה, שם היה מקורב למלכות.

תשובות הרמב"ם

'תשובות הרמב"ם' הוא שם כולל שניתן לתשובות ההלכתיות שענה רבינו לשואליו. הרמב"ם קיבל שאלות בכל ענפי התורה בנושאי הלכה ובנושאי השקפה מכל רחבי העולם היהודי. בין השאלות שהגיעו אל הרמב"ם, בולטות השאלות ממרכזי תורה וחכמים מסוימים, והמפורסמות ביותר הם השאלות של חכמי-לוניל שחיו במדינת פרובנס שבדרום צרפת.

ל'תשובות הרמב"ם' יש חשיבות רבה גם לגבי לימוד המשנה-תורה, שכן את רובו ככולו של 'חיבורו הגדול' כתב הרמב"ם כהלכות פסוקות, ללא טעמים וללא מקורות, כך שהלומד את הספר יודע את פסק-הדין הלכה-למעשה, אבל אינו יודע כיצד החליט רבינו על הכרעה זו דווקא, ומה המקור לה. והנה, דווקא דרך תשובותיו, השאיר לנו המורה-הגדול, טעמים להרבה דינים, ופתח לנו פתח להבנת שיטתו הכללית בפסק-הלכה. ואכן, שני הנושאי-כלים החשובים, מרן רבי יוסף קארו ובעל המגדל עוז, בפירושיהם על המשנה-תורה מביאים קטעים מהתשובות (אם כי, כנראה, לא היו כל התשובות ברשותם).

ברוב התשובות לא ציין רבינו את תאריך הכתיבה, אבל מתוכן השאלות והתשובות ניכר בעליל כי רובן ככולן של השאלות הופנו אל רבינו לאחר הופעת המשנה-תורה, כאשר בזכות ה'חיבור הגדול' יצא שמו לתהילה בארבע כנפות הארץ. למעשה, אין בידינו כיום אף תשובה אחת שאפשר לקבוע בוודאות שנכתבה לפני תקופת מגוריו במצרים⁶⁸.

לגולים רבים עברו התשובות עד שבאו לדפוס, קבוצות קבוצות, בזמנים ובמקומות שונים. הניסיון הראשון להוציא לאור את תשובות-הרמב"ם בצורה מסודרת, היה סמוך לתקופה הראשונה אחר המצאת

הדפוס. בשנת ה'רע"ד (1514) יצא הספר ממכש הדפוס בקושטניא (=קושטא) בשם הארוך 'תשובות שאלות ואגרות המאור הגדול הנר המערבי מרנא ורבנא רבינו משה המימוני זצ"ל שבאו אליו ממזרח וממערב מצפון ומים מחכמי צרפת וספרד ותימן ובבל'. אך שלא כשם הארוך שלה, הספר מכיל בסך הכול 24 דפים⁶⁹, ורק בתשעה דפים יש תשובות – ומספרן הוא 45 בלבד!

כ-250 שנה אחר כך, בשנת ה'תקכ"ה (1765), יצא לאור באמסטרדם הספר 'פאר הדור' המכיל 156 תשובות של הרמב"ם.

שו"ת הרמב"ם - 'פאר הדור'
אמסטרדם, ה'תקכ"ה (1765)

68. כך קובע ר"י בלאו במבוא למהדורתו לתשובות הרמב"ם. ואמנם, כפי שראינו בפרקים הקודמים, הרמב"ם עסק עשר שנים בפירוש-המשנה (בסוף פירושו הדגיש הרמב"ם שלא הפסיק את כתיבתו אף בתוך האוניה בסערות הים), ומיד אחר כך עשר שנים במשנה-תורה, כשההדגשה היא "עשר שנים רצופות" ("כמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקבוץ חבור זה" איגרות הרמב"ם עמ' תקב). כמוכן, כדי לכתוב חיבורים כאלה, רבינו היה צריך להתרכז ללא הפסק

69. עורכי קובץ זה, רמזו על מנין הדפים שהוא מכיל, בשם שכינו אותו. יש לשים לב כי מספר המילים של שם הספר, הוא בדיוק מספר הדפים שבקובץ: 24!

זכינו, ועם פרסום גנזי בית הכנסת בן-עזרא בקהיה, מה שמכונה 'הגניזה הקהירית', התגלו עשרות תשובות בכתב-יד-קודשו של הרמב"ם עצמו.

בין השנים תשי"ח-תשכ"א הוציא לאור ר' יהושע בלאו בירושלים את תשובות הרמב"ם, ועד היום, מהדורה זו היא הספר הגדול ביותר של תשובות הרמב"ם וכוללת 459 תשובות⁷⁰.

ספר המבוא לספרי הרמב"ם

בסופו של דבר, כל החיבורים שסקרנו – פירוש-המשניות, ספר-המצוות, המשנה-תורה ומורה-נבוכים, כמו כל האיגרות והתשובות, מאב אחד ומרועה אחד ניתנו. ואם כי לעתים נראה שיש סתירות מאחד לשני, הרי ברוב רובם דברי הרמב"ם "עניינם במקום אחד ועשירים במקום אחר"⁷¹.

וכן קובע רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק:

וכבר אמרתי כי דברי רבינו בכל ספריו ביד [החזקה], במורה, ובפירוש המשניות - רוח אחת בהם.

משך חכמה, שמות כ:ב

הוא אומר, כל הספרים של הרמב"ם משלימים זה את זה, והדרך הטובה ביותר להגיע להבנה עמוקה במשנתו של הרמב"ם, היא ללמוד ולהתייגע, לדעת ולהבין את כל כתבי הרמב"ם, בלי יוצא מן הכלל, כאילו הרמב"ם מבאר את דברי עצמו.

בפרקים הבאים נשתדל להרחיב את היריעה ולהוות 'מבוא' ו'פרוזודור' לטרקלין פירוש-המשניות, ספר-המצוות, המשנה-תורה, מורה-הנבוכים, ותשובותיו ההלכתיות של הרמב"ם. נעסוק בסיבות שהביאו לכתיבת הספרים הללו, סגנונם וייחודם, השפעתם על עם ישראל לדורות-עולם, התרגומים השונים על הספרים שכתב בערבית, הפולמוסים הגדולים שהסעירו את העולם היהודי סביב ספרי הרמב"ם, ובסופו של דבר, התקבלות הספרים והעמדתם במרכז ארון הספרים היהודי.

בתוך כל אלה, ליקטנו מאלפי העמודים של ספרי רבינו קטעים נבחרים, 'טעימות' קלות, שיהוו שער של ממש לרוח הספר ודרכו – בהתאם למטרתו של ספרנו: 'ספר המבוא'.

70. מהדורה נוספת יצאה לאור בידי 'מכון ירושלים', עם הערות וצינונים שנערכו בידי הרב דוד יוסף, בנו של הרב עובדיה יוסף. וגם היא נקראת, פאר-הדור.

71. וכמאמר חכמינו: "דברי תורה עניינם במקום זה ועשירים במקום אחר" (ירושלמי ראש-השנה פ"ג ה"ה).

הגניזה הקהירית

אוסף ענק של כתבי יד מתקופת הראשונים שנמצא בחדר 'הגניזה' של בית הכנסת בן-עזרא בקהיה, בית הכנסת בו התפלל הרמב"ם. יהודי מצרים נהגו לגנוז את הטעון גניזה בבית-כנסת זה, וברבות השנים הצטברה בו כמות אדירה של מכתבי הראשונים, חידושיהם, תשובותיהם מהם ניתן לשאוב גם ידע רחב היקף על תולדות חייהם. הגניזה התגלתה בשנת תרנ"ו בערך (1886), ועד היום עוד לא סיימו לחקור את כל תוכנה. האוצרות הכבירים להם זכה בית ישראל אחרי חשיפת האוצר, מהווים גם מקור לביאור סוגיות קשות בתלמוד.

נספח

לשון חכמים: שפתו של הרמב"ם בחיבוריו

לאחר שסקרנו את כתבי הרמב"ם, נעמוד על השפות שבהן בחר לחבר את ספריו. בכל חיבורי הרמב"ם, הוא כתב במקור בשפה הערבית (ערבית-יהודית¹), ולכן היו זקוקים לתרגום. יוצא מן הכלל הוא המשנה-תורה שחיבר בלשון-הקודש, וליתר דיוק 'בלשון-המשנה'². בעמודים הבאים נראה, מדוע שלל הרמב"ם לחלוטין את האפשרות לכתוב את ה'משנה-תורה' בשפה הערבית. ואם אכן החליט שהגיעה השעה לשנות את דרכו ולהתחיל לכתוב בלשון הקודש, מדוע אחר כך, בכל ספריו המאוחרים, הוא חזר לכתוב בשפה הערבית.

ערבית מול עברית

כמנהג המחברים מגדולי הגאונים וכמה מהמחברים הספרדיים שגרו בארצות המוסלמים לפני תקופת הרמב"ם³, כתב רבינו את כל חיבוריו בשפה הערבית⁴. אחרים שלא כתבו בערבית, כתבו בארמית – לשון הגמרא⁵. כאמור, יוצא מן הכלל הוא חיבורו הגדול המשנה-תורה, שנכתב בלשונו הזהב ב'לשון המשנה'⁶.

מדברי הרמב"ם בכתביו נראה שבימיו, לפחות במקומות שג, לא ידעו היהודים עברית כיאות⁷. כבר בפירוש-המשניות, שנכתב בצעירותו, עשרות שנים לפני שחיבר את ה'מורה', קובע הרמב"ם שידיעת העברית בימיו מצויה בשפל, ובעקבות זאת מעיר שם בפירושו למשנה, שהוא מעדיף פירוש-לשוני מ"הראשונים" מכיון שהם "יודעי הלשון יותר מן האחרונים"⁸.

כפי הוראת חכמינו ז"ל⁹: "לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות", כך הכיר היטב רבינו את נפש הציבור שעבורו כתב את פירושו. ואכן, גם המתרגם של סדר נזיקין, רבי שלמה ׳ יעקב, מעיד שהסיבה שבגללה כתב הרמב"ם את פירושו בשפה הערבית, הוא כי רוב העם נהגו לשון את המשניות בעל-פה, מבלי להבין מאומה, והצורך לכתוב פירוש לשפה השגורה בפיהם היה נחוץ ביותר:

שהיו נוהגים ברוב המדינות לשנות אותם בשבתות וימים טובים, עד שיודעים אותם על פה. ולפי שהם עיקר תורה שבעל פה, ודבריהם סתומים וחתומים, פירשם בערבי.

הקדמת המתרגם לסדר נזיקין¹⁰

1. כלומר, בשפה הערבית הנכתבת באותיות של האלף-בית, כדוגמת כתיבת שפת האידיש, ושפת הלאדינו.
2. כדברי הרמב"ם עצמו, בשעה שהוא משתף אותנו בהתלבטות שלו בקשר לעריכת המשנה-תורה: "וכן ראיתי לנכון שלא אחברו בלשון כתבי הקודש, לפי שאותו הלשון המקודש קצר היום בידינו להשלים בו כל עניני הדינים. וכן לא אחברו בלשון התלמוד לפי שאין מבינים אותו היום מבני עמנו כי אם יחידים, ומלות רבות ממנו זרות וקשות אפילו לבקיאים בתלמוד. אבל אחברו בלשון המשנה כדי שיהא קל לרוב האנשים" (הקדמת הרמב"ם לספר-המצוות).
3. כמו ספרי הרס"ג, רבי שמואל בן חפני גאון, תשובות רב האי גאון. וכן בספרד כתב רבינו בחיי ׳ פקודה את חובות-הלכות בערבית, וכן הדבר לגבי תשובות הר"ף, וחיבורי תלמידו הר"י מיגאש.
4. שפה זו איננה ערבית רגילה, אלא ערבית קלאסית המעורבת עם מספר מילים מהערבית המדוברת בפי היהודים. והיא אף נכתבה בידי רבינו באותיות עבריות (כמו האידיש והלאדינו שנכתבות באותיות האלף-בית). הסיבה הפשוטה לכתובה באופן כזה היא משום שאמנם לא כל היהודים בארצות ספרד ובארצות ערב הבינו את לשון הקודש, אבל כולם הכירו את אותיות האלף-בית, וייתכן שהיה בכך כדי להצפין את התוכן מפני הגוים.
5. כגון חיבורו של הר"ף לתלמוד ומרבית ספרי המחברים.
6. את הפירושים שכתב בצעירותו לתלמוד, כתב בלשון ארמית כדבריו שהבאנו לעיל: "וכמה עניינים שחיברתי בלישנא דרבנן... לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור עולם". (איגרות הרמב"ם, עמ' תקנח).
7. במורה-נבוכים הוא כותב: "על-פי הלשון שממנה לא מצוי אצלנו היום אלא הדבר המועט ביותר" (מו"נ, ח"א, פס"א), ובמקום נוסף ב'מורה', הוא מביע הסתייגות מרמת ידיעת לשון העברית בימיו: "מה גם שאנו יודעים שאנו היום איננו בקיאים בחכמת לשוננו" (שם, פס"ז).
8. וז"ל הרמב"ם: "הסיטי: 'אלפתר', והוא שתות, שבו. וראיתי בזה כמה פירושים והבאתי מהם המועט שבשעורים לחומרא. ונתקבל בדעתי פירוש זה לפי שכך פירשו הראשונים, והראשונים יודעי הלשון יותר מן האחרונים" (פיה"מ, ערלה, פ"ג מ"ב).
9. כתובות, יז, א.
10. מובא בדפוס ראשון של פירוש המשניות, בסוף סדר נשים.

אכן, ה'מורה הגדול'¹¹ הבין היטב את המצב העגום של עם ישראל בימיו, ואין פלא שחיבר את ספריו בשפת הערבית.

מצוה קלה ולמידת לשון קודש שמה!

'לשון הקודש' היא השפה שבה נברא העולם, ובה ניתנה התורה¹². היא שפתו של יחידו של עולם והשפה הראשונה בה דיברו בני-האדם¹³, ויש מצוות התלויות-בדיבור שדינם לאמרם בלשון הקודש דווקא¹⁴, ואף המלאכים אינם מכירים בשפות אחרות¹⁵. הרמב"ם מכנה את השפה העברית 'לשון הקודש', ושולל לגמרי את אלו הסוברים "כי זה התפארות מצדנו או טעות. אלא זה אמת, והוא שהלשון הזה המקודש..."¹⁶.

לשון הקודש וידיעתה על בוריה, הייתה כל כך חשובה אצל הרמב"ם, עד שעל מה ששינינו באבות¹⁷: "והוי זהיר במצוה קלה כבחמורה", הוא מפרש באופן מפתיע¹⁸: "שצריך ליזהר במצוה שיחשוב בה שהיא קלה, כשמחת הרגל ולמידת לשון הקודש".

"נאה דורש ונאה מקיים". מר יוסף אבן ג'אבר, יהודי בגדאדי, התלונן בפני הרמב"ם כי אינו מבין את לשון המשנה-תורה, והתחנן ממנו שיתרגמו לערבית. הרמב"ם סירב בטענה "לפי שכל נעימותיו יפסדו", וביחד עם זאת הבטיח לו שאם יתאמץ ללמוד ולהבין, ולו ספר אחד מתוך הי"ד ספרים, בלשון הספה, אז בקלות "תבין כל החיבור כולו!"

וראוי לך גם כן, שתלמד זה השיעור מלשון הקודש שחיברנו בו החיבור, כי הוא קל להבין וקרוב להתלמד מאד. ואחר שתתחנך בו בספר אחד תבין כל החיבור כולו. ואיני רוצה בשום פנים להוציא ללשון ערבי, לפי שכל נעימותיו יפסדו.

ואני מבקש עתה להחזיר פירוש-המשניות וספר-המצוות ללשון הקודש. [ומה שביקשת] שאחזיר זה החיבור (=המשנה-תורה) ללשון ערבי – אל תבקש זה כלל!

איגרות הרמב"ם, עמ' תט

כיצד בוחרים שפה?

לאור כל האמור נראה שבבואו לבחור את השפה לכתיבת חיבוריו עמדו בפני הרמב"ם שני שיקולים מרכזיים:

הרמב"ם ידע שבני קהילתו במצרים, כמו כל היהודים שגרו בארצות האיסלאם, לא מבינים היטב או אפילו לא מבינים כלל את 'לשון הקודש'. לכן, כדי לתת גם להם אפשרות להבין את תוכן הספרים על

(סוטה פ"ז מ"ב).

15. "ששה דברים נאמרו בבני אדם, שלשה כמלאכי השרת, שלשה כבהמה. שלשה כמלאכי השרת: יש להם דעת כמלאכי השרת, ומהלכין בקומה זקופה כמלאכי השרת, ומספרים בלשון הקדש כמלאכי השרת" (חגיגה טז, א).

16. "ויש לי טעם במה שנקרא לשוננו זה 'לשון הקודש', ואין לחשוב כי זה התפארות מצדנו או טעות, אלא זה אמת, והוא שהלשון הזה המקודש... לא הונח בו כלל שם לכלי המשגל, לא לגברים ולא לנשים, ולא לגוף המעשה המביא להולדה... כל הדברים הללו לא הונח להם שם ראשון כלל בלשון העברי אלא מכנים אותם בשמות מושאלים וברמזות" (מור"נ, ח"ג פ"ח).

17. פ"ב, מ"א.

18. הגדרה זו של 'מצוה קלה' שונה ממה שקבעו חז"ל (ע"ז ג, א): "מצוה קלה יש לי וסוכה שמה"! המהר"ץ חיות בהגהותיו לאבות, מעיר על פירושו של הרמב"ם שם: "צריך עיון מנין זאת לרבינו?".

11. כינוי זה מצינו אצל כמה מגדולי ישראל. לדוגמא, מרן רבי יוסף קארו כותב בחריפות: "מי הוא זה ואי זה הוא אשר ימלאנו לבו לחלוק על תשובת המורה הגדול הרמב"ם – מי הוא אשר יבא אחרי המלך?!!" (שו"ת בית יוסף דיני יבום וחליצה סימן ד). וכעין זה טוען רבי משה אלשקר: "למה לא שמת לבך לדברי המורה הגדול הרמב"ם ז"ל?!?" (שו"ת מהר"ם אלשקר, סימן קיא).

12. "כשם שניתנה תורה בלשון הקודש כך נברא העולם בלשון הקודש", (בראשית רבה, בראשית פרשה יח). ומיוסד על מדרש זה כתב רש"י בפירושו על התורה: "לזאת יקרא אשה כי מאיש לוקחה זאת" – "לשון נופל על לשון, מכאן שנברא העולם בלשון הקודש" (בראשית ב:כג).

13. "ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים" (בראשית יא:א) – שהיו מדברין בלשון יחידו של עולם בלשון הקודש" (ירושלמי, מגילה פ"א ה"ט).

14. "ואלו נאמרין בלשון הקודש: מקרא בכורים וחליצה ברכות וקלות ברכת כהנים וברכת כהן גדול ופרשת המלך ופרשת עגלה ערופה ומשוח מלחמה בשעה שמדבר אל העם

בוריים¹⁹ העדיף לכתוב בערבית, השפה ה'זורמת' יותר, המקובלת יותר²⁰.

ומצד שני, מעלותיה הגדולות של לשון-הקודש, מהוות סיבה טובה וחשובה בעצמה לכתיבה דווקא בשפה זו. זאת ועוד: אמנם, לשפה הערבית יש עדיפות בארצות המוסלמים – אך חלק גדול מיהודי העולם, כגון יהודי אשכנז וצרפת הגרים בארצות הנוצריות, בכלל לא הבינו ערבית²¹.

אם כן, לפני הרמב"ם, עומדות שתי אפשרויות, כל אחת ומעלתה – וכיצד יכריע?

יש להניח שבענין זה היו שני שלבים בחיי הרמב"ם:

בראשית יצירתו, כתב הרמב"ם הצעיר את ספריו בעיקר לבני הארצות בהן גר, וממילא השתמש בשפה הערבית המקובלת בארצות אלו, מאחר ולא חשב על פרסום הספר לכל העולם היהודי.

אבל בשלב מאוחר יותר, כשכבר היה במצרים וחשב לכתוב ספר מרכזי, שישמש את כל העולם היהודי כולו על כל פזורותיו וגלויותיו – ספר שיהיה 'משנה תורה', ויעמוד כמקבץ לכל התורה שבעל פה כולה לצד התורה-שבכתב, הרי ספר כזה בוודאי ראוי שייכתב ב'לשון הקודש' עבור כלל ישראל.

עוד ידע המחבר: המשנה-תורה עתיד לצאת לא רק מגבולות מקומו של הרמב"ם, אלא גם מגבולות הזמן – הוא ישמש את עם ישראל לדורות עולם ולנצח נצחים. הספר יכלול גם 'הלכתא-למשיחא', כלומר, פסקי הלכה-למעשה בדיני קרבנות וטרה שינהגו לעתיד לבוא. ברור-אם-כן, ש"ספר כולל"²² שכזה לא ייכתב אלא ב'לשון הקודש'.

וכאמור, השאלה היחידה שהתעוררה לרמב"ם לפני שהתחיל לחבר את 'חיבורו הגדול' היתה רק באיזה סגנון של 'לשון הקודש' לכתוב את הספר – האם ב'לשון כתבי הקודש' או ב'לשון התלמוד' או ב'לשון המשנה'. אך שפת ערב כלל לא עמדה על הפרק. יתר על כן, ברבות הימים, כאשר ספר-המצוות ופירושו-המשניות נפוצו בכל העולם עד ש"כמה נוסחאות הגיעו ממנו עד בבל ועד סוף המערב"²³ ובערי אדום²⁴, הצטער רבינו שהערבית, שמלכתחילה באה להקל על הלומדים, מהווה כעת מחסום להבנת הספר על בוריו, וכדבריו המפורשים של רבינו למר יוסף ׳ ג'אבר: "ואני מבקש עתה"²⁵ להחזיר פירושו-המשניות וספר-המצוות ללשון הקודש"²⁶.

לסיכום: הרמב"ם, המחבר הגדול, רצה שספרו המשנה-תורה יהיה ברור לכל היהודים, בכל העולם, ובכל הזמנים. ואכן, עמדו הדברים במבחן המציאות, והמשנה-תורה היה לספר שנלמד בכל העולם כולו, "לקטן ולגדול", כאילו הרמב"ם עומד מולנו, פותח את הספר וקורא: "אנא, קח ולמד!"

מאוסה אצל התורה, למעלת הלשון..."

20. וכפי שמצינו גם בדורות הבאים: מימות הראשונים ועד היום הזה, חכמי וגדולי ישראל בכל זמן ובכל מקום ראו צורך לתרגם דברי תורה לשפות שונות ובסגנונות שונים, בהתאם לצרכי הדור ובאותן ארצות. והדברים ידועים.

21. ומסיבה זו התחננו בני קהילת לונגל היהודית-אירופאית לתרגם עבורם את המורה-נבוכים ללשון הקודש.

22. כלשון הרמב"ם לתלמידו החביב, רבי יוסף בן יהודה: "קנא קנאתי לה' אלקי ישראל בראותי [לפני] אומה שאין לה ספר כולל לאמתו של דבר" (איגרות הרמב"ם, עמ' ש).

23. צפון אפריקה.

24. ארצות אירופה.

25. דווקא "עתה". כלומר, לאחר שכבר יצא טבעו בעולם ולספריו יש ביקוש בכל העולם, כולל באשכנז ובצרפת.

26. תכנית שכנראה לא יצאה אל הפועל. ועדיין צריך עיון: מדוע אם כן את ספר המצוות שהרמב"ם חיבר כאשר כבר ישב במצרים והוא, למעשה, מבוא למשנה-תורה, נכתב בערבית? ראה על כך להלן בפרק על ספר המצוות (פרק ט).

19. למשל, בפירושו על המשנה, הרמב"ם מצא לנכון להדגיש ששפת הקודש לא מהווה 'הכשר' לשיר – כי לא השפה היא העיקר אלא התוכן: "ראיתי זקנים ואנשי מעלה מאומתינו, שכאשר יהיו במשתה יין, בחתונה או בזולתה, וירצה אחד לשיר שיר ערבי, אפילו היה ענין זה השיר בשבח הגבורה או הנדיבות – וזה מן החלק האהוב – או בשבח היין, יגנו זה בכל אופן מן הגינוי, ואין מותר אצלם לשומעו. ואם ישיר המשורר שיר מן השירים העבריים – לא יגונה זה, עם היות בזה הדיבור מה שהזהר ממנו, או המאוס.

וזו סכלות גמורה, לפי שהדיבור לא יאסר... לפי לשונו, אלא לפי עניינו. שאם יהיה ענין זה השיר מעלה – צריך לאומרו, באיזו לשון שיהיה; ואם יהיה עניינו פחיתות – צריך להניחו, באיזו לשון שיהיה (פיה"מ מסכת אבות, פרק א משנה טז).

מאידך, בהמשך פירושו שם מדגיש הרמב"ם את מעלתה של לשון הקודש, וההקפדה בה על לשון נקיה, וז"ל: "ולא עוד, אלא שיש אצלי בזה תוספת, שאם יהיו שני שירים שלהם ענין אחד, לעורר כח התאוה ולשבחו ולשמח הנפש בו, והיא פחיתות, וזה מחלק הדיבור המאוס, לפי שהוא יעורר ויזוז למידה פחותה... והיה אחד משני השירים עברי, והאחר ערבי או בלשון אחרת – תהיה שמיעת העברי והדיבור בו יותר

שפת המורה וספריו הרפואיים

עם זאת, אחרי שגמר לחבר את המשנה-תורה, חזר רבינו לכתוב את ספריו בערבית, הן את המורה-נבוכים ואף את כל חיבוריו בתחום הרפואה.

ומה ראה הרמב"ם לחזור לשפה שאותה עזב, אחרי שביקש לחזור ולתרגם את הספרים שכתב בה ל'לשון הקודש'?

מסתבר, כי את ספרי הרפואה לא יכול היה מלכתחילה לכתוב ב'לשון הקודש', וזאת משתי סיבות: האחת, משום שרובם נכתבו גם ללא יהודים, כולל לסולטן ולמשפחתו. ועוד, שמדע הרפואה, בימי הרמב"ם כמו בימינו, משתמש במלים ומושגים שפשוט אינם קיימים ב'לשון הקודש'²⁷.

וגם באשר לספרו הפילוסופי הגדול, המורה-נבוכים, שאף הוא נכתב לאחר המשנה-תורה, סביר שהרמב"ם כתב גם אותו בערבית, כי בפילוסופיה, כמו ברפואה, היה צורך לעשות שימוש במושגים ומונחים מקצועיים, שלא נמצאו בשפה העברית הלא-מדוברת.

פירוש מהמלות זרות

<p>השנה שם ידוע נגד חשיבו, ואלו שנים עוליות הם לפי שינוי ככלו לא נחזיו, וכמה הוסיף כוח מס שינוי כוח אחד בטושים. כשנת כנעני, רוחם הם כשנת ככלל כנעני:</p> <p>סגולה האר לתצבים מני אדם כפינו יחידים מיוחדים, וכן נקרא כגולה וסגולה, במקרים כמיוחדים כפינו פשוטים, וכנר כארטט כלות האלף כמלה אבות:</p> <p>סגולת ההכרל והשתחפות, פניו סגולה כנר ידעו, ואלו סגולת וכשהחפוט הם פקדי לקיים אשר הכמי סגולות וכוו קיים כסם נדלים, כלומר סגולת נגדל מחברו, ותקום שסם אשר לא ימלא להם קו שימדם עינם פד המס ולא סקטן שנסם מודד כגדול פד המו, וכן זכרו קיים משתמים ותקום שסם אשר ימדם קו אחד, ולכל פין מאלו כשנים סגולות הם אשר קראם כגולות ככדל וכששתמות:</p> <p>סג מרשיו כלות האלף כמלה אבות:</p> <p>סורב פניו ידוע והוא כמלות האר לגלגל, וכן סמקף:</p> <p>שכל שם משוחף למינים רבים יאך כלורס, והוא כמלה למי שאל ידע מכות ככלל ותלודו, וככל דעת שפות ערשית לכל כעניס כסם:</p>	<p>גרכו מלם ערכים ספיקות אל לשוננו לרכנו אליס, וכא שם לנקודת סמליות שכתב סגולה אשר כל קיים כיווליס ממס אל איה חלק שיסה פן כקו סטוכ כסגולה כלם עויס, וכן יש כפוך ככדור נקודת כמלס עכל הקיים כיווליס ממס אל אי וס חלק שיסה משפת ככדור כלם עויס, כיה מרכו ככדור, ומרכו לכל עגולה חולקת ככדור לנ' חוליס:</p> <p>כשרש שם נגד מלאך ימש כסור, ופניו נניסת נוק כנף או קו כקו לו עשה כשפת כפניו שלל יחברנו כלל, ולא יספין האחד אלם הכרו, ולא יסה רוח בין שני כשקיים פד שיסה כניסם שום נוף אוד או זולתו:</p> <p>כשאים שם כמ פן כסילוחוים ומשכת אחר דעה אריסטו ככל דעשו, ואריסטו פלמו ראש למשאים. וז' משאים חלמים, כי היו לפדים וכס כוללים חוץ למדינה לא יושנים, כדי שיסמלו ככליכה לשפירם ככריאות:</p> <p>משחלה שם כמ פן כמכמים:</p> <p>כוחכת שם לפיו שפכות ידוע כמקבל כתוך כלם, והרנ זיל שמו כמכרו יוסר כולל פן כידוע כו, כמקום מקור או פחלכ וכנר ככרשו כלות כהים כמלה מתנ:</p>
--	--

קטע מתוך פירוש המילות הזרות לר"ש תיבון

בקטע ניתן לראות את הערתו המעניינת למילה 'מרכז', שמקורו בערבית!

וכך הוא פותח את דבריו: "מילה ערבית, העתקונה אל לשוננו לצרכנו אליה, והוא שם לנקודה האמצעית..."

ואכן, כל הספרים שנכתבו בפילוסופיה לפני הרמב"ם היו כתובים בערבית. כך חיברו רבינו סעדיה גאון את ספר האמונות-ודעות, רבי יהודה הלוי את ה'כוזרי', ורבינו בחיי ה'פקודה את חובות-הלבבות. הגע בעצמך – ההוכחה הטובה ביותר לכך שלא היתה אפשרות בזמנו של הרמב"ם לכתוב ספרי פילוסופיה בשפה העברית, היא העובדה שהמתרגם המפורסם של המורה-נבוכים, רבי שמואל ה'תיבון, היה מוכרח להוסיף לתרגומו נספח, בשם 'פירוש מהמלות זרות', כדי לבאר את המלים הזרות²⁸ שהמציא בעברית²⁹.

28. לדוגמה 'מרכז' (!), 'עתק', 'תשבורת' שכולם מילים הקיימות בערבית.

29. גם בהקדמתו לתרגום ה'מורה', הוא כותב באריכות על כך שהשפה הערבית שימושית יותר לביאור נושאים פילוסופיים.

27. ובדומה לטעם שכתב על חיבור המשנה-תורה שהבאנו לעיל, ציטוט מההקדמה לספר המצוות: "וכן ראיתי לנכון שלא אחברהו בלשון כתבי הקודש, לפי שאותו הלשון המקודש קצר היום בדינו להשלים בו כל עניני הדינים".

פרק ה

"הואיל משה באר את התורה": פירוש המשניות

- ◆ הרמב"ם הצעיר כמנהיג במרוקו
- ◆ צופה ומביט
- ◆ "ראשית כל דגני"
- ◆ מרבינו הקדוש עד רבינו משה
- ◆ מצב לימוד המשנה לפני הרמב"ם
- ◆ מפרשי המשנה שקדמו לרמב"ם
פירוש הר"ש מול פירוש הר"מ
- ◆ "התועליות הגדולות"
- ◆ "כמבוא למתחיל בעיון"
- ביאור מהיסוד / כזה ראה והבן: ציורים לעזר / הצלחת הרמב"ם – פירושו נלמד גם על ידי יהודים פשוטים
- ◆ "ואשתדל בכל זה לקצר הלשון"
- ◆ התועלת החמישית: "להסביר יסוד מהיסודות"
- ◆ "מאימתי קורין את שמע בערבית"

משניות מסדר טהרות עם פירוש החכם הגדול

רבינו משה בר מיימון זל ועם פירוש הגאון הרב רבינו שמשון
בעל התוספות משנזא זצ"ל נדפס ונחקק בשנת ש"ו לפ"ק

פה

ויניציאה

ביתבן עשק בית הלרין מארקי אנטוניו יושטיין

חלק מהשער לפיה"מ - סדר טהרות - דפוס ויניציה

פיה"מ לסדר נזיקין, מנטובה, ה'שכ"ב (1562)

"הואיל משה באר את התורה": פירוש המשניות

ה ספר התורני הראשון שפרסם הרמב"ם ונשתמר לדורות בשלימותו¹, הוא פירוש המשניות (להלן: פיה"מ) שנכתב "בלשון הגרי² בלשון צח עד מאוד"³.

רבינו החל במלאכה של כתיבת הספר עוד בזמן מגוריו במרוקו, כשמלאו לו עשרים ושלוש שנה בלבד. הוא המשיך במלאכה תוך כדי מנוסתו לארץ-ישראל, והשלים אותה כשנתיים אחרי שהגיע למצרים⁴ כשהוא בן שלשים שנה⁵.

גם בימי נסיעתו באניה בסערת הים, לא עזב רבינו את קולמוסו, והמשיך במסירות-נפש לחבר את הפירוש הנפלא שעתיד להאיר את לימוד המשנה לדורות ארוכים. וכך מתאר רבינו בסיום פירושו, את תולדות חייו העמוסים, את ייחוסו הרם, ואת דרך כתיבת הפירוש תוך תלאות ונדודים קשים:

כבר השלמנו חיבור זה כפי שייעדנו, והנני מבקשו יתעלה, ומתחנן לפניו שיצילני משגיאות. ומי שימצא בו מקום פקוק או שנראה לו בפירוש הלכה מן ההלכות ביאור טוב ממה שבארתי, יעיר על כך⁶ וידינני לזכות, כי מה שהטלתי על עצמי בזה אינו מעט, ולא ביצועו קל... ובפרט בהיות ליבי טרוד לעתים קרובות בפגעי הזמן, ומה שגזר ה' עלינו מן הגלות והנדוד בעולם מקצה השמים ועד קצה השמים. ואולי כבר קבלנו שכר דבר זה – "גלות מכפרת עון"⁷.

יודע הוא יתעלה, כי יש הלכות, מהם שכתבתי פירושן במסעותי בדרכים, ומהם עניינים רשמתי בהיותי על גבי האניות בים הגדול... ומה שתיארתי ממצבי במשך זמן חבור פירוש זה הוא שגרם שנשתיתי בו זמן רב.

אני משה בר' מימון הדיין, בר' יוסף החכם, בר' יצחק הדיין, בר' יוסף הדיין, בר' עובדיהו הדיין, בר' שלמה הרב, בר' עובדיהו הדיין, זכר קדושים לברכה⁸. התחלתי לחבר פירוש זה ואני בן שלש ועשרים שנה, והשלמתי אותו במצרים, ואני בן שלשים שנה שהיא שנת אלף וארבע מאות ותשע ושבעים לטרות (ד'תתקכ"ח 1168).

סיום פיה"מ, מסכת עוקצין, פרק ג משנה יב

להלן נעסוק בהרחבה בטיבו ומהותו של פירושו למשנה, אך תחילה חשוב להקדים שני דברים יסודיים על הרמב"ם עצמו.

הרמב"ם הצעיר כמנהיג במרוקו

מקובל אצל לומדי כתבי-הרמב"ם, שרבינו כתב את פירוש המשניות בצעירותו, טרם היה מעורב בצרכי ציבור. אך כפי שהבאנו בפרק הראשון (מאחת האיגרות של הרמב"ם⁹), עולה כי כבר אז נחשב בין מנהיגיה של יהדות מרוקו. ואמנם, סימנים ברורים לכך אנו מוצאים בפירוש המשניות, שם ישנם קטעים בהם נוקט רבינו בסגנון של מרא-דאתרא הפונה לקהילתו ומנהיג לצאן מרעיתו.

1. על הספרים האחרים שכתב רבינו אך לא התפרסמו (וכנראה שגם לא הושלמה כתיבתם), ראה לעיל בפרק ד' – 'כתבי-הרמב"ם'.

2. כך כינו את הערבית, ע"ש הגר אם ישמעאל (ובכך הדגישו את מעלת לשון הקודש לגבי הערבית, כשרה הגבירה לגבי הגר השפחה).

3. כלשון הזה כותב רבי יוסף נ' אלפילאל הרופא, מתרגם סדר מועד בהקדמת תרגומו: "הואיל משה באר את התורה הזאת, ובכללם ומבחרם פירוש המשניות שעשה לשיאת סדרי, בלשון צח עד מאוד".

4. השערותנו שהרמב"ם התחיל את כתיבת הסדר האחרון, סדר טהרות, כשהגיע למצרים. ראה הטבלא שהבאנו בפנים.

5. הרמב"ם היה בגיל שלשים שנה כשעלה לארץ הקודש (בשנת ד'תתקכ"ה 1165, לפי השיטה שנוולד בד'תתצ"ה 1135).

אך לשיטה שנוולד בד'תתצ"ח 1138, הרי שהגיע בגיל עשרים ושבע). ומכיוון שסיים את פירוש המשניות בגיל שלשים (כעדות עצמו המובאת לקמן "והשלמתי אותו במצרים ואני בן שלשים שנה") – הרי שרק את הסיום ממש כתב במצרים.

6. נזהר רבינו בלשונו כדי להזהיר שמי שנדמה לו שמצא דבר שאינו נכון שרק "יעיר", אולם לא לתקן ובודאי שלא לשלוח ידו למקור, כי יתכן ואף קרוב לודאי שהמגיה עצמו טועה (הערת הרב קאפח).

7. ברכות נו, א. סנהדרין לז, ב.

8. קטע זה מיוחד ביותר מכיוון שזו הפעם היחידה שמזכיר רבינו את שושלת משפחתו ומפרט עד שבעה דורות.

9. את האיגרת כתב הרמב"ם בשנים מאוחרות הרבה יותר, לתלמידו האהוב רבי יוסף ב"ר יהודה: "וכבר שמעת בלי ספק מה שהיה ביני ובין ר' יהודה הכהן ז"ל בן מר פרחון,

להדגשת העניין, יוסיף לעתים הרמב"ם בפירושו למשנה מילים של התפעלות ורגש, כמו, "והתבונן בביטוי הנפלא הזה האמור בעזר אלהי"¹⁰; "והבן את החילוק הזה... כי נפלא הוא"¹¹. ובכלל, לעתים קרובות הרמב"ם פותח או מסיים קטע מסוים בפירושו למשנה בדברי זירוז לזכור ולהבין את הפירוש, בלשונות כמו: "זכור זה"; "הבן זה"; "דע זה", וכדומה.

הדעת נותנת כי הרמב"ם עשה זאת, לא משום שלא היה יכול לעצור את רגשותיו, אלא כדי לעורר את תשומת הלב של הלומד – לסייע לו במאמץ להתבונן ולהעמיק בדברים, ואגב כך להעריך את ההשקעה הגדולה שהשקיע הרמב"ם בפירושו.

יתר על כן: בניגוד לדרכו במשנה-תורה, שם הוא מסתפק במשפט קצר כדי להביע אי-הסכמה לדעה מסוימת¹², הרי בפירוש-המשניות הוא דוחה דעות שלא נראות לו בנימוקים מפורטים, ואינו נושא פנים לאיש, ואפילו כלפי גדולי ישראל הוא משתמש בביטויים חריפים! אין ספק שאת חריפותו נעשה מתוך תחושת האחריות המוטלת על כתפיו לסלול דרך חדשה, ללמד דעת והנהגה ברורה ונחרצת.

אחת הדוגמאות הבולטות, היא מחלוקתו של הרמב"ם עם רבינו סעדיה גאון¹³ בעניין קידוש החודש. הרס"ג היה סבור¹⁴ כי עיקר קביעת החודש אינה לפי ראיית העדים אלא לפי חשבון קביעת המולד שנעשה על ידי בית הדין, בעוד שלדעת הרמב"ם קביעת החודש היא דווקא לפי הראייה (ורק בזמן שאי-אפשר ע"פ הראייה, קובעים בדיעבד לפי החשבון).

בנושא זה רבינו יוצא מגדרו, ומאריך ביותר ומתבטא בחריפות ובצורה סמכותית, ומרוב תמיהתו מליץ זכות על הרס"ג ש"היתה מטרתו בדבר זה לנגח את יריבו".

הנה קטע קצר מתוך אריכות הדברים:

ואני מתפלא על אדם שמכחיש ומתוכח בדבר הברור ואומר שדת היהודים אינו בנוי על ראיית החדש אלא על החשבון בלבד והוא מאמין בכל הלשונות האלה, ואיני חושב שהאומר כן מאמין בכך, אלא היתה מטרתו בדבר זה לנגח את יריבו באיזו צורה שתהיה שלא בצדק או בצדק כיון שלא מצא מפלט מלחץ הויכוח. ומה שראוי שאתה תאמין שעיקר דתנו בנוי על הראייה...
פיה"מ, ראש השנה פרק ב משנה ז

צופה ומביט

ועוד נקודה: הרמב"ם התבונן במראה עיניו ואת כל מה שראה בכל מקום שהיה, הן בספרד הן בצפון אפריקה והן בארץ מצרים, זכר היטב, ובמידת הצורך כתב והעיד על כך בפירוש-המשניות. בפרקים הבאים נגלה כיצד, מדי פעם בפעם, משלב רבינו בפירושו למשנה דברים אישיים – תופעה שכמעט לא מצויה במשנה-תורה.

ומכאן נעבור אל פירוש-המשניות עצמו.

12. ולדוגמא: "ואבא מרי מן האוסרין ואני מן המתירין" (הלכות שחיטה, פ"א ה"י); "אלמנה שבאת לבית דין לתבוע מזונות: יש מי שהורה שפוסקין לה מזונות ואין משביעין אותה, ואין ראוי לסמוך על הוראה זו מפני שנתחלף לו הדבר באשה שהלך בעלה למדינת הים" (הלכות אישות, פ"ח ה"ט).

13. וזאת למרות שהרמב"ם העריך ביותר את רס"ג, כנראה מתוך דברי הרמב"ם עליו באגרת תימן: "כמעט אבדה דת ה' לולי היה הוא ז"ל (=רס"ג), כי גלה עמקותיה וחזק כח נחלשיה, והרביצה ושמרה בלשונו ובקלמוסו... והוא ז"ל כל מעשיו לשם שמים".

14. ראה פירושי רבינו סעדיה מהדורת הר"י קאפח שמות יג, הערה 2. ובנספחות עמ' קעד לפרשת בא.

בשתי שאלות מן הטרפות. וכן ביני ובין דיין סג"למסה (=עיר במרוקו) בגט. וביני ובין אבי יוסף בן מר יוסף נ"ע בענין שבויה, והרבה כמו אלו" (איגרות הרמב"ם, עמ' תכא). עדות ברורה לעיסוקו של הרמב"ם בצרכי ציבור באותה תקופה היא 'איגרת השמד' המפורסמת שכתב לפני שעזב את פאס.

10. "והתבונן בביטוי הנפלא הזה האמור בעזר אלהי באמרו "כל שלא חס על כבוד קונו", הכוונה בזה מי שלא חס על שכלו, כי השכל הוא כבוד ה'" (פיה"מ, חגיגה פ"ב מ"א).

11. "והבן את החלוק הזה שבין הבטול וההפרה כדי שלא יהיו הלשונות סותרים זה את זה – כי נפלא הוא" (פיה"מ, נדרים פ"י מ"ח).

"ראשית כל דגני"

רבינו לא העניק שם לפירושו על המשנה¹⁵. בדורות הראשונים כונה הפירוש 'פְּתָאב אל סראג' או 'ספר המאור'¹⁶, ולדורות התפרסם כ'פירוש-המשנה' או 'פירוש-המשניות' סתם.

על תוכן הספר ומקורותיו, מפרט רבינו בהקדמתו, בלשון הקודש¹⁷ ובחרוזים¹⁸:

התקבצו חכמים ועמדו על עמדם¹⁹ / כי זבד טוב אזבדכם²⁰ / לכו בנים שמעו לי יראת ה' אלמדכם²¹.

...והוא תרומת ייני / וראשית כל דגני / מדושתי ובן גרני.

אכלו משמנים ושתו ממתקים²² בְּנֵי / אכלו רעים, שתו ושכרו נבונֵי²³ / זה השולחן אשר לפני אדְנֵי²⁴.

והוא פירוש המשנה אשר שיננו²⁵ אבותיכם / וביאור הגדרות אשר גָּדְרוּ הרועים מנהלי עלותיכם²⁶ / ועיקרי היסודות אשר המה יסודותיכם / והמנהגות והגזירות והתקנות אשר תִּקְנוּ בעלי גבורותיכם / "מן היום אשר צוה ה' והלאה לדורותיכם"²⁷.

והנה הוא (=פיה"מ) כמגדל דוד עומד על תְּלֵיו / אלף המגן תלוי עליו – עם כל כלי מלחמות הגיבורים / כל שלטי הגיבורים²⁸.

אני משה בן מימון הספרדי בניתיהו / ומים התלמוד משיתיהו²⁹ / ומספיר התוספתא יסדתיהו

את השיר הזה של רבינו, בדרך פילוסופית! הוא כינה את החיבור: 'התקבצו חכמים' על שם המילים הראשונות של השיר של הרמב"ם. למעשה, המחבר ניצל את ההזדמנות, ופירושו חורג לפעמים ממסגרת פירוש, עד שניתן לומר שהוא כחיבור העומד בזכות עצמו, אך עדיין סובב את השיר של רבינו. החיבור ראה אור על ידי הרב יוסף קאפח, והוא נמצא בלקט מאמריו המכונה, 'כתבים' כרך ג.

19. להאזין לדברי ע"פ דניאל ייא – "ויאמר אלי דניאל איש חמדות הבן בדברים אשר אנכי דבר אליך ועמד על עמדך".

20. מתנה טובה אתן לכם – הכוונה לפירושו למשנה, כדלהלן.

21. תהלים לד:יב.

22. נחמיה ח:י.

23. בעלי בינה ודעת.

24. יחזקאל מא:כב.

25. כלומה, שלמדו ולימדו.

26. עפ"י ישעיהו מ:יא – "כרועה עדרו ירעה בזרעו יקבץ טלאים ובחיקו ישא עלות ינהל". ומשמעו שרועי ישראל גדרו גזירות לצאנם, כמאמרי חז"ל "בקעה מצא וגדר בה גדר" (עירובין ו, א), "ועשו סייג לתורה" (אבות פ"א מ"א).

27. במדבר טו:כג. מאז ניתנה התורה על הר סיני.

28. ע"פ שיר השירים ד:ד – "כמגדל דוד צוארך בנוי לתלפיות אלף המגן תלוי עליו כל שלטי הגיבורים". וכוונתו שפירוש-המשניות הוא בנין מפואר "עומד על תליו", הכולל את כל התורה שבעל פה ומכיל את מלחמות ה' של חכמי ישראל "הגיבורים".

29. כידוע, מקור השם 'משה' הוא "כי מן המים משיתיהו" (שמות ב:י). ועפ"ז מובן הקשר כאן: "אני משה בן מימון בניתיהו / ומים התלמוד משיתיהו".

15. בניגוד למשנה-תורה ומורה-נבוכים שהם שמות שבחר הרמב"ם עצמו.

16. ראה שו"ת תשב"ץ (ח"א סימן קלו): "וחיפשתי בפירוש-המשניות שחבר הרמב"ם בלשון ערב הנקרא 'אלסראג' (=מאור). ובהקדמת הצדה לדרך: "והוא חיבר בבחרותו פירוש למשניות ששה סדרים וקראן ספר המאור".

רמז לשם 'מאור' ניתן למצוא גם בהקדמתו של אחד המתרגמים הקדומים של פיה"מ, רבי יהודה אלחריזי: "פירוש-המשניות שחיבר רב הגדול נר ישראל... אשר העלה מזוהר התלמוד מנורות. והיו למאורות. לפקוח עיניים עיוורות... רבנא משה נ"ר, בן הרב רבי מימון ז"ל... והעתקתי פרוש זה הרב, ללשון הקודש מלשון ערב. והפכתי מאוריו למזרח מן המערב... אמנם, הר"י קאפח מעיר (מבוא לפיה"מ, הוצאתו, עמ' 20) כי "בשום מקום בספרי רבינו ובכל כתבי-היד העתיקים אין זכר לדבר שקרא רבינו את פירושו על המשנה בשם 'ספר המאור'. וכבר הוכח על ידי רבים וטובים ששם זה לא הונח לפירוש זה של רבינו כלל, לא על ידי רבינו ולא על ידי זולתו. ורק בבית הכנסת שב'חאלב' (ארם-צובה שבסוריה) נהגו לכנות אותו טופס של המשנה עם פירוש רבינו 'אלסראג' מתוך הערצה לרבינו ולתורתו שהוא להם כנר, כדרך שנהגו בתימן לכנות טופס חמשה חומשי תורה הכתובים על ספר בדקדוק המסורת ובדיוק הנקוד והטעמים 'תאג' (=כתר), ולא שהתורה שמה כתר. ומעולם לא שמענו שם זה בתימן, עם כל דבקותם ברבינו משה ובתורתו".

17. ההקדמה נכתבה על-ידי רבינו בלשון הקודש, ואיננה מעשה תרגום מערבית כשאר חלקי הספר.

18. ידועים הדברים, שחכמי-תימן היו אדוקים במשנתו של הרמב"ם, הן בהגות פילוסופית, והן הלכה-למעשה, ולרוב חביבותם כל אות שיצאה מקולמוסו של הרמב"ם היתה יקרה בעיניהם. הדברים הגיעו לידי כך, שקם אחד מחכמי תימן, כמאתיים שנה לאחר פטירת הרמב"ם (אחר ה'ת"ר 1440), בשם רבי עמרם בן שלמה קאפעי, וערך חיבור שלם לפרש

/ ובפוך 'ספרא' רבצתיהו³⁰ / ומזהב 'ספרי' טחתייהו / ובדברי הגאונים סמכתיהו / וככסף הצרוף זקקתיהו³¹.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

מלשונו של הרמב"ם כאן, "ראשית כל דגני", עולה כי רבינו מעריך את ספרו זה כ"ראשית" חיבוריו העתידיים לבוא³². ואכן, באותה שעה, כבר נרקמו במוחו של המורה-הגדול תכניות גדולות מאוד. סביר להניח, כי לפחות ברמת הרעיון, גם תכנית הענק לחיבור המשנה-תורה שיצאה לפועל רק כעבור שנים, כבר הייתה אז במחשבתו.

גם מתוך הקדמת רבינו לספרו-הבא, ספר-המצוות, ניתן לראות עד כמה החשיב הרמב"ם את פירושו למשנה – "החיבור המפורסם" – כשלב הכרחי לקראת המשנה-תורה³³:

מפני שקדם לנו החיבור המפורסם אשר כללנו בו פירוש כל המשנה... ראיתי גם כן שאחבר חיבור (=משנה-תורה) – יכלול כל דיני התורה ומשפטיה, עד שלא יהיה דבר חסר ממנו.
הקדמת הרמב"ם לספר המצוות

עיון בקטע הפתיחה "התקבצו חכמים", מגלה לנו על תוכניתו של הרמב"ם בעריכת חיבוריו התורניים, שעוד תגיע לידי ביטוי שלם במשנה-תורה. נצביע כאן על כמה נקודות:

מקורות

"התלמוד (בבלי וירושלמי), תוספתא, ספרא, ספרי ודברי הגאונים" – בדיוק אותה רשימה המוזכרת בפתח המשנה-תורה כמקורותיו.

ציון המנהגות והגזירות

המשנה... וביאור הגדרות אשר גדרו... ועיקרי היסודות... והמנהגות והגזירות והתקנות" – דומה להפליא להגדרת הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה³⁴.

היקף

"והנה הוא (=פיה"מ) כמגדל דוד עומד על תליו, אלף המגן תלוי עליו, עם כל כלי מלחמות הגיבורים, כל שלטי הגיבורים". כאן מזכיר הרמב"ם את תרומתו העיקרית של פירוש-המשניות בימיו – פירוש חלקי המשנה שאין עליהם תלמוד, המכונות "הלכתא למשיחא" – דבר שבו מצטיין ומתייחד המשנה-תורה של הרמב"ם³⁵.

הלכה למעשה

הדברים מתחדדים עוד יותר, כשאנו רואים שהרמב"ם משתדל בכל משנה לפסוק ולהכריע הלכה-למעשה, דבר שבוודאי היווה יסוד מרכזי ו'עליית מדרגה' בהכנותו ל'חיבור הגדול'. וכך מזכיר הרמב"ם עצמו בהמשך הקדמתו, "והתועלת השנית: הפסקים – שאני אומר לך על יד פירוש כל הלכה כדעת מי המעשה".

33. הארכנו בזה להלן בפרק אודות ספר-המצוות.

34. ולדוגמא, כך כותב הרמב"ם: "גם יתבאר מהם דברים שגזרו חכמים ונביאים שבכל דור ודור לעשות סייג לתורה כמו ששמעו ממשה בפירוש... וכן יתבאר מהם המנהגות והתקנות שהתקינו או שנהגו בכל דור ודור כמו שראו בית דין של אותו הדור... נמצא רבינא ורב אשי וחבריהם, סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה. ושגזרו גזירות והתקינו התקנות והנהיגו מנהגות ופשטה גזירתם ותקנתם ומנהגותם בכל ישראל בכל מקומות מושבותם" (הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה).

35. אף ההקדמות לפירוש-המשניות ולמשנה-תורה שוות בדרכים רבות.

30. ע"פ ישעיהו נד:יא – "הנה אנכי מרביץ בפוך אבניך ויסדתיך בספירים".

31. רבינו מונה כאן את המקורות מהם שאב את החומר ל'בנין מגדל שלו', והם: התלמוד – המשנה והגמרא הירושלמית והבבליית והתוספתא. ספרא – מדרש הלכה שעל ספר ויקרא, הנקרא גם תורתהנים. ספרי – מדרש הלכה על הספרים במדבר ודברים. ודברי הגאונים ופירושיהם. את החומר הרב הזה טיהר וזיקק כזהב וככסף, וממנו בנה את המגדל.

32. אף שכתב ספרים קודם, כנאמר בהקדמת פירוש-המשניות "חברתי פירושים על שלשה סדרים מועד ונשים ונוזיקין", אבל, כאמור בפרק ד', רבינו בחר שלא לפרסם ספרים אלו.

מרבניו הקדוש עד רבינו משה

כהקדמה לפירושו של הרמב"ם על המשנה, נקדיש דברים ומעט רקע, ליחסו של הרמב"ם למסדר-המשנה, רבי יהודה הנשיא – רבינו הקדוש.

בשני החיבורים ההלכתיים של הרמב"ם, פירושו למשנה ומשנה-תורה, עולה דמותו של רבי יהודה הנשיא כאחד ומיוחד בין דורות רבים, שרבינו בחיבוריו מנסה לצעוד בדרכיו³⁶. הרמב"ם מאריך בשבח מפעל הששה-סדרי-משנה, דרך העריכה והסגנון המיוחדים לו, ואף באורחות חייו של רבינו הקדוש כפי שתוארו במשנה ובתלמוד³⁷. וב'חיבור הגדול' מכריז בקול רם: "אין לנו בחכמה גדול מרבניו הקדוש!"³⁸.

בבואו לתאר את דמותו ומפעל חייו של מחבר המשנה³⁹, אין הרמב"ם חוסך במילים, והוא כותב:

וכאשר עבר הזמן אחריהם עד רבינו הקדוש ע"ה, והיה יחיד בדורו ומיוחד בתקופתו, איש שכלל בו המדות הטובות והחסידות, עד שזכה בהן אצל אנשי דורו לקרותו: 'רבינו הקדוש', והיה שמו יהודה. והיה בתכלית החכמה ורום המעלה, כמו שאמרו: "מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד"⁴⁰. והיה בתכלית הענוה ושפלות הרוח⁴¹ והרחקת התאוות, כמו שאמרו: "משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא"⁴².

והיה צח לשון ובקי בלשון הקודש יותר מכל אדם – עד שהיו חז"ל לומדים ביאור מלים שנסתפקו להם בלשון המקרא מפי עבדיו ומשרתיו, וזה מן המפורסמות בתלמוד⁴³. והיה לו מהעושר וההון עד שאמרו עליו: "אהריריה דרבי עתיר משבור מלא"⁴⁴. ולכן היטיב לחכמים ולתלמידים, וריבץ תורה בישראל, ואסף כל הקבלות והשמועות והמחלוקות שנאמרו מימות משה רבינו ועד ימינו.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

רבינו לא הסתפק רק בתיאור תכונותיו ומעלותיו של רבי יהודה הנשיא, אלא טרח להוכיח את גדלותו דרך עריכת חיבור המשנה. וכך, בהמשך ההקדמה (כפי שיפורט להלן בפרק שמיני) מקדיש הרמב"ם עמודים רבים לבאר את ההיגיון שבסידור המשנה של רבינו הקדוש, מה שלא עשה אפילו בספר-שלו, המשנה-תורה!

39. ציטוטים נרחבים מההקדמה יבואו בהמשך.

40. גיטין נט, א – "שאין בישראל גדול בתורה ובעושר כמותו" (רש"י).

41. על הענוה הגדולה של רבי יהודה הנשיא כותב רבינו אברהם החסיד בן הרמב"ם: "ובאמת נקרא אדון זה 'רבינו הקדוש' כי האדם כשישליך מעל פניו השקר ויקיים האמת ויכריענו לאמתו ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הפכה, אין ספק כי קדוש הוא" ('מאמר אודות דרשות רז"ל', נדפס במלחמות ה', מהד' מרגליות, עמ' פח).

42. סוטה מט, א.

43. ראה ראש השנה כו, ב: "לא הוו ידעי רבנן מאי 'וטאטאתיה במטאטא השמד' (ישעיהו יד:כג). יומא חד שמעוה לאמתא דבי רבי דהוות אמרה לחבירתה: 'שקולי טאטיתא וטאטי ביתא'" (=לא ידעו חכמים מה פירוש 'וטאטתיה במטאטא השמד' – יום אחד שמעו את שפחת בית רבי אומרת לחברתה: 'קחי מטאטא וטאטי את הבית').

44. תלמוד בבלי שבת קיג, ב; בבא מציעא פה, א. ופירושו: הממונה על אורוות הסוסים של רבי יהודה, היה עשיר יותר משבור מלך פרס.

36. רבי חיים בנבנשת, מחכמי קושטא (נולד בשנת ה'שס"ג 1603), בסקירתו על תולדות התורה שבעל פה פותח את הקדמתו לספרו 'כנסת הגדולה' (או"ח): "אמר הצעיר חיים בנבנשת מעת הוסר התמיד ויגל ישראל מעל אדמתו וילך הלך נע ונד מגוי אל גוי ומממלכה אל עם אחר, אבדה חכמת חכמיו ויסכרו מעיינות החכמה וארובות שמי בינתם, סוגרו דלתים ואין פותח מעול הגלות... עד שקם מבחר מין האנושי רבי יהודה הנשיא חכם בחכמתו ועשיר בעשרו, וקדוש מבטן, צח וקצר ובשפה ברורה, ומנהו והלאה היו קוראין ברבים חיבורו הנפלא". דברים אלו הולמים גם את דמותו של הרמב"ם ואת חיבוריו. ויש להוסיף ולציין שרבי חיים מתאר את רבי יהודה הנשיא כ"מבחר מין האנושי" – המלים שהיו חרותות על המצבה הראשונה בקבר הרמב"ם.

37. גם כשמזכיר הרמב"ם את פרישותו וזהירותו של רב תולה הוא זאת ברבו – רבינו הקדוש: "אמרו על רב תלמיד רבינו הקדוש שלא שח שיחה בטלה כל ימיו" (הלכות דעות פ"ב ה"ד); "אמרו עליו על רב תלמידו של רבינו הקדוש שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה או בלא ציצית או בלא תפילין" (הלכות תפילין, פ"ד הכ"ה).

38. הלכות אבל, פ"ג ה"י.

מסתבר שאת ההשראה לעבודת העמל בבניית בניין האדירים של המשנה-תורה, שאב רבינו מדמותו ומעשיו של רבי יהודה הנשיא⁴⁵, שכן בהקדמתו למשנה-תורה הוא משווה את דורו וחיבורו לאלו של רבינו הקדוש:

מתוך הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה	
הסיבות לחיבור משנה תורה	הסיבות לחיבור ששה סדרי משנה
<p>בזמן הזה תקפו הצרות יתירות ודחקה השעה את הכל ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבונינו נסתרה... ומפני זה נערתני חצני אני משה בן מימון הספרדי... וראיתי לחבר... כולם בלשון ברורה ודרך קצרה עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ולא פירוק. לא זה אומר בכה וזה בכה. אלא דברים ברורים קרובים נכונים...</p>	<p>ולמה עשה רבינו הקדוש כך ולא הניח הדבר כמות שהיה? לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין, והצרות מתחדשות ובאות, ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת. וישראל מתגלגלין והולכין לקצוות. חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח. וישב כל ימיו הוא ובית דינו ולמדו המשנה ברבים.</p>

אם מכל האמור, ראינו עד כמה העריך הרמב"ם את רבי יהודה הנשיא, הרי שלפנינו עדות ברורה מהמחבר עצמו! באחת מאיגרותיו לרבי פנחס הדיין, ניתן לראות את הערכתו, כשהוא משווה את יצירתו המשנה-תורה לזו של רבינו הקדוש:

כבר קדמוני גאונים וגדולים שחיברו חיבורים ופסקו הלכות... אבל לפסוק הלכות בכל דיני תורה – לא קדמני אדם אחר רבינו הקדוש וסייעתו הקדושה.

איגרות הרמב"ם, עמ' תלט

מצב לימוד המשנה לפני הרמב"ם

ציוו חכמים⁴⁶: "לעולם ישלש אדם ימיו: שלישי במקרא, שלישי במשנה, ושלישי בתלמוד". למרות הלכה פסוקה זו⁴⁷ במרוצת הדורות זנחו הלומדים את המשנה ופנו לעסק התלמוד. כבר בזמנו של רבינו הקדוש עצמו אמרו חז"ל:

תנו רבנן: העוסקין במקרא - מדה ואינה מדה. במשנה - מדה ונוטלין עליה שכה. בתלמוד - אין לך מדה גדולה מזו. ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד.

...בימי רבי נשנית משנה זו, שֶׁבְּקוֹ כוֹלָא עֵלְמָא מִתְנִיתִין וְאִזְלוּ בְּתַר תַּלְמוּדָא⁴⁸. הדר דרש להו: ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד.

בבא מציעא לג, ב

הרמב"ם עצמו קובל על המצב העגום, ומזכיר בפירושו למשנה 'מעשה שהיה' בתלמיד חכם שטעה טעות חמורה בגלל חוסר הידיעה במשנה:

וכבר דימה אדם גדול מאד בעל עיון בארץ גרבנא (=ארץ מערב) כי שאובה שהמשיכוה כשרה, ואפילו היה המקוה כולו שאוב ונמשך. ונאבק על כך בכח ואל, ודבריו בכך מפורסמים בספרו כאילו שגם משנה זו לא נכתבה כלל.

...ואשר גרם לכל העיניו הזה הוא מיעוט זכירת המשנה והעיון במה שנכתב בה. וכמה צדקו דבריהם⁴⁹: "אם ראית תלמיד חכם שתלמודו קהה עליו כברזל [הסיבה לכך] בשביל משנתו שאינה סדורה בפיו".

פיה"מ, מקוואות פרק ד משנה ד

45. גם הסגנון והרוח הנושבת בין עמודי המשנה-תורה לקוחים ממשנתו של רבינו הקדוש, כפי שכותב רבינו בהקדמת ספר-המצוות: "אחברו בלשון המשנה כדי שיהא קל לרוב האנשים".

46. קידושין ל, א.

דבר נוסף שגרם לחוסר לימוד של מסכתות מסוימות, היה הרצון ללמוד דברים הנוגעים הלכה-למעשה, וכך מסכתות שבסדר-טהרות (וכן בסדרי זרעים וקדשים) לא נלמדו, ומעטים היו המתעניינים בסוגיות אלו.

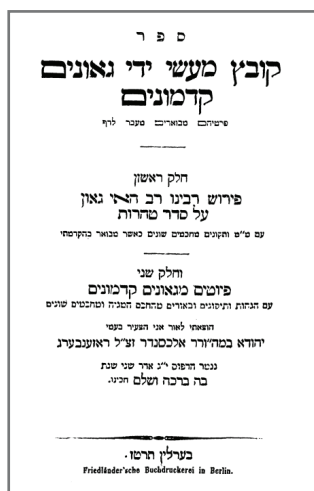
כדברים אלו כותב רבינו עצמו בהקדמתו המפורסמת לדיני טומאה וטהרה:

...ואתה יודע כי היום בעונותינו שרבו, אם חזרת על ראשי ישיבות ישראל, כל שכן בתי כנסיות, תמצא שיקשה עליהם בענין זה דבר שנאמרו בו מקראות רבים בתורה ובמשנה, ומה שהוא יותר ברור ופשוט מזה.

ואין להתפלא ממצב כזה בזמן הגלות והעדר עניינים אלה מחמת מיעוט העוסקים בהם, וכבר מצאנום בזמן המקדש ובמציאות הנביאים, נסתפקו עניני הטומאה והטהרה... **אפילו לכהנים המשמשים במקדש** שהם היותר זקוקים מכל אדם לידיעת הלכות טומאה וטהרה, **לפי שרוב הצורך לעניינים אלה אינו אלא לעניין מקדש וקדשיו...**

הקדמת הרמב"ם לסדר טהרות

מפרשי המשנה שקדמו לרמב"ם

פירוש רב האי גאון לסדר טהרות
נדפס ב'קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים'
ברלין, ה'תרס"ז (1866)

פירוש רס"ג למסכת ברכות
יצא לאור מאוצרות הגניזה הקהירית, ה'תרפ"ז (1897)

נראה כי בשלהי תקופת הגאונים, כאשר התעורר צורך לכתוב ספרים, הן ספרי פירוש והן ספרי פסק, החלה התעוררות גם לפרש את כל ששת סדרי המשנה, כולל המסכתות שאין עליהן גמרא.

דוגמא לדבר: רבינו סעדיה גאון כתב 'פירוש המלות הקשות שבכל הששה סדרי המשניות'⁵⁰, ורב האי

47. הרב שלמה אהרן וורטהיימער (נולד בהונגריה בשנת ה'תר"ל 1870, ונפטר בירושלים בשנת ה'תרצ"ה 1935) הוציא לאור את 'פירוש רב סעדיה גאון על מסכת ברכות' עם תוספת ביאור, מתוך ספר כתב-יד עתיק שמצא בתוך הגניזה שבמצרים (הוצאה ראשונה בשנת תרס"ח 1908 בירושלים). ראה שם בהקדמתו הארוכה והמעניינת. בין היתר הוא מוכיח שם, שהרס"ג הוא אכן המחבר של פירוש זה על המשנה.

אגב, יש לציין שבפתיחת ספרו הנזכר, הוא מספר בהתלהבות 'כמוצא שלל רב' שהוא היה הראשון לגלות את אוצרות הגניזה הקהירית, וז"ל: "זה לי שלשים שנה מאז החילתי להאיר אור מדרשי חז"ל אשר היו בכתובים, אני הייתי אז הראשון אשר גליתי אוצרות חושך מטמוני מסתרי כתבי יד עתיקים מתוך הגניזה הישנה שבמצרים, ואני הייתי אז הראשון שהדפסתי

47. הלכות תלמוד-תורה פ"א הי"א.

48. כלומר, עזבו כל העולם את המשנה, והלכו אחר התלמוד.

49. מאמרו של ריש לקיש בתענית ז, ב.

50. כפי שכתב אחד מהקדמונים, רבי יששכר ב"ר מרדכי סוסאן המערבי, בהקדמתו לתרגומו על התורה לשפה הערבית: "ועדיין נמצא בידי יחידים לגאון רבינו סעדיה זצ"ל הנזכר 'פי' המלות הקשות שבכל הששה סדרי המשניות' בלשון [ערבית], ושמה גם בשל כל התלמוד עשה כן אלא שבאורך הזמן ספו תמו מאין דורש" (נדפס באהל-דוד, נערך ע"י הרב דוד שלמה ששון, ה'תרצ"ב 1932, לונדון אנגליה). וראה שם (עמ' 64) שכותב רבי יששכר: "רוב ספרי הגאון ז"ל בהם נאבדו".

גאון כתב פירוש לפרש את המלים קשות בסדר טהרות⁵¹. וכן בדור שלאחריהם נודע פירוש המשניות לרבינו נתן אב הישיבה מארץ-ישראל, שפירושו על המשנה בערבית נכתב על רוב המשניות. בדור ההוא פירש רבינו יצחק בן מלכי-צדק (ריבמ"ץ) מאיטליה את המשניות של סדר זרעים. כמו-כן חיבר רבינו יצחק גיאות מספרד פירוש בשם ספר-המאור על משניות זרעים.

כנראה שמן השמים העירו כמה מגדולי ישראל בימיו של הרמב"ם לכתוב פירושים על המשנה⁵², במיוחד במסכתות שאין עליהם גמרא, כמו פירושיהם של הראב"ד בעל-ההשגות מפושקירה⁵³, רבינו זרחיה הלוי מלוניל שבפרובנס⁵⁴, ורבינו שמשון משאנץ שבצרפת⁵⁵.

הרי"ץ גיאות, הראב"ד, הרז"ה והר"ש משאנץ, אבל לא את הפירוש המפורסם ביותר שהוא פירוש רש"י, כי אין להגדיר את פירושו כפירוש על המשנה אלא כפירוש על הגמרא. כמעט בכל משנה מופיע ברש"י "בגמרא מפרש לה", וכאילו אומרים ללומד: כעת אינך מבין, אך בגמרא שתלמד בסמוך יתיישבו כל שאלותיך. וכך מגדיר רבי יוסף-טוב ליפמן הלך (בהקדמתו הכללית לפירושו 'תוספות-יום-טוב'), את ההבדל בין פירוש-המשניות של הרמב"ם לפירושו המפורסמים של רש"י: "דרך הרמב"ם בסוגית פירוש, לעשות עיקרים וכללים למשנה, ולכלול ענייניה ולחברה, וממנה נבין כוונת המשנה. ולא זו היא דרך וסוגית פירוש רש"י, שהוא מפרש אחת לאחת ולחלקם לחלקים ודיבורים קצרים".

53. פירושו של הראב"ד נמצאים בידינו רק על מסכתות עדויות וקנים, הדנות בנושאים שאינם להלכה למעשה. הפירוש נדפס במשניות שבש"ס וילנא מול פיה"מ של הרמב"ם.

54. חיבר פירוש למסכת קינים שבו הוא משיג על פירוש הראב"ד למסכת זו.

מתוך הגולים כתבי-יד ההם ממדרשי חז"ל, שו"ת הגאונים, ופיוטיהם, ועל ידי זה נתפרסם בעולם מהות הגניזה, ויבואו אחרי חכמים שונים "וינצלו את מצרים"! ויוציאו לאור מהם דברי רבים וקנו להם שם עולם, ואדם לא זכר את המסכן ההוא אשר מלט את העיר....

חשוב להדגיש שאכן, הרב ורטהיימר הדפיס עשרות ספרים מכתבי יד עתיקים, והחזיר לעולם התורה אוצרות של מדרשים ותשובות גאונים שהיו אבודים מאות שנים מעיני הלומדים. כמו כן הדפיס בחייו למעלה משלושים וחמישה ספרים, הן ספרי חידושים משלו והן ספרי מדרשים, גאונים וראשונים שההדיר עם הערותיו. יש גם לציין שבשנת ה'תרמ"ד (1864) ביקר השד"ר הירושלמי, הרב יעקב הלוי ספיר, בגניזה והוציא ממנה מספר דפים. את תיאור מסעו למצרים פרסם בספרו, אבן-ספיר.

51. פירוש רבינו גאון על סדר טהרות נדפס ב'קובץ מעשה ידי גאונים קדמונים', ברלין תרט"ו (1856).

52. הזכרנו את מפרשי המשנה, רבי נתן אב הישיבה, הריבמ"ץ,

רב האי ב"ר שרירא גאון

ד'תרכ"ט (939) – ד'תשצ"ח (1038) בבל

ממשפחת ראשי הגולה שבבבל שהתייחסו עד בית דוד. אביו רב שרירא, אבי אביו רב חנניה, ואבי זקנו רב יהודה, שמשו גם הם כגאונים בפומבדיתא. כבר בימי אביו רב שרירא גאון נתמנה לאב"ד בבית דין הגדול בפומבדיתא, ובשנת ד'תשנ"ח (998) נתמנה לגאון לישיבת פומבדיתא, ושימש שם כגאון שלשים שנה.

רב האי היה גדול המשיבים מבין הגאונים. תשובותיו שנכתבו בעברית, ארמית וערבית, מגיעות עד לשליש מכלל תשובות הגאונים שבידינו. הרבו לפנות אליו בשאלות, ובתחומים מגוונים, הן במקרא, במשנה ותלמוד, בהלכה ואגדה, בדיני ממונות ודיני אישות, באמונות ודעות, בענייני תפילה ומנהגי בית הכנסת, ובכל הנוגע לחיי הציבור והיחיד.

עם מות רב האי גאון נחתמה תקופת הגאונים, וכדברי הראב"ד הראשון בספר הקבלה: "הרביץ תורה בישראל יתר מכל הגאונים, ולאורו הלכו דורשי התורה ממזרח שמש עד מבוא... וכמוהו לא היה לפניו בגאונים, והוא היה סוף הגאונים". סתם 'גאון' אצל הרי"ף הכוונה לרב האי.

רבינו נתן אב הישיבה

בערך ד'תת"ץ (1190) – ד'תת"ק (1140) ארץ ישראל

כנראה היה נכדו של הגאון רבי נתן ראש הישיבה בארץ ישראל. מעט מאוד ידוע על תולדותיו. פירושו היה בכתבי-יד ונתקף בכתבי יד בגיליונות המשנה בארץ ישראל. וכך כותב הרמב"ן: "מצאתי בגיליוני משניות ישנות של ארץ ישראל שפירושו לשון ספוק בלשון ערבי עדיא רכבו עדיא עלי עוד" (חידושי הרמב"ן, ראש השנה ט, ב). פירוש רבי נתן נכתב במקורו בערבית, תורגם בידי הרב יוסף קאפח והופיע בדפוס במשניות מהדורת 'אל המקורות'.

הרמב"ם הכיר חלק מהפירושים שקדמו לו, ואף השתמש בהם, וכך הוא מעיד על עצמו במכתב לחכמי צור:

וזאת המשנה מה ששמענו בפירושה תמיד הוא מה שאמר רבי יצחק בן גיאת ז"ל בספר המאור⁵⁶.

תשובות הרמב"ם, סימן קכח

פירוש הר"ש מול פירוש הר"מ

בש"ס הנפוץ, מעטרים את המסכתות שאין עליהם גמרא (סדרי זרעים, קדשים וטהרות), שני פירושים: מהצד הפנימי – פירוש הר"מ ומהצד החיצוני פירוש הר"ש. פירוש הר"מ הינו כמובן פירוש-המשניות של הרמב"ם, ופירוש הר"ש הוא פירושו של רבינו שמשון משאנץ.

כאחד מחכמי צרפת ומגדולי בעלי התוספות, המשיך הר"ש שאנץ בפירושו את גישת בעלי התוספות של פלפול ועיון, וממילא פירושו דומה למשא ומתן של בעלי התוספות עם השאלות והתירוצים. במידה רבה לא היה פירושו אלא ביאור מעמיק במשניות שאין עליהן גמרא (בדומה לכך גם פירושי הראב"ד והרז"ה על המשנה נכתבו בסגנון זה⁵⁷).

הרמב"ם גם הוא בוודאי עשה את אותה המלאכה – אף הוא חקר ועיין, השווה וחילק, אך בגלל שספרו הוא פירוש גם עבור הלומד המתחיל, לא כתב רבינו בתוך הפירוש את הפלפול והחקירה שהביאו אותו למסקנותיו, והשאיר פירוש ברוך, נהיר וקריא⁵⁸.

56. בהמשך דבריו שם: "ועתה כשהיטבנו לעיין ולדקדק בכל הלכה והלכה בחבורנו הגדול, נתבאר לנו פרוש זאת המשנה ונתגלה טעמה כטעמיה דרבינו הקדוש זצ"ל".

57. לעומתם, פירושי הריבמ"ץ ורבינו נתן אב הישיבה נכתבו בצורת פירוש קצר ותמציתי, ללא משא ומתן הלכתי.

58. ההבדל הזה בין פירושו של הר"ש משאנץ לפירושו של הרמב"ם, הוא בעצם ההבדל הכללי בין הגישה של חכמי צרפת (בעלי התוספות) לדורותיהם לגישה של חכמי הספרדים (הרי"ף, הר"י מיגאש והרמב"ם) – הבדל הניכר בכל חיבור ובכל פסקה שיצאה מעטם של חכמים אלו. עבוד שבעלי התוספות משווים ומפלפלים כדי להסיק הלכה

55. חשוב לציין שמפרשים אלו לא ראו את פירוש-המשניות של הרמב"ם, כפי שמוכח מזה שאינם מזכירים את הפירוש כלל. בנוסף לכך, הרי"ץ גיאות והריבמ"ץ נפטרו מן העולם לפני שהרמב"ם חיבר את פירושו. ואף הר"ש משאנץ והראב"ד, בני דורו של הרמב"ם, לא קראו ערבית, השפה שבה כתב הרמב"ם את פירושו, שהרי היו מחכמי צרפת, ובאותם ימים טרם תורגם פיה"מ ללשון הקודש. ובקשר לרמב"ם עצמו, מלבד פירושו של הרי"ץ גיאות שהשפיע בעליל על פירוש רבינו, ספק אם הכיר את הפירושים הללו שהתחברו הרחק ממקומו, וכנראה שחש מעצמו בצורך הגדול לפירוש מקיף על כל המשניות, שהרי שאר מפרשי המשנה (למעט רבינו נתן אב הישיבה) פירושו רק את הסדרים חסרי הגמרא.

רבינו יצחק ב"ר מלכי צדק – הריבמ"ץ

ד'תת"ל (1070) – ד'תתק"י (1150)
סימפונט, איטליה

ממפרשי המשנה הקדמונים. חלק מפירושו על סדר זרעים נדפס לצד המשנה בהוצאת וילנה ושאר הפירוש אבד במשך הדורות. פירוש המשנה של הריבמ"ץ הוא בסיס חשוב להרבה מפירושי המשנה שאחריו, במיוחד לזה של הראב"ד ושל הר"ש משאנץ. הריבמ"ץ עמד בקשר מכתבים עם רבינו תם ותלמידיו. הראב"ד מכנה את הריבמ"ץ בשם 'היווני' בשל מוצאו האיטלקי (ע"פ הגמרא מגילה ו, ב: "איטליא של יוון זה כרך גדול של רומי").

רבי יצחק ו' גיאת – הרי"ץ גיאת

ד'תשצ"ח (1038) לוסינה, ספרד – ד'תתמ"ט (1089) קורודבה, ספרד

ראש הישיבה בלוסינה. פוסק, מפרש ופייטן חשוב בתקופת תור הזהב בספרד. חיבר ספר הלכה חשוב מאוד בשם: שערי-שמחה" או מאה-שערים, שהראשונים מצטיינים ממנו לרוב. חלק מהפיוטים שחיבר השתמרו בסידורי ומחזורי יהדות צפון אפריקה.

רבי יעקב עכסאי, המתרגם של פירוש הרמב"ם לסדר-נשים⁵⁹, מפרט בהקדמתו את מעלתו של פירוש הרמב"ם, תוך שהוא משווה אותו עם פירוש הר"ש משאנץ:

ואף כשעמד חכם קדוש וטהור, ופירש שני סדרי משנה שלא נמצא להם גמרא בבליית, והם זרעים וטהרות, ופירש קצת מסכתות משאר הסדרים שלא נמצא להם גם כן גמרא בבליית והם שקלים, ועדויות, מידות וקנינים, הוא הרב החכם הגדול רבינו שמשון זלה"ה כשמשון בכוחו ובגבורתו, נמצא כוחו בש"ס ונתפרסמו פירושי המשניות באלו הארצות...

עם כל זה לא מצינו לרב (=לר"ש) ולא לזולתו פירוש לכל הששה סדרים.

וגם כן לא פסק רבינו שמשון פסק הלכה בסוף כל משנה ומשנה כמו שפסק רבינו משה, כמו שנתבאר למעין בפירוש המשנה שלו.

ועוד מבאר הרב (=הרמב"ם) דרך פסק ולא דרך משא ומתן רוב הדינים הבאים בלימוד הנמשכין אחר כל משנה ומשנה, כדי להקל מעל המעיין עומק המשא ומתן, וימצא פסקי ההלכות בנקלה. כי לדבר זה מתאווים רוב העולם לידע פסקי הדינים וכלל המצוות ותנאיהם.

הקדמת רבי יעקב עכסאי לפיה"מ סדר נשים

לפירושי רש"י והתוספות על התלמוד. הרע"ב מופיע בפנים כפירוש רש"י והוסיפות יום טוב מבחוץ כפירוש התוספות. והם דומים במטרתם: הברטנורא, כמו רש"י, מתמקד בפשט הדברים, ואילו ה'תוספות' יום טוב, כשמו כן הוא, תוספות על פשט המשנה וכן תוספות על פירוש הרע"ב (בדומה לפירוש התוספות שהוא תוספות על הגמרא, וכן תוספות על פירוש רש"י). על פירוש התוספות יום טוב ראה באריכות להלן בנספח לפרק שישי.

למעשה, הרמב"ם בספרו על המשנה משמיט את הפלפול, ובחיבורו הגדול, המשנה-תורה, משמיט אותו עוד יותר וכותב רק את פסק הדין – הלכה למעשה. ראה על זה באריכות להלן בפרקים על המשנה-תורה.

59. על תרגום רבי עכסאי ראה בפרק הבא.

60. שני פירושים אלו – הרע"ב ותוספות יום טוב – מופיעים ברוב המהדורות הנפוצות של המשניות, במתכונת דומה

רבינו זרחיה הלוי – הרז"ה, בעל המאור

בערך ד'תתע"ה (1115) – ד'תתקמ"ו (1186)

גירונה, ספרד

מגדולי הראשונים. בגיל צעיר הגיע עם הוריו לפרובנס, שם למד תורה מרבי (הרמב"ם), ומרבי אברהם ב"ר יצחק (הראב"ד השני, בעל ספר האשכול). בסוף ימיו חזר לעיר מולדתו, גירונה.

חיבורו המפורסם ביותר הוא ספר-המאור – השגות והוספות לחיבור ההלכות של הר"ף. בהקדמתו הוא מאריך במעין התנצלות על שהעז להשיג על דברי הר"ף. על שם ספר זה מכונה הרז"ה בעל-המאור. ספר-המאור נדפס על דפי הלכות הר"ף. בסוף הקדמתו משיב על כל מי שבא להעתיק ספרו לבל ישמיט את הפתיחה כמנהג מעתיקי ספרים במקומו, למען תהיה לו לעדה לנקותו מאשמת רב וזדון, ששלח לשונו בגדולים.

ספרו מחולק לשני חלקים, כפי שהוא כותב בהקדמתו: "המאור הגדול – בסדרי נזיקין ונשים – בעבור כי נקראו דיני ממונות מקצוע גדול בתורה, כאותה ששינו "אמר רבי ישמעאל הרוצה שיחכים יעסוק בדיני ממונות שאין לך מקצוע גדול מהן שהן כמעין הנובע". המאור הקטן – בסדר מועד, וחברתי אליו מסכת ברכות בתחילתו, ומסכת חולין בסופו – כי מועדי ה' מקראי קודש על פי קידוש החודש שהוא המאור הקטן". שמו של הספר נגזר משמו 'זרחיה', לשון אור, שם עירו 'לוניל' ('ירח' בעברית), וכינוי משפחתו 'יצהרי'. על ספר-המאור נכתבו השגות חריפות מאת בן-דורו הראב"ד בשם 'כתוב-שם', וכן השגות מאת הרמב"ן, שהיה דור מאוחר יותר, בשם 'מלחמות-השם'. מפורסמת שיטתו שהובאה בחיבור זה, בעניין קידוש החודש (מסכת ר"ה), שם מתייחס לארץ בפשיטות ככדור, ורבים דנים בשיטתו לגבי קו התאריך. כן חיבר: 'סלע-המחלוקת' שכולל השגות על איסור והיתר לראב"ד; וקונטרס דברי-ריבות – משא ומתן הלכתי עם הראב"ד.

הרז"ה הירבה לכתוב שירי קודש. כמה מפיטיו, סליחותיו, קינותיו, נכנסו לתוך מחזורי ספרדים, ושיר אחד כתב כהקדמה לספרו המאור, ונדפס בש"ס לפני פירוש הר"ף. אחד החרוזים המפורסמים, המשבח את האוכל חמין בשבת, הכניס באמצע הגהותיו לר"ף, בלשון זו: תקנת רבותינו היא לענג את השבת בחמין / ולמי שאינו אוכל חמין / צריך בדיקה אחריו אם הוא מין / ואם מת יתעסקו בו עממין / ולהזמין ולבשל ולהטמין / ולענג את השבת ולהשמין / הוא המאמין / וזוכה לקץ הימין / (המאור, שבת דף טז, ב).

הא למדת כי ייחודו של פירוש הרמב"ם למשנה, הוא בשלשה:

א. פירוש לכל ששת הסדרים.

ב. פסקי ההלכה.

ג. סגנון ברור ופסוק, ולא עיוני-פלפולי.

לאור האמור אין פלא שפירושו של הרמב"ם למשנה, שימש אבן יסוד ללומדי המשנה ופרשניה בדורות הבאים. במיוחד הייתה לו השפעה על פירוש הרע"ב של רבינו עובדיה ברטנורא ועל תוספות-יום-טוב של רבי יום-טוב ליפמן הר"ם.⁶⁰

"התועליות הגדולות"

בהקדמתו הכללית לפירוש, מונה הרמב"ם ארבע מטרות:

א. **פירוש:** ביאור המשנה וסיכום של דברי התלמוד.

ב. **פסק:** השמעת פסק ההלכה.

ג. **מבוא לגמרא:** מבוא למתחיל בעיון לימוד הגמרא.

ד. **סיכום:** לשמש כספר חזרה על הגמרא למי שכבר למד⁶¹.

וכך כותב הרמב"ם:

וראיתי אחרי כן לחבר על כל המשנה חיבור הכרחי... יהיה בו ארבע תועליות גדולות:

האחת: שנודיע פירוש המשנה הנכון וביאור דבריה – לפי שאם תשאל גדול שבגאונים על פירוש הלכה מן המשנה, לא יוכל לומר לך בה שום דבר, אלא אם כן היה זוכר על פה התלמוד [על] אותה ההלכה או יאמר לך עד שנעיין מה שאמרו בה בתלמוד, ואין ביכולת שום אדם לזכור כל התלמוד על פה. ובפרט כשהלכה אחת במשנה מתפרשת בארבעה וחמשה דפים מפני שנכנסים מעניין לעניין, וההוכחות והקושיות והתירוצים, עד שלא יוכל לסכם מה שנתברר בפירוש אותה משנה אלא הבקי בעיון⁶².

61. מכאן ניתן לראות (בסדרים שיש עליהן גמרא) כי הרמב"ם לא ראה את המשנה כדבר העומד בזכות עצמו בלי פירוש הגמרא, שהרי פירושו למשנה הוא הקדמה לתלמוד ושוב חזרה על התלמוד.

62. מדברי שתי התועליות האחרונות – "מבוא למתחיל בעיון" ו"כמזכיר למי שכבר למד וידע" – ניתן להבין, כי יש לראות בפיה"מ ספר-עזר לתלמוד.

רבינו שמשון משאנץ – הר"ש משאנץ

בערך ד'תתק"י (1150) שאנץ, צרפת – בערך ד'תתק"צ (1230) ירושלים

תלמידו המובהק של ר"י הזקן ומחשובי בעלי התוספות. מכונה הר"ש משאנץ (ולעתים 'השר משאנץ'), ובתוספות על הש"ס נזכר כ'רשב"א' (אין זה הרשב"א תלמיד הרמב"ן שחי בספרד כמאה שנים אחריו). הר"ש העמיד תלמידים רבים, ביניהם מגדולי בעלי התוספות בדור שאחריו. הוא היה מהמתנגדים לפילוסופיה, וכמה מאיגרותיו בנושא זה לרמ"ה (רבי מאיר אבולעפיה) נמצאות באיגרות הרמ"ה.⁶³

רוב התוספות המסודרות על הדף בתלמוד הנפוץ, מקורם בבית מדרשו של הר"ש, בעיבודם של תלמידיו ותלמידי תלמידיו, והם נקראו בשם 'תוספות שאנץ'. הר"ש משאנץ חיבר פירוש חשוב על המשנה הנקרא 'פירוש הר"ש', והוא מודפס בתלמוד בבלי הוצאת וילנה (מול פירוש-המשניות של הרמב"ם) לסדרים זרעים וטהרות.

בשנת ד'תתקע"א (1211) עלה הר"ש ארצה יחד עם קבוצה של כ-300 רבנים מצרפת ואנגליה. הוא התיישב בעכו ומשם עבר לירושלים. בארץ ישראל השלים רבי שמשון את פירושו על המשנה, ואכן מביא בפירושו כמה דברים שראה בארץ ישראל, כמו שמות כל סוגי פירות וזרעים הגדלים בארץ ישראל.

והשנית: הפסקים – שאני אומר לך על יד פירוש כל הלכה כדעת מי המעשה⁶³.
והשלישית: שיהיה **כמבוא למתחיל בעיון**⁶⁴, וילמוד ממנו דרך דיוק הדברים וביאורם, ויהיה כמי שהקיף את כל התלמוד⁶⁵, ויעזרוהו מאד בכל התלמוד.
והרביעית: שהוא יהיה **כמזכיר למי שכבר למד וידע**, שיהיה כל מה שלמד מזומן לפניו תמיד, ויתהיה משנתו ותלמודו **סדור על פיו**⁶⁶.
הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

"כמבוא למתחיל בעיון"

הרמב"ם ב'חיבורו הגדול', המשנה-תורה, עשה מאמצים רבים כדי להקל על כל לומד – אף הקטנים, וכלשונו "שיהיו כל הדינים גלויין לקטן ולגדול". באחת התשובות שכתב הרמב"ם, הוא מגלה לנו באופן נדי, שאחת מהמטרות הברורות של הספר היא "לקרב הדינים אל השכל"⁶⁷.

כפי הנראה, את תחילת דרכו בהבהרת הדינים לקורא, החל כבר כאן בפירושו למשנה, ובתועלת השלישית שציין בעצמו לפירושו, כתב שיהיה "כמבוא למתחיל בעיון"⁶⁸. להלן ננסה לסקור לפי השערותנו, את הדרכים בהם השתמש הרמב"ם בפירושו כדי שיהיה ראוי "למתחיל".

ביאור מהיסוד

שלא כמו שאר מפרשי המשנה, רבינו החליט לכתוב את פירושו בשפה הערבית, כדי שיהיה נגיש להרבה מקהל ישראל שאינו בקי בלשון הקודש. לפיכך, ראה לעצמו כמטרה ראשונה להסביר את מילות המשנה, הכתובה בעברית, לקורא הערבי. ואכן, בכל משנה מעתיק הרמב"ם את לשון המשנה, ובמקום שיש צורך, מסביר כמה מילים וביטויים לערבית.

אין כללים קבועים בדבר, מתי בוחר הרמב"ם להסביר את המילה שבמשנה לערבית, ומתי אינו מסבירה כלל, אך כנראה שבדרך כלל כאשר מדובר על מילים קשות או נדירות, הרמב"ם מסביר אותן. כמו כן, כאשר מופיעה מילה בפעם הראשונה במשנה, הרמב"ם מתרגם אותה, ומבהיר את משמעותה.

מדרשו של הרמב"ם.

65. הסיבה שלימוד הספר נחשב כלימוד כל התלמוד היא, בהיות הפירוש מתמצת ומסכם את כל הדיוקים במשנה המפורזים בתלמוד.

66. ראה מה שכתב הרמב"ם (פיה"מ, סנהדרין פ"ז מ"ד): "הנה מקום איתי להזכיר בו כללים רבים מאד מענייני העריות, ואף על פי שהם מפוזרים בכמה מקומות במשנה, וכבר ביארנו כל כלל מהם במקומו, אלא שאני מקבצם כאן כדי שיהיו כולם במקום אחד למי שירצה לעיין בהם, ואזכיר גם ענינים שלא נתבארו במשנה כדי שיהא הענין שלם כולו".

67. תשובות הרמב"ם, סימן רנב. להלן בפרק יג, הקדשנו פרק שלם, תחת הכותרת 'לקרב הדינים אל השכל', כדי להבהיר ולהחיש את נושא זה.

68. יש לשים לב, כי רעיון זה – מבוא למתחיל בעיון הגמרא – הוא גם סימן מובהק של חיבורו המאוחר יותר, המשנה-תורה. וכך כותב רבינו באיגרותיו: "אני נשבע שיש בו (=במשנה-תורה) כמה פרקים יהיו באותו הפרק הלכות פסוקות מעשרה מקומות או יותר... וזו היתה סוף מגמתי בזה החיבור, שאין כוח באדם להיות זוכר כל התלמוד בבלי וירושלמי והברייתות שלשתן, שהן עיקר הדינים" (איגרות הרמב"ם, עמ' תמד).

גם בתוך ה'פירוש' עצמו מזכיר הרמב"ם את מעלת הפירוש כביאור התלמוד: "דע זה ולמדהו, לפי שהפייסות האלו [בבית המקדש] לא נתבררו לשום אדם לפנינו במה שפירשו הגאונים שקדמונו ושראינו דבריהם, לפי שלשונות התלמוד לא ישיג מהם האדם כלום בעיון ראשון, אבל הנכון באותן הלשונות הוא מה שביארנו" (פיה"מ, יומא פ"ב מ"א). דברים אלו של הרמב"ם נכתבו על משנה שבמסכת יומא, שהיא משנה שיש עליה פירוש התלמוד. ואם במשנה המבוארת בתלמוד רבו הספיקות, עד שראה רבינו צורך לבאר את דברי התלמוד עליה, כל-שכן וקל-וחומר שבשני סדרים מתוך הששה: זרעים וטהרות, שעליהם כמעט אין תלמוד, מהווה פיה"מ של הרמב"ם, מעצם הגדרתו, ספר פירוש למשנה תמונת התלמוד.

63. אודות פיה"מ שהוא ספר הכולל גם פסק-הלכה, כותב החיד"א: "מה שכתב בספר קורא-הדורות כי פירוש-המשנה הוא לענין פירוש ולא לפסק הלכה, עמו הסליחה כי בכל משנה פוסק הרמב"ם ההלכה כידוע, ולהכי נחית ואחריו נמשך רבינו עובדיה כנודע" (שם הגדולים, מערכת ספרים, פירוש המשנה של הרמב"ם). כנראה, שבעל קורא-הדורות לא ראה את דבריו המפורשים של הרמב"ם בהקדמתו.

64. יתכן שכונת הרמב"ם גם להדרכה בדרכי העיון, כמו הרעיון העמוק (שהרמב"ם קורא ה'נקודה הנפלאה') המבואר בכריתות פ"ג מ"ד, המהווה דוגמה ללמדנות ועיון מבית

כזה ראה והבן: ציורים לעזר

אחת הדרכים שהשתמשו רבותינו הראשונים כדי לבאר דברים סבוכים בש"ס – היא דרך הציור. כל לומד גמרא מכיר את ציוריהם של רש"י ותוספות, בעיקר בסוגיות העוסקות בדיני זרעים או עירובין. מה שלא כל כך ידוע, שגם הרמב"ם נקט בדרך זו של ציורים, הן בספרו הגדול משנה-תורה ובעיקר בפירושו למשנה.

כבר בסדר מועד מבטיח המחבר שכאשר יגיע למסכת מדות שבסדר קדשים, ירבה בציורים – כאשר תכלית הציורים תהיה להעניק ללומד הבנה יסודית "כאילו ראית אותו בעיניך":

כל מה שהובא במשנה מצורת המקדש או חלק מחלקיו ותיאור רוחותיו והעזרות והלשכות והמזבח וזולתו, אל תבקש ממני לבארו בכל מקום, לפי שאני עתיד לבאר לך את כל זה וארבה לך בציורים עד שתתארהו בלבך היטב, ויובן כולו בדעתך כאילו ראית אותו בעיניך במסכת מדות בעזרת שדי.

פיה"מ, יומא פרק ג משנה ח

הציורים שצירף רבינו למשנה-תורה אבדו במשך השנים, והתגלו מחדש רק לאחרונה. ואילו מרבית הציורים של פירוש-המשניות השתמרו והם מודפסים בכל ש"ס-וילנא.

חשוב להדגיש, כי כתבי רבותינו מאותם הזמנים טרם המצאת הדפוס, עברו מדור לדור העתקות מהעתקות, סופר מסופר – ובעקבות זאת חלו בהם שיבושים רבים. כמעט ולא ייתכן שציור, ישמר בין כתבי היד בצורתו המקורית על כל פרטיו ודקדוקיו. זכינו, כאמור, ובזמננו כשהתגלו אוצרות כתבי-היד המקוריים של פירוש-המשניות, נחשפו הציורים כפי שיצאו מקולמוסו של רבינו בכבודו ובעצמו, מהמחבר הגדול שחי לפני שמונה-מאות שנים!

להלן בפרק שמיני ('קטעים נבחרים מפירוש-המשניות') נביא שלשה דוגמאות לציורים בפירוש המשניות: ממסכת כלאים, שם צייר הרמב"ם על משנה אחת לא פחות מחמשה ציורים (ואחד מהם בצבע!), תבנית המנורה במסכת מנחות, ומדות המקדש לפרטיהם במסכת מדות.

הצלחת הרמב"ם – פירושו נלמד גם על ידי יהודים פשוטים

האם אכן הצליח הרמב"ם להגיש את פירושו למשנה אף לאלו שהיו בבחינת "מתחיל בעיון"?

זכינו לאיגרת נדירה⁶⁹ שמעידה על הצלחת הספר עוד בחיי הרמב"ם. יהודי בגדאדי אחד בשם מר יוסף נ' ג'אבר, שהחשיב את עצמו כעם-הארץ, ואף לא ידע לשון הקודש, התחנן לפני רבינו לתרגם את המשנה-תורה לערבית. בתוך הדברים הוא מזכיר שהוא לומד בהתמדה את פירוש-המשניות.

והנה דברי הרמב"ם שהשיב למר יוסף⁷⁰:

הגיעה אלינו אגרת... מר יוסף בן אבי אלכ"ר נ"ע, המכונה נ' ג'אבר, והוא זוכר שהוא עם הארץ, אבל נתבאר לנו מכתבו שיש לו השתדלות חזקה על תלמוד תורה, ושהוא הרבה מתעסק בפירושו למשנה, ושאינו מבין החיבור שחיברנו (=משנה-תורה) בשביל שהוא בלשון משנה. איגרות הרמב"ם, עמ' תח

69. תודתנו לרב יצחק שילת שהפנה אותנו לאיגרת זו, הכוחה וכדוגמא לייעוד הספר גם ל"מתחיל בעיון".

70. אגב, בתשובתו למר יוסף סירב הרמב"ם לתרגם בשבילו את המשנה-תורה, אך ביחד עם זה השיב לו בכבוד ובחיבה יתירה: "תחילת מה שאתה צריך לידע, ה' יתמיד עוזך ויוסיף בך, שאינך עם הארץ, אלא תלמידינו ואהובנו אתה. וכל מי שמבקש להדבק בתלמוד תורה, ואפילו הבין פסוק אחד או הלכה אחת, ואין הפרש שהבין אותו הענין מלשון הקודש או מלשון ערבי או מלשון ארמי – הכוונה היא הבנת הענינים

בכל לשון שיהיה".

בהמשך האיגרת כותב לו הרמב"ם שאין זה עולה על הדעת להפסיד את נעימות הלשון של המשנה-תורה, ובדרכו המיוחדת מעודד את מר יוסף במילות מחממות-לב שיתמיד בלימודו של משנה-תורה: "וראוי לך גם כן, שתלמד זה השיעור מלשון הקודש שחיברנו בו החיבור, כי הוא קל להבין וקרוב להתלמד מאד. ואחר שתתחנך בו בספר אחד תבין כל החיבור כולו".

“ואשתדל בכל זה לקצר הלשון”

חז"ל לימדו אותנו כי “כל המוסיף גורע”, פעמים שאריכות הפירוש מקשה על הלומד, והוא אינו מצליח לברר מה בעצם כיוון המפרש לומר. הרמב"ם, הידוע ב'לשונו הזהב', ברצונו להגיש גם בפני הקורא ה'מתחיל' דבר טוב ומזוכך שיוכל ללמוד אותו בקלות, החליט לכתוב בצורה תמציתית ופשוטה, “כדי שלא יפול ספק לקורא”.

בהמשך ההקדמה כותב זאת רבינו בעצמו:

וכאשר תיארתי לעצמי ענינים אלו, נחלצתי לכתוב החיבור שיזמתי. וכוונתי בחיבור זה לפרש את המשנה כפי שנתפרשה בתלמוד, ולהביא רק את הפירושים הנכונים, ולהשמיט את הפירושים שנדחו בתלמוד⁷¹, ואכתוב הטעמים שמחמתן נקבע אותו דבר... וכדעת מי ההלכה, כמו שנתבאר בתלמוד. **ואשתדל בכל זה לקצר הלשון עד כדי שלא יפול ספק לקורא.**
הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

'קיצור הלשון' הוא נושא שהרמב"ם מייחס לו חשיבות רבה. שוב ושוב כותב הרמב"ם על נחיצות הקיצור ומעלתו⁷², ואכן, בעת זקנתו מעיד הרמב"ם על עצמו שהצליח לחבר את כל חיבוריו בסגנון זה:

שכל חבורינו אמנם הם קב ונקי, ואין כוונתנו להגדיל כמות הספרים ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת. ולכן כשנפרש – לא נפרש אלא מה שצריך לפירוש, ובשיעור שיובן לבד. **וכשנחבר – לא נחבר רק קיצור הענינים.**

ואילו היה אפשר לי להשים התלמוד כולו בפרק אחד לא הייתי משים אותו בשני פרקים.
איגרת תחיית המתים

את ההקפדה של הרמב"ם על לשון קצרה רואים אנו לאורך פירושו על המשנה, שהוא כאמור, הספר הראשון שפרסם. בניגוד לגמרא – הפירוש המקורי של המשנה, שם יש אריכות דברים ו'התגלגלות'⁷³ מנושא לנושא, הרי בפירוש-המשניות מקפיד הרמב"ם שלא לסטות מהנושא המרכזי הנדון במשנה המתבארת. אכן, הרמב"ם עצמו מעיר על ההבדל הזה בין פירושו לדרך התלמוד:

אבל הראיות שלמדו בהם ששעיר יום הכפורים הנשרף תולה יארך ביאורו כאן, והוא מתאים יותר לדברי העיון בתלמוד מאשר בחבורנו זה.

פיה"מ, שבועות פרק א משנה א

ולצורך הקיצור, יעדיף הרמב"ם לציין למקום אחר שבו ביאר את הנושא, מאשר לחזור עליו שנית:

כבר ביארנו במקומו דין נטע רבעי ודין הטבל בסדר זרעים. ואם אתה זוכר אותם הרי זה ברור. **שם, בבא מציעא פרק ז משנה ז**

וכן, לדעתו של הרמב"ם, כשאין צורך בפירוש, ישתוק ויניח את המשנה הפשוטה לדבר בעד-עצמה:

כל זה ברור ואינו צריך פירוש.

שם, בבא מציעא פרק ט משנה ז

כל זה ברור לפי מה שצריך כאן בענין שאנחנו בו ולפי מטרות הספר.

שם, ראש השנה פרק ג משנה ו

אם הובן כל מה שקדם במסכתא זו הרי דברים אלו פשוטים וברורים, ואין שום מקום לפרשם **לרוב פשטותם.**

שם, מעילה פרק ד משנה א

71. כלשון רבינו מנחם המאירי ב'בית הבחירה'.

72. כמו שעשה הרי"ף בתלמוד.

73. על נושא זה ראה להלן בפרק יב.

התועלת החמישית: "להסביר יסוד מהיסודות"

הרמב"ם הזכיר רק ארבע 'תועלות' בהקדמתו. ניתן לומר כי בחלקים מסוימים של הפירוש ישנה 'תועלת חמישית' – כלומר סוגיות בהשפקה ובאמונה. הרמב"ם רמז לה בהקדמתו בקטע: "והוא פירוש המשנה... ועיקרי היסודות אשר המה יסודותיכם".

אכן, העוסק בפירוש-המשניות על הסדר, נתקל לעתים, תוך כדי פירוש הלכות ומשניות, בקטעים בהם כביכול מוציא אותו הרמב"ם מבית המדרש ההלכתי, ומוביל אותו לעולמה של האמונה והמחשבה.

תכונה זו, היא תכונה בולטת בכל כתבי הרמב"ם, רצונו העז שבווער בעצמותיו להנחיל דעת אמת בנושאים שבאמונה ומחשבה. הוא לא מסתפק במסירת ההלכה בלבד, אלא עושה מאמץ רב להנחיל לכל חלקי העם גם יסודות איתנים באמונה. הדבר בא לידי ביטוי במיוחד בספרו מורה-נבוכים שמוקדש לאותם נושאים אשר "לא נכתב בהם ספר באומה בזמני הגלות הללו"⁷⁴.

פירוש-המשניות הוא הספר הראשון שבו מגלה הרמב"ם את השקפתו הבהירה באמונה ומחשבת ישראל. במידה רבה, בהקדמות החשובות שלו, ולעתים אף בגוף הפירוש, כבר פרס רבינו את עיקרי משנתו באמונת ישראל, שלמים יכלול אותם בקיצור בספר משנה-תורה בסגנון הלכתי, ואחר כך באריכות במורה-נבוכים בסגנון פילוסופי.

מן הראוי לציין כאן דבר פלא. כפי שנפרט להלן בפרק הבא, רבינו ערך את פירושו על המשנה במהלך כל חייו, ותמיד שקד על שכלולו ותיקונו של ראשית ביכוריו. במה דברים אמורים? בתיקונים הקשורים לנושאים ההלכתיים. לעומת זאת, בעניני אמונה ומחשבה כמעט שלא מצאנו שנאלץ הרמב"ם לחזור בו! עובדה זו מעידה על גדולתו של רבינו, כי למרות גילו הצעיר בשעת כתיבת פיה"מ (בין הגילאים 23-30), דעותיו והשקפותיו המחשבתיות-אמוניות, ליוו אותו מכאן ועד למורה-נבוכים שחיבר בזקנתו!⁷⁵

עיקרון זה של 'הנחלת האמונה' גובר גם כשהוא בא-בסתירה לעיקרון של אהבת-הקיצור. בשעה שהוא נוגע בנושאי אמונה ומחשבה, יניח הרמב"ם את דרכו ושיטת-הקיצור, שכל כך חשובה אצלו, ויארץ וירחיב ככל הניתן. אכן, בהקדמתו הכללית למשנה מאריך רבינו אודות מעשה-בראשית ומעשה-מרכבה⁷⁶, ובהקדמתו לפרק 'חלק' הוא מבאר בהרחבה את מושגי העולם-הבא, ואף קובע את "ג העיקרים המפורסמים שלו. רבינו, שמעיד על עצמו – "אילו היה אפשר לי להשים התלמוד כולו בפרק אחד לא הייתי משים אותו בשני פרקים"⁷⁷, כשנוגע בנושאים אלו, הוא מקדיש לא פרק אחד ולא שניים, אלא עד שמונה פרקים שלמים!⁷⁸

אך לא רק בהקדמות. לעתים גם באמצע הסבר הלכתי של משנה, הוא מניח הצידה את אהבת הקיצור ונפנה לעסוק באריכות בסוגיות שבהשקפה, כמו שכר ועונש ונושאים מחשבתיים חשובים אחרים. וטעמו ונימוקו עמו:

ואין מקום זה מתאים לדבר בו על הענין הזה, אלא שדרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בעניני אמונה אבאר משהו, כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות יותר מכל דבר אחר שאני מלמד.

פיה"מ, סיום מסכת ברכות

אכן, נאמן לשיטתו "שדרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בעניני אמונה אבאר משהו", אין חיבור של הרמב"ם שאין בו הנחלת מחשבה נכונה. אף בחיבורו הגדול, המשנה-תורה, שכל עצמו "הלכות הלכות"⁷⁹ – משולבים גם אמונות ודעות: הן בארבעת הפרקים הראשונים הדנים באחדות ה', בייחודו ובמציאותו,

74. לשון הרמב"ם בהקדמתו למורה-נבוכים. שרצינו, אבל העלינו דברים מועילים לאמונה, מזרזים על הלמוד ואינם קלי ערך לפי דעתי. ואחזור למטרת...".

77. איגרת תחית המתים.

78. הכוונה לשמונת פרקי ההקדמה למסכת אבות.

79. כלשון הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "וראיתי לחלק חיבור זה הלכות הלכות בכל ענין וענין".

74. לשון הרמב"ם בהקדמתו למורה-נבוכים.

75. הרעיון במקורו מדברי הרב יצחק שילת, בהקדמתו לספרו 'תיקון משנה מסכתות ע"ז והוריות' (הוצאת מעליות, ירושלים, תשס"ב, עמ' כב), שהוא הוספות לפיה"מ על מסכתות עבודה זרה והוריות, שנתגלו מכתב-יד של הרמב"ם.

76. ובאחד המקומות בהקדמתו למשנה, כשהוא עובר לנושא שבמחשבה, מתנצל הרמב"ם: "וכבר התרחקנו מאד מהענין

מעשה-מרכבה ומעשה-בראשית, והן ברבים מסופי ה'הלכות הגדולות' (כלומר נושאי ההלכות, כגון: הלכות יסודי התורה, הלכות דעות, וכו'), ששם משלב הרמב"ם ענייני מחשבה והשקפה, ואף בהבאת הלכות אמונה באמצע ההלכות⁸⁰.

מסתבר, ששמימה זו שנטל על עצמו לעורר את העם לדרכי המחשבה והמוסר הנכונים, היא שהביאה את אחד מרבותינו הראשונים לכנות את רבינו בתואר "המעיר ישנים"⁸¹.

"מאימתי קורין את שמע בערבית"

דפוס נפולי, איטליה, ה'רנ"ב (1492) - דפוס ראשון של פיה"מ

כדי לעמוד על טיבו של פירוש-המשניות, ניקח קטעים מתוך-תוכו, ונראה את דרכו של הרמב"ם בפירושו. גם בפרק שמיני יובאו קטעים קצרים מתוך הפירוש, אבל לשם הלימוד והרושם הראשוני, נביא כאן קטע שלם, וננתח אותו לפרטיו. הקטע הוא מתחילת הפירוש, המשנה הראשונה במסכת ברכות.

הנה לשון המשנה:

מאימתי קורין את שמע בערבית? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן.

עד סוף האשמורה הראשונה, דברי רבי אליעזר; וחכמים אומרים, עד חצות; רבן גמליאל אומר, עד שיעלה עמוד השחר.

מעשה שבאו בניו מבית המשתה. אמרו לו: לא קרינו את שמע. אמר להם: אם לא עלה עמוד השחר חייבין אתם לקרות, ולא זו בלבד אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. הקטר חלבים ואברים מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. וכל הנאכלין ליום אחד מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן למה אמרו חכמים עד חצות? כדי להרחיק אדם מן העבירה.

מסכת ברכות, פרק א משנה א

(מלמד התלמידים, פרשת נציבים). דברי רבי יעקב מכוונים להלכה המפורסמת של הרמב"ם בהלכות תשובה (פ"ג ה"ד): "אף על פי שתקיעת שופר בראש השנה גזירת הכתוב רמז יש בו כלומר עורו ישנים משנתכם ונרדמים הקיצו מתרדמתכם וחפשו במעשיכם וחזרו בתשובה וזכרו בוראכם, אלו השוכחים את האמת בהבלי הזמן".

80. כמו בפרק ראשון של הלכות עבודה זרה, הלכות דעות, הלכות תשובה, ועוד.

81. וכך הם דבריו של רבי יעקב אנטולי (חתנו של רבי שמואל ׳ן תיבון, המתרגם המפורסם של כתבי הרמב"ם): "כבר העירנו על זה הענין המעיר ישנים הרב רבינו וכתב דבר זה לשונו ואמר 'אף על פי שתקיעת שופר בר"ה גזרת הכתוב וכו'".

וכך מבאר הרמב"ם את המשנה:

כבר ביארנו בפתיחת דברינו מה טעם התחיל במסכתא זו. ומה שהצריכו לדבר על זמן קריאת שמע ערבית קודם שידבר על זמן קריאתה שחרית – לפי שכך בא הכתוב בחובת קריאתה "ובשכבך ובקומך"⁸², כלומר שתהא נקראת בזמן שכיבת בני אדם ובזמן קומם משנתם.

וכוונתו באמרו "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן": מעת שנכנסין כהנים טמאים שטבלו לאכול בתרומתן, וזה אינו אלא אחרי עבור היום כמאמר הכתוב בכל מי שטהר מטומאתו⁸³: "ובא השמש וטהר ואחר יאכל מן הקדשים".

ומה שהצריכו לומר "משעה שהכהנים נכנסין", ולא אמר "מצאת הכוכבים" אע"פ שהיא עת אחת, הוא כדי ללמדנו תועלת אגב הרצאת הדברים, והיא שכהן טמא שטבל היום הותר לו לאכול בתרומה אחרי שקיעת החמה ואע"פ שהוא מחוסר כיפורים כגון שהייתה טבילה זו אחרי גמר זיבות או צרעת שאין טהרתו נגמרת אלא עד שיקריב קרבנות חובתו ממחרת. לפיכך השמיענו שמותר לו לאכול בתרומה קודם שיקריב אותם הקרבנות. לפי שלא התנה באכילת התרומה אלא הבאת שמש לא הבאת כפרה.

ואשמורה – שם שליש הלילה אצלם, נמצא שזה שאמר אשמורה הראשונה הוא שליש ראשון מן הלילה.

ועמוד השחר – הוא עמוד האור הבוקע בבק, והוא אור יראה בפאת מזרח קודם עלות השמש כשעה וחומש מן השעות השוות⁸⁴, וסיבתו קרבת שטח הקיף אור השמש לאדים הכבדים העולים מן הארץ תמיד שגובהם על פני האדמה חמשים ואחד מיל, כמו שנתבאר בתורת המדעים.

וגם חכמים סוברים בדעת רבן גמליאל, אבל אמרו: "עד חצות להרחיק את האדם מן העבירה", כמו שיתבאר לקמן.

אבל הלכה כרבן גמליאל.

בית המשתה – מסבת משתה יין. והביא את המעשה הזה לחזק בו סברת רבן גמליאל ושהוא הורה כן.

חלבים – הם כל חלבי הקרבנות שמקריבין הכהנים במשך היום.

ואיברים – הם אברי העולה הקרבה בכל יום, הוא אמרו יתעלה⁸⁵: "את הכבש אחד תעשה בבקר וכו'".

שאריות אותם החלבים ואותם האברים קרבים כל הלילה עד שיעלה עמוד השחר, כמו שאמר הכתוב בתמיד⁸⁶: "היא העולה על מוקדה על המזבח כל הלילה עד הבוקר". וכן אכילת הקדשים שהגביל ה' זמן אכילתן שלא יאכלו אלא ליום אחד. והם שבהם נאמר⁸⁷: "ביום ההוא יאכל לא תותירו ממנו עד בקר", הרי דינן גם כן שייאכלו ביום שחיטתן וכל הלילה עד שיעלה עמוד השחר.

ואמרם בכל אלו עד חצות אע"פ שזמנן נמשך עד שיעלה עמוד השחר, סייג כדי שלא תדחק השעה ויבוא לעשות מהם משהו אחר עלות השחר, וזהו ענין אמרו להרחיק את האדם מן העבירה.

פיה"מ, שם

82. דברים ו:ז.

זמניות...".

83. ויקרא כב:ז.

85. במדבר כח:ד.

86. ויקרא ו:ב.

84. קיימים שני מונחים של 'שעות': א. 'שעות זמניות' – כלומר, שעות שזמנן משתנה לפי אורך היום והתקופה, כך שבחורף שהיום קצר, אורך השעה הוא פחות מ-60 דקות. ובימי הקיץ, שבהם היום ארוך, אורך השעה יכול להגיע עד ל-70 דקות. ב. 'שעות השוות' – שעות שזמנן אינו משתנה לפי אורך היום, אלא לעולם זמנן קבוע, כמו שמקובל בימינו שאורך השעה הוא תמיד 60 דקות. רבינו אומר בשו"ת (סימן קלד) כי בכתבי חז"ל השעות הן 'שעות זמניות'. וזה לשונו: "וזה שכל השעות, שמזכירים החכמים בכל התלמוד, הן שעות

87. ויקרא כב:ל.

88. עם הוספה זו ש'משתה' הוא 'מסיבת יין' (שהרי אין טעם לתרגם מילה פשוטה זו – 'מסיבה'), מבקש כנראה רבינו לברר את סיבת שכחתם של אלו לקרות קריאת שמע של ערבית, כי הרי זה לא היה סתם מסיבה אלא 'מסיבת יין' – דבר שגורם לשכחה.

אם ננסה להתעמק בדברי הפירוש, נמצא כי הרמב"ם מתעכב במיוחד על שלשה פרטים:

א. פירוש המילים והתוכן הבסיסי

"אשמורה" – שם שלישי הלילה אצלם. "בית המשתה" – מסיבת משתה יין⁸⁸. "חלבים" – הם כל חלבי הקרבנות, וכיו"ב. הרמב"ם אינו מסתפק רק בפירוש המילים, אלא גם 'מתרגם' את המשמעות, כמו שכתב לגבי "האשמורה הראשונה": "נמצא שזה שאמר אשמורה הראשונה הוא שלישי ראשון מן הלילה". כמו כן, מבאר רבינו את הסיבות הטבעיות למונחים המובאים במשנה: "עמוד השחר – הוא עמוד האור הבוקע בבוקר... וסיבתו... כמו שנתבאר בתורת המדעים".

ב. ביאור מעמיק

הרמב"ם לא מסתפק בביאור כל המשנה, אלא הוא מעמיק בה ומיישב שאלות שעוללות להתעורר אצל הלומד⁸⁹. כמו "ומה שהצריכו לומר משעה שהכהנים נכנסין ולא אמר מצאת הכוכבים אע"פ שהיא עת אחת". וכן, "והביא את המעשה הזה לחזק בו סברת רבן גמליאל ושהוא הורה כן" – כדי להסביר מדוע היה בכלל צורך להביא את המעשה בבניו של רבן גמליאל.

לביאור מעמיק נכנס הרמב"ם גם לרעיון הסדר של רבינו הקדוש בסידור המשנה, ומציין מיד בהתחלה: "כבר ביארנו בהקדמתנו טעם התחלתו התחלה זו" – כלומר, טעם להתחלת המשניות כולן דווקא במסכת ברכות. ואח"כ "ומה שהצריכו להגביל זמן קריאת שמע ערבית לפני שיגביל זמן קריאתה שחרית" – על הקדמת משנת "מאימתי קורין את שמע בערבית" לפני המשנה "מאימתי קורין את שמע בשחרית".

ג. פסק הלכה

בכל משנה מסיים רבינו בקיצור ומציין את פסק-הלכה, ולדוגמה כאן: "אבל הלכה כרבן גמליאל".

לעיל): "שהוא יהיה כמזכיר למי שכבר למד וידע... ותהיה משנתו ותלמודו סדור על פיו".

89. ברובן הן שאלות שאכן התעוררו בגמרא. וכך מקיים הרמב"ם את מה שכתב בהקדמתו (בתועלת הרביעית שהבאנו

פרק ו

“ועתה כתבו לכם”: כתבי־יד ותרגומי פירושי־המשניות

- ◆ אוצר בלום: כתבי־יד קדשו של הרמב"ם
- ◆ “כתב ידו של רבינו משה... דור אחר דור עד בוא משיחנו”
- ◆ יחסם של גדולי ישראל לפירושי־המשניות
זה הכלל: “דקטנותא נינהו ולא מקשינן ליה מנייהו” / יחס מחודש לפירושי־המשניות / יישוב לסתירות
- ◆ מתי נחתם פירושי־המשניות, אם בכלל?
הוספת הרמב"ם בפיה"מ: “כמו שביארתי וביררתי במורה” / שיעור־קומה: ‘חזרה’ מכל וכל
- ◆ כתיבת סדר־טהרות בארץ מצרים
- ◆ “וכלים מכלים שונים”: מלאכת התרגום
- ◆ תרגומים חדשים בפקודת הרשב"א
- ◆ הדפוסים של פירושי־המשניות
- ◆ הפירוש הנעלם מעיני הקהל
פירוש הרמב"ם שלא היה ולא נברא! / שבע השערות

נספח

- ◆ מפרשי פירושי־המשניות: התוספות־יום־טוב האשכנזי והמלאכת־שלמה התימני

"ועתה כתבו לכם": כתבי-יד ותרגומי פירוש-המשניות

אוצר בלום: כתבי-יד קדשו של הרמב"ם

בעשרות השנים האחרונות, זכינו ל'החזיר עטרה ליושנה', הרבה מאוד מכתבי רבותינו שהיו נמצאים במקומות אפלים ובגניזות, מתגלים לאט לאט. ביניהם נמצא כתב-היד המקורי של ה'נשר הגדול' על פירוש-המשניות, שנכתב ע"י הרמב"ם בכבודו ובעצמו! לעומת זאת, לדאבונו, כתב-היד המקורי של המשנה-תורה, הספר שכל בית ישראל נשען עליו, והספר שבו מדייקים והוגים – אבד ואיננו (מלבד כעשרים דפים בלבד מספר-משפטים)².

שמונה-מאות שנה התגלגלו כתבי-היד בספריות ובמוזיאונים, עד שחמשה מתוך ששה סדרי משנה התגלו ויצאו לאור עולם³.

אוצר כתבי-היד הוא פלא עצום: היום לא מצויים בידינו שום כתבי-יד מקוריים, מבני אותם הדורות. אין לנו אפילו כתב-יד אחד שכתבו גדולי הראשונים כמו רש"י, רבינו-תם, רבי יהודה הלוי, ורבינו אברהם ן' עזרא! וכאן, בעיון בכתב-יד הקודש של רבינו, מרגיש הלומד כאילו הוא נעתק שמונה-מאות שנה אחורנית, והנה יושב הוא בחדר עבודתו של הרמב"ם אשר בפוסטאט המצרית⁴, ומתבונן בעבודת-הקודש שלו. ניתן לחוש את טביעות אצבעותיו, להרגיש את היסוסיו ואת החלטותיו, מה מחק ומה תיקן, וכיצד הניח את החיבור לדורות הבאים!

יש לכתב-היד מעלה עצומה נוספת: הוא גם מלא הוספות התלויות בין השורות ובצידי הגיליון, בכתב-ידם של רבינו אברהם החסיד בן הרמב"ם, ורבינו דוד הנגיד השני (דור שישי לרמב"ם).

"כתב-ידו של רבנו משה... דור אחר דור עד בוא משיחנו"

מקור הכתב-יד קודש הוא מארם-צובא (חאלב, אליפו) שבסוריה, שהובא לשם על ידי צאצאי הרמב"ם שהיגרו לשם ממצרים. זכינו, ויש לנו מידע נוסף על האוצר הזה. בדף הראשון של פיה"מ יש קולופון בערבית-יהודית, בחתימת רבי שלמה בן רבינו דוד הנגיד, בן רבינו אברהם החסיד, בן הרמב"ם. שם כתב רבי שלמה כי הספר מיועד לשימוש ציבורי לכל "איש מישראל", מתוך הרצון לפרסם את החיבור, וללמד דעת ותורה: "כי זאת היתה כוונת מחברם", ובשום פנים ואופן אינו למכירה: "וכל מי שיעבור במכירה... ארור הוא".

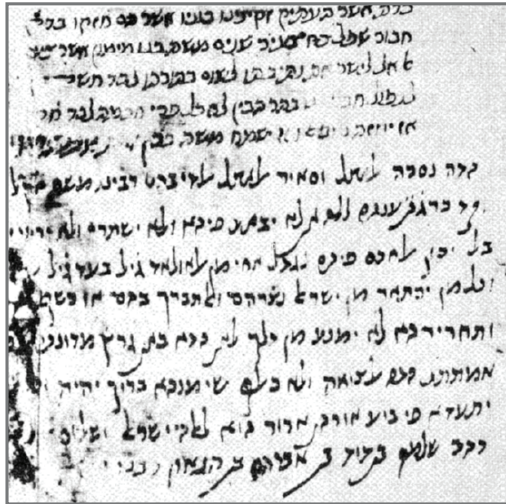
וכך כתוב בקולופון (בתרגום)⁵:

חלק זה (=סדר זרעים) ושאר החלקים הם הנוסחאות המקוריות בכתב ידו של רבינו משה זק"ל הם קניני.

כיצד ישב הרמב"ם בחדרו! הר"י קאפח בהקדמתו למהדורתו לפיה"מ, מדייק מהמיקום של הצדדים מערב ומזרח שבציורי כתב היד, שהמיטה שהרמב"ם ישב עליה היתה בין צפון לדרום, ורבינו ישב עליה ופניו למערב, וז"ל: "... בכתב ידו של רבינו ובכתבי יד עתיקים אחרים נקבע תמיד המזרח לצד הלבלי והמערב לרוח שלפניו, כאלו הלבלי יושב ופניו למערב. דומה, שלא במקרה נקבעה שטה זו. יתכן, כי בשבת רבינו בחדרו ישב תמיד ופניו למערב ומשום כך נקבעו הרוחות לפי סדר ישיבתו... ונראה שגם במצרים שהיא בדרום ארץ ישראל הניח רבינו מטתו בין צפון לדרום, ושולחן היה מונח לפניו במנהגו של עולם, וכשהיה יושב על מטתו וכותב נמצא המערב לפניו...".

5. הרב ששון מצא כמה נקודות משותפות בין תוכן הקולופון הזה לקולופון המצוי בתחילת כרך ספר-המוגה למשנה-תורה של ספר-אהבה אשר היה בבית-דינו של הרמב"ם. ראה בהערה הבאה.

1. בערבית ובאותיות עבריות.
2. ראה מה שכתבנו לעיל בפרק ד' – 'כתבי הרמב"ם' – תחת הכותרת 'חבל עד דאבדין'.
3. כתב-היד ראה אור במהדורת צילום מפוארת בשלשה כרכים גדולים, בקופנהגן (תשט"ז-תשכ"ו), בעריכת ה. אדלמן, עם מבוא מאת הרב סלימאן דוד ששון, שבו הביא ראיות ברורות וסימנים מובהקים לזיהוי כתב-היד ככתב-ידו של הרמב"ם, ובראשן עדות נינו של הרמב"ם, בכתב ידו וחתמתו המצויה בראש כתב-היד (מובא להלן בפנים). ראה על זה גם בספר 'מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם' מאת הרב סלימאן דוד ששון, ירושלים, תשי"ב, שם מובאים צילומים מכתב-היד. סדרי מועד ונשים נמצאים כיום בספריה הלאומית בירושלים; סדרי זרעים, נזיקין וקדשים בספריית הבודליאנה באוקספורד, אנגליה.
4. ולא רק בהרגשה הכללית, אלא דרך כתב היד, ניתן להבין

'קולופון' מכת"ק של הרמב"ם לפיה"מ

למטה מופיעה חתימת רבי שלמה (נכד רבינו אברהם בן הרמב"ם)

ואני הקדשתי אותם לאלהים שלא תבוצע מכירה ולא קניה בהם ולא ימושכנו ולא יוסגרו, אלא יהיו ברשות גדול האחים מבין הבנים, דור אחר דור עד בוא משיחנו, וכל איש מישראל שירצה לראותם ולהתברך בהם או לגלות הלכה ולשונה אין למנוע אותנו מזה, כי זאת היתה כוונת מחברם⁶.

וכל מי שינהג לפי צוואה זו ולא יעבור על דבר ממנה, ברוך יהיה. וכל מי שיעבור במכירה או במשכנתא, ארור הוא לאלהי ישראל.

ושלום על ישראל

ר' שלמה בן דוד בן אברהם בן הגאון...

יחסם של גדולי ישראל לפירוש-המשניות

בפרק הקודם סקרנו את ה'תועליות' הגדולות שציין הרמב"ם לפירושו על המשנה, עתה נבוא לראות כיצד התייחסו גדולי ישראל לפירוש-המשניות, בפרט לאחר חיבור המשנה-תורה.

הרמב"ם בעצמו מעיד כי בצעירותו, בעת שכתב את פירוש-המשניות, נמשך יותר מדי אחרי חכמים שקדמו לו, או שהוא בעצמו טעה בשיקול הדעת, אך בשלב מאוחר יותר של חייו חזר בו ותיקן:

וזה הגמגום שהם (=מתנגדי הרמב"ם) מגמגמים על פירוש המשנה – הוא כולו מפני [שלא ראוי] שתיקנתי בו מקומות. בורא הכול יודע שרובם הטעני בהם הימשכי אחר הגאונים ז"ל, כמו רבינו נסים במגילת סתרים, ורב חפץ ז"ל בספר המצוות, וזולתם ממי שיקשה עלי להזכירו. ואפילו הייתי אני המשתבש⁷, אין אני טוען שהעתי אל שלמותי האחרונה בתחילה⁸, ולא שאני לא טעיתי מעולם. אדרבה: כל מה שנתבאר לי חילופו חזרתי ממנו תמיד, בכל דבר מחיבורי. איגרות הרמב"ם, עמ' שה

כלומר: במהדורה הראשונה של הפירוש נמשך הרמב"ם אחרי המחברים שקדמו לו, כמו רבינו נסים גאון ורב חפץ גאון, אמנם כשהוסיף חכמה על חכמתו חלק הרמב"ם על דעתם, ומשום כך תיקן את כתביו.

אגב: באיגרת הזאת מוסיף רבינו ומעיד על עצמו דבר המלמד על שאיפה לאמת וענווה גדולה, כי כל ימיו כאשר נוכח לדעת כי טעה במשהו חזר בו מיד.

6. לאחרונה התגלו שני ספרים (ספר המדע וספר אהבה) מתוך טופס המשנה-תורה שעמד בביתו של הרמב"ם לצרכי הגהה, הידוע כ'ספר המוגה' (או 'הספר החתום'). בעליו הראשונים של הספר היה רבי אלעזר ב"ר פרחיה ממצרים. הוא נפטר בגיל צעיר ובצוואתו ציווה להפקיד את הספר המיוחד בבית הדין של הרמב"ם כדי ששם יישמר לדורות הבאים – "מוכן ועומד לכל התלמידים להגיה הספרים ממנו".

זכה כתב-היד וזכה רבי אלעזר, ולאחר פטירתו כתב הרמב"ם דברי הספד על הדף הראשון של הספר המוגה, בעצם כתב-יד קדשו!

דברי הסופר כאן בקולופון, מזכירים מאד את דברי הרמב"ם ל'ספר-המוגה', ומתאימים לרצונו שספריו יתפרסמו לכל ישראל. וזה מה שכתב הרמב"ם על הדף הראשון של ה'ספר-

7. כלומר: אפילו אם הטעות הייתה בגין טעות שלי, ולא בגלל שנמשכתי אחרי הבנת הקודמים לי.

8. כלומר: מיד בתחילה.

זה הכלל: "דקטנותא נינהו ולא מקשינן ליה מנייהו"

בגלל המתואר לעיל, מצאנו שכמה מגדולי ישראל הראו יחס פחות מכובד לפירוש-המשניות, ולעתים אפילו קצת מזלזל. הרמ"ע מפאנו טען שבגלל שהרמב"ם כתב את פירושו "בקטנותא" אי אפשר לסמוך עליו!

... אבל דברים הרבה ממה שכתב בפירוש-המשניות, וזו אחת מהן, דקטנותא נינהו ולא מקשינן ליה מנייהו.

שו"ת הרמ"ע מפאנו, סימן קיז

גם אחד מנושאי-כליו החשובים למשנה-תורה, הלוא הוא רבי יהודה רוזאניס, בעל 'משנה למלך', חוזר על רעיון זה מספר פעמים בפירושו:

מצינו במקומות רבים שרבינו בחיבורו כתב היפך ממה שכתב בפירוש-המשניות, והטעם שרבינו בתחלה עשה פירוש המשניות ואח"כ עשה החיבור הגדול והעמיק בו ובידר אוכל מתוך פסולת. משנה למלך, הלכות שביבת יום טוב, פרק ד הלכה טז

ודע שראיתי לרבינו בפירוש המשנה דברים תמוהים בעיני וז"ל... והדברים פשוטים שרבינו בחיבורו חזר בו ממה שכתב בפירוש-המשנה.

שם, הלכות סוטה, פרק ב הלכה ה

והתימה ממרן שהעתיק דברי רבינו שבפירוש המשנה כאילו דברי רבינו שבחיבורו עם דבריו שבפירוש המשנה הם שפה אחת ודברים אחדים – ולא ראי זה כראי זה!

שם, הלכות פרה אדומה, פרק יג

וכך קובע החיד"א:

אם יש חילוק בין חיבור היד-החזקה לפירוש-המשנה, לקוחים הם בידינו דברי היד-החזקה, כי הוא אחרון.

שם הגדולים, מערכת ספרים, פיה"מ של הרמב"ם

רבי מנחם עזריה מפאנו – רמ"ע מפאנו

ה'ש"ח (1548) בולוניה, איטליה – ה'ש"פ (1620) מנטובה, איטליה

מגדולי החכמים בדורו, רב פוסק וגדול בחכמת הקבלה. מקור משפחתו מהעיר פאנו שבאיטליה, ומכאן הכינוי, רמ"ע מפאנו. ממשפחתו ירש הון רב, שהוציאו בצרכי צדקה, והחזקת תלמידי חכמים. בשנת ה'של"ד (1574), בעודו צעיר לימים, כשהיה גר בעיר וונציה, שלח אליו מרן רבי יוסף קארו את חיבורו על הרמב"ם – הכסף-משנה, כדי שיעמול בהדפסתו, ואכן יצא לאור תחת ידיו הנאמנות. עמד בקשרים עם גדולי המקובלים בדורו, כמו הרמ"ק (רבי משה קורדבירו) ורבי ישראל סרוק. מהרמ"ק הושפע מאוד, ואף חיבר פירוש לספרו פרדס-רימונים בשם פלח-הרימון, וכן השקיע הרבה כסף כדי להעתיק את כתבי הרמ"ק. אלף זהובים שלח לאלמנת הרמ"ק, שתשאל לו את כתב-ידו של בעלה (אור-יקר, פירוש על הזוהר) כדי שיעתיקו.

הרמ"ע העמיד ישיבות גדולות בשני מקומות באיטליה (ריג'ו ומנטובה). חסידותו ופרישותו היו מפורסמים ובולטים, תלמידיו העריצוהו מאוד, וראו בו "איש אלוקים קדוש". הרמ"ע תיקן תקנות לקהילות היהודיות באיטליה בענייני התפילות ונוסחיהן. בין השאר, ממנו נתפשט המנהג לקום באשמורת בכל יום ויום ולהתפלל סליחות ותחינות. וכן הסכים להנחת תפילין כל היום, ובעיקר בתפילת המנחה, ובזכותו השתלשל המנהג להניח תפילין במנחה אצל עדות הספרדים. כחלק מעיסוקו בתורת הסוד, חיבר הרבה חיבורים בתורת הקבלה (החיד"א מונה בשם הגדולים כ"ח ספרים שחיבר, ורובם ככולם הם ספרי-קבלה). בתחום ההלכה, חיבר שני חיבורים מרכזיים: קיצור של חיבור הרי"ף בשם אלפסי-זוטא, "והוא ספר נחמד בלשון וסדר צח וברור כלשון הרי"ף" (לשון החיד"א), כאשר מזכיר בו רק תמצית ההלכה. וכן חיבר שו"ת בהלכה.

וכיוצא בזה הורה החת"ם סופר כלל זה לאחד מתלמידיו:

אל תרבה להקשות מפירוש המשנה לחיבור הי"ד, כי כמה וכמה פעמים חזר בו. וזה מבואר בכל הפוסקים.

שו"ת חתם סופר, חלק א (או"ח), סימן קעג

ועד כדי כך הגיעו הדברים שבספר הכללים המפורסם, יד-מלאכי, בוחר הרב מלאכי הכהן בפרק על כללי הרמב"ם, את הכלל הזה בתור הכלל הראשון⁹ מתוך 40 כללי הרמב"ם:

כשהרמב"ם סותר עצמו מפירוש המשניות לחיבור היד אין לסמוך אלא על מה שכתב בחבור... וז"ל הרמ"ע סוף סי' קי"ז פירוש המשניות דקטנותא נינהו ולא מקשינן ליה מינייהו ע"כ.

וכן ראיתי למהר"י קורקוס בפ"א מהלכות תרומות סוף הלכה י"א שכתב כי לא דקדק במשנה כל הצורך.

יד מלאכי, כללי הפוסקים, כללי הרמב"ם

יחס מחודש לפירוש־המשניות

אמת ויציב הוא, ש"הלכתא כבתראי", וכאמור, המשנה-תורה שנכתב בתקופה מאוחרת לפירוש-המשניות, הוא מה שיכריע מהי דעתו של הרמב"ם. אלא שמגילוי כתב ידו של הרמב"ם לפיה"מ עולה, כי לא נכתב רק ב"קטנותא" כדברי הרמ"ע מפאנו¹⁰, אלא מסתבר שגם לאחר שחתם הרמב"ם את כתיבת פיה"מ, בארץ מצרים, לא הניח את ידו מלהגיה ולשכלל, לתקן ולהעיר על מה שכתב בפירושו. הרמב"ם, שהיה כמעין המתגבר, ובשעה שעסק בכתיבת המשנה-תורה, הוסיף דעת והעמיק בסוגיות המשנה והגמרא.

באחת מתשובותיו שהזכרנו לעיל¹¹, מתייחס הרמב"ם לכך בביטוי יוצא-דופן:

ועתה כשהיטבנו לעיין ולדקדק בכל הלכה והלכה בחבורנו הגדול (=המשנה-תורה), נתבאר לנו פרוש זאת המשנה ונתגלה טעמה כטעמיה דרבינו הקדוש זצ"ל.

תשובות הרמב"ם, סימן קכח

בביתו של הרמב"ם עמד טופס מקורי של פיה"מ, ובו הגיה הרמב"ם ושינה כל העת. ולכן מוצאים אנו כששאלו מרבינו על סתירה בין פיה"מ למשנה-תורה, הוא מסביר כי אכן חזר בו – ובעקבות חזרתו עדכן את פיה"מ שברשותו, ואף מבקש ממקבלי האגרת לתקן את הפירושים שברשותם¹²:

מה שזכרנו בחיבור [משנה תורה] הוא הנכון אשר אין בו שום ספק, וכך זכרנו [גם] בפירוש המשנה. וזאת שבידכם (=שבה כתובים דברים אחרים) היא הנוסחה הראשונה אשר יצאה

המשניות: "אמור מעתה לא על מהדורתו זו אמר הרמ"ע מפאנו... "פירוש המשנה דקטנותא נינהו"..."

11. בתשובה זו מזכיר הרמב"ם גם שלקח את פירושו מפירוש רבינו יצחק ן' גיא. וראה על כך לעיל 'פירוש הרמב"ם מול שאר פירושי המשנה'.

12. איגרות הרמב"ם, עמ' תרמז ואילך.

9. לכאורה, ניתן לומר שהסיבה שזהו הכלל הראשון היא פשוטה – זהו חיבור ההלכתי הראשון של הרמב"ם, וממילא כתב את הכללים לפי הסדר של החיבורים. אך המעיין יראה שאין הדבר כן, שהרי לא הקפיד בעל יד מלאכי לכתוב את הכללים לפי הסדר הכרונולוגי של החיבורים. ומכאן חשיבות גדולה נודעת לכך שהחליט להביא את הכלל הזה בתחילה.

10. וכך כתב הר"י קאפח בהקדמתו למהדורתו לפירוש-

הלכתא כבתראי

כלל תלמודי שנמסר לנו מימות הגאונים. במקרה שנחלקו חכמי התלמוד - ויש אומרים אף החכמים שלאחר התלמוד - ולא נפסקה ההלכה, אז נוקטים הכלל ד"הלכה כבתראי", כלומר הלכה כדעת האחרונים שבהם. הסיבה לכך היא "שהאחרונים דיקדקו יותר מן הראשונים להעמיד הלכה על בוריה" (תוספות קידושין מה, ב ד"ה הוא עובדא), שכן "האחרונים ידעו סברת הראשונים וסברתם, והכריעו בין אלו הסברות ועמדו על עיקרו של דבר" (רא"ש בסנהדרין פ"ד סימן ו).

מידינו לפני הדקדוק, ונמשכנו בזה המאמר אחר מה שזכר בעל ספר המצוות רב חפץ ז"ל, והוא טעות ממנו, ונמשכנו אחריו בלי אימות¹³.

וכאשר בחנו את המאמרים ודקדקנו אותם, התבאר שמה שזכרנוהו בחיבור [משנה תורה] הוא הנכון, ותיקנו פירוש המשנה... ודעו זאת.

וכתב משה

איגרות הרמב"ם, עמ' תרמז

כדברים הללו יש לנו עדות מתלמידו המובהק, ובנו יחידו, רבינו אברהם החסיד:

ושבחוור הוא המדוקדק, ושבפירוש המשנה כבר תיקנו אבא מארי זצ"ל בכתב ידו.
שו"ת ראב"ם, סימן פא

הרי למעשה, מלאכת השלמת הפירוש לא הסתיימה עד יומו האחרון.

יישוב לסתירות

אין ספק שבמקרה שיש סתירה בין פירוש-המשניות למשנה-תורה, הלכה כמשנה-תורה. אבל כאמור, המסקנה מגדולי ישראל, שבהחלט ניתן להסתמך על פירוש-המשניות כמקור להבנת הסוגיות על ידי הרמב"ם, לפחות ברובו המכריע של פירושו.

כמו כן, הרבה סתירות שהצביעו עליהם מפרשי הרמב"ם בין פיה"מ למשנה-תורה, נבעו מזה שהיה בהישג ידיהם את המהדורא קמא של פירוש, ואילו במהדורא בתרא מתברר שכבר תיקן אותם, ואין שום סתירה!

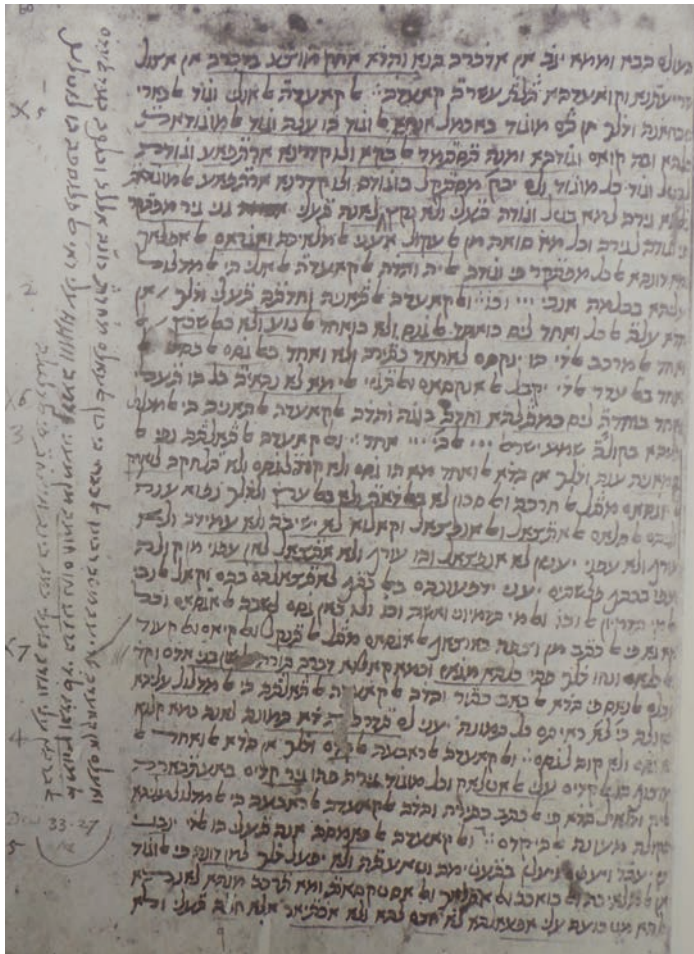
13. כלומר: נמשכנו אחריו מבלי לבחון ולוודא שהדברים אכן נכונים ואמיתיים.

מתי נחתם פירוש-המשניות, אם בכלל?

מכל האמור עולה שהמהדורא-בתרא של פיה"מ המצויה בידינו היום, נכתבה ע"י רבינו שכבה על-גבי שכבה, כשבכל פעם שהוא חוזר על משנתו, הוא מוסיף עוד נדבך לפירוש, ו"אין בית המדרש בלא חידוש". אחד מתחומי המחקר בפיה"מ, היא היכולת לשער מתי חזר בו הרמב"ם, ובאיזו תקופה עדכן את פירושו¹⁴.

כך לדוגמא, באמצע מסכת מכות מאריך הרמב"ם הרבה בהגדרות ההלכתיות של 'לאו שבכללות'. כתבי-היד מגלים כי חלק נרחב מאותה אריכות, הינה הוספה לאחר-זמן, ואינה מצויה בכתבי-היד הקדומים. ההוספה הזו עוסקת בנושא הנדון באריכות גם בספר-המצוות, ומכאן מקום להשערה, שכאשר ירד רבינו לעומק הדין בספר-המצוות, עדכן והרחיב גם במשנה המתאימה שבפיה"מ¹⁵.

הוספת הרמב"ם בפיה"מ: "כמו שביארתי ובייררתי במורה"

כתי"ק לפיה"מ על מסכת סנהדרין - פרק חלק

ניתן לראות בבירור הוספה מאוחרת ליסוד הרביעי נכתבה על הגיליון בצד שמאל

מלבד העובדה שהרמב"ם שינה ותיקן בפירושו למשנה תוך כדי כתיבת המשנה-תורה, אנו עדים לתיקון מאוחר מאוד בחיי הרמב"ם, הוספה בפיה"מ בעקבות ספרו האחרון שכתב בחייו - המורה-נבוכים. בהקדמתו לפרק 'חלק' במסכת סנהדרין, כאשר מבאר הרמב"ם את העיקר הרביעי של י"ג העיקרים, הוא מציין את דבריו במורה-נבוכים - ספר שכתביתו היתה יותר מעשר שנים אחרי המשנה-תורה!

והיסוד הרביעי - הקדמות. והוא שזה האחד המתואר הוא הקדמון בהחלט, וכל נמצא זולתו הוא בלתי קדמון ביחס אליו, והראיות לזה בספרים הרבה... ודע כי היסוד הגדול של תורת משה רבינו הוא היות העולם מחודש, יצרו ה' ובראו אחר ההעדר המוחלט, וזה שתראה שאני טובב סביב ענין קדמות העולם לפי דעת הפילוסופים הוא כדי שיהא המופת מוחלט על מציאותו יתעלה כמו שביארתי ובייררתי ב'מורה'.

פיה"מ, הקדמת הרמב"ם לפרק חלק

14. כתב שניתן לראות בכתב ידו המקורי של רבינו, שההוספה הזו כתובה בכתב-יד צעיר יותר מכתבי-היד המאוחרים. וזאת בהתאם לעובדה שאת ספר-המצוות כתב רבינו בתקופה די מוקדמת, ומשום כך כתב-היד צעיר עדיין.

14. להלן נביא דוגמא מהשוואת מספר האזכורים בין הסדרים השונים.

15. הר"י קאפה בהערותיו למסכת מכות (מהדורתו, עמ' קנט),

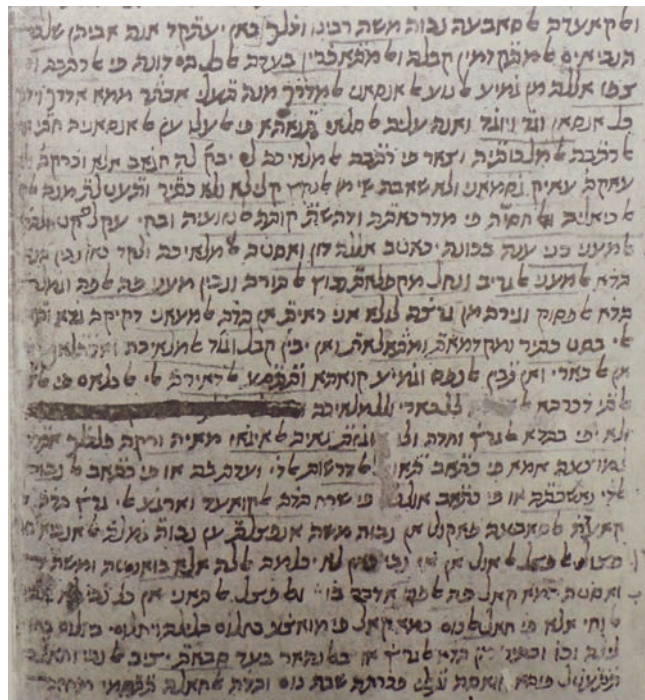
שיעור-קומה: 'חזרה' מכל וכל

דוגמא בולטת ל'חזרה' של הרמב"ם ניתן להביא מהיסוד השביעי משלש-עשרה העיקרים המפורסמים. במהדורה הראשונה והנפוצה של פיה"מ מופיע הנוסח הבא:

היסוד השביעי - נבואת משה רבינו ע"ה... רצוני היה לבאר זה הענין הנפלא ולפתוח המנעול ממקראות התורה... לולא שראיתי שאלה הענינים יצטרכו לראיות רבות מאד, והיינו צריכים להצעות רבות והקדמות ומשלים, ושנבאר בתחילה מציאות המלאכים, ושינוי מעלותיהן מן הבורא השי"ת, ושנבאר הנפש וכל כוחותיה, ויתרחב העיגול עד שנדבר בצורות שזכרו הנביאים שראוי לבורא ולמלאכים, ויכנס בזה 'שיעור קומה' וענינו ולא יספיק בענין זה לבדו, ואפילו יהיה מקוצר בתכלית הקיצור - מאה דפים.

ולפיכך אניח אותו למקומו, אם ב'ספר הדרשות' שיעדתי לחברו, או ב'ספרי הנבואה' שאני מתעסק בו, או בספר שאחבר אותו בפירושי אלו היסודות.

פיה"מ, שם

כתי"ק לפיה"מ על מסכת סנהדרין - פרק חלק

יש מחיקה עבה מהרמב"ם ב'עיקר השביעי' מהי"ג עיקרים

'שיעור קומה' הוא מדרש עתיק, הדן בשיעור קומת יוצר בראשית ומתאר תיאור גופני של "מלך מלכי המלכים". בתקופה מאוחרת לכתיבת פיה"מ, כתב רבינו איגרת חריפה, בה הוא טוען כי מדרש 'שיעור קומה' אינו אלא כפירה בהקב"ה, ובוודאי שלא מתחת יד חכמינו יצא:

איני חושב כלל שהוא מחיבורי החכמים ז"ל, וחלילה להם, שזה יהיה מהם. ואין הוא אלא חבר אחד הדרשנין היונים, ותו לא. וסוף דבר, למחוק זה הספר ולכרות זכר ענינו (הוא) מצוה רבה. ושם אלהים אחרים לא תזכירו¹⁶, והרי מי שיש לו קומה, הוא אלהים אחרים בלא ספק!

וכתב משה

תשובות הרמב"ם, סימן קיז

וכדבריו כן עשה. בפירושו על המשנה רבינו מחק את המילים "ויכנס בזה שיעור קומה וענינו". ולא זו בלבד. מחיקה זו היא מיוחדת - בעוד ששאר המחיקות והחזרות של רבינו, נעשו בהעברת קולמוס על גבי השורה ממנה חזר, חזרה זו נעשתה ע"י מחיקה שלא יישאר שום רושם ממה שהיה כתוב קודם, כאילו אינו רוצה שייזכר שבצעירותו חשב להכשיר את ספר שיעור-קומה¹⁷.

17. ע"פ הערת הר"י קאפא. פיה"מ מהדורתו, עמ' קמב, הערה 43.

16. שמות כג:.

שיעור קומה

ברייתא שנכתבה לפי המסורת ע"י התנאים רבי ישמעאל ורבי עקיבא. הברייתא דנה ב"שיעור קומה של יוצר בראשית". הברייתא איננה ארוכה, ובסופה נאמר משמו של רבי ישמעאל "אני ורבי עקיבא ערבים בדבר זה, שכל מי שהוא יודע שיעור זה של יוצרנו ושבחו של הקב"ה מובטח לו שהוא בן העולם הבא". הרמב"ם התנגד נחרצות לברייתא זו (ראה בכתי"ק למעלה), וראה בה כפירה ממש בגלל שיש בה הגשמה של האלקות. הוא טען כי היא מעשה זיוף, וחלילה ליחס אותה לתנאים הקדושים! אך בניגוד לשיטת הרמב"ם, יש מגדולי המקובלים שהכשירו את הברייתא, וביארו אותה ע"פ חכמת הסוד. הספר נדפס לראשונה בתוך ספר רזיאל-המלאך, ובימינו נדפס באוצר-המדרשים, מהדורת אייזנשטיין.

כתיבת סדר־טהרות בארץ מצרים

הרמב"ם סיים את פירושו למשנה אחר שהגיע למצרים. למרות שלא ידוע באיזה סדר של ה'ששה סדרי משנה' היה הרמב"ם עסוק, אך לאחר עיון ודקדוק בפירושו ניכר בעליל שאז עמד בהתחלת סדר טהרות שהמסכת הראשונה בה היא מסכת כלים. דווקא בסדר זה מצאנו שמזכיר את ארץ מצרים (כעשרים פעמים) - הרבה יותר משאר הסדרים¹⁸, ומהם:

'פרקסין' - חלוק צר, ומקום הראש והכתפים בו פתוח, ואחר לבישתו מקבצים את הכתפים בלולאות ומחברים אותן סביב הצואר בכפתורים כמו אותו שלובשין הצבא במצרים.
פיה"מ, כלים פרק כט משנה א

הקערות הללו הן מעצם הטבלה מתחלת עשיית החרש, והן כולן גוף אחד, והרבה עושין כן במצרים...

שם, פרק ב משנה ז

מיני הארז שבעה כמו שאמרו, ואמר ה' ארז לפיכך מכריז שזה הוא המין האמור, והוא המין המפורסם בארץ המערב שמשמשין בו בכל בניניהם, ונקראו אצל כל ההמון 'אלשפין', ואני לא ראיתי מין זה אשר ראיתי שם לא בארץ ישראל ולא בארץ מצרים כלל עד הזמן הזה.
פיה"מ, פרה פרק ג משנה ט

ודג המצרי הבא בקופה דג קטן מאד אוספין אותו בקופות, והוא מפורסם במצרים בשם 'אלצחנה'.

פיה"מ, מכשירין פרק ו משנה ג

וקצח 'אלשוניז', והוא הידוע במצרים בשם 'הכמון השחור'. ושומשום 'אלסמסם', והוא הידוע במערב בשם 'אלג'לג'לאן'.

פיה"מ, טבול יום פרק א משנה ה

והקוף "אלקרד", והוא שקוראין אותו במצרים 'אלנסנאס'.

פיה"מ, ידיים פרק א משנה ה

ו'ראשי בשמים' - כל מיני הצמחים הריחניים, וקוראין אותן 'ראשי בשמים' כדרך שקוראין אותן ההמון במצרים 'אטראף אלטיב'.

פיה"מ, עוקצין פרק ג משנה ה

שהכותב הוא אדם הגר במצרים, הרי קבענו לעיל שהרמב"ם הוסיף אחר כך שינויים בפירושו על המשנה, וכנראה גם כאן הוסיף לשונות אלו אחר שהגיע כבר למצרים.

18. ולמרות שכתוב בסדרים הקודמים: "קהילות המינים אשר ייקראו בארץ הזאת - רצוני לומר: מצרים - קראין" (פיה"מ, אבות פרק א משנה ג), וכן, "כמו 'אלמזר' שעושים במצרים היום" (פיה"מ, פסחים פרק ג משנה א), שניתן לחשוב

”וכלים מכלים שונים”: מלאכת התרגום

סדר	מסכתות	המתרגם
זרעים	ההקדמה לפיה"מ המסכתות עד מסכת תרומות	רבי יהודה אלחריזי
	סוף זרעים	
מועד	כל הסדר	רבי יוסף ן' אלפיאל הרופא
נשים	כל הסדר	רבי יעקב עכסאי
נזיקין	כל מסכתות סדר נזיקין	רבי שלמה ן' יעקב
	פרק חלק במסכת סנהדרין	רבי שמואל ן' תיבון
	שמונה פרקים ומסכת אבות	
קדשים	כל הסדר	רבי נתנאל הרופא
טהרות	מתרגם לא ידוע	

פירוש-המשניות תורגם בשלבים. החלק הראשון שזכה לתרגום היה הפירוש למסכת אבות. וזאת, בגלל ההקדמה החשובה – 'שמונה-פרקים', הקובעת לעצמה מקום חשוב בפני עצמו. תרגום זה התבצע בידי האמונות של המתרגם החשוב רבי שמואל ן' תיבון, ממשפחת התיבונים המפורסמת. בהקדמתו הוא כותב כי תרגם את המסכת הזאת לבקשת חכמי לוניל:

וכאשר ראו חכמי לוניל, עיר מולדתי, פירוש זאת המסכתא והפרקים אשר הקדים הרב בביאור עניינים (=בשמונה-פרקים) בקשו ממני להעתיקו להם, כאשר עשו במאמר מורה הנבוכים.
הקדמת המתרגם רבי שמואל ן' תיבון לשמונה פרקים

רבי שמואל תרגם גם את פירושו של הרמב"ם לפרק חלק בסנהדרין, וגם זאת, בגלל ההקדמה המיוחדת לפרק זה, שבו קבע הרמב"ם את י"ג עיקרי האמונה.

צריך לדעתם, וז"ל: וחכמי כל אומה הסכימו כי אין לאדם להעתיק ספר עד ידע שלשה דברים, סוד הלשון אשר יעתיק מגבוליה, וסוד הלשון אשר הוא מעתיק אליה, וסוד החכמה אשר הוא מפרש מליה". אך עם זאת ידע את חולשתו בהבנת הענין, וכמ"ש בהקדמתו: "ואם לבי מן החכמה נייעור וריק, כגפן בוקק, והדעת מני נשגבה, ועד השלשה לא בא, אשים

19. וכך הוא מספר בספרו תחכמוני: "ובהיותי בלוניל בקש ממני ר' יהונתן הכהן להעתיק לו ספר זרעים לר' משה אביר הרועים (=לרמב"ם), והעתיקתיו ואליו שלחתי" (תחכמוני, ווארשא, תרנ"ט, עמ' 416).

20. וכך מעיר ר"י קאפח בהקדמתו לפירוש-המשנה: "ר"י חריזי מנה אמנם בהקדמתו שם שלשה יסודות שכל מתרגם

משפחת אבן תיבון

משפחה של רופאים ופילוסופים נודעים ביהדות על שם הספרים שתרגמו. אב משפחת המתרגמים, רבי יהודה ן' תיבון, שנקרא 'אבי המעתיקים', היגר מספרד ללוניל שבפרובנס בצעירותו, ותירגם לראשונה את ספרי היסוד במחשבת היהדות שנכתבו בערבית, הלא הם: 'אמונות ודעות' לרבינו סעדיה גאון, 'חובת הלבבות' לרבינו בחיי ן' פקודה, ו'הכוזרי' לרבינו יהודה הלוי. בנו רבי שמואל ן' תיבון תירגם את המורה-נבוכים בחיי הרמב"ם, 'איגרת תחיית המתים' וה'שמונה פרקים'. הרמב"ם כתב בהתפעלות שלמרות שנולד רבי שמואל בפרובנס, שם לא מדברים בערבית, הצליח ביותר ביופי תרגומו. רבי משה ן' תיבון, בנו של רבי שמואל, המשיך את מסורת התיבונים ותירגם את 'ספר המצוות' של הרמב"ם.

המשורר רבי יהודה אלחריזי, שתרגם את המורה-נבוכים אחרי ׳ תיבון, היה השני לתרגם את פיה״מ. הוא תרגם את ההקדמה הכללית לפיה״מ, ואת רוב סדר-זרעים (מתחילתו עד מסכת תרומות). גם מר״י אלחריזי ביקשו חכמי-לוניל, ׳חסידי הרמב״ם׳, שיתרגם עבורם חלקים מפירוש-המשניות¹⁹. תרגומו של אלחריזי נוח לקריאה, משום שאינו מלא במילים קשות כתרגומים אחרים, אך נחשב ללא-מדויק²⁰.

תרגומים חדשים בפקודת הרשב״א

התרגומים של רבי שמואל ׳ תיבון ורבי יהודה אלחריזי, הביאו לדרישה מוגברת לתרגום שאר חלקי פירוש-המשניות. ואכן, חלקים אלו תורגמו בבת אחת ע״י ׳מפעל׳ מיוחד שהוקם לצורך כך, בעיר וושקה שבחבל אַרְגוֹן שבספרד.

ומעשה שהיה כך היה:

חכמי-רומי השיגו את העתקת ׳ תיבון לפיה״מ על סדר-זרעים. בטוחים היו, כי בתפוצות ישראל מצויים העתקים ותרגומים נוספים על שאר המשנה, והחליטו לשלוח שליח מיוחד להביא את העתקים הללו לאיטליה. הם בחרו בשליח בשם רבי שמחה, שיצא לדרכו למקום הריכוז היהודי הגדול ביותר באותם ימים – ארץ ספרד. בהגיעו לברצלונה התייצב השליח בבית-דינו של גדול הדור, רבי שלמה ׳ אדרת, הרשב״א, והציג את שליחותו בפניו. אך להפתעתו, התברר לו כי לא קיים כלל תרגום לשאר פיה״מ!

הרשב״א יעץ לשליח לפנות לקהילה בחבל אַרְגוֹן, שם השפה המדוברת היא ערבית²¹, ואם יצליחו להשיג טפסים מקוריים של פיה״מ, יהיה אפשרי לתרגמם בעזרת חכמי המקום.

כשהגיע השליח לארגון, פנה לחכמי וושקה, שבנאמנות ובהערצה לפקודת הרשב״א קיבלו על עצמם לתרגם את פיה״מ. אך התברר שגם בידיהם לא היו באותה שעה כל חלקי פיה״מ, והם החזיקו רק

כל מאודי לשמור העניין. ולצערנו נכשל בשטח זה (כאן מביא הר״י קאפח כמה דוגמאות לזה).

ו׳ספרד המוסלמית. הרשב״א התגורר בברצלונה השוכנת בחלק הנוצרי של ספרד, ומשום כך לא היו מדברים שם ערבית. מדינת ארגון הייתה בחלק המוסלמי של ספרד ותושביה דיברו ערבית.

21. ספרד באותם הימים נחלקה כידוע ל׳ספרד הנוצרית׳

רבי שמואל ׳ תיבון

בערך ד׳תתק״כ (1160) לוניל, פרובנס – בערך בשנת ד׳תתק״צ (1230) מרסיי, צרפת

בן למשפחת המתרגמים הידועה ׳אבן תיבון׳ שעסקה בתרגום ספרי הקודש מערבית לעברית, עבור בני אירופה. התחנך אצל אביו, שלימדו תורה וחכמה, רפואה ושפות. למד תורה גם מרבינו זרחיה הלוי, בעל המאור.

עיקר פרסומו הגיע לו מהעסק בתרגום המורה-נבוכים של הרמב״ם. למלאכה זו ניגש מאחר ונתבקש על ידי חכמי-לוניל לתרגם את הספר. אך בגלל שהטופס של ה׳מורה׳ שהגיע לידו היה מלא שגיאות, הריץ את שאלותיו לרמב״ם ובקשהו להגיה את הטעויות ולהתיר לו את ספקותיו. הרמב״ם עצמו השיב לו, והדריך אותו בתורת התרגום. במהלך עבודת התרגום היה שואל מדי פעם את הרמב״ם, וזכה לקבל תשובות ממנו. במכתבו לחכמי-לוניל שיבח הרמב״ם ביותר את רבי שמואל כ׳איש נבון ומשכיל ורחב לב ובעל דעה נכונה ולשון למודים אשר לא יבצר ממנו לתרגם את ספרו׳. מכיוון שמונחים רבים במחשבת הפילוסופיה היהודית (שכולם נכתבו לפני תקופת הרמב״ם בשפה ערבית) בכלל לא היו קיימים לפני המורה-נבוכים, נאלץ רבי שמואל ליצור ׳שפה עברית חדשה׳, ובסוף תרגומו של ה׳מורה׳ צירף ׳פירוש המילות זרות׳ (לפי סדר א״ב). שם ביאר, בין השאר, מילים כמו ׳מרכז׳, ׳מקרה׳, ׳סגולה׳, ׳איכות׳ ו׳כמות׳, שהן כיום חלק מן השפה העברית.

בנוסף לעיסוקו המפורסם כמתרגם, היה מראשי וגדולי הפילוסופים בזמנו. הוא חיבר כמה ספרים בפילוסופיה היהודית, ומהם: ׳יקו המים׳, ופירוש לספר קהלת. הוא גם חידש כמה דברים בתחום זה, ולא היסס לעתים לסטות מדרכו של הרמב״ם. בזמנו, פנו אליו חכמים בשאלותיהם בנושאים פילוסופיים שונים – כך מפורש בספרו ׳מאמר יקו המים׳ כותב רבי שמואל בהקדמתו: ׳אמר שמואל בר׳ יהודה בן תבון הספרדי זצ״ל: שאל ממני אחד מן החברים המשכילים המבקשים למצוא דברי חפץ – ׳מה יאמרו הפילוסופים במים היסודיים שאינם מקיפים כל הארץ...?׳. בנו, רבי משה, וחתנו רבי יעקב אנטולי (בעל מלמד-התלמידים) המשיכו גם הם את מפעלו בתרגום ספרי פילוסופיה.

בטפסים של פיה"מ על סדרי מועד ונשים. במשך זמן ארוך הצליחו לקבץ ממקומות שונים את שאר חלקי הפירוש בערבית.

בושקה חולקה מלאכת התרגום לארבעה חכמים שונים²²: סוף זרעים וסדר-מועד תורגמו ע"י רבי יוסף ב"ר יצחק ו' אלפיאל הרופא²³; סדר-נשים ע"י רבי יעקב עכסאי; סדר-נזיקין ע"י רבי שלמה ב"ר יוסף ו' יעקב; וסדר-קדשים ע"י רבי נתנאל ב"ר יוסי הרופא²⁴.

סיפור הדברים הובא אלינו ע"י שני עדים – המתרגם לסדר-מועד והמתרגם לסדר-נשים. הנה סיפורו של רבי יוסף ו' אלפיאל הרופא, מתרגם סדר-מועד, שבתחילה משבח את הספר לעומת הפירושים הקודמים למשנה:

הואיל משה באר את התורה הזאת, ובכללם ומבחרם פירוש-המשניות שעשה לשיתא סדרי, פרשם בלשון הגר²⁵, בלשון צח עד מאוד. וכוונתו היתה להבינו לאנשי דורו במושבותיו, כי היו רגילין באותו הלשון ודשין בו... וזה הפירוש הנזכר הוא פירוש נאה ומשובח מכל הפירושים שעמדנו עליהם. לא היה כמוהו לפניו ולאחריו.

הקדמת המתרגם רבי יוסף ו' אלפיאל לסדר מועד

ולעבוד עבודת הקודש...".

24. רבי נתנאל לא כתב הקדמה לתרגומו, אך ברור כי אף הוא היה בן אותו המקום והזמן, כנראה מתוך 'הסכמתו' של רבי שלמה ב"ר יוסף ו' יעקב – מתרגם סדר נזיקין.

וזה לשון ההסכמה: "כשראיתי העתקת סדר קדשים שהעתיק החכם הרופא ר' נתנאל נר"ו (נ'טרה ר'חמנא ו'פרקה) בן כבוד החכם הגדול ר' יוסי ז"ל המכונה בן למלי, כתבתי עליו אלה הבתים:

בקום חכמי לבב – להחלץ חושים / להוציא ממסגר – אלו הפירושים / אשר חיבר הרב – בחיר האל משה / בנו הרב מיימון – חסידים וקדושים / לכולם ניב קודש – וברור מללו / ולנתנאל ניב צח – וקודש קדשים. נאום שלמה ב"ר יוסי נ"ע המכונה בן יעקב".

25. כך כינו את הערבית, על שם הגר אם ישמעאל (ובכך הדגישו את מעלת לשון הקודש לגבי הערבית, כשרה הגבירה לגבי הגר השפחה).

22. לא ברור מי תרגם את סדר טהרות, והאם תרגום טהרות נעשה במקביל לארבעת תרגומי וושקה.

23. בחלוקת הסדרים קיבל רבי יוסף את סדר מועד. אך מאחר וראה כי אחריו לא השלים את עבודתו על סדר זרעים והותיר כמה מסכתות ללא תרגום, נטל על עצמו גם את תרגום חלק מסדר זרעים. מעניינת במיוחד היא התנצלותו בפתיחת תרגומו למסכת תרומות:

"אמר המעתיק יוסף הקטן ב"ר יצחק נב"ת (נ'פשו ב'טוב ת'לין) בן אלפיאל: חיפשתי בכל המדינה על העתקת סדר זרעים ומצאתי ממנה מראש הסדר ועד סוף מסכת שביעית, מהעתקת החכם הגדול, הגבר הוקם על, קצין על הלשונות רבי יהודה חריזי תמ"ד (ת'הא מ'נוחתו כ'בוד), ומותר המסכתות לא מצאתי מאומה. וכאשר היתה עלי יד אדון השלם, החכם הגדול, נר ישראל ר' שלמה אדרת (=הרשב"א) ובכתב ידו זרזני וציווני על השלמת הסדר אחרי העתקת הסדר שנפל מגורלי סדר מועד. ואין לשום אדם לזוז ממצוותו אנה ואנה, כל שכן אני הנרצה לעבודתו, וזה השליח אשר חלצני, אצתי רצתי למלאות מצוותו ולהעתיק אלו המסכתות הנותרות,

רבי יהודה אלחריזי

בערך ד'תתקכ"ה (1165) טולידו, ספרד – בערך ד'תתקצ"ד (1234) חאלב, סוריה

נולד למשפחה משכילה ובעלת אמצעים, ובצעירותו רכש השכלה רחבה וידיעות מקיפות במקצועות שונים. לפרנסתו היה כותב שירים עבור נדבנים שונים. שלט מאוד בשפה העברית, וכשרונו בתחום זה היה לשם-דבר ובעקבות זאת עסק גם במלאכת התרגום.

כשהיה כבן עשרים וחמש שנה, יצא מספרד ונדד בערי דרום צרפת. וכיוון שהיה כבר מפורסם כמומחה לתרגום, הציע לו רבי יהונתן הכהן מלונל לתרגם את פירוש-המשניות, ואכן תרגם את הקדמת הרמב"ם לפירוש-המשניות וחלק גדול מסדר זרעים.

מפורסמת הצהרתו בהקדמתו לתרגומו על פירוש-המשניות של הרמב"ם: "אין לאדם להעתיק ספר עד ידע שלשה דברים: סוד הלשון אשר יעתיק מגבוליה, וסוד הלשון אשר הוא מעתיק אליה, וסוד החכמה אשר הוא מפרש מליה... והחוט המשולש לא במהרה ינתק". אחר כך הוא חזר לספרד ואחר שראה את תרגומו של רבי שמואל ו' תיבון למורה-נבוכים, תרגם אף הוא את הספר. ר"י אלחריזי בא בטענה כלפי רבי שמואל שמרוב דקדוקו בלשון התרגום, הכביד את השפה על הקורא. בפועל, מכיוון שבניגוד לשמואל ו' תיבון, לא ידע ר"י אלחריזי היטב את "סוד החכמה אשר הוא מפרש מליה", העדיפו לומדי המורה את תרגומו של רבי שמואל, מאשר נועם הלשון של אלחריזי. עיקר חותמו לדורות הם ספרי המליצה והשירה שלו. כיוון שהיה נודד למקומות שונים, חי והכיר קהילות שונות, את הרשמים לחיי נדודיו ביטא בכתביו הפיוטיים, בעיקר בספרו 'תחמוני', שהוא למעשה ספר סיפורים ומעשיות פרי המצאתו.

אחרי שהוא פותח ב'שבח אכסניה', הוא עובר לתאר את גלגולי התרגום, כיצד הגיע שליח מחכמי רומי, ונתאכזב לגלות כי אין בידי הרשב"א ובית דינו תרגום לפיה"מ:

...ויהי היום ויעבור עלינו איש אחד זקן ונכבד, שמו רבי שמחה ירום הודו. ואיגרת פתוחה בידו... כתוב בה איך חכמי נבוני רומי... עמדו על העתקת סדר זרעים מזה החיבור, וכאשר טעמו אמרו ומעניו, וחיז ערכו וענייניו, ערבו להם מדבש ונופת צופים... וגדלה אל [החלקים] האחרים תשוקתם, ויאמרו "מי יעבור לנו אל עבר הים ויקחם לנו ונשבע מהם"... ושם נקרא הנכבד הנזכר [רבי שמחה] ויאמר: "הנני הנני למלאות שאלתכם... אעופה כדרור אולי אמציא לכם מנוחה, אולי יקרה ה' לקראתי ויוליכני בדרך נכוחה, ועל ידי תיגמר המצווה... וישם לדרך פעמיו בים וביבשה, עד הגיעו אל העיר המהוללה... היא העיר ברצלונא המעוטר, ויבוא בית החכם הגדול... אלופינו מאלפינו **רבי שלמה אדרת**... הוא האיש אשר יצא טבעו בכל הארצות, ושמעו הולך בכל המדינות. השם יתמיד הדרו והודו, ישמרהו ויחיהו ויצילהו מפח יוקש"²⁶.

וישאלהו האיש [הרשב"א את רבי שמחה] לאמר מה תבקש? – וכאשר הודיעו את שאלתו, והעמידו על אגרתו, השיב: "ומה לעשות לך, כי הספרים אינם מצויים אצלנו. ומימינו לא הורגלנו ללמוד לשון הגרי ולא רגל על לשונינו, כי אם לשון הקודש... אבל איעצך נא עצה... ולך ממלכות ארגון, אולי תמצא הפצץ..."

שם

מצודת הרשב"א פרושה על ממשלת ארגון, והקהילה היהודית נענית בשמחה לתרגום הספר, ור' יוסף אוזר כוח ליטול עליו את המשימה:

ויהי כהגיעו הנה במדינת וושק"ה ועמדו על כתבו זקנינו וחכמינו... ויאמרו למלאות שאלתו אי אפשר כי אין הספרים הנדרשים בידנו מצויים²⁷... ולפטרנו בלא כלום אי אפשר, כי מצוות המלך (=הרשב"א) עלינו, מלאכת שמים היא, ומה לעשות? – אלא נחליץ חושים, ונעשה אנחנו את אשר תמצא ידנו, ולא מצאנו כי סדר-מועד וסדר-נשים... ויצו את יוסף [הוא כותב הדברים] לאמור: אזור נא כגבר חלציך לעשות מצוות גבירי הגדולים....

שם

ובסגנון אחר קצת יצא מעטו של רבי יעקב עכסאי, מתרגם סדר-נשים²⁸.

חשוב לציין, שאף אחד מהמתרגמים הקדומים לא ראה את כתב-היד המקורי של פיה"מ. המתרגמים כולם תירגמו מהעתקים שהגיעו לידיהם. ההעתקים הללו היו כבר כלי רביעי וחמישי, ומטבע הדברים נכנסו בהם כמה שיבושים. מלבד זאת חסרו בהם כל התיקונים המאוחרים שעשה הרמב"ם.

26. מכאן שהדברים נכתבו בחיים חיותו של רבינו הרשב"א.
27. כלומר, בידיהם של יהודי אותה המדינה לא היו טפסים של פירושי-המשניות כלל.

28. וז"ל המתרגם: "וכאשר נשמע באזני חכמי הדורות מעלת אלו הספרים והפירושים ממה שהגיע אליהם בהעתקה קצת מסדר זרעים שהעתיק (=שתרגם) החכם רבי יהודה חריזי ז"ל... ועם מה שהגיע אליהם ממה שהעתיק אבי-המעתיקים החכם הגדול רבי שמואל ז"ל אבן תיבון... נכספה וגם כלתה נפשם לשקוד על שאר הפירושים, זה כמה ימים וזה כמה שנים... וראשי השואלים וגדולים מבקשי אלו הפירושים הם אריות שבתורה... קהל קדוש שבעיר רומי יצ"ו... עד אשר שלחו שלוחם לכל קהילות הקודש אשר בספרד, וליתר אחינו שבגולה, להעמיד אותם על פירושי המשניות לרבינו משה ז"ל ולשלחם אליהם, כסבורים היו שכבר העתיקו הספרים זה כמה ימים (=שנים) כמו שמוכיח לשון כתבם.

29. נדפס מחדש בדפוס צילום, ירושלים תש"ל, עם מבוא מאת רא"מ הברמן.

ויהי כהגיעו השליח לבית הועד... שם ישבו כסאות למשפט, העיר המהוללה עיר ברצלונ"ה ועמד לפני הסנטר הגדול, תנא

נוסף על כך, אף אדם מוסמך איננו חתום על התרגומים הללו, וכפי הנראה לא היו כל המתרגמים גדולי תורה ובוודאי יכלו לשגות. וכך מעיד על עצמו המתרגם רבי נתנאל הרופא:

ואני לא למדתי בעוונותי גמרא אלא מעט מהרבה, רק גדלתי במלאכת הרפואה ועמדתי על מקצת ספרי חכמות, וראוי הייתי למנוע עצמי... ולמשוך את ידי ממלאכה שאינה ראויה לי...
הקדמת המתרגם רבי נתנאל לסדר קדשים

הדפוסים של פירוש המשניות

פירוש-המשניות נדפס בהוצאה הראשונה של המשנה בדפוס בשנת ה'רנ"ב (1492) על ידי ר' יהושע שלמה שונצינו בעיר נאפולי שבאטליה²⁹, ומאז שנת ה'רפ"ד (1524) צורף לרוב דפוסים התלמוד.

ירושלים, תשכ"ג (ואחר כך יצא לאור מהדורה שנייה עם תרגום עברי בלבד)

30. מהדורה ראשונה עם המקור הערבי: מוסד הרב קוק,

רבינו שלמה ן' אדרת – הרשב"א

ד'תתקצ"ה (1235) – ה'ע (1310)

ברצלונה, ספרד

מגדולי חכמי ישראל על אדמת ספרד. רב, פוסק, ראש-ישיבה, ומנהיג ישראל.

הרשב"א היה תלמידו המובהק של רבינו יונה גירונדי, ולמד גם אצל הרמב"ן. בצעירותו התמנה לרבה של ברצלונה, שהיה מרכז-תורה חשוב, וכיהן בתפקידו במשך למעלה מ-40 שנה. עד מהרה התפרסם בגדולתו, ונחשב למנהיג יהדות ספרד והשפעתו היתה גם מחוץ לספרד.

הרשב"א השאיר חותם בל ימחה על ספרות התורה במשך הדורות עד היום הזה. כתב ספרי חידושים לתלמוד – חידושי-הרשב"א; וספרי הלכה חשובים – 'תורת הבית הארוך והקצר' בהלכות איסור והיתר. הותיר שו"ת הכולל יותר משלשת-אלפים תשובות (!) בכל מקצועות התורה, לשואלים מכל תפוצות הגולה. רוב התשובות הן לשאלות הלכה-למעשה, אך רבות מהן עוסקות גם בביאורי מקראות והשקפות הדת. תשובות-הרשב"א ופסקיו הם מהמקורות הבולטים של השולחן-ערוך של מרן רבי יוסף קארו. הרשב"א, כראש חכמי ספרד, עמד במלחמה נגד המפריזים בלימוד הפילוסופיה שהתפשט בזמנו. מערכה זו נוהלה ע"י תלמידו רבי אבא מארי מלוניל. הרשב"א הטיל חרם על צעירים בני פחות מעשרים-וחמש שלא יעסקו בפילוסופיה. על ספרו תורת-הבית נכתבו השגות חריפות ע"י בן-דורו, רבי אהרן הלוי (הרא"ה). הרא"ה כינה את ההשגות שלו בשם בדיק-הבית (ביקורת על 'הבית' של הרשב"א) – והרשב"א ענה להם בחיבור שקרא לו 'משמרת הבית' (לשמור את 'הבית' שלו). בין גדולי תלמידיו: רבי יום-טוב בן אברהם ן' אשבילי (הריטב"א); רבינו נסים ב"ר ראובן גירונדי (הר"ן); רבינו בחיי ב"ר אשר; ורבינו שם-טוב בן שם-טוב ן' גאון (בעל המגדל-עוז).

ברצלונה, ספרד

עיר נמל חשובה בצפון-מזרח ספרד, בירת מחוז קטלוניה. קהילת ברצלונה היא מן הקדומות בקהילות יהודי ספרד. רב עמרם גאון שלח ל'חכמי ברצלונה' את סדר התפילות שלו. הרשב"א (נפטר בשנת ה'ע - 1310) ישב על כס הרבנות בברצלונה כיוכל שנים, ובזמנו היתה קהילת ברצלונה הראשונה בספרד בחכמה, בעושר ובכבוד. מחכמי ישראל שישבו בברצלונה אחר הרשב"א היו הריטב"א, הריב"ש, הר"ן. בימי גזרות ה'קנ"א (1391) נהרגו כ-400 יהודים בברצלונה. הודה של ברצלונה ניטל ממנה בשעת גירוש-ספרד בשנת ה'רנ"ב (1492).

בדורנו, תורגם מחדש פיה"מ, מהמקור הראשון - כתב ידו המקורי של הרמב"ם, על ידי המתרגם והתלמיד חכם התימני הנודע הרב יוסף קאפח. תרגומו נחשב נאמן ומדויק והערותיו המחכימות בשולי-הגיליון מוסיפות הדר לפירוש כולו. בתרגום הר"י קאפח נכללו גם ההוספות והתיקונים שהוסיף הרמב"ם לפירושו במהלך השנים³⁰.

פיה"מ מתורגם לעברית ע"י הרב יוסף קאפח

כן תרגם הרב יצחק שילת והוציא לאור את 'הקדמת הרמב"ם למשנה'³¹, וכן את 'פירוש הרמב"ם לאבות'³², בתוספת הערות מאירות וביאורים.

- 31. הספר כולל הקדמות הרמב"ם: הקדמה למשנה; הקדמה לפרק חלק; הקדמה למסכת אבות (שמונה פרקים) בתוספת ביאור נרחב של הר"י שילת.
- 32. שני הספרים - הוצאת שילת, מעלה אדומים, ירושלים

משפחת שונצינו

משפחת מדפיסים באיטליה. באמצע המאה ה-15 היגרו בני המשפחה מאשכנז והתיישבו בעיר שונצינו (*Soncino*) שבצפון איטליה. בשנת ה'רמ"ג (1483) הקימו שם ישראל נתן ובנו יהושע שלמה, בית-דפוס שכינו בשם 'בית הדפוס שונצינו'. גם בתי הדפוס בנפולי, פאנו ופיזרו (גם הם באיטליה) הוקמו ע"י בני משפחת שונצינו. הספרים הראשונים שהוציאו לאור היו מסכת ברכות ומסכת ביצה. לרגל המאורע כינה יהושע שלמה בהקדמתו למסכת ברכות את שנת ההוצאה, רמ"ד (=244), שנת גמר"א (=244). בית הדפוס שונצינו היה בית הדפוס העברי הראשון, והשפיע רבות על התפתחות הדפוס העברי. במרוצת הדורות נדפסו בו ספרי קודש רבים, ביניהם: ספרי תנ"ך, מסכתות של המשנה והתלמוד הבבלי, ספרי הלכה, מחזורי תפילה, וספרי פילוסופיה.

הרב יוסף קאפח

ה'תרע"ח (1917) צנעא, תימן - ה'תש"ס (2000) ירושלים

מחשובי הפוסקים והרבנים של קהילת התימנים, ומגדולי המהדירים בדור האחרון. הרב קאפח נולד בתימן והתחנך אצל אבי-אביו הרב יחיא קאפח. סבו ומורו העניק לו כתבי-יד רבים של תורת הראשונים שנשתמרה בתימן. מפעל חייו של הרב קאפח היה שימורם והוצאה לאור של כתבי-היד הללו בתוספת הערות מאירות. עבודתו מצטיין בעיקר בתרגומים המחודשים לכתבי רבותינו שנכתבו מעיקרם בערבית: כל ספרי הרמב"ם שנכתבו ערבית (פירוש המשניות; ספר המצוות; איגרות; מורה נבוכים), וספרים רבים אחרים כמו האמונות והדעות לרס"ג ו'גן השכלים' לרבי נתנאל בירב פיומי (מחכמי תימן בדור הרמב"ם). בכל תרגומו הקפיד להביא בפני הקורא גם את הנוסח הערבי של המקור. בשנותיו האחרונות עסק הרב קאפח בהוצאת מהדורת ענק בת כ"ד חלקים למשנה-תורה, מדויקת על פי כתבי-יד תימן, ומפורשת על ידו. פירושו מתייחד בכמה דברים: א. עמידה על נוסחאות של כתבי-היד, ובכך מסיר הרבה מקושיים המפרשים. ב. פירושים מקוריים שחלקם נמסרו לו כמסורת מסבו, או מחכמי תימן אחרים.

הפירוש הנעלם מעיני הקהל

סקרנו את החיבור, מבנהו, תוכנו, תרגומו ותפוצתו. לקראת סיום הפרק חובה עלינו להזכיר נושא חשוב ועצוב שאין להתעלם ממנו – גורלו של הספר.

למרות מעלותיו המופלאות, לא זכה פירוש-המשניות לתפוצה גדולה ונרחבת מחוץ לגבולות מצרים, לא בימיו של המחבר, ואף לא אחריו עד ימינו אלה³³. זאת בשונה לגמרי מגורל המשנה-תורה שהתפרסם עוד בחיי המחבר בכל ארבע כנפות הארץ³⁴.

רק מעטים מגדולי הראשונים מצטטים את פיה"מ כמקור בר-סמכא. הדברים מגיעים לידי כך, שכאשר אחד מגדולי ראשוני-האחרונים, ומנושאי כלי הרמב"ם, המהר"י קורקוס, עוסק בפיה"מ, הרי הוא חש בצורך להתנצל על כך:

ואף על פי שכבר כתבתי כמה פעמים שאין לחוש אם רבינו כתב כאן [במשנה-תורה] היפך ממה שכתב [בפירוש] המשנה, כי לא דקדק במשנה כל הצורך, מכל מקום בארתי דבריו במשנה כדי שמהם נתבאר כוונתו כאן.

מהר"י קורקוס, הלכות תרומות פרק יא הלכה יא

פירוש הרמב"ם שלא היה ולא נברא!

פירוש-המשניות נעלם מעיני הקהל עד כדי כך שגדולים וטובים לא ידעו איך לדון בו, וכשנתקלו בקושי שלא מצאו לו יישוב, לא היססו לקבוע שאין אלו דברי הרמב"ם עצמו, אלא פרי עטו של "תלמיד טועה".

הנה לדוגמא דברי בעל הבאר-שבע, שבפירושו מעלה רעיון שאין אומרים קדיש אלא בסיום דבר אגדה, ולא אחרי סיום לימוד משנה או הלכה. הוא טרח לחפש לעצמו מקור, ומצא את דברי הרמב"ם על כך שבסיום כל פרק מפרקי אבות אומרים את המשנה "רבי חנניא בן עקשיא":

ואיאה שמייה רבא דאגדתא. לכאורה היה נ"ל דנקט דאגדתא דוקא, לאפוקי על שמעתתא דהיינו הלכות דינין ואיסור והיתר וטומאה וטהרה אין אומרים קדיש דרבנן, כיון שאין נקבצין כל העם אפילו עמי הארץ לשמוע דרשא בשמעתא כמו באגדתא...

ויגעתי ומצאתי און לי³⁵ בפירוש המשניות להרמב"ם ז"ל בסוף פרקי אבות, וז"ל: "רבי חנניא בן עקשיא" אינו מן הברייתא, אלא סיום נאה הוא. ונהגו העם לאמרו בסיום הפרקים, לפי שאין

עשרתי מצאתי און לי...", ופירוש "און" כוח ועוצמה, וכוונת ה'באר-שבע' כאן שמצא חיזוק לדבריו.

36. ראה הערת הרדב"ז: "ושמא אם היה רואה הראב"ד פירוש המשנה לרבינו לא היה משיג עליו" (הלכות כלאים פ"ב הי"ב).

37. ראה מאמרו של ר"ש שפיגל, "האם ראו הרשב"א והרב המגיד ובעל הגהות מיימוניות את פירוש המשנה לרמב"ם?" (צפונות ג, עמ' פב-פד).

34. כעדותו של הרמב"ם עצמו, באחד ממכתביו לחכמי לונדו (איגרות הרמב"ם, עמ' תקנט): "ובכל ערי תימן... שלחו אלינו שלוחים, וקנו שלשה נוסחאות מן החיבור [משנה-תורה], וכתבו נוסחא בכל גבול וגבול (=ארץ וארץ)... הוא שהאיר עיניהן ותיקן מעשיהן עד [ארץ] הודו". לעומתו, המורה-נבוכים נכתב מתחילתו לקבוצה מסוימת ולא נועד להתפרסם בפרסום רב.

35. ביטוי על דרך הכתוב (הושע יב:ט): "ויאמר אפרים אך

רבי יששכר בער איילנבורג – בעל באר שבע

בערך בשנת ה'שי" (1550) פוזן, פולין – ה'שפ"ג (1623) אוסטרליץ, מורביה

מגדולי חכמי אשכנז. בפוזן למד אצל רבי מרדכי יפה, בעל ה'לבושים', וכן אצל בעל 'ספר מאירת עיניים' (הסמ"ע). חיבר פירושים לגמרא ותשובות שכללם בחיבורו באר-שבע. פירושו נתקבל מאד על גדולי הדור והתפללו בדבריו העמוקים. מפורסם פירושו למסכת סנהדרין בו הוא יוצא בחריפות נגד הלימוד בספרי הפילוסופיה של חכמי יון, וקובע שאסור לקרוא אפילו "מילי דמעליותא" שיש בהם.

באחרית ימיו קבל את הזמנת חכמי צפת לשבת על כס ההוראה בעיר הקדושה, אך בדרכו ארצה חלה והלך לעולמו.

אומרים קדיש על המשנה אלא על האגדה.

באר שבע, מסכת סוטה מט, א

אך על זה הקשה הבאר-שבע:

ומיהו הא דכתב הרמב"ם בסוף פרקי אבות שהבאתי לעיל, וז"ל לפי שאין אומרים קדיש על המשנה אלא על האגדה כו'. קשה לי שהרי "רבי חנניא בן עקשיא אומר רצה הקב"ה כו", משנה הוא בסוף מסכת מכות (כג, ב). וכי תימא כיון שלא נזכר בה שום דין הלכך אף על פי שהוא משנה בסוף מכות אינו קרוי משנה אלא אגדה, א"כ קשה שהרי גם בפרקים לא נזכר בהם שום דין. אם כן למה לא יאמרו קדיש דרבנן על סיום הפרקים בלי רבי חנניא בן עקשיא!?

בעקבות זאת, משער ה'באר שבע' שאין אלו דברי הרמב"ם אלא "תלמיד טועה" כתב אותם בשם הרמב"ם:

ולולא דמסתפינא מחבראי הייתי אומר שאין זה מדברי הרמב"ם ז"ל כלל, אלא איזה תלמיד טועה ומשובש כתב זה בגליון.

שם

האמת היא שצדקו דברי ה'באר שבע' שאין אלו דברי הרמב"ם, אלא שהקביעה נכונה רק לגבי פרט זה. למעשה, הרמב"ם בכלל לא כתב פירוש על פרק ששי של פרקי אבות, שהרי פירושו של הרמב"ם הוא על המשנה (בסוף מכות), ופרק זה הוא ברייתא!

כמובן, שדיון שכזה ייתכן רק בפירוש־המשניות, חיבור שבמידה רבה "נעלם מעיני הצבור", ואף מעיני הבדולח של גדולי ישראל. ואילו היתה יד הכול ממשמשת בו, והיה שגור בפי הלומדים, לא היינו באים לכלל שקלא-וטריא שכזו.

שבע השערות

מדוע, אם כן, לא זכה פירוש־המשניות לתפוצה רחבה? אפשר להעלות כמה השערות כהסבר אפשרי לכך:

אורו של ה'חיבור הגדול'

המשנה-תורה היה גם רעיון מהפכני וגם עבודה מופלאה, ולכן אין פלא שזכה להתפשטות עצומה. כנראה שאורו הגדול של 'חיבורו הגדול' זרח כל כך, עד שהאפיל על שאר חיבוריו של הרמב"ם, כולל פירושו על המשנה וספר-המצוות, וממילא ספרים אלו נעזבו מידי הלומדים.

פירוש טיוטא

ייתכן שבעיני רוב הלומדים פירושו של רבינו על המשנה נחשב רק מעין טיוטה למשנה-תורה.

תרגום מאוחר

תרגומו של הספר מערבית ללשון הקודש הופיע זמן רב לאחר שהרמב"ם גמר את כתיבתו, ובינתיים גדולי ישראל באשכנז ובצרפת לא ראו את הספר ולא התייחסו אליו³⁶. למשל, המשיג הגדול בדרום צרפת, הראב"ד, בכלל לא הזכיר את הספר. נקל לשער כי אילו ראו גדולים אלו את פיה"מ בלשון-הקודש היו מסתמכים עליו בפירושיהם, וכך היה הפירוש מתפשט. גם בדורות שאחרי הראב"ד, לא ברור אם ראו רבותינו הראשונים את פיה"מ³⁷.

38. בניגוד לספר-המצוות ומורה-נבוכים, שכל אחד מהמתרגמים תרגם את הספר כולו.

תרגומים חלקיים

גם אחרי שהספר תורגם והתפשט, עדיין לא זכה לתפוצה רבה כל כך, מכיוון שתורגם ע"י מתרגמים שונים שכל אחד תירגם רק חלק מהספר³⁸.

שיבושי התרגום

סיבה נוספת ומצערת היא השיבושים שנפלו בתרגומי הספר, וכפי שהמתרגם לסדר קדשים מודה: "ואני לא למדתי בעוונותי גמרא אלא מעט מהרבה". ולכן אין פלא שלא היה כדאי בעיני הלומדים לעסוק בפירוש שמלא טעויות.

פירושי משנה נוספים

במרוצת הדורות נערכו פירושים נוספים למשנה, כגון פירושי הרע"ב והתוספות יו"ט, וכל שכן בימינו שיצאו פירושים חדשים, שכתובים בסגנון פשוט ושפה ברורה. כך נוצר מצב שדברים רבים וטובים מתוך פיה"מ כלולים כבר בדברי פירושים אלו, ופירושו של הרמב"ם כבר אינו נדרש לכל לומד, כמו בדורו של הרמב"ם.

לימוד הגמרא

סוף סוף, כפי שהזכרנו בפרק הקודם, עובדה היא שלאורך השנים לומדי התורה עסקו בעיקר בלימוד הגמרא ולא במשנה, והספרים שיותר נתקבלו ויותר נלמדים, עד היום הזה, הם הגמרא ומפרשיה ולא המשנה ומפרשיה.

עם התגלות כתבי-היד המקוריים של הרמב"ם, והוצאתו לאור של תרגום חדש בידי הר"י קאפח, נתגלה ללומדים עולם חדש, שיכול לחדש הרבה גם בתחום לימודי העיון של הגמרא. וכך בדורנו זכה פירוש-המשניות לחזור למדף הספרים, ולתפוצה יותר רחבה מבעבר.

בהדפסתו הראשונה בדפוס נאפולי נדפסו בזה אלה הדברים

• קחו פירוש לכל המשניות למהר"ר רב בכל תלמוד ותורה	• מאירה כל קהלות ישראל ברוי דת וחכמתה ופארה
• בנו מיימין אשר נודע למורה בכל מדע זרוע לו וגבורה	• לספרו זה הלא מעלה יתירה ועל כלם עמרה לעמרה
• גדול כרו וביתו עצומה בספר זה הלא הראה והורה	• בעיר נאפולי הלא נעשה ברעת יהושע איש שונצין מקרה
• ואיך זולת לספרו זה נבאר למשניות ואין להם גמרא	• באייר נגמר חדש ושנה רנ"ב לפרט וה' אלף ליצירה
• כקדשים זרעים גם מהרות והם גופות לתורה אל וזהרה	• והן יופיו ובנינו באיכות לקרא בו תהא עדות ברורה
• ועל כל הספרים המאירים אשר נמצא לאיש משה מנרה	• אשר יזכו קנת אותו לעיון צרור חיים תהא נפש צרורה :

נברך ה' אשר יעצנו חזקו ואמצנו להתחיל ולהשלים מלאכת החבור הגדול הזה מהמשניות משתא סררי עם פירושם להרמב"ם ז"ל אשר אולם נעשה בעזר והתעוררות איש די רוח אלהין קיישין ביה אב בתורה אב בחכמה השלם הח"ר אברהם הלמיד ספרי יצ"ו כי אמין כח לעשותו בדפוס למען זכות בו את הרבים בהיות שלמיעוט מצאית החבור הזה שלם בגלותנו לא הגיע לכלל האומה התועלת אשר בו כיון הרב המורה מחבר הפירוש הנזכר כמבואר בהקדמתו שחברו למען תהיה תורה שבעל פה שסרדי רבינו הקדוש ערוכה ומכנת לפני כל עיר היום הזה אשר העיר ה' רוח החכם הנזכר כי באמצעותו יפוצו הלכותיו תוצה בכל נפוצות הגולה ויגדיל תורה ויאיר ועמו נשתתפו בהוצאה הרבה הזאת הנריב וחשוב כמ"ד יוסף אבן פיסן ספרי בעל ברייתו יצ"ו ואנכי הצעיר זעירא דמן חבריא יהושע שלימה איש שונצין בעל המלאכה הזאת והיתה השלמתו יום ג' י"א לחדש אייר רנ"ב לאלף הששי פה נאפולי ימננה עליון וירום הוד מלכה דין פיראנ"ו שיחיה לאורך ימים • אמן ואמן • בנל"ך ואע"י :

'קולופון' הדפוס הראשון של פיה"מ, כפי שיצא בעיר נאפולי, איטליה

בפיוט המצורף לקולופון, מהללים את פיה"מ: שהוא "על כולם עטרה לעטרה", ו"איך זולת לספרו זה, נבאר למשניות ואין להם גמרא!".

"מפרשי" פירוש-המשניות: תוספות-יום-טוב ומלאכת-שלמה

זבחים פרק א

[פתיחת התורה] סדר קדשים. לשון הרמב"ם ספר ואלה שמות כולל הדי' ענינים. ענין סדר זרעים וסדר מועד. וסדר נשים וסדר נזיקין. ואחרי אשר דבר על ענין ואלה שמות דבר על ענין ויקרא כפי סדורם וסידור אחר נזיקין קדשים ואחריהו טהרות שכן סדרם הכתוב. והקדים דין הקרבנות קודם דין הטומאות והטהרות שהרי הטהרות התחיל בהם בפי' ויהי כיום השמיני עכ"ל: וראיתי להקדים בכאן מ"ש הרמב"ם בסוף מנחות וז"ל אמרו זאת התורה לעולה ולמנחה וגו' כל העוסק בתורה כאילו הקריב עולה ומנחה וחטאת. ואמרו ת"ח העוסקים בהלכות עבודה מעלה עליהן הכתוב כאילו נבנה בה"מ בימיהם וע"כ ראוי לאדם להתעסק בדברי הקרבנות ולשאת ולתת בהן. ולא יאמר הרי הן דברים שא"צ להן בומן הזה כמו שאומרים רוב בני אדם. ע"כ: **מסכת זבחים** החל בקרבנות הכהנים שהם מסכת זבחים ואחר זבחים מנחות כפי סידורם בתורה. הרמב"ם:

ר' עובדיה מברטנורא תוספות יום טוב

פ"א א כ"ל הזבחים שנובחו שלא לשמן. כגון פ"א א כ"ל הזבחים. שם כולל כל הקרבנות הקריבים ששחטו עולה לשם שלמים: בשרים. וזרוק דמן ויקטיר אמוריהן לשמן. דבקדושתיהו קיימו ואסור לשגוי זהו: אלא שלא ע"ז לבעלים לשם חובה. וזריך להניא אחר לחובתו או לנדרו ושחטנו לשמו. דאמר

מסכת זבחים

קרא (דברים כג) מולא שפתיך פרק א א כ"ל הזבחים שנובחו שלא לשמן. כגון חטאת ועשית כאשר נדרת לה' שלא לשמן. *בשרים, אלא שלא אלהיך נדבה, אם נדבה אינו נדר, ואם נדר אינו נדבה, אלא הכי קאמר, אם כמה שנדרת עשית ששחט לשם נדר ולשם הבעלים, יהא נדר ויאל הבעל ידי חובת נדרו. ואם לא, שלא נשחט הזבח לשם בעלים, יהא נדבה, כלומר כשר הוא כאילו הביאו לנדבה, אבל לא יאל ידי נדרו, שלא עלה לבעלים לשם חובה. ודוקא קרבן יחיד שיש לו בעלים. אבל קרבנות נזיר ששחטו שלא לשמן, עלו לנזיר לשם חובה, שהשחטו נזיר מושכתו למה שהן ראויין לו. ודוקא כששחטן בפירות שלא לשמן, אז אמרינן דלא עלו לבעלים לשם חובה. אבל

* ראה פאורות הגר"א להלן עמ' קסו.

למוד ולשון חכמים לחוד. והראב"ע בעלמא נשתמש בזה במקום אחר והשתקמו בריש מסכת תרומות ועיין ספ"ז דמולין: שנובחו שלא לשמן. עבודה קמייתא נקט ויה"ה קבלה והולכה חריקה כדמני סיפא [מ"ד]. מוספות: בשרים. לשון הר"ב וזרוק דמן ויקטיר אימוריהן. מסיים רש"י ולאכול את הנאכלים. ומ"ש הר"ב דבקדושתיהו קיימו בריש מנחות דייק לה הר"ב נמתינתין גופה. ועיין מ"ש שם. ומה שכתב הר"ב ואם לאו שלא נשחט הזבח לשם בעלים. ולי' הרמב"ם ששחט שלא

פירוש המשניות להרמב"ם

(כשנגמרה) [שירשלים] העבודה לשם הזבח אע"פ ששחט שלא לשמן כגון ששחט עולה לשם חטאת ואח"כ נודע שהוא (קרבן ע"ז לבעלים לשם חובה כו'. מה שאמר כשרים ר"ל

מלאכת שלמה

בעזה"י בורא קדושים. נתחיל סדר קדשים: ובעזרתו הוזכר ברית אחים. נתחיל מסכת זבחים: וראיתי להעתיק הנה הקדמת הרמב"ם ז"ל על סדר קדשים*) לרוב תועלותיה למתחילין לעיין בעניני הקרבנות ואפילו לחכמים הנשאלים עיקר מעקריהן השכחה מצויה ביניהן ולכל הפחות בסעיף א' יהנה וישמח ויגיל לבו בהן וזהו בעזר הקב"ה: פ"א א כ"ל הזבחים וכו'. מוס' ר"פ המגרש. וכמו שם האי אלא שלא עלו וכו' היו כמו רק או כמו אצל ע"כ. ואיתה נגמרה פ"ק דמנחות דף ד' ונמוס' פ' התלמ דף מ"ח. וכמו שם ז"ל כל הזבחים שנובחו וכו' עבודה קמייתא נקט וה"ה קבלה והולכה חריקה כדמני סיפא לקמן ושני קדש שייך בהן ד' עבודות כגון עולה לשם שלמים אבל שני בעלים לא שייך אלא חריקה כגון שחט או מקבל או מולין קרבן ראובן ע"מ לזרוק דמו לשם שמעון ע"כ. (* נדפס בחזקת הספר.

עמוד הראשון של מסכת זבחים, מהדורת 'זכר חנוך', עם המפרשים
ניתן לראות בבירור, את השפעת הרמב"ם על פירושם של התו"ט והמלאכת שלמה,
בהקדמה הקצרה שהוסיפו לפירושם למסכת.

ספר-המצוות, למורה-נבוכים, ובוודאי למשנה-תורה, כמו במרוצת הדורות נושאי-כלים ופרשנים רבים. פירוש-המשניות לעומתם, לא זכה לספרי פרשנות. ייתכן שהסיבה לכך היא היות פירוש-המשניות בעצמו ספר פירוש. ואולי גרמה לכך תפוצתו המועטה או תרגומו המשובשים, כפי שהרחבנו לעיל. בכל אופן, עובדה היא: אין 'מפרשים' לפירוש-המשניות.

אדרבה, ה'מפרש' המוכר והמרכזי של המשנה – רבינו עובדיה מברטנורא – נכתב במידה רבה כתחליף לפירוש הרמב"ם. חכמי הדורות העלו כי רבינו עובדיה, שראה את פירוש הרמב"ם החליט לחבר פירוש אחר – שיהיה בסגנונו של רש"י, המפרש קטע אחר קטע את דברי הגמרא, ולא כשיטת הרמב"ם המבארת את המשנה ע"פ כללים ובבת-אחת. ומאחר והרגילות היא ללמוד כדרכו של רש"י הוצרך הברטנורא לכתוב מחדש חיבור על המשנה.

וכך כתב התו"ט בהקדמתו:

אבל ראה (=רבינו עובדיה מברטנורא) ויזכר כי דרך הרמב"ם בסוגיות פירושו לעשות עקרים וכללים למשנה ולכלול עניניה ולחברה, וממנה נבין כוונת המשנה. ולא זו היא דרך וסוגית פירוש רש"י שמפרש על סדר המשנה אחת-לאחת ולחלקם לחלקים ודבורים קצרים. וסוגיא דעלמא אזלא כוותיה (=ודרך העולם ללמוד כמותו) כי פירושו [של רש"י] נתפשט על המקרא ועל הגמרא.

לזאת היתה סיבה עצומה שהתחכם הרע"ב וחבר פירוש שלם על המשנה עד דרך וסוגיית רש"י ז"ל.

הקדמת התוספות יום טוב

1. ניתן גם לראות כי בכל מקום מחזור הרע"ב אחר לשונותיו של רש"י.

רבי עובדיה מברטנורה – הרע"ב, הר"ב

בערך ה'ר (1270) ברטנורה, צפון איטליה – בערך ה'ר"ע (1510) ירושלים

מתלמידיו החשובים של רבי יוסף קולון, המהרי"ק, גדול חכמי איטליה בתקופתו. המהרי"ק הזכירו בספר השו"ת שלו ומכנה אותו שם בתואר החיבה "ידיד נפשי".

בראש חודש כסלו בשנת ה'רמ"ו (1485) יצא למסע לארץ ישראל שנמשך כשנתיים וחצי, ובסופו הגיע לירושלים. שם מצא שבעים משפחות יהודיות שמצבן היה גרוע ביותר, כפי שהוא מתאר באגרתו: "ומן היהודים לא נשארו בה היום שבעים בעלי בתים מדלת העם...". רבי עובדיה פעל במרץ לעזרת יהודי ירושלים, ואף גייס כספים מיהודי איטליה, ועד מהרה נתמנה לרבה הראשי של ירושלים. בירושלים סיים הרע"ב את פירושו למשנה, שבזכות פשטותו ובהירותו הפך להיות הפירוש המקובל ביותר בקרב לומדי המשנה. נפטר בירושלים ונקבר בבית הקברות שעל הר הזיתים.

ברטנורא (הרע"ב) על המשנה

פירוש המשנה המקובל ביותר בקהילות ישראל. הברטנורא נכתב ע"י רבי עובדיה מברטנורא. פירושו על המשנה, מבוסס בעיקר על פירוש רש"י על התלמוד ועל פירוש-המשנה של הרמב"ם ופסקיו, ובסדרי זרעים וטהרות גם על פירושי הר"ש משאנץ. מאז שנדפס הפך לפירוש הראשי למשנה ונדפס כמעט בכל מהדורותיה. עקב בהירותו הפך פירוש הרע"ב כמפרש המרכזי והבסיסי של המשנה, ונחשב בעיני רבים כפירוש רש"י על התלמוד כאשר כל הפרשנים שאחריו מתייחסים לדבריו, משלימים אותם, או חולקים עליהם. המפורסמים שבהם הם: התוספות יום טוב לרבי יום טוב הלר מפראג, ומלאכת שלמה לרבי שלמה עדני מתימן-ירושלים.

אך בדור שאחרי הברטנורא קמו בבת-אחת ממזרח וממערב שני גדולים, וכשני נביאים בסגנון אחד בחרו שניהם לחבר פירוש לברטנורא - הלא המה התוספות-יום-טוב לרבי יום-טוב ליפמן הלר מפראג, והמלאכת-שלמה של רבי שלמה עדני, מתימן וארץ ישראל. חיבוריהם של שתי צנתרות הזהב הללו, הפכו, כנראה שלא במתכוון, לפירוש רבתי גם לפירוש-המשניות של הרמב"ם.

אגב: על אף שקמו כאחד, לא היה מזלם שווה. התו"ט זכה להתפרסם במהירות, וספרו נדפס עוד בחיי מחברו². לעומת זאת, פירושו של רבי שלמה עדני, היה מונח בקרן זוית מאות שנים, ורק לאחרונה הודפס בשלימות³. זאת ועוד: גם אחר שיצא לאור עולם, לא זכה ה'מלאכת שלמה' להכרה ברוכה דיה בין הלומדים, ועיקר מי שנתן עינו עליו היו חוקרי המשנה, שתרו אחר נוסחאות מדוקדקות למשנה⁴.

בעמודים הבאים נעסוק בתרומתם של שני המפרשים הללו ובמלאכתם הגדולה על פירוש-המשניות של הרמב"ם.

התוספות-יום טוב כמפרש לפירוש-המשניות

כחמש מאות שנה אחרי הופעת פיה"מ של הרמב"ם, חיבר רבי יום-טוב ליפמן הלר מפראג פירוש על המשנה בשם "תוספות-יום-טוב" (להלן: תו"ט). שני פירושים עיקריים היו לנגד עיניו בשעה שחיבר את פירושו: פיה"מ של הרמב"ם ופירוש הרע"ב של רבינו עובדיה מברטנורא.

4. ביחס לרבי שלמה עדני, וחיבורו מלאכת-שלמה, ניתן בהחלט להביא את דברי ספר חסידים (סימן רסא), שלימוד בדבר שאין מרבים הלומדים לעסוק בו, הוא בגדר 'מת מצוה' וזה לשונו: "אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה שאין לה עוסקים כגון שתראה מצוה בזויה או תורה שאין לה עוסקים כגון... ואם תראה שאין חוששים ללמוד מועד קטן ופרק מי שמתו אתה תלמדם ותקבל שכר גדול כנגד כולם כי הם דוגמת מת מצוה, אהוב אותן מסכתות ואותן הלכות שבני אדם אין רגילים בהם...". וכך דרכנו בספר-המבוא, להשתדל להביא מחיבורים שאינם ידועים ומפורסמים, שהם בבחינת 'מת מצוה', ולעתים אף להאריך בהם.

5. על כך נדון באריכות בתחלת הפרק השמיני - 'יש סדר למשנה'.

2. המהדורה הראשונה יצאה לאור בעיר פראג, בשנת ה'שע"ז (1617), בהיותו כבן 38.

3. להלן גלגולי הדפוס של פירושו: המהדורה הראשונה שהיתה מושפעת מפירושו, יצאה בשנת ה'תל"ו (1675), כ-50 שנה לאחר מותו, בדפוס אמשטרדם. וגם אז לא הביאו את פירושו בגוף הספר, אלא רק דקדקו את נוסח המשנה עפ"י פירושו. בשנת ה'תרמ"ו (1885), לראשונה ראה פירושו אור בדפוס וילנא, אך רק לשני סדרים, זרעים וטהרות. ופעם הראשונה יצא פירושו בשלימות בדפוס המפורסם של "האלמנה והאחים ראם", בשנת ה'תרס"ה (1905). גם שם פירושו על סדרים זרעים וטהרות היה בגוף הספר, ולשאר הסדרים הופיע בסוף הספר, עם חידושים נוספים. ממש לאחרונה, בשנת ה'תשנ"ט (1999), יצאה מהדורת 'זכר חנוך' למשניות, ובה סוף סוף, זכה פירושו להופיע תדיר בגוף הספר.

רבי יום-טוב ליפמן הלר - התוספות יום טוב

ה'של"ט (1579) ולרשטיין, בירען - ה'תי"ד (1654) קרקוב, פולין

מגדולי חכמי אשכנז ופולין ומחשובי מפרשי המשנה. בנוסף לבקיאותו בש"ס ובפוסקים עסק בקבלה, בפילוסופיה ובדקדוק, ואף רכש השכלה נרחבת במתמטיקה, אסטרונומיה ומדעי הטבע. בן י"ח שנה נתמנה לדיין בעיר פראג, אך מאוחר יותר שונאיו הלשינו עליו לפני הקיסר ובעקבות זאת נאסר ונגזר עליו דין מוות. בניסי נסים שוחרר. את פרטי המאורע רשם בספרו מגילת-איבה. בגלל הרדיפות שסבל בפראג עבר לקראקא (קרקוב) שבפולין, וכיהן ברבנות הקהילה אחרי ה'ב"ח. בפולין היה פעיל ב'ועד ארבע ארצות', והתיר עגונות רבות אחר פרעות ת"ח ות"ט.

חיבר כחמישים ספרים אך רק חלקם נדפס, ומהם: חיבורו המפורסם תוספות-יום-טוב על המשנה (שעל שמו נקרא); לחם-חמודות; מעדני-יום-טוב על הרא"ש; צורת-הבית על בית המקדש; ומלבושי-יום-טוב על הלבוש.

התו"ט נפטר בקרקוב ונקבר בבית הקברות שעל-יד בית-הכנסת של הרמ"א, שם נקברו הרמ"א, ה'ב"ח, ובעל מגלה עמוקות.

הקדמת מחבר תוספות יום טוב

אמר יום טוב הנקרא ליפמן בן לא"א הר"ר נתן זלה"ה בן אא"ז האלוף המרומם כמהר"ר משה וולרשטיין זלה"ה לוי העלה. כשם שרבינו הקדוש רבי יהודה הנשיא שבימיו נשנית משנה זו העוסקין במקרא מדה ואינה מדה כמשנה מדה ונוטלין עליה שכן נמרא אין לך מדה גדולה מזו ושבתו כולי עלמא מתניתין ואזלו בתר גמרא הדר דריש להו ולעולם הוי רין למשנה יותר מן הגמרא כדאיתא בסוף פ"ב דב"מ נהך (ל:). כמו כן רבינו הגדול מרנא ורבנא הנאון רבי יהודה ליווא בר בצלאל זלה"ה שנתעסק בשיבה והרכיץ תורה לרבים במדה הגדולה היא מדת הגמרא כמפורסם הדר דרש לרוץ למשנה עד שנתחברו חבורות חבורות כתות כתות מלכי מאן מלכי רבנן. ומתעסקין יום יום פרק מפרקי המשניות ותורין הלילה הלילה. ומאת ה' היתה זאת חוק ולא יעבור. לא כלבר בק"ק פראג אשר בחד הדת נתונה מהנאון הנזכר. כי אם גם בשאר קהלות קדושות. קרובות ורחוקות קיימו וקבלו עליהם ללמד בישראל.

'תוספותיו' של רבי יום-טוב, כתוספות חכמי צרפת בשעתם, באו להוסיף ולהעמיק חקר ועיון במפרשים שקדמו לו. בעיקר פירוש הברטנורא, אך, כאמור, הוא מהווה למעשה גם 'תוספת' לפירושו של הרמב"ם.

לא זו המסגרת לעמוד על סגנונו ותפקידו של התו"ט כמפרש-המשנה, או כמפרש-הברטנורא. בשורות הבאות נעסוק ביחס שבין התוספות הללו לפירוש הרמב"ם על המשנה.

כפי שנראה בהמשך, דברי הרמב"ם יקרים היו בעיני התו"ט. הוא מצא בפירושו את ההזדמנות לבאר לא רק את גוף פירוש-הרמב"ם למשנה, אלא גם דברים שנראים כחיצוניים וטפלים ביחס לגופי ההלכות, כמו: הנוסח המדויק של פירוש-המשניות; הציורים שהכניס הרמב"ם בפירושו; ביאוריו של הרמב"ם על סדר המשנה של רבי יהודה הנשיא⁵; ואפילו דברי הרמב"ם במשנה-תורה הנוגעים לפירושו על המשנה.

כדי להבהיר את היחס של התו"ט להרמב"ם, נביא קטע מאמצע הפירוש למסכת כלאים. שם, בתוך פירוש על משנה קשה וסבוכה, מרחיב התו"ט את היריעה. הוא מציג פירוש משלו להבנת המשנה, אך לפני זה הוא מביא ומתעמק בדברי גדולי מפרשי המשנה שקדמו לו – עם דגש מיוחד בפירוש-המשניות של הרמב"ם. אנו נשתמש כאן בלשונו של התו"ט במשנה הפרטית הזו, כדי להראות את החיבה היתירה שהיתה לו לכתבי-הרמב"ם.

הנה דברי התו"ט במשנה האמורה:

אמר יום טוב:

ראיתי כי טוב שבתחלה אפרש המשנה בלשון קצרה כדי שתהא מפורש.

ואח"כ אעתיק לשון הרמב"ם בפירושו.

ואשים ציוריו בתוכו, ולא כאשר באו ב'דפוס הכסף-משנה'... כי שם בבללו המדפיסים ולא עלו בידם כהוגן.

...ואחרי ככלות הכל, הנני יוסיף להפליא על דברי הרמב"ם, מה שגם בעיני כל משכיל יפלא הפלא ופלא.

תו"ט, כלאים פרק ה משנה ה

6. כיוצא בזה עשינו בפרק יב – 'שלשה כתרים', שם השתמשנו בלשון אחד מגדולי הראשונים (רבי יוסף הלוי אבולעפיה) כדי להגדיר את תכונות המשנה-תורה.

תוספות-יום-טוב על המשנה

פירוש עיוני נפוץ למשנה, מאת רבי יום-טוב ליפמן הלר מפראג. רבו המהר"ל מפראג חיבב מאד את לימוד משניות, ולכן בגיל צעיר, בן שלשים שנה, חיבר את פירושו על ששה סדרי משנה.

התוספות-יום-טוב נדפס ברוב המהדורות הנפוצות של המשניות לצד פירוש הרע"ב (רבי עובדיה מברטנורא). דרכו להאריך ולהעמיק מעבר לפירוש הפשוט. פירושו נקרא בשם תוספות-יום-טוב על שמו – יום טוב; ועל שם תוכנו – תוספות עיוניות על המשנה, וכן תוספות על פירוש הרע"ב (בדומה לפירוש התוספות על הש"ס שהוא תוספות על הגמרא וכן תוספות על פירוש רש"י). סגולותיו המיוחדות של הפירוש הקנו לו מעמד חשוב בין לומדי המשניות, ואף חובר לו קיצור בשם 'עיקר תוספות יום-טוב'.

וכעת, מתוך שימוש בלשון המחבר עצמו⁶, ננסה לתאר להלן, ולו בקצרה, את פירושו של רבינו יום טוב ליפמן הלה, בעיקר בנוגע לפירוש-המשניות של הרמב"ם.

"אעתיק לשון הרמב"ם בפירושו"

מדבריו במשפט הראשון: "אפרש המשנה בלשון קצרה כדי שתהא מפורש", ברור שזוהי מטרתו העיקרית – לפרש את פשט המשנה. אך בשלבים הבאים אנו עדים ל"תוספת המרובה על העיקר".

התו"ט מקפיד מאוד להעתיק את לשון פירוש-המשניות של הרמב"ם. וכך הוא מספֵּה כי לאחר שכתב והדפיס מחצית מספרו – על שלשת סדרי המשנה הראשונים, זרעים, מועד ונשים, קיבל לפתע נוסחה חדשה של פיה"מ להרמב"ם.

את הנוסחה החדשה קיבל מיהודי שחזר מארץ-ישראל, ומשום כך הוא מכנה אותה 'נוסחת ארץ-ישראל'. התו"ט מספר על שמחתו והתרגשותו הרבה, ועל השערתו כי זוהי מהדורה מאוחרת של פיה"מ של הרמב"ם. מכאן ואילך מכניס רבי יום-טוב ליפמן תיקונים בנוסח המשנה ובפירושו של הרמב"ם, על-פי הנוסחה החדשה שקיבל.

וכך כותב בעל התו"ט בהתרגשות:

אמר יום טוב:

תהלת ה' פי ידבר / שכאשר הייתי יושב ומחבר / מהדורא בתרא דנזיקין / וכבר היו דפוסין
וחקוקין / סדרי זרעים מועד ונשים / כאשר המה ברורים כשמלה מפורשים / בא אלי ממרחק
כאנית סוחר / את פני היה מבקש ושוחה. הוא החכם השלם מהר"ר יהודה ליב בן האלוף מהר"ר
דוד הכהן ז"ל מתושבי עיר בודן. ויאמר אלי: "את חבורך ראיתי / ובתוכו קריתי / אף שניתי /
... מאשר ידעת כי פירוש המשניות להרמב"ם היותם מועתקים / בבוקה ומבוקה המה מבוקים
ומבולקים / והנה הנם בידי שלשה סדרים / מוגהים ומדוקדקים / כראי מוצקים / זרעים
קדשים וטהרות / גם מסכת אבות / בהם יגילו הנפשות / וישמחו הלבבות.

...היא נוסחא ומהדורא אחרינא / והרמב"ם עצמו באחרונה עשאה קאמינא / על כן מדי דברי
בה ועל שפתי אשאנה / בשם 'נוסחת ארץ ישראל' אקראנה / ...יען כי מארץ הקדושה היא
מוצאת ואלי הובאה.

לכן יפה אף נאה להעלותה על ראש שמחתי.

הקדמת התו"ט לסדר קדשים

"ואשים ציוריו בתוכו"

כפי שהארכנו⁷, הרמב"ם נוהג מעת לעת להמחיש את דבריו באמצעות ציורים, כמו ציור המנורה בבית המקדש, שהתפרסם בגלל הצורה האלכסונית של הקנים והגביעים ההפוכים, וכך גם ציורים נוספים.

והנה אנו רואים, שגם התו"ט שלח ידו בציור. בספרו 'צורת הבית'⁸ הוא טרח לתאר ולצייר בעצמו את צורת בית המקדש השלישי שיבנה במהרה בימינו, המפורטת בנבואת יחזקאל, והרחיב את הביאור בכל פרט ופרט⁹.

לאור זאת אין פלא, שרבינו יום טוב יעשה את המאמץ לשלב את הציורים של הרמב"ם בתוך פירושו, כדי להבהיר את פירושו למשנה, וכדבריו שהבאנו לעיל:

7. בפרק חמישי ובפרק שמיני.

8. מחיבור זה ניתן ללמוד משהו נוסף – שבעל התו"ט אינו רק לומד ממה שכתבו גדולי ישראל, אלא לומד מדרכם והנהגותיהם. מן המפורסמות הוא, שהרמב"ם למד מדעים כמו הנדסה, תכונה וכדומה, והיה נעזר בהם בחיבוריו השונים. בולט הדבר בהלכות קידוש החודש, שבו הראה את עוז ידו במלאכת התכונה. והנה מחזיק אחריו התו"ט, וביקש

להראות את ידו בדקדוק לשון התנ"ך וכתבי חז"ל, כדי לברר היטב את צורת המקדש העתידי, וגם דרך ציורים, כדרכו של הרמב"ם.

9. ובודאי יש גם משמעות לזה שקרוב לסיום הביאור על הציור, בדיון על מידות המזבח, התו"ט כותב "ועפ"ז יתורץ קושיא עצומה ברמב"ם".

ואשים ציוריו בתוכו, ולא כאשר באו ב'דפוס הכסף-משנה'... כי שם בלבד המדפיסים ולא עלו בידם כהוגן.

תוי"ט, כלאים פרק ה משנה ה

מדברי התוי"ט כאן, רואים איך ממש מעיק לו ונוגע בנפשו, כל השיבושים של המדפיסים, בעיקר מה שהוא מכנה, 'דפוס הכסף-משנה'¹⁰. ולכן כדרכו בקודש, הוא יתקן העניין דרך הבאת ציורים מדויקים של הרמב"ם בתוך פירושו.

"הנני יוסיף להפליא על דברי הרמב"ם"

לאמיתו של דבר, הציורים שהכניס התוי"ט הם חשובים, אך בדומה לפירוש הרמב"ם עצמו, הם מופיעים רק לעתים נדירות. לעומת זאת, הדבר האחרון שמזכיר כאן "אחרי ככלות הכל", הוא עיקרי ושכיח מאוד לאורך פירושו:

...ואחרי ככלות הכל, הנני יוסיף להפליא על דברי הרמב"ם, מה שגם בעיני כל משכיל יפלא הפלא ופלא.

תוי"ט, כלאים פרק ה משנה ה

כפי שנראה להלן, בתוספותיו למשנה, לא הסתפק רבי יום-טוב בעיון בפירוש-המשניות של הרמב"ם, אלא הוא עושה שימוש במשנתו של הרמב"ם כולה, כשהוא "יוסיף להפליא על דברי הרמב"ם". אכן, המשנה-תורה לא מש מידי כל שעת לימודו ועיסוקו בפירושו על המשנה. לאורך כל פירושו, וכדי להבין את המשנה על בוריה, התוי"ט מבאר ומבהיר אלפי פעמים (!) דברים שכתב הרמב"ם במשנה-תורה. הוא אף מרבה לערוך השוואות בין פירוש-המשניות למשנה-תורה, וליישב את שינויי הגרסאות והסתירות שבין הספרים. וכן מתייחס פעמים רבות להשמטות הרמב"ם במשנה-תורה¹¹. לעתים מביא התוי"ט גם מדברי הרמב"ם במורה-נבוכים.

כך אנו רואים לאורך פירושו, שרבינו יום-טוב לומד את פירוש-המשניות של הרמב"ם "על פי הרמב"ם", כלומר, הוא מרבה להשוות בין ספרי הרמב"ם עצמו, שהרי "דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר". בהמשך נביא כמה דוגמאות, שמתוכם נוכל לראות איך "בעיני כל משכיל יפלא הפלא ופלא!"

"אלו דברי הרמב"ם בשמונה-פרקים... ושנוי בחבורו... ומשולש במורה"

אגב מאמר המשנה במסכת אבות: "הכל צפוי והרשות נתונה", מעורר הרמב"ם את השאלה הידועה של 'ידיעה ובחירה' (אם הכל צפוי – כיצד יש 'בחירה חופשית?'). התוי"ט כאן מביא את גישת הרמב"ם ואת טענותיו המפורסמות של הראב"ד בהלכות תשובה נגד דרכו של הרמב"ם להתייחס לשאלות הללו. כדי להשיב לראב"ד מביא התוי"ט את דברי הרמב"ם בשלשה ספרים שונים: פירוש-המשניות, משנה-תורה ומורה-נבוכים.

רבי יום-טוב לא רק עורך ומגיש את דברי הרמב"ם בצורה מסודרת, הוא גם מוצא להם ראיות במדרש:

...אלו דברי הרמב"ם בסוף השמונה-פרקים שהקדים למסכת זו. ושנוי בחבורו פ"ה מהלכות תשובה. ומשולש בספרו המורה, פרק עשרים מחלק השלישי, ושם האריך.

ממפרשיו שלא העירו בזה כלל! (תוי"ט, כריתות פ"ה מ"א); "ונפלאתי על הכסף-משנה שהניח מ"ש הרמב"ם דבשל אדם ולא פירש בו דבר, ולי צ"ע (תוי"ט, מכשירין פ"ו מ"ח). אפילו עסק במיקום ההלכות במשנה-תורה, ולדוגמא: "ותמהני שהרמב"ם השמיט דין סמוכות דמשנתנו לענין עזרה, והוה ליה לכתבו בפ"ז מהלכות בית הבחירה" (תוי"ט, שבת פ"ו מ"ח).

10. כלומר, דפוס ויניציאה שנת של"ד (1574), שם נדפס פירוש הכסף-משנה לראשונה.

11. כך רגיל התוי"ט להכריז: "ולא ידעתי למה השמיט הרמב"ם..." (תוי"ט, מעשרות פ"ג מ"י; שבת פ"ו מ"א, ועוד). הוא מבקר את מפרשי הרמב"ם כאשר הם שותקים במקום שהיה להם לפרש: "ראיתי להרמב"ם בפ"ו מהמ"א... ונפלאתי

והראב"ד השיג עליו בספ"ה מהלכות תשובה וז"ל: לא נהג זה המחבר מנהג החכמים, שאין אדם מתחיל בדבר ולא ידע להשלימו. והוא החל בשאלות וקושיות והניח הדבר בקושיא והחזירו [לאמונה וטוב היה] לו להניח הדבר בתמימות התמימים ולא יעורר לבם ויניח דעתם בספק. ואולי שעה אחת. יבא הרהור בלבם על זה. עכ"ל.

ואני אומר שנהג מנהג החכמים. והם חכמים ז"ל. כי זה שאמר "שלא השלים" שאמר עליו הראב"ד. הרי משנה שלימה שנינו בריש פרק ב' דחגיגה...

עוד ראה זה ראיתי מצאתי במדרש רבה בפרשת בראשית בפרשת כ"ב... כמבואר במורה חלק שני פרק ל'.

סוף דבר הרמב"ם הטיב אשר דבר, ונהג מנהג החכמים והשלמים התנאים האלהיים זלה"ה... תוי"ט, אבות פרק ג משנה טו

הנס של רבי אלעזר בן עזריה במשנת הרמב"ם

מפורסמים דברי רבי אלעזר בן עזריה במסכת ברכות, הנאמרים בכל בית בישראל בחג הפסח, מתוך סדר ההגדה של-פסח:

אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומא...

מסכת ברכות, פרק א משנה ט

פירושו של התוי"ט נפתח בדברי הרע"ב (שהוא מפרשו הישיר), הסובר שנהפכו שערות זקנו ללבנות בדרך נס:

כבן שבעים שנה. פירש הר"ב שהלבינו שערותיו וכו' כדי שיראה זקן וראוי לנשיאות. הכי איתא בגמרא פרק תפלת השחר¹².

וצריך לומר דרבותא קאמר (=שחידוש אמר) "ולא זכיתי עד וכו'", כלומר: דאע"פ שהיה חכם מופלג וראוי לנשיאות מצד חכמתו, שהרי זכה לנס מפני כן, אפילו הכי בזה "לא זכיתי עד וכו'". תוי"ט, שם

אך מיד, כדרכו, ממשיך להביא את דברי הרמב"ם בנושא זה, והוא מסב את תשומת לב הלומד, כי שיטת הרמב"ם שלא היה כאן ממש נס, אלא שבגלל "שהרבה לשנות וללמוד... תשש כחו ונזרקה בו שיבה".

וכיוצא בזה דברי הרמב"ם [בפירוש-המשניות], אלא שכתב: "שאמנם קרה לו השיבה מצד שהרבה לשנות וללמוד ולקרות יום ולילה עד שתשש כחו ונזרקה בו שיבה וכו'", ואמר "אף על פי שהשתדלתי והתחברתי עם אנשי החכמה עד ששבתי ע"י כן כבן שבעים שנה לא זכיתי וכו'", עד כאן דבריו¹³.

שם

אחר כך, התוי"ט גם מוסיף הסבר ופרשנות לדברי הרמב"ם שאין כאן ממש נס:

רצה לקרב הענין אל הטבע, ושלא היה זה הנס שהזכירו חז"ל בדבר היוצא חוץ להיקש.

שם

אך רבינו יום טוב לא מסתפק בכך, אלא מציין למקום אחר בפירוש-המשניות, "משנה ו' פרק ה' ממסכת אבות", שם מאריך הרמב"ם בשיטתו שהנסים בעצם מציאותם נבראו כקרובים לטבע:

ודעתו בכיוצא בזה ודעת אחרים תמצא בס"ד במשנה ו' פרק ה' ממסכת אבות.

שם

12. ברכות כח, א. וחלשו כחות גופו ונזדקן, ונעשה כזקן בן שבעים שנה. והרי החלה בו הזקנה ברצונו כמו שנתבאר בתלמוד, לפיכך אמר בתמיהה אני על אף רוב השתדלותי והתחברותי עם החכמים, לא זכיתי לדעת הרמז בכתוב על חובת קריאת פרשת ציצית בלילה עד שדרשה בן זומא".

13. והנה כל לשון הרמב"ם בפירושו על המשנה: "ומה שאמר רבי אלעזר בן עזריה, הרי אני כבן שבעים שנה ולא אמר בן שבעים שנה. לפי שלא היה בן שבעים, כי אם צעיר לימים, אלא שהיה מרבה להגות וללמוד ולקרות לילה ויומם עד

והנה, כשפותחים את פירושו של התוי"ט למקום שציין בפירושו למסכת אבות, רואים איך שהתוי"ט ממשיך לבאר את שיטת הרמב"ם בענייני מופתים, והפעם גם מביא תוספת הסבר ממורה-נבוכים!:

עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות ואלו הן פי הארץ וכו':

כתב הרמב"ם [כאן בפירוש-המשניות] וזה-לשונו: הם לא יאמינו בחדוש הרצון בכל עת...

ויותר מזה ביאר בספרו המורה פרק כ"ט חלק ב' ואמר שם...

תוי"ט, מסכת אבות, פרק משנה ו

זאת ועוד: בהמשך, מבאר התוי"ט את דברי ה'מורה' באריכות; מביא את קושיות המפרשים עליו, והתשובות הנראות; ואגב, חותם בדברי מורו ורבו, המהר"ל מפראג שהסביר את הדברים גם בדרך הקבלה:

ויקשה על זה מאד מאמר משה רבינו ע"ה (שמות ח') למתי אעתיר... ובמדרש שמואל בשם המאירי ז"ל שאין דעת החכמים....

ואני אומר... ורמב"ם עצמו [בספרו המורה] סוף פרק כ' מחלק ג' כתב וז"ל... ויראה ג"כ מלשונו פרק כ"ט מחלק ב'...

ורבינו [המהר"ל מפראג] בדרך-חיים הפליא עצה הגדיל תושיה להסיר זו השאלה... ונסמך בזה בחכמת הקבלה. ע"ש.

שם

דרך סלולה: "להמשיך לב כל באי עולם לעשות רצון קונם"

בהמשך ל'פירוש הרמב"ם על פי הרמב"ם', יש דברים נפלאים של התוי"ט, המיוסדים על דברי הרמב"ם בסיום משנה-תורה. מדובר בקשר לחובה המוטלת על בני ישראל, כשידם תקיפה, להשפיע על אומות העולם שיקיימו את שבע המצוות בני נח.

המפרשים הרבים התחבטו בדברי רבי עקיבא באבות¹⁴ "חביב אדם שנברא בצלם", האם כוונתו לכל באי-עולם או רק ל"אתם קרואים אדם ואין אומות העולם קרואים אדם"¹⁵. רבי יום-טוב מעלה כאן את דבריו של הרמב"ם בהלכות מלכים על חובת היהודי להיות אור לגויים ולהשפיע טוב וחסד על אומות העולם, ומסביר על פי זה בצורה מבוארת וישרה כי ב"חביב אדם שנברא בצלם" מתייחס רבי עקיבא לכל באי-העולם:

חביב אדם שנברא בצלם חבה יתירה וכו' שנאמר: "בצלם אלהים עשה את האדם", פירש"י חביב אדם שנברא בצלם. לכן מוטל עליו לעשות רצון קוננו, ע"כ.

ובכל אדם אמר רבי עקיבא. וכמו שהוא הראיה שממנו הביא שהוא נאמר לבני נח לא לבני ישראל לבדם ורצה רבי עקיבא לזכות את כל אדם – אף לבני נח. **ומאמר מלא אמר הרמב"ם בפ"ח מהלכות מלכים**¹⁶, וז"ל: "צוה משה רבינו ע"ה מפי הגבורה לכוף את כל באי העולם לקבל מצות שנצטוו בני נח. וכל מי שלא יקבל יהרג...".

ומעתה אני תמה, למה זה רחקה הדרך מן המפרשים ולא רצו ללכת בה לפרש דברי רבי עקיבא שאמר מאמרו כלפי כל אדם כי אם לישראל בלבד? ונסמכו במאמרם ז"ל¹⁷: "אתם קרויים אדם וכו'" – והרי זה דרש על דרש! ובה נכנסו בדוחק ענין הצלם ובפירוש הכתוב שהביא לראיה.

אבל בעיני זו הדרך דרך סלולה ומרווחת:

כי בא רבי עקיבא להישיב לכל באי עולם כאשר נצטוינו מפי משה רבינו ע"ה כדברי הרמב"ם. ואם בכפיית חרב הוג ואבדן נצטוינו, כל-שכן בכפיית דברים, להמשיך לבם אל רצון קונם והפץ צורם יזכרם לטובה. ושהם חביבים שנבראו בצלם להורות נתן בלבם... והשתא אתי שפיר דנקט להך קרא...

תוי"ט, אבות פרק ג משנה יד

16. הלכה י'.

14. פ"ג מי"ד.

17. יבמות סא, א.

15. קיד, ב.

"כמצווה ועושה - הנני!": יגיעה בהבנת הרמב"ם

בקטע הבא, על משנה קשה במסכת עירובין, מעיר רבי עובדיה מברטנורא כי לא ירד לסוף דעת הרמב"ם, אך התוי"ט מתעמק בדברי הרמב"ם כדי להבין את דבריו. באופן מפתיע הוא פותח בקושיא: מדוע היה הרע"ב צריך להודיע במפורש שלא הבין את דברי הרמב"ם? וכי לא עדיף היה שישתוק ויתעלם מדברי הרמב"ם? ומתריך: ביקש הברטנורא ללמדנו שחובה להתאמץ ולנסות להבין את דברי הרמב"ם, ומשום כך כתב שלא הבין.

התוי"ט לא רק "נאה דורש" אלא גם "נאה מקיים", וכעדותו - "כמצווה ועושה הנני", נוטל על עצמו לקיים את הצייוי המרומז של הברטנורא, ולכן מתייגע ומוצא ביאור לדבריו הקשים של הרמב"ם.

ואלו דבריו:

אמר יום טוב:

הנה הר"ב כתב בזה הלשון: "הרמב"ם בקש חשבונות רבים ולא ירדתי לסוף דעתו", עד-כאן.

ואין זה כי אם לשמוע בלימודים להעיר אוזן שומעת, לשום לב לדברי הרמב"ם ולעמוד על סוף דעתו. שאחרי שאין בידו לדחותן ולהשיב עליהם, הרי שתיקתו יפה מדבורו. כי מי לחץ אותו או דחקו להגיד לאדם ישרו על דבר אשר לא שאלו מאתו? שאחרי שמצא די ידו לפרש משנתנו על פי פירוש רש"י אין אחריות שאר המפרשים עליו. אם ירד לסוף דעתם אם לא!

אך ענותנותו תרבנו / ומתורתו ילמדנו / ובמצותיו יצונו / ומשנת האולת יעירונו / ויעוררני להבין ולהשכיל בדברי הרמב"ם ולרדת לסוף דעתו. וזאת היתה כוונת הר"ב ז"ל באין ספק. על כן "כמצווה ועושה" - הנני!

תוי"ט, עירובין פרק ב משנה ה

ואכן, בהמשך, מצטט התוי"ט את דברי הרמב"ם, וכדרכו, מבאר אותם באריכות.

מצבת בעל התוספות יום טוב - בחצר בית כנסת הרמ"א בקראקא

המלאכת-שלמה כמפרש לפירוש-המשניות

פירוש אחר למשניות, בן אותו הדור¹⁸, הוא מלאכת-שלמה של רבי שלמה עדני. בניגוד לרבי יום טוב ליפמן הלה, בעל התוספות-יום-טוב, עליו עסקנו עד כה, הרי שפירושו של ה'מלאכת שלמה', פחות מפורסם, ולכן מן הראוי להקדים בקצרה כמה שורות על החכם וספרו.

חיי רבי שלמה: מתימן לארץ-הקודש

בהקדמת הפירוש¹⁹ סוקר רבי שלמה את קורות-חייו הקשים והתלאות שעברו עליו. הוא נולד בשנת ה'שכ"ז (1567) לאביו רבי ישועה העדני, רבה הראשי של צנעא שבתימן. בהיותו כבן ארבע, העירה רוח ה' את אביו לעקור מתימן ולעלות לארץ ישראל, ובדרך פגע בו אסון גדול – מתה עליו אשתו, ותקבר בדרך.

וכך פותח רבי שלמה את הקדמתו:

אמר העבד הצעיר... שלמה בן לא"ה ה"ר ישועה בן ה"ר דוד בן ה"ר חלפון העדני.

רוח ה' תניחם / ואני במעגלי צדק ינחני / וארך ימים בתורתו ישיביעני / ובנחמה גמורה ינחמני. מבית אבי אבא הנזכר שהיו מערי התימני מקובלני כי מגלות הראשונה נגלינו... כי הוא היה הרב של העיר 'אוזל' הנקראת 'צנעא'...

וברוך ה' אשר העיר את רוח אדוני אבי לעמוד עם כל בני ביתי לעקור דירתו, ולעלות מארץ מרחקים, אע"פ שמכל טוב רקים, והוא היה מטופל בי ובאחי ובאחותי. ואני הבינוני שבהם אז בן ד' שנים הייתי. מלבד צער עינוי הדרך... אמי נ"ע שמתה עליו בדרך ונוסף לו יגון על יגונו.

בהגיעם לארץ ישראל מצאו "מנוחה" קלה בעיר הקודש צפת, אך עדיין לא זכו ל"נחלה". כשעוד לא הספיקו לשכון בצפת שבע שנים, פרצה שם מגיפה אשר קטפה את בתו של רבי ישועה עם שני בניה. אחר כך מת בנו הצעיר, וכך נשארו בחיים רק האב, רבי ישועה, ובנו רבי שלמה:

...ובעונות, לא השלמנו שמיטה א' בארץ הצבי צפת תוב"ב, עד שמתו לא"ה (=לאדוני א'בי) אחותי ושני בניה אשר ילדה שם, גם המה חלפו עם אניות אבה גם אחי הקטן ממני. ואמלטה רק אני לבדי מיד השטן. ואעפ"כ חשובים כמתים מוטלים ברעב ובצמא, ובעירום ובחסר כל מאומה...

שוב נטל רבי ישועה את מקל הנדודים, והגיעו ביחד עם בנו רבי שלמה לעיר הקודש ירושלים. רבי שלמה ואביו התנחמו בצל ארזי הלבנון, אדירי התורה, ששכנו באותה העת בעיר ירושלים. רבי שלמה מזכיר במיוחד את חכמי ירושלים – תלמידו המובהק של האר"י, רבי חיים ויטאל²⁰, ורבי בצלאל אשכנזי, בעל 'שיטה מקובצת'²¹. השפעתם ניכרת בין כותלי פירושו הגדול²².

על הגמרא אינו אלא ליקוט של גדולי הראשונים בפירושיהם.
22. על לשון המשנה במסכת שבת, "כל ישראל בני מלכים", מעיר רבי שלמה: "ובדרושים של מורנו הרב האלהי כמהר"ר חיים ויטאל זלה"ה נתן טעם לשבח ע"ד הסוד אמאי קתני 'בני מלכים' ולא קתני 'כל ישראל מלכים' (מלאכת שלמה, פי"ד מ"ד). וכן בסיום הפירוש על המשנה, על חתימת מסכת עוקצין והש"ס בפסוק "ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום", מעיר ר' שלמה: "ושמעתי שאין זה מנוסח המשנה... ואם מנוסח המשנה הוא נוכל לומר אשריך משנה שהתחלת בברכות (=מסכת ברכות) וסיימת בברכות (=ה' יברך")! וגם מפי גדולים שמעתי דמנוסח המשנה הוא, ושהמשנה פתחה במ"ם פתוחה (=מ'אימתי קורין) וסיימה במ"ם סתומה (=בשלו"ם) – לסוד.

18. רבי שלמה נולד בשנת השכ"ז (1567), ובעל התוספות יום טוב נולד בשנת השל"ט (1579).
19. יש לציין שאת כל הקדמתו הארוכה חיבר בחרוזים, עד לקטע שבו הוא מסביר את ה'תועלות' שבפירושו.
20. ראה מאמרו של ר' מאיר בניהו, סיני, כרך ל, עמ' סה-עה. שם הוא מוכיח על סמך דבריו של רבי שלמה עדני, כי רבי חיים ויטאל השתכן בירושלים כדי להקים ישיבות ולהרביץ תורה.
21. אגב, כתלמידו של רבי בצלאל אשכנזי הולך בעקבותיו ובשיטתו בחיבור ספרו. עד שניתן לומר, כי חיבורו על המשנה, 'מלאכת-שלמה', הוא כעין 'שיטה מקובצת' לספר המשנה. כך למשל, במאות מקומות הוא מתחיל וכותב: "אמר המלקט", ובכך ניכר חותמו של רבו, שפירושו 'שיטה מקובצת'.

וכך הוא כותב בהקדמתו:

...ולעיר ירושלים עה"ק תוב"ב הובאתי, תמיד בין עפר רגלי החכמים אשר היו שם נתאבקתי, הלא המה עמודי הגולה והאריאל, כמו החכם השלם המקובל האלהי כמהר"ר חיים ויטל נ"ע, ומורינו הרב אשכנזי כמוהר"ר בצלאל נ"ע, וזולתם ממורי הוראותם.

הקדמת המלאכת שלמה

אך למרבה הצער בעת שבתו בירושלים, והוא בן חמש-עשרה שנים, מת עליו אביו, ומעתה קיים בעצמו, "לולי תורתך שעשועי אז אבדתי בעניי"²³.

מותו של אביו, קרובו וגואלו היחידי עלי אדמות, היכה את רבי שלמה מכה קשה מאוד. אביו, היה רועו הרוחני וגם מפרנסו, וכעת נאלץ רבי שלמה לדאוג בעצמו ללחם לאכול ובגד ללבוש. כפי שהוא מתאר שם בהקדמתו, כשנתיים ומחצה היה מתגולל באשפתות לבקש מחסה ומזון, ומרוב בושתו היה בורח בערבי שבתות אל השדות, שאיש לא יראהו.

...ושם בעונותי הרבים נתבקש א"א (=א'דוני א'בי) בישיבה של מעלה. ונותרתי אני לבדי נער קטן בן ט"ו שנים במדרגה התחתונה השפלה, בלא משען ולא סומך, לא עוזר לא תומך, בלא עצה לא ללמוד ולא למזונות ופרנסה. שכמו שתי שנים ומחצה הייתי נע ונד כצפור נודדת מן קנה, שכמה לילות מהם באשפות היתה התנומה והשינה. וכמה וכמה שבתות, בצאת ישראל מבית הכנסת, הייתי הולך להטמן מחוץ לעיר ע"פ השדות, מפני הבושה שלא אזדמן לפני שום בעה"ב מפני ארצה, כי ידי ריקניות, מפני חולניות.

יום אחד המציא השי"ת עבורו גביר נכבד, בשם רבי משה אלחאמי, שהכיר במעלותיו וחכמתו. הגביר קירב את הנער, ונתן לו להיות מאוכלי שולחנו, השיאו אשה, והניח לו לרבוץ יומם ולילה בעסק לימוד התורה:

...והאל אשר לא עזב חסדו מאת עבדו בן אמתו, טרם מכתו, הצמיח והפריח ציץ רפואתי. כי נמצא שבא לגור שם בעיה"ק איש תם וישר ירא אלהים וקדושי... הלא זהו החכם כמה"ר משה אלחאמי בן הרב כמה"ר יעקב אלחאמי נוחם עדן, ונתן האל בלבו רחמים, והפציר בי כמה פעמים, עד בוש באמת ובתמים. יום אחר יום וחדש אחר חדש, לבא לשכון דירת קבע בביתו, ולהיות סומך על שולחנו כאחד מבניו במיטב סעודתו וכרו וכסתו.

ובראותי את טוב גודל לבבו וכוונתו, אמרתי במעט אודה לו משבת לשבת. והוא עזר אחד ותפס בשתי ידיים לטובה לו, כי חמש שנים זוני ופרנסני אצלו... לא שקט לא נח עד אשר השיאני ולתוך חופתי הכניסני, וגם אחר כך כל ימי חייו במסת נדבת ידו פקדני.

שלבי עריכת הפירוש

כעת, כאשר סרו הריחיים מעל צווארו, יכול היה רבי שלמה לעסוק בתורה ללא הפרעות ובלבולים. בגיל עשרים ושתים, החל במלאכת כתיבת הפירוש 'מלאכת שלמה' למשנה.

...מהיותי בן כ"ב שנים נתתי את לבי לדרוש ולתור במעוט שכלי ומוחי בחכמת ים התלמודים ודברי הגאונים, ובחיבור הנשר הגדול - גדול הפוסקים... גם בכל המפרשים, ובראשם רש"י ותוספות ז"ל, ובטור עיני אשים. כי עיקר הכוונה לחפש כדי להבין המשנה. ואע"פ שאני יודע בעצמי דלא מסיקנא בדעתך הקצרה מנייהו, וקוצר המשיג ועומק המושג... מרוב קושי דהיות דאביי ורבא - "אחד המרבה ואחד הממעיט", כלומר, אחד המוציא פרי הרבה או מעט, "ובלבד את לבו יכוון"²⁴ למלמד לאנוש בינה.

ובהיותי מתבודד ומתעסק דרך למודי, כותב הייתי מפני השכחה והנשיון, סביבות המשנה בגליון, לשום פעם שלא אוכל לבקש למצוא ספרים... ואראה והנה הגליון נתמלא ונתרבה... עד שאפילו אני בעצמי אחר זמן מה לא הייתי יכול להבינו על מתכונתו.

ובמנחה "אשה ריח ניחוח" - ללמד שאחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין אדם את דעתו לשמים (מנחות פי"ג מי"א).

23. תהלים קיט:צב.

24. עפ"י לשון המשנה בסיום מסכת מנחות: "נאמר בעולת הבהמה "אשה ריח ניחוח", ובעולת העוף "אשה ריח ניחוח",

בשלב מסוים הגיע רבי שלמה מירושלים לחברון. כאן המשיך להתעמק בביאור המשניות, והוסיף לרשום חידושי והערותיו על הגליון. כנזכר לעיל, בהקדמתו רבי שלמה העדני סיפר לנו על הנדיב רבי משה אלחאמי, שהיה לו כאביו ועזר לו בצרכיו הגשמיים. והנה כאן מוסיף לספר לנו רבי שלמה עדני על "איש חכם וזקן מופלג" מצפת, רבי דוד אמירליו, שהוא פגש בחברון, והוא היה מי שהעיר אותו לערוך את חיבורו לכדי פירוש שלם ומסודר.

וכך היה סיפור המעשה:

רבי דוד זה, הכיר את רבי שלמה עוד מהיותו ילד בעיר צפת²⁵. שמחתו של החכם הזקן היתה רבה, אחר שנים כה רבות של פרידה, כאשר הבחין בפירושי רבי שלמה רשומים על גליונות המשניות, הפציר בו כי מצווה גדולה לזכות את הרבים לחבר פירוש שלם על המשניות, להדפיסו ולהוציאו לאור.

אחר כך פה חברונה תוב"ב. וירא אותי מתעסק במשנה איש חכם ושפל רוח וזקן מופלג נודע בשערים כל ימיו בעל מעשים רודף צדקה וחסד, מהיותי בן שבע שנים הכירני, שבעיר צפת ההוללה תוב"ב גדלני, הלא שמו ה"ר דוד אמירליו נ"ע.

ויען ויאמר לי בדלותו ובעניו: "מה זה בני?! הלא ידעת כי סוף הספר של המשנה שבידך להבלות ונמצא ח"ו לריק יגעת! ואפילו הן בעודנו חי וקיים, אתה עצמך אינך נהנה ממנו כמו שאמרת שאינך יכול להבינו לאמתו... מלאכתך מלאכת שמים... שמע בקולי איעצך ולא תחדול חדול. וקח לך גליון גדול וכתוב עליו בחרט את כל הדברים מפי כל הספרים. יגיעך כמה תועלות לטובתך – הן שתוכל להרחיב דבריך. הן שהוא דבר של קיימא, לכל שנות הלבנה והחמה. הן שתזכה בו גם את אחרים וישתו ממימך, ולמה יהיו לך לבדך? ועלי לקנות לך נייר וכל צרכיך".

בראשונה התנגד רבי שלמה מרוב ענווה לדברי הזקן "איש חכם ושפל רוח", אבל רבי דוד לא הרפה ממנו, וכך החל רבי שלמה, בגיל עשרים ושנים, לכתוב בעיר חברון את חיבורו המפורסם, 'מלאכת שלמה':

ואען ואומר לו: "אדוני, מה אני? והלא חרפה היא לאחד עני הדעת כמוני להכנס במחיצה של עטרה ולהראות בדברי תורה!... והלא קטן שבתלמידים בקל יכול לבקש ולהבין כל!... ושתיקתו יפה לו מדבורו, כל שכן להעלות על ספרו וניירו!

וישב שנית ושלישית הוא זולתו, ואמרו לי בכבוד: "זו סברא של טעות נכנסה בדעתו. עשה את אשר אני אומר אליך והצליח בלמודך, ואל תתעצל במלאכתך!".

אז מתניי שנסתי והתחלתי להעתיק ראשונה את אשר כבר הונח סביבות גליונא, ואתעסק במלאכת עבודת הקודש. והנה את כל גופי התיש והרש, ומאור עיני מאד ירד מפני, כמעט קט קרוב לסיני, כי המלאכה ארוכה גבוהה ורמה. מי יעלה לנו השמימה? ואומר אל לבי ויהי מה. ארוץ עד מקום שידי מגעת. גמרא גמור ולא עלי המלאכה לגמור. ואם חביריך ילעיגו עליך – הנה זאת תהיה לך להוסיף זכות יתירה לנשמתך!

רבי שלמה השקיע את כל כולו בעריכת הספר, וסיימו כעבור שלושים שנה, והוא בן חמישים ושתיים. אף כי ימיו היו מלאים צרות צרורות, לא הסיח דעתו מ"עסק ספר התורה הלזה". וכך מעיד המחבר לקראת סיום הבטחתו:

ובהיות כי אני העני, כל ימי מכאובים וכעס עיני, כי גברו צרותי... גם בלילה לא שכב לבי מעוז כאבי... רק עיני תמיד תלויות אל אלהי אבי, ואני בארץ הצבי וכל ימי שני מגורי בה ומלאכתי מנעורי בעסק ספר התורה הלזה, אע"פ שתדיר הייתי חלוש כחוש ורזה.

'מלאכת שלמה' או 'חכמת שלמה'?

את ספרו כינה 'מלאכת שלמה' מחמת ענוותנותו המפולגת, כי לפי דבריו רק מלאכה היא, איסוף פירושים ודעות שונות של מפרשי המשנה, ולא חכמתו הוא:

הכי קראתי שמו של ספר זה 'מלאכת שלמה' גם כי כן היא כשמה. מלאכה היא ואינה חכמה²⁶. רק נושא וטוען ספרים כבהמה. וגם בעבור הזכר שמי (=רבי שלמה).

שם

25. רבי שלמה היה בצפת כאשר היה בין שנות ה-7 לשנות ה-15 של חייו, ואם זכר אותו רבי דוד עוד בהיותו כה צעיר, יש בכך כדי להראות על כשרונו הגדול של רבי שלמה, שניכר

26. ביטוי זה מופיע על ידי כמה חכמים, ונאמר בדרך ענווה,

עליו עוד בהיותו רך בשנים.

מחכמת הנסתר של צפת עיר הקודש

תורתם של חכמי הקבלה, ניכרת היטב במהלך ספרו. וכך פותח רבי שלמה את פירושו למסכת שבת, עם הסבר של רבי משה גלנטי, מחכמי ומקובלי צפת (הוסמך בידי מרן רבי יוסף קארו) – על מניין הפרקים של מסכת שבת, עשרים וארבעה, ובסוף דבריו – הוראה מעשית:

מצאתי כתוב בפירוש ספר קהלת להחכם השלם ה"ר משה גלנטי נ"ע על פסוק "לך אכול בשמחה"²⁷: שכיוון רבינו הקדוש לחבר כ"ד פרקים במסכת שבת כדי לקשט שבת מלכתא בכ"ד קישוטין.

וכן בדורנו ראינו כמה חסידים בכל שבת ושבת שונים אלו הכ"ד פרקים לקשט הכלה העליונה, וכן ראוי לעשות, ע"כ.

פתיחת המלאכה-שלמה למסכת שבת

וממש באותו הסגנון בתחילת מסכת ראש-השנה, על העניין הקבלי בלימוד ארבע פרקי המסכת שלה בראש-השנה, אלא שהפעם ההוראה היא מרבו, רבי חיים ויטאל:

כתב הרב האלהי (=המקובל) מורנו הר"ח ויטאל ז"ל:

ליל ר"ה טוב לקרוא על השולחן מסכת ראש השנה, והם ד' פרקים כנגד ד' אותיות ההויה וכנגד ד' אותיות האדנות. והם כנגד ד' בחינות שבמלכות... ואלו הם סוד ד' ראשי שנים כי ד' ראשים של המלכות לפעמים בבריאה ולפעמים תחת היסוד ולפעמים כנגד התפארת ולפעמים כנגד הדעת, והם ד' שרשים שלה. וכן צריך לכוון בקריאתו ליל ר"ה, עכ"ל ז"ל.

פתיחת המלאכה-שלמה למסכת ראש השנה

אכן, דברי קבלה לחלוטין.

ה'מלאכת שלמה' וה'תנא' מצפת

פירושו של רבי שלמה מגוון מאוד ועוסק בהרבה תחומים הקשורים למשנה – החל בצד ההלכתי והפרשני הרגיל, כמו יישוב סתירות במשנה; פירושי מילים קשות ושורש הדקדוק שלהן; ולעתים אפילו בפסיקות הלכה²⁸; וכאמור לעיל, אפילו הסברים בדרך הקבלה. תשומת לב רבה הקדיש גם לבירור נוסח המשנה וניקודה.

בהיותו בצפת, למרות גילו הצעיר²⁹, התרשם כנראה רבי שלמה מדמותו המיוחדת של ה'תנא' רבי יהוסף אשכנזי, דמות מעניינת ושונה גם בנוף הצפתי המיוחד מאוד באותם הימים. פירושו וגרסאותיו של ה'תנא' התגלגלו לידיו של רבי שלמה, והוא המקור היחידי לאלפי פירושים ובעיקר נוסחאות שלו למשנה. בין בתרי ה'מלאכת שלמה' נקל למצוא ביטויים בסגנון "כך נקד הרב יהוסף ז"ל..."; "ה"ר יהוסף מחק מלות הללו..."; "כך הגיה ה"ר יהוסף ז"ל...".

לעניות דעתי. ולסברא זו שמעתי שהסכימו כמה מחכמי הדור יצו, וכן השיב לי ג"כ בתשובת שאלה החכם בדורו כמהר"ר יעקב אבולעפיא זלה"ה" (מלאכת שלמה, ברכות, פ"ט מ"ג). גם כאן, אנו רואים את היגיעה העצומה של רבי שלמה, כיצד היה מכתת רגליו לעמוד על דברי התורה, ולדעת אותם היטב על בורים.

29. כך עולה ממחקר קצר כלהלן: לפי הידוע לנו, רבי יהוסף התנא חי בצפת לכל הפחות משנת ה'של"ג (1573) בעיר צפת, כפי העולה מהשנים בהם נכתבו תשובות בענין האיסור להפריש קרקע מיבול הגוי בארץ ישראל (שו"ת המבי"ט חלק ב, סימנים קצ-קצו; ראה גם בדברי מאיר בניהו, אסופות ג, עמ' פז-פח), שידוע שרבי יהוסף הנ"ל, היה בין החולקים בענין זה. כפי שציינו לעיל בפנים, רבי שלמה מעיד על עצמו שבגיל 7 היה בצפת, בהנחה שהוא נולד בשנת ה'שכ"ז (1567),

והוא מושאל מדברי התלמוד על תקיעת שופר ורדיית הפת בשבת (שבת קיז, ב): "תנא דבי רבי ישמעאל: "לא תעשה כל מלאכה" – יצא תקיעת שופר ורדיית הפת, שהיא חכמה ואינה מלאכה".

27. קהלת ט:ז.

28. כך בדוגמא שלפנינו, רבי שלמה מביא דיון הלכה למעשה, בענין ברכת שהחיינו על פרי ורד חדש, האם יש לברך עליו משעת ראייתו, או משעה שמריח בו. וזה לשונו: "ל...נראה לעניות דעתי, דגם על ורד חדש מברך שהחיינו בראייתו או בהריחו, לפי מה שנהגו העולם, שלא לברך שהחיינו אלא בשעת אכילתו של הפרי, מן הטעם שכתב הרא"ש ז"ל, סוף פרק בכל מערבין, וז"ל: ונהגו העולם לקבוע הברכה של שהחיינו לפרי חדש, בשעה שאוכל המין החדש, כמו שהחיינו דעשיית לולב וסוכה, שקובעים בשעת קדוש היום. כך נראה

נציג כאן שתי דוגמאות מני רבות. האחת, למשנה המפורסמת במסכת אבות: "איזו היא אהבה התלויה בדבר, זו אהבת אמנון ותמר, ושאינה תלויה בדבר זו אהבת דוד ויהונתן":

זו אהבת אמנון בתמר. גרסינן בבי"ת. דאמנון לחוד הוא שאהב לתמר, אבל תמר לא אהבתו. כך שמעתי מפי החכם החסיד הר"ר מסעוד אזולאי נ"ע.

אח"כ מצאתיו מוגה גם-כן כך במשנתו של הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל. וכתב עוד: כי יהונתן היה עיקר האהבה. וכן הזכיר ג"כ למעלה אמנון ואחר-כך תמר, וכן למטה גבי מחלוקת שמאי והלל גרסינן ברוב הספרים 'שמאי' ברישא (=כי הוא היה עיקר המחלוקת).

מלאכת שלמה, אבות, פרק ה משנה טו

בדוגמא הבאה, רבי שלמה לא מקבל בפשטות את ההגהה של רבי יהוסף, עד שהוא חושב שמדובר בתלמיד טועה שכתב זאת! במקור זה, אנו רואים את היגיעה הגדולה של רבי שלמה אחר דקדוק נוסח המשנה – לא רק שהיה מחפש אחר נוסחאות מדויקות, אלא גם אותן היה משתדל לנפות ולעיין האם אכן הן מתיישבות. ההגהה עוסקת בדעותיהם של בית שמאי ובית הלל, על המשנה במסכת מעשר שני, שם נאמר:

המניח איסר של מעשר שני, אוכל עליו אחד עשר באיסר, ואחד ממאה באיסר. בית שמאי אומרים: הכל עשרה. ובית הלל אומרים: בודאי אחד עשר ובדמאי עשרה.

מעשר שני פרק ד משנה ח

על משנה זו מאריך רבי שלמה, ומרצה בפנינו את מחקרו בהגהת המשנה:

...ואיני יודע טעם למה שראיתי מוגה במשנת החכם הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל, כך: בית שמאי אומרים בודאי י"א וכו' והשאר נמחק.

ושמא תלמיד טועה הגיהו, ונתלה באילן גדול. וכן כמה הגהות אחרות מצאתי שם, שלעניות דעתי, לא מצאתי בהן לא טעם ולא ריח. אלא אם כן נאמר, שכך מצא הגרסא בספרים ישנים.

יהוסף "התנא".

30. רבי שלמה מעיד על עיסוקו בפוסקים, ובפרט על זיקתו לרמב"ם: "מהיותי בן כ"ב שנים נתתי את לבי לדרוש ולתור במעות שכלי ומוחי כחכמת ים התלמודים ודברי הגאונים. ובחיבור הנשר הגדול גדול הפוסקים...".

נמצא שבשנת ה'של"ד (1574), כבר היה חי בצפת. לאחר מכן ידוע לנו מדבריו שלא השלימו 7 שנים בצפת, וכבר עברו לירושלים, ואכן הוא מעיד שבגיל 15 היה בירושלים ואביו נפטר. בכל אופן, אם נניח שהיה בצפת בין השנים ה'של"ד-ה'ש"מ (1574-1580) בערך, הרי שסביר מאוד שהתוודע לרבי

רבי יהוסף אשכנזי - התנא מצפת

בערך ר"צ (1530) פראג, ביהם – בערך שמ"ב (1582) צפת, ארץ-ישראל

מגדולי החכמים בתקופת מרן רבי יוסף קארו. בצעירותו התגורר בפוזנא שבפולין, שם עמד (יחד עם חותנו רבי אהרן) במרכזו של פולמוס חריף נגד ספרי הפילוספיה והמחקר היהודיים. רבי יוסף שהיה מקובל גדול חרד מספרים אלו, והתבטא בצורה חריפה גם כנגד גדולי ישראל מחברי הספרים (הרס"ג, הרמב"ם, ועוד).

בהמשך חייו עקר מפולניה לאיטליה, שם למד ולימד בחברת מקובלים. שמו כתלמיד חכם עצום וחסיד ירא-שמים התפרסם בכל העולם. בגיל מבוגר עלה לארץ-ישראל והתיישב בצפת. בצפת התוודע רבי יוסף לגדוליה וחסידיה, וקבע שיעור במשניות עם האריז"ל. שם עורר סערה כאשר הורה לתלמידים שנכרכו אחריו לעשר את תבואת הארץ שגדלה אצל נכרי, נגד דעת הרמב"ם. בית הדין של צפת בראשות מרן והמבי"ט, הכריז חרם על מי שיעשר כדבריו. כל חסידי וגדולי צפת היו מיוצאי ספרד, ואילו הוא אשכנזי, משום כך נקרא רבי יוסף בכינוי 'האשכנזי'. הוא נהג לשנן כל הזמן משניות בעל פה בנגון, ושקד ביותר על לימוד המשנה, ואף כתב פירוש עם נוסח מדויק על המשנה, ומשום כך הוא כונה ה'תנא'. כן התפרסם כחוקר החשוב ביותר בדורו בששה-סדרי-משנה, עבור מחקריו הוא השתמש בכתב-יד עתיקי יומין, שכללו נוסחאות עתיקות ומדויקות. מפרשי המשנה החשובים, ובראשם רבי שלמה עדני, בעל מלאכת שלמה, השתמשו הרבה בפירושי והגהותיו, ומביאים אותם תדיר בפירושיהם.

אחר זמן רב, באו לידי המשניות שלו, ומצאתי שגם שם הוגה בש"א בודאי אחד עשר, וכל השאר עבר עליו קולמוסו וכתב בחוץ: "בספרים אחרים גרסין כמו בפנים, ונראה לי שהוא שבוש". עכ"ל ז"ל. ומכל מקום צריך עיון דאמאי לא אתנייא בעדיות גבי קולי ב"ש וחומרי ב"ה... מלאכת שלמה, שם

פתיחה מבעל מלאכת שלמה

אין לך בכל המסכתות שבשים משנה שנקראת המס' ע"ש התיבה הראשונה או השניה או השלישית כדרך הפרשיות אלא כולם נקראים ע"ש רוב הענין שבו מדברים חוץ ממסכת יום טוב ומסכת מועד קטן שנקראו כ"פ כפי המפרשים והפוסקים ז"ל ליום טוב קראוהו מס' ביצה יען שכן מתחלת המס' ביצה שנולדה ב"מ ולמס' מריק קראוהו מס' משקין יען שכן היא מתחלת משקין בית השלחין. ואע"ג דאשכחן מס' מוכה ומגלה ושבועות דמשמע שני"כ הם נקראו ע"ש המלה הראשונה והרין שהתחילו להתעסק בה באותה מס' לא דמי דחתם כולו הני תלתא ע"ש רוב הענין שמדברת בו המס' נקראת אלא שגם קרה מקרה לאיזה טעם שיהיה שגם מלה ראשונה התחילה במה

ש"כ רוב המס' מדברת. משא"כ בביצה ובמשקין שאינם רק דינים פרטים ר"ל ביצה הוא דין פרטי ליום טוב ומשקין הוא דין פרטי למריק ואעפ"כ אשכחן דנקראו ע"ש הפרט כדרכבינו. וקמא ומציעא וכתרא כולו תלתא כבי נקראו ג"כ מס' נזיקין ע"ש רוב הענין שבו מדברים אלא שנוזקו להלתא כבי. וכ"כ כלים היא תלתא כבי. וכי היכי דמסכת סהרות נקראת מס' סהרות אע"פ שכל המס' נקרא סדר סהרות שאינה תפיסה על המחבר אצל הכמי הענין לקרות המין הפרטי בשם המין הכולל אותו כמו שכתב הרמב"ם ז"ל בהקדמתו לס' זרעים ה"ז תלתא כבי נקראו מסכת נזיקין אף על פי שכל המס' נקרא סדר נזיקין והוא סדר ישועות.

ממטרות החיבור: משנה עפ"י משנה-תורה

וכמו התוספות-יום-טוב, גם המלאכת-שלמה לא נועד מלכתחילה להיות פירוש לפיה"מ של הרמב"ם, אבל ללא ספק ראה עצמו רבי שלמה במידה רבה כמפרש וכעוסק בתורת הרמב"ם על המשנה³⁰.

"לכתוב קישור כל מסכתא ומסכתא כפי מה שפירש הרמב"ם"

כפי שראינו, ערך רבי שלמה הקדמה ארוכה לספרו, בה פירט והרחיב על מטרותיו בפירושו. בין שאר התועלות הוא מונה: "קישור כל מסכתא ומסכתא" – תכונה שכל כולה מיוסדת על אדני הרמב"ם:

ואלה הם תועלות הספר הזה. מלאכת שלמה הַרְזָה³¹:

...התועלת השלישית. לכתוב בפרטות קישור כל מסכתא ומסכתא בראשיתה – כפי מה שפירש הרמב"ם ז"ל בהקדמתו למסכת זרעים בכללותה.

גם כל פירוש של הרמב"ם ז"ל שלא הביאו ר"ע ז"ל (=רבינו עובדיה ברטנורא), אביאנו וכמו נגיד אקרבנו³².

הקדמת מלאכת שלמה לסדר זרעים

ליישוב 'סתירות' בין פיה"מ למשנה-תורה

בדומה לבעל תוספות-יום-טוב, רבי שלמה לא הסתפק בציטוט והעמקה בפירוש-המשניות של הרמב"ם, אלא הגדיל לעשות והוסיף פירושים למשנה מתוך מה שנראה מפסקי הלכותיו של הנ"ש הגדול במשנה-תורה עצמו. מלאכה זו איננה "מלאכה" בלבד, כמליצתו של המחבר³³, אלא ממש חכמה מחוכמת. הוא נזקק לעיין ולדקדק בהלכות, לדעת לקשר את החידושים של המשנה-תורה עם המשנה המתאימה. באופן זה רבי שלמה משלים את פירוש-המשניות של הרמב"ם, וכאילו 'מעדכן' אותו.

וכך כותב בתועלת האחד עשר:

אם יש איזה משנה שהשיגה ידי לראות שפירש בה הרמב"ם ז"ל בי"ד היפך ממה שפירש במשנה – ארמזנה.

שם

בעצמו שראה ספר המוגה וחתום בכתב ידו של הרמב"ם: "ובכסף משנה חזר בו ממ"ש בבית יוסף... וחזר בו מפני שמצא נוסחא בהרמב"ם ז"ל כלישנא דמתני' דברי שא יצא ובסיפא הוא דלא יצא ע"ש. וכנסחא זו נמצא ג"כ בספר צובא שהוגה מפי הרמב"ם ז"ל עצמו ותתימת ידו עליו..." (מלאכת שלמה לברכות פ"ו מ"ב).

33. כפי שהבאנו לעיל בפנים, רבי שלמה מטעים את שמו של

31. משמעות כפולה: הן שהספר שמו 'מלאכת שלמה', והן שהספר הוא ממלאכתו של 'שלמה הרזה (=הדל בתורה וכו'. לשון ענווה).

32. כפי שהראינו לעיל, רבי שלמה התעסק רבנות בדקדוק לשון המשנה, ונעזר רבות בכתביו של רבי יהוסף, ה"תנא". אך למעשה, מחקרו אחר נוסחאות מדויקות לא הצטמצם רק למשנה, אלא גם למשנה-תורה של הרמב"ם! וכך הוא מעיד

"מורה מקום על כל הלכה והלכה ממשנה-תורה"

"בעלי אסופות" הוא הכינוי שזכו לו חכמי ישראל³⁴, על שם שהיו אוספים ומקבצים את ההלכות והשמועות והדינים. כידוע, יש לפעמים שמשנה אחת קשורה לכמה נושאים, וממילא הרמב"ם, שקבע סדר מיוחד במשנה-תורה, נאלץ להפריד את ההלכה לחלקים שונים, וכל חלק לקבוע במקום נפרד. רבי שלמה טרח לקבץ ולציין לכל פסקיו של הרמב"ם במשנה-תורה על כל חלקי המשנה.

וכך הוא כותב בעצמו בתועלת השבעה עשר:

לתועלת פסק-הלכה – מורה מקום על כל הלכה והלכה ממשנה-תורה שחיבר הרמב"ם ז"ל, באיזו הלכות ובאיזו פרק ובכמה סימנים מאותו פרק בין בכללות בין בפרטיות. **רצוני לומר בין שהובאה בכללות שג' או ד' משניות או יותר הובאו בפרק א' מאיזו הלכות, ואחת מהנה או שתיים או חלק ממשנה הובא ג"כ עוד שנית ושלישית או יותר בפרק אחר או בפרקים אחרים באותם ההלכות או בהלכות אחרות.**

שם

במעשה זה, הולך רבי שלמה בדרך הפוכה מכל גדולי ישראל שעסקו ברמב"ם: בעוד כולם עסקים למצוא מקורות לפסקיו של הרמב"ם במשנה-תורה במקורות חז"ל, עושה רבי שלמה את אותה המלאכה רק מצידה השני – למצוא בכל משנה את המקומות בהם היא מתבארת ברמב"ם בחיבורו ההלכתי.

מין ורמ"א; ש"ך וט"ז; תוי"ט ומלאכת-שלמה

פעמים קורה שגדולי ישראל יושבים בחלק אחד בעולם, וטורחים ויגיעים בכתיבת ספריהם שנים רבות, ופתע פתאום רואים חיבור שכתב גדול אחר במקום אחר, העולה בסגנון אחד עם שלהם³⁵!

לעתים התגלה הדבר רק אחרי שגמרו את חיבוריהם, כמו שקרה עם פירושיהם של הט"ז והש"ך³⁶, ולעתים, זה קורה באמצע עבודתם. כך קרה בדור שקדם ל'מלאכת שלמה' ו'התוי"ט', אצל שני פוסקי ההלכה הגדולים מין רבי יוסף קארו בצפת עיר-הקודש והרמ"א בקראקא.

וכך מעיד הרמ"א, בחיל ורעדה, כשחיבר את חיבורו ההלכתי על הטור והיה באמצע חלק יורה-דעה:

ובהגיע טו"ר אסתר³⁷, רצוני לומר, אסור והיתר, והתחלתי הלכות חלה, **אחזנו פלצות ולבשני חלחלה, בשמעי נר ישראל ראש הגולה... חיבר ספר בית-יוסף**, אשר כל רואיו ידעון מעלתו ואת טובו ואת רוב טוב הצפון בקרבו, **אז נבהלתי שפועל ריק פעלתי, ושיגעתי לריק ולבהלה**, ושנתי ממני בחנם גזלתי... כי דברי נגד חכם הנ"ל כאין נחשבו – ושרגא בטיהרא מה מהני³⁸?

...כי בידיעתו הכוללת הקיף הכל".

הקדמת הרמ"א לדרכי משה

קטן נתלה בגדול. אמר אביי: תדע, דאמר גברא רבה מילתא, ומתאמרא משמיה דגברא רבה אחרינא כותיה" (בבא בתרא, יב, א).

36. אחר שראה הש"ך את חיבור הט"ז, והבחין שהט"ז חולק עליו בהרבה מקומות, השיב עליו השגות בפירושו 'נקודות הכסף'. על חלק מהשגות אלו השיב הט"ז ב'דף אחרון', ועל תשובות אלו ענה הש"ך בחריפות ב'קונטרס אחרון'. ה'דף' וה'קונטרס' נדפסו בסוף הכרך הראשון של חלק יו"ד, במהדורות הגדולות של השר"ע.

37. כלשון הכתוב באסתר (ב:טו) – "ובהגיע תור אסתר בת אביחיל דוד מרדכי...", כלומר, כשהגיע לכתובת ספרו על הטור הדין באיסור והיתר, היינו חלק יורה דעה.

38. ע"פ חולין דף ס, ב, וברש"י – "נר בצהרים אינו מאיר", וכאן מרמז הרמ"א בעוותנותו שהוא כמו נר קטן ביחס לאור גדול של מין.

ספרו בענווה מופלגת: "הכי קראתי שמו של ספר זה מלאכת שלמה גם כי כן היא כשמה. מלאכה היא ואינה חכמה. **רק נושא וטוען ספרים כבהמה**".

34. עה"פ "דברי חכמים כדרבנות וכמשמרות נטועים בעלי אסופות" (קהלת יב:יא), מפרש האבן עזרא: "בעלי אסופות הם הלוקטים מספרים רבים...". והרד"ק, רבי דוד קמחי מתפאר ליטול על עצמו את הכינוי הזה, ועל פיו מנמק את דרכו בכתיבת פירושו על התורה, וז"ל: "ועל כן נקראו החכמים בעלי אסופות, לפי שאוספין דבריהם ודברי זולתם על ספר להיותם לעד למשמרת ולעולם למזכרת ויש להם שכר טוב בעמלם וצדקתם עומדת לעד, ועל כן ראיתי אנכי הצעיר דוד ב"ר יוסף קמחי ז"ל לכתוב על ספר ביאור דברי המקרא כאשר למדתי וקבלתי וכאשר תשיג יד מחשבת".

35. התלמוד במסכת בבא בתרא, מעיד על דבר זה שהוא מעין נבואה, וז"ל: "אמר אמימר: וחכם עדיף מנביא, שנאמר (תהלים צ:יב): ונביא לבב חכמה, מי נתלה במי? הוי אומר:

אך בכל זאת לא אמר נואש, ומעיד על תפילתו לבורא עולם:

...שהתפללתי אל אבי שבשמים לאמור: "הברכה אחת הוא לך אבי"³⁹? ותן לי דרך אמת בלבבי שלא יהיו כל דברי גנוזים... ואת תפילתי ויגיע כפי "ראה אלקים ויכח אמשי"⁴⁰, והורה לי דרך ברור כשמש ורוח נוססה בי לאמר: "הלא אצלתי לך עוד ברכה?"⁴¹.

שם

אחרי תפילה זו, קיבל הרמ"א עוז ותעצומות, והתעמק בתכונות הספר 'בית-יוסף', ושינה קצת מעריכת ספרו המקורי, ועפ"ז הסיק שיש עוד מקום לספרו, לאחר שינויים קלים⁴².

"וישתומם שלמה על המראה!"

וגם כאן. שני גדולי עולם, בעל המלאכת שלמה ובעל התו"ט, האחד שוכן בארץ הקודש, והשני באשכנז, טרחו ועמלו בכתיבת פירושם על המשנה כל אחד בנפרד. וכשראה רבי שלמה את פירוש התו"ט, חזר בו ממחשבתו הראשונה להפסיק את פירושו, והחליט לגמור את פירושו ולשנות קצת מעריכתו הקדומה.

על דבר פלא זה מעיד רבי שלמה עדני בהקדמתו בלשון זו:

ויהי לעת זקנת שלמה. אחרי כמעט קט שכבר גמר מלאכת עבודת ה' כאשר השיגה ידו, ראה לקח טוב שחיבר החכם השלם ה"ר יום טוב על המשנה וקראו תוספות יום טוב. והוא בחו"ל שוכן בארץ אשכנז והדפוס מצוי שם.

וישתומם שלמה על המראה! ויחד לבבו לאמר: איך בדור אחד איתרמי מלתא, שאחד יושב יחידי מוקרן בקרן זוית בעיר חברון תוב"ב, ואחד עם חבירים בארץ מרחקים בערי אשכנז, הסכימו יחד לעסוק ולעמל בעמלה של תורה ולהגיה המשנה לבארה כמעט בסגנון א'?!
הקדמת המלאכת שלמה

רבי שלמה בענוותנותו משבח את פירושו של רבי יום טוב, ומעיד כי "הוספתי על ידו חכמה ודעת". אבל עדיין מקום הניח לו רבי יום טוב "להתגדר בו", שהרי "אין בית מדרש בלא חידוש", לכן לא ראה רבי שלמה לגנוז את חיבורו, אלא רק להוסיף מעט "טעם דבש מתוק":

והוא אלופי ומיודעי לעשות במלאכתי ביתר שאת ויתר עז. והוציא כלי למעשהו, מעשה ידי אמן, מעשה ידי רב טוב להתפאר בית ישראל בראותם בהתעסקם יפה בדברי חכמה. יכירו וידעו דאיכא בקיאות טובא - גמרא וגם סברא ישרה. ושפירא למחזי "כי טוב העץ למאכל וכי תאווה הוא לעיניים"... והוספתי על ידו חכמה ודעת... אם סברות ישרות אשר הסביר מדעתו, והראה פנים למשנה, ואזן וחקה. גם מהם חזרתי להניף ידי בעיטי שנית - מתחלת בראשית עד מקום אשר תמצא ידי.

וגם את שלי לא פסלתי כי "אין מדרש בלא חידוש". רק יגעתו כדי למצא לטעום טעם מעט דבש מתוק ודברים עתיקים.

שם

רבי שלמה העדני נפטר בעיר האבות בחברון בשנת ה'שפ"ד (1624) בהיותו בן חמשים ושבע שנה, כחמש שנים לאחר השלמת פירושו על המשניות. הוא נקבר בבית העלמין העתיק בחברון, בקרבת מקום מנוחתו של בן-דורו, רבי אליהו די ווידאש, בעל ראשית-חכמה.

בארוכה. ב. הוסיף מקורות. דבר אחד לא היה צריך לשנות, מכיוון שה'בית יוסף' לא התמקד בו - הבאת פסקי חכמי אשכנז. למעשה, הוספות והשגות אלו ב'דרכי משה' שמשו אחר כך לרמ"א מקור לספרו 'מפה' על כל ד' חלקי השו"ע, כפי שהוא מעיד, "וכן כתבתי בעצמי בחבורי 'דרכי משה' אשר ממנו סדרתי השולחן ערוך" (שו"ת הרמ"א סימן לה).

39. בראשית כז:לח.

40. ע"פ לשון הפסוק בראשית לא:מב, מדברי יעקב ללבן.

41. ע"פ בראשית כז:לו.

42. ראה שם בהמשך הקדמתו של הרמ"א, שבעקבות התהליך שבחן את ספרו, שינה את תכניו המקורית של הספר משתי בחינות: א. קיצר האריכות - בניגוד לדברי ה"בית יוסף" שבאו

סיכומם של דברים:

כפי שראינו לעיל עובדה ברורה היא, שמבין כל חיבוריו הגדולים של הרמב"ם, פירוש-המשניות הוא הפחות נפוץ והפחות נלמד. עם זאת, ברור שחיבוריהם הלמדניים והמעמיקים של ה'תוספות' יום טוב' והמלאכת-שלמה, אלו שבעיניהם היו, כאמור, רק תוספת (לפירוש הרע"ב), ומלאכה (ולא חכמה), דלו מבאר הרמב"ם בפירושו למשנה ובמשנה-תורה, וכך תרמו תרומה רבה וחשובה להנחלת פירוש-המשניות ללומדי המשנה בפרט, וללומדי התורה בכלל.

תוספות יום טוב	עוקצין פרק ג	משנה יב
<p>ברכה ל'ישראל' אלא השלום שנא' ה' עוז וגו'. וענין עוז. מורה על חזק. ומסיים יצרך את עמו בשלום. וסיפא פירושא דרישא. ה' עוז וחזק. יצא ליתן לעמו. ומה עשה זכרם בשלום. שזהו חזק. ומבואר הוא בעגמו שכל הזכרות שבעולם אינן מתקיימין אס אין שלום. ונמדרש רבה סוף פרשת שופטים איתא בזה הלשון. כלי שהוא מחזיק את כל הזכרות לזכרן זו כו'.</p>	<p>בְּרַכָּה לְיִשְׂרָאֵל אֲלֵא הַשְּׁלוֹם, שְׁנֵאמַר (תהלים כט), יי' עז לעמו יתן יי' יצרך את עמו בשלום: גשלתמה מסכת עוקצין וכולוהו מסכתיי דטהרות ונשלמו ששה סדרי משנה</p>	<p>ומאמר הזה ראוי להיות נחתימת המשנה. כי ה' עוז לעמו יתן. על שעת מתן תורה הוא נאמר. כמו שדרשו ז"ל מקרא דלעיל מיניה. ה' למבול ישב. (ונחית קטו) שנמקצנו כל הגוים אלל בלעם וכו' ומכיון שכשנתן להם העוז היא המורה. זכרם ג"כ בשלום. נדע מזה שזאת המורה היא גורמת זכרם השלום. ועל כן נבזבז לבזבז ויחזור עליה לא יניחה אחר שגמרה. גם בא להמתיק ולעורר הלבבות. שאע"פ שהמשניות מלאים ממחלוקת שהיה בין החכמים. ופן יעלה על הלב הנמהר. כי מחלוקתיהם הימה מריבה ומנה. אמר כי לא כן הוא. שעוז המורה כלי מלא זכרם ה'. הוא השלום אין זה שמן ריב. וחלוק לבבות. וכמאמרם בפסוק כי ידברו את ארצים (תהלים קכ"ו) נראים כארצים. ונעשים ארצים. (קדושין לו) וכוודאי שכן הוא למימינים זה ולומדים לשמה. (שנח סג) לא להמירה. או להחגל בפני אחרים. ומלבד כל אלה ראיה כל חתימה שמהא בשלום. כמו שקדרו אנשי כנסת הגדולה בתפלה. ועל כן כמו שהעבודה היא התפלה נחמתם בשלום. כך המורה ראיה שמהא חתימה בשלום. וכן בתורה כשזה הקב"ה לזכר את עמו ישראל ע"י כהנים. חתם זכרם בשלום. והנה תמצא שהחתימה היא מעין הפתיחה. דפתח ודרש מאימתי קורין את שמע בערבית. משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן. והם המזכרים את עמו ישראל בשלום. והרי כבר כתב הר"ב שם דלא מני לה אלא אגב אורחא ולא לגופה. אלא נמסר התנא שהיו הפמיחה והחתימה שוין לעובדה. ולזכרה. עוד ראה כי הימה גם כן התחלה באת מ"ם. וכן החתימה באת מ"ם. כנגד מ' יום דלוחות ראשונות. ומ' יום דלוחות שניות. כי כל המשניות והיא מורה שבע"פ. כולם מרועה א' נמנו ולמשה מקיני נאמרו. ואתה תחזה כי מספר ראשי תיבות שאר הקדשים מלבד הראשון. עולים ג"כ במספר מ'. וכן מרע"ה היה עוד מ' יום אמלעים בזה. כל זה נ"ל. והנה אע"פ שר"ש בן חלפתא היה זקן זימי רבי כנראה מתוך דבריו שהשיב לרבי. סלעים נעשו גזוהים. בפכ"ג דשנת דף קנ"ב. ואילו ריב"ל לא השגוהו בגמרא אלא כאמורא. דפכ"ג דמסכת נדה דף י"ח מתניתא קאמרי שמעתתא לא קאמרי. וקאמר שמעתתא על מימרא דאמר ריב"ל. וכן פירש"י שמעתתא ריב"ל אמורא היה ע"כ. וכן הוא עוד בפרק מרובה ריש דף פ"ב. (ומ"מ זימי רבי היה. שהיה גדול מרבן יואנן) ואע"פ כן ראה רבינו הקדוש להקדים מאמרו של ריב"ל. למאמרו של רש"י כדי שמהא החתימה בשלום. ונמדרש רבנן אומרין גדול השלום. שכשמלך המשיח יבא. אינו פותח אלא בשלום. שנאמר (ישעיה נ"ב) מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום: סליקא לה מסכת עוקצין וכולוהו מסכתיי דטהרות מה מתוק לחכי מדבש יערות. – שזכיתי להשלים גם סדר טהרות. וכן הטיבו ימיכם וקנים עם נערים. – בתוספות יום טוב על הששה סדרים. הדרן עלך שתא סדרי משנה.</p>
<p>מחזיק כל הזכרות אלא שלום שנאמר ה' עוז וגומר ע"כ וכן נמדרש רבה סוף פרשת שופטים: ומ"מ אר"ש בן חלפתא אין כלי שהוא מחזיק זכרם אלא שלום שנאמר וכו': ושמעתי שאין זה מטוס המשנה ומלאמיו בירושלמי פ' ה' קורא עליה ה'. ולפי דעתם התחיל פרק זה האחרון במלת יש וסיים במלת יש: ואס מטוס המשנה הוא נוכל לומר אשריך משנה שהתחלת זכרות</p>	<p>מלאכת שלמה וקיימת זכרות וגם מפי גדולים שמעתי דמטוס המשנה הוא ושהמשנה פתחה במס פתחה ומימה במס סומה לסוד: סליק פירקא וסליקא לה מסכת עוקצין בעה"י המכלה הקובצים אשר הזכרם פורצים והנוגשים אצים ועדרי צאן רובצים יקבץ לקמצים אבי"ד:</p>	<p>נשלם סדר טהרות בעזרת הא"ל היוצר חשכים וגם מאורות בערב שבה בראשית מאירה כעששית: הדרן עלך לקוט באור שיתא סדרי משנה בעזרת אל שוכן מעונה פה חברונה בשנת כי בשמחה תצאו ובשלום תובלין (שפי"ד) אבי"ד: ותכון כל מלאכת שלמה בעזרת מלך שהשלום שלו ושליט בעולמו יתרום שמו לעדי עד אמן וכן יחי רבון:</p>

פרק ז

"יוצר המאורות": ההקדמות לפירוש המשניות

◆ "מי שלא ראה הקדמותיו לסדרים לא ראה מאורות מימיו!"

◆ חמש הקדמות

◆ הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות: מהות התורה-שבעל-פה

פתיחת ההקדמה / שלשלת הקבלה – תלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי; חיבורי הגאונים; הלכות הרי"ף; הר"י מיגאש והרמב"ם / "עשרה פרקים לכל מי שרוצה השלימות במשנה" / המסורת הרבנית מול הקראית / סלע המחלוקת בין הקראים והרבנים

◆ הקדמת הרמב"ם לפרק חלק: שלש-עשרה עיקרים

עמודי הדת: "עיקרי תורתנו הטהורה ויסודותיה" / הפולמוס על העיקרים / 'ראש אַמְנָה': הגנת האברבנאל על עיקרי הרמב"ם / "הראשון אשר התחיל בהנחת עיקרים ויסודות" / מדוע לא הזכיר הרמב"ם את י"ג העיקרים במשנה-תורה? / המשנה-תורה וה'מורה' / "נוכל להליץ בעד הרב הגדול"

◆ הקדמת הרמב"ם למסכת אבות: שמונה-פרקים

הקדמה להקדמה: שמונה פרקים מביאים את האדם אל תכליתו! / "קבל את האמת ממי שאמרו" / פרק ראשון: מבנה הנפש / פרק שני: היכן מקומן של המצוות? / פרק שלישי: בריאות ומחלות נפשיות / פרק רביעי: שביל הזהב / פרק חמישי: תכלית הכול! / פרק שישי: המושל בנפשו והחסיד המעולה / פרק שביעי: תורת הנבואה / פרק שמיני: ידיעה ובחירה

◆ הקדמת הרמב"ם לסדר-קדשים: "ואין שואל ואין דורש!"

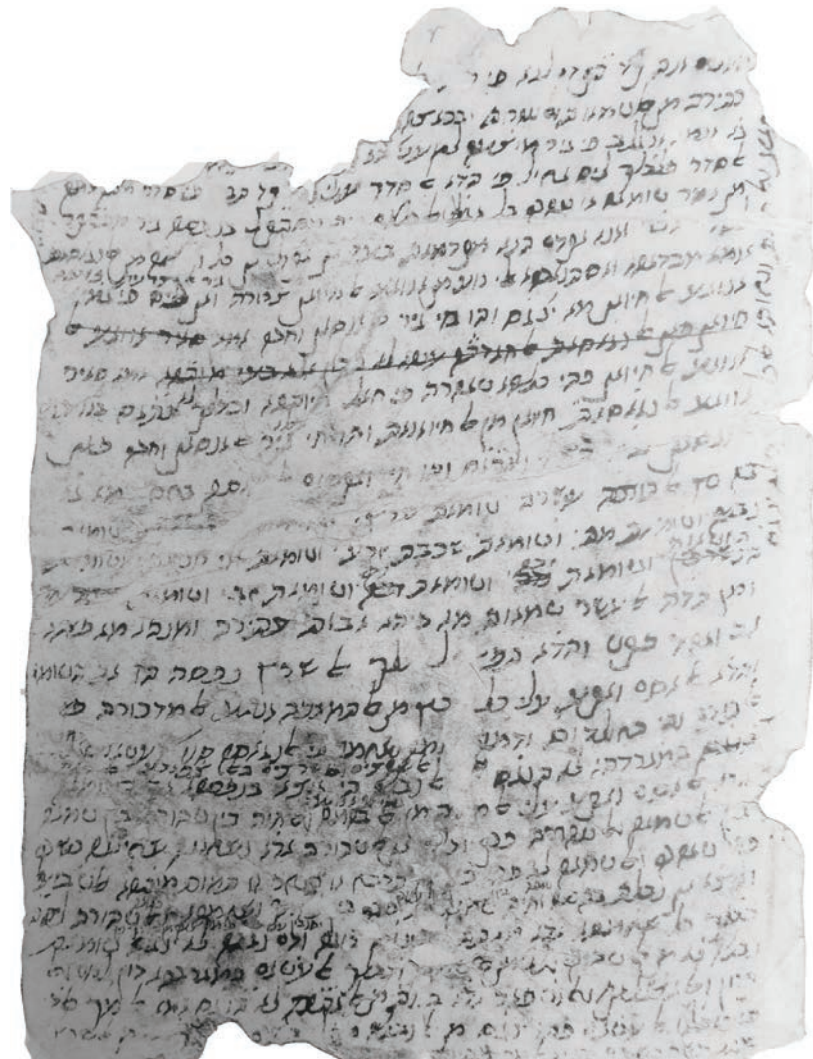
◆ הקדמת הרמב"ם לסדר-טהרות: "המפתח לפרש בסדר הזה"

"הכללים הללו גדולי הערך... לאחר שיגעתי בו יגיעה גדולה" / הדרך לרוח הקודש

הקדמה לרבינו משה בר מיימון ז"ל מסדר זרעים

התקבצו חכמים ועמדו על עמדתם. כי זכר טוב אזכרכם. לכו בנים שמעו לי יראת ה' אלמרכם. שמעו שמעו אלי ואכלו טוב. ותהיה נפשכם כגן רטוב. מי האיש החפץ חיים אוהב ימים לראות טוב. אשר לא העלה עליו מלך גדול ולא שחת תחתיו ולא בהשיתוהו משיאו ולא היה כמפותיו. וישם על לבו אשר לא יתגאל בפת בן המלך וביין משתיו. יסור הנה אל טבחי אשר כנחתו. ואל ייני אשר נסכתו. ואל שולחני אשר ערכתו. לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי. והנה בו מכל פרי מגדים חדשים גם ישנים. ויין הרקח עסיס הרמונים. דובב שפתי ישנים. והוא תרומת ייני. וראשית כל דגני. מדשתי וכן גרני. וייני סכרם קרן בן שמן. ולחמו לחם אבירים כל אוכליו חלק ושמן. ומעמו כמעט לשד השמן. אכלו משמנים ושתו ממתקים בני. אכלו רעים שתו דשכרו נבוני. זה השלחן אשר לפני אדני. והוא פירוש המשנה אשר שגנו אבותיכם. ובאור הגדרות אשר גדרו הרועים מנהלי קולותיכם. ועקרי היסודות אשר הם יסודותיכם. והמנהגות והתקנות אשר תקנו בעלי גבורותיכם. מן היום אשר צוה ה' והלאה לדורותיכם. והנה הוא כמגדל דוד עומד על תליו. אלף המגן תלוי עליו. עם כל כלי מלחמות הגבורים. כל שלטי הנבורים. **אני משה בן מיימון הספרדי** בניתיהו. ומים התלמוד משיתיהו. ומספיר התוספתא יסדתיהו. ובפך ספרא רבצתיהו. ומהב ספרי טחתייהו. וכדברי הגאונים סמכתייהו. וככסף הצרוף זקקתייהו. וכמעבה לבי יצקתייהו. והנה הוא ככרם חמד ונמט שעשועים נמטתייהו. ויומי ולילי נצרתיהו. ולרגעים השקיתיהו. עד אשר נצניו גמלו. ואשכולותיו בשלו. וכל הסמדר פתח. וכל עץ בו פורח. והודודאים נתנו ריח. פתחת את שעריך ולא נעלתיהו. ויומם ולילה לא סגרתיהו. ולכל ישר ונבר שמעתייהו. ומנחה אל התלמידים שלחתייהו. והנני אסרתיהו. על כל אשר מלין מעתיק. ליושבים לפני ה' יהיה לאכול לשבעה ולמכסה עתיק.

שריד מהקדמת הרמב"ם לסדר טהרות בכתובת יד קדשו

"יוצר המאורות": ההקדמות לפירוש-המשניות

בפרקים הקודמים עסקנו במהותו של פירוש-המשניות להרמב"ם, תרגומו והפצתו, אך עדיין יש חלק מן הפירוש הקובע ברכה לעצמו – ההקדמות. למרבה הפלא, דווקא בחיבור לא תורני (אחד מספרי הרפואה), מגלה רבינו את דעתו על 'הקדמות' לספרים.

הרמב"ם קובע שם, שמלכתחילה אין טעם לחבר ספר שיהיה מובן אך ורק בהוספת 'פירוש' של מפרש יותר מאוחר (כדוגמת פירוש רש"י על התלמוד):

איני חושב ששום אחד מן החכמים אשר חיברו ספרים, חיבר ספר במין ממיני החכמות, והוא יכוון שלא יובן מה שיכללו ספרו – עד שיפורש... **כי ה'מחבר' אינו מחבר חיבורו להבין לעצמו, מה שיכלול החיבור הוא, אבל יחבר מה שיחבר, כדי שיבין אותו זולתו. וכאשר היה מה שיחבר בלתי מובן, כי אם בחיבור אחר [המפרש את חיבורו], הנה בטל עליו ספרו.**
הקדמת הרמב"ם לפרקי אבוקראט

מדוע, אם כן, זקוק אף ספר ל'פירוש'? על כך עונה הרמב"ם, שקיימות ארבע סיבות לדבר. הסיבה השנייה – "חסרון הקדמות" – היא זו שקשורה לפרק הנוכחי, העוסק ב'הקדמות לפירוש-המשניות'.

הרמב"ם מבאר שם, שכל מי שמבקש לכתוב חיבור בנושא כלשהו, כבר נמצא ברמה גבוהה בנושא שהוא כותב, ובאופן טבעי הספר נכתב ברמה של המחבר. וכך, סביר שהמחבר מניח שיש לקורא מספיק רקע כדי להבין את ספרו, אבל בהחלט אין זו המציאות²:

הסיבה השנייה (מתוך ארבע) **חסרון הקדמות אשר מחבר הספר ידעם**, כי המחבר יחבר ספר מספק, שיהיה חושב כי המעיין בו כבר קדם לו ידיעת ההקדמות אשר לא יובן דבר בלעדיהם, ויצטרך המפרש להזכיר בקיצור אותם ההקדמות...

שם

אכן, עיינו הרואות כי במשנתו של הרמב"ם יש ל'הקדמות' תפקיד וחשיבות רבה. עיון בהקדמות של כל חיבורי הרמב"ם, ובפרט של פירוש-המשניות, נותנות לנו הצצה לתוך עולמו הפנימי של הרמב"ם.

הרמב"ם בפירושו על המשנה הקדים לכמה נושאים הקדמה ארוכה, כשבכל אחת מההקדמות הללו הוא בונה בנייני אדירים ביסודות ההלכה ובמחשבת ישראל. הרעיונות הללו שיפותחו בעתיד במשנה-תורה ובמורה-נבוכים – יסודם הוא כאן, בהקדמות הארוכות שכתב לפירוש-המשניות.

זאת ועוד: המשנה היא ההתחלה והיסוד והבסיס של התורה שבעל-פה כולה. לכן יש מקום לומר שבהקדמותיו של הרמב"ם בפירוש-המשניות, התכוין רבינו גם למלא את החלל שהותיר רבי יהודה הנשיא מסדר-המשנה, כאשר הנחיל לעם ישראל את ששת סדרי המשנה ללא כל הקדמות.

"מי שלא ראה הקדמותיו לסדרים לא ראה מאורות מימיו!"

את ההקדמות החשובות של הרמב"ם לאורך פירושו על המשנה ניתן לחלק לשניים – יסודות וכללים:

יסודות

על ראשו של הרמב"ם מונחים שני כתרים – 'כתר ההלכה' ו'כתר המחשבה'. גם חיבוריו מתחלקים באופן כללי לשניים – חיבורי הלכה וחיבורי מחשבה. בעוד שאת רוב-רובו של פירוש-המשניות אפשר להכליל בין חיבורי ההלכה של הרמב"ם לצד ספר-המצוות ומשנה-תורה, הרי שכמה מן **ההקדמות** למשנה נכללים לחלוטין כחיבורי מחשבה לצד מורה-נבוכים.

2. אגב: בכך הרמב"ם מלמד גם את המחבר, שבכתיבת הספר יש לדעת להסתכל דרך שני פנים: פניו של הכותב, שצריך לדעת בהחלטיות מהי מגמת ספרו; ופניו של הלומד, לרדת ולהתכוף לרמה שלו – וכך יובן החיבור בצורה המושלמת.

1. על הקדמות הרמב"ם לחיבוריו (ובפרט הקדמתו למשנה-תורה), וכן על הקדמות המחברים במשך הדורות לאחר תקופת הרמב"ם, ראה בריש פרק יא – 'הקדמת הרמב"ם לספריו והשפעתם לדורות'.

ובעוד, שכפי שכתבנו, מהווה כל פירוש-המשניות הקדמה והכנה לחיבור הגדול משנה-תורה – כך מהוות ההקדמות האלו הקדמה לחיבורו הפילוסופי מורה-נבוכים.

להקדמות אלו קראנו כאן 'יסודות', כלשון הרמב"ם³: "שדרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בענייני אמונה אבאר משהו, כי חשוב אצלי להסביר **יסוד מהיסודות** יותר מכל דבר אחר שאני מלמד".

בין ההקדמות **היסודיות** נמנה את ההקדמה הכללית למשנה, הקדמת פרק חלק⁴, ושמונת פרקי ההקדמה למסכת אבות (הידועים בשם 'שמונה-פרקים').

כללים

הרמב"ם הלא הוא 'המורה הגדול', וכמחנך-פדגוג מעולה, המוליך את מחונכיו ותלמידיו צעד אחר צעד לתוך עולם ההלכה, הוא מקדים לכל נושא **כללים**, כדי להקל על הבנת הדברים.

בכמה מסכתות מקדיש הרמב"ם את המשנה הראשונה לביאור ובירור כל המושגים והמונחים שמתפרטים באותה המסכת⁵, שכולם אין בהם אלא משום **כללים** וביאורי-הקדמה לכל הנושא⁶.

רבינו לא ממעיט בחשיבות הכללים, ובשולי אחת ההקדמות הללו, הוא מספר בעצמו על המאמץ הגדול שהיה עליו להשקיע במטרה להציב כללים ברורים. והתוצאה: תועלת גדולה, ו'מפתח' של ממש להבנת מסכתות המשנה:

לפי שהכללים הללו גדולי הערך שהסדרתי לך בהקדמה זו, לא הושג שום כלל מהם אלא לאחר **שיגעתי בו יגיעה גדולה בבירורו לכל צדדיו, וליקטתי אחד מעיר ושנים ממשפחה מכל פינות התלמוד ונבכי הברייתות והתוספות, עד שאספתי מהם הקדמה זו שתהא מפתח לכל מה שאני רוצה לפרש בסדר זה.**

הקדמת הרמב"ם לסדר טהרות

הרמב"ם גם מבקש ומתחנן שם לשנן את הכללים היסודיים המובאים בהם ואפילו לדעת אותם בעל-פה, כי ידיעתם היטב "כמו קריאת שמע", תועיל בהבנת העקרונות שעליהם מיוסדים ההלכות בסדר זה.

ראוי לך אם אתה ממי שגבר חשקו לדעת הטומאות והטהרות והבנת כל מה שנכלל בסדר זה, **שתדע על פה תחלה**⁷ כל ההקדמות שהקדמתי במבוא זה... היטב מאד, עד שיהא כל זה שגור בפיך בלי שתצטרך לאמץ מחשבתך כדי לזכרו. ולא יספיק לך כלל לכך, לקרא אותו ולעבור עליו, **ואפילו תקראהו אלף פעמים בלי שתדעהו על פה לא יספיק לך זה, אלא יהיה שגור על לשונך כמו קריאת שמע**, ואולי יושג לך עם זכרון טוב והבנה וכשרון הבנת מה שנכלל בסדר זה, מפני שהם דברים קשים מאד כשלעצמם רבות הספקות ועמוקי העיון. ואם היו גדולי חכמי משנה ע"ה רואים בהם דברים חמורים כל שכן אנחנו.

ש

רבינו כתב זאת כאן בסדר-טהרות בפירושו, ומכאן צא ולמד לכל שאר הסדרים, וכאילו הרמב"ם מכריז: "אני כבר עשיתי עבורך את העבודה הקשה – ואתה: שן ושנן!".

ההקדמות הנפלאות הללו עוררו התפעלות עצומה אצל רבי מנחם בן זרח (תלמיד הרמ"א), עד כדי כך שהוא כאילו הכריז בהקדמתו לספרו 'צמח דוד': "מי שלא ראה הקדמותיו לסדרים, לא ראה מאורות מימיו!"⁸.

3. פיה"מ, ברכות פ"ט מ"ז.

4. אם כי יש בפרק זה גם הסוג השני של 'כללים'.

5. ראה לדוגמה בתחילת הפירוש למסכת שבת.

6. בסגנון דומה נהג רבינו גם במשנה-תורה, כאשר כמה 'הלכות' (כהלכות אישות, ועוד) פותחות בפרק או אפילו שני פרקים של כללים.

7. רעיון זה של זכירה ושינון בעל-פה, חוזר ונשנה בחיבורו הגדול המשנה-תורה, כאשר אף שם מודיע רבינו (בהקדמה):

"וכל פרק ופרק אחלק אותו להלכות קטנות כדי שיהיו **סדורים על-פה**". וכן בהקדמת ספר המצוות: "ונראה לי שהטוב שתהיה חלוקתו שיושם הלכות הלכות... כדי שיהיה **נקל לדעת אותו על פה למי שירצה או לזכור דבר ממנו**". ובמורה-נבוכים מעיר הרמב"ם שלימוד בעל-פה עדיף מן הלימוד מתוך הכתב: "המפורסם באומה, דברים שאמרתי לך על-פה אי אתה רשאי לאומרם בכתב" (גיטין ס, ב), **והרי זו תכלית החכמה בתורה**" (מורה-נבוכים ח"א פע"א).

8. משפט זה – "לא ראה מאורות" הוא המשך למשפט

חמש הקדמות

חמש הקדמות כתב הרמב"ם, וכל אחת מהן עומדת כחיבור בפני עצמו:

הקדמה כללית לפירוש המשניות

הקדמה זו (שיש המכנים אותה 'הקדמה לסדר זרעים', אך למעשה מדובר בהקדמה כללית לפירוש כולו⁹) עוסקת במהותה של התורה שבע"פ, שושלת קבלת התורה והעתקת השמועה. ואגב, נידונו בו כמה יסודות בהשקפה, כמו מעלת האדם ותפקידו בעולם, ההבדל בין נביאי שקר לנביאי אמת.

הקדמה לפרק 'חלק' במסכת סנהדרין

הקדמה זו עוסקת בהגדרת ה'מאמין' וה'כופר'. שם מציב רבינו את "שלש עשרה העיקרים" הידועים שלו, וכן את המושגים של 'עולם הבא' ו'תחיית המתים'.

הקדמה למסכת אבות

מבין כל הקדמותיו של הרמב"ם, הקדמה זו, המכונה 'שמונה פרקים לרמב"ם', היא המפורסמת ביותר, והיא דנה בנפש האדם וכוחותיה, הנהגות מוסריות, ובהשקפה על הבחירה החופשית.

הקדמה לסדר קדשים

הסבר כולל ונרחב לדיני הקרבנות.

הקדמה לסדר טהרות

הסבר כולל ונרחב של כל מושגי הטומאה והטהרה.

בחמש הקדמות אלו משתקפת דרכו הקבועה של הרמב"ם, אשר נמשכת בכל ספריו: להציג לפני הלומד את התורה ואת השקפתה באופן בהיר וברור, ערוכות וסדורות כשולחן המוכן לסעודה¹⁰.

לאמיתו של דבר, מספר ה'הקדמות' בפירוש המשניות עולה על חמש, כי ברוב המסכתות הפירוש נפתח בהקדמה קצרה. אלא שיש הבדל גדול בין חמש ההקדמות הללו לכל השאר:

את ההקדמות למסכתות כתב הרמב"ם בקצרה, כהתחלה של הפירוש על המשנה הראשונה של המסכת (בדומה למשנה-תורה שהלכות רבות בו פותחות בהקדמת הגדרות של הנושא, כמו: הלכות שבת, הלכות איסורי ביאה, ועוד), ואילו לחמש ההקדמות הללו קבע הרמב"ם מקום מיוחד והאריך בהן באריכות רבה.

בעמודים הבאים נעסוק בהקדמות מיוחדות אלו, ונראה כיצד אפילו בעיון קל ניתן לעמוד על החשיבות והחביבות המיוחדת שהרמב"ם עצמו מייחס להקדמות אלו, והם לא נראים בעיני המחבר כהקדמה ומבוא בלבד, אלא מהווים חלק בלתי נפרד מהחיבור עצמו¹¹.

11. כפי שמציין הרמב"ם בספר המצוות: "השרש השני שאין ראוי למנות כל מה שלמדים באחת משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן או בריבוי, **כבר בארנו בפתיחת חבורנו בפרוש המשנה**", שהכוונה להקדמתו הכללית לפירוש המשנה. וכן במורה-נבוכים (ח"ג פל"ה): "כמו שבארנו **בפתיחת אבות מפירוש המשנה**", שהכוונה היא לשמונה-פרקים – ההקדמה לפרקי אבות (כמובא בהמשך הפרק).

הקודם שם: "ועשה פירוש למשניות ששה סדרים וקראן **ספר המאור**".

9. ראה הקדמתו של הר"י קאפח לפירוש המשניות.

10. ובעקבות זאת הביא הרמב"ם בהקדמתו הכללית את הפסוק (נחמיה ח:): "אכלו משמנים ושתו ממתקים בני, זה השולחן אשר לפני ה'".

הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות: מהות התורה שבעל-פה

ההקדמה הכללית לפירוש המשניות ארוכה ומקיפה, ומוקדשת לביור מהותה של התורה שבעל-פה בכלל, ומהותה של המשנה בפרט. ההקדמה ארוכה מאוד, ואלו הם הנושאים העיקריים:

סדר לימוד התורה בימי משה רבינו

הנבואה ומסורת התורה
נביא המתנבא בשם עבודת כוכבים
נביא המתנבא בשם ה'
בדיקת הנביא האם הוא נביא אמת
נבואות הקוסמים
כשנבואה לא התגשמה

מסירת התורה

סדר מקבלי התורה עד רבי יהודה הנשיא
הנושאים שאין מחלוקת בתורה שבעל-פה
הלכה למשה מסיני¹²
חמשה חלקים לתורה שבעל-פה¹³
הטעם לכך שהמחלוקות נכתבו
ששה סדרי משנה
תוספתא וברייתא

התלמוד

ארבעת המטרות של התלמוד¹⁴
משמעות אגדות חז"ל
תכלית האדם והעולם

פירושי התלמוד

חלקי התלמוד
מפרשי התלמוד והגאונים

פירוש המשניות של הרמב"ם

תועלת הפירוש
סדר המסכתות בששה סדרי-משנה
עשרה פרקי מבוא על התנאים ותולדותיהם¹⁵

14. א. ביאור המשנה. ב. פסק הלכה. ג. חידושים שנתחדשו מזמן המשנה. ד. אגדות.

15. א. מניין החכמים שעל שמם נקראו ההלכות. ב. חכמים שנזכרו בשביל מעשה וכדומה. ג. ייחוס חכמי המשנה. ד. סדר הדורות. ה. שמות התלמיד ורבו. ו. הרחבת שמותייהם. ז. בתארי החכמים. ח. תארים נלווים. ט. חכמים שנחלקו. י. ריבוי ומיעוט הלכות.

12. "והנני מסדיר לך כאן רוב הדינים שאמרו בהם הלכה למשה מסיני, ואולי כולם".

13. א. פירושי התורה המקובלים למשה מסיני. ב. הלכה למשה מסיני שלא נרמזה בתורה. ג. דינים שהוצאו מהתורה מסברה שעליהם נאמר "אלו ואלו דברי אלקים חיים". ד. גזירות ותקנות משום "ועשו סייג לתורה". ה. מנהגים ותקנות שתוקנו משום התועלת שיש בהם לבני האדם.

למעשה, הקדמה זו איננה רק הכנה ללימוד ששה סדרי המשנה, אלא היא משמשת מבוא ושער לכל התורה שבעל פה.

כאמור, ההקדמה ארוכה ומקיפה ולכן נסתפק ב'טעימות' מתוכה, ונביא כמה קטעים נבחרים. חלקים נוספים מתוך ההקדמה הזו – העוסקים בסדר המסכתות של ששה-סדרי-משנה יבואו בתחילת פרק הבא.

פתיחת ההקדמה

ההקדמה נפתחת בתיאור מסירת התורה מהקב"ה למשה רבינו, ביאור ההבדל שבין התורה שבכתב לתורה שבעל-פה והתייחסות מפורטת להשתלשלות התורה שבעל-פה, ממש כפי שיפתח הרמב"ם בעתיד את הקדמתו למשנה-תורה.

הנה השוואה בין שתי ההקדמות:

המשנה	הקדמת פירוש המשניות	
<p>כל המצוות שניתנו לו למשה בסיני בפירושן ניתנו. שנאמר ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה. תורה זו תורה שבכתב. והמצוה זו פירושה... ומצוה זו היא הנקראת תורה שבעל פה.</p> <p>כל התורה כתבה משה רבינו קודם שימות בכתב ידו... והמצוה שהיא פירוש התורה לא כתבה אלא צוה בה לזקנים וליהושע ולשאר כל ישראל... ומפני זה נקראת תורה שבעל פה. אף על פי שלא נכתבה תורה שבעל פה למדה משה רבינו כולה בבית דינו לשבעים זקנים....</p>	<p>דע שכל מצוה שנתן הקב"ה למשה רבינו ניתנה לו עם פירושה... וכך היה סדר למודו לישראל... נכנסים אח"כ שבעים זקנים ומלמד משה גם כן כמו שלמד אהרן ובניו... והיו כותבין המקרא וזוכרים הקבלה על פה, וכך אומרים חכמים ע"ה תורה שבכתב ותורה שבעל פה.</p>	פתיחת ההקדמה
<p>גם יתבאר מהם דברים שגזרו חכמים ונביאים שבכל דור ודור לעשות סייג⁶¹ לתורה... וכן יתבאר מהם המנהגות והתקנות שהתקינו או שנהגו בכל דור ודור כמו שראו בית דין של אותו הדור.</p>	<p>פירוש המשנה אשר שנו אבותיכם, וביאור הגדרות אשר גדרו הרועים מנהלי עלותיכם, ועיקרי היסודות אשר המה יסודותיכם, והמנהגות והגזרות והתקנות אשר תקנו בעלי גבורותיכם.</p>	הגדרת ה'תורה שבעל-פה'
<p>הפירושים וההלכות והתשובות שחברו הגאונים... הגמרא עצמה הבבליה והירושלמית וספרא וספרי והתוספתא... ובנינוי בכל אלו הספרים וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים...</p>	<p>מים התלמוד משיתיהו, ומספיר התוספתא יסדתיהו, ובפוך ספרא רבצתיהו, ומזהב ספרי טחתיהו, ובדברי הגאונים סמכתיהו.</p>	מקורות החיבור
	<p>בשני החיבורים, פירוש המשניות ומשנה-תורה, מאריך הרמב"ם בפירוט סדר הדורות, ממש רבינו עד לחתימת התלמוד בזמן רבינא ורב אשי. וכן מוסיף תיאור מיוחד על כתיבת המשנה ע"י רבינו הקדוש ובית דינו.</p>	שלשלת הקבלה

מהשוואה זו ניתן לראות, כי פירושו על המשנה הוא חוליה ראשונה בתוך שרשרת שלמה, שמתחילה בפירוש-המשניות ומסתיימת במשנה-תורה, ובמידה מסוימת גם במורה-נבוכים. יש נושאים רבים שהרמב"ם עוסק בהם כאן בפעם הראשונה והוא עתיד לחזור עליהם ולעסוק בהם שוב ב'שלב' הבאים.

שלשלת הקבלה

אחד הנושאים הנידונים ביותר בהקדמה הארוכה הזו, היא שלשלת קבלת התורה שבעל-פה. הרמב"ם מתחיל למנות את השלשלת עוד מימי משה רבינו, וממשיך עם עד רבינו הקדוש מחבר המשנה – שם עוצר רבינו ומאריך במעלת רבי ומפעלו. משם סוקר הרמב"ם את דורות האמוראים וחידושים, מסכם את חידוש התלמוד הבבלי, ומבהיר שאחרי חתימתו "אין להוסיף ממנו ואין לגרוע", ומכאן ואילך יעסקו גדולי המחברים רק ב'פירושים' לתלמוד והוצאת הפסקים הלכה-למעשה.

שלשלת הקבלה לא נעצרת בתלמוד, אלא ממשיכה הלאה בחידושי הדורות הבאים, כשהרמב"ם מצביע על חידושי כל דור עד זמנו: גאונים, רבי יצחק אלפסי – הר"ף, ודגש מיוחד על רבי יוסף ׳ מיגאש, תלמידו של הר"ף. כשמגיע רבינו לדבר על הר"ף מיגאש אינו יכול להסתיר את התפעלותו והוא קורא בקול: ״חי ה׳! כי הבנת אותו האיש בתלמוד מפליאה למי שיסתכל בדבריו ועומק שכלו בעיון, עד אשר כמעט יאמר בו: לא היה מלך כמוהו במנהגו ודרכו!״:

תלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי

וכאשר גמר רב אשי חיבור התלמוד כמו שהוא, הנה יופי סדרו וגודל תועלתו מעידים עליו ״די רוח אלהין קדישין ביה״¹⁷. ומה שנמצא מהתלמוד מחיבור רב אשי שלשים וחמש מסכתות... ואח״כ נסתלק רב אשי בבבל אחר שגמר התלמוד כמו שאמרנו.

וכך עשו חכמי ארץ ישראל. כלומר מה שעשה רב אשי, וחברו התלמוד בירושלמי, ומחברו הוא רבי יוחנן¹⁸.

חיבורי הגאונים

...וכאשר מתו כל החכמים ע״ה שהאחרונים מהם רבינא ורב אשי וכבר נשלם התלמוד, הרי כל מי שעמד אחריו אין מטרתו אלא **הבנת דבריהם** שחברו בלבד, **עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע**, ולפיכך חיברו הגאונים הפירושים המרובים. אבל לפי ידיעתנו לא יכול אף אחד מהם להשלים פירוש כל התלמוד, יש שמנעו – קוצר החיים¹⁹, ויש שמנעו – טרדת בני אדם במשפטיהם²⁰.

וכן חיברו [הגאונים] חבורים בפסקי הלכות²¹ מהם בערבית ומהם בעברית, כגון ׳הלכות גדולות״²², ׳הלכות קטועות׳, ׳הלכות פסוקות״²³, ׳הלכות רב אחא משבחה״²⁴, וזולתם.

הלכות הר"ף

וההלכות שעשה הרב הגדול רבינו יצחק זצ״ל (=הר"ף) הספיקו במקום כולם, לפי שהם כוללים כל תועליות הפסקים והמשפטים הנצרכים בזמננו זה, כלומר זמן הגלות. וכבר בירר בהם כל השיגאות שנפלו בפסקי קודמיו, ולא הוקשו לנו בהם אלא הלכות מעטות לא יגיעו לעשר בשום פנים.

הר"ף מיגאש והרמב"ם

...וכאשר עברו הדורות עד זמנינו, נהגנו כפי שמצאנו קודמינו, לחקור ולדרוש ולהשתדל כפי יכלתינו... ואספתי מה שנזדמן לידי מהגהות אבי ז״ל [רבינו מימון, שכתב בשולי הספרים שלו], וזולתו בשם רבינו יוסף הלוי²⁵ ז״ל. **וחי ה׳, כי הבנת אותו האיש בתלמוד מפליאה כל מי שמתבונן בדבריו ועומק עיונו, עד שאפשר לי לומר עליו לפניו: לא היה מלך כמוהו בשיטתו!** גם אספתי כל ההלכות שמצאתי לו בפירושו בעצמו [שכתב הר"ף מיגאש].

גם... חיברתי פירושים על שלשה סדרים מועד ונשים ונזיקין... גם פירשתי את [מסכת] חולין לגודל הצורך לה²⁶. וזה הוא עיסקי שעסקתי בו עם לימוד כל מה שלמדתי.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

21. פסקי הלכות ללא משא ומתן תלמודי.	16. לכאורה יש להשוות את הגזירות שנעשו משום ׳סייג׳ לתורה ל׳גדירות׳ שגדרו מנהלי עלותיכם. שניהם עניינם עצירה והגבלה לבל יעברו את התחום.
22. נודע בקיצור – בה״ג. אודות הספר והמחבר ראה להלן בפרק ט – ׳ספר המצוות׳.	17. דניאל ד:ה. בלי סייעתא דשמיא, בן אדם אינו מסוגל לבצע מפעל כביר כזה.
23. שניהם מרבי יהודאי גאון (שהיה סגי נהור ונכתבו מפיו ע״י תלמידיו).	18. בספרות חז״ל שלפנינו, לא נזכר שרבי יוחנן חיבר או סידר את התלמוד ירושלמי, וכנראה שמסורת הייתה בידי רבינו על כך.
24. ידועות בשם ׳שאלות דרב אחאי׳.	19. שמת ועבודתו נפסקה באמצע.
25. רבי יוסף אבן מיגאש (הר"ף מיגאש), תלמידו של הר"ף ורבו של רבינו מימון הדיין אבי רבינו.	20. שעסקו בצרכי צבור ובפסיקת דינים ולא הספיקה להם השעה.
26. רבות מההלכות בהם דנה מסכת חולין נוגעות לחיי היום יום: הלכות שחיטה, טריפות, תערובות, בשר בחלב ועוד.	

"עשרה פרקים לכל מי שרוצה השלימות במשנה"

בסיום ההקדמה הארוכה מקדיש רבינו עשרה פרקים קצרים, שכולם עוסקים אך ורק בדבר אחד – התנאים והאמוראים. חשיבות גדולה ראה רבינו בעיסוק בנושא זה, למרות שהוא בעצמו מדגיש שאין חובה לדעת זאת:

וראיתי להביא עשרה פרקים לפני שאתחיל בפירוש. הם חי ה' אין בהם תועלת רבה לעניינינו, אבל טוב לדעת אותם מי שרוצה השלימות במשנה.

בתחילה מונה הרמב"ם בקיצור את ראשי-הפרקים:

הפרק הראשון – במנין החכמים שנזכרו במשנה ונתייחסו להם השמועות בשמותיהם.

הפרק השני – במנין החכמים שנזכרו במשנה בגלל מעשה שאירע בזמן אחד מהם, או מוסר שלימה, או דרשה שדרש.

הפרק השלישי – במה שידוע מיחוס חכמי המשנה.

הפרק הרביעי – מי מהם היו בדור אחד.

הפרק החמישי – מי מהם התלמיד ומי הרב כפי הידוע.

הפרק השישי – בביאור השמות הסתומים, שנוסיף בהם בירוה.

הפרק השביעי – בדרגותיהם, כפי מה שעשה המחבר.

הפרק השמיני – ביחוסם לארצות ולאנשים ולשבטים.

הפרק התשיעי – באנשים שהיתה מחלוקת ביניהם על הרוב.

הפרק העשירי – בחלוקת שמועותיהם בין רב למעט.

ומכאן ואילך פורס את הפרקים באריכות יחסית (הבאנו כאן חלק בלבד):

הפרק הראשון, במנין החכמים שנזכרו במשנה ונתייחסו להם השמועות בשמותיהם. כבר אמרנו בתחלת דברינו שמחבר המשנה הזכיר משמות האנשים מעתיקי השמועה רק משמעון הצדיק עד דורו, ושהקבלה כולה חוזרת עד שמעון הצדיק. ומנין האנשים הללו שבשמותיהם נתחברו כל הדינים ודברי העיון והתקנות והגזירות שבכל המשנה תשעים ואחד איש. והם: רבי אליעזר בן הרקנוס. רבי אליעזר בן יעקב.... [וכך ממשיך למנות את שמותם]

כדרך הזה עושה רבינו עד הפרק האחרון – 'פרק העשירי':

הפרק העשירי, בחלוקת שמועותיהם בין רב למעט. אלה החכמים שקבלו את המשנה כמו שאמרנו, מהם מי שנתחברו בשמו שמועות רבות כגון רבי מאיר ורבי יהודה. ומהם מי שנתחברו בשמו שמועות מעטות, כגון רבי אליעזר בן יעקב, כמו שאמרנו²⁷: "משנתו של רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי", כלומר שהם מעטים אבל כולם להלכה.

...ובזה נשלם הענין שראיתי להקדימו, ואני עתה מתחיל את הפירוש כמו שהבטחתי.

שם

המסורת הרבנית מול הקראית

בשולי הסקירה על הקדמתו הכללית של הרמב"ם לפירוש-המשניות, יש להביא כאן חלק מתוך ההקדמה, ששם האריך בה מאוד, כשהוא מגדיר את תורה שבעל-פה. בין השורות ניכר שהוא מרמז לנושא חשוב ביותר, שבימיו היה סוער ביותר – פרשת ה'קראים'.

באיגרת תחיית-המתים שנכתבה שנים רבות אחרי פירוש-המשניות²⁸, מזכיר רבינו את ההקדמה לפירושו לשבח, וכך הוא כותב שם:

וזכרנו בפתיחות חבור המשנה עיקרים ראויים להאמין בנבואה, ועיקרי הקבלה (=מסורת התורה), ומה שיאמינהו כל רבני (=שאינו קראי) בתורה שבעל פה.

איגרת תחיית-המתים

הדגשת הרמב"ם "כל רבני" מלמדת כי אחד הדברים שעמדו מאחורי כתיבת ההקדמה הארוכה הזו הוא הרצון "להוציא מלבן של צדוקים". ומשום כך האריך הרמב"ם במסורת התורה שבעל-פה²⁹ דבר דבור על אופניו³⁰.

בקטע הבא מתוך הקדמתו, מביא רבינו את מצוות סוכה כדוגמה למסירת התורה לפרטיה לידי משה רבינו מאת הקב"ה. "המקרא – כתוב במגילות, והפירוש – על פה":

...דע שכל מצוה שנתן הקב"ה למשה רבינו, ניתנה לו עם פירושה. היה הקב"ה אומר לו המקרא ואח"כ אומר לו פירושו וביאורו.

...והנה לך משל, הקב"ה אמר למשה³¹: "בסוכות תשבו שבעת ימים", ואחר כך הודיע שהסוכה הזאת חובה על הזכרים ולא על הנקבות, ואינה חובה לחולים ולא להולכי דרכים, ואין מסככין אותה אלא בדבר הצומח מן הארץ, ואין מסככין אותה לא בצמר ולא במשי ולא בכלים... והאכילה והשתייה והשינה יהיו בה כל שבעת הימים... וכאשר בא הנביא [משה רבינו] ע"ה, נתנה לו המצוה הזאת ופירושה. וכן כל השש מאות ושלוש עשרה (תרי"ג) המצוות הם ופירושיהם: המקרא – כתוב במגילות, והפירוש – על פה.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

ואכן, חלקים חשובים מההקדמה מוקדשים להסברים ותשובות לטענותיהם של הקראים – אך בלי להזכיר את שמם.

סלע המחלוקת בין הקראים והרבנים

ה'הוכחה' העיקרית של הקראים לשיטתם הכפרנית, היתה המחלוקת בין "הרבנים" בפסיקת ההלכה. הקראים טענו שאם אכן קיימת תורה-שבעל-פה לא ייתכן שתהיה בה מחלוקת, וכל אחד אומר כפי הנראה לו – "זה אומר בכה וזה אומר בכה".

כאן ב'הקדמה' מקדיש הרמב"ם שורות ארוכות לבאר את מהות המחלוקת בין החכמים³², ומתי תיתכן מחלוקת בהלכה, כאשר הכלל הקובע הוא – האם מדובר בדבר שבמסורת ("פירושים מקובלים ממשה") או לא?

28. כעשרים וארבע שנים, שהרי סיים את פירושו למשנה

בשנת ד'תתקכ"ז (1167) וכתב את אגרת תחיית המתים בשנת ד'תתקנ"א (1191).

30. גם במשנה עצמה מצאנו לעיתים אריכות "להוציא מלבן של צדוקים". לדוגמה: "אין העדים זוממין נהרגין עד שיגמר הדין שהרי הצדוקין אומרים עד שיהרג..." (מכות פ"א מ"ו). ובסיום מסכת ידים יש שלש משניות הפותחות ב"אומרים צדוקים קובלין אנו עליכם פרושים".

29. בהקדמתו מאריך הרמב"ם בנושא הנבואה שאינה יכולה לסתור לקבלת התורה. וכנראה שגם זה נועד כדי "להוציא מלבם של נוצרים ושל מוסלמים". באיגרת תימן כותב רבינו דברים חריפים נגד "נבואתם" של מוחמד וישו הנוצרי, וז"ל: "ואחר כך התחדשה כת אחרת (הנוצרים)... להתודע בשם נבואה, ולחדש דת מבלעדי תורת ה' ולהודיע ברבים ששתי התורות מאת ה'... ואחר כך עמד אחריו משוגע (=מוחמד)

31. ויקרא כג:מב.

32. רבי דוד ניטו, חכם שחי בלונדון שבאנגליה בזמן ה'חכם צבי', כתב ספר בשם מטה-דן המכונה גם כ'כוזרי-השני', וחלק

וכך ממשיך הרמב"ם בהקדמתו:

והנה זה יסוד צריך שתדענו. והוא, שהפירושים המקובלים ממשוה **אין בהם מחלוקת כלל**, לפי שעד עכשיו לא מצאנו שנפלה מחלוקת בין החכמים בשום זמן מן הזמנים ממשוה רבינו עד רב אשי, שאחד אמר שמי שסימא עין אדם מסמין את עינו כמאמר ה' יתעלה, "עין תחת עין"³³, ואחר אמר דמים בלבד הוא חייב [אלא עובדה היא שכל אחד מחז"ל, ללא יוצא מן הכלל, מסכים שכוונת התורה היא לתשלומי ממון].

גם לא מצאנו מחלוקת במה שאמר הכתוב "פרי עץ הדר"³⁴, שאחד אמר שהוא האתרוג, ואחר אמר שהוא הפריש או הרימון או זולתם. גם לא מצאנו מחלוקת ב"עץ עבות" שהוא ההדס.

...**וכן כל כיוצא בזה בכל המצות אין בהן מחלוקת, לפי שהם פירושים מקובלים ממשוה**, ועליהם ועל כיוצא בהם אמרו כל התורה כולה נאמרו "כללותיה ופרטותיה ודקדוקיה מסיני"³⁵. אבל עם היותן מקובלות ואין בהן מחלוקת הרי מדקדוק המקרא שניתן לנו אפשר ללמוד אלו הפירושים בדרכי הדין והאסמכתות והרמזים וההוראות שיש במקרא.

שם

יש לציין שדווקא בשני פסוקים אלו שהזכיר הרמב"ם כאן השתמשו הקראים (ולפניהם הצדוקים) לנגח את הרבניים:

האחד, "עין תחת עין" שחכמי ישראל פירשו שלא כפשוטו, והסבירו שהכוונה לתשלומי ממון³⁶, ואילו הצדוקים והבייתוסים³⁷ טענו – "עין תחת עין" כפשוטו³⁸. והשני, "פרי עץ הדר" שחכמי ישראל מסרו שהוא האתרוג, ואילו הקראים טענו שאין שום רמז לכך שמדובר באתרוג, ובכלל – לדעת הקראים – "פרי עץ הדר כפת תמרים וענף עץ עבות" הוא החומר שממנו יש לעשות את הסוכה!³⁹

כנראה שזו אחת הסיבות לכך שהרמב"ם נקט כדוגמה לנושא שאין בו מחלוקת את שתי המצוות הללו⁴⁰.

וממשיך הרמב"ם בהקדמתו:

וכשתראה בתלמוד נושאים ונותנים ונחלקים על דרך העיון ומביאים ראיה על אחד מן הפירושים הללו ודומיהם, כמו שאמרו על אמרו יתעלה "פרי עץ הדר", ואולי הוא הרמון או הפריש או זולתו, עד שהביאו ראיה מאמרו "פרי עץ", ואמרו⁴¹: "עץ שטעם עצו ופריו שוין" ואמר אחר⁴² [בשינוי הניקוד]: "פרי הדר באילנו משנה לשנה", ואמר אחר⁴³: "פרי הדר על כל מים", **אין זה מפני שהדבר ספק אצלם עד שלמדו עליו בראיות אלו**, אלא ראינו בלי ספק מיהושע עד עכשיו שהאתרוג הוא הניטל עם הלולב בכל שנה. ואין מחלוקת בכך, ורק חקרו על ההוראה שיש במקרא לפירוש המקובל הזה.

39. ראה בפירוש הראב"ע, ויקרא כג: וז"ל: "ולקחתם לכם" אנחנו נאמין בדברי המעתיקים (=חכמי התלמוד)... כי פרי עץ הדר" הוא אתרוג. ובאמת כי אין פרי עץ יותר הדר ממנו, ודרשו בו "הדר באילנו" בדרך אסמכתא... **והצדוקים אמרו כי מאלה תעשו סוכות!**"

40. שתי הדוגמאות הללו יש בהם סוגיות ארוכות בתלמוד (ואולי גם חז"ל עשו זאת כדי לשלול את דעת הקראים' לגמרי). במסכת סוכה (לה, ב) חז"ל מתאמצים להוכיח מפסוקי התורה שאכן "פרי עץ הדר" הוא האתרוג. וכן במסכת בבא קמא (פג, ב) יש דיון שלם להוכיח ש"עין תחת עין" אינו כפשוטו, אלא הכוונה לחיוב תשלומין. וצ"ע שלא הזכיר הרמב"ם את הנושא המפורסם ביותר – זמן הבאת קרבן העומר ותחילת ספירת העומר, "ממחרת השבת" שגם בזה טרחו חז"ל (מנחות סה, ב) לקיים את המסורת שהיא "ממחרת יום טוב".

41. סוכה לה, א.

42. שם.

43. שם.

גדול מהספר מוקדש לתרץ את השאלה הגדולה – הייתכן שיש מחלוקת במסורת? הספר נכתב בצורת ויכוח בין מלך כוזר וחבר יהודי, בדומה לספר-הכוזרי הראשון של רבי יהודה הלוי, ובספר זה הרבה לצטט את הרמב"ם כאן בהקדמתו. הכוזרי-השני יצא לאור בלונדון, ה'תע"ד (1714), ובזמנו ע"י מוסד הרב קוק.

33. שמות כא:כד.

34. ויקרא כג:מ.

35. בתורת כהנים פרשת בהר (מובא ברש"י עה"ת).

36. נושא זה התבאר באריכות בכמה מקומות בכתבי הרמב"ם.

37. הרמב"ם ראה את הקראים כצאצאיהם הרוחניים של הצדוקים, כדבריו בפיה"מ אבות פ"א מ"ג: "קבוצות המינים הנקראים בארץ הזו, כלומר מצרים – קראים, ושםם אצל החכמים צדוקין ובייתוסין".

38. וכך כתוב במגילת תענית: "שהיו בייתוסין אומרים עין תחת עין שן תחת שן הפיל אדם שן חברו יפיל את שנו סימא עין חברו יסמא את עינו".

וכך למידותם גם על ההדס, ולמידותם שהעונש ממון הוא, שחייב לשלם מי שאבד לחבירו אבר מן האיברים...

וזהו ענין אמרם ז"ל [בכמה מקומות] "קרא אסמכתא בעלמא", בכל מקום שנזכר.

שם

בהמשך מבאר הרמב"ם, שלעיתים תיפול מחלוקת בין חכמי ישראל על הגזירות שנגזרו מדרבנן לעשות סייג לתורה. ואף מחלוקת כזו לא יכולה להימשך זמן רב, שהרי הדברים נחתכים על פי הרוב:

החלק השלישי, הם הדינים שנלמדו באחת המידות, ובהם נופלת מחלוקת כמו שאמרנו, ונפסק בהם הדין כדעת הרוב לפי הכללים שהקדמנו.

במה דברים אמורים? כשהדבר שקול, ולכן אומרים אם הלכה נקבל ואם לדין יש תשובה. ולא תיפול מחלוקת ומשא ומתן אלא בכל מה שלא שמענו בו קבלה, ותמצאם בכל התלמוד חוקרים על דרכי הדין שבגללם נפלה מחלוקת בין החלוקים ואומרים "במאי קא מפלגי", או "מאי טעמא דרבי פלוני", או "מאי בינייהו", כי יש שהם הולכים בדרך זו בענין זה במקצת מקומות ומבארים סיבת המחלוקת ואומרים שפלוני סומך על דבר פלוני ופלוני סומך על דבר פלוני וכיוצא בזה.

שם

מן הראוי להעיר ששיטה זו, כי אפשר מחלוקת בדברים הנלמדים בי"ג המדות, מתאימה לשיטתו הידועה של רבינו בספר-המצוות שלו⁴⁴, שהדברים הנלמדים בי"ג מדות יש להם גדר של 'דברי סופרים' (מדרבנן) בלבד, ולכן תיתכן בהם מחלוקת, אך בדברים שנמסרו מסיני – בגופי תורה כללית ופרטותיה – לא שייך שום מחלוקת כלל.

רבינו אף יוצא חוצץ נגד הדעה שהמחלוקת בתורה נוצרה בגלל שכחה או טעות בקבלת המסורה בפרטים מסוימים של המצוה שנשכחו. דעה זו היא דעת הגאונים⁴⁵, ורבינו שולל אותה מכל וכל:

אבל סברת מי שחשב שגם הדינים שיש בהם מחלוקת קבלה ממש, ונפלה בהם מחלוקת מחמת טעות בקבלה או שכחה, ושהאחד צודק בקבלתו והשני טעה בקבלתו, או ששכח, או שלא שמע מרבו כל מה שצריך לשמוע, ומביא ראיה לכך מה שאמרו⁴⁶: "משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכן רבתה מחלוקת בישראל ונעשית תורה כשתי תורות".

הנה זה, חי ה', דבר מגונה ומוזר מאד, והוא דבר בלתי נכון ולא מתאים לכללים, וחושד באנשים שמהם קבלנו את התורה, וכל זה בטל.

שם

44. בשורש השני.
45. וכך כותב רבינו אברהם בן דוד (הידוע כ'ראב"ד הראשון' שחי בדור שלפני הרמב"ם) בספרו ספר-הקבלה: "ולעולם חכמי התלמוד וכל שכן חכמי המשנה אפילו דבר קטן לא אמרו מלבם חוץ מן התקנות שתקנו בהסכמת כולם כדי לעשות סייג לתורה. ואם לחשך אדם שיש בו רוח מינות לומר מפני שנחלקו בכמה מקומות לפיכך אני מסופק בדבריהם – אף אתה הקהה את שיניו והודיעהו שהוא ממרא על פי בית דין, ושלא נחלקו רז"ל לעולם בעיקר מצוה אלא בתולדותיה

46. סוטה מז, ב. סנהדרין פח, ב.

הקדמת הרמב"ם לפרק חלק: שלש-עשרה עיקרים

אחד הדברים החשובים של הרמב"ם בפירוש-המשניות, ובוודאי המפורסם ביותר, הוא הקביעה שהאמונה היהודית מיוסדת על שלושה-עשר עיקרים⁴⁷.

עד לתקופתו של הרמב"ם לא היה אדם בישראל שקבע עיקרים ליהדות. הרמב"ם היה הראשון שקבע וחדש, שלמרות שתרי"ג מצוות ניתנו לישראל מסיני, ויש לקיים את כולן, בכל זאת יש אמונות-יסודיות הנחשבות 'עיקר' ביחס לכל השאר.

לפי שיטת הרמב"ם, י"ג עיקרים אלו בחינת האמונה. רבינו אף קובע שם כי אם אדם חוטא באחת העבירות החמורות – אף אם תהיה זו עבירה המחייבת כרת ומיתת בית דין – עדיין הוא משתייך לעם היהודי ומצוה לאהוב אותו; אך אם הוא כופר באחד מהעיקרים האלו, הוא מוגדר 'מין', 'כופר-בתורה', 'אפיקורס', 'ואלו שאין להם חלק לעולם הבא', ואף יצא מכלל ישראל!

כאן, בהקדמתו לפרק חלק, פורס הרמב"ם לראשונה את משנתו בעיקרים אלו (מכיוון שהפרק דן ב'אלו שאין להם חלק לעולם הבא'), לצד עוד נושאים העומדים ברומו של עולם. במשנה-תורה הוא חוזר ומזכיר אותם (אם כי בקיצור ובלי הזכרת המניין: י"ג עיקרים⁴⁸), ושוב דן בכמה מהם בהרחבה במורה-נבוכים⁴⁹, וכפי שרבינו עצמו מפרט ומונה באיגרת תחיית המתים:

ובארנו [בפיה"מ] בפרק 'חלק' יסודות הקשורים בראשית⁵⁰ ובאחרית⁵¹, בייחוד⁵² ובעולם הבא, עם שאר יסודות התורה. וכן עשינו גם בחיבורנו הגדול המכונה משנה-תורה⁵³.

איגרת תחיית המתים

עמודי הדת: "עיקרי תורתנו הטהורה ויסודותיה"

לפני שנצטט את העיקרים שכתב הרמב"ם, יש להדגיש כי אנו כדרכנו בספר זה, מביאים את הציטוטים בקצרה, אך הרמב"ם בעצמו האריך בהם. וכך כתב במפורש כשסיים לכתוב את העיקרים:

וכבר הארכתי בדברים מאד ויצאתי מענין חבורי, אלא שעשיתי כן לפי שראיתי שזה תועלת באמונה...

הקדמת הרמב"ם לפרק חלק

כל זאת מתוך המטרה החשובה ששם לעצמו, "כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות יותר מכל דבר אחר שאני מלמד"⁵⁴. ולשיטתו של הרמב"ם, לא די ב'אמונה טהורה', אלא יש לעלות למדרגת 'ידיעה', שהדברים מבוססים היטב ומובנים בשכלו של האדם⁵⁵, לכן ראה צורך להאריך בהם.

54. פיה"מ, ברכות פ"ט מ"ז.

55. דוגמא אחת המלמדת על הכלל: "ובכאן שורש גדול מאד משרשי האמונה לא ידעה ולא יתבונן במקומו אלא מי שדעתו עמוקה" (ספר המצוות, מ"ע קנג). ואכן, לאורך כתיב הרמב"ם נראה בעליל שאין הגדרת 'אמונה' כמו שמקובל היום להבין, ש'אמונה' היא דבר שמנותק לגמרי משכל והבנה.

וכך מגדיר רבינו 'אמונה' באיגרתו לחכמי-לוניל:

"דעו, רבותי, שאין ראוי לנו להאמין אלא באחד משלשה דברים:

הראשון – דבר שתהיה עליו ראיה ברורה מדעתו של אדם, כגון חכמת החשבון, וגימטריאות, ותקופות.

והשני – דבר ששייגו האדם באחד מחמשת ההרגשות, כגון שידע בוודאי שזה אדום וזה שחור, וכיוצא בזה בראיית עיניו. או שיטעום שזה מר וזה מתוק. או שימשש שזה חם וזה קר. או שישמע שזה קול צלול וזה קול הברה. או שיריח שזה ריח באוש וזה ריח ערב, וכיוצא באלו.

47. "בכמה דברים קדושים מצינו מספר הזה י"ג כגון י"ג מדותיו של הקב"ה, וי"ג מדות שהתורה נדרשת בהם. גם הרמב"ם הניח עיקרים כמנין זה" (מהרש"א, נדרים מא, א).

48. במיוחד בהלכות יסודי התורה, הלכות עבודה זרה, והלכות מלכים. ויש לציין כי בפרק ג' של הלכות תשובה יש את כל י"ג העיקרים. ראה על זה בכרך שני בספר המדע – "י"ג עיקרי האמונה במשנה-תורה".

49. לדוגמא: אודות היסוד של קדמות הבורא מסיים הרמב"ם: [במהדורה המאוחרת של פירוש-המשניות]: "כמו שביארתי וביררתי במורה".

50. כלומר, היסודות על ההתחלה של הכל, והוא הבורא שהמציא את כל הנמצאים.

51. היינו, הסוף של הכל: עולם הבא ותחיית המתים.

52. יחודו ואחדותו של הקב"ה.

53. פרק ג' מהלכות תשובה.

וכך מסכם רבינו את י"ג העיקרים⁵⁶:

(א) מציאת השם יגדל אלהים וישתבת. נמצא ואין עת אל מציאותו:
 (ב) אהריתו אחר ואין יחיד פיהודו. נעלם וגם אין סוף לאהריתו:
 (ג) הרמת הגשמיית אין לו דמות הננה ואיט ננה. לא נשרוף אליו קרשתו:
 (ד) שרוא סדמן קדמון לכל דבר אשר נברא ראשון ואין ראשית לראשיתו:
 (ה) שראוי לעבדו ולא לזולתו הננו ארון עולם לכל נוצר. יורה גדלתו ומלכותו:
 (ו) הנבואה שפיע נבואתו נהנו. אל אנשי סגלתו והפארתו:
 (ז) נבואת סרעיה לא קם בישראל כמשה עוד. נביא ומביט את המונותו:
 (ח) תורה סן השמים הורת אמת נתן לעמו אל. על-יד נביאו נאמן ביתו:
 (ט) לא השתנה התורה לא יחליף האל ולא ימיר דתו. לעולמים לזולתו:
 (י) ירעת השם צופה ויודע סודינו. מביט לסוף דבר בקדמתו:
 (יא) שכן נענש גומל לאיש חסד כמפעלו. יתן לרשע רע כרשעתו:
 (יב) ביאת השכינה ושלחה לקץ תימין משחנו. לפרות מתיבי קץ ישועתו:
 (יג) תחיית המתים יתית אל ברב חסדו. פרוד עדי-עד שם תהלתו:

הפיוט: 'גדל אלקים חי'

מימין, הוסיפו המדפיסים את קיצורו של כל 'עיקר'

שלמטה ממנו במציאות מן המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות וכל מה שהורכב מהן.

היסוד הששי: הנבואה. והוא, לדעת שזה המין האנושי יש שימצאו בו אישים בעלי כשרונות מפותחים מאד ושלמות גדולה...

היסוד השביעי: נבואת משה רבינו⁵⁷. והוא, שנאמין שהוא אביהן של כל הנביאים שקדמו לפניו והבאים אחריו, הכל הם למטה ממנו במעלה, והוא בחיר ה' מכל המין האנושי...

היסוד השמיני: תורה מן השמים. והוא, שנאמין שכל התורה הזו הנמצאת בידינו היום הזו היא התורה שניתנה למשה, ושהיא כולה מפי הגבורה... ואין הבדל בין "ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען", "ושם אשתו מהיטבאל בת מטרד", או "אנכי ה'", ו"שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד"...

היסוד התשיעי: הביטול. והוא שזו תורת משה לא תבטל, ולא תבוא תורה מאת ה' זולתה, ולא יתוסף בה ולא יגרע ממנה לא בכתוב ולא בפירושו...

היסוד העשירי: שהוא יתעלה יודע מעשה בני אדם ולא הזניחם...

היסוד האחד עשר: שהוא יתעלה משלם גמול טוב למי שמקיים מצות התורה, ומעניש מי שעובר על אזהרותיה, ושגמולו הגדול הוא העולם הבא, ועונשו החמור הכרת...

היסוד השנים עשר: ימות המשיח, והוא להאמין ולאמת שיבא... ואם יתמהמה חכה לו.

היסוד השלושה עשר: תחיית המתים וכבר ביארנוהו.

...וכאשר יפקק אדם ביסוד מאלו היסודות הרי זה יצא מן הכלל וכפר בעיקרו...

וכבר הארכתי בדברים מאד ויצאתי מענין חבורי, אלא שעשיתי כן לפי שראיתי שזה תועלת באמונה... וחזור על דברי אלה פעמים רבות, והתבונן בהם היטב... ואל תמהר בו לפי שאני לא כתבתי איך שנזדמן אלא אחר התבוננות וישב הדעת ועיון בדעות נכונות ובלתי נכונות, וסכום מה שצריך להאמין מהם וביירונו בטענות וראיות על כל ענין וענין. ומאת ה' אשאל לנחותיני בדרך האמת.

שם

57. נבואת משה רבינו היא יסוד גדול בתורת הרמב"ם. הוא מאריך בהפלאות נבואתו בשני פרקים מהלכות יסודי התורה, בפרק שלם משמונה פרקים, ואף במורה-נבוכים (וראה גם באיגרת הנחמה של רבינו מיימון אביו – שמובאת כאן כנספח לספרנו). חשיבותה של נבואת משה עולה בכמה רמות על האמונה בדברי נביא בכלל – שכן נבואת משה לא תשתנה, ונבואת משה היא היסוד לכל התורה והמצוות, בהם אין נביא רשאי לחדש דבר.

והשלישי – דבר שיקבל אותו האדם מן הנביאים ע"ה ומן הצדיקים". איגרת זו הידועה כ'איגרת על גזירת הכוכבים' נדפסה באיגרות הרמב"ם, עמ' תעט. תודתנו נתונה לרב יצחק שילת על שציין לנו המקור, והפנה את תשומת ליבנו לעניין זה.

56. מקובל לחלק את 13 העיקרים לשלוש קבוצות: א. עיקרים 5-1: מציאות האל. ב. עיקרים 6-9: תורה מן השמיים. ג. עיקרים 10-13: שכר ועונש.

למעשה, התקבלו עיקריו של הרמב"ם והתפשטו בכל תפוצות ישראל⁵⁸. הם אף היוו בסיס לנוסח 'אני מאמין' המופיע בסידורי תפילה רבים⁵⁹. בהתאם לעיקרים הללו, חובר גם הפיוט הידוע 'גדל אלוקים חי', המושר בקהילות רבות בעת התפלה ובזמנים מיוחדים נוספים.

הפולמוס על העיקרים

לא כל גדולי ישראל הסכימו להי"ג עיקרים של הרמב"ם. חכמים אלו דנו והתפלמסו בדעתו של רבינו לכללה ולפרטיה: לכללה – עצם ההנחה שקיימים עיקרים ביהדות נתונה לוויכוח בין רבותינו; ולפרטיה – גם אם אכן קיימים עיקרים לתורה, עדיין יש מקום לדון האם אותם שלשה עשר שקבע הרמב"ם, הם העיקרים ולא זולתם⁶⁰. כך למשל רבי חסדאי קרשקש, שהיה בר פלוגתא גדול של רבינו בענייני מחשבה, קובע בספרו אור-ה' שיש ששה עיקרים, ותלמידו רבי יוסף אלבו בספר 'העיקרים' העמיד את האמונה על שלשה בלבד⁶¹.

אחד מגדולי מפרשי הרמב"ם, רבי דוד ן' זמרא, הרדב"ז, שלל בהחלט קביעת עיקרים לתורה, ובתשובה אחת כתב דברים ברורים:

שאלת ממני על ענין עיקרי הדת, על איזה חשבון אני מסכים – על הרמב"ם ז"ל או על הרב בן חסדאי או על חשבון רבי יוסף אלבו.

תשובה:

אין דעתי מסכמת לשום לתורתנו התמימה שום עיקר, לפי שכולה עיקר מפי הגבורה. וארז"ל: "כל האומר כל התורה כולה מן השמים חוץ מפסוק אחד וכו'"⁶².

וא"כ כל מצוה ומצוה היא עיקר, ויש לך מצוה קלה ויש לה טעם וסוד אשר לא נשיגהו, וא"כ איך נאמר שזו תפילה ואחרת היא עיקר?

שו"ת הרדב"ז, ח"א סימן שמד

60. לדוגמא, הראב"ד השיג בהלכות תשובה (פ"ג ה"ז) על העיקר שאין לו גוף ודמות הגוף שאם אינו מאמין כך הוא מין.

61. א. מציאות השי"ת ואחדותו. ב. השגחה פרטית ושכר ועונש. ג. תורה מן השמים.

62. סנהדרין, צט, א: "ואפילו אמר: כל התורה כולה מן השמים, חוץ מדקדוק זה, מקל וחומר זה, מגזרה שוה זו – זה הוא "כי דבר ה' בזה" (במדבר טו:לא).

58. רבי ישעיה הורביץ, בעל השל"ה, אף מצא ענייני קבלה בי"ג העיקרים: "י"ג עיקרים כמנין 'אחד'... שלשה עשר עיקרים הם רמזים בשלש עשרה מדות, ואפרש הענין בשרשו על פי האמת בסודות הקבלה (שער האותיות אות אל"ף – אמת ואמונה)".

59. זהות מחבר ה'אני מאמין' לא ידועה. בהשוואה בין נוסח ה'אני מאמין' למקור בהקדמה לפרק 'חלק' ניתן להבחין כי ה'אני מאמין' איננו לגמרי מדויק.

גדל אלקים חי

הפיוט מפרט את י"ג עיקרי האמונה כפי שנקבעו ע"י הרמב"ם בפירושו למשנה. חובר ע"י רבי דניאל בן יהודה הדיין מרומא, שחי כמאה שנים אחרי הרמב"ם. הפיוט זכה לתפוצה רבה ובקהילות רבות נהוג לשיר אותו בסיום התפילה. אולם לא כולם קיבלו את השיר, כשם שלא קיבלו את עצם הרעיון של הרמב"ם בדבר י"ג עיקרי האמונה, ובכללם האר"י ז"ל. וכך כותב רבי יעקב עמדין בסוף הקדמתו לסידורו, סידור 'בית יעקב': "וכבר ידוע מה שכתב האר"י ז"ל שיש לכל מנהג שורש למעלה. ואמנם שיר 'גדל', עם היותו שבח נאה לא היה מקובל להאר"י ז"ל ונימוקו עמו. לא לבד מטעם נסתר ידוע לי"ח (=ליודעי ח"ן) אלא באמת גם בנגלה, לא נכון להעמיד עיקרי האמונה והתורה על י"ג בלבד, כי רבים המה כששים רבוא אותיות וכתריהן".

מאידך, זכה פיוט זה לפירוש מדקדק על דרך הקבלה (!) מפי כתבו של בעל השל"ה הקדוש, רבי ישעיה הורביץ: "י"ג עיקרים כמנין 'אחד'... זכרם הרמב"ם במשנה בפרק חלק... ועל זה מיוסד השיר המשובח 'גדל א-להים חי', ועתה אפרשם אחת אל אחת, ויתבאר השיר המשובח של 'גדל' (שער האותיות אות אל"ף – אמת ואמונה).

מצודת דוד
ספר על טעמי המצוות לרבי דוד ן' זמרא
זאלקווא, ה'תרכ"ב (1862)

ובספר שכתב על טעמי המצוות (על דרך הסוד), הדגיש הרדב"ז שלכל התורה כולה יש סודות, וקצר שכלנו להבין מהו ה'עיקר'. הוא אף מוסיף, את ההבדל בין ישראל לעמים. שדווקא אצל "שאר הדתות", הבנויות רק על הסכמת אנשים, יש צורך לקבוע יסודות שעל גביהן בנויה כל תורתן. לעומת זאת תורת ישראל כולה בנויה על דבר ה', שכל פסוק מהתורה הקדושה הוא עמוק, ומכיל תילי-תילים של סודות, לכן אסור לקבוע בה עיקר מול טפל⁶³.

ולא אמרתי 'שרשי הדת' לפי שאני סובר שאין לשום 'עיקרים' לתורתנו הקדושה, לפי שכולם עיקר ושווה, שאינה כשאר הדתות הנימוסיות⁶⁴ שצריכים 'עיקרים' על מה שיסמכו. ואפילו סיפורי תורתנו הקדושה הנראים לכאורה שאינם עיקר, יש להם סוד גדול מה שלא יוכל שכל האנושי להשיגו, ולא הלשון להגידו. ורז"ל אמרו "כל התורה כולה שמותיו של הקב"ה", ואיך נאמר שיש בו עיקר וטפל? ועוד, "כל האומר כל התורה כולה מפי הקב"ה חוץ מפסוק זה שאמר משה מעצמו אין לו חלק לעולם הבא", והרי הוא כאילו כפר בעיקר. הלכך לא מסתברא להניח לתורתנו השלימה 'עיקרים' – שכולה עיקר!

מצודת דוד – טעמי המצוות, מצוה קז

שנאמר "ויעשו כן חרטומי מצרים בלהטיהם כן" (שילוב פסוק יא ופסוק כב מפרק ז שבספר שמות).. (יט) שהוא שונא החמס והגזל. שנאמר "ואת העשוי לכם במצרים" (שם, ג:טו)" (מצודת דוד – טעמי המצוות, מצוה קז).

64. דת נימוסית – הכוונה לדת (חוק) שמסכימים עליה קבוצת אנשים מצד שכלם (נימוס). נביא כאן את לשונו של ר"י אלבו, המבאר מושג זה: "והנימוסית היא מה שתסודר מחכם או חכמים לפי המקום ולפי הזמן וכפי טבע המנהגים בה, כדתות וחוקים אשר סודרו בקצת מדינות בין הקדמונים עובדי ע"א או עובדי האל, מצד הסודר השכלי אשר יחייבהו השכל האנושי, מבלי הערה אלוהית" (ספר העיקרים, מאמר א, פ"ז).

63. וראה זה פלא: מיד בהמשך קובע הרדב"ז עצמו י"ט שרשי אמונה!, וז"ל: "ולכן אמרתי 'שרשי האמונה'. והם אלו: (א) שהוא מצוי שנאמר "אני ה' בא דבר אל פרעה" (שילוב פסוק יא ופסוק כט מפרק ו שבספר שמות). (ב) שהוא אחד שנאמר "למען תדע כי אין כמוני בכל הארץ" (שילוב פסוק יד ופסוק כט מפרק ט שבספר שמות). (ג) שהוא משגיח בפרטים שנאמר "כי אני ד' בקרב הארץ" (שמות ח:יח). (ד) שהוא גומל ומעניש שנאמר "למען תדעון אשר יפלה וגו'" (שם, יא:ז). (ה) שהוא מנבא את הנביאים ההולכים בשליחותו שנאמר "לכה ואשלחך אל פרעה" (שם, ג:י). (ו) שנבואת משה רבינו ע"ה למעלה משאר הנביאים שנאמר "ואהרן אחיך יהיה נביאך" (שם, ז:א)... (יח) שיש מציאות לשדים ולמעשה כשפים

רבי חסדאי קרשקש

בערך ה'ק (1340) ברצלונה, ספרד – ה'ק"ע (1410) סרגוסה, ספרד

פוסק הלכה, חוקר ומנהיג יהודי בספרד. תלמיד הר"ן וידידו של הריב"ש. המפורסם שבתלמידיו הוא רבי יוסף אלבו בעל ה'עיקרים'. לרבי חסדאי היתה השפעה בבית מלך ארגון (מדינה בספרד). חיבורו החשוב הוא 'אור ה' הדן בעיקרי האמונה וביסודות החקירה הפילוסופית, ומכיל גם השגות על המורה-נבוכים של הרמב"ם. רבי חסדאי מתנגד בעיקר להליכה בעקבות אריסטו והפילוסופים היוונים. רבי חסדאי קובע בספרו 'עיקרי אמונה' משלו, ששה במספר, ומתווכח עם קביעתו של הרמב"ם שישנם י"ג עיקרים. הספר כולל ארבעה מאמרים בנושאים אלו. 'ספר העיקרים' שנכתב ע"י תלמידו רבי יוסף אלבו, הושפע רבות מהספר 'אור ה' של רבי חסדאי רבו.

רבי חסדאי מספר בהקדמתו ל'אור ה'" שתכנן להוציא לאור ספר נוסף בשם 'נר אלוקים', שיעסוק ב"מצוות התורה בסיבותיהן, לפי חומר נושאייהן, ואחרי כן לבאר אותן באור מדוקדק, ולהעיר אל המקומות אשר באו שם מהתלמוד עם זיכרון מחלוקת הגאונים והרבנים והסכמת האחרונים". רבי חסדאי כותב עוד שספרו 'נר אלוקים' אמור להיות תחליף למשנה-תורה של הרמב"ם עם יתרון של תוספת טעמים ומקורות. אולם, לא ידוע לנו דבר על הספר וכנראה לא יצא הדבר לפועל. רבי חסדאי היה למעשה החכם הספרדי היחיד הידוע לנו, שהתנגד לכל חלקי תורת הרמב"ם, הן ההלכתית והן המחשבתית. התנגדותו לרמב"ם ושיטתו הקימה לו עצמו מתנגדים שונים, ביניהם רבי יצחק אברבנאל שהיה מעריץ נלהב של הרמב"ם.

ראש אַמְנָה: הגנת האברבנאל על עיקרי הרמב"ם

ראש אַמְנָה, על י"ג העיקרים
מאת דון יצחק אברבנאל
קעניגסבערג, ה'תרכ"א (1861)

בעקבות ההתקפות מצד גדולי ישראל כנגד הרמב"ם, קם דון יצחק אברבנאל, וחיבר ספר שלם וקראו: 'ראש אַמְנָה' ובו יצא להגן על הרמב"ם מפני מתקיפיו – רבי חסדאי קרשקש ורבי יוסף אלבו.

בספר זה הוא סוקר את הנושא מכל צדדיו, ועוסק בכמה שאלות מקוריות ומעניינות. דברי האברבנאל שופכים אור על העיקרים של הרמב"ם, ומעמדם האמיתי בעיניו. כמו כן הוא עוסק ביישוב השאלה: מדוע רק בפירוש-המשניות, ולא במשנה-תורה⁶⁵ או מורה-נבוכים, מופיעים העיקרים בשלימותם? כלומר כל הי"ג העיקרים, אחד אחרי השני בצורה מסודרת, לפי סעיפים?

שהרי עדיין לא מדובר ברשימה מסודרת המוגדרת למטרה של קביעת העיקרים, כפי שעשה בפירוש-המשניות. ועוד, אם 'יסודות' ו'עיקרים', היינו הך, הרי שאין לך מקום יותר טוב מלקבוע את עיקרי התורה בתוך הלכות יסודי התורה!

65. אמנם, אחד ממפרשי הרמב"ם המאוחרים לר"י אברבנאל (רבי יעקב אלעזר רוקח, בספרו ארבעה טורי אבן על הרמב"ם), מצא את כל הי"ג עיקרים מקופלים בתוך הלכות תשובה! (ראה על כך באריכות ב'ספר המבוא למשנה תורה' – ספר-המדע). למרות זאת, אין בכך להחליש את טענת האברבנאל,

דון יצחק אברבנאל

ה'קצ"ז (1437) ליסבון, פורטוגל – ה'רס"ח (1508) וונציה, איטליה

מגדולי חכמי ספרד בדור הגירוש, ובן למשפחה המיוחסת לבית דוד (היה חותם "משורש ישי בית הלחמי"). בצעירותו קנה חכמה, הן בתורה והן בחכמות חיצוניות, ושמו הלך לפניו. בזכות יחסו, עשרו, חכמתו, וכשרונותיו, קרבוהו לחצר המלכות של אלפונסו החמישי מלך פורטוגל, והפקידוהו כמנהל עסקי המדינה. עם מותו של המלך אלפונסו, בשנת ה'רמ"א (1481), הוטל עליו חשד, מטעם המלך החדש, ושירי המלכות דנהו למיתה ורכושו הוחרם, והוא נאלץ לברוח. משם הוא עבר למדינת קסטיליה שבספרד, והתיישב בטולידו, שם כתב שלוש מפירושי לנביאים – יהושע, שופטים, ושמואל. אולם במהלך כתיבת פירוש ספר מלכים נקרא לשרת כשר-האוצר של המלך פרדיננד ואשתו איזבלה, בקסטיליה. בתוך עבודתו בבית המלך הצליח להעשיר את אוצר המלוכה, וכדבריו: "קניתי לי כבוד מלכים ושרי הארץ, הייתי ראש לכל עמו" (הקדמתו ל'זבה הפסח'). אבל עי"ז נאלץ לעזוב לזמן מה את כתיבת הפירוש לספר מלכים, כפי שהוא התאונן אחר כך: "ומפני עבודת מלכי הגויים, לא מבני ישראל המה, נטשתי את נחלתי, מלכות יהודה וישראל ופירוש ספריהם" (הקדמתו לספר מלכים). בשנת ה'רנ"ב (1492) המלך ואשתו גרשו את היהודים מספרד, ולמרות שהמלך הבטיח לשמרו מכל רע, הצטרף האברבנאל לאחיו המגורשים.

בחיבוריו ופירושי, האברבנאל עסק במיוחד בכתבי הפילוסופים והפרשנים. מפורסם ביותר הוא פירושו הגדול על התנ"ך, אחד מסימני ההיכר הבולטים שלו, הוא דרכו בהצגת הפירוש. בתחילה הוא מציע שורה ארוכה של שאלות, ורק לאחר מכן מסביר את כל העניין בצורה אחת העונה על כל השאלות. ספרו 'מעייני הישועה' עוסק בספר דניאל, וב'משמיע ישועה' ו'ישועות משיחו' הוא מבאר את מאמרי התלמוד והמדרש על ימי הגאולה (גם כדי להוציא מטענות הנוצרים). חיבר פירוש ל'מורה-נבוכים' של הרמב"ם הידוע בשם 'אברבנאל', ודיוניו במאמרי הרמב"ם מובאים בספריו 'ראש אמנה', 'שמים חדשים' (על חידוש העולם), ו'מפעלות אלקים'. בסוף ימיו התיישב דון יצחק בוונציה, ובמקום זה השלים את פירושו לתנ"ך. נפטר בוונציה ונקבר בפדואה.

"הראשון אשר התחיל בהנחת עיקרים ויסודות"

בתחילה מציין שהרמב"ם הוא אשר פתח את הדרך לקבוע עיקרים ויסודות לתורת ה'. לאחר מכן, מצטט את דברי הרמב"ם בפירוש-המשניות שם, ומדגיש שהוא מביא דווקא מתרגומו של ר"ש ן' תיבון. ובסוף מציין היכן עוד הזכיר הרמב"ם את העיקרים בשאר חיבוריו:

הפרק הראשון – בדעת הרב הגדול המיימוני ביסודות התורה ועיקריה

הנה הראשון אשר התחיל בהנחת עיקרים ויסודות התורה האלקית הלא הוא הרב הגדול הרמב"ם בפירושו למסכת סנהדרין פרק חלק על אותה משנה "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא". וראוי שתדע שפירוש-המשנה...

ראש אמנה

מדוע לא הזכיר הרמב"ם את י"ג העיקרים במשנה-תורה?

בפרק החמישי הוא מצייע את השאלה הגדולה, ש"הוא זר מאד": מדוע השמיט הרמב"ם במשנה-תורה – בהלכות יסודי התורה – שש מתוך הי"ג עיקרים? האברבנאל מפרט את העיקרים שמנה הרמב"ם בהלכות 'יסודי התורה', והעיקרים שהשמיט שם. הוא מסיים שהתמיהה גדולה יותר כאשר אנחנו מזהים בין המילים 'עיקר' ('י"ג העיקרים) ו'יסוד' (הלכות יסודי התורה), שהרי אם זהו אכן אותו הדבר, הרי שהעיקר חסר מן הספר!

הפרק החמישי

בשמונה ספקות אחרות שהעירותי אני בדברי הרמב"ם ז"ל ראיתי אני להעיר ספקות, לא שערום הראשונים, נגד הרב הגדול במה שכתב בספר-המדע ובפירוש-המשנה בענין ה'עיקרים' והמצות האלה:

הספק הראשון: למה בספר-המדע בהלכות יסודי התורה הביא הרב קצת מהיסודות שזכר בפירוש-המשנה והשמיט קצתם, כי הנה זכר בפרק ראשון מציאות ה'; ואחדותו; והרחקת הגשמות; שהם שלשה העיקרים הראשונים. ובפרק ז' הביא מציאות הנבואה; ומעלת נבואת משה; ותורה מן השמים; שהם ג' עיקרים אחרים. ובפרק ט' ובפרקים אחרים נצחיות התורה.

הרי לך ז' יסודות שזכר בספר-המדע מאותם הי"ג עיקרים שזכר בפירוש-המשנה. ונשאר אס כן ששה עיקרים הנוותרים שלא זכרם באותם הלכות מספר המדע, והם: שהוא לבדו קדמון; ושהוא הראוי לעבדו; והידיעה האלהית; השכר והעונש; וביאת המשיח; ותחיית המתים. שגם אלה הביא הרב שם בפירוש-המשנה בכלל העיקרים, ולא זכרם בהלכות יסודי התורה בספר-המדע.

והוא זר מאד – אם היה ש'יסודי התורה' ועיקריה הם דבר אחד.

שם

רבי יוסף אלבו – בעל העיקרים

בערך ה'ק"מ (1380) – בערך ה'ר"ד (1444)
ספרד

תלמידו המובהק של רבי חסדאי קרשקש, ומחשובי הפילוסופים של חכמי ספרד.

בשנת ה'קע"ג (1413) היה ראש המדברים בוויכוח הדת בעיר טורטוסה שהתקיים לפני האפיפיור במשך כשנתיים. בתקופת הוויכוח חלה ירידה במצב הרוחני של יהדות ספרד ורבים נשתמדו. תופעה זו עררה את רבי יוסף לחבר את 'ספר העיקרים'. בניגוד לרמב"ם שקבע את הי"ג עיקרים, רבי יוסף העמיד את עיקרי הדת היהודית על שלשה: א. מציאות השי"ת ואחדותו. ב. השגחה פרטית ושכר ועונש. ג. תורה מן השמים. הוא קבע כי החולק על אחד מעיקרים אלו כופר בעיקה. הספר היה נפוץ מאד ונתחבב על העם בשל סגנונו הבהיר. ה'עיקרים' זכה למהדורות רבות, ואף חוברו לו פירושים (כמו 'אהל יעקב' מרבי יעקב קופלמן מבריסק ו'עץ שתול' מרבי גדליה ליפשיץ מלובלין).

המשנה-תורה וה'מורה'

ובפרק י"ט מבהיר האברבנאל את ההבדל המהותי בין שני חיבורי הרמב"ם, ובכך גם מיישב את התמיהה ששאל לעיל בפרק החמישי. המשנה-תורה הוא ספר המיוסד כל-כולו על מצוות התורה, לבארם ולפרטם לכל דיניהם, לכן אין חלק ממטרתו לבאר את עיקריה האמונה, אלא רק כדרך אגב. ראייה לדבר היא הכותרת של הרמב"ם 'הלכות יסודי התורה' ולא 'הלכות כל יסודי התורה'. ואכן, הלכות אלו כוללות רק את העיקרים שהם גם מצוות:

הפרק התשעה עשר – בהיתר שלשה ספקות אחרים

...הרב הגדול בפירוש-המשנה הביא זכרון העיקרים אשר ראוי כל בעל דת להודיע – מי הוא אשר יקרא בן "ישראל שיש לו חלק לעולם הבא", ומי אלה הכופרים "שאינן להם חלק לעולם הבא ולא יקראו בשם ישראל". ולזה כתב שהם בתחילת העיקרים, זה לשונו: "וממה שצריך לזכרו בכאן, והוא מקום ראוי לבארו בו שעיקרי תורתנו ויסודותיה הם י"ג וכו'", הנה באר שאותו המקום היה הראוי והנאות לבאר בו עיקרי הדת – מאשר הם עיקרים. אמנם בספר משנה-תורה, היד הגדולה אשר עשה הרב, לא היתה כוונתו כי אם לבאר המצות אשר בספר תורת האלקים, וכמו שבארו בפתיחת פירושו.

ולכן מנה בתחלה המצוות כולם, אחת לאחת למצוא חשבון, ואחרי מנינם עשה חלוקת חיבורו לספריו והלכותיו ורשם המצוות אשר יבואו בהם, כי זה היה התכלית המכוון שמה. ולכן אמר במפתח הספר: "הלכות יסודי התורה יש בכללם עשר מצוות... ובאור כל המצוות האלו בפרקים האלה". הנה התבאר מדבריו שאין הכוונה הראשונה בהלכות האלה כי אם ביאור המצוות – לא ביאור העיקרים שכבר התבארו במקום הראוי אליו שהוא פירוש-המשנה.

ואמנם הביא הנה [במשנה-תורה] 'הלכות יסודי התורה' לבאר אותם היסודות שיש בכללם מצוות, ולכן לא אמר "כל יסודי התורה", כי אם בלשון סתמי 'הלכות יסודי התורה'.

שם

"נוכל להליץ בעד הרב הגדול"

לקראת סיום 'ראש אמנה', בפרק האחרון, האברבנאל מביע את דעתו האישית בעניין העיקרים. הוא קובע שיש להאמין בכל דברי התורה, ואין לקבוע בה דבר אחד שהוא יותר עיקר מחבירו. ובעצם זוהי גם דעת הרמב"ם בעצמו! הוא מצטט שוב מדברי הרמב"ם בעיקר השמיני – 'תורה מן השמים' – להראות לכל מתנגדיו ש"תשובתם בצידם". ומינה, מדייק האברבנאל, גם לגבי שאר המצוות:

פרק השלשה ועשרים – בביאור הדעת הנכון בדרוש הזה

...זאת אשיב אל לבי שהתורה האלקית באמונותיה כולה אמת, וכל מצותיה נצטוו מן השמים... כקטן כגדול... וכן כתב הרב הגדול בפירוש-המשנה בזכרון העיקרים בעיר השמיני שהוא תורה מן השמים, וז"ל: "ואין הפרש בין 'ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען'... לבין 'אנכי ה' אלקיך', ו"שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד", הכל מפי הגבורה והכל תורת ה' תמימה טהורה קדושה אמת...".

ואם הדבר כן בענין האמונות שאין ראוי שנגיח עיקרים ויסודות בהם, ככה בענין המצוות אין ראוי שנעשה קצתם עיקריות וגדולות... ואיך נכניס עצמנו בבחינת המצוה, ונבחר קצתם על קצתם. והנה במשנה⁶⁶ אמרו "הוי זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה שאין אתה יודע מתן שכרון של מצות", ואיך אם כן נעשה אנחנו מהם חלוקות, ונגיח מהם במדרגת השרשים, והמם במדרגת הענפים?

שם

אלא שלאור דברים אלו, עולה כאן שאלה נוקבת: אם אכן סובר הרמב"ם שכל אות או מצוה בתורה היא עיקר, מדוע בכלל כתב הרמב"ם את הי"ג עיקרים? על זאת משיב האברבנאל, שהתנהלותו של הרמב"ם נעשתה באופן חינוכי, כדי למשוך את המתחילים בעיון, שלומדים בפירושו למשניות, ששיגו את עיקרי הדברים בקיצור. "ומזאת הבחינה קראם עיקרים ויסודות, כפי מחשבת התלמיד השומע – לא כפי ענין האמת בעצמו". בכך הוא גם מסביר, מדוע לא ציין הרמב"ם כלום מענין העיקרים בחיבורו ההשקפתי הגדול – מורה נבוכים:

וכבר נוכל להליץ בעד הרב הגדול שלא כיון לעשות עיקרים ויסודות במצות התורה, כי הוא לא מנה בכללם שום מצוה מעשית, וגם בענין האמונות לא עשה אותם העיקרים... אבל שהיתה כוונתו להישייר האנשים אשר לא העמיקו בתורה ולא למדו ולא שמשו די צרכם. ולפי שהמה לא יוכלו להקיף ולהשיג כל האמונות והמדעים אשר כללה התורה האלקית בחר הרב מכל האמונות אותם הי"ג אמונות היותר כוללות, כדי ללמד אותם דרך קצרים אותם הדברים... ומזאת הבחינה קראם עיקרים ויסודות כפי מחשבת התלמיד השומע – לא כפי ענין האמת בעצמו.

...ומפני זה לא זכר הרב הגדול העיקרים האלה בספר ה'מורה' אשר הפליג החקירה באמונה, וזכרם בפירוש-המשנה אשר עשה בנערותו למה שהיתה הנחת העיקרים מתייחסת אל ההמון ולמתחילים בלימוד המשניות – לא ליחידים המעמיקים בידיעת האמיתיות אשר להם חיבר ספר ה'מורה'. ואם היה זה דעתנו הנה היתה כוונתו רצויה ומעשיו לשם שמים.

שם

על ידי הסבר חדשני זה, מבקש האברבנאל להסיר את כל התלונות והחיבורים שנתחברו כנגד הרמב"ם בנושא זה, על ידי שני מתנגדיו הגדולים: רבי חסדאי קרקש, ורבי יוסף אלבו:

אמנם הרב חסדאי ובעל ספר העיקרים ואחריהם... לקחו אותם הדברים כפשוטן ונתנו אותם האמונות במדרגת השרשים והיסודות... וזה בעיני טעות ושגיאה רבה היא!

שם

האברבנאל מסיים את ספרו בתהילה לאל, ובשמחת התרת הספיקות⁶⁷:

ובזה הותר הספק כולו ונתחזק דעתי אשר הנחתי בענין העיקרים. והוא מה שרציתי לבאר בזה המאמר. והתלה והשבח לדור ודור – לאל יתעלה ויתברך. אמן ואמן.

תם ונשלם. שבח לאל בורא עולם.

סיום ראש אמנה

ישמח לב כי אין בעולם שמחה כהתרת הספיקות". וכן מובא בשו"ת הרמ"א (סימן ה'): "כמאמר החכם כי לא טעם טעם שמחה מי שלא טעם שמחת ספיקות והתרתם".

67. כדאמרי אינשי: "אין שמחה יותר גדולה מהתרת הספיקות". על מקורו של פתגם זה, ראה דברי המצודות דוד עה"פ: "מאור עינים ישמח לב" (משלי טו:ל): "הארת עינים בדבר המסופק

הקדמת הרמב"ם למסכת אבות: שמונה פרקים

'שמונה פרקים' להרמב"ם עם מפרשים

את ההקדמה הארוכה למסכת אבות, המתפרסת על פני שמונה פרקים (ומכאן שמה 'שמונה פרקים'⁶⁸), הקדיש הרמב"ם לסוגיית מהותו של האדם ועבודתו המוסרית. בהקדמה זו, דן רבינו בהרחבה בתכונות הנפש והשכל של האדם; הדרכים לתיקון המדות; רפואת מחלות הנפש; כוח הבחירה-החופשית; וההבחנה בין 'החסיד המעולה' ו'המושל בנפשו'.

'שמונה פרקים' אלו קבעו להם מקום של חשיבות בין גדולי ישראל⁶⁹, הן בחלק המוסרי שבהם והן בחלק הפילוסופי-עיוני שלהם, שהוא אף שווה לכל נפש (שלא כמו מורה-נבוכים).

ניתן להבחין כי בשמונה-הפרקים מאריך הרמב"ם בכמה סוגיות הנידונות אחר-כך בקיצור במשנה-תורה. הדבר בולט במיוחד בסוגיית ה"דרך המיצוע" הידועה כ'שביל הזהב' המופיעה בקיצור בריש הלכות דעות, כמעט באותו לשון ובאותן דוגמאות. וכן פרק שלישי של שמונה-פרקים, אודות בריאות ומחלות הנפש, מופיע כולו בקיצור במשנה-תורה, בפרק השני מהלכות דעות. כמו כן את סוגיית הבחירה-החופשית, שבה עוסק רבינו בפרק חמישי של הלכות תשובה, היא על פי היסודות שהניח כאן בפרק האחרון של 'שמונה פרקים'.

הקדמה להקדמה: שמונה פרקים מביאים את האדם אל תכליתו!

לרוב חביבותה וחשיבותה של הקדמת הרמב"ם למסכת אבות, ביקשו חכמי-לונל תרגום מיוחד להספר. המשימה הוטלה על המתרגם הגדול של המורה-נבוכים, רבי שמואל ן' תיבון⁷⁰, ממשפחת התיבונים המפורסמת⁷¹, שנענה בחשק רב. בדומה לחיבור העומד לעצמו, שמן הראוי שתהיה לו הקדמה מיוחדת עבורו, כך גם ראה רבי שמואל לערוך הקדמה משלו לתרגום ההקדמה למסכת אבות!

68. במורה-נבוכים מכנה אותם רבינו בשם 'פתיחת אבות' ("כמו שבארנו בפתיחת אבות מפירוש המשנה" – מו"ח נ"ג פל"ה).

69. חשיבותו של החיבור 'שמונה פרקים', זיכתה אותו ביחס מכובד – פירוש של אביו של השל"ה, ותלמיד הרמ"א – רבי אברהם הורוויץ. מהקדמתו לפירוש, ניתן להבין את ערך החיבור בעיני בני דורו, שהוא ספר מידות ומוסר מהמעלה הראשונה. לדבריו, הקדמת הרמב"ם למסכת אבות, היתה נלמדת על ידי בחורי ישיבות ב'בין הזמנים', לכן, הוא ראה לחבר לה פירוש שיקל על התלמידים שאינם מוכשרים בחכמת הפילוסופיה להבינו לבד, מבלי עזרת רב מורה ומדריך, וז"ל: "כי מעתה לא יצטרך הבחור לשמוע הח' פרקים מפי רבו בין הזמנים, כאשר עשה לפנים זה כמה שנים". למעשה כתב

את פירושו פעמיים: בהיותו צעיר, ולאחר מכן כשהזקין, ואז תיקן הרבה מפירושו. הוא מסכם שבסופו של דבר הפירוש בנוי מדברי הרמב"ם ב'מורה' ומפרשיו, וגם מדברי רבי יוסף אלבו בספר העיקרים.

70. בנוסף לעיסוקו המפורסם כמתרגם (ועבודתו המפורסמת על תרגום המורה-נבוכים), רבי שמואל היה גדול בפילוסופיה בזכות עצמו, ומראשי הפילוסופים בזמנו בקהילת פרובנס.

בהקדמתו סוקר רבי שמואל את עניינה של מסכת אבות, ומטעים מדוע בחר הרמב"ם להאריך בה - עד כדי שמונה פרקים. וזאת, לשתי סיבות: א. אין עליה גמרא שתבאר ענייניה. ב. עיסוקה החשוב, במידות ישרות ומעלות שכליות, המדריכות את האדם אל תכליתו:

והרחיב במסכת הזאת המאמר להיות יקרה בענייניה, מפני שהיא מדברת במדות האדם החשובות והישרות, והפחותות והמעוותיות, אשר החשובות והישרות מהן מפנות הדרך, ומסקלות המסילה, העולה אל המעלות השכליות, כמו שאמר החכם⁷²: "שמע עצה וקבל מוסר למען תחכם באחריתך". ובמעלות השכליות ישיג המשיג את ידיעת בוראו... וידיעת השי"ת אין ספק שהיא תכלית האדם...

הקדמת רבי שמואל 'תבון לשמונה פרקים

הקדמה למסכת אבות
הנקרא שמונה פרקים להרמב"ם

הקדמה לרבינו שמואל אבן תבון

אמר שמואל בן יודא אבן תבון, זאת המסכת, דיל מסכת אבות, ידע מסדר ישרות, סדרה בן מסכת עבודת כוכבים ומסכת הרוח, ולא נמצא לה גמרא, והרב הגדול רבינו משה בן הרב רבינו מיימון דיל פירשה בלשון הגרי בכלל פירושו למשנה שהיא סדרה שפירשה כולה בלשון הורא, והרחיב במסכתא הזאת המאמר, ליהנותה יקרה בעניינה מפני שהיא מדברת במדות האדם החשובות והישרות, והמעוותיות, אשר החשובות והישרות מהן מפנות הדרך, ומסקלות המסילה, העולה אל המעלות השכליות, כמו שאמר החכם⁷²: "שמע עצה וקבל מוסר למען תחכם באחריתך". ובמעלות השכליות ישיג המשיג את ידיעת בוראו כמו שאמר החכם

הרב אברהם
המלומד והפוסק, ובמסכת אבות, ידע מסדר ישרות, סדרה בן מסכת עבודת כוכבים ומסכת הרוח, ולא נמצא לה גמרא, והרב הגדול רבינו משה בן הרב רבינו מיימון דיל פירשה בלשון הגרי בכלל פירושו למשנה שהיא סדרה שפירשה כולה בלשון הורא, והרחיב במסכתא הזאת המאמר, ליהנותה יקרה בעניינה מפני שהיא מדברת במדות האדם החשובות והישרות, והמעוותיות, אשר החשובות והישרות מהן מפנות הדרך, ומסקלות המסילה, העולה אל המעלות השכליות, כמו שאמר החכם⁷²: "שמע עצה וקבל מוסר למען תחכם באחריתך". ובמעלות השכליות ישיג המשיג את ידיעת בוראו כמו שאמר החכם

הרב אברהם
המלומד והפוסק, ובמסכת אבות, ידע מסדר ישרות, סדרה בן מסכת עבודת כוכבים ומסכת הרוח, ולא נמצא לה גמרא, והרב הגדול רבינו משה בן הרב רבינו מיימון דיל פירשה בלשון הגרי בכלל פירושו למשנה שהיא סדרה שפירשה כולה בלשון הורא, והרחיב במסכתא הזאת המאמר, ליהנותה יקרה בעניינה מפני שהיא מדברת במדות האדם החשובות והישרות, והמעוותיות, אשר החשובות והישרות מהן מפנות הדרך, ומסקלות המסילה, העולה אל המעלות השכליות, כמו שאמר החכם⁷²: "שמע עצה וקבל מוסר למען תחכם באחריתך". ובמעלות השכליות ישיג המשיג את ידיעת בוראו כמו שאמר החכם

עמוד מתוך הקדמת המתרגם, ר"ש 'תבון, לשמונה פרקים.
ניתן לראות את הערכתם של המפרשים למתרגם, עד כדי כך שהחליטו לפרש את הקדמתו

פירוש גם על הקדמתו של ר"ש 'תבון לשמונה פרקים'. עדות לרמה הגבוהה שלו בתחום זה, מצאנו גם לאחד מגדולי פרשני המקרא פרוכונס, רבי דוד קמחי, הרד"ק, שנקשר מאד אליו, וכך התוודעה בפני רבי יהודה בן אלפכארי: "...כי מעת אשר נאסף אל אבותינו אחינו החכם ר' שמואל אבן תבון ז"ל, לא מצאתי עם מי אדבר בזה", וכוונתו "בזה" היא לענייני פילוסופיה ומדע. (נדפס באגרות ושאלות ותשובות הרמב"ם, ווארשא, תרל"ז, עמ' כ). מכל האמור, אין להתפלא מדוע חכמי פרוכונס החליטו לבקש דווקא ממנו לתרגם את הקטעים בפירוש-המשניות שבהם יש ריכוז של עיסוק בענייני מחשבה, כמו ההקדמה למסכת אבות, ופירוש פרק 'חלק' במסכת סנהדרין, שבו קבע הרמב"ם את י"ג עיקרי האמונה.

הוא חיבר כמה ספרים בפילוסופיה היהודית. הוא גם חידש כמה דברים בתחום זה, ולא היסס לעיתים לסטות מדרכו של הרמב"ם. בזמנו, פנו אליו חכמים בשאלותיהם בנושאים פילוסופיים שונים, וכך מפורש בספרו 'מאמר יקו המים' כתוב רבי שמואל בהקדמתו: "אמר שמואל בר' יהודה בן תבון הספרדי זצ"ל: שאל ממני אחד מן החברים המשכילים המבקשים למצוא דברי חפץ - 'מה יאמרו הפילוסופים במים היסודיים שאינם מקיפים כל הארץ...?'. ההערכה לה זכה רבי שמואל, לא נודעה רק בדורו, אלא גם בדורות הבאים. וכפי שמואל לעיל בהערה 69, ובציורו שבפנים, אבי השל"ה מצא לנכון לכתוב

מבין הדברים ניכר, כי העיסוק במסכת זו, עורר את רבי שמואל לשלב ביאור משלו לפסוק ממשלי הקשור בידיעת ה', אפילו בניגוד לדעתו של הרמב"ם במורה-נבוכים:

אמר הנביא ע"ה⁷³: "כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי, כי אני ה' עושה חסד ומשפט וצדקה בארץ, כי באלה חפצתי נאום ה'". ואע"פ שהרב ז"ל פירש זה הפסוק פירוש טוב בפרק נ"ד מן חלק השלישי מספר מורה-הנבוכים, וחיידש לנו בו חידוש גדול... יש בפירוש קצת מלותיו דרך אחרת... יש לי בהן חידוש, אין ספק אצלי בטובו ואמיתותו!

שם

את הקדמתו הוא מסיים בסיכום מטרתו של רבינו הרמב"ם ב'שמונה פרקים', עד שלרוב חשיבותם ביקשו ממנו חכמי-לוניל לתרגם את ההקדמה הזו:

ומפני שחכמי המחקר חברו ספרים במדות האדם, והאריכו לדבר בהן ולהודיע, איך אפשר לאדם להרגיל עצמו במדות הטובות עד שתשובנה קנין חזקה ותהינה קבועות בנפשו, ואיך יוכל בעל מדות מעוותות לתקן המעוות בהן, ראה הרב ז"ל (=הרמב"ם), להקדים לזאת המסכת פרקים, יזכור מהם בקצרה הצריך מן הענינים, אשר האריכו בהם חכמי המחקר, כמו שזכר בפתחתו.

וכאשר ראו חכמי לוניל עיר מולדתי פירוש זאת המסכת והפרקים אשר הקדים הרב בבאור ענינים, בקשו ממני להעתיקם להם כאשר עשו במאמר מורה-הנבוכים, וזה החלי להעתיקם.

שם

"קבל את האמת ממי שאמרו"

בהקדמתו לשמונה-פרקים מתנצל הרמב"ם על כך שהוא מרבה להביא מדברי הפילוסופים שאינם מבני ברית⁷⁴, ואגב הדברים הוא טובע פתגם שהופך ברבות הימים למפורסם מאוד: "קבל האמת ממי שאמרו", כלומר, עלינו לשפוט כל דבר לגופו – האם הוא אמת או לאו, ואין לפסול רעיון רק בגלל "מי שאמרו"⁷⁵:

את פני שלמה לשמע את חכמתו, וכל אחד מהם כשהיה שומע דבר ממנו או בשמו היה כותבו בלשונם, כמו שהוא מנהג כל אומה להעתיק מה שתמצא מהחכמות בלשון אחרת ללשונה, כמו שעשה [שעשן] היונים שהעתיקו כל ספרי החכמות ללשונם... ואי אפשר שלא חבר שלמה ע"ה ספרים בחכמת הטבע והאלהות, אלא שאלו הספרים אבדו בגלות... וב'קהלת' רמז רמזים רבים בחכמת הטבע, וב'משלי' בחכמת האלקות, וכן ב'שיר השירים'. והמבינים זה מעטים מאד,^ל עכ"ל.

ואכן, מצינו דברים דומים בכתבי הרמב"ם, וכמו בהלכות קדוש החודש (פי"ז הכ"ד): "אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו" (ראה בהערה הבאה). וכן במורה-נבוכים (ח"ב סוף פי"א): "אומתנו אומה חכמה שלימה... אך כאשר רשעי אנשי האומות הסכלות, איבדו את מעלותינו הטובות והשמידו את דברי החכמה שלנו ואת יצירותינו, והמיתו את חכמינו... וכאשר גדלנו על מנהג דעות הסכלים שבו אלו הדעות הפילוסופיות כאילו הם זרים מתורתנו... ואין הדבר כן". (ושם מפרש רבי שם-טוב: "כל הנמצא לחכמי פילוסופים... נמצא לחכמינו. ובראשונה נמצאו לנביאינו, אחר שקיבלוה ממש רבינו ע"ה, אדון הנביאים, והוא היה אב לחכמים").

תיאור דומה למה שכתב בספר-המעלות נמצא בספר כוזרי של רבי יהודה הלוי (מאמר א פסקא סג), וז"ל: "אמר החבר: הפילוסופים אין להאשים אותם, מפני שהם עם לא נחלו חכמה ולא תורה, מפני שהם יוונים, ויוון מבני ית השוכנים בצפון, והחכמה שהיא ירושה מאדם, והיא החכמה המוחזקת בכח אלהי, איננה כי אם בזרע שם שהוא סגולת נח, לא

71. אודות רבי שמואל נ' תיבון ומשפחת התיבונים ראה לעיל פרק שישי.

72. משלי יט:כ.

73. ירמיה ט:כג.

74. רעיונות בשמם של הפילוסופים הללו מובאים גם בשאר חיבוריו של רבינו, בפרט במורה-נבוכים, ואפילו במשנה-תורה (ראה למשל בהלכות קידוש החודש פי"ז הכ"ג, המובא להלן בהערות הבאות).

75. רבי שם טוב נ' פליקרא (הוא כתב פירוש למורה-נבוכים בשם 'מורה-המורה') מנסח זאת כך (בהקדמה לחיבורו 'ספר המעלות'): "אין מביטים על האומר אלא על המאמר". הוא אף מציע חידוש מקורי לטיהורם של הרעיונות מבית מדרשם של הפילוסופים הנכריים, וכותב כי מקור הרעיונות הפילוסופיים הוא יהודי!

מכיוון שספר-המעלות איננו מצוי, נצטט את דבריו:

"ובדברי הפילוסופים הצרופים באש השכל... כולם דעות משיגי האמת על אמתתם... ראוי לקבל האמת מכל אדם אפילו שיהיה פחות ממנו או מעם אחר... ואין ראוי להביט אל האומר אלא על המאמר... ועל זה רמזו חז"ל באמרם (חגיגה טו, ב): "רבי מאיר רימון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק".

...ואני חושב, והוא האמת, כי הפילוסופים הקדמונים מאד, קבלו הפילוסופיא משם ועבר, ואברהם איבנו ע"ה, ושאר האבות, וכל שכן משלמה המלך ע"ה, ומהחכמים שהיו בדורו. ידוע הוא כי בימי שלמה ע"ה היו באים מארבע פינות העולם לשמוע חכמתו, כמו שאמר (מלכים א':) "וכל הארץ מבקשים

ודע, כי הדברים אשר אומר אותם באלו הפרקים, ובמה שיבוא מן הפירוש, אינם ענינים שחידשתים אני מעצמי, ולא פירושים שאני המצאתים, אלא הם ענינים מלוקטים מדברי החכמים במדרשות ובתלמוד וזולתו מחיבוריהם, וגם מדברי הפילוסופים הראשונים והאחרונים, ומחיבורי הרבה בני אדם. וקבל האמת ממי שאמרו.⁷⁶

ואפשר שאביא לפעמים ענין שלם שהוא לשון איזה ספר מפורסם [מבעלי הפילוסופים הנ"ל] אין בכל זה רוע... ואף על פי שלא אזכיר "אמר פלוני", לפי שזה אריכות שאין בה תועלת. ואולי [ע"י הזכרת שם בעל המאמר] אגרום שיכנס בלב מי שאינו מקובל עליו שם אותו אדם⁷⁷, שאותו הדבר נפסד... כי מטרתי שתושג התועלת לקורא ולבאר הענינים הכמוסים במסכתא זו.

והנני מתחיל עתה בזכירת הפרקים אשר ראיתי להקדימם הנה לפי כוונתי, והם 'שמונה פרקים'. הקדמת הרמב"ם לשמונה-פרקים

ומכאן נעבור לסקירה כללית על כל אחד מה'שמונה פרקים'.

פרק ראשון: מבנה הנפש

בפרק הראשון מברר רבינו ממה מורכבת נפש האדם, ומביא שיטות שונות בנושא. את הצורך להבין את מבנה הנפש, מנמק הרמב"ם באמרו כי כשם שהתנאי הראשון לרופא הגופות הוא ידיעת מבנה גוף האדם, כך התנאי הראשון לרפואת הנפש היא ידיעת מבנה הנפש.

ואתה יודע, שתיקון המידות אמנם הוא ריפוי הנפש וכוחותיה. וכמו שהרופא אשר ירפא הגופות, צריך שידע תחילה הגוף אשר ירפאהו בכללו, וחלקי הגוף מה הם, רצוני לומר: גוף האדם, וצריך שידע אלו דברים יחלוהו, וירוחק מהם, ואלו דברים יבריאנהו, ויכוון אליהם - כן אשר ירפא הנפש וירצה לתקן המדות, צריך שידע נפש האדם בכללה ובחלקיה, ומה יחלה אותה, ומה יבריאנה.

שמונה פרקים, פרק א

מסקנתו העיקרית של הרמב"ם היא ש"נפש האדם אחת היא", אלא שיש בה כמה חלקים.

פרק שני: היכן מקומן של המצוות?

בפרק השני מגדיר רבינו בצורה ברורה באיזה חלקים של הנפש שייכות 'עבירות' ו'מצוות'. וכך הוא קובע: באותם חלקים בנפש שיש לאדם שליטה מוחלטת - היכולת לאכול, לדבר, לעשות, וכיו"ב - שם שייכת מצוה ועבירה. אבל באותם חלקים שאין לו שום שליטה, כמו בכלי ההזנה של הגוף או ביכולת לדמיין ולחשוב - שם לא שייך לקבוע מה מותר ומה אסור. הרמב"ם נעזר בפעולת השינה, כאמצעי להבחין על איזה כוחות האדם יש לו שליטה, ועל איזה אין לו:

הלא תראה כי שני אלו החלקים, רצוני לומר: הזן והמדמה, יפעלו בעת השינה, מה שאין כן בשאר כוחות הנפש.

שמונה פרקים, פרק ב

הדברים בראיות ברורות הם, שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחברו אותו נביאים בין שחיברו אותם גויים, שכל דבר שנתגלה טעמו, ונודעה אמתתו בראיות שאין בהם דופי אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו אלא על הראייה שנתגלתה והטעם שנודע.

77. בדרך כלל נמנע הרמב"ם בפירוש המשניות מלהזכיר את הפילוסופים בשמם (חוץ ממקום אחד במסכת אבות פ"א מ"ו: "ומה טוב מאמר אריסטו: החבר - אחר שהוא אתה"). לעומת זאת במורה-נבוכים מזכיר את אריסטו, אפלטון ועוד.

פסקה החכמה ולא תפסוק מן הסגולה ההיא מאדם. ולא היתה החכמה ביוון, אלא מעת שגברו ונעתקה החכמה אליהם מפרס ואל פרס מכשדים, וקמו בהם הפילוסופים המפורסמים בימיים ההם, לא קודם לכן ולא לאחר מכן. ומעת ששבה המלכות לרומיים לא קם בהם פילוסוף מפורסם.

76. נימוק זה כותב רבינו בהלכות קידוש החודש (פי"ז הכ"ד): "וטעם כל אלו החשבונות... היא חכמת התקופות והגימטריות שחיברו בה חכמי יוון ספרים הרבה, והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים. אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו. ומאחר שכל אלו

בקשר לחלק השכלי, הרמב"ם מודה שיש מקום להסתפק אם שייכת בו 'מצוה' או 'עבירה', וכלשונו "יש בו מבוכה". אך לבסוף מגיע למסקנה – "אני אומר שיש בזה הכוח גם-כן מצוה ועבירה" – בהשקפות נכונות ואמונה אמיתית, כפי שהארכנו לתאר לעיל את דעתו בענין י"ג העיקרים.

פרק שלישי: בריאות ומחלות נפשיות

בפרק שלישי מצביע רבינו על המחלות האפשריות בנפש האדם, כשעיקרם הוא חוסר היכולת להבחין בין טוב לרע, בין נאה למגונה, וההליכה אחרי שרירות הלב. מטרת הפרק הזה היא, כדברי רבינו, לאפשר לאדם למצוא את המחלה ולדעת שיש אפשרות לרפא אותה באמצעות "החכמים שהם רופאי הנפשות".

אמרו הקדמונים: לנפש בריאות וחולי, כמו שלגוף בריאות וחולי.

...וכמו שחולי הגופניים, כשידעו חלים ולא ידעו מלאכת הרפואות, ישאלו הרופאים ויודיעום מה שצריך לעשותו... ויכריחום לקחת דברים הנמאסים והמרים עד שיבראו גופותם, וישבו לבחור בטוב ולמאוס ברע – כן חולי הנפשות, צריך להם שיאלו החכמים שהם רופאי הנפשות, ויזהירו מן הרעות ההן אשר יחשבו בהן שהן טובות, וירפאו אותם במלאכה אשר ירפאו בה מדות הנפש.

שמונה פרקים, פרק ג

פרק רביעי: שביל הזהב

פרק זה, הארוך ביותר מבין שמונת הפרקים, הוא המשך והשלמה לפרק הקודם, ובעצם הוא מהווה את יסוד היסודות לתורת רפואת הנפש מבית מדרשו של הרמב"ם.

רבינו מבאר שבדרכי ההנהגה ישנם שלשה שבילים: שני שבילים קיצוניים ושביל האמצע.

הנה הדוגמאות שמביא הרמב"ם:

קיצוניות	אמצע	קיצוניות
העדר ההרגשה	הזהירות	רוב התאוה
פיזור	נדיבות	כילות (קמצנות)
רוך לבב	אומץ הלב	מסירה לסכנות
נבלה ⁸⁰	סלסול ⁷⁹	התנשאות ⁷⁸
שפלות רוח	ענווה	גאווה
רכות הטבע ⁸²	נחת	קטרוג וקנטרנות ⁸¹
עצלות	הסתפקות	אהבת הממון
העדר הרגשת חרפה ובז	סבלנות	כעס
ביישנות ⁸³	בושת פנים	עזות

82. "מי שהוא בלא דבור ובלא מעשה לכבודות טבעו וקור מזגו".

83. כך תירגם נ' תיבון, והסביר בהערה: "נראה לי מדברי רבותינו, זכרונם לברכה, שה'ביישן' הוא אצלם מי שיש לו רוב בושת; ו'בושת פנים' היא הממוצע. ממאמרם "לא הביישן למד" (אבות פ"ב מ"ה), ולא אמרו "אין בושת פנים למד"; ואמרו "בושת-פנים לגן-עדן" (שם, פ"ה מ"כ) ולא אמרו "הביישן".

78. "שיתכבד אדם יותר מהראוי לו".

79. "ופירוש סלסול הוא מי שמתכבד כראוי ולא מתנבל בדבר".

80. "והנבלה ידועה – והוא שיעשה אדם מעשים בלתי הגונים שיש בהם פחיתות הרבה וחרפה".

81. "הקטרוג שיבוא מחידוד טבעו וחוס מזגו".

הדרך הראויה שמציע כאן הרמב"ם (וחוזר עליה בקיצור גם בפרק ראשון של הלכות דעות⁸⁴) היא הדרך האמצעית, הידועה בשם 'שביל הזהב'⁸⁵.

והרמב"ם מלמדנו כי מי שנטה והלך לאחד הצדדים הקיצוניים, עליו להרגיל את עצמו בקיצוניות שכנגד עד שיחזור לקו האמצעי. אמנם, אין הדברים פשוטים, שכן ישנם מידות שקל יותר לקנות ממידות אחרות, ויש להתייעץ ולחשוב היטב כמה זמן לנהוג בכל מידה כדי להגיע למידה האמצעית.

פרק חמישי: תכלית הכל!

אם הפרקים הקודמים עסקו בתורת הנפש – הרי שבפרק הזה עובר הרמב"ם אל התכלית: עבודת ה' וידיעת ה'. ואלו הדברים הברורים שבהם הוא פותח את הפרק:

צריך האדם שישעבד כוחות נפשו כולם לפי הדעת, כפי מה שהקדמנו בפרק שלפני זה. וישם לנגד עיניו תכלית אחת והיא: השגת השם יתברך, כפי יכולת האדם לדעתו. ויהיו מעשיו כולם, תנועותיו ומנוחותיו וכל אמרי פיו מביאים אל התכלית הזאת, עד שלא יהיה במעשיו שום מעשה לבטלה, רצוני לומר: מעשה שלא יביא אל התכלית הזאת.

שמונה פרקים, פרק ה

בפרק עצמו – שיש לו דמיון רב לפרק השלישי מהלכות דעות – מאריך רבינו לבאר את מאמר חז"ל "וכל מעשיך יהיו לשם שמים", ומפרש כיצד ניתן וראוי להשתמש בכל הכוחות והחושים אך ורק לעבודת השם, וכיצד האדם צריך לשים את עבודת השם לנגד עיניו תמיד. הרמב"ם מתפעל מאד ממאמר זה, עד כדי כך שהוא סובר "שנאמר בכח אלוהי בלא ספק":

וכבר כללו החכמים ע"ה זה הענין כולו בקצר שבאמרים, והקיפו הענין הקפה שלימה עד מאד, עד שאתה, אם תבחן קוצר אותן המילים, איך הביעו זה הענין הגדול והעצום אשר כבר חברו בו חיבורים ולא הכילוהו - **תדע שנאמר בכח אלוהי בלא ספק.**

והוא מאמרם בצואותיהם במסכת זאת: "וכל מעשיך יהיו לשם שמים".

שם

פרק שישי: המושל בנפשו והחסיד המעולה

בפרק השישי דן הרמב"ם בשאלה הפילוסופית מעלתו של מי גדולה יותר: המושל בנפשו, או החסיד המעולה הנמשך לעבודת הבורא בטבעו, בלי מאבקים נפשיים?

הרמב"ם מתייחס לסתירה הקיימת לכאורה בין קביעת הפילוסופים הסוברים שהנמשך בטבעו לעשיית טוב הוא המעולה והמשובח, לבין הקביעה שניתן להבין מדברי חז"ל, שה"כובש את יצרו" גדול ממי שנמשך אל הטוב בטבעו.

מתוך בירור הדברים קובע רבינו, כי יש הבדל בנידון זה בין המצוות המוגדרות כ'חוקים' לאלו שהם בגדר 'משפטים': 'משפטים' שהם המצוות המובנות בשכל, כאיסור גניבה וגזילה, ראוי לו לאדם להתרחק מהן בטבעו. לא כן 'חוקים' וגזירות, כשעטנז וטריפות, שמעלת האדם העושה אותם היא דווקא כאשר הוא מקיים אותם מתוך כפייה של הנטיות הטבעיות, ומלחמה פנימית.

אמרו הפילוסופים שהכובש את יצרו ואף על פי שהוא עושה מעשים נעלים... אבל החסיד המעולה הרי הוא... יעשה הטובות, ו[לא רק שאין לו מלחמה עם יצרו, אלא] הוא מתאוה ומשתוקק להן!

הדרך הזו, ומטעים שזה הסיבה שנאמר עליה: "משפטים צדיקים" ותורה "תמימה", וזה לשונו: "כך הדבר בתורה הזו כמו שביאר את איזונה. ואמר "חוקים ומשפטים צדיקים", וכבר ידעת כי עניין צדיקים מאוזנים. לפי שהם עבודות שאין בהם טורח ולא גירעון כנזירים והמתבודדים בהרים ודומיהם, ולא יתור המביא לידי תאוותנות וזללנות עד שתגרע שלמות האדם... ולפיכך נאמר בה תורת ה' תמימה".

84. על הקשר ההדוק בין הלכות דעות לפרק זה בשמונה-פרקים יעידו דבריו של ה'לחם משנה' בהלכות דעות, אחרי שטרח לבאר באריכות את שיטת רבינו שם: "אחרי שכתבתי כל זה ראיתי להרמב"ם שכתב בהקדמתו ממסכת אבות פ"ד ששם יתבאר כל פרק זה" (לחם משנה, הלכות דעות, פ"א ה"ד).

85. במורה נבוכים ח"ב פל"ט מייחס הרמב"ם לתורה את

ובהסכמה מן הפילוסופים, שה'חסיד המעולה' יותר טוב ויותר שלם מן ה'מושל בנפשו'.

...וכאשר חקרנו אחר דברי החכמים בזה הענין, מצאנו להם, שהמתאוה לעבירות ומשתוקק להן – יותר טוב ויותר שלם מאשר לא יתאוה להן... ואמרו...⁸⁶: "רבן שמעון בן גמליאל אומר, לא יאמר אדם אי אפשי לאכול בשר בחלב, אי אפשי ללבוש שעטנז, אי אפשי לבוא על הערוה, אלא אפשי, ומה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי".

ולפי המובן מפשטי שני המאמרים [של דברי חז"ל והפילוסופים] בתחילת המחשבה, הרי שני המאמרים סותרים זה את זה. ואין הדבר כן, אלא שניהם אמת, ואין מחלוקת ביניהם כלל, והוא:

הפילוסופים הן אשר אמרו שמי שלא יתאוה להן יותר טוב ממי שיתאוה להן וימשול בנפשו מהן. והם הדברים המפורסמים אצל בני האדם כולם שהם רעות, כשפיכות דמים, וגניבה, וגזל, והונאה, ולהזיק למי שלא הרע לו, ולגמול רע למיטיב לו, וזלזול הורים, וכיוצא באלה. והן המצוות אשר יאמרו עליהן החכמים ע"ה⁸⁷: "דברים שאלמלי לא נכתבו ראויים היו לכותבן", ויקראון קצת חכמינו... המצוות השכליות! ואין ספק כי הנפש אשר תתאוה לדבר מהם ותשתוקק אליו, היא נפש חסרה, וכי הנפש המעולה לא תתאוה לדבר מאלה הרעות כלל.

...אבל הדברים אשר אמרו החכמים שהמושל בנפשו מהם יותר טוב ושכרו יותר גדול – הן המצוות השמעיות⁸⁸, וזה נכון, כי אלמלא התורה לא היו רעות כלל... ומפני זה אמרו שצריך האדם שיניח נפשו אוהבת אותן ולא יהיה לו מונע מהן רק התורה⁸⁹... [והן כמו מצוות] בשר בחלב ולבישת שעטנז. ואלו המצוות וכיוצא בהן, הן אשר קראן השי"ת "חוקות".

לסיום מביע הרמב"ם את ההתפעלות שלו על חידושו:

וזה חידוש נפלא בהעמיד שני המאמרים!

שמונה פרקים, פרק ו

פרק שביעי: תורת הנבואה

בתחילת השמונה-פרקים עסק הרמב"ם בתורת הנפש, ובפרק השישי בעבודת הבורא, וכאן בפרק השביעי עובר רבינו לדרכי הנבואה. הוא מבאר מה הם ה'אספקלריות' שדרכם 'ראו' הנביאים את בורא-העולם, ומהו המיוחד בנבואת משה רבינו.

רבינו כורך את ענייני הנבואה ודרכיה עם עבודת המידות, הוא קובע כי הנביא צריך להיות מושלם במעלות השכליות, ורוב המעלות המידותיות. בדרך זו הרמב"ם מסביר את מאמר חז"ל המפורסם "אין הנבואה שורה אלא על חכם גיבור ועשיר":

ודע, כי כל נביא לא יתנבא אלא אחר שייקנו לו המעלות השכליות כולן, ורוב מעלות המידות והחזקות שבהן, והוא אומרם⁹⁰: "אין הנבואה שורה אלא על חכם גיבור ועשיר". אמנם 'חכם' הוא כולל המעלות השכליות בלא ספק.

'ועשיר' היא ממעלות המידות, רצוני לומר: ההסתפקות, לפי שהם יקראו המסתפק בחלקו 'עשיר', והוא אומרם בגדר העשיר⁹¹: "אי זה הוא עשיר? השמח בחלקו", כלומר שהוא מסתפק במה שהמציא לו הזמן, ואינו מצטער על מה שלא המציא לו. וכן 'גיבור' היא גם כן ממעלות המידות, רצוני לומר, שהוא ינהיג כוחותיו לפי הדעת, כמו שבארנו בפרק החמישי, והוא אומרם⁹²: "אי זה הוא גבור? הכובש את יצרו".

שמונה פרקים, פרק ז

89. ואם כן אין שום מעלה במי שאין לו תאוה לבשר בחלב שעטנז וכדומה. אדרבה, יותר יש לשבח את מי שיש לו משיכה לאותן הרעות "ואין לו מונע מהן רק התורה".

90. שבת צב, א.

91. אבות, פ"ד מ"א.

92. שם.

86. תורת כהנים, ויקרא כ:כו.

87. יומא סז, ב.

88. פירושו: המצוות אשר שמעו אבותינו על הר סיני, ולולא זאת לא היו השכל המעשי והרגש המוסרי מחייבים אותם. ובעל 'חסד אברהם' (רבי אברהם הורביץ, אביו של בעל השל"ה) מפרש: 'שמעיות' – שצריכים להשמיע אותן, לפי שאינן תלויות בסברות האדם.

הרמב"ם מוסיף לבאר, כי ככל שהנביא מצליח לברר ולזכך יותר את מידותיו ואת דעותיו – כך הוא זוכה להתגלות נעלית יותר. וזה הוא הנמשל אצל חכמים, כי הוא משיג על ידי מספר "מחיצות", ולמשה רבינו לא נותרה אלא מחיצה אחת:

...ואלו המידות וכיוצא בהן – הן מחיצות הנביאים, עליהם השלום. ומי שהיו לו מהם שתי מידות או שלוש בלתי ממוצעות, כמו שבארנו בפרק הרביעי, נאמר בו שהוא רואה את ה' מאחורי שתי מחיצות או שלוש.

...וכאשר ידע משה רבנו, שלא נשארה לו מחיצה שלא קרעה, ושכבר נשלמו בו מעלות המידות כולן והמעלות השכליות כולן – ביקש להשיג ה' על אמיתת מציאותו... הנה לא נשארה בינו ובין השגת ה' על אמיתת מציאותו אלא מחיצה אחת בהירה, והוא השכל האנושי הבלתי נבדל. שם

פרק שמיני: ידיעה ובחירה

הפרק האחרון משמונת פרקי ההקדמה לפרקי אבות עוסק במגוון נושאים, והוא סיכום למה שהתבאר עד כה. בפרק זה מבאר רבינו כי טבע האדם בלידתו הוא כנייר חלק, ורק האדם עצמו וסביבתו יוצרים את המידות הטובות והלא-טובות שלו.

כאן הוא מנסח ביאור ארוך לשאלה הידועה של 'ידיעה ובחירה', ובפרק החמישי מהלכות תשובה במשנה-תורה הוא חוזר על זה בקיצור.

הפרק השמיני עוסק גם בסוגיית ההשגחה העליונה. מן המפורסמות היא תשובתו הידועה בפרק זה מדוע נענשו המצרים על שיעבוד בני ישראל, אחרי שגזרה ההשגחה "ועבדום ועינו אותם":

מה שנאמר לאברהם: "ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה"⁹³, אמרו: הלוא תראה שגזר על המצריים שיחמסו זרע אברהם – ולמה ענשם, הלוא בהכרח, בגזירת השם יתברך יתעלה השתעבדו בהם, כמו שגזר עליהם?

והתשובה לאלו: שזה הענין דומה כאילו אמר השם יתברך, שהנולדים לעתיד יהיה מהם מורד, ועובד, וחסיד, ורע – וזה אמיתי. ולא מפני זה המאמר התחייב פלוני הרע להיות רע; ולא פלוני הצדיק להיות צדיק על כל פנים. אבל כל מי שירצה מהם להיות רע – יהיה בבחירתו; ואילו היה רוצה להיות צדיק – היה יכול, ואין מונע לו...

וכן כל איש ואיש מן המצריים אשר חמסו וענו אותם, היה בבחירתו שלא יחמסם, אילו היה רוצה, כי לא נגזר על האיש בפרט שיחמסם.

שמונה פרקים, פרק ח

הקדמת הרמב"ם לסדר קדשים: "ואין שואל ואין דורש!"

ידועים הם דברי חז"ל, שהדברים שקשה ביותר לשמור עליהם הם דווקא ה"דברים שאדם דש בעקביו"⁹⁴. ואכן, דווקא פסוקים ידועים ופשוטים שחוזרים עליהם כל שנה, נהפכים לשגרה, ול"מצוות אנשים מלומדה". רבינו מדגיש דבר זה בהקדמתו לסדר קדשים, העוסקת בקרבנות, בסגנון שמזכיר תוכחה – "עניין הקרבנות כבר אבד בעוונותינו הרבים!" הרמב"ם מיצר על כך, שאפילו תלמידי חכמים לא שמים לב לדינים אלו: "עד שנשתוו בו החכם הגדול עם הסכל מן ההמון":

ראיתי לדבר דבר בחלקי הקרבנות... עניין הקרבנות כבר אבד בעוונותינו הרבים, ואין משגיחין בו אלא מעט מבני אדם, ואין זכרו מורגל אצל שום אדם, ואפילו נשא ונתן בו. לפי שאין שום מעשה לקיים ההרגל⁹⁵, ואין שואל ואין דורש ואין מבקש על שום דבר מהן כל עיקר, עד שנשתוו בו החכם הגדול עם הסכל מן ההמון, ורוב התלמידים אינן יודעים מן הקרבנות אפילו מה שנאמר בהם פסוקים רבים!

מהם שקרבנות בעלי החיים קרבין מחמשה מינים מבעלי החיים בלבד, מן הכבשים והבקר והעזים וקטני היונים וגדולי התורים.

וסוגי הקרבנות ארבעה, והם העולה, והחטאת, והאשם, והשלמים ודומיהם, ואין בתורתנו שום קרבן לא קרבן יחיד ולא קרבן צבור זולת אחד מארבעת סוגים אלו או כולם.

הקדמת הרמב"ם לסדר קדשים

הקדמת הרמב"ם לסדר טהרות: "המפתח לפרש בסדר הזה"

מפורסמים הם דברי רבי חנינא: "אם חס ושלום נשתכחה תורה מישראל – מהדרנא ליה (אחזירנה) מפלפולי". סדר-טהרות הוא המקום שבו הניף הרמב"ם את ידו הגדולה, ובהחלט ניתן לומר כי בסדר זה החזיר תורה לישראל בכוח פלפולו.

ארבעת הסדרים הראשונים, העוסקים ברובם בהלכות הקיימות הלכה-למעשה גם בזמן גלות, למד הרמב"ם מאביו, ואביו מרבותיו, לא רק מכתביהם, אלא אפילו בצורה חיה, בדרך של שימוש תלמידי חכמים. לעומת זאת, כאן בסדרים האחרונים – קדשים וטהרות, לא יכול היה הרמב"ם לראות כיצד נוהגים בבית-דינו של אביו, כיוון שבזמן הגלות רוב הדינים הללו אינם נוהגים בפועל.

הוא גם לא יכול היה לעיין בהלכות רב-אלפס, או בחידושי הר"י מיגאש – מאחר שלא כתבו חיבורים העוסקים במסכתות של סדר טהרות⁹⁶. לא נותרה לרבינו ברירה אלא להשיב את התורה הזו לעם ישראל – בפלפול! הוא בעצמו ליקט מאמרי חז"ל, השווה והקשה, פירק ותיק, דימה מילתא למילתא, ויגע בהבנת הסדרים האלו, עד שהצליח לערוך את הפירוש וההקדמה לסדר טהרות.

בהקדמתו הכללית למשנה מזכיר רבינו את הקושי בדבר:

ונמצא מהירושלמי חמשה סדרים שלמים, אבל סדר טהרות לא נמצא עליו תלמוד כלל – לא בבלי ולא ירושלמי אלא מסכת נדה בלבד כמו שאמרנו. אבל אפשר לאדם לפרש אותו הסדר אחרי קושי גדול ויגיעה רבה ולהיעזר בתוספתא והברייתות. וליקוט ההלכות שהובאו ממנו בכל התלמוד, והוצאת כללי המסכתות וענייניהם מאותם ההלכות, כמו שתראה בפירושו לאותו סדר אם ירצה ה'.

הקדמתו הכללית של הרמב"ם לפיה"מ

94. ובסדר קדשים נמצא ברי"ף רק על מסכת חולין, ואת דיני מסכת נידה כלל במסכת שבועות.

97. קלח, ב.

94. ראה דברי רש"י בריש פרשת עקב.

95. כלומר, מאחר וההלכות הללו לא מתקיימות בפועל, קשה לזכרן.

וכעת, כאשר "רצה ה'", והרמב"ם זכה לעמוד על מפתן סדר טהרות, הוא מרחיב בנושא זה, ובהקדמתו לסדר טהרות מבאר שהקושי בלימודו לא התעורר בזמנים האחרונים, אלא כבר האמוראים הראשונים התקשו בלימודו. הקושי היה מצוי אפילו בזמן התנאים ואפילו בתקופת הנביאים!

ואם היו גדולי חכמי משנה ע"ה רואים בהם דברים חמורים, כל שכן אנחנו... וכן מצאנו ראשוני חכמי תלמוד היו מופלאים בעיניהם מקצת פרקים מהם... ובגמרא שבת אמרו⁹⁷: "כשנכנסו רבותינו לכרם ביבנה אמרו עתידה תורה שתשכח מישראל".

...ואתה יודע כי היום בעונותינו שרבו, אם חזרת על ראשי ישיבות ישראל, כל שכן בתי כנסיות, תמצא שיקשה עליהם בענין זה דבר שנאמרו בו מקראות רבים בתורה ובמשנה, ומה שהוא יותר ברור ופשוט מזה.

ואין להתפלא ממצב כזה בזמן הגלות והעדר עניינים אלה מחמת מיעוט העוסקים בהם, וכבר מצאנום בזמן המקדש ובמציאות הנביאים, נסתפקו עניני הטומאה והטהרה.. אפילו לכהנים המשמשים במקדש שהם היותר זקוקים מכל אדם לידיעת הלכות טומאה וטהרה, לפי שרוב הצורך לעניינים אלה אינו אלא לעניין מקדש וקדשיו... הנה נתבאר לך שהדבר עצמו קשה ואפילו בזמנים הקדומים!

הקדמת הרמב"ם לסדר טהרות

כל זה הביא את הרמב"ם לעשות מעשה, ולערוך הקדמה מסודרת וארוכה לכל דיני הטהרות. גם כאן הניף את ידו, והראה את כוחו המופלא בסדר ובארגון, בסגנון ובתמצות. לימוד ההקדמה לסדר טהרות, נותנת ידע נרחב ביותר בכל הסוגיות הקשות הללו, ומסייעת בידי הלומד לקבל מראה כללי בהיר⁹⁸.

"הכללים הללו גדולי הערך... לאחר שיגיעתי בו יגיעה גדולה"

כפי שכתבנו בתחילת הפרק, חשיבות ההקדמה היא גם כדי לדעת כיצד לגשת נכון ללמוד את פירושו למשנה. כאן בהקדמה לסדר טהרות, הדבר בולט מאוד: רבינו מדריך כיצד יש לקרוא וללמוד בה – לא די "בעיון ראשון, ותדמה שכבר השגת משהו", שהרי פרטי הדברים של הנושאים בהקדמה זו הם גדולים וחשובים לאין ערוך משאר הנושאים בפירושו למשנה (כסוכה, לולב, ושבועת-השומרים):

שלא יעלה על דעתך שהדיבור בעניינים אלה כמו הדיבור בסוכה או לולב או בשבועת-השומרים ושבועת-הדיינין, ותביט עליו בעיון ראשון, ותדמה שכבר השגת משהו.

וגם שלא יהא קל בעיניך מה שתשיג מן התועליות כאשר תשיגם, ותחשוב בהם שהם כמו מה שקדם בפירושינו לסדרים הקודמים.

לחיזוק העניין, רבינו אף מעיד על היגיעה העצומה שהשקיע בעריכת הכללים האלו. ומסכם את חשיבותם הגדולה "עד שתהא מפתח אף לרוב ההלכות הקשות שבתלמוד":!

לפי שהכללים הללו גדולי הערך שהסדרתי לך בהקדמה זו, לא הושג שום כלל מהם אלא לאחר שיגיעתי בו יגיעה גדולה בבירורו לכל צדדיו, "ולקטתים אחד מעיר ושנים ממשפחה"⁹⁹ מכל פינות התלמוד ונבכי הברייתות והתוספתות, עד שאספתי מהם הקדמה זו שתהא מפתח לכל מה שאני רוצה לפרש בסדר זה, וכן אף לרוב ההלכות הקשות שבתלמוד... מה שהקדמנו אנחנו במבוא זה הוא מספיק מאוד מאוד וצריך לזכרו...

שם

⁹⁸ אף בספר הבא של רבינו, ספר-המצוות, רבינו משבח את פירושו על סדר טהרות, וז"ל: "וכבר פירשנו זה הסדר בכללו כלומר סדר טהרות, פירוש לא יצטרך עמו לעיין בספר אחר

בשום דבר מעניני טומאה וטהרה" (ספר המצוות, מצות עשה (ח).

⁹⁹ כלשון הפסוק, ירמיהו ג:יד.

קשה לעמוד על גודל העבודה, לכן רבינו מביא משל לאדם שעמל ויגע כדי להשיג הון רב, שרק מי שיגע כמותו יוכל לעמוד על גודל העבודה¹⁰⁰:

ולא ידע באמת ערך התועלת שבו, אלא מי שכבר יגע ימים ונדד שנה לילות בהלכה... ולא נתברר לו כלל לסמוך עליו, ואחר כך יקרא מבוא זה ומה שאחריו, ויהיו לו כל אותם הדברים בנויים על יסודותיהם – הרי אז ידע ערך מה שנעשה כאן.

ואין המשל בזה אלא למי שקבץ פרוטות בעמל ויגיעה במסעות עד שהשיג מהם הון רב שהגיע בו אל חפציו, הרי אם ישיג ממון זה מי שעמל ימים ולא יכל למצוא טרפו הוא ידע את ערכו. וכן אם הגיע לידי אדם נבון ואף על פי שלא עמל, הרי הוא יגיע בו אל מטרתו וידע בראותו מצב בני אדם ערך מה שהיה צריך לעמול אלו לא מצאו.

שם

הדרך לרוח הקודש

כפי שכבר נזכרנו, הרמב"ם הוא לא רק המורה והמלמד דעת והלכה אלא גם המחנך והמדריך הנותן דעת ומוסר. לא לחינם הכתירוהו הראשונים בתואר 'מורה צדק': גם 'מורה' וגם 'צדק' – מחנך בדרכי ישרים. גם כאן, בהקדמתו לסדר טהרות, לא זו בלבד שהרמב"ם פורס את כל כללי הטומאה והטהרה כשולחן הערוך לסעודה, אלא הוא מוסיף ומבקש וממש מתחנך מהקורא, להתייגע ולעסוק בסוגיות הללו וב"המבוא הזה" כי "הן הסולם לרוח הקודש":

והתבונן באמרם¹⁰¹ "עתידה תורה שתשתכח מישראל" על שכחת דיני הטומאה והטהרה. וכן כאשר צוה ה' יתעלה את הנביא לשאול על כך אמר לו "שאל נא את הכהנים תורה", הרי תורה **בסתם הוא הדין בטומאה וטהרה וידיעת משפטיהן.**

וכך אמרו עוד בטומאות וטהרות "הן הן גופי תורה", ומדוע לא? **והן הסולם לרוח הקדש כמו שאמרו טהרה מביאה לידי קדושה וכו'...**

וכל מה שהגדלנו דבר זה הוא כדי **לשדל ולרזז על ידיעת המבוא הזה** וזכירתו תמיד...

שם

100. השווה למכתבו אל חכמי לונז שכתב על המשנה-תורה: 101. שבת קלח, ב. "אנשים גדולים ככם הם ידעו מה שעשיתי".

ארבעה גדולי ישראל בשם רמב"ם

(ושלשה מהם – רבינו משה בן מימון!)

מלבד רבינו משה בן מימון המפורסם, היה עוד גדול אחד בשם זה בדורו של רבינו, ואף הוא, כמו הרמב"ם, מקורדובה. וכך מעיד עליו הרמב"ם בעצמו ב'תשובה' (הלכות תפילין פ"ג ה"ה): "זה שעלה בדעתכם בסדור הפרשיות וקלף שהוא החלק שהשיער דבוק בו, כך היה דעתי מקודם ככם, ותפילין שהיו לי במערב כך היו, וכך כתב אותו שכתב חיבור בתפילין – שמו רבי משה בר מיימון מקורטובא, ואותו חיבור הוא שהטעני והטעה כל אנשי מערב מלפני". הכסף-משנה מביא שם את התשובה ומעיר: "ומ"ש בתשובתו, "וכן כתב אותו שכתב חיבור בתפילין שמו רמב"ם מקורטובא", הוא חכם אחד בן עירו של רבינו, ושמו כשמו וחיבר חיבור בתפילין". אך מסיים שם הכסף-משנה: "או טעות הוא שנפל בתשובה זו", ואכן, יש כתב-יד אחר ששם הגירסא "משה ברבי משה בר' יעקב מקורטובא (נדפס באיגרות הרמב"ם, עמ' תקד).

בנוסף לכך, החיד"א שערך רשימה מפורטת של כל שמות החכמים עד ימיו, בספרו הנודע 'שם הגדולים', פירט לנו על עוד כמה חכמים העונים לשם: 'רמב"ם'. האחד, שחי כמאתיים שנה אחר רבינו. וזה לשונו של החיד"א: "שמעתי מפי המרובין שבעיר פאס (מקום מגוריו של הרמב"ם) היו רוצים הישמעאלים לשרוף ח"ו להרמב"ם על מעשה שהיה... וניצול ע"י השבעות ושמות הקודש. ומספרים נסים וענינים הרבה שאירעו לו באותו פרק. ומקורב שמעתי מפי אדם גדול רב מובהק שנתברר לו בירור גמור שענינים אלו היה בשנת קצ"ח לאלף הששי (1438), ואם כן מוכרח שהוא הרמב"ם אחר. ובעל הנסים הנזכר הוא הרמב"ם אל פאסי... והרמב"ם שחיבר י"ד החזקה קורין אותו הרמב"ם הספרדי".

כמו כן, בחיבורו 'שם הגדולים' במערכת ספרים, הזכיר החיד"א את הספר 'היכל קדש', ושם מביא שמו של חכם נוסף, הנקרא גם הוא משה בר מיימון, שחי כ-300 שנה לאחר הנשר הגדול, אלא שהוא מכונה: "אלבאז". וזה לשון החיד"א: "היכל קדש – פירוש תפלות ע"פ הזוהר ומהר"ם ריקאנטי, חיברו הרב משה בר מיימון המכונה אלבאז. והתחיל לחברו בעיר תרואדנת בשנת של"ה (1575). והיה חיבור זה ביד הרב מהר"ר יעקב ששפורטש אב"ד באמשטרדם. יש לציין שחכם זה הלך בשבילי רבינו הרמב"ם, ואת חיבורו "היכל קדש" פתח בראשי התיבות של שם הוי"ה: "ליסוד ה'חכמה ו'עיקר ה'תבונה", בדומה ללשונו של הרמב"ם בפתיחת ספרו המשנה-תורה.

פרק ח

מפניני הספר: קטעים נבחרים מפירושי המשניות

◆ יש סדר למשנה

דרך הישר של התו"ט: סדר המסכתות לפי קביעת הרמב"ם

◆ ביאור הרמב"ם ל'סדר' ששה סדרי משנה

◆ ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדרי זרעים / מפניני הרמב"ם לסדרי זרעים

מדוע צריך הגמרא להקשות תמיד 'פשיטא!?!' / 'מילון' הרמב"ם לשה סדרי משנה / סוד השמחה ביסורין / חמש ציורים במשנה אחת!

◆ ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדרי מועד / מפניני הרמב"ם לסדרי מועד

מדוע גזר חזקיהו את ספר הרפואות? / חידושי הרמב"ם: "בעזרת השמים נתגלה לנו עניינו" / האם ראה הרמב"ם את פירוש רש"י? / חיבורי הרמב"ם שלא יצאו לאור

◆ ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדרי נשים / מפניני הרמב"ם לסדרי נשים

סדר התרת נדרים: "זהו מה שראינו ועשינו" / פירושים מקוריים, דיוקים ותוספות

◆ ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדרי נזיקין / מפניני הרמב"ם לסדרי נזיקין

חידוש הסמיכה / משה רבינו: "בחר ה' מכל המין האנושי" / "והיסוד השלשה עשר - תחיית המתים וכבר ביארנוהו" / אין פסק-הלכה בדבר שאין בו מעשה / יש קונה עולמו במצוה אחת! / הרמב"ם כתלמיד של אביו / "והודיעני איש מן המומחים בעבודה זרה" / "אם יהיה ענין זה השיר מעלה - צריך לאומר" / אז ישיר משה / "משה רבינו, משיג האמיתות, השלם שבשלמים" / שיטת הרמב"ם: "אל תעשם קרדום לחפור בהם" - כפשוטו!

◆ ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדרי קדשים / מפניני הרמב"ם לסדרי קדשים

"ראיתי לציין כאן צורת המנורה בשלמותה" / מדוע אין משניות לדיני ציצית תפילין ומזוזות? / "תורה צוה לנו משה" / "לא יסור שבט מיהודה" / הקבלה במידות איש מפי איש / "הנקודה הנפלאה" / צורת בית המקדש

◆ ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדרי טהרות / מפניני הרמב"ם לסדרי טהרות

השקפה ומוסר במסכת כלים!: "וכבר חרגנו ממטרתנו" / שיעור בלשון הקודש: "בארנו ענין נפלא!" / "הבלשנים החדשים" / לסיים בטוב: "ה' הצדיק" / סיום ששה סדרי המשנה / "והשלמתי אותו במצרים ואני בן שלשים שנה"

מפניני הספר: קטעים נבחרים מפירוש המשניות

בפרקים הקודמים עסקנו ברקע של פירוש הרמב"ם על המשנה, המבנה של הפירוש, תרגומו מערבית והשפעתו על כלל ישראל עד היום הזה. וכן, כדוגמא לפירוש, וכדי ללמד על הכלל, הבאנו קטע מהפירוש למשנה הראשונה, "מאימתי קורין את שמע בערבית". אך דרכנו בספרנו, 'ספר המבוא' (כאן בפירוש המשניות, וכן בפרקים הבאים על ספר-המצוות, משנה-תורה), להביא דווקא קטעים שהם בגדר 'יוצאים מן הכלל'.

מתוך עיון בקטעים נבחרים אלו, ניתן לקבל תמונה יותר בהירה על המחבר הגדול, רבינו משה בן מימון: הוא מספר על הקבלה שקיבל מאביו ורבותיו¹; על מה שראה ושמע במו עיניו בבית הדין בקורדובה²; הספרים שלמד³ והספרים שהוא עתיד לחבר⁴; וכן הוא מביע את דעתו בנושאים שהשעה צריכה להם⁵.

בנוסף לכך, נראה בעליל את הלמדנות העצומה שלו, ב'נקודה הנפלאה' שהסביר בטוב טעם⁶; מדוע לדעתו היה כל כך חשוב שבני ישראל יחדשו את הסמיכה איש-מפי-איש⁷; כיצד השתדל להבין את ענייני עבודה זרה על בורין⁸; ועל השיר שכתב הרמב"ם כפתיחה לפירושו⁹.

לא זו אף זו. הרמב"ם בפירושו על המשנה קובע: "שדרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בענייני אמונה אבאר משהו... כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות, יותר מכל דבר אחר שאני מלמד"¹⁰.

ואכן, בפירושו על המשנה קיימים פרקי מחשבה ורעיונות העוסקים ביסודות היהדות, כגון בפרק 'חלק' ששם הוא קובע את ה"ג עיקרים שלו, ובהקדמתו למסכת אבות – ה'שמונה פרקים', עוסק בתורת הנפש והבחירה החופשית. בפרק הנוכחי נביא כמה ענייני מחשבה והשקפה מתוך פירוש המשניות, כמו הדרך להיות שמח ביסורין¹¹, הסיבה למעלתה הגבוהה של נבואת משה רבינו¹², ועוד.

למעשה, דברים רבים באמונה והשקפה שנמצאים בפירוש המשניות של הרמב"ם, הם כמעט ולא נמצא בששה-סדרי משנה של רבי יהודה הנשיא.

והשאלה מתבקשת מאליה – מדוע?

אין זה אלא, שבזמנו של רבי יהודה הנשיא היו בני ישראל במדרגה גבוהה – וממילא, נושאים אלו של אמונה היו חקוקים בתוך לבם של ישראל ולא היו צריכים שייכתבו בספר.

וכך כתוב בהקדמת 'מאמר על אודות דרשות חז"ל' של רבינו אברהם בן הרמב"ם:

ראיתי לפרש דברי השמות וענייניהם בספר הזה, והם הדרשות והמעשים והאגדות...

ואם יעלה על דעתך לומר הואיל ועניינים אלו תורות גדולות ונאמרות לכל בעלי עיניים, וראשם מגיע השמימה, ומדוע המשנה לא דברה בהם?

...התשובה: **דע כי רבינו הקדוש וסייעתו לא נתכוונו לבאר במשנה הדברים שהם ידועים ומבוררים בעיניו.** אע"פ שאותן דברים צריכים ביאור גדול לבאים אחריו. והראיה לזה שאינך מוצא במשנה שמצות עשה לקרות קריאת שמע בלילה וביום, וכך אינך מוצא בענין שבת שאסור לעשות בו מלאכה, שזה ביאורו גלוי וידוע מהיותו צריך ביאור. אכן דיבר "מאימתי קורין את שמע בערבית ובשחרית"¹³.

1. להלן במסכת יומא: 'חידושי הרמב"ם – בעזרת השמים נתגלה לנו עניינו'; במסכת בכורות: 'הקבלה במידות איש מפי איש'; ובמסכת אבות: 'פרקי אבות: הרמב"ם כתלמיד של אביו'.
2. במסכת נדרים: 'סדר התרת נדרים: זהו מה שראינו ועשינו'.
3. במסכת סוכה: 'האם ראה הרמב"ם את פירוש רש"י?'.
4. במסכת ראש השנה: 'חיבורי הרמב"ם שלא יצאו לאור'.
5. במסכת אבות: 'שיטת הרמב"ם: אל תעשם קרדום לחפור בהם – כפשוטו'; במסכת פסחים: 'מדוע גזז חזקיהו את ספר הרפואות?'; ובמסכת בכורות: 'לא יסור שבט מיהודה'.
6. במסכת כריתות: 'הנקודה הנפלאה'.
7. במסכת סנהדרין: 'חידוש הסמיכה'.
8. במסכת עבודה זרה: 'הוודיעני איש מן המומחים בעבודה זרה'.
9. במסכת אבות: 'אז ישיר משה'.
10. פיה"מ סיום מסכת ברכות.
11. במסכת ברכות: 'סוד השמחה ביסורין'.
12. ראה להלן במסכת סנהדרין: 'משה רבינו: בחיר ה' מכל המין האנושי'.
13. יסודו של הסבר זה מופיע כבר בדברי אביו הרמב"ם בפיה"מ למסכת מנחות פ"ד מ"א. ראה להלן במסכת מנחות – 'מדוע אין משניות תפילין ומזוזה?'.

וכן לא הוצרך לדבר בעניין מענייני האמונה ולא בחכמה אחרת ולא באחד שעריה, מפני שפשוט היה לבני דורו וידוע, כענין שאמרו על תבונתם של בעלי התלמוד וסייעתם¹⁴: "לבן של ראשונים כפתחו של אולם, ושל אחרונים כפתחו של היכל, ואנו כמלא נקב מחט סידקית". הקדמת המעתיק במאמר אודות דרשות חז"ל

בעוד שדברים אלו היו נכונים בדורו של רבי יהודה הנשיא, שאז "לא הוצרך לדבר בעניין מענייני האמונה... מפני שפשוט היה לבני דורו וידוע", נראים הדברים שלא כן היה בדורו של הרמב"ם. רבינו, כמנהיג ישראל וכרועה עדרו, הבחין את השפלות הרוחנית של בני דורו¹⁵, ועשה ככל שביכולתו להחדיר את הדעה הישרה ואת האמונה הנכונה בתוך הלבבות של כלל ישראל. אין ספק, שמתוך דאגה זו, אנו מוצאים את הרמב"ם מתבטא על החשיבות הגדולה של ענייני אמונה, ואת הסיבה שמצא לנכון לשלב דברים כאלו גם בפירושו למשנה – "כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות, יותר מכל דבר אחר שאני מלמד".

יש סדר למשנה

חלק חשוב מהקדמת הכללית של הרמב"ם לפירוש-המשניות, מוקדש לדבר, שלדבאוננו לא כ"כ מפורסם¹⁶, והוא הסבר מקיף ומפורט על סדרה של המשנה, כלומר, מדוע קבע רבי יהודה הנשיא את הסדרים ואת המסכתות של המשנה דווקא בסדר זה.

מזה שבכמה מקומות בתלמוד מצאנו שואלים: "מכדי תנא ממסכת פלונית סליק, מאי תנא דקא תנא מסכת פלונית?"¹⁷, למדו חכמי ישראל כי חייב להיות קשר בין מסכת אחת למסכת הבאה אחריה. מתוך כך, בעלי התוספות ביארו בהתחלת כמה מסכתות בש"ס¹⁸ שהכלל "אין סדר למשנה"¹⁹ נאמר רק לגבי סדר הלימודים "כמו שהיו חפצים התלמידים", היינו שניתן ללמוד את המסכתות שלא לפי הסדר, וכך נהג רבי יהודה הנשיא כשלימד את תלמידיו. אבל עם זאת, ברור שרבי קבע את הסדרים בסדר מדויק מאד – סדר-זרעים הוא הראשון, ואחריו סדר-מועד, וכך הלאה בשאר הסדרים. ועל דרך זה בקשר למסכתות הש"ס, ההתחלה היא במסכת ברכות ואחריה באה מסכת פאה, וכך הלאה²⁰.

וכך הם דברי התוספות:

שנים או חזין בטלית: ...לפי שרבי לא היה לומד כסדר אלא כמו שהיו חפצים התלמידים אבל כשחברם על הסדר חברים וצריך בכל מסכתא טעם למה נשנית אחר שלפניה, כדדייק בריש מסכת שבועות "מכדי תנא ממכות קסליק כו", וכן בסוטה.

תוספות, ריש מסכת בבא מציעא

ולמרות שכדברי התוספות, "צריך בכל מסכתא טעם למה נשנית אחר שלפניה", עובדה היא שרבי יהודה הנשיא, המסדר הגדול של המשנה, לא העניק לנו כל הסבר וטעם לסדר המסכתות במשנה. ולא היה הדבר מבואר כל צרכו עד שבא הרמב"ם, שכידוע הסדר והארגון תופסים מקום גדול בעולמו, וכחלק מפירושו למשנה נטל על עצמו לבאר גם את סדרם של ששת סדרי המשנה²¹.

14. עירובין נג, א.
15. כפי שהעיד בהקדמתו למשנה-תורה: "ובזמן הזה תקפו הצרות יתירות, ודחקה השעה את הכל, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו נסתרה".

16. עובדה היא, שלמרות החשיבות הגדולה בביאורי הרמב"ם לסדר המשנה, מעטים הם לומדי התורה הלומדים אותם או אפילו היודעים שהם קיימים. ההקדמות של הרמב"ם לפיה"מ נדפסו באותיות קטנות בסוף מסכת ברכות, ובדרך כלל אין איש שם לב על זה.

17. בבא קמא, קא, א. עבודה זרה ז, א.
18. ואולי מטעם זה נקרא החיבור של רבי בשם 'סדרי משנה' ולא 'ספרי משנה'.

19. בבא קמא, קא, א. עבודה זרה ז, א.
20. ואולי מטעם זה נקרא החיבור של רבי בשם 'סדרי משנה' ולא 'ספרי משנה'.

21. יצוין שבעקבות הרמב"ם הלך גם המאירי, ובהקדמתו המפורסמת למסכת אבות מציב טעמים משלו לסדר של המסכתות במשנה, וז"ל: "ואולם סדור רבנו הקדוש כבר האריך הרב מורה צדק (=הרמב"ם) על טעם סדורו לפי הנראה בעין שכלו עליו אין להוסיף, ואף אנו הוספנו טעם אחר".

17. כלומר: מדוע המשיך התנא במסכת זו אחרי מסכת פלונית?

18. כן הוא בריש מסכתות בבא בתרא ושבועות. ובסוף מסכת

יתירה מזאת, ניתן להוכיח כי לשיטת הרמב"ם, יש סדר מסוים גם בין הפרקים באותה מסכת²²! בדרך כלל הסבריו של הרמב"ם על הסדר של ששה-סדרי המשנה מיוסדים על קו מחשבה הגיוני, ולעיתים נראה שנאלץ לתת טעמים הנוטים לחלק ה'דרוש' שבתורה²³ – בדומה לדרשות הגמרא בשאלות הללו²⁴. נושא זה – סדר מסכתות הש"ס – אינו פשוט ומובן מאליה, שכן במשך השנים היו כמה בלבולים וטעויות בנושא. ועינינו רואות, ששיטת הרמב"ם בסדר המסכתות שונה מהסדר המוכר לנו היום בדפוסים. למשל, בדפוס הש"ס שלנו, סדר המסכתות בחצי השני של סדר נשים הוא: נזיר, סוטה, גיטין וקידושין, ואילו הסדר לפי הקבלה שהיתה בידי הרמב"ם הוא נזיר, גיטין, סוטה, וקידושין.

דרך הישר של התו"ט: סדר המסכתות לפי קביעת הרמב"ם

ר"ע מברטנורא הורו ביד פרק א הוריות תוספת יום טוב	
באשר השלים מסר הדינים החל לבאר שניאוחם, כי כל מי שיש בו טבע בשר ודם אי אפשר שלא ישעה ויחטא. ולפיכך סודר הוריות אחר אבות. הרמב"ם.	
<p>פרק א הורו בית דין לעבור. טלמיו לעם שומרים אלם לנטות דבר שחייבים על זנות כרת: וחלך היתיר ועשה. מתני' רבי יהודה היא דלמך יחד טעם דתנאז ב"ד פטור ולתם הלכס אלף כרבנן דלמרי יחד טעם כהרלה ב"ד חיוב. ולתו פטור פד סהו הטטס ט"ס ב"ד רוב יעבי ח"ן יתאל או רוב הטטס. ולו ב"ד מתיול פד העלס דבר על כנור וטטס על פיסס פטורים: שונג על פיהם. לתמקי היכא עלף</p>	<p>פרק א הורו בית דין. פלני בסוף פרקין אזר ב"ד: על לתם מכל מלת. ס' הכ"כ שחייבים על זנות כרת. עין במשנה ג' פרק ב': והלך יחד וט' פטור. דתנאז אלם נעם לתם חטאל כמנהג בטשתס (ויקרא ד') סרי אלף מושטין. השטס מפי עלמו חיוב. כהרלה ב"ד חיוב. ולתו פטור. ועין מ"ט כמטס ס' פ"י דטתס. ומ"ס סרי"ב רוב יעבי ח"י. נמ'. טלמיר (מלכיס א' ח') ועטס טלמס כעת סהול אית התנ וכל יתאל עמו קטל נחול מלגס חתס</p>
מסכת הוריות	
פרק א הורו בית דין לעבור על ארת מכל מצות האמורות בתורה. והלך דודידס ועשה שונג על	

תחילת מסכת הוריות עם מפרשים
בראשית העמוד, הובא טעמו של הרמב"ם לסדר המסכת

כחמש מאות שנים אחרי כתיבת פירוש המשניות של הרמב"ם קם אחד מגדולי מפרשי המשנה, רבי יום טוב ליפמן הלה, ובחיבורו המפורסם – ה'תוספות יום-טוב', עמד על החשיבות ועל הנחיצות של סדר המסכתות לפי קביעת הרמב"ם²⁵. בהקדמתו ל'תוספות' שלו, הוא קובל על כך ש"כל מדפיס בירר לו לסדרן כאשר ראה", ולמען נדע את הסדר הנכון של מסכתות המשנה בטעמו ונימוקו, העתיק בפירושו, בתחילת כל מסכת, את הסבריו של הרמב"ם לסדר המסכתות.

וכן על הסברו של הרמב"ם מדוע מופיע בסדרי המשנה מסכת גיטין לפני מסכת קידושין, מופיע בדפוס וילנא "הגהות הריעב"ץ" מרבי יעקב עמדין, וז"ל: "זה דוחק, שהרי לקוחין קודמין בעצם כמ"ש "כי יקח וגו'" ברישא... ואיך יוקדם המאוחר בזמן ובמעלה, ועם היות בלתי מוכרח ולא מחויב המציאות כלל? אבל י"ל דבר הגון כי רמז אע"פ שכבר קיים מצות נשואין פעם לא יפטר ממנה אם גרש צריך לחזור ולקחת אשה ולא ישב בטל מפריה ורביה. ועוד, נבחר זה הסדר כדי שלא לסיים בדבר פורענות, אך טוב הוא בנין עולם הקטן לשבת יצרה, וכמו שדרך התנא לסיים בדבר טוב בכל מקום".

24. כמו בדוגמא הנזכרת מריש מסכת סוטה: "מכדי תנא מניזיר סליק, מאי תנא דקא תנא סוטה? כדרבי; דתניא, רבי אומר: למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה? לומר לך, שכל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין". הר"ר מרגליות (בספרו 'סוד המשנה ועריכתה' עמ' כו), מעיר: "ובכלל ימצא המעיין כי יוד הטעמים והנמוקים שכתב הרמב"ם הם כדושים נאותים לכל חפצי הדורש, ולו גם נסדרו המסכתות בסדר אחר יוכלו כמו כן להשתלב בדרוש". וראה להלן בסדר נשים את הערת רבי יעקב עמדין (נדפס בפיה"מ, דפוס ווילנא) שמתקשה בביאורו של הרמב"ם לסידור מסכת קידושין אחרי גיטין ("זה דוחק"), ומציע הסבר אחר.

25. אודות בעל תוספות-יום-טוב ופירושו ראה בהרחבה בנספח לפרק ו' – 'מפרשי פירוש-המשניות: תוספות יום טוב ומלאכת שלמה'.

22. הפרק העשירי במסכת סנהדרין, 'פרק חלק' המפורסם, מתחיל לפרט למי מישאל יש חלק לעולם הבא. הרמב"ם טורח שם בפירושו להסביר מדוע הכניס רבי יהודה הנשיא את משנה זו במקום שלכאורה אין לה שייכות, שהרי לפני כן ואחרי כן דנים בסוגי מיתות בית דין. בתשובתו מהביר הרמב"ם מה היה הסדר שהנחה את רבי יהודה הנשיא בקביעת סדר הפרקים, וז"ל: "והזכיר את כל הענין הזה במסכתא זו לפי שכבר הזכיר מקודם מיתות בית דין ומחויבי כרת ומיתה, ולכן השמייעך שאם עבר האדם והומת באחת המיתות האלו אל תחשוב שאין לו חלק לעולם הבא אלא יש לו חלק לעולם הבא, והוא אמרו שכל המתודה יש לו חלק לעולם הבא. לפיכך הסמיד לענין זה ואלו שאין להם חלק לעולם הבא. וחזר לענין המסכתא והוא העסק במי הם הנהרגין וכיצד נהרגין" (פיה"מ, סנהדרין פ"י מ"ג).

23. בא וראה שאחר ביאורו הארוך של הרמב"ם מדוע המסכת הראשונה הפותחת את סדר זרעים היא דווקא מסכת ברכות (שם מביא משל מתחום הרפואה – ראה להלן בסדר זרעים), בדפוס ווילנא מצאו לנכון, (כנראה בגלל שלא מצא חן בעיניהם ה'דרוש' שבפירושו של הרמב"ם) להכניס את ההגהה של רבינו ישעיה מטראני (נכד התוספות רי"ד) הנותן הסבר אחר להתחלה זו. וז"ל: "זה לשון רבינו ישעיה אחרון ז"ל: ראשית חכמה יראת ה', על כן היה סדר רבותינו הקדושים להתחיל סדר המשנה ביחודו של הקב"ה ולקבל עליו עול מלכות שמים ועול תורה והמצוה ערב ובקה, שנאמר "ובשבבך ובקומך". עכ"ל.

ואלה דברי בעל ה'תוספות יום טוב':

וגם בסדר המסכתות ראינו כל מדפיס בירר לו איש לפי מהללו לסדרן כאשר ראה, ואולי כי חשבו שזה שאמרו... "אין סדר למשנה"²⁶ שרצונם לומר 'למסכתות'. ואינו! שלא אמרו אלא בסדר למוד רבינו הקדוש לתלמידיו, אבל כשסידר המסכתות – על הסדר סידרן.

...על כן ראיתי דרך הישר שאבור לי ללכת בעקבי הרמב"ם כאשר סידרו בהקדמתו כי נראה שכן קבלם, אלא שהוא הטעים מטעמים לסידורן אחת לאחת כאשר אזכור בשמו בתחלת כל מסכת. הקדמת התו"ט לפירושו על המשנה

דרך אגב: ייתכן שמתוך עיון בסדר המסכתות של הרמב"ם, ומהסבריו על סדר שלהם במשנה, למדו נושאי-כלי המשנה-תורה (בעיקר המגיד-משנה²⁷, ולעתים הרדב"ז) שיש גם 'סדר למשנה-תורה', ובביאורם לסדר ה'הלכות הגדולות' במשנה-תורה, הם הולכים ממש לפי הכללים שהרמב"ם קבע בפירושו למשנה. ואם בעל התו"ט מצא לנכון להביא את דברי הרמב"ם על סדר המשנה בראש כל אחת ממסכתות הש"ס, גם אנו כ'ספר המבוא לספרי הרמב"ם' נלך בעקבותיו. וכדרכנו, נביא את לשונו של הרמב"ם בתוספת הקדמות קצרות והערות מאירות.

ביאור הרמב"ם ל'סדר' ששה-סדרי-משנה

זרעים	מועד	נשים	נזיקין	קדשים	טהרות
-------	------	------	--------	-------	-------

ם קיומו של סדר המסכתות לא היה ברור עד שבא הרמב"ם וקבע אותו כפי המסורת שהונחלה לו, הרי הסדר של ששה-סדרי-המשנה, כבר נזכר בפירושו בתלמוד:

אמר ריש-לקיש: מאי דכתיב²⁸ "והיה אמונת עתיך חוסן ישועות ודעת וגו'"? 'אמונת' זה סדר זרעים; 'עתיך' זה סדר מועד; 'חוסן' זה סדר נשים; 'ישועות' זה סדר נזיקין; 'חכמת' זה סדר קדשים; ו'דעת' זה סדר טהרות.

מסכת שבת לא, א

לרמב"ם לא נותר כאן – בהקדמת פירושו למשנה – אלא לבאר את הטעם לסדר הזה (כדלהלן), אלא שתחילה הוא מפרט את התוכן של כל סדר:

וכאשר חשב [רבי יהודה הנשיא] לחבר את הספר הזה לפי תכנית זו, ראה שצריך לחלק אותו לחלקים, ולכן חלקו לששה חלקים:

החלק הראשון, במצות השייכות בזרע הארץ, כגון הכלאים, והשמיטה, והערלה, והתרומות, והמעשרות, ושאר המתנות.

החלק השני, במועדים ובחגים וחובתם, וחילוקי דיניהם, והאסור בהם, והרצוי והמותר, ומה שנכון לצרף לכל מועד מהם מהדינים והמצות.

החלק השלישי, בביאות, ופירוט הדינים השייכים בין האנשים והנשים, כגון היבום, והחליצה, והכתובה, והקידושין, והגיטין, ומה שראוי לדבר עליו בכל חלק מהם.

החלק הרביעי, במשפטים וריבות הנופלים בין בני אדם, במקח וממכר, ועסקי המסחר, ושתופי הקרקעות, והדומה להם.

החלק החמישי בקרבנות לכל חלוקי דיניהם ורוב מיניהם.

26. בבא קמא קב, א. ועוד.

27. בכמה מקומות, המגיד-משנה פותח את פירושו עם ביאור מדוע סידר הרמב"ם את הלכותיו הגדולות דווקא בסדר זה ולא אחר. לדעתו, לא פחות ממה שאפשר לדייק בכל מילה שבתוכן פירושו, כך צריך להבין את סדורו של הרמב"ם. ראה הרחבה לעניין זה בפרק יב - 'שלשה כתרנים', שם הבאנו כדוגמא את פתיחתו של הרב-המגיד לספר זמנים, המתחיל

בהלכות שבת ומסיים בהלכות מגילה וחנוכה. מאידך, יש ספק בכלל אם ראה המגיד-משנה את פירושו-המשניות של הרמב"ם. ראה מאמרו של ר"ש שפיגל, "האם ראו הרשב"א והרב המגיד ובעל הגהות מיימוניות את פירושו המשנה לרמב"ם?" (צפונות ג, עמ' פב-פד).

28. ישעיה לג:ו.

החלק הששי, בטהרות והפכיהן.

וקרא כל חלק מהם 'סדר'.

החלק הראשון סדר זרעים. והשני סדר מועד. והשלישי סדר נשים. והרביעי סדר נזקין. והחמישי סדר קדשים. והששי סדר טהרות (והסימן: זמ"ן נק"ט²⁹).

הטעם לסדר של ששת הסדרים, לפי הרמב"ם, הוא לפי מבנה הפסוקים בתורה – ארבעת הסדרים הראשונים קשורים לפסוקים מספר שמות, ושני הסדרים האחרונים – לפסוקים מספר ויקרא.

והחל בסדר זרעים, לפי שהוא דן במצות המיוחדות בצמח הארץ, וצמח הארץ הוא מזון כל חי, וכל זמן שאין האדם חי על ידי המזון אי אפשר לו לעבוד את ה' בשום אופן מאופני העבודה, ולפיכך הקדים לדבר במצות המיוחדות בצמח הארץ.

והסמך לו סדר מועד לפי שכך הוא סדר הכתוב שנאמר³⁰: "ושש שנים תזרע את ארצך ואספת את תבואתה והשביעית תשמטנה ונטשתה"³¹, ואחריו "ששת ימים תעשה מעשיך"³², "שלוש רגלים תחוג לי בשנה"³³.

אח"כ ראה להקדים דיני נשים לפני שאר דברי ריבות, חיקוי לסדר הכתוב, לפי שכך עשה ה', "וכי ימכור איש את בתו לאמה"³⁴. ואחריו [דיני נזיקין, שנאמר] "וכי ינצו אנשים ונגפר"³⁵, "כי יגח שור איש"³⁶, ולפיכך הקדים סדר-נשים לפני סדר-נזיקין. וספר "ואלה שמות" כולל ארבעת ענינים אלה, כלומר ענין סדר-זרעים וסדר-מועד וסדר-נשים וסדר-נזיקין.

אח"כ עבר מן "ואלה שמות" לספר-ויקרא כסדר התורה, וקבע אחרי סדר נזיקין סדר-קדשים. ואחריו סדר-טהרות, לפי שכך הוא סדר הכתוב הקדים דיני קרבנות לפני דיני טומאות וטהרות, לפי שלא התחיל בטהרות אלא מן "ויהי ביום השמיני"³⁷.

ומהסדר החיצוני, הכללי, של ששת סדרי המשנה, רבינו עובר לסדר הפנימי, למבנה של חיבורו הגדול של רבי יהודה הנשיא. רבינו מתאר כי מדובר ביצירה מתוכננת היטב, לכל סדר מסכתות, ובכל מסכתות פרקים, ובכל פרק – הלכות:

וכאשר סקר כל ששת החלקים הכוללים כלל כל המצות, ראה לחלק כל חלק מהם לסוגיו כפי הראוי, וקרא לכל סוג מהם 'מסכתא'³⁸. אחר כן חילק הדברים בכל סוג מהם לקטעים, וקרא לכל קטע 'פרק'³⁹. אחר כן חילק הדברים שבכל פרק לקטעים קטנים יותר שיהו קלים לזכרם וללמדם, וקרא לכל קטע מאותם הקטעים הקטנים 'הלכה'⁴⁰.

...נמצא כלל מסכתות המשנה ששים ואחת, ומספר הפרקים חמש מאות ועשרים ושלושה.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

בהמשך הקדמת הרמב"ם כאן, הוא עובר ברצף מסכת אחר מסכת, ומטעים את דעתו של רבינו הקדוש, בבחירת הסדר של כל מסכת. לפי מסגרת הספר שלנו, בחרנו לעסוק בכל סדר של המשנה בנפרד, לפיכך, כל ביאורי הרמב"ם למסכתות באותו סדר, יופיע בתחילת כל סדר שנביא להלן. כמו כן, כדרכנו, נשתדל להביא מכל אחד מהסדרים, קטעים נבחרים מפירושו של הרמב"ם.

37. ויקרא ט:א.

38. לפי ה'ערוך' מלשון "הסכת ושמע" (דברים כז:ט), "כי דברי תורה שבעל פה היו מקובלים משמועה אל שמועה". ולדעת אחרים מלשון: "עם המסכת" (שופטים טז:ג) – חיבור של משניות המכילות הלכות ודינים רבים, כמסכת האורג הארוגה מחוטטים רבים. ראה רמב"ם (הלכות שבת פ"ט הי"ז) "ומתיחת החוטין בדרך האורגין היא הנְסֶכֶת המְסֶכֶה, וזה המותח נקרא מיסך".

39. חלק, כלומר, אבר מגוף המסכתא.

40. משורש 'הלך'. ופירושה: חוק ומשפט להורות דרך החיים ללכת בה. כלשון הכתוב, "כי תשמר את מצות ה' אלקיך והלכת בדרכיו" (דברים כח:ט). יש לציין, שלמעשה לא התקבל הכינוי 'הלכה' וכל חלק מפרקי המשניות נקרא 'משנה'.

29. ראשי תיבות של ששת הסדרים לפי סידורם להיות לזיכרון. זוהי הוספה מאוחרת של המדפיסים ואינה מדברי הרמב"ם. מקורו הקדום ביותר של הסימן הזה הוא בהקדמת ה'תיקוני זוהר'.

30. שמות כג:י.

31. ומסכת שביעית היא מסדר זרעים.

32. שמות כג:יב.

33. שם, פסוק יד.

34. שם, כא:ז.

35. שם, כא:כב.

36. שם, פסוק כח.

ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדר-זרעים

ברכות, פאה, דמאי, כלאים, שביעית, תרומות, מעשר ראשון (מעשרות),
מעשר שני, חלה, ערלה, ביכורים

המשך ההקדמה עובר הרמב"ם להסבר מפורט על סדרו של המסכתות בסדר 'זרעים' – הראשון מבין הששה-סדר-משנה. מעניין במיוחד הוא ההסבר המקורי שלו מעולם הרפואה, לפתיחה במסכת 'ברכות'. כשם שהרופא צריך לטפל בראש ובראשונה, בתזונתו של החולה, כך החכמים שהם רופאי הנפשות, צריכים להתחיל בתיקון המזון של היהודי:

וחילק הדברים בסדר זרעים, כפי שאסביר:

פתח תחלה בברכות, וטעם הדבר כי הרופא המומחה כשירצה לשמור בריאות הבריא כמתכונתה, מטפל תחלה בתקון המזון, ולפיכך ראה זה אשר ה' בעזרו להתחיל בברכות, לפי שהבא לאכול לא יוכל לאכול עד שיברך, ולכן מצא לנכון לפתוח את הדברים בענין הברכות כדי לתקן את המאכל תקון עניני. וכדי שלא יחסר דבר בשום ענין, אלא ידבר על כל הברכות – חובת המאכלים והמצוות.

ואין מצוה שהיא חובת כל איש בכל יום, כי אם קריאת שמע בלבד, ואין מן הראוי לדבר על ברכות קריאת שמע לפני שידבר על קריאת שמע עצמה, לפיכך התחיל "מאימתי קורין את שמע", וכל הנספח לכך.

ומכאן לשאר המסכתות:

אח"כ חזר לענין הסדר [=זרעים] והוא לדבר במצות צמח הארץ, והחל במסכת פאה אחרי ברכות, לפי שכל המתנות שהם חובת התבואה אינם חלים אלא אחרי קצירתה, והפאה חובת הקמה בעודה בקרקע.

ואחרי פאה דמאי, לפי שיש לעניינים בו זכות כמו שיש להם בפאה, כמו שאמרו "מאכילין את העניים דמאי"⁴¹.

ואחר דמאי כלאים לפי שכך סדר הכתוב ב"קדושים תהיו", "לא תכלה פאת שדך"⁴² ואחריו "שדך לא תזרע כלאים"⁴³.

ואחר כלאים שביעית. והיה ראוי שתהיה מסכת ערלה אחרי כלאים לפי שכך הוא סדר הכתוב⁴⁴, לולי שראה שהערלה אינה הכרחית, שכל זמן שלא יטע אינו חייב בערלה, והשביעית הכרחית. ועוד שהשמיטה יש לה בתורה סדר מיוחד לפיכך הקדים לדבר בשמיטה.

ואחר שביעית מסכת תרומה, לפי שהתרומה מתנה ראשונה המופרשת מן התבואה.

ואחר התרומה מעשר-ראשון לפי שהוא סמוך לתרומה בסדר ההפרשה.

ואחר מעשר ראשון מעשר-שני כסדר.

ואחריו חלה, לפי שאחר שמפרישים מן התבואה את המתנות הללו כמו שאמרנו תרומה ומעשר ראשון ומעשר שני, אז טוחנים ועושים אותה קמח ולשים ותתחייב בחלה.

וכאשר גמר לדבר על התבואה ומתנותיה בא לדבר על הפירות, לפיכך דבר בערלה אחרי חלה.

ואח"כ על הבכורים כפי סדר הכתוב, הערלה בויקרא והבכורים ב"והיה כי תבוא".

ובכך נגמרה חלוקת עניני סדר זרעים אחת עשרה מסכתא⁴⁴.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

ומכאן לציטוטים נבחרים מתוך פירוש הרמב"ם לסדר זרעים.

41. דמאי, פ"ג מ"א.

יאכל".

42. ויקרא יט:ט.

44. יש לציין שאת מסכת 'מעשרות' מכנה הרמב"ם 'מעשר

ראשון' – שם ראוי ומתאים ביותר ביחס למסכת הבאה

אחר כך הנקראת 'מעשר שני'. גם בסדרים הבאים משתמש הרמב"ם כמה פעמים בשמות שאינם מוכרים לנו, אך כך היו אצלו במסורת.

43. שם, פסוק יט.

44. שם, פסוק כג. "וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל וערלתם ערלתו את פרוי שלש שנים יהיה לכם ערלים לא

מפניני הרמב"ם לסדר זרעים

ר עובדיה מברסטרוא	ברכות פרק א	תוספות יום טוב
<p>כ"א א מאימתי קורין. משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומות. כהנים שנטמאו וטבלו, אין יכולים לאכול בתרומה עד שיעריב שמשן, דהיינו אלא הכוכבים, והא דלא מני משעת אלא הכוכבים, מלמא אגב אורחיה קא משמע לן שאם נטמאו הטהרים כגומאיה שטהרתן מליה נקיין כגון זב ומלורע, אין הפירה מעכבת מלאכול בתרומה, דכמי (ויקרא כ"ב) וכל השמש וטהר ואחר יאכל מן הקדשים, כיאל שמשו מעכבתו מלאכול בתרומה, ואין כפרה מעכבתו מלאכול בתרומה: ומילי דרגילות של משנה לאשמעינן בקיור אף למה</p>	<p>כ"א א מאימתי קורין את שמע בערבית. מנא אלקא קלי. דכמי (דברים ו') וזכרת כס וגו' ובסכך ובקומץ משם למד שמונה על אדם לקרות שמע בערב ובסכך ושאל עכשיו מאימתי זמנו ומדכמי נשכך ברישא הקדים של ערבית. גמ' (ועין משנה ד'): משעה שהכהנים ובר. כמב הרב מברסטרוא מילמא אגב אורחיה קמ"ל וכו'. הקשו בתוספות מנינא מנא זימנא בנגעיס (פרק י"ד משנה ג') העריב שמשו אולל בתרומה.</p>	<p>כ"א א מאימתי קורין את שמע בערבין וכו'. כבר בארנו במרחק דברינו מה טעם החולל בו והסכך ומה שהצריכו לדבר על עונת קריאת שמע ערבית שידבר על עונת קריאת שחרית שכן מצונו בחורה בחיובה בסכך ובקומץ רצה לומר שיקראה בשעת שינת בני אדם ושעת קריאת שחרית. (ורצה לומר במה שאמר) (ורצה באומרו) משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומות. משעה שיכנסו כהנים שטהרים שטבלו לאכול בתרומתן וזה לא יהיה אלא אחר כלות היום כאשר אמר הכתוב בכל מי שיטהר מטומאתו ובה השמש</p>
<p>מסכת ברכות</p> <p>פרק א א מאימתי קורין את שמע בערבית. משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומות. כהנים שנטמאו וטבלו, אין יכולים לאכול בתרומה עד שיעריב שמשן, דהיינו אלא הכוכבים, ומלמא אגב אורחיה קא משמע לן שאם נטמאו הטהרים כגומאיה שטהרתן מליה נקיין כגון זב ומלורע, אין הפירה מעכבת מלאכול בתרומה, דכמי (ויקרא כ"ב) וכל השמש וטהר ואחר יאכל מן הקדשים, כיאל שמשו מעכבתו מלאכול בתרומה, ואין כפרה מעכבתו מלאכול בתרומה: ומילי דרגילות של משנה לאשמעינן בקיור אף למה</p>		
<p>פירוש המשניות להרמב"ם</p> <p>וטהר ואחר יאכל מן הקדשים ושהצריכו לומר משעה שהכהנים נכנסין ולא אמר מצאת הכוכבים ואע"פ שהשת אחד להוצילנו תועלת מתוך דבריו והוא שבהן טמא כשיטבל פורח לו לאכול בתרומה אחר בריאת השמש ואם עזרין הוא מותר כפרוס והוא שתהיה טבילה זו אחי השלמת הדיבה או הצרפת שלא חומר לא חלה לו טבילה עד שיקריב הקרבנות הראויים לו ממחרת והודיענו שמתו לו לאכול תרומה קודם שיקריב אותן הקרבנות שלא הקפיד באכילת התרומה אלא על בית השמש לא על הבאת הכפרה ואשמורת שם שלישיית הלילה</p>		

המשנה הראשונה בש"ס עם פיה"מ ושאר מפרשים

מדוע צריך הגמרא להקשות תמיד – 'פשיטא'!?

משנה-תורה של הרמב"ם, וכן השולחן-ערוך של מרן רבי יוסף קארו, מכילים הלכות פסוקות בלבד, ואין צורך להעמיק בהם ולמצוא דברים כמוסים כדי להגיע לפסק-דין הלכה-למעשה.

לא כן משנתו של רבי יהודה הנשיא. רבינו הקדוש כתב את המשניות בכוונה בלשון קצרה ובאופן סתום, ולא תמיד ניתן להבין את לשונו הסתומה. לכן רגיל הלשון בגמרא "חסורי מחסרה והכי קתני"⁴⁵. כלומר, המשנה מקפלת את רוב הדינים בין-השורות, ורק בעיון נמרץ ומדוקדק, ניתן להשיג את חידושיה. במידה רבה, חלק גדול של לימוד הגמרא אינו אלא מיצוי כל מלה ומלה שבמשנה⁴⁶, וכלל גדול הוא שאין במשנה אף מילה מיותרת, ואין משפט שאין בו חידוש⁴⁷.

הזכרון, וע"י הניגון נזכר היטב לישנא דמתניתין, באשר שהיה הזמר מסודר לפי המלות והבבות שבמשנה. ולכן כמה פעמים בחר התנא ג"כ במלה זאת ולפעמים באחר, הכל כפי הנאות לקול השיר המיוחד להמשנה... ומהאי טעמא אף שהיה חסורי מחסרה הניחוח כן... ואם היו מבבלים המלות יתבלבל השיר המיוחד לה ויתבלבל הזכרון, ותשתכח המשנה ח"ו, ובדבר זה יתורץ כמה קושיות ודקדוקים" (תפארת ישראל, בועז, ריש פ"ד דערכין). מאידך, יש דעות שהכוונה לחסרון של ממש בגירסת המשנה עצמה! וכך כותב מרן יוסף קארו בכללי התלמוד שלו (בספר הליכות עולם): "ויש לתמוה למה היה חסרון במשנה שהוצרך לומר בקצת מקומות חסורי מחסרה והכי קתני, ולמה לא שנאה כתקנה? ונראה לי שהטעם מפני שכשהיו שונים על-פה גרמה השכחה בקצת מקומות ושכחו קצת תיבות, ולא רצה רבי לכתוב אלא בלשון שהיתה שגורה בפי רוב התלמידים על דרך "משנה לא זזה ממקומה" (יבמות ל, א), וסמך על המעיין שיבין החסרון ויגיה".

46. וכך כותב הרמב"ם בהקדמתו לפיה"מ שיעקר השקידה לדורות היתה להבין, "מהו חידושו של רבי?": "ועשה [רבינו הקדוש] דבריו בה, כלומר במשנה, דברים קצרים הכוללים עניינים רבים. והיתה [המשנה] ברורה אצלו [אצל רבינו הקדוש] מרוב חדות שכלו ורוחב בינתו – אבל מי שלמטה ממנו [בהבנה] הנה היא קשה עליו... לפיכך ראה אחד מתלמידיו, והוא ר' חייא, לחבר ספר ללכת בו בעקבות רבו, לבאר בו מה שאינו ברור בדברי הרב, והיא התוספתא. ונתכוון בה לבאר המשנה ולהוסיף עניינים שאמנם אפשר ללמד מן המשנה

45. רבינו בחיי בפירושו על התורה מבאר רעיון זה היטב, וז"ל: "ורבינו הקדוש שחבר המשנה ולמד אותם ברבים וכתובה הכל בימיו, כונתו היתה כדי שלא תשכח תורה מישראל שראה הרשעה מתפשטת בעולם וישראל מתפוררין בגלות, על כן הותר לו לעשות כן משום שנאמר: (תהלים קיט:קכו) "עת לעשות לה' הפרו תורתך". וכתב וחבר המשנה שהיא תורה שבעל פה, ועל כן קראה 'משנה' לפי שהיא שניה לתורה שבכתב ורובה לשון הקדש צח כתורה שבכתב.

ואחרי כן נתמעטה החכמה וקצרו הלבבות ועמדו רבינא ורב אשי וחברו התלמוד שהוא פירוש המשנה, כי לרוב חכמת רבינו הקדוש וחכמת בני דורו היה פירוש התורה אצלם מבורר ופשוט מתוך המשנה, ואצל דורות רבינא ורב אשי היה עמוק וסתום מאד, ומזה אמרו בתלמוד על המשנה: "חסורי מחסרה והכי קתני", שאין הכוונה להיות המשנה חסרה כלל חלילה, אבל הכוונה שהיא חסרה אצלנו מפני חסרון שכלנו מפני שאין אנו מגיעים לעומק חכמת דור של חכמי המשנה, ולפיכך עשו רבינא ורב אשי פירוש על המשנה והוא התלמוד ובארו ספוקות המשנה והאריכו לשונם על לשון המשנה העמוק והסתום".

ובעל 'תפארת ישראל' מעיר בפירושו למשנה, שהמשנה נכתבה לכתחילה כמו שיר לתועלת הזכרון (!), וז"ל: "דמהאי טעמא בכל דוכתא דתני 'חסורי מחסרה והכי קתני', לא הגיהו המשנה, משום שהיה להן זמירות מיוחדין לכל משנה ומשנה (ראה מגילה לב, א; וביצה כב, א), כדי לחזק המשנה בכוח

נקודה זו במשנתו של רבי "שאיין בה אלא חידושו"⁴⁸ שופכת אור על עניין יסודי ביותר במשנה. במסכת הראשונה, מסכת ברכות, מצא הרמב"ם את המקום המתאים ללמדנו את משמעות "פשיטא" – ביטוי שכל לומד גמרא פוגש אותו פעמים רבות מאוד.

וכך שנינו בקשר לחיוב הזימון בברכת המזון:

שלשה שאכלו כאחת חייבין לזמן.

אכל דמאי; ומעשר ראשון שנטלה תרומתו; ומעשר שני והקדש שנפדו; והשְׁמֵשׁ שאכל כזית; והכתי – מזמנין עליהם.

אבל אכל טבל; ומעשר ראשון שלא נטלה תרומתו; ומעשר שני והקדש שלא נפדו; והשְׁמֵשׁ שאכל פחות מכזית; והנכרי – אין מזמנין עליהם.

מסכת ברכות, פרק ז משנה א

הגמרא מתייחסת לכל אחת ואחת מהדוגמאות שבמשנה, בין אלו ש"מזמנין עליהם" ובין אלו ש"אין מזמנין עליהם", ושואלת שוב ושוב: "פשיטא!". על ידי הבירור הזה, לומדת הגמרא הרבה חידושי דינים והלכות שנרמזו כאן ע"י חכמי המשנה.

הנה לשון הגמרא:

מעשר ראשון שנטלה תרומתו. **פשיטא!** - לא צריכא אלא שהקדימו בשבלים, והפריש ממנו תרומת מעשר ולא הפריש ממנו תרומה גדולה; וכדרכי אבהו...

מעשר שני והקדש שנפדו. **פשיטא!** - הכא במאי עסקינן? כגון שנתן את הקרן ולא נתן את החומש, והא קא משמע לן: דאין חומש מעכב.

השְׁמֵשׁ שאכל כזית. **פשיטא!** - מהו דתימא: שְׁמֵשׁ לא קבע, קא משמע לן.

אכל טבל ומעשר וכו'. **פשיטא!** - לא צריכא: בטְבֵל טבול מדרבנן.

מעשר ראשון כו'. **פשיטא!** - לא צריכא: כגון שהקדימו בכרי. מהו דתימא: כדאמר ליה רב פפא לאביי... קא משמע לן, כדשני ליה.

ומעשר שני וכו' (שלא נפדו). **פשיטא!** - לא צריכא: שנפדו ולא נפדו כהלכתן...

והשמש שאכל פחות מכזית. **פשיטא!** - אידי דתנא רישא כזית, תנא סיפא פחות מכזית.

והנכרי אין מזמנין עליו. **פשיטא!** הכא במאי עסקינן? בגר שמל ולא טבל...

מסכת ברכות, דף מז, ב

וכאן, בפירושו על המשנה, מבאר הרמב"ם את הכלל הזה – מדוע התלמוד "צריך להקשות בזאת הקושיא (פשיטא) תמיד":

פירוש זאת המשנה צריך להקדמות [ש]יתבארו ב[כמה] מקומות מהמשנה. והנני אבארם בדרך קצרה ואח"כ אפשר זאת הלכה...

ויש לך לדעת שהמשנה אינה מדברת באיסור דבר שאיסורו מפורסם, ולא בהיתר דבר שנודע שהוא מותר, אבל היא אוסרת (=עוסקת) מה שישתפק אם הוא אסור אם לא. אבל הדברים המבוארים (=הברורים) אין צריך לדבר עליהם, ו[התלמוד] צריך להקשות בזאת הקושיא תמיד (=פשיטא), ר"ל (=ר'צה ל'ומר) שיאמר איזה טעם למדנו מזאת המשנה, כשיהיה הדבר נודע ומבואר.

פיה"מ, ברכות פרק ז משנה א

47. כלל זה הבאנו בתחילת הפרק, מרבינו אברהם בן הרמב"ם (כאשר הסביר מדוע רבי יהודה הנשיא לא ראה את הצורך לכתוב משניות על ענייני אמונה). וראה להלן (בסדר קדשים) מה שכתב הרמב"ם עצמו שמטעם זה לא ביאר רבי את מצוות ציצית ותפילין כי בזמן המשנה היו הלכות אלו מפורסמות.

48. תמורה יג, ב.

אבל אחרי יגיעה, וחדשם כדי ללמדינו איך ללמוד ולחדש מן המשנה. וכך עשה גם ר' אושעיא. וגם רב חבר ברייתא והיא ספרא וספרי. ורבים זולתם... ולא חדלו דור אחר דור מלעיין בה ולפרשה, כל חכם לפי ידיעתו והבנתו, ונחלקו במשך השנים בפירוש מקצת הלכות שבה. ולא היה דור שלא עיין בה וחדש ממנה חידושים ולמד ממנה לימודים" (הקדמת הרמב"ם לפירוש-המשנה).

הוא אומר: המשנה לא כותבת דברים ידועים ופשוטים לכל, אלא חידושי דינים בלבד, וקביעה זו היא לא רק פרט מסוים במשנה מסוימת אלא היא יסוד גדול לכל לומד גמרא בלימוד המשנה והבנתה. לאור זאת אין פלא, כאמור, שהרמב"ם מצא לנכון להכניס כלל זה מיד במסכת הראשונה של הש"ס.

'מילון' הרמב"ם לששה סדרי משנה

כפי שתיארנו לעיל (פרק חמישי), פירושו של הרמב"ם מהווה אוצר יקר של ביאורי לשונות המשנה. הרמב"ם בעצמו, המומחה הגדול ב'לשון המשנה'⁴⁹, העמיק בשורש המילים העבריות הקשות, ובפירושו למשנה הוא לא רק מתרגם אותן לשפה המדוברת אלא גם מבאר מילים רבות. יש בכמה מסכתות, בפרט בסדרי זרעים וטהרות, מילים ומושגים שאינם מוכרים לקורא הרגיל, אם מתחום הצמחים או מתחומי הכלים השונים ששמותיהם השתנו מאז ועד היום, והרמב"ם טרח לתרגם ולפרש כל מילה ומילה מסוג זה.

לפנינו כמה דוגמאות מסדר זרעים. נפתח בשלוש מילים ממסכת ברכות, שהרמב"ם מפענח את מקורן בעברית ובארמית:

כיצד: מורכבת משלוש מילים – 'כאי-זה-צד?', ופירושה: 'באיזה אופן?'.
פיה"מ, ברכות פרק ו משנה א

טבל: שם הדבר שלא הפרישו ממנו שום מתנה מכל המתנות האלו שאמרנו. והיא מלה מורכבת – 'טב-לא'⁵⁰ (כלומר: אינו טוב כי לא ראוי לאכילה).

ודמאי: הוא הדבר שיש בו ספק אם הופרשו ממנו המעשרות או לא הופרשו. וגם היא מלה מורכבת – 'דא-מאי'⁵¹.

שם, פרק ז משנה א

והנה דוגמאות לתרגום של מיני זרעים לערבית, בתוספת הסבר לשורשי המילה מעולם הרפואה. המשנה הבאה עוסקת במינים שאין בהם דין כלאים בגלל שהם בעצם מין אחד.
הנה לשון המשנה:

החטים והזונין אינן כלאים זה בזה.

השעורים ושבולת-שועל, הכוסמין והשיפון, הפול והספיר, הפורקדן והטופח, ופול הלבן והשעועים – אינם כלאים זה בזה.

מסכת כלאים, פרק א משנה א

ומפרש הרמב"ם:

זונין: מין חטה שהארץ משנה אותה ונפסדת צורתה וטבעה. ולפיכך נקרא זונין מענין היציאה מדרך היושר, כאמרו "לבם הזונה"⁵².

ושבולת-שועל: 'סנבל אלת'עלב' והיא השעורה המדברית.

וכוסמין: מיני החיטים והיא חטה המדברית.

ושיפון: מין שעורה מדברית. וצורת שניהם שוה, כלומר צורת הכוסמין והשיפון, לפיכך אינם כלאים זה בזה.

49. "...אבל אחברהו (=המשנה-תורה) בלשון המשנה כדי שיקל זה לרוב האנשים".

50. 'טב' הוא 'טוב' בארמית.

51. 'דא' הוא 'זה' בארמית, ו'מאי' הוא 'מה' בארמית (בעברית: 'זה מה?' כלומר, מה טיבו?).

52. יחזקאל ו:ט.

49. כפי שרואים בסגנון המשנה-תורה, שהרמב"ם בעצמו העיד (בהקדמתו לספר-המצוות) שנתחבר ב'לשון המשנה': "...אבל אחברהו (=המשנה-תורה) בלשון המשנה כדי שיקל זה לרוב האנשים".

50. 'טב' הוא 'טוב' בארמית.

49. כפי שרואים בסגנון המשנה-תורה, שהרמב"ם בעצמו העיד (בהקדמתו לספר-המצוות) שנתחבר ב'לשון המשנה':

הפול: "אלפול".

והספיר: "אלמאש".

והפורקדן: "אלג'לבאן".

והטופח: גרגרים לבנים עגולים קשים להשבר קרוב בטבעו לטבע השעורים, ונקרא אצל הרופאים "אלקרטמאן".

ופול הלבן: "אלפול אלביץ".

והשעועית: "אללוביה".

ואמרו אינם כלאים זה בזה, כלומר כל אחד מהם עם הדומה לו.

פיה"מ, שם

אגב: דרך זו של רבינו מיוחדת היא רק לפירוש-המשניות, ואילו במשנה-תורה הוא משתמש במילים קשות בלשון הקודש⁵³, מבלי לתת את ביאורי המילים⁵⁴.

סוד השמחה ביסורין

כפי שהקדמנו, פירוש הרמב"ם למשנה מתעסק הרבה בהשקפה, ובאמונות ודעות. נעמוד כאן על אחד מהם המופיע בפירושו למסכת ברכות. בסוף המסכת, בפירושו לדברי המשנה המפורסמת "חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה", מבאר הרמב"ם כיצד ניתן להגיע למידה זו:

חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה.

מסכת ברכות, פרק ט משנה ה

אמרו "כשם שהוא מברך על הטובה", רצונו לומר, שיקבלם בשמחה ויכבוש רגשותיו וישב דעתו כשמברך ברוך דיין האמת, עד שייראה כמו בזמן שהוא מברך הטוב והמטיב, וכמו שאומרים חכמים ברוב ענייניהם: 'כל מה דעביד משמיא לטב'⁵⁵.

וזה דבר מושכל אצל הנבונים אף על פי שלא הזהירה עליו תורה, לפי שהרבה דברים נראים לאדם בתחלתם לרע וסופם מביאים טובה גדולה, והרבה דברים נראים לאדם בתחלתם טוב ויהיה אחריתם רע מאד. ולכן אין ראוי לנבון להצטער בבוא צרה גדולה וגזירה הרת סכנה, לפי שאינו יודע סופה.

וכמו כן אל יתפתה לבבו וישמח שמחה רבה כשתגיעהו טובה לפי מחשבתו, לפי שאינו יודע התכלית, וכן אסרו חכמים ע"ה⁵⁶ להרבות בשמחה ושחוק זולתי אם היתה אותה השמחה בדבר נעלה, כלומר עשיית הטוב ודרישתו.

פיה"מ, שם

יש לציין שרבינו-מנוח, מראשוני פרשני הרמב"ם, בפירושו – ספר-המנוחה על המשנה-תורה – מצא לנכון להעתיק את לשון הרמב"ם בשורות הללו (מבלי להזכיר שמקור הדברים הוא מדברי רבינו עצמו), כביאור להלכה בהלכות ברכות (פ"י ה"ג): "חייב אדם לברך על הרעה בטובת נפש כדרך שמברך על הטובה בשמחה".

53. הדבר בולט במיוחד בהלכות שבת, הלכות מעשרות והלכות כלים.

54. יש יוצא מן הכלל אחד: בהלכות כלי המקדש, בביאור מה הם "א סממני הקטורת, לא הסתפק הרמב"ם בפירוט שמותיהם במקרא או בחז"ל אלא תרגם אותם לשמות הידועים בזמנו בשפת הערבית. ראה על כך ב'ספר המבוא למשנה תורה' – ספר עבודה.

55. ברכות ט, ב – "לעולם יהא אדם רגיל לומר כל דעביד רחמנא לטב עביד".

למשל, בהלכות כלים (פרק ה הלכה י"א) כתב: "האקון והרטוב והכלוב של עץ טהורין. המדף והפלצור ומצודת סכרים מתטמאין שהרי צורת כלי עליהם", ודווקא הראב"ד, המשיג הגדול של הרמב"ם, מצא לנכון לפרש את המלה 'אקון'. וז"ל הראב"ד: "האקון. א"א פירוש בערוך כלי של מצודת דגים".

56. שם, לא, א – "אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה".

האם אפשר לומר שהרמב"ם במשנה-תורה הסתמך על ביאוריו בפיה"מ? אולי. מאידך, הרי כתב הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא תורה שבכתב תחילה, ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר

ציורי הרמב"ם במסכת כלאים

כתב-יד קדשו של הרמב"ם פיה"מ ריש מסכת כלאים

בספרות הפרשנית, מקובל בדרך כלל לכתוב פירוש, מבלי להוסיף ציורים להמחשה או ביאור. בקטע הבא יש דוגמה נדירה ביותר מתוך פירושו של הרמב"ם על המשנה, שבהלכה אחת צייר לא פחות מחמשה ציורים ואחת מהם הדגיש בצבע (!), וכל זאת כדי להסביר ולתאר לכל לומד את המשנה בצורה ברורה וקלה להבנה:

ועשה כן (=רבי יהודה הנשיא) לסיבה אבארה **כשאצייר צורות הצריכות בהלכה זו**. ואומר, שאם היה נטוע על ארבע ארבע ... יהיה בתוך אותו העיגול ארבעים וחמש גפנים, **וזו צורתו**.

וכשתבונן בצורה זו תמצא... יצאו מהם ארבע גפנים חוץ לעיגול והם ארבע גפנים שבזויות שסימנתיים באדום.

אבל אם היה נטוע... ויהיה מרחק הקפו מכל שורה מן השורות שמחוץ לעיגול ארבע אמות בלבד **וזו היא צורתו**:

צוה להוסיף בקוטר שלה... ויהיה אז בתוך העיגול ארבעים וחמש גפנים, **וזו היא צורתו**:

...אם היה נטוע על שש שש יהיה מספר הגפנים שיהיו בתוך העיגול עשרים וארבע גפנים, **וזו היא צורתו**:

...ואם היה נטוע על שבע שבע הרי יהיה מספר הגפנים הנמצאים בתוך העיגול שקוטרו ל"ב אמה עשרים ואחת גפנים. **וזו צורתו**:

וכשתבונן בציור זה תמצא...

וכבר נתבאר עניני הלכה זו כולם בעז"ה. התבונן בהם היטיב, לפי שכשנשאל עליה רב מרבני התלמוד (=מהרבנים הבקיאיים בתלמוד) היתה תשובתו אחרי גמגום, ויש בדבר דקדוקין הרבה ואחרי כן יסייעו מן השמים ונצוה לפרשהו לכם.

פיה"מ, כלאים, פרק ה הלכה ה

כלאים פרק ה

פירוש המשניות להרמב"ם

החיובות וכן כשהוא נטוע על ה' לא עשיתו כן ומפני מה לא נוסף באלכסון העגולה עד שיגיע בשורות האחרות לאחר שיצא מן השורה ה' אמה כמו שיתבאר מצורה ה' שהקדמנו. החשבון שהכרם כשהיה ה' על ה' יעשיתו עגולה רחבה יותר כאלו היא כולה מלאה ירק ואלכסונה ל"ב רצא האלכסון מן השורות אמה לכל צד נשאר מן האלכסון העגולה ובין השורה הסמוכה לו מבחוץ ה' אמות כמו שיתבאר בצורה השנית שהקדמנו ודיא הוא שיעור עבודת הכרם כמו שנשנה פעמים רבות ובעבור שהשיעור מצומצם ראוי כאלו העגולה רחבה ומכנסת עגולה עד שהגיעה לשורות החיצונות שיהיה ביניהם ובין קצה האלכסון ד"א וההשעם הנצויכו לומר מקדש מ"ה גפנים כשהיה נטוע על ה' שאי אפשר להויתרו אלא לאחר שנוסף בעגולה כמו שביארנו אבל כשהיה נטוע על ששה רצא האלכסון אמה כמו שיתבאר בצורה הרביעית נשאר בין קצה האלכסון ובין שורה הסמוכה לו ה' אמות ואפי' שנוראה כאלו העגולה מלאה ירק ישאר בינה ובין השורות החיצונות ה' אמות והוא יותר ממה שצריך לעבודת הכרם מחוסרת אמה ועל כן הספיק לנו מה שמצא בתוך העגולה והוא שנתקדש ולא הוספנו בריבוי העגולה כלום מפני שא"צ לזה הרב ואם יהיה נטוע על ד' יהיה מנין הגפנים הנמצאות

ציור 1

ציור 2

ציור 3

ציור 4

פיה"מ למסכת כלאים - חמשה איורים להלכה אחת!

ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדר-מועד

שבת, עירובין, פסחים, שקלים, כיפורים (יומא), סוכות (סוכה), ביצה, ראש השנה, תעניות (תענית), מגילה, מועד קטן, חגיגה

הרמב"ם מסביר כי רבי יהודה הנשיא קבע את סדר המסכתות לפי חשיבות המועדים: השבת, החשובה והתדירה ביותר, היא הפותחת. אחריה באים המועדים החשובים מהתורה, ואחר-כך אלו שמדברי-סופרים. אגב זאת, הוא מחדש רעיון נפלא – מסכת ביצה מכוונת כנגד חג-השבועות (שאינן לו מסכת משלו בש"ס):

אח"כ נתעסק גם בחלוקת הדברים בסדר מועד לסוגיהם כדרך שעשה בזרעים: והתחיל במסכת שבת בגלל קדימתה בקדושה⁵⁷, ועוד שהיא כל שבעה ימים (= אחת לשבוע) ולכן תחול הרבה במשך הזמן, ועוד שבה התחיל הכתוב בראש המועדים⁵⁸. ואחר שבת עירובין לפי שהיא מענייני השבת. ואחריה פסחים לפי שהוא מצוה ראשונה שנצטוונו בה על ידי משה⁵⁹ [במצרים]. ועוד שהוא סמוך לשבת בפרשת מועדות⁶⁰. ואחריה שקלים כסדר הכתוב. וכפורים (=מסכת יומא) אחר שקלים כפי הסדר, כי מצות שקלים ב"כי תשא" וכפורים ב"אחרי מות". ואחר כך בא לגמור ענייני שלש רגלים, וכיון שכבר דיבר על פסחים נשאר לו לדבר על סוכות ושבועות. ואין לו מה לדבר על חג שבועות זולת דברים השייכים בכל יום טוב, והיא מסכת ביצה, לפיכך הקדים סוכה לפני ביצה בגלל ריבוי מצוות סוכות. ולא נשאר לו מפרקי השנה שנזכרו במקרא זולת ראש השנה, לפיכך דיבר על ראש השנה אחרי ביצה. ובכך נשלמו ענייני המועדים שנזכרו בתורה. אח"כ נתעסק בפרקים שנזכרו בדברי הנביאים ע"ה והם ימי הצומות שתיקנו נביאים, ולפיכך הסמיך לראש השנה תעניות. ואחר תעניות מגילה לפי שהיא תיקון הנביאים שאחרי אלה שהתקינו תעניות. ואחרי מגילה מועד קטן, לפי שיש דמיון ביניהם ובין ימי הפורים. שכולם אסורים בהספד ותענית. וכאשר גמר לדבר על הפרקים וחובותיהם וכל הנספח להם חתם במסכת חגיגה, לפי שהיא מחובת שלשה רגלים, ואיחרה לפי שאינה חובת הכל, שאין חייבין בה אלא הזכרים, כמאמר ה' "כל זכורך"⁶¹. ובכך נשלמה חלוקת הדברים בסדר מועד שתיים עשרה מסכתא⁶¹. הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

מקראי קדש אלה הם מועדי, ומיד אחר כך, בפסוק ג, נאמר: "ששת ימים תעשה מלאכה וביום השביעי שבת שבתון".

61. שמות כג:יז.

61א. יש לציין, שיש לעתים שינויים בין שמות המסכתות כפי שנקראו ע"י הרמב"ם, לאלו שמקובלים אצלנו מאז הדפסת הגמרא. הבדל זה בולט במיוחד כאן בביאורו לסדר מועד: 'כיפורים' למסכת 'יומא', ומסכתות 'תענית' ו'סוכה' מקבלות לשון רבים – 'תעניות' ו'סוכות'.

57. כלומר, מעלת השבת וקדושתה היא יותר מהחגים והמועדים, ובכמה תחומים. למשל, מלאכת אוכל נפש מותרת ביום טוב ואסורה בשבת. וכן העונש על מלאכה בשבת יותר חמור מהעונש על מלאכה ביום טוב (השוה ריש הלכות שבת לריש הלכות שביעת יום טוב).

58. ויקרא כג:ג.

59. שמות פרק יב.

60. בפרשת אמור (כג:ב) כתוב: "מועדי ה' אשר תקראו אתם

מפניני הרמב"ם לסדר מועד

ר עבודה מברטנורא	שבת פרק א	תוספות יום טוב
פ"א א יציאות השבת. הולכות שמרשות לרשות. והכנסות נמי קא קרי יציאות הולכי ומזינא מרשות לרשות. והאי דמני יציאות ולא תני הולכות, לישנא דקרא נקט דכתיב (שמות ט"ו) אל ילא ארש ממקומו, ומיניה דרשין הולכה, אל ילא ארש עם הכלי שזידו ללקוט המן: שמים: שון ארבע. שמים מן המורה, הולכה והכנסה לבעל הבית העומד בפנים ברשות היחיד. ועל שמים אלו חייב על שגגתו הטאת ועל זדונו כרת ועל התרלחו סקילה, כמו בכל שאר מלאכות של שבת: שון ארבע. מדבניהם הוסיפו שמים, לאסור לתחילה היא שהמלאכה נעשית על ידי שמים זה עוקר חוה מניח, דשנים שעשאה פטורים, שנאמר (ויקרא ד') בעשורה אחת מכל מלות ה' העושה את כולה ולא העושה מקצתה. וכן בכל מלאכות של שבת אמרינן יחיד שעשאה חייב, שנים שעשאה פטורים: שון ארבע בחוק. שמים מן המורה, הולכה והכנסה לעני העומד בחוץ ברשות הרבים: שון ארבע. מדבניהם הוסיפו שמים, לאסור לתחילה כשהו עוקר חוה מניח:	פ"א א יציאות השבת. הולכות שמרשות לרשות. והכנסות נמי קא קרי יציאות הולכי ומזינא מרשות לרשות. והאי דמני יציאות ולא תני הולכות, לישנא דקרא נקט דכתיב (שמות ט"ו) אל ילא ארש ממקומו, ומיניה דרשין הולכה, אל ילא ארש עם הכלי שזידו ללקוט המן: שמים: שון ארבע. שמים מן המורה, הולכה והכנסה לבעל הבית העומד בפנים ברשות היחיד. ועל שמים אלו חייב על שגגתו הטאת ועל זדונו כרת ועל התרלחו סקילה, כמו בכל שאר מלאכות של שבת: שון ארבע. מדבניהם הוסיפו שמים, לאסור לתחילה היא שהמלאכה נעשית על ידי שמים זה עוקר חוה מניח, דשנים שעשאה פטורים, שנאמר (ויקרא ד') בעשורה אחת מכל מלות ה' העושה את כולה ולא העושה מקצתה. וכן בכל מלאכות של שבת אמרינן יחיד שעשאה חייב, שנים שעשאה פטורים: שון ארבע בחוק. שמים מן המורה, הולכה והכנסה לעני העומד בחוץ ברשות הרבים: שון ארבע. מדבניהם הוסיפו שמים, לאסור לתחילה כשהו עוקר חוה מניח:	פ"א א יציאות השבת. פ"ה ה"ב הולכה שמרשות לרשות. והכנסות נמי קא קרי יציאות הולכי ומזינא מרשות לרשות. והאי דמני יציאות ולא תני הולכות, לישנא דקרא נקט דכתיב (שמות ט"ו) אל ילא ארש ממקומו, ומיניה דרשין הולכה, אל ילא ארש עם הכלי שזידו ללקוט המן: שמים: שון ארבע. שמים מן המורה, הולכה והכנסה לבעל הבית העומד בפנים ברשות היחיד. ועל שמים אלו חייב על שגגתו הטאת ועל זדונו כרת ועל התרלחו סקילה, כמו בכל שאר מלאכות של שבת: שון ארבע. מדבניהם הוסיפו שמים, לאסור לתחילה היא שהמלאכה נעשית על ידי שמים זה עוקר חוה מניח, דשנים שעשאה פטורים, שנאמר (ויקרא ד') בעשורה אחת מכל מלות ה' העושה את כולה ולא העושה מקצתה. וכן בכל מלאכות של שבת אמרינן יחיד שעשאה חייב, שנים שעשאה פטורים: שון ארבע בחוק. שמים מן המורה, הולכה והכנסה לעני העומד בחוץ ברשות הרבים: שון ארבע. מדבניהם הוסיפו שמים, לאסור לתחילה כשהו עוקר חוה מניח:
מסכת שבת		
פרק א א יציאות השבת. שמים שון ארבע בפנים, ושמים שון ארבע מרדות מדברנן כשם מלקות		
פ"ה מ"ד פ"ט"ו (ובמשה ו' פרק במלא דשביעית) ובמשה נ' פ"ד דגיטין וכן שם בפירוש ה"ר"ב ופ"ב ב"מ פרק ד' דכתיובת דף מ"ה (ע"ב) מאי לוקה חמת מרדות מדברנן. והר"ה משפחה חרופה משום דכל דתקון [רבנן] כעין דלוריימא תקון. [ועוד נלשון הרמב"ם דהכא דברים אכתוב בפירושם במשנה ד' פ"ב דכריתות ע"ש]: יציאות השבת. וכח הרמב"ם דף על גב דמלאכה זו מנויה בסוף אבות מלאכות בפ"ו. הקדימוה לפי שזאת המלאכה היא מלאכה חרופה ובה יבטלו בני אדם על הרוב לפי שאינם זריזין בה ללבוש. וטעם שני ללמדנו שהיא מלאכה אע"פ שהנראה ממנה שאינה מלאכה ע"כ. וכן כתבו המוס"ף, וכתבו עוד דתנא בעי למינקט קידוריה דבדרים האפורים בע"ש ובתרא		
פירוש המשניות להרמב"ם		
הקדמה לרבינו משה בר מיימון ז"ל מסכת שבת		
קודם שאחיל בפירוש אקדים ההקדמות שהאדם צריך לעמוד עליהם ואז יתבאר עניני זאת המסכתא והמסכתא אשר אחריה ומהם כי שני המקומות בידי השבת ארבעה והם		

המשנה הראשונה בסדר מועד עם פיה"מ ושאר מפרשים

מדוע גזר חזקיהו את ספר הרפואות?

בד-בבד עם לימוד התורה, עסק הרמב"ם גם בחכמות העולם – מחכמת הפילוסופיה חיבר את המורה-נבוכים, ומחכמת התכונה חצב את הלכות קידוש החודש.

גם מחכמת הרפואה לא הניח ידו, והיא העסיקה אותו רבות, ואכן, בסוף ימיו כתב כעשרה חיבורים על רפואה. שילוב ענייני רפואה בחיבורי הרמב"ם, הוא דבר מצוי וניכר. בנוסף לזה, מצא רבינו קשר אמיץ בין רפואת הגוף לדרכי התורה, שראה בהן תרופה נפשית⁶².

מפורסמים הם דברי רבינו בריש הלכות דעות:

הואיל והיות הגוף בריא ושלים מדרכי השם הוא, שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידיעת הבורא והוא חולה, לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדין את הגוף, ולהנהיג עצמו בדברים המברין והמחלימים.

הלכות דעות, פרק א הלכה א

ובסיום הפרק מופיעה הבטחתו הנועזת של הרמב"ם:

כל המנהיג עצמו בדרכים אלו שהורינו אני ערב לו שאינו בא לידי חולי כל ימיו עד שזיקין הרבה וימות, ואינו צריך לרפוא ויהיה גופו שלם ועומד על בוריו כל ימיו.

שם, פרק ד הלכה כ

מן העבודות הגדולות, ולא תהיה אז כאריגה וכנגרות. לפי שבה נשער פעולותינו, ויהיו פעולותינו פעולות אנושיות, מביאות אל המעלות והאמיתיות...".

62. וכדברים האלה כתב בפרק חמישי משמונה-פרקים המקדימים לפירושו למסכת אבות: "ועל זה ההיקש יהיה למלאכת הרפואה מבוא גדול מאד במעלות, ובידיעת ה', ובהשיג ההצלחה האמיתית, ויהיו לימודה ודרישתה עבודה

ולא רק במשנה-תורה אלא אף קודם לכן. כבר לאורך פירושו על המשנה מוצאים אנו בדבריו מושגים רפואיים⁶³. בהקדמת פיה"מ מבאר הרמב"ם על ידי משלים מתחום הרפואה, מדוע פתח רבינו-הקדוש את הש"ס במסכת ברכות, והפרק השלישי משמונה-פרקים מתבאר אף הוא דרך משל מעולם הרפואה⁶⁴. כך גם שמות רבים מהצמחים המוזכרים בסדר זרעים, מזוהים בשם הרפואי-מקצועי בימיו של הרמב"ם.

הנה קטע מיוחד בפיה"מ, שבו מבאר רבינו את משמעות גניזת ספר-רפואות ע"י חזקיה המלך. הוא מביא פירוש שספר הרפואות הוא ספר תרופות של שלמה המלך שנגזז, משום שבני אדם השתמשו בו ולא בטחו בה'. הרמב"ם שולל פירוש זה מכל וכל, מכיוון שאין הבדל בין רפואה לאכילה, ועובדה היא שאכילה מסייעת לבריאות, וכמובן, אין אף גדול בישראל שקובע שאסור לאכול. לכן מציע הרמב"ם שתי אפשרויות אחרות לפרש את המושג 'ספר הרפואות'.

וכך נאמר במשנה:

ששה דברים עשה חזקיה המלך. על שלשה הודו לו ועל שלשה לא הודו לו... גזז ספר רפואות והודו לו.

משנה מסכת פסחים, פרק ד משנה י

והנה פירושו של הרמב"ם:

ספר רפואות היה ספר שהיה בו סדר רפואות **דברים שלא התירה התורה להתרפות בהם**, כגון מה שמדמין בעלי הטלסמאת שאם עושין טלסם⁶⁵ בסדר מסוים, מועיל לחולי פלוגי וכיוצא בזה מדברים האסורים, ומחברו לא חברו אלא על דרך הלימוד בטבעי המציאות לא כדי להשתמש במשהו ממה שנכלל בו. וזה מותר כמו שיתבאר לך **שדברים שהזהיר ה' מלעשותם מותר ללמדם ולדעת אותם**, כי ה' אמר "לא תלמד לעשות"⁶⁶, ובא בקבלה⁶⁷ אבל אתה למד להבין ולהורות. וכאשר קלקלו בני אדם ונתרפאו בו גנזו.

ואפשר שהיה ספר שיש בו הרכבת סמים המזיקין כגון סם פלוגי מרכיבין אותו כן, ומשקין אותו כן, וגורם למחלה זו וזו, ורפואתו בכך וכך, שכשיראה הרופא אותם המחלות ידע שסם פלוגי השקוהו ונותן לו דברים נגדיים שיצילוהו, וכאשר קלקלו בני אדם והיו הורגין בו גנזו.

פיה"מ, שם

כבר הזכרנו (בריש פרק ה'), שמבין השורות של פירוש-המשניות, ניכר הדבר, כי רבינו ראה את עצמו לא רק כמפרש-המשנה, אלא גם כמנהיג ומדריך. הקטע שלפנינו מהווה דוגמה למופת לענין זה, שהרי אילו רצה רבינו רק לסתור את ה'ספר רפואות', די שהיה מבטלו באמירה סתמית (כמו "אסור לסמוך על ספר-רפואות"). אבל רבינו לא מסתפק בכך, אלא גם מתבטא כנגדו בביטויים חריפים: "סכלות שאין ליחס דוגמתה אלא לגרועים שבהמון!"

ולא הארכתי לדבר בענין זה אלא מפני ששמעתי⁶⁸, וגם פירשו לי ששלמה חבר ספר רפואות שאם חלה אדם באיזו מחלה שהיא פנה אליו ועשה כמו שהוא אומר ומתרפא, וראה חזקיה שלא היו בני אדם בוטחים בה' במחלותיהם אלא על ספר הרפואות, עמד וגנזו.

ומלבד אפסות דבר זה ומה שיש בו מן ההזיות, הנה ייחסו לחזקיה ולסיעתו שהודו לו, **סכלות שאין ליחס דוגמתה אלא לגרועים שבהמון**. ולפי דמיונם המשובש והמטופש אם רָעַב אדם ופָּנָה אל הלחם ואכלו שמתרפא מאותו הצער הגדול בלי ספק, האם נאמר שהסיר בטחונו מה'?!...
ולא הייתי צריך לסתור פירוש זה הגרוע לולי פרסומו.

שם

הבריאים בגלם כדי שיהיו שווים, אלא נשתדל ברפואת כל חולה כפי יכולתנו" (תשובות הרמב"ם, סימן רסג).

65. לשון יחיד – טלסם, רבים – טלסמאת. הובאה לערבית משפה זרה והוראתה: כתב או שרטוט מובנים או בלתי מובנים שמדמים בהם שהם מועילים או מזיקים.

66. דברים יח:ט.

67. סנהדרין סח, א.

68. כך פירש רש"י בפסחים נו, א ד"ה וגנז. וכן פירוש רבינו חננאל במסכת ברכות י, ב. ראה אוצר הגאונים ברכות בנספחות.

63. כדוגמת המובא בהערה הקודמת. לאור עובדה זו, ברור שאין למומחיותו ברפואה קשר ישיר לעיסוקו של הרמב"ם כרופא, שכן הרמב"ם נעשה רופא רק כעבור שנים רבות מכתבת פירוש-המשניות, לקראת סיום כתיבת המשנה-תורה, בעקבות האסון הנורא שקרה לאחיו רבי דוד (כפי שתיארנו בפרק א), ובגללו נאלץ הרמב"ם למצוא לעצמו מקור פרנסה. אך ברור שעסקו העיוני בחכמה זו החל בשלב מוקדם יותר בחייו.

64. מצינו גם באחת מתשובות הרמב"ם שלהבהרת הענין מביא משל מתחום הרפואה: "ומה שטען החכם האחר, שבגדאד ומקצת הערים עושות זאת, אין זה ראייה בשום פנים, לפי שאנו אם נמצא אנשים חולים – לא נחלה כל

יש לציין, שלא כל גדולי ישראל הסכימו לשיטת הרמב"ם כאן⁶⁹. המחלוקת בפרשנות המשנה נובעת ממחלוקת בהשקפה – מהי מהות מידת הביטחון בה? והאם שימוש באמצעיים אנושיים מהווה פגיעה במידת הביטחון בה'.

חידושי הרמב"ם: "בעזרת השמים נתגלה לנו עניינו"

בעוד שספר משנה-תורה הוא ספר חתום ומלוטש, ורק על ידי עיון מעמיק ניתן לראות בו את כוח הגדול של רבינו בפרשנות וחידוש, הרי בפיה"מ קל יותר לראות את 'חידושי הרמב"ם'.

בקטע הבא מגלה לנו רבינו בעצמו שפירושו בקשר לפייס (=הגורל) שבבית המקדש, הוא פירוש חדש לחלוטין ו"לא נתברר לשום אדם לפניו":

התקינו שלא יהוא תורמין את המזבח אלא בפייס. ארבעה פייסות היו שם...

מסכת יומא, פרק ב משנה ב

וסדר הגרלה זו שהזכיר כך היא, לפי שאסור אצלנו למנות אישי ישראל כלל ואפילו לדבר מצוה, ומעשה דוד המלך ידוע⁷⁰, אבל נמנים כשירצה מי שהוא למנותם בכך שלוקחין מכל אחד מהם משהו, ומונים אותם הדברים. ולפיכך אם היו כהנים רבים שנתקברו כולם למזבח, אומר להם הממונה: "הוציאו אצבעות", אחרי שמעמידם בשורה. ומסכימים ממי יתחיל המספר ואיזה מספר, כגון שהסכימו שיהא המספר שלשים או ארבעים או חמשים, או איזה מספר שירצו, ומוציא כל אחד מהם אצבע אם היה חלש, או כמה אצבעות אם הוא בעל גוף חזק, ומתחיל לספור לפי אותם האצבעות – אחת, שתיים, שלש, לפי הסדר, עד שישלם המספר שהסכימו עליו מראש. וזה שמגיע אצלו סוף המספר הוא שעושה אותה עבודה.

ואין מונין את הגודל למי שהוציא גודלו מפני שקל לזקפה ולכפפה, ושמה יזקפנה או יכפפנה אם קרב המספר לסופו כדי שיבוא הפייס אצלו.

וכסדר הזה היו ארבעת הפייסות שהיו במקדש.

דע זה ולמדהו, לפי שהפייסות האלו לא נתבררו לשום אדם לפנינו במה שפירשו הגאונים שקדמונו ושראינו דבריהם, לפי שלשונות התלמוד לא ישיג מהם האדם כלום בעיון ראשון, אבל הנכון באותן הלשונות הוא מה שביארנו.

פיה"מ, שם

מדבריו של הרמב"ם "הפייסות האלו לא נתבררו לשום אדם לפנינו במה שפירשו הגאונים שקדמונו ושראינו דבריהם" – משמע שרבינו חולק כאן על פירושי קדמונים שלא הצליחו לפתור מושג קשה זה, אך אינו מגלה לנו מי הם. אמנם "דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר"⁷¹, ומה שכיסה רבינו כאן, מתגלה לנו באחת מתשובותיו.

ולצוות עליו... ועל כן האנשים הנצים שהכו זה את זה "באבן או באגרוף" (שמות כא:יח) יש על המכה תשלומי הרפואה, **כי התורה לא תסמוך דיניה על הנסים... אבל ברצות ה' דרכי איש אין לו עסק ברופאים** (פירוש הרמב"ן, ויקרא כו:כא). וכן כתב הרשב"א (תלמיד הרמב"ן): "גם מה שכתבת בגזר ספר רפואות משם הרב ז"ל, ראיתי בפירושי המשנה יותר בארוכה, בטעמים שאני מתפלל על פה קדוש איך יאמר דבר זה! ואיך דעתו הצלול העלה בזה חרס?!?" (שו"ת הרשב"א, ח"א סימן תיד).

70. שמואל ב' פרק כד.

71. ירושלמי, ראש השנה פ"ג ה"ה.

69. ידועה דעת הרמב"ן, שהוא עצמו שימש כרופא, בפירושו על התורה: "והכלל כי בהיות ישראל שלמים והם רבים, לא יתנהג ענינים בטבע כלל, לא בגופם, ולא בארצם, לא בכללם, ולא ביחיד מהם, כי יברך ה' לחמם ומימם, ויסיר מחלה מקרבם, **עד שלא יצטרכו לרופא ולהשתמר בדרך מדרכי הרפואות כלל**, כמו שאמר (שמות טו:כו) "כי אני ה' רופאך". וכן היו הצדיקים עושים בזמן הנבואה... אבל הדורש ה' בנביא לא ידרוש ברופאים. **ומה חלק לרופאים בבית עושי רצון ה'** אחר שהבטיח "וברך את לחמך ואת מימך והסירותי מחלה מקרבך" !?

והרופאים אין מעשיהם רק על המאכל והמשקה להזהיר ממנו

תשובת הרמב"ם נכתבה לתלמידי רבי אפרים מצור, ששלחו לרמב"ם רשימה של שאלות שהשאיר להם רבם שנפטר לבית עולמו. הרמב"ם עונה להם כי הנושא היה מוקשה מאז ומעולם, עד שמצא כתוב בקונטרס של אביו רבי מימון, שכבר בבית מדרשם של הר"י מיגאש והר"ף לא מצאו לו פתרון מקובל, עד ש"בעזרת השמים נתגלה לנו עניינו".

הנה השאלה והתשובה:

שאלה: כיצד היה הפייס נעשה בכל יום בין הכהנים וכיצד היה מונה אותם הממונה?

התשובה: זה הפייס היה קשה מאד על כל מי שקדם⁷², וכל פירוש ששמעתי בו אינו מסכים עם מאמרי התלמוד.

ומצאתי בקונטרס אבא מרי ז"ל (=רבינו מימון הדיין) דברים בזה מר' יוסף הלוי רבו זצ"ל [=הר"י מיגאש] והוא אומר (=כותב) אחר דיון ארוך: "ועדיין לא נתברר לנו וקשי לנו תמיד, כשהיינו למדים תורה אצל ר' יצחק הרב ז"ל (=הוא הר"ף)". ולא הזכרתי לכם זאת אלא כדי שתדעו שמה שהוקשה לר' אפרים ז"ל, כבר הוקשה לקודמים לו. ובעזרת השמים נתגלה לנו ענינו ונתבאר לנו, כיצד היה זה מסכים עם כל מה שבא בתלמוד בזה הענין.

תשובות הרמב"ם, סימן קכו

לאחר שרבינו מאריך לתאר את כל סדר ההגדלה, הוא חותם בהתרגשות וברכה לה' על שזיכה אותו בפירוש הגון:

וכבר נתברר, שכל מה שאמרנו מסכים עם מאמרי התלמוד כולם... ולא נשארו בזה פנים לספקות בעזרתו ישתבח ויתעלה.

שם

בחסדי ה' עלינו, זכינו, ובדורות האחרונים התגלו לנו כתבי-היד של הרמב"ם בעצמו לפירוש-המשניות. מתוך כתב-היד ניתן לראות שתשובת רבינו זו, הביאה אותו לעיון ובירור מחודש, ובסופו של דבר הביאה אותו לשנות את פירושו בגוף פירוש-המשניות. בזכות גילוי כתבי-היד, אנו יכולים להשוות בין מה שכתב רבינו במהדורא ראשונה, ובין מה שנכתב באחרונה.

והרי הם לפנינו בטבלה:

מהדורא בתרא	מהדורא קמא
<p>ואין מונין את הגודל למי שהוציא גודלו מפני שקל לזקפה ולכפפה ושמה יזקפנה או יכפפנה אם קרב המספר לסופו כדי שיבוא הפייס אצלו. וכסדר הזה היו ארבעת הפייסות שהיו במקדש.</p> <p>דע זה ולמדהו, לפי שהפייסות האלו לא נתבררו לשום אדם לפנינו במה שפירשו הגאונים שקדמונו ושראינו דבריהם, לפי שלשונות התלמוד לא ישיג מהם האדם כלום בעיון ראשון, אבל הנכון באותן הלשונות הוא מה שביארנו.</p>	<p>ובין שהוציא אצבע אחת או שתיים או שלש אין מונין לו אלא אחד, לפי שאין המטרה מנין האצבעות וידיעת סכומן אלא המטרה מנין האישים אותו המספר שהוסכם עליו עד שישלם המספר, ולפי שאסור לספור את האישים העמדנו אצבע כל אחד מהם או אצבעותיו כאילו הם דבר שנתן כדי להיות במקומו האישי בעת הספירה, ואין סופרין מי שהוציא גודלו לפי [שאם כפף אצבעותיו] וקמצם ופשט גודלו ונמנה אותו ייראה כאלו הוא עצמו נמנה ולא שאצבעו היא הנמנית בגלל קוצר הגודל, ועוד אפשר שירמה ויראה שהוא הוציא [אצבע] והוא לא הוציא כלום. ועל דרך זו היו כל ארבעת הפייסות.</p>

72. כלומר, כל מי שקדם לרמב"ם בזמן.

74. "ושמעתי שהרב רבנו שלמה הצרפתי ז"ל כך פירש חבטון קצצן אבל לא ראיתי דבריו בזה הענין" (ברכת אברהם, סימן ט).

73. ניתן היה להסביר את זה בצורה פשוטה – בדרך כלל, ברוב חיבוריו, אין הרמב"ם מרבה לציין שמות של חכמים. אך עדיין אין בכך כדי להסביר התעלמות מוחלטת. לכל הפחות בספר השו"ת, שבו מציין באופן יחסי ליותר חכמים משאר

האם ראה הרמב"ם את פירוש רש"י?

בקטע האחרון ראינו באופן-כללי על איזה ספרים הסתמך הרמב"ם כשהוא מפרש את המשנה - הרי"ף, הרי"י מיגאש ואביו רבי מימון.

אחת התעלומות הגדולות ביחס לרבינו וספריו, היא יחסו לגדול הפרשנים ביהדות - רבינו שלמה יצחקי, ועד היום קיים ספק גדול אם בכלל ראה הרמב"ם את פירושו של רש"י על המקרא או על התלמוד. מצד אחד, כל הרגיל ללמוד בעיון את המשנה-תורה של הרמב"ם, שהרמב"ם חולק על רש"י בכמה וכמה מקומות. אבל אין בכך כדי להכריח שהרמב"ם ראה ממש את פירושו של רש"י, שנכתב במקום אחר בעולם, בצרפת. ואכן, בכל ספריו, לא מצאנו שהרמב"ם יזכיר במפורש את פירושו של רש"י⁷³. גם בדור הבא, מוצאים אנו שבנו של הרמב"ם, רבינו אברהם, כמעט שלא מזכיר את רש"י ובעלי-התוספות, ובמקום בודד שבו הוא כן מזכיר את רש"י, הרי הוא מדגיש שרק שמע את פירושו, ולא ראה אותו במקור⁷⁴.

מצד שני, גם קשה להעלות על הדעת, שהרמב"ם שהיו לו כל כך הרבה ידיעות בספרים שונים, וטרם לבדוק ולדעת מהנעשה בכל קהילות ישראל⁷⁵, לא היה בהישג ידו פירוש רש"י, ובפרט שרש"י קדם לרמב"ם עשרות שנים, וספריו כבר נלמדו בארץ פרובנס בחיי הרמב"ם - והרי ידוע שלרבינו היה קשר מיוחד עם חכמי פרובנס⁷⁶.

בקטע הבא יש לרבינו פירוש מקורי באמירה הסתומה שהיו אומרים בחג הסוכות ליד המזבח "אני והו הושיעה נא". בדבריו הוא מביא את הפירוש המקורי שלו, ואת פירושים של הגאונים⁷⁷, אך ראשית-כל הוא מביא את "מפרשי התלמוד".

הנה דברי המשנה:

מצות ערבה כיצד? ...בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואומרים "אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא". רבי יהודה אומר "אני והו הושיעה נא".

מסכת סוכה, פרק ד משנה ה

והנה פירושו של הרמב"ם:

אני, משמותיו של הקב"ה. וכן הוא, כך כתבו מפרשי התלמוד.

ואני אומר שהוא קורא ומתכוון למי שאמר "אני אני הוא", שאותו הכתוב נאמר בנצחון ישראל ותשועתם, כאילו יאמר: אתה האומר ראו עתה כי אני אני הוא, הושיעה נא כמו שהבטחתנו.

ויש מן הגאונים שאמר שענינו הוי מי שאני והוא בצרה הושיעה נא, וזה על דרך המליצה והוא אמרו יתרומם ויתהדר "עמו אנכי בצרה".

פיה"מ, שם

למי מ'מפרשי התלמוד" הכוונה? עינינו רואות שפירוש זה מופיע ברש"י, ואינו מופיע במפרשי התלמוד האחרים, כמו רבינו חננאל ורבינו נסים.

73. ולא נשמע זה במערב" (הלכות שחיטה, פ"א הט"ו).

והנה דוגמה מספרות הש"ת: ...וזה מנהגינו המפורסם בכל ארצותנו ובכל ארצות צרפת והוא דין התלמוד ועליו מציינו בני ארץ ישראל כולם בעת שהיינו ביניהם. אבל אנשי מצרים מציינו אותם נוטים בזה לדברי מיינות והולכים אחר סודר הקראים... (תשובות הרמב"ם, סימן שכ).

76. על כל נושא זה יש דיון גדול בין החוקרים, ואין כאן המקום להאריך בזה.

77. ראה אוצר הגאונים על אתר.

75. כפי שמצאנו בהרבה מקומות בספריו, שהוא מעיד על הנעשה בארצות שמעולם לא ביקר בהם, כמו ארץ שנער (=בבל), אדום (=אירופה), צרפת, ועוד. ולדוגמה, במשנה-תורה: "בתי כנסיות ובתי מדרשות נוהגין בהן כבוד ומכבדים אותן ומרביצין אותן, ונוהגין כל ישראל בספרד ובמערב (=צפון אפריקה), בשנער ובארץ הצבי (=ארץ ישראל) להדליק עשיות בבתי כנסיות ולהציע בקרקען מחצלאות כדי לישב עליהם, ובערי אדום יושבין בה על הכסאות" (הלכות תפילה, פ"א ה"ה). וכן: "יש מקומות שאם נמצאו סרכות מדולדלות מן הריאה... אוסרין אותה, ודבר זה הפסד גדול הוא ואיבוד ממון לישראל, ומעולם לא נהגו זה לא בצרפת ולא בספרד

והנה דברי רש"י על הגמרא:

אני והו: משבעים ושתיים שמות הן, הנקובים בשלש מקראות הסמוכין בפרשת ויהי בשלח: ויסע וגו' ויבא בין מחנה ויט משה את ידו, ושלשתן בני שבעים ושתיים אותיות, ומהן שם המפורש: אות ראשונה של פסוק ראשון, ואחרונה של אמצעי, וראשונה של אחרון, וכן בזה הסדר כולן, השם הראשון והו: וי"ו של ויסע, ה"א דכל הלילה, וי"ו דויט, ושם השלשים ושבע הוא אני: אל"ף דמאחריהם, ונו"ן ראשון דהענן בחשבון של מפרע, וי"ד דרוח קדים.
רש"י, מסכת סוכה, מה, א

האם הכוונה ב"מפרשי התלמוד" אכן לרש"י? ואם כן, האם יש מכאן ראיה שרבינו ראה את פירושו של רש"י? או אולי הכינוי "מפרשי התלמוד" של רבינו מתייחס למפרשים אחרים שאינם ידועים לנו?⁷⁸

חיבורי הרמב"ם שלא יצאו לאור

אנחנו עומדים משתוממים אל מול כמות הספרים שהספיק הרמב"ם לכתוב בחייו, ולזכות בהם את כלל ישראל: פירושים על התלמוד, פירוש-המשניות, ספר-המצוות, י"ד ספרי משנה-תורה, מורה-נבוכים ותשובותיו. וכל זאת בנוסף לעשרה ספרים בתחום הרפואה.

"חיבור מיוחד בענין העיבור"

אך כפי שנראה, היו לרבינו תוכניות לחבר ספרים נוספים בשטחים שונים. בקטע הבא בפיה"מ, הרמב"ם מתאר את מעלתו הנפלאה של "חיבור מיוחד בענין העבור", ומכיוון שרמת הלימודים בתחום זה היא בדרגה נמוכה, ו"אינם יודעים אלא פעולת הסכום בלבד", היה מי שאמר שעיקר קביעות החודש היא לפי הראיה, מחמת חשבוננו המוטעה שחשב שאינו מתאים למראה הלבנה!

רבינו מדגיש, כי לא כל אחד יוכל להעריך את הספר "אלא אדם דתי ובעל אמונה ורצון לדעת האמת ואינו מטעה את עצמו", ובנוסף לזה צריך ל"הכשיר עצמו שנים רבות באותם הלמודים".

הנה דברי רבינו:

...ואבאר לך בחבור מיוחד ענין העבור הזה שבידינו, ומה היא המטרה בו בראיות ברורות, שלא יכחישים אלא מי שאנו יכולים לדונו לזכות אם נאמר שאינו יודע.

לפי שרוב בני אדם, ואולי כולם, אינם יודעים אלא פעולת הסכום בלבד, כלומר לצרף מספר על מספר, וחושבים שכבר השיגו ידיעה גדולה, [והאמת היא] ואינם יודעים לכך לא ענין ולא מטרה אם הוא מתאים לראייה או לאו.

וכאשר נתברר לאחד הפקחים שאינו מתאים לראייה כלל, בא לידי הכחשת דברים ברורים, ואמר שאין אנו עושין על פי הראייה והעיקר הוא החשבון התורני, ולא נפלה מחלוקת בין בני אדם והכחישו האמת אלא מחמת העדר הידיעה.

ולא יבין ערך מה שאמרנו והועלנו בדברים אלו המעטים שקדמו ולא מה שנבאר באותו החבור שנחבר אלא אדם דתי ובעל אמונה ורצון לדעת האמת ואינו מטעה את עצמו, ובתנאי שכבר הכשיר עצמו שנים רבות באותם הלמודים המכשירים את האדם עד שהשיג מהם ידיעה חשובה, ואם לאו הרי יהיו דברי בידו מחיר ביד כסיל.

פיה"מ, ראש השנה פרק ב משנה ז

78. כמו שרואים לעתים קרובות אצל נושאי כלי הרמב"ם במשנה-תורה, שמשערים שלפני רבינו עמדו חיבורים שלא הגיעו לידינו.

בהלכות קידוש-החודש שבמשנה-תורה, כתב הלכות ופירט חישובים בתחום זה. האם החיבור העתידי ב"ענייני העיבור" הוא אכן הלכות קידוש-החודש?

קשה לומר כך, כיוון שבהלכות קידוש החודש הרמב"ם לא מסביר "מה היא המטרה בו בראיות ברורות", והוא כתוב בשפה ברורה המובנת, כלשונו של הרמב"ם שם⁷⁹ "אפילו תינוקות של בית רבן מגיעין עד סופו בשלשה וארבעה ימים". מאידך, הדעת נותנת כי, אכן, הרעיונות שהיו במחשבתו ואף ביקש להעלות על הכתב בספר המיוחד, שימשו לו כיסוד להלכות קידוש החודש⁸⁰.

חיבורים על דרשות חז"ל ועל הנבואה

ואם כבר הזכרנו תוכניות של חיבורים שלא התגשמו, מן הראוי להזכיר עוד שני ספרים המוזכרים בפיה"מ שביקש הרמב"ם לחבר, אך חזר בו⁸¹.

האחד הוא 'חיבור בעניין הדרשות' – ספר המבאר את האגדות ודרשות חז"ל שבתלמוד ובמדרשים (להלן נראה שהרמב"ם מכנה את הספר הזה 'ספר ההשוואה'):

ואני עתיד לחבר חיבור⁸² אאסוף בו כל הדרשות הנמצאות בתלמוד וזולתו, ואבארם ואסבירם הסבר מתאים לאמת, ואביא ראיות לכלל זה מדבריהם, ואגלה מה מהם כפשוטו, ומה מהם משל, ומה מהם אירע בחלום והזכירהו בלשון פשוט כאלו אירע בהקיץ. ובאותו החבור אבאר לך אמונות רבות.

פיה"מ, סנהדרין פרק י משנה א

והחיבור נוסף, 'חיבור הנבואה' – ספר המבאר את "הנעול במקראות התורה", כלומר, כיצד יש להבין ביטויים שנאמרו בספרי התורה והנביאים, האם הם משל או כפשוטם? וכן, ספר שידון ביסודות הנבואה ודרגותיה:

רצוני היה לבאר כאן זה העניין הנפלא, ולפתוח הנעול במקראות התורה, ולפרש טעם פה אל פה [שנאמר בנבואת משה]... לולא שראיתי שאלה העניינים דקים מאוד ויצטרכו לראיות רבות מאוד... ולא יספיק בענין זה לבדו, ואפילו יהיה מקוצר בתכלית הקיצור – מאה דפים. ולפיכך אניח אותו למקומו: אם בספר פירוש הדרשות שיעדתי לחברו או בספר הנבואה שאני מתעסק בו, או בספר שאחבר אותו בפירוש אלו היסודות.

הקדמת פרק 'חלק', היסוד השביעי – מהדורה קמא⁸³

בהקדמת המורה-נבוכים מתייחס הרמב"ם להבטחתו בפיה"מ אודות שני הספרים הללו, ומבאר שהחליט שלא לכתבם, אלא לכלול אותם במורה-נבוכים⁸⁴, מחמת הקושי בכתבת נושאים כאלו להמון העם:

וכבר יעדנו בפירוש-המשניות שאנחנו נבאר עניינים זרים בספר הנבואה, וספר ההשוואה, והא ספר יעדנו שנבאר בו ספיקות הדרשות כולם אשר הנראה מהם מרוחק מאד מן האמת יוצא מדרך המושכל והם כולם משלים.

וכאשר החילותי זה שנים רבים בספרים ההם, וחברתי מהם מעט, לא ישר בעינינו...

הקדמת הרמב"ם למורה נבוכים

79. פ"א ה"ד.

80. יתכן שהרמב"ם לא הספיק לחבר את החיבור הזה, והלכות קידוש-החודש שבידינו, הם דברים שכתב תמורת אותו חיבור ב'ענייני העיבור'. מאידך, יש לציין שקיים חיבור הנקרא: 'מאמר העיבור' (נדפס בשנת תרע"א בפרנקפורט ד'מיין), אך יש המפקפקים ביחוסו של הספר לרבינו.

81. וכל זאת בנוסף לחיבוריו על התלמוד שלא הספיק לגמור.

82. גם בנו רבינו אברהם החסיד, שכמה מביאוריו בענייני

אגדה מקורן מדברי אביו, כותב על ספר זה: "דע כי כל הנמצא בתלמוד וזולתו מחבורי החכמים ז"ל בעלי מדרשות והמעשיות, דברי הפסוקים הנמצאים בידינו עתה מעטים ונעלמים מעיני כל ההוגים בתלמוד, ורובי המפרשים לא שלחו בהם ידם ולא באה נפשם בסודם. ואבי מורי ז"ל חשב לחבר ספר בפירושים... ובסוף נטה מעליו: "ויירא משה מגשת אליו" (עפ"י שמות לד:ל), כאשר אמר בתחילת המורה. ואני אחר פטירתו פירשתי בענין זה מעט קט" (נדפס בספר מלחמות ה', מהדורת הרב ה. מרגליות, עמ' פג, מוסד הרב קוק).

ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדר-נשים

יבמות, כתובות, נדרים, נזירות (נזיר), גיטין, שוטה, קידושין

הקדמתו הכללית ממשיך הרמב"ם לבאר את הטעם לסידור המסכתות בסדר השלישי, סדר נשים:

ב

אח"כ נתעסק בחלוקת הדברים בסדר נשים:

והתחיל **ביבמות**. והטעם שהביאו להתחיל ביבמות ולא בכתובות כפי שמחייב ההיגיון להקדימה, לפי שהנישואין תלויים ברצון האדם, ואין לבית-דין לכוף את האדם להתחתן, אבל היבום כופים עליו ואומרים לו "או חלוץ או יבם", ונכון יותר להתחיל בדבר ההכרחי, לפיכך התחיל ביבמות.

ואחריה **כתובות**.

ואחרי כתובות **נדרים**, לפי שכל פרשת נדרים מדובר בה בשבועות הנשים בין איש לאשתו בין אב לבתו, וכשישלמו הנישואין ותכנס לחופה יכול להפר נדריה, לפיכך הסמיך נדרים לכתובות.

ואחר נדרים **נזירות**⁸⁵ לפי שגם הנזירות מכלל הנדרים, ואם נדרה האשה בנזיר יש לבעל שיפר, לפיכך הסמיך נזירות לנדרים.

וכאשר גמר עניני נישואין ודיני הפרת נדרים בא לדבר על הגירושין, לפי שאחרי הנישואין יארעו הגירושין, ולפיכך קבע **גיטין** אחרי נזירות.

ואחר גיטין **שוטה**⁸⁶, מפני שגם היא מעניני הגירושין, שאם זינתה יוכרחו בני הזוג על הגירושין כמו שיתבאר במקומו.

ואחר שוטה **קדושין**, ובה סיים סדר נשים.

הסדר המקובל הוא: נזיר, שוטה, גיטין וקידושין⁸⁷. אך הקבלה שהייתה בידי של הרמב"ם היא בסדר אחר, גיטין לפני שוטה: נזירות, גיטין, שוטה, קידושין. לקראת סיום סדר נשים, באופן נדיר, מאריך הרמב"ם לבאר בדרך שאלה ותשובה מדוע מופיעה מסכת קידושין אחרי מסכת גיטין:

ונשאלה השאלה: למה איחר קידושין והיתה ראויה לקדם? ומקומה הראוי לפני כתובות:

ואם תאמר שלא קבעה לפני כתובות, כדי שלא יפסיק בין יבמות לכתובות כיון שהם ענין אחד, כלומר נישואי האשה, והסמיך את הדברים כמו שאמרנו – אם כן תהיה לפני גיטין, כדי שיהיה הסדר: קידושין ואח"כ גיטין אחריה⁸⁸.

התשובה: **שעשה כן חיקוי לסדר הכתוב** שדיבר בגירושין לפני הקידושין, והוא אמרו יתעלה "וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ושלחה מביתו ויצאה (=גיטין) מביתו והלכה והיתה (=קידושין) לאיש אחר". וממה שנאמר "והיתה לאיש אחר" למדנו דרך מדרכי הקדושין כמו שנתבאר "מקיש הויה ליציאה".

ובכך נסתיימה חלוקת הדברים בסדר נשים שבע מסכתות.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

סליק, מאי תנא דקא תנא סוטה". התוספות יום-טוב בהקדמתו לסוטה מעיר על כך וחולק על סידורו של הרמב"ם. וז"ל התו"ט בהקדמתו לסוטה: "...ומבואר מלשון הגמרא שהוא אומר דסליק מנזיר ופתח בסוטה ולא הפסיק באחרת בינתיים. ועוד, דאי סבר דהפסיק בגיטין אלא דאפילו הכי טעמא הוא דסוטה נמשכת בסדורה אחר נזיר, א"כ הוה ליה לבעל הגמרא לומר טעם שכתב הרמב"ם דסוטה וגיטין שניהן מענין הגירושין, ולא היה צריך לדחוק עצמו לתלות סוטה בנזיר ויש גיטין המפסקת ביניהן. ולפיכך רואה אני לסדר סוטה אחר נזיר כפשטא דגמרא".

88. כנראה, מצד השאלה החזקה הזאת, בספר ההלכתי שהרמב"ם חיבר, המשנה-תורה, בחר לשנות מהסדר של

83. אחרי שחזר בו הרמב"ם מרצונו לכתוב את הספר הזה, מחק את השורות הללו מהמהדורות הבאות של פירוש-המשנה, וכך במהדורה האחרונה שורות אלו אינן מופיעות.

84. ענייני נבואה, מהותה, מעלותיה ומדרגותיה השונות נמצאים במורה-נבוכים, ח"ב פרקים לב-מח.

85. כך שם המסכת לפי המסורת של רבינו, ולא 'נזיר' כמקובל.

86. בשי"ן שמאלית ככתוב בתורה, ולא בסמ"ך כמקובל. גם במשניות מדויקות כתוב שוטה (ולא סוטה). וכך כתוב ב'משנה עם פירוש הרמב"ם', מהדורת קאפה.

87. וכך משמע גם מהגמרא ריש סוטה: "מכדי תנא מנזיר

מפניני הרמב"ם לסדר נשים

המשנה הראשונה בסדר נשים עם פיה"מ ושאר מפרשים

סדר התרת נדרים: "זהו מה שראינו ועשינו"

לפנינו קטע נדיר בכתבי הרמב"ם. רבינו מתאר באריכות ובפירוט את 'סדר התרת נדרים' בבית דינו של רבי מימון הדיין, ומהעדות האישית שלו אנו למדים כי נהג לעקוב מקרוב אחר המתרחש בבית הדין של אביו.

לגופו של ענין, הרמב"ם מתייחס להלכה חמורה זו, ומתאר כיצד נהגו בה הלכה-למעשה על פי מסורת שנמסרה מדור לדור, למרות שאין לה מקור מפורש בחז"ל או בדברי הפוסקים הקדמונים.

לדברים אלו יש חשיבות רבה, הן מבחינה הלכתית והן מבחינה היסטורית, שכן התרת-הנדרים היה אחד הנושאים שבשעתו היה במחלוקת חריפה עם הקראים. על דיני התרת נדרים אמרו חז"ל⁸⁹: "היתר נדרים פורחים באויר ואין להם על מה שיסמוכו", כלומר, התרת נדרים בידי חכם מומחה, אין לה רמז או אסמכתא במקרא אלא שכך מסור לחכמים מסיני. הקראים, הכופרים בתורה שבעל-פה, התנגדו לדבריהם של חכמי-המסורה בענין זה⁹⁰, וטענו שהמתיר שבועה או נדר מזלזל בתורה!

לעומתם, יש לרבינו עדות-ראיה שמקורה מבית הדין של אביו רבינו מימון, שבספרד ובערי המערב נהגו להתיר נדרים. הוא מציין כאן בפירושו למשנה, שמנהגם זה הוא "חבורה מפי חבורה עד החכמים", ומוסיף ומספר שבארץ ספרד לא היו קראים מצויים, ולכן לא היססו להתיר נדרים.

הנה דברי הרמב"ם:

וסדר היתר נדרים כפי מה שמסרו לנו רבותינו חבורה מפי חבורה עד החכמים, וכפי שראינו כמה פעמים והתרונו בפני אבותינו, כמו שהיו עושין הם ז"ל בפני אבותיהם ורבותיהם, לפי שזה אצלנו בערי המערב כלומר היתר נדרים מעשים בכל יום, לפי שאין נובעין בערינו מים הרעים כלומר המינות.

90. הקראים אף נזהרו ביותר בנדרים בגלל שאצלם לא היה היתר לכך. בנושא זה מעניינים מאד דברי רבינו אברהם, בנו יחידו של רבינו, בספרו 'המספיק לעובדי השם' (שם, עמ' 306): **"ומצב עדת הקראים לגבי זהירותם בשבועות מבייש את הרבניים!"**

רבי יהודה הנשיא. ולכן ניתן לראות כי בספר-נשים, הקדים תחילה את הלכות אישות (דיני קידושין), ורק אחר כך הלכות גירושין (דיני גיטין).

89. משנה מסכת חגיגה פ"א מ"ה. וראה דברי רבינו בהלכות שבועות פ"ו ה"א-ב: "היתר שבועות ודבר זה אין לו עיקר כלל בתורה שבכתב אלא כך למוד ממש רבינו מפי הקבלה..".

כך הוא:

בא האיש הנודר או האשה שלא הופר נדרה לפני חכם או לשלשה הדיוטות, ואומר להם: "אני נדרתי על דבר פלוני וניחמתי על נדרי".

ואומרים לו: "מה היא הסיבה שגרמה לך להנחם?"

והוא מודיעם הנולד שאירע לו או פתח שנפתח לו כמו שנתבאר בפרק שלפני זה.

ואומר לו גדול הדיינים: "אילו ידעת בשעת נדרך שיארע לך כך וכך או שדבר פלוני הוא כך, היית נודר?".

והוא אומר: "לא, אלא לו ידעתי אז במצב זה לא הייתי נודר".

ואומר לו: "אתה מתחרט על נדר זה?".

והוא אומר: "כן".

ואומר לו גדול השלשה הנוכחים בלשון זה: "שרוי לך שרוי לך שרוי לך ומחול לך במתיבתא של מעלה ובמתיבתא של מטה, ככתוב 'ונסלח לכל עדת בני ישראל ולגר ולגר בתוכם כי לכל העם בשגגה'".

ואחר כך אומרים לו השנים הנשארים: "שרוי לך ומחול לך שרוי לך ומחול לך".

וחוזר אחר כך גדול הדיינים ואומר לו: "אל תהא רגיל להיות פרוץ בנדרים ולא לכעוס תמיד, ואם תדור עוד אנחנו לא נתיר לך".

ונפרד מהם.

זהו מה שראינו ועשינו.

והבן כל הפסקים האלו כולם וזכור אותם ודון בהם.

פיה"מ, נדרים פרק י משנה ח

פירושים מקוריים, דיוקים ותוספות

בסיום מסכת סוטה, יש משנה מפורסמת המכילה שורה של מידות מיוחדות שבטלו אחר פטירתם של כמה צדיקים גדולים. בין התנאים הצדיקים הללו, נמנים רבי עקיבא ורבן גמליאל הזקן, שעל שניהם נאמר שלאחר מותם "בטל כבוד התורה":

משמת רבי מאיר, בטלו מושלי משלים. משמת בן עזאי, בטלו השקדנים. משמת בן זומא, בטלו הדרשנים. משמת רבי יהושע, פסקה טובה מן העולם. משמת רבן שמעון בן גמליאל, בא גוביי ורבו צרות. משמת רבי אליעזר בן עזריה, פסק העושר מן החכמים. **משמת רבי עקיבא, בטל כבוד התורה.**

משמת רבי חנינא בן דוסא, בטלו אנשי מעשה. משמת רבי יוסי קטנותא, פסקו חסידים. ולמה נקרא שמו קטנותא? שהיה קטנותן של חסידים. משמת רבן יוחנן בן זכאי, בטל זיו החכמה. **משמת רבן גמליאל הזקן, בטל כבוד התורה ומתה טהרה ופרישות.** משמת רבי ישמעאל בן פאבי, בטל זיו הכהונה.

משמת רבי, בטלה ענוה ויראת חטא.

סיום מסכת סוטה

והתמיהה בולטת לעין: באיזה תקופה "בטל כבוד התורה" – "משמת רבי עקיבא" או "משמת רבן גמליאל הזקן"? כדי ליישב את הקושיא מפרש הרמב"ם פירוש נאה כשהוא מחלק בין שני סוגים של "כבוד התורה" – יש כבוד התורה שמכבדים את התורה ללמוד בעמידה ויש כבוד התורה שהלומד מרבה ללמוד:

ועד זמן רבן גמליאל הזקן היו בני אדם לומדים תורה מעומד, ואחרי מותו נחלשו גופות בני אדם וחזרו ללמוד ובני אדם יושבין, ועל זה רמז באמרו בטל כבוד התורה. אבל מה שאמר גם ברבי עקיבה "בטל כבוד התורה", רוצה לומר ריבוי הלמוד, והוא אמרם [בגמרא שם] "משמת רבי עקיבה בטלו זרועי תורה ונסתתמו מעינות החכמה".

פיה"מ, שם

גם הפיסקא "משמת רבי בטלה ענוה" מעוררת תמיהה: קבלה בידינו שרבי יהודה הנשיא הוא המחבר ומסדר המשנה – ואם כן, מי כתב במשנה "משמת רבי"?

מפרש על כך רבינו:

ואותם שהיו אחרי רבינו הקדוש הם שהוסיפו כאן משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא⁹¹.

פיה"מ, שם

⁹¹ דברים אלו של הרמב"ם מזכירים לנו את דברי חז"ל בגמרא בבא בתרא שהם התייגעו לבאר מי כתב את שמונת הפסוקים האחרונים בתורה שבכתב שנכתבו אחר מות משה. חז"ל הגמרא: "שמונה פסוקים שבתורה יהושע כתבן, דתניא: "וימת שם משה עבד ה'" – אפשר משה מת, וכתב "וימת שם משה"? אלא, עד כאן כתב משה, מכאן ואילך כתב יהושע (בבא בתרא טו, א).

91. דברים אלו של הרמב"ם מזכירים לנו את דברי חז"ל בגמרא בבא בתרא שהם התייגעו לבאר מי כתב את שמונת הפסוקים האחרונים בתורה שבכתב שנכתבו אחר מות משה. חז"ל הגמרא: "שמונה פסוקים שבתורה יהושע כתבן, דתניא:

ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדר-נזיקין

בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, מכות, שבועות, עדיות, עבודה זרה, אבות, הוריות

א מרו חז"ל⁹²: "מאן דבעי למהוי חסידא, לקיים מילי דנזיקין". סדר נזיקין כולל את שלושת-הבבות: בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא. ואחריהן: סנהדרין, מכות, שבועות, עדיות, עבודה זרה, אבות, הוריות.

המפתח להבנת סדר המסכתות הללו, לפי הרמב"ם, היא ההבנה שסדר זה מופנה אל הדיינים. המסכת הראשונה (המחולקת לשלושת הבבות - בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא) עוסקת בעיקרי דיני הנזיקין, ואחר כך "בא לדבר על הדיינים", החל מסנהדרין העוסקת בדיינים עצמם, ולאחר מכן שאר המסכתות המסודרות לפי מידת חשיבותן כלפי הדיינים. אחרי כל אלה, באה מסכת אבות המלאה מוסרים והנהגות לדיין, והסיום הוא במסכת הוריות העוסקת בדיין שטעה:

אח"כ נתעסק בחלוקת הדברים בסדר נזיקין, וחילק עניני המסכתא הראשונה⁹³ לשלשה חלקים: והתחיל בבבא-קמא. וענינה - בדיני הנזקים ומניעתם כגון השור, והבור, וההבער, והחבלות, ודומיהם. ומחובת הדיין להקדים תחלה סילוק הנזקים מבני אדם.

אח"כ בבא-מציעא וענינה - בדיני הטענות והפיקדונות וההשכרה והתביעות והשכירות וכל מה שראוי להסתפח לענין זה, כדרך שעשה הכתוב, אחר דיני שור ובור והבער "וכי ינצו אנשים"⁹⁴, דיבר בדין ארבעה שומרין.

אח"כ בבא-בתרא וענינה במשפטי חלוקת הקרקעות ודינים השייכים בבתי משותפים ודיני שכנים, ובטול קשרי מסחר בהגלות מום ודינים המסופקים בעניני מקח וממכר והיאך לדון בהם, ודיני ערבות והירושות. ואיחר חלק זה מפני שכולו קבלה ודברי סברא, ולא נתבאר במקרא.

וכאשר הודיע את הדינים, בא לדבר על הדיינים המוציאים לפועל אותם הדינים ולכן הסמך סנהדרין לבבא בתרא.

כאן, במסכת מכות, מעיר הרמב"ם הערה חשובה - כי מסכת מכות איננה חלק נוסף ממסכת סנהדרין, כפי שחשבו כמה גדולים, אלא מסכת נפרדת שבאה אחריה:

אבל מסכת מכות בכמה העתקות היא מחוברת למסכת סנהדרין ונחשבת עמה, שכיון שאמר "אלו הן הנחנקין" הסמיכו לו "ואלו הן הלוקין", ואין זה נכון, אלא היא מסכתא בפני עצמה, ונסמכה לסנהדרין לפי שאין מלקין ועונשין אלא הדיינים, והוא מאמר ה"⁹⁵: "והפילו השופט והכהו לפניו כדי רשעתו".

ואחר מכות שבועות לפי שיש דמיון בדינים שבסוף זו ותחילת זו כמו שנזכר בתלמוד. ועוד שגם היא ממעשה הדיינים, לפי שלא יכוף על השבועה כי אם הדיין.

וכאשר גמר לדבר על הדינים והדיינים ומה שמסור לבית דין, ההלקאה וחיוב השבועות, דיבר על עדיות. ורוב עניני מסכתא זו למסור לך כל ההלכות שהעידו בהם אנשים נאמנים. לפי שעדותם הלכה למעשה והרי היא מסוגי הדיינים, לפי שאין עדות אלא בפני בית דין, וכן כל עדות מאלה לא היתה אלא בפני בית דין. ואיחרה אחר שבועות לפי ששבועות עניינים הצריכים במשך הדורות ועדיות הודעת דיינים שכבר העידו בהן לפני דייני זמנם וקבלום.

אח"כ דבר בדיני עבודה זרה לפי שהוא ענין הכרחי לדיין, ובה תהיה שלמות הדיין בידיעת חוקי אותם הנעבדים וכל הצריך להם, כדי שידע היאך לדון בהם, לפי שהעובד שבתאי בעבודת נוגה או שדרש צדק כנהוג למאדים לא יתחייב מיתה כמו שקבלנו בקבלה האמתית, ואיחרה לפי שהיא מעט המציאות זולתי בדרך מקרה.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

94. שמות כא:כב.

92. בבא-קמא ל, א.

93. שהרי "כולא נזיקין (בבא-קמא, מציעא, ובתרא) חדא מסכתא היא" (בבא-קמא קב, א. עבודה זרה ז, א).

95. דברים כב:ב.

"אם לא יהיה הדיין בעל מוסר, הרי הוא אובד ומאבד את העם"

אחרי מסכת עבודה-זרה באה מסכת אבות. כיוצא מן הכלל לביאורים של סדר המסכתות, בוחר הרמב"ם להאריך בדברים על מעלותיה של המסכת, בכך שהיא מודיעה לנו את אמיתת המסורת, את חשיבותה המיוחדת לדיינים, והוראת ההשקפה שהדינים והמשפטים אינם אלא של ה':

וכאשר השלים כל מה שהדיינים צריכים לו התחיל אבות. ועשה כן לשתי סיבות:

האחת: **כדי להודיעך אמתות המסורת והקבלה שהיא אמת**, חבורה מפני חבורה⁹⁶, ולפיכך צריך לכבד את האיש החכם ולהחשיבו במעלה רמה **מפני שהוא נושא הקבלה**, והרי הוא בדורו כמו אלו בדורותם. וכך אמרו⁹⁷: "אם באנו לחקור אחר בית דינו של רבן גמליאל וכו'", ואמרו⁹⁸: "שמשון בדורו כשמואל בדורו". ויש בזה מוסר לבני אדם, שלא יאמר אדם היאך נקבל דינו של פלוני? או היאך נקיים תקנתו של פלוני? **ואין הדבר כן, שאין הדין של פלוני הדיין אלא הוא של ה' שציונו בו** כמו שאמר⁹⁹: "כי המשפט לאלהים הוא" ומשפט אחד הוא שנמסר מאיש לאיש במשך הדורות.

והסיבה השנית: כדי להשמיענו במסכתא זו מוסר כל חכם מן החכמים ע"ה כדי שנלמד מהם מבחר המדות, **והדיינים זקוקים להם יותר מכל אדם**, כי אם לא ילמד ההמון מוסר אין הדבר מזיק לכלל, ולא הזיק אלא לעצמו בלבד. **אך אם לא יהיה הדיין בעל מוסר ומנומס הרי הוא אובד ומאבד את העם בנזקיו**, ולפיכך התחיל באבות במוסר לדיינים "היו מתונים בדין"....

וירבה לחקור את העדים... וינהג ברוב דיניו בדרך הפשרה, ואם יוכל הדיין לפשר בין היריבים תמיד ולא יפסוק דין כלל הרי זה משובת. ואם אי אפשר לפשר יפסוק את הדין.

שם

"כללו של דבר צריך השופט להיות כרופא הבקי"

ניתן לראות כי בעיני הרמב"ם ההסבר על מיקומה של מסכת אבות (בין עבודה-זרה להוריות), הוא הזדמנות לבאר את תפקידם החשוב של הדיינים, ואת תפקידם הגדול לעשות פשרה בין בעלי-דין, ולא רק משפט. וכמו במקומות אחרים, הרמב"ם מביא על כך משל מתחום הרפואה:

...**כללו של דבר צריך השופט להיות כרופא הבקי**, כי הרופא הבקי כל זמן שהוא יכול ואפשר לו לרפות במיני מזון לא ירפא על ידי סמים (=תרופות). ואם יראה שהמחלה כבדה מכדי לרפותה במיני מזון אז מרפא בסמים קרובים למזונות כגון מיני משקאות ותערובות ריחניים מתוקים. ואם ראה שהחולי כבד יותר ושדברים אלו לא יתגברו עליו וירפאוהו ישתמש בסמים יותר חזקים... **כך הדיין ישתדל לפשר, ואם לא יכול אז ישפוט בנחת וישפיל עצמו וידבר עם בעלי הדין דברים רכים, ואם לא יוכל מפני קשיות אחד היריבים הרוצה לנצח את חבירו שלא כדין, אז יתגבר עליו ויכביד עולו.**

...וכיון שהדיין צריך לכל דברי מוסר אלה להתנהג בהם, **כמה נאה סדור אבות אחר סנהדרין וכל הנספח לה שהיא כוללת כל דברי המוסר הללו**, ונוסף לכך דברי מוסר המביאים לידי פרישות בעולם, וכבוד התורה ולומדיה ולכל מעשה הצדק ויראת שמים.

גם אחרי מוסרי מסכת אבות, "אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא". ולכן חתימת ספר-נזיקין היא במסכת הוריות, העוסקת בדיני דיין ששגג וטעה בהוראתו:

וכאשר גמר דברי המוסר לדיינים דיבר על שגגתם, לפי שמטבעו של אדם לא יבצר שלא יחטא, ולכן קבע **הוריות** אחר אבות, ובה חתם סדר נזיקין.

ובזה נשלמה חלוקת הדברים בסדר נזיקין שמונה מסכתות.

שם

97. "אם באין אנו לדון אחר בית דינו של רבן גמליאל צריכין אנו לדון אחר כל בית דין ובית דין שעמד מימות משה ועד עכשיו" (ראש השנה כה, א).

98. שם. שם הגירסא: "יפתח בדורו כשמואל בדורו".

99. דברים א:ז.

96. טעם זה הרחיב רבינו המאירי בהקדמתו למסכת אבות, וז"ל: "...ולהודיע שהם דברים מבוררים מחכמי קדם ומקובלים מפי הנבואה איש מאיש כדי לעיין בהם בעין ההדור להביט אל צור חוצבו ואל מקבת בור נוקרו **ורמזו העיקר הזה בשם הספר ר"ל אבות כלומר** שהם דברים יצאו מאבות העולם העמודים אשר בית התורה נכון עליהם".

מפניני הרמב"ם לסדר נזיקין

<p>ר שובדיה מברטנורא</p> <p>פ"א א ארבעה אבות נזיקין. משום דליכא לכל מד מינייהו תולדות, קרי להו אבות: השור. הוא הרגל, דהיינו מה שהנהמה מוקת ברגלים דרך הלכה דכתיב (שמות כב) ושלח את בעירה. ותניא ושלח זה הרגל וכן הוא אומר (ישעיה לב) משלחי רגל השור והחמור. ותולדה דרגל היא כשהזיקה בגופה דרך הלכה, או בשערה דרך הלכה שנדבקו כלים בשערה וגררתן ושברתן. או בשליף שעליה, והוא משאוי שנאמנתה ונמלטופין שעליה. או בוג שבזארה: והבור. הפומה צור ברשות הרבים ונפל שמה שור או חמור ומת אם גבור עמוק עשרה טפחים, או החק אם הוא פחות מ' טפחים. דכתיב (שמות כא) כי יפתח איש צור וגו'. ותולדה דבור, כגון כימו ויעו לאחר שגמו ברה"ר והזיקו: והמבעה. זה השן, שאכלה בהמתו בשדה</p> <p>תוספות יום טוב</p> <p>פ"א א ארבעה אבות נזיקין. מנינא למעוטי דר' אושעיא דר' חייל. [דמנו נמי לזקי גופו] דמנא דין בנזקי ממנו קמייירי בנזקי גופו לא קמייירי. גמרא דף ר"י. וכתבו המוספות לע"ג דכריש ראש השנה תמי ארבעה ראשי שנים הן [ובריש פ"ח דשבועות] ארבעה שומרין</p> <p>מסכת בבא קמא</p> <p>פרק א א ארבעה אבות נזיקין, הן [חמשה] מומשין הן דפרק ה'שור: ה'בור: ה'מבעה' ה'המקעה' כדאשכחן נמי בארבעה מחוסרי כפרה [ריש פ"ב דכרימות] ולא סליק מירושם שכתבו בריש ר"ה. דהכא קאי אנתריה. כלומר ארבעה אבות נזיקין הללו לא ראי זה וכו' דהא הכא נחת למנינא כדאמרינן: אבות. כתב הר"ב משום דליכא לכל מד מינייהו תולדות קרי אבות להנך דכתיבי בקראי כדאיא רש"י: נזיקין. ל' הר"ן כל נזיקים שעושין נזק. מוקים שם ההזק. ע"כ. ואומר אני שנויקים מורכב מהנפעל וההפעיל והיה ראוי שיהא מזיקין כמו מד המזיק הנזק והמזיק אצל הורכב בנזין נפעל ונשארה הו"ד להוראת ההפעיל. וקנת הרכבתו להורות כי המזיק הוא הנזק כי נקה לא ינקה. והכלל שכתבתינו ז"ל הם בעלי לשון הקודש ועליהם אין להשיב כדברי הרמב"ם שכתבתי בריש מסכת תרומות:</p> <p>פירוש המשניות להרמב"ם</p> <p>פ"א ארבעה אבות נזיקין השור והבור והמבעה וכו'. אלו מה ששייך ויקלקל בדרך הלכה ברגליו.</p>	<p>תוספות יום טוב</p> <p>פ"א א ארבעה אבות נזיקין. מנינא למעוטי דר' אושעיא דר' חייל. [דמנו נמי לזקי גופו] דמנא דין בנזקי ממנו קמייירי בנזקי גופו לא קמייירי. גמרא דף ר"י. וכתבו המוספות לע"ג דכריש ראש השנה תמי ארבעה ראשי שנים הן [ובריש פ"ח דשבועות] ארבעה שומרין</p> <p>מסכת בבא קמא</p> <p>פרק א א ארבעה אבות נזיקין, הן [חמשה] מומשין הן דפרק ה'שור: ה'בור: ה'מבעה' ה'המקעה' כדאשכחן נמי בארבעה מחוסרי כפרה [ריש פ"ב דכרימות] ולא סליק מירושם שכתבו בריש ר"ה. דהכא קאי אנתריה. כלומר ארבעה אבות נזיקין הללו לא ראי זה וכו' דהא הכא נחת למנינא כדאמרינן: אבות. כתב הר"ב משום דליכא לכל מד מינייהו תולדות קרי אבות להנך דכתיבי בקראי כדאיא רש"י: נזיקין. ל' הר"ן כל נזיקים שעושין נזק. מוקים שם ההזק. ע"כ. ואומר אני שנויקים מורכב מהנפעל וההפעיל והיה ראוי שיהא מזיקין כמו מד המזיק הנזק והמזיק אצל הורכב בנזין נפעל ונשארה הו"ד להוראת ההפעיל. וקנת הרכבתו להורות כי המזיק הוא הנזק כי נקה לא ינקה. והכלל שכתבתינו ז"ל הם בעלי לשון הקודש ועליהם אין להשיב כדברי הרמב"ם שכתבתי בריש מסכת תרומות:</p> <p>פירוש המשניות להרמב"ם</p> <p>פ"א ארבעה אבות נזיקין השור והבור והמבעה וכו'. אלו מה ששייך ויקלקל בדרך הלכה ברגליו.</p>
---	--

המשנה הראשונה בסדר נזיקין עם פיה"מ ושאר מפרשים

חידוש הסמיכה

בתקופת מרן רבי יוסף קארו, בשנת ה'רצ"ח (1538), נחלקו חכמי ארץ-ישראל ונעשו לשתי כתות. רבי יעקב בירב ראש חכמי צפת בימים ההם, הצליח להעמיד את הסנהדרין במקומה ולחדש את הסמיכה איש-מפי-איש עד משה רבינו.

מהיכן לקח רבי יעקב את העוז לחדש את הסמיכה שכבר בטלה מאות שנים קודם לכן, בתקופתו של הלל? אין זאת אלא שהסתמך על דברי הרמב"ם במשנה-תורה:

נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים שבארץ ישראל למנות דיינים ולסמוך אותם, הרי אלו סמוכים, ויש להן לדון דיני קנסות ויש להן לסמוך לאחרים.

הלכות סנהדרין, פרק ד הלכה יא

אך מה שפחות ידוע הוא, שכבר בצעירותו עמד הרמב"ם על הצורך לחדש את הסמיכה. לדעת הרמב"ם, אף שנפסקה השלשלת של הסמיכה, אפשר וגם מוכרחים לחדש את הסמיכה, לקיים: "ואשיבה שופטיך כבראשונה". וכך הם דברי רבינו כאן, בפירושו למסכת סנהדרין:

ואני סבור שאם תהיה הסכמה מכל התלמידים והחכמים למנות איש בישיבה, כלומר שיעשוהו ראש, ובתנאי שיהא זה בארץ ישראל, כמו שהקדמנו, הרי אותו האיש תתקיים לו הישיבה, ויהיה סמוך ויסמוך הוא אחר כך את מי שירצה.

לפי שאם לא תאמר כן לא תהא אפשרית מצאת בית דין לעולם, לפי שצריך כל אחד מהם שיהא סמוך בלי ספק, והרי כבר הבטיח ה' בשיבתם באמרו¹⁰⁰: "ואשיבה שופטיך כבראשונה".

פיה"מ, סנהדרין פרק א משנה ג

על פרטים נוספים בפרשה המעניינת של חידוש הסמיכה, נעמוד בהרחבה להלן¹⁰¹.

101. בפרק טז - 'בכל מדינה ומדינה'.

100. ישעיהו א:כו.

משה רבינו: "בחיר ה' מכל המין האנושי"

בין י"ג העיקרים שקבע הרמב"ם בפרק 'חלק', מצוי העיקר השביעי על נבואת משה:
והיסוד הששי: הנבואה. והוא, לדעת שזה המין האנושי יש שימצאו בו אישים בעלי כשרונות
 מפותחים מאד ושלמות גדולה...
והיסוד השביעי: נבואת משה רבינו. והוא, שנאמין שהוא אביהן של כל הנביאים שקדמו לפניו
 והבאים אחריו, הכל הם למטה ממנו במעלה, והוא **בחיר ה' מכל המין האנושי**...
פיה"מ, מסכת סנהדרין, פרק י משנה א

הרמב"ם לא כלל את נבואת משה כחלק מהעיקר-השישי העוסק בנבואה בכלל, אלא מצא לנכון להקדיש
 לה עיקר בפני עצמו – העיקר-השביעי, ולהסביר לפרטי פרטים את מעלתה של נבואת משה ביחס
 לשאר הנביאים. ואף שכמובן חשיבות העיקרים לא נמדדת לפי כמות הדברים שנכתבו עליהם¹⁰², אין
 להתעלם מהעובדה שמכל י"ג העיקרים, העיקר העוסק בנבואת משה הוא הגדול ביותר – פי-שניים
 מהבא אחריו, העיקר-השמיני: תורה מן השמים!

מהתבוננות בשאר כתבי הרמב"ם, ניתן לראות שנקודה זו מיוחדת במינה – רבינו תמיד חוזר ומציין
 את מעלתה המיוחדת של נבואת משה-רבינו¹⁰³. ולדוגמא, את הביטוי המיוחד הזה שכותב כאן בעיקר
 השביעי – "והוא בחיר ה' מכל המין האנושי" – שומר הרמב"ם רק למשה רבינו, וכך הוא כותב
 באיגרת-תימן:

דע שמשה רבינו ע"ה, בשעה שעמד היו כל האצטגנינים פה אחד אומרים שאומה זו לא תהיה
 לה תקומה ולא יקל מעליה השעבוד שהיא בו לעולם.

ובשעה שחשבו שהיו בתכלית השפלות אז ממעלה הופיע עליהם הרוממות, ונולד אז **מבחר**
מין האנשים שבהם.

איגרת תימן

אגב: יד ההשגחה סיבבה, שתואר הכבוד וההפלאה שיצר הרמב"ם לכבודו של משה רבינו, חזר ונאמר
 עליו, וכלשון הזה היה חרות במצבת קברו הראשונה של הרמב"ם: "**פה טמון רמב"ם – מבחר המין**
האנושי".

"והיסוד השלשה עשר – תחיית המתים וכבר ביארנוהו"

ומהעיקר השביעי הארוך נעבור לעיקר השלשה-עשר. בעיקר זה, העוסק בתחיית-המתים, בולט במיוחד
 הקיצור המופלג, ואפילו קיצוני, שם הקדיש לו רבינו ארבע מילים בלבד!

והיסוד השלשה עשר: תחיית המתים וכבר ביארנוהו.

פיה"מ, מסכת סנהדרין, פרק י משנה א

קיצור זה עורר את חשדם של רבים וגדולים בני אותו הדור, שראו בכך סמך לטענות הקשות שהוטחו
 כלפי המחבר ואמונתו בעיקר הזה. הטענה הזו הייתה כה נוקבת עד שגדולי עולם מצרפת, ספרד, תימן
 ובבל חשדו בהרמב"ם, באיש האמונה הגדול, בשמץ של מינות רח"ל.

וכן במשנה-תורה, בפרקים בהלכות יסודי התורה, בהם
 עוסק הרמב"ם בענין הנבואה, הוא מאריך לפרט את מעלת
 הנבואה של משה רבינו ביחס לשאר הנביאים. ובמורה-נבוכים
 (ח"ג פכ"ט) מכנה הרמב"ם את משה רבינו כ"אדון-הנביאים
 והשלים הכוונה [של אברהם אבינו]. כן במקום אחר במורה-
 נבוכים (ח"א פנ"ד) הוא מבאר באריכות את בקשתו של משה
 מהקב"ה: "הודעני נא את דרכיך".

102. וכדברי המחבר עצמו שכתב כתשובה על טענה
 שהתייחס לסוגיית תחיית-המתים בפירוש-המשנה בקיצור
 נמרץ: "שכל חברינו אמנם הם קב ונקי, ואין כוונתנו להגדיל
 כמות הספרים..." (איגרת תחיית המתים). את הקטע המלא
 יותר, הבאנו להלן בקטע הבא.

103. בשמונה-פרקים מקדיש הרמב"ם פרק לנבואת משה,

לא נותרה לרבינו ברירה, והוא נטל את קולמוסו כדי לברר את דבריו, וכך נולדה לה 'איגרת תחיית המתים'¹⁰⁴. ביסוד האיגרת מבאר רבינו כי הקיצור בדבריו כאן, בעיקר הי"ג ובהלכות תשובה¹⁰⁵, נובע מאהבת הקיצור, ואין שום סיבה "לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת":

דע אתה המעיין, כי מטרתנו במאמר זה היא לבאר את דעתנו אנו ביסוד הזה אשר אירעו בו חלופי-דברים בין התלמידים, והוא תחיית-המתים. ואין במאמר זה דבר נוסף כלל על כל מה שאמרנו בפירוש-המשנה או בחיבור¹⁰⁶.

...ואין לנו צורך לפי מטרת מאמר זה לפרט¹⁰⁷, לפי שאין הענינים מוסיפים אמיתות בכפילות המלים, ולא תגרע אמתותן אם לא נכפלו. ואתה יודע שזכרון יסוד היחוד, הוא אמרו "ה' אחד"¹⁰⁸, לא נכפל בתורה כלל!

...ואשר הביא אלו האנשים לטעות ולהטיל ספק בדברינו בתחיית-המתים, היותנו מאריכים בסיפור העולם-הבא... וכשזכרנו בתחיית-המתים, זכרנום בדברים מעטים, ואמרנו שתחיית-המתים יסוד אמיתי.

[וסיבת הקיצור:] שכל חברינו אמנם הם קב ונקי, ואין כוונתנו להגדיל כמות הספרים ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת. ולכן כשנפרש¹⁰⁹ – לא נפרש אלא מה שצריך לפירוש, ובשיעור שיובן לבד; וכשנחבר¹¹⁰ – לא נחבר רק קיצור הענינים. ואילו היה אפשר לי להשים התלמוד כולו בפרק אחד, לא הייתי משים אותו בשני פרקים.

איגרת תחיית המתים

בעקבות פרסום האיגרת הזו, בטלו הטענות, ודברי רבינו חיים וקיימים לעד.

אין פסק-הלכה בדבר שאין בו מעשה

בהקדמתו הכללית לפיה"מ, הרמב"ם מונה ארבע מטרות בפירושו, והמטרה השנית היא לקבוע את פסק-ההלכה. אך כיצד יעשה הרמב"ם במשניות שאין בהן דיון הלכתי? האם גם שם יכריע בפסיקת הלכה? להלן נביא שתי דוגמאות שמהן אפשר להבין את שיטת הרמב"ם בנושא.

המשנה במסכת סנהדרין (פרק חלק) פותחת בענייני מחשבה – בסוגית שכר ועונש של אנשים מסוימים בתקופות שונות (כמו דור המבול, אנשי סדום, דור המדבר, עדת קורח), ואחר כך מביאה המשנה מחלוקת התנאים בקשר לעשרת השבטים:

דור המבול – אין להם חלק לעולם הבא ואין עומדין בדין, שנאמר¹¹¹: "לא ידון רוחי באדם לעולם" לא דין ולא רוח... "ואנשי סדום רעים וחטאים לה" מאד¹¹² – רעים בעולם הזה, וחטאים לעולם הבא, אבל עומדין בדין. רבי נחמיה אומר: אלו ואלו אין עומדין בדין, שנאמר¹¹³: "על כן לא יקומו רשעים במשפט, וחטאים בעדת צדיקים" על כן לא יקומו רשעים במשפט – זה דור המבול. "וחטאים בעדת צדיקים" – אלו אנשי סדום. אמרו לו: אינם עומדים בעדת צדיקים, אבל עומדין בעדת רשעים... עשרת השבטים אינן עתידין לחזור, שנאמר¹¹⁴: "וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה" מה היום הזה הולך ואינו חוזר, אף הם הולכים ואינם חוזרים, דברי

108. הכוונה: למרות חשיבותו העצומה כמבטא את אחדות ה', הפסוק "שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד" (דברים ו:ד) נכתב בתורה פעם אחת בלבד.

109. בפירוש-המשניות.

110. כמו המשנה-תורה שהוא פסקי הלכות בלי משא ומתן.

111. בראשית ו:ג.

112. שם, י:ג.

113. תהלים א:ה.

114. דברים כט:כז.

104. על איגרת תחיית המתים ראה בספר שלישי של 'ספר המבוא'.

105. הטענות עצמן התעוררו גם בעקבות דברי רבינו בהלכות תשובה (פ"ח ה"ב), שם משמע כאילו עולם הבא הינו לנשמות ללא-גופים. ראה את השגותיהם החריפות של הראב"ד ורבי מאיר הלוי אבולעפיה, מובא בפרק יד – 'הביטו אחרי משה'.

106. הוזקק רבינו להערה זו כדי שלא יאמרו בעלי התואנות שבמאמר זה הוא חוזר ממה שכתב בחיבוריו הקודמים או שהוא מוסיף מה שלא רצה לכתוב אז – הערת הר"י קאפח.

107. כלומר, לפרט ולמנות אחד-אחד את המקומות שבהם נזכרה תחיית-המתים ולבאר איזה מהם כפשוטו, איזה מהם ספק האם הוא כפשוטו, ואיזה מהם משל.

רבי עקיבא. רבי אליעזר אומר: מה היום מאפיל ומאיר, אף עשרת השבטים שאפל להן, כך עתיד להאיר להן.

מסכת סנהדרין, פרק י משנה ג

למרות האריכות במשנה, והדיון בין התנאים, רבינו מצטמצם בפירושו, וקובע כלל חשוב ועקרוני – אין מקום לפסוק הלכה אלא אם כן הדעה נוגעת הלכה-למעשה¹¹⁵:

כבר הזכרנו לך כמה פעמים שכל מחלוקת שתהיה בין החכמים ואינה תלויה במעשה אלא **קביעת סברה בלבד אין מקום לפסוק הלכה כאחד מהם.**

פיה"מ, שם

דוגמא נוספת: המשנה במסכת שבועות מביאה מחלוקת תנאים בקשר לכפרתם של עוונות מסויימים על ידי קרבנות – איזה קרבן מכפר על איזה חטא:

ועל שאין בה ידיעה לא בתחלה ולא בסוף – **שעירי הרגלים ושעירי ראשי חדשים מכפרים, דברי רבי יהודה. רבי שמעון אומר:** שעירי הרגלים מכפרין, אבל לא שעירי ראשי חדשים. ועל מה שעירי ראשי חדשים מכפרין? על הטהור שאכל את הטמא. **רבי מאיר אומר:** כל השעירים כפרתן שוה על טומאת מקדש וקדשיו...

מסכת שבועות, פרק א משנה ד

גם כאן, רבינו אינו מכריע במחלוקת בין התנאים, על פי הכלל שקבע לעיל, וכך כותב בפירושו:

ומחלוקת זו אין לומר בה הלכה כדברי פלוני, לפי שהוא דבר מסור לה' יתרוםם ויתהדר, והם נחלקו בראיות ולמידות מפסוקים... וכבר ביארנו (בסנהדרין) **שכל סברא מן הסברות שאין בה מעשה מן המעשים שנחלקו בה חכמים לא נאמר בה הלכה כפלוגי.**

פיה"מ, שם

יש קונה עולמו במצוה אחת!

ההערה הבאה, בסוף מסכת מכות, כוללת בתוכה מה שרבינו מכנה "מיסודות האמונה בתורה". אכן, עניין זה עומד כיסוד גדול לשיטת הרמב"ם לגבי מהות קיום המצוות ועולם-הבא. לדעתו, עיקר מהותו של העולם-הבא היא ש"יודעים ומשיגין מאמיתות הקב"ה", כאשר האדם מופשט מ"גוף אפל ושפל"¹¹⁶, כלומר, לאחר שהצורה עוזבת את החומר. לפי זה קיום המצוה כשלעצמו אינו מביא את האדם לעולם הבא, ורק על-ידי קיום מצוה לשמה, לשם ה', זוכה הוא לעולם הבא.

בהתאם לכך קובע רבינו כאן יסוד גדול – שאם אדם מקיים לפחות מצוה אחת מתרי"ג מצוות "לשמה", הרי הוא בן עולם הבא! ולפי זה מפרש הרמב"ם את הגמרא הנודעת והתמוהה, שכאשר רבי חנינה בן תרדיון מסר את נפשו על לימוד התורה שאלוהו "כלום מעשה בא לידך", כלומר, כלום עשית פעם מצוה? והרי פליאה גדולה היא – אדם המוכן למות על קידוש ה', עבור מצות תלמוד תורה ברבים, ובכל זאת נשאל האם עשה מצוה?

אך לפי שיטת הרמב"ם הדבר מובן: בוודאי קיים רבי חנינה בן תרדיון מצוות רבות ולא רק מצוה אחת, והספק שלו היה האם עשה לפחות מצוה אחת לשמה, כי רק קיום מצוה "לשמה" מביא את האדם לעולם הבא¹¹⁷. נראה שלפי הרמב"ם, תפיסה זו הינה חלק בלתי נפרד מהעיקר של אמונה בעולם-הבא – שהוא נובע מקיום מצוות לשמה בלבד.

115. על יסוד דברי הרמב"ם כאן, מסביר בעל ה'תוספות יום טוב' מדוע בחר הרמב"ם להסביר משנה במסכת נזיר, בדרך אחרת מהגמרא. וז"ל: "והרמב"ם כתב וז"ל... אף על פי שבגמרא לא פירשו כן, הואיל לענין דינא לא נפקא מינה ולא מידי, הרשות נתונה לפרש. שאין אני רואה הפרש בין פירוש המשנה לפירוש המקרא שהרשות נתונה לפרש במקראות כאשר עיינו הראויות חבורי הפירושים שמימות הגמרא. אלא

שצריך שלא יכריע ויפרש שום דין שיהא סותר דעת בעלי הגמרא" (תו"ט, מסכת נזיר פ"ה מ"ה).
116. לשון רבינו בהלכות תשובה פ"ח ה"ב: "ומהו זהו שאמרו נהנין מזיו שכינה? שיודעים ומשיגין מאמתת הקדוש ברוך הוא מה שאינם יודעים והם בגוף האפל השפל".

117. וז"ל הגמרא בעבודה זרה (יח, א): "כשחלה רבי יוסי

כך מסיימת המשנה האחרונה במסכת מכות:

רבי חנניה בן עקשיא אומר: רצה הקדוש ברוך הוא לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצות, שנאמר¹¹⁸: "ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר".

מסכת מכות, פרק ג משנה טז

זוה לשון הרמב"ם בפירושו שם:

מיסודות האמונה בתורה שאם קיים האדם מצוה משלש עשרה ושש מאות מצות כראוי וכהוגן **ולא שתף עמה מטרה ממטרות העולם הזה כלל, אלא עשאה לשמה מאהבה** כמו שביארתי לך¹¹⁹, **הרי הוא זוכה בה לחיי העולם הבא.**

לכן אמר רבי חנניה, כי מחמת ריבוי המצות אי אפשר שלא יעשה האדם אחת בכל ימי חייו בשלימות, ויזכה להשארות הנפש באותו המעשה.

וממה שמורה על היסוד הזה, שאלת רבי חנניה בן תרדיון: מה אני לחיי העולם הבא? וענהו העונה (=רבי יוסי בן קיסמא): כלום מעשה בא לידך? כלומר, האם נזדמן לך עשיית מצוה ראוי? ענה לו [רבי חנינה בן תרדיון] שנזדמנה לו מצות צדקה בתכלית השלמות האפשרית, וזכה בה לחיי העולם הבא.

וזהו פירוש הפסוק ["ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר"]: "ה' חפץ לצדק את ישראל למען כן יגדיל תורה ויאדיר."

פיה"מ, שם

אלא שעל זה יש להוסיף, כי לא כל חכמי ישראל הסכימו לשיטתו. אחד מגדולי ישראל שקם בתקופת הרמב"ם, וחיבר הרבה חיבורים יסודיים במחשבת ישראל – רבי יהודה ליווא בן בצלאל, הנודע בכינוי המהר"ל מפראג, מתנגד נחרץ לשיטתו של הרמב"ם בנושא זה. הדברים מגיעים לידי כך, שנראה מדבריו שלמען האמת אין הרמב"ם סובר כך כלל, ולא כתב את הדברים אלא "להמשיך לב העם אל התורה!" וכך כותב המהר"ל אחרי שהוא מצטט את פירוש הרמב"ם למשנה זו:

וכן כתב בעל העקרים... כי אם יעשה אחת מהן, יזכה בה לחיי עולם הבא כמו שהאריך בפרק ההוא. ודברים אלו אין הדעת סובל כן! ואף בזה נראה, כי כתב הרמב"ם ז"ל דברים אלו להמשיך לב העם אל התורה, כמו שבארנו לפני זה. ובשביל זה יקיים האדם המצות, כיון שמצוה אחת זוכה בה האדם אל העולם הבא.

פירוש המהר"ל לפרקי אבות, דרך החיים, סוף פרק ו

118. ישעיה מב:כא.

119. בהקדמתו לפרק חלק (ובהלכות תשובה במשנה-תורה) הרמב"ם מאריך בחשיבות עבודת ה' מאהבה.

בן קיסמא, הלך רבי חנינא בן תרדיון לבקרו... אמר לו [רבי חנינא]: רבי, מה אני לחיי העולם הבא? אמר לו [רבי יוסי]: כלום מעשה בא לידך? אמר לו [רבי חנינא]: מעות של פורים נתחלפו לי במעות של צדקה וחלקתים לעניים, אמר לו [רבי יוסי]: אם כן, מחלקך יהי חלקי ומגורלך יהי גורלי."

רבי יהודה ליווא ב"ר בצלאל – המהר"ל מפראג

בערך ה'רע"ה (1515) פוזנן, פולין – ה'שס"ט (1609) פראג, בוהמיה

מחשובי הפרשנים ועוסקי מחשבת ישראל בכל הדורות ומראשוני האחרונים בארצות אשכנז. שימש כרב בניקשבורג ובמדינת מעהרין (מורביה) כולה; אח"כ שימש כרבה של פראג עיר מולדתו, וייסד בה בית-מדרש גדול.

המהר"ל היה מעורב מאד בחיי הקהילה, ועסק בענייני חינוך. הוא השתדל להחזיר את דרך הלימוד של ילדי ישראל לזו האמורה באבות, "בן עשר למשנה, בן חמש עשרה לגמרא". גם בחינוך המבוגרים דרש ללמוד משנה, וכעדות תלמידו רבי יום טוב ליפמן הלר (בעל 'תוספות יום טוב' על המשנה) נוסדו חברות משניות בכל העולם היהודי. עם ישראל קשר לראשו גם כתרים של בעל מופת – מפורסמת במיוחד היא אגדת הגולם שיצר. המהר"ל חיבר גור-אריה - ספר עיון וביאור על פרש"י על התורה. וכן כתב ספרי 'מחשבה' רבים, המהווים עד היום יסודות לכל דרכי המחשבה היהודית (חלק מהם: גבורת-ה' - על יציאת מצרים והגדה של פסח. תפארת-ישראל - על מעלת התורה והמצוות. באר-הגולה - על מאמרי חז"ל. נתיבות-עולם ענייני מוסר ומידות. נצח-ישראל - על הגלות והגאולה).

הרמב"ם כתלמיד של אביו

שני גדולי עולם נחשבים כרבותיו של הרמב"ם: רבינו יוסף ׳ מיגאש ורבינו יצחק אלפסי. הרמב"ם מזכיר זאת כמה פעמים, בין השאר גם בהקדמתו למשנה. אך הרמב"ם לא למד בפועל אצל הר"י מיגאש, ובוודאי שלא אצל הר"י¹²⁰, אלא קיבל מפי כתבם, ובעיקר למד מפי אביו שלמד תורה בבית מדרשם:

ואספתי מה שנזדמן לידי מהגהות אבי זצ"ל וזולתו בשם רבינו יוסף הלוי ז"ל. וחי ה' כי הבנת אותו האיש בתלמוד מפליאה כל מי שמתבונן בדבריו ועומק עיונו, עד שאפשר לי לומר עליו לפניו לא היה מלך כמוהו בשיטתו. גם אספתי כל ההלכות שמצאתי לו (=לר"י מיגאש) בפירושו בעצמו... וזה הוא עסקי שעסקתי בו עם למוד כל מה שלמדתי.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

השתלשלות התורה שבעל-פה ממשה רבינו ועד רבינו משה (הרמב"ם), עוברת בתחנה שלפני האחרונה, אצל רבינו מימון ובית-דינו¹²¹. שם ראה הרמב"ם הצעיר את ההנהגות העוברות איש-מפי-איש, ואינן כתובות בשום "תורה שבכתב".

דוגמא לאחד הדברים שרבינו היה מוכרח ללמוד מפי מורו ולא מתוך הכתב, היא דרכי הקריאה, כלומר, כיצד לקרוא מילים מסוימות.

הנה המשנה:

הלל אומר: מלא הינ מים שאובין פוסלין המקוה, אלא ש"אדם חייב לומר בלשון רבו".
מסכת עדיות, פרק א משנה ג

והנה פירושו של הרמב"ם:

שמעיה ואבטליון הם רבותיהם של שמאי והלל, כמו שיתבאר באבות. והיו עליהם השלום גרים, ונשארה בלשונם עלגות הגוים, והיו אומרים במקום 'מלוא הינ' 'מלא הינ', והיה הלל אומר כך 'מלא הינ' כמו ששמע מהם, והוא אמרו ש"חייב אדם לומר כלשון רבו".

ויש מי שקורא 'מלוא חין' ואומר כי השינוי היה בין 'הינ' ו'חין'.

והקריאה הראשונה היא אשר קבלתי מאבא מארי זצ"ל שקבל מרבו ורבו מרבו זכרם לברכה.
פיה"מ, שם

המפליא שבדבר שבדיוק במשנה העוסקת ב"חייב אדם לומר בלשון רבו", מספר הרמב"ם על דרך הקריאה של אביו-ורבו, כפי שקיבל דור אחר דור!

121. ראה לעיל בנוגע לסדר התרת נדרים הנהוג בבית דינו של רבינו מימון, כפי שקיבל איש מפי איש "עד החכמים".

120. ראה על זה בריש פרק ראשון ובהערות שם.

“והודיעני איש מן המומחים בעבודה זרה”

מן המפורסמות, שהרמב"ם העמיד את התורה כולה על אחת: לבטל את העבודה הזרה מן העולם ומלבבות בני האדם¹²². לשם כך נדרש רבינו לעיין בספריהם – לחקור ולדרוש היטב אחר מהותה של עבודה זרה, ענפיה וסעיפיה. ואכן, במורה-נבוכים, מעיד הרמב"ם על עצמו שרק לאחר שהבין בבירור את מהותה של העבודה זרה, הבין כמה מטעמי המצוות¹²³.

בקטע הבא, רבינו מעיד על עצמו כיצד חקר ובירר פרטים בענייני עבודה זרה, בכדי לדעת את דינם והלכותיהם¹²⁴. וזאת בהתאם לשיטתו¹²⁵, שדיין בבית הדין הגדול צריך לדעת ולהכיר את הפרטים של עבודה זרה, לסוגיה השונים.

הנה דברי המשנה:

המוצא כלים ועליהם צורת חמה צורת לבנה צורת דרקון יוליכם לים המלח.
מסכת עבודה זרה, פרק ג משנה ג

וכך מפרש הרמב"ם:

והדרקון - צורת איש שיש לו סנפירים, וקשקשים רבים בגבו בין סנפיריו כקשקשי הדגים. וזאת הצורה היתה גם כן מרוממת אצלם, לפי שהם היו מייחסים אותה לחלק מחלקי הגלגל. **והודיעני איש מן המומחים בזה המקצוע, שזאת הצורה היא של תלי הירח**, ושהיא נעשית בתואר כזה בעת כזאת ותשפיע כך וכך.

ושאלתיו אודות הספר אשר נזכר בו זה, **לפי שאני לא פגשתי מעולם זאת הצורה**, וטען שמסר לו מורו ורבו זאת הצורה עם כל הסודות שגילה לו.

פיה"מ, שם

כנראה שגם אחר סיום פירושו על המשנה, המשיך רבינו לעסוק בנושא זה עד שקרא והבין את כל הנחוץ לדעת.

ומדברי הרמב"ם באיגרתו לחכמי-לוניל (שכתב לאחר חתימת המשנה-תורה) נלמד, שלא רק שהיה שואל אנשים אחרים על ענייני עבודה זרה, אלא הוא בעצמו למד את כל כתבי העבודה זרה עצמם (!), דבר שאינו מקובל כיום על רבני הקהילות ברחבי העולם. אבל הגדול שבענקים, רבינו משה בן מימון, ידע היטב כיצד לדלות מתוך הטומאה הגדולה הזו, את הסיוע להבין את מצוות ה'!

וגם קראתי בענייני עבודה זרה כולה, **כמדומה לי שלא נשאר חיבור בעולם בעניין זה בלשון ערבי**, שהעתיקו אותו משאר לשונות, **עד שקראתי אותו והבנתי ענייני וירדתי לסוף דעתו**. ומאותן הדברים נתברר לי טעם כל המצוות שיעלה על לב אדם שאינן דברים שיש להן טעם, אלא גזירת הכתוב.

איגרות הרמב"ם, עמ' תפא

וידעת טעמיהן רק כאשר עמדת על שיטות ה'צאבה' והשקפותיהם ומעשיהם ועבודותיהם, כפי שתשמע כאשר אבאר את טעמיהם של אותן המצוות שחושבים שאין להן טעם" (מו"נ, ח"ג פכ"ט).

124. השווה דברי רבינו בספר-המצוות (מצוות ל"ת לא) לגבי כישוף, שלדעת רבינו מוגדר כעבודה זרה: "וכבר ראיתי זאת פעם במערב הפנימי", היינו מרוקו, הארץ שהרמב"ם נמלט אליה מספרד לפני שהתיישב במצרים.

125. וכך כותב הרמב"ם: "אין מעמידין בסנהדרין בין בגדולה בין בקטנה אלא אנשים חכמים ונבונים, מופלגין בחכמת התורה בעלי דיעה מרובה, יודעים קצת משאר חכמות כגון רפואות וחשבון ותקופות ומזלות ואיצטגנינות ודרכי המעוננים והקוסמים והמכשפים והבלי עבודה זרה וכיוצא באלו כדי שיהיו יודעים לדון אותם" (הלכות סנהדרין, פ"ב ה"א).

122. וכדבריו במשנה-תורה: "מצות עבודת כוכבים כנגד המצות כולן היא שנאמר וכי תשגו ולא תעשו את כל המצות וגו' ומפי השמועה למדו שבעבודת כוכבים הכתוב מדבר, **הא למדת שכל המודה בעבודת כוכבים כופר בכל התורה כולה** ובכל הנביאים ובכל מה שנצטוו הנביאים מאדם ועד סוף העולם שנאמר מן היום אשר צוה ה' והלאה לדורותיכם, **וכל הכופר בעבודת כוכבים מודה בכל התורה כולה** ובכל הנביאים ובכל מה שנצטוו הנביאים מאדם ועד סוף העולם **והוא עיקר כל המצות כולן**" (הלכות עבודת כוכבים פ"ב ה"ד). וראה גם לשונו ההחלטית במורה-נבוכים: "וכבר ידעת מלשונות התורה בכמה מקומות **כי המטרה הראשונת בכל התורה עקירת עבודה זרה ומחיית עקבותיה** וכל דבר השיך לה, ואפילו זכרה וכל מה שמביא לדבר ממעשיה" (מו"נ ח"ג, ט).

123. וזה לשונו שם: "הרבה מן המצוות לא נתבאר לי ענינם

”אם יהיה ענין זה השיר מעלה - צריך לאומרו”

כל המעיין בכתבי הרמב”ם, וכל מי שמתבונן בתולדות חייו ופעלו, יכול להבחין בקלות בעדינות ואצילות נפשו, וכן במידותיו התרומיות. וכמנהיג גדול רבינו ביקש להנחיל את התכונות הללו לכלל ישראל.

בקטע הבא אנו עדים לרצונו 'לחנך' את הכלל, ולהזהיר אותם מטעויות נפוצות בענייני דעות והנהגות, גם אם הטועים הם "זקנים ואנשי מעלה". מדובר בשירים שנהגו העם לשורר בחתונות, והרמב”ם מצא לנכון להדגיש ששפת הקודש לא מהווה 'הכשר' לשיר - כי לא השפה היא העיקר אלא התוכן.

וכן מבהיר רבינו כי אדרבה, דווקא לשיר בלשון הקודש יש צורך בהקפדה יתירה שהתוכן יהיה על טהרת הקודש. ולמותר לציין עד כמה הדברים נוגעים הלכה-למעשה, הן לשעה והן לדורות, עד היום הזה:

ראיתי זקנים ואנשי מעלה מאומתינו, שכאשר יהיו במשתה יין, בחתונה או בזולתה, וירצה אחד לשיר שיר ערבי, אפילו היה ענין זה השיר בשבח הגבורה או הנדיבות - וזה מן החלק האהוב - או בשבח היין, יגנו זה בכל אופן מן הגינוי, ואין מותר אצלם לשומעו. ואם ישיר המשורר שיר מן השירים העבריים, לא יגונה זה, עם היות בזה הדיבור מה שהוזהר ממנו, או המאוס.

וזו סכלות גמורה, לפי שהדיבור לא יאסר... לפי לשונו, אלא לפי עניינו. שאם יהיה ענין זה השיר מעלה - צריך לאומרו, באיזו לשון שיהיה; ואם יהיה עניינו פחיתות - צריך להניחו, באיזו לשון שיהיה.

ולא עוד, אלא שיש אצלי בזה תוספת, שאם יהיו שני שירים שלהם ענין אחד, לעורר כח התאוה ולשבחו ולשמח הנפש בו, והיא פחיתות, וזה מחלק הדיבור המאוס, לפי שהוא יעורר ויזרז למידה פחותה... ויהיה אחד משני השירים עברי, והאחר ערבי או בלשון אחרת - תהיה שמיעת העברי והדיבור בו יותר מאוסה אצל התורה, למעלת הלשון, ושהיא אין ראוי להשתמש בה אלא למעלות, וכל שכן אם יצורף לזה שימוש בפסוק מן התורה או משיר השירים לזאת הכוונה, שאז יצא מחלק המאוס לחלק האסור, המוזהר ממנו, הואיל והתורה אסרה שיעשו מילות הנבואה מיני זמר בפחיתויות ובדברים המגונים.

פיה”מ, אבות, פרק א משנה טז

אז ישיר משה

ומשירה לשירה. הרמב"ם לא ידוע כמשורר שחיבר שירים, ובדרך כלל לשונו פסוקה וברורה ולא מליצית. אך מדברי הרמב"ם כאן, "שאם יהיה ענין זה השיר מעלה צריך לאומרו", ניתן אולי ללמוד כי בעיקרון יש לו יחס חיובי לשירים, ויתכן כי אף כתב כמה שירים בעצמו¹²⁶.

בכל אופן, השיר הבא הוא בוודאי פרי קולמוסו של רבינו – בראש פירוש-המשניות בכתב ידו הקדושה של הרמב"ם, מופיע שיר קצר שבו הוא מגדיר את מטרת הספר, ונושא תפילה להקב"ה שייתן לו חשק ובינה בלימוד התורה¹²⁷.

שיר הרמב"ם לפירוש-המשניות

סֵפֶר אֲשֶׁר חִוֵּבֵר בְּדִין מֹשֶׁה / בִּיאֹר הַלְכוֹתָיו דַּת צְדָקוֹ¹²⁸
 כַּדַּת אֲשֶׁר הָעֵתִיק זְקֵנֵינוּ¹²⁹ / בּוֹנֵיו אֲשֶׁר הֵם חִזְקוּ בְּדָקוֹ¹³⁰
 חֲבוּר שֶׁפֶל כַּח צְעִיר שָׁנִים / מֹשֶׁה בְּנוּ מִיְמֹוֹ¹³¹ אֲשֶׁר צְעָקוֹ¹³²
 אֶל אֵל לִישָׁר אֶת נְתִיבָתוֹ / לְשׁוּם בְּתוֹרָתוֹ לְבַד חֲשָׁקוֹ¹³³
 לְנִפּוֹל חֲבָלִים לֹא בָּהֶר הַבֵּין / לְאַכֵּל פְּרִי חֲכָמָה לְבַד חֶקְוֹ¹³⁴
 אֶז יַחֲזֶה טוֹב אֵל וְאֶז יִשְׁמַח / מֹשֶׁה בְּיוֹפֵי מִתְנַת חֶלְקוֹ¹³⁵

בשיר הזה הרמב"ם שופך את נפשו לפני ה' ונושא תפילה לקונו. השיר מביע את רחשי לבו של הרמב"ם שעה שהוא עומד בפתח כתיבת חיבורו הראשון: פירוש-המשניות¹³⁶.

התורה, לבל יפרץ. ניתן גם להוסיף, עפ"י דברי רבינו עצמו: "בנאים הם תלמידי חכמים, ונקראו בנאים מפני שהן עסוקין בבנינו של עולם" (פיה"מ, מקוואות, פ"ט מ"ו).

131. כאן מזכיר הרמב"ם את שמו שלו, ופותח בתפילה: "חבור שֶׁפֶל כַּח צְעִיר שָׁנִים, מֹשֶׁה בְּנוּ מִיְמֹוֹ אֲשֶׁר צְעָקוֹ". ניתן לראות כי בנוסף לכך שהרמב"ם מכנה את עצמו דרך ענווה שֶׁפֶל כַּח, הוא מוסיף וקורא לעצמו גם צְעִיר שָׁנִים. הדבר מתאים עם העובדה שאת פירושו למשנה חיבר הרמב"ם בצעירותו וסיימו בגיל שלושים בלבד.

132. כלומר: שהתפלל לה'.

133. עצם התפילה היא בשתי השורות הללו: "...אֲשֶׁר צְעָקוֹ – אֶל אֵל לִישָׁר אֶת נְתִיבָתוֹ, לְשׁוּם בְּתוֹרָתוֹ לְבַד חֲשָׁקוֹ. הרמב"ם מתפלל אל הקב"ה לִישָׁר אֶת נְתִיבָתוֹ – כלומר: שהקב"ה יישר ויורה את דרכו במעשים נכונים ומידות טובות; לְשׁוּם בְּתוֹרָתוֹ לְבַד חֲשָׁקוֹ – שכל החשק והרצון שלו יהיו אך ורק בתורה.

השווה לדבריו בסוף הלכות שחיטה: "והצילנו מלמשש בחשך וערך אותנו נר ליישר המעקשים ואור להורות נתיבות היושר, וכן הוא אומר, נר לרגלי דבריך ואור לנתיבתך".

134. כאן מבקש הרמב"ם מהקב"ה לקבל חכמה והבנה בתורה. אלא שהוא חוזר ומבקש שתהיה כל מגמתו רק בתורה ולא בחכמה אחרת. הוא ממשיך את התורה בשני משלים – חבל-

126. גדלותו בכתיבה פיזית באה לידי ביטוי בפתיחת מכתבו לרבינו יהונתן הכהן מלוניל, נדפס בפאר הדור, סימן מא. כמו כן, בפרק חמישי הבאנו את הפתיחה שלו לפיה"מ שנכתבה בלשון הקודש ובחרוזים. ופותחת בלשון: "התקבצו חכמים ועמדו על עמדתכם, כי זבד טוב אזבדכם...". כמו כן, בפתיחתו למורה-נבוכים, כתב הרמב"ם שיר קצר (המתחיל "דעי הולך לנחות דרך", נדפס בדפוס ה'מורה' עם פירושי אפודי, שם טוב, ו' קרשקש, ואברבנאל).

127. בכת"ק השיר איננו מנוקד. הניקוד כאן הוא עפ"י הוצאת הר"י קאפח.

128. רבינו פותח בהגדרת הספר: פירוש על המשנה שחוברה כסיכום לכל התורה שבעל-פה, "דין משה" (דיני תורת משה רבינו) ומבארת את כל הלכות והדת.

129. אולי יש מכאן סמך למסורת שהרמב"ם היה מצאצאי רבינו הקדוש ובאמרו זְקֵנֵינוּ הוא מתכוון אליו.

130. אֲשֶׁר הָעֵתִיק זְקֵנֵינוּ: המשנה נכתבה ונמסרה ('העתיק' פירושו 'מסר') ע"י רבותינו התנאים (הנקראים גם 'זקנים'); בּוֹנֵיו: שהם ה'בונים' של הדת – עפ"י מאמר חז"ל (סוף מסכת יבמות, ועוד) על הפסוק "וכל בניך לימודי ה'" – "אל תקרי בניך אלא בוניך". ומדוע נקראים החכמים "בוניו"? "אשר הם חזקו בדקו": על-שם שבתקנותיהם חיזקו את בדק הבית של

”משה רבינו, משיג האמיתות, השלם שבשלמים”

יסודות שקבע הרמב”ם בייחודו של משה רבינו¹³⁷ הם מחידושו של הרמב”ם שלא מצאנו אותן במפורש במקורות קודמים. ברור שלפי הרמב”ם, משה-רבינו אכן היווה מחד דמות שהיא מעל ומעבר לכל השגה אנושית, אך ביחד עם זה כל אחד יכול וצריך ללמוד ממנו ענייני מוסר והנהגות טובות.

כאן, בפירושו על מסכת אבות, מבאר הרמב”ם את ההתלהבות העצומה של ”משה רבינו השלם שבשלמים” לקיים אפילו מצוה קלה, ובכך מדגיש עבורינו את מידת הזריזות בקיום המצוות. רבינו משבח מעלה זאת, ומגדיר אותה כ”נקודה נפלאה בתורה”.

הנה הדברים המפורסמים של בן עזאי:

בן עזאי אומר הוי רץ למצוה קלה כבחמורה.

מסכת אבות, פרק ד משנה ב

וכך מפרש הרמב”ם:

וכבר העירו החכמים ע”ה, על נקודה נפלאה בתורה שיש בו זירוז על מעשה המצוות, והוא אומר¹³⁸: ”אז יבדיל משה שלוש ערים וכו’”, וידוע שאינם מועילים ואין להם דין ערי מקלט עד שיובדלו השלוש האחרות אשר בארץ כנען. אמרו: ”ידע היה משה רבינו שאין שלוש שבוער הירדן קולטות עד שיהו שלוש שבארץ כנען, שנאמר¹³⁹: ”שש ערי מקלט תהיינה”, ואמנם הבדיל את אלו לפי שאמר: ”הואיל ובאת מצוה לידי אקיימנה”.

ואם איש כמשה רבינו, משיג האמיתות, השלם שבשלמים, נכסף להוסיף חצי מצות-עשה לכל מעלותיו ושלמותו – על אחת כמה וכמה שראוי לאותם אשר נצטערו נפשתיים, ונתחזקה צרעתם ונושנה!

פיה”מ, שם

בהמשך הפרק לומד רבינו מוסר נוסף מדמותו של משה רבינו, והפעם בשבח מידת הענווה:

ואני אזכור עתה קצת מה שזכרו החכמים בשבח הענוה... ויש לך להתבונן ממה רבינו, אשר נשלמו בו המעלות השכליות והמדותיות כולן, נוסף למדרגתו בנבואה, ”אב בחכמה, אב בנביאים, אב בתורה”, ושיבחו ה’ מן הכל במידת הענווה לבד, אמר¹⁴⁰: ”והאיש משה ענו מאד”.

פיה”מ, שם, משנה ד

התבוננות זו בדמותו של משה, והערצתו העצומה אליו, מצינו גם אצל אביו רבינו מימון, ואולי הושפע רבינו ממנו גם בנושא זה. באיגרת-הנחמה שכתב רבינו מימון לאנוסי האלמווחדים במרוקו, מתאר הוא את גופו ואת תכונותיו הגשמיות של מקבל התורה הראשון¹⁴¹.

ארץ ירושה, ומאכל ערב:

א. לְנַפֹּל חֲבָלִים לוֹ: עפ”י ”חבלים נפלו לי בנעימים אף נחלת שפרה עלי” (תהילים טז:ז), כלומר לקבל את הנחלה והחלק הטוב. ”בהר הַבְּיָן” – הר ההבנה והתבונה. כלומר, לקבל מהקב”ה את היכולת להבין. ב. לְאָכַל פֶּיִי חֶמְהָ לְבַד חֶקֶוּ: ’חוק’ משמעו לחם ואכילה קבועה (כמו ”הטריפני לחם חוקי” – משלי לח:). וכאן הרמב”ם מבקש שמוזנו הקבוע יהיה אך ורק (לְבַד) מִפֶּיִי חֶמְהָ (=חכמת ה’).

135. השיר מסתיים בשורה שמחה, המתארת מה יהיה כאשר יזכה ובקשתו תתמלא: אָז יִחַזֶּה טוֹב אֵל וְאֵז יִשְׁמַח מִשֶּׁה בְּיֹפֵי מִתְּנַת חֶלְקוֹ, כלומר, כאשר כל חשקו יהיה בתורה, יִחַזֶּה הרמב”ם טוֹב אֵל. ואז יִשְׁמַח מִשֶּׁה (הרמב”ם) בְּיֹפֵי מִתְּנַת חֶלְקוֹ – בחלקו היפה שניתן לו – התורה הקדושה.

136. מה שלא כ”כ ידוע לרבים שהרמב”ם גם חיבר שיר קצר של שלש שורות (המתחיל, ”דעי הולך לנחות דרך”),

בפתיחת המורה-נבוכים שלו. בנו של הרמב”ם, רבינו אברהם, מביא את השיר הזה בתוך ’מלחמת השם’ שחיבר (מהדורת מרגליות, עמ’ נט), להראות שלא כל אחד מיועד להבין את דברי ה’מורה’. השיר נדפס בפתיחת ה’מורה’ הנפוץ עם פירושי אפודי, שם טוב, ו’ קרשקש, ואברבנאל. ראה על זה בדרך ג’ של ספר המבוא’ – ערך מורה-נבוכים.

137. ראה לעיל (’משה רבינו: בחיר ה’ מכל המין האנושי’) בקשר לנבואת משה רבינו שהיא העיקר השביעי של הי”ג עיקרים.

138. דברים ד:מא.

139. במדבר לה:ג.

140. שם, יב:ג.

141. על איגרת הנחמה של רבינו מימון, ראה לעיל בפרק ג’, ובהרחבה בספר-המבוא כרך ג’.

וכך כותב רבינו מימון:

ודע גדולת מי שנשלח אליך (=משה רבינו) ומה שנשלח על ידו, כי עצומה היא. ואילו ידעת מקצת מן המעלות אשר חננו ה', ומה שהבדילו משאר הבריות, היתה אמונתך בה' שלמה.
איגרת הנחמה

רבינו מימון מפליג שם במעלתו של משה רבינו, עד שהוא מצווה לומר מדי-יום את מזמור 'תפילה למשה' בסדר התפילה קודם ברוך-שאמר, כדי להתחזק ולהתעורר מדמותו של אדון הנביאים:

ואילו ידעו בני אדם מה צפון בו (=במזמור 'תפילה למשה'), ומה גנו בו ה' מן היסודות המחזקים את הדת ומבררים את האמונה, היו קובעים אותה לחוק על עצמם כמו קריאת שמע!

שם

שיטת הרמב"ם: "אל תעשם קרדום לחפור בהם" – כפשוטו!

כך קובע התנא רבי צדוק במשנה:

רבי צדוק אומר: אל תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהם. וכך היה הלל אומר: ודישתמש בתגא חלף, הא למדת כל הנהנה מדברי תורה נוטל חייו מן העולם.
מסכת אבות, פרק ד משנה ה

בעקבות משנה זו פסק הרמב"ם הלכה-למעשה, נגד המקובל בעולם התורני (מאז ועד ימינו)¹⁴², שאסור לאדם ליטול שכר על הרבצת תורה. רבינו, ש"נאה דרש ונאה קיים", לא קיבל בחייו הפרטיים שכר מקופת הקהל עבור פועלו הרב למען הכלל, אלא התפרנס משותפות¹⁴³ שהיתה לו עם אחיו רבי דוד במסחר באבנים טובות. ואף לאחר שהפסיד את כל כספו עקב טביעת אחיו ביים, החליט שלא לקבל שום שכר מעבודתו בבית הדין, או מעסק קודש אחר, אלא בחר להתפרנס מעסק הרפואה.

כך עשה בחייו, וכך הדריך את תלמידיו. עדות לכך יש לנו מתלמידו החביב רבי יוסף ב"ר יהודה. כאשר עבר רבי יוסף לגור בבגדד, יעץ לו הרמב"ם להיזהר מלהיות נסמך על שולחנו של ראש הגולה כמקבל שכר על הוראה, ובמקום זה לעבוד במלאכת הרפואה:

לא איעצך אלא זו אחד מחייטות או נגרות או אריגה... אהוב אצלי ממשרת ראש הגלות...
ועצתי היא שתעשה יגיעך המסחר ולמוד הרפואה, עם העסק בתלמוד תורה באמת.
איגרות הרמב"ם, עמ' שיב

המקום הראשון¹⁴⁴ שבו מביע רבינו את דעתו הנחרצת בנידון, הוא כאן בפירושו למסכת אבות. הרמב"ם מתבטא ב'סגנון חופשי', וזכינו לראות את אש-התורה של רבינו בוערת בו, והאמת שהיא נר לרגלו. רבינו אינו יכול לסבול שמדברים כזבים בשם התורה ועד כדי כך ש"הביאו בני אדם לסבור שטות גמורה".

פטירת הצדיק זצ"ל, שטבע ביים הודו, ובידו ממון רב לי ולו ולאחרים".

144. כדברי הרמב"ם: "כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה הרי זה חלל את השם ובזה את התורה... ועוד צוו ואמרו "אל תעשם עטרה להתגדל בהן ולא קרדום לחפור בהן", ועוד צוו ואמרו "אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות"... מעלה גדולה היא למי שהוא מתפרנס ממעשה ידיו, ומדת חסידים הראשונים היא, ובזה זוכה לכל כבוד וטובה שבעולם הזה ולעולם הבא..." (הלכות תלמוד תורה, פ"ג ה"י-יא).

142. רבים וטובים יצאו להגן על המנהג המקובל לקבל משכורת על רבנות ועל תלמוד תורה לרבים. ראה לדוגמא שו"ת התשב"ץ (ח"א סימן קמב וסימן קמז) שחלק על שיטת הרמב"ם באריכות. וכן ידועה שיטת הב"ח (שו"ת ב"ח ישנות, סימן נב) שמותר לרב העיר לקבל מתנות בנוסף למשכורתו מהקהילה, כדי שיתעשר ויהיו דבריו נשמעים. ואכן, היו קצינים מהרבה קהילות ששלחו לב"ח כסף רב כדי שיוכל לנהל את ישיבתו מתוך הרחבה, ועם כסף זה הצליח הב"ח לפעול הרבה בישיבתו הגדולה ואף בתוך הקהל.

143. כפי שעולה ממכתבו בעקבות פטירת אחיו (הובא לעיל בפרק א) "והרעה הגדולה שבאה עלי באחרונה... והיא

וכך פותח הוא בדברים חריפים, אפילו נגד "גדולי התורה":

כבר חשבתי שלא לדבר בצוואה זו מפני שהיא ברורה, וגם מפני שאני יודע שדברי בה לא ימצאו חן בעיני רוב גדולי התורה ואולי אף כולם! אבל אומר ולא אחוש, מבלי לשאת פנים למי שקדם ולא למי שנמצא.

דע, כי זה כבר אמר¹⁴⁵: "אל תעשה התורה קרדום לחפור בה". כלומר: אל תחשבנה כלי לפרנסה, ובאר ואמר שכל הנהנה בזה העולם בכבוד תורה הרי זה כורת את נפשו מחיי העולם הבא. והעלימו בני אדם עיניהם מזו הלשון הברורה... ונתלו בפשטי מאמרים שאינם מבינים אותם... והטילו להם חוקים על היחידים ועל הקהילות... והביאו בני-אדם לסבור שטות גמורה שזה חובה ומחוייב לעזור לחכמים ולתלמידים ולאנשים העוסקים בתורה ותורתן אומנותן.
פיה"מ, מסכת אבות פרק ד משנה ז

וכאן עובר הרמב"ם להביא ראיות לשיטתו, כשהוא מוכיח כי אפילו גדולי התנאים לא הסתמכו על הציבור, אלא עסקו בעצמם לפרנסתם:

וכל זה טעות... וכבר ידעת כי הלל הזקן¹⁴⁶ היה חוטב עצים¹⁴⁷ ולומד לפני שמעיה ואבטליון, והוא בתכלית העניות... ולא יסתפק לבר דעת שאילו היה מסכים לקבל מבני דורו, לא היו מניחים אותו לחטוב עצים.

וחנינה בן דוסא, אשר קול קורא עליו: "כל העולם כולו אינו ניזון אלא בשביל חנינא בני וחנינא בני דיו קב חרובין מערב שבת לערב שבת"¹⁴⁸, ולא ביקש מבני אדם.

...ולא היו ישראל בני דורם של אלו וזולתם לא אכזרים ולא שאינם גומלי חסדים, ולא מצאנו חכם מן החכמים שהיה מצבם דחוק שיגנה אנשי דורו על שלא הטיבו לו - חלילה לה! אלא הם בעצמם (=הלל וחנינא בן דוסא) היו חסידים, מאמיני האמת לשם האמת, מאמינים בה' ובתורת משה רבינו... והיו רואים בכך חילול ה' שיחשבו שהתורה מלאכה ככל המלאכות שמתפרנסים בהן.

שם

אך אם תלמידי החכמים חייבים להתפרנס בכוחות עצמם, "תורה מה תהא עליה"? הרי גם ללימוד תורה יש לפנות זמן. האם אין כל יתרון לתלמיד חכם, על פני יושבי קרנות?! בהמשך פורס הרמב"ם לפנינו את ההיתרים המיוחדים בהלכה, עבור תלמידי חכמים:

...ואמנם הדבר אשר היתרתו התורה לתלמידי חכמים הוא, שיתנו ממון לאדם, יעשה להם שחורה בו בבחירתו, אם ירצה - והעושה כן יש לו שכר על כך.

וכן פטרה התורה את כל תלמידי החכמים מחובות השלטון כולן, מן המיסים, והאכסניות, ומיסי הנפש, והם אשר יקראו כסף גולגלתא, יפרעום בעבורם הקהל, ובנין החומות וכיוצא בהן. ואפילו היה תלמיד החכמים בעל ממון רב לא יחויב בדבר מזה.

וכבר הורה בזה רבנא יוסף הלוי זצ"ל (=הר"י מיגאש) לאיש שהיה בספרד, שהיו לו גנות וכרמים שהיה מחויב עבורם אלף דינרים, והורה לפוטרו מהמס, להיותו תלמיד חכמים, אף על פי שהיה משלם המס ההוא אפילו העני שביהודים. וזה דין תורה, כמו שפטרה התורה הכהנים ממחצית השקל, כמו שבארנו במקומו, ומה שדומה לזה.

שם

145. אבות פ"ד מ"ה.

הנהנה מדברי תורה נוטל חייו מן העולם!"

147. אין בידינו בגמרא או במדרשים מקור לזה שהלל היה חוטב עצים, וכנראה היה לרמב"ם אחד מן המדרשים שנאבדו מאתנו. יש לציין שגם רבי בחיי נ' פקודה (שחי לפני הרמב"ם), כתב שהלל היה חוטב עצים (חובת-הלבבות), שער הפרישות פ"ה).

148. ברכות יז, ב.

146. וכדברים אלו כותב במשנה-תורה (וכדרכו שם ללא הזכרת השם): "גדולי חכמי ישראל היו מהן חוטבי עצים ומהן שואבי מים ומהן סומים ואף על פי כן היו עוסקין בתלמוד תורה ביום ובלילה והם מכלל מעתיקי השמועה איש מפי איש מפי משה רבינו" (הלכות תלמוד תורה, פ"א ה"ט). יש לציין שרבינו מביא כדוגמא את הלל הזקן, שבמשנה במסכת אבות עצמה (המובאת למעלה), הוא האומר: "...הא למדת כל

ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדר קדשים

זבחים, מנחות, חולין, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות,
מעילה, תמיד, מידות, קנים

ך מסביר הרמב"ם את העקרונות של רבי לסידורו את סדר קדשים: לפי סדר הפסוקים בתורה; לפי חשיבות וחומרת הדברים; ואם זה מצוה חיובית או רק כסיפור דברים:

אח"כ נתעסק בחלוקת הדברים בסדר קדשים.

והחל בקרבנות הבהמה והיא מסכת **זבחים**.

ואחר זבחים **מנחות** כסדר הכתוב¹⁴⁹.

וכאשר גמר שחיטת הקדשים וכל הנספח לכך, דבר על שחיטת שאר הנשחטים [במסכת חולין], וגם זה כסדר הכתוב לפי שאחרי אמרו¹⁵⁰: "כי אם במקום אשר יבחר ה' באחד שבטיך שם תעלה עולותיך ושם תעשה כל אשר אנכי מצוך", אמר¹⁵¹: "רק בכל אות נפשך תזבח", לפיכך הסמיך **חולין** למנחות.

ואחר **חולין בכורות** כסדר הכתוב. כי אחר שאמר "רק בכל אות נפשך וכו'", אמר¹⁵²: "לא תוכל לאכל בשעריך מעשר דגןך תירושך ויצהרך ובכורות בקרך וצאנך".

וכאשר גמר לדבר בדיני קדושת הגוף, דבר על הדמים שגם הם קדשים. ולפיכך הסמיך לבכורות **ערכין**.

ואחר **ערכין תמורה** וגם זה כסדר הכתוב.

וכאשר גמר דיני סוגים אלה הסמיך להם מסכת **כריתות** ובה מנה כל המצות שיש בהם חיוב כרת וכל הנספח לאותו ענין. וטעם קביעתו ענין זה בסדר קדשים לפי שכל שחיבין על זדונו כרת, חייבים על שגגתו [קרבן] חטאת.

ואחר כריתות **מעילה**, לפי שהדברים שחייבים עליהם מעילה קלים מדברים שחייבים עליהם חטאת.

ואחר מעילה מסכת **תמיד**, ואיחר אותה לפי שאין בה דינים ולא איסור ולא היתר, אלא ספור היאך היה התמיד קרב כדי לנהוג כך תמיד.

ואחר תמיד **מידות**, ואין ענינה אלא ספור מדת המקדש וצורתו והיאך בנינו, והתועלת בכך שכשיבנה לשמור בו אותה צורה ואותו היחס, כי אותו היחס מאת ה' כמו שאמר "הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל".

וכאשר גמר דיני קרבנות הבהמה וכל הנספח לכך ותיאור הבית שבו מקריבים אותם הקרבנות הסמיך לכך מסכת **קנים**, וכל ענין אותה המסכתא בדיני תערובת העופות אם נתערבו קרבנות העוף זה בזה. ואיחרו לפי שאינו דבר הכרחי, שאפשר שיתערבו ואפשר שלא יתערבו ועוד שכל דיניהם מעטים מאד כמו שיתבאר במקומו. ובה סיים סדר קדשים.

ובזה נשלמה חלוקת הדברים בסדר קדשים אחת עשרה מסכתא.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

151. שם, פסוק טו.

152. שם, פסוק יז.

149. ראה ויקרא פרקים א-ב.

150. דברים יב:יד.

"ראיתי לציין כאן צורת המנורה בשלמותה"

כתב-יד קדשו של הרמב"ם, פיה"מ מסכת מנחות - צורת המנורה

כפי שנוכחנו לדעת, הרמב"ם הרבה בפירושו להמחיש את הנושאים דרך ציורים. כן הבאנו מקום נדיר ביותר במסכת כלאים¹⁵³, שרבינו מביא בהלכה אחת חמש ציורים ואחת מהם בצבע! כך כאן בסדר קדשים, יש ציור אחד של הרמב"ם המתייחד בחידושים שבו, הלא הוא ציור המנורה המפורסם. בדרך מליצית ניתן לומר, שרבינו משה בן מימון למד ממנהיג האומה ומוסר התורה משה רבינו. ידועים הם דברי חז"ל שמשה רבינו התקשה במעשה המנורה, עד שהראה לו אותה הקב"ה¹⁵⁴, כך, קם הרמב"ם להסיר מכשול, ולהראות באצבע לכל ישראל "זה מעשה המנורה!"

הנה המשנה:

שבעה קני מנורה מעכבין זה את זה, שבעה נרותיה מעכבין זה את זה.
מסכת מנחות, פרק ג משנה ז

הרמב"ם מאריך בתיאור מדויק ואחר כך מצייר את תבנית המנורה:

ראיתי לצייר כאן צורת המנורה בשלמותה, ולפני הציור אומר שבא בקבלה:

יש בגבהה שמונה עשר טפחים, ועמוד המנורה עצמו היו בו ארבעה גביעים ושני כפתורים ושלושה פרחים ... והיה לה שלש רגלים.

והגביע הוא כתבנית כוס אטום אלא שהשולים שלו צרים...

והכפתור הוא תבנית כדור שאין עיגולו מדויק אלא מאורך מעט קרוב לתבנית ביצת העוף. ופרח כתבנית נץ השושן.

ואני אצייר עכשיו הצורה הזאת: הגביעים תבנית משולש, והכפתורים עגול, והפרח חצי עגול... וממה שציירנו יובן לך כל הלשון הזה. ומה שנאמר בתורה "משוקדים"¹⁵⁵ פירושו עשויה שקדים, והיא אומנות ידועה אצל אומני הנחושת שהם מכים בקורנס על המתכת עד שייעשה כולו שקדים שקדים. וזו מלאכה ידועה שאין צורך לתארה.

פיה"מ, שם

הקב"ה: הרי אני עושה אותה לפניך. מה עשה הקב"ה? הראה לו אש לבנה ואש אדומה ואש שחורה ואש ירוקה, ועשה מהן את המנורה גביעיה כפתוריה ופרחיה וששת הקנים, והוא אומר לו כך וכך עשה אותם, שנאמר: "זוה מעשה המנורה" (במבוא ח"ד), מלמד שהראה לו הקב"ה באצבע את המנורה. ואעפ"כ נתקשה בה הרבה משה לעשותו. מה עשה הקב"ה? חקקה על כף ידו של משה. אמר לו: "וראה ועשה בתבניתם",

153. פ"ה ה"ה.

154. כידוע מפירוש רש"י על התורה (שמות כה:מ), שם הביא בקיצור מדברי המדרש תנחומא, בלשון זו: "...מגיד שנתקשה משה במעשה המנורה, עד שהראה לו הקב"ה מנורה של אש". וכך כתוב במדרש: "מעשה המנורה כיצד היה? שבשעה שעלה משה והיה הקב"ה מראה לו בהר היאך יעשה את המשכן, כיון שהראה לו הקב"ה מעשה המנורה נתקשה בה משה. אל"

רבינו אברהם בן הרמב"ם לומד פרט מעניין מהציור המנורה שצייר אביו – שהקנים היו "ביושר... לא בעיגול" – במיוחד מכיוון שהוא סותר את ציור המנורה המקובל¹⁵⁶:

הקנים נמשכים כמו ענפים מגופה של המנורה לצד ראשה ביושר כמו שצייר אותה אבא מארי ז"ל, לא בעיגול כמו שצייר אותה זולתו.

פירוש רבינו אברהם על התורה,
פרשת תרומה

מדוע אין משניות לדיני ציצית ותפילין ומזוזות?

אחת התמיהות הגדולות על עריכת המשנה ע"י רבינו הקדוש, היא העובדה שדווקא למצוות התדירות והשכיחות ביותר, כמו תפילין, מזוזה, ספר תורה וציצית, אין מסכתות מיוחדות, ודיניהם כמעט ולא מוזכרים במשנה. יש רק משנה אחת במסכת מנחות המזכירה דין מהלכות ציצית ותפילין:

התכלת אינה מעכבת את הלבן, והלבן אינו מעכב את התכלת.

תפלה של יד אינה מעכבת של ראש, ושל ראש אינה מעכבת של יד.

מסכת מנחות, פרק ד משנה יא

הגמרא על משנה זו מאריכה בפרטי הדינים של ציצית ותפילין, ובעקבות זאת ידוע ללומדי הגמרא שמקורם של דינים אלו הוא דווקא במסכת מנחות, שהיא מסכת מסדר קדשים. גם במסכת סוכה, פותחת המשנה בתנאי הסוכה ולא בחיוב עשיית הסוכה.

ונשאלת השאלה: אכן, למה יש במשנה עצמה רק מילים ספורות על דינים אלו?

הרמב"ם בפירושו למשנה זו מתייחס לפליאה הזאת ועונה עליה תשובה מקורית: היא הנותנת! דווקא משום שמצוות התפילין והציצית כה מצויות ויומיומיות, לא ראה רבינו הקדוש צורך בכתיבתם לזיכרון במשנה¹⁵⁷.

בדרך זו מיישב רבינו גם תמיהה אחרת¹⁵⁸: מדוע לא מצאנו במשנה את נוסח התפילה? ושוב אותה תשובה: התפילה היא מעשה יום-יומי של כל יהודי ואין צורך לשמר את נוסחה באופן מיוחד.

...דיני הציצית, והתפילין, והמזוזות וסדר עשייתן, והברכות הראויות להן, וכן הדינים השייכים לכן, והשאלות שנתעוררו בהן אין ממטרת חיבורנו [פיה"מ] לדבֵר בכך, לפי שאנחנו מפרשים¹⁵⁹,

את העובדה שאין פרטי דיני חנוכה במשנה, וז"ל: "אל תתמה, שהרי בשום מקום במשנה לא נזכר שיניח אדם תפילין ושבגד של ד' כנפות חייב בציצית, אלא [=מה שכן נזכר הוא ש] תפלה של ראש אינו מעכב של יד ותכלת אינו מעכב לבן. ולא תנן: "חייב אדם להדליק נר חנוכה" אלא: גץ שיוצא רבי יהודה אומר בנר חנוכה פטור, ונר חנוכה גופא היכי הוזכר במשנה?! אלא רגילים היו בכך" (חידושי חת"ם סופר, מסכת גיטין, עח א).

159. כלומר, הרמב"ם כמו מתנצל על כך שאיננו מביא את המצוות הללו בתוך פירושו למשנה, בנימוק שכאן הוא בתפקיד 'פרשן' לרבינו הקדוש. במילים אחרות: כפי שראינו בהקדמתו לפירוש, אחת המטרות של הרמב"ם בפירושי המשניות היא לסייע ללומד התלמוד – אם כהכנה ללימוד התלמוד ואם כחזרה עליו. וכאשר יבוא לומד התלמוד למשנה הזו ויראה כי הש"ס מאריך ב"דיני הציצית, והתפילין, והמזוזות וסדר עשייתן, והברכות הראויות להן, וכן הדינים השייכים לכן, והשאלות שנתעוררו בהן" ואילו הרמב"ם מתעלם מכך לחלוטין, הוא עלול לתמוה על כך. על כן אומר הרמב"ם, כי ראשית-כל תפקידו כפרשן למשנה – ובעקבות זאת איננו יכול להתעכב על כל סוגיות התלמוד.

כשם שחקקתיה על כף ידך. ואעפ"כ נתקשה בה משה... אל"ה הקב"ה: השלך את הזהב לאש, והמנורה תיעשה מאליה. שנאמר: "מקשה תיעשה המנורה" (שמות כה:לא), כתיב: "תיעשה" – מעצמה תיעשה. מלמד שנתקשה לו המנורה, והראה לו הקב"ה באצבע, שנאמר: "זה" (מדרש תנחומא, פרשת שמיני סימן ח).

155. שמות כה:לג.

156. חכמים דייקו עוד בציור הזה, ולמדו ממנו כי למסורת הרמב"ם הגביעים היו 'הפוכים', כלומר שולי הגביעים היו כלפי מעלה ופתחם היה כלפי מטה (ראה בלקוטי שיחות חלק כ"א עמ' 166, שם מביא גם את הסיבה לזה).

157. כנראה שבמידה מסוימת, כלל זה שייך גם לתקופת הגמרא, שהרי גם בגמרא לא טרחו האמוראים לפרט הרבה דינים פשוטים. הנה למשל, במסכת שבת נכתבו בגמרא רק דיני ט"ל מלאכות, אך דיני התפילות, הקידוש, לחם-משנה וסעודת-השבת לא הוזכרו בצורה מספיק מפורטת, אם בכלל נידונו.

158. לפי סברה זו הסביר החת"ם-סופר (ללא הזכרת הרמב"ם)

והרי המשנה לא קבעה למצות אלו דברים מיוחדים הכוללים את כל משפטיהם כדי שנפרשם.

וטעם הדבר לדעת: לפי שהיו הדברים האלו מפורסמים בזמן חיבור המשנה, והיו עניינים ידועים ונהוגים ביד כל העם – אצל ההמונים והיחידים, ולפיכך לא היה מקום לדעתו לדבר בהם, כשם שלא קבע סדר התפלה, כלומר נוסחה, וסדר מינוי שליח צבור מחמת פרסומו של דבר, לפי שלא חיבר [רבינו הקדוש] סידור אלא חיבר ספר דינים.

פיה"מ, שם

כמובן, שב'משנה' שיצאה מבית מדרשו של הרמב"ם עצמו – המשנה-תורה – הספר שמלכתחילה נועד להלכות כל התורה כולה, הרמב"ם מקדיש מקום מכובד גם להלכות תפילין, ציצית וספר תורה' ול'סדר תפילות לכל השנה' (דינים אלו כלל בספר-אהבה).

"תורה ציוה לנו משה"

כפי שראינו בפרק הקודם, אודות ההקדמות הגדולות לפירושו על המשנה, הרמב"ם מבאר שם הרבה יסודות של עיקרי האמונה, אך גם בתוך הפירוש עצמו משולבים יסודות גדולים. בקטע הבא מבהיר רבינו עניין חשוב בהבנה של התורה והמצוות שיש להסיק מתוך המשנה, ואף מדגיש: "ושים לבך לכלל הגדול הזה". הסברו של הרמב"ם הוא שהמצוות שנאמרו לאבות, כגון ברית מילה וגיד הנשה, אין אנו מקיימים אותן בגלל הציווי לאבות אלא "מפני צווי ה' על ידי משה".

[גיד הנשה] נוהג בטהורה ואינו נוהג בטמאה. רבי יהודה אומר אף בטמאה. אמר רבי יהודה: "והלא מבני יעקב נאסר גיד הנשה, ועדיין בהמה טמאה מותרת להן?" אמרו לו: "בסיני נאסר אלא שנכתב במקומו".

מסכת חולין, פרק ז משנה ו

ושים לבך לכלל הגדול הזה המובא במשנה זו. והוא אמרם "מסיני נאסר", והוא, שאתה צריך לדעת שכל מה שאנו נזהרים ממנו או עושים אותו היום אין אנו עושים זאת אלא מפני צווי ה' על ידי משה, לא מפני שה' ציוה בכך לנביאים שקדמוהו.

דוגמא לכך, אין אנו אוכלים אבר מן החי, לא מפני שה' אסר על בני נח אבר מן החי, אלא מפני שמשא אסר עלינו אבר מן החי במה שנצטווה בסיני שישאר אבר מן החי אסור.

וכן, אין אנו מלים בגלל שאברהם מל את עצמו ואנשי ביתו, אלא מפני שה' צונו על ידי משה להמול כמו שמל אברהם ע"ה.

וכן גיד הנשה, אין אנו נמשכים בו אחרי אסור יעקב אבינו אלא ציווי משה רבינו.

הלא תראה אמרם¹⁶⁰: "תרי"ג מצות נאמרו לו למשה בסיני", וכל אלה מכלל המצות.

פיה"מ, שם

יסוד זה קשור ללא ספק לשיטתו של רבינו בי"ג עיקרי האמונה שלו (בהקדמתו לפרק 'חלק'), שיש הבדל מהותי בין נבואת משה-רבינו לעומת שאר הנביאים. נבואת משה, נעלית לאין ערוך מנבואתם של כל שאר הנביאים שבאו לפניו ולאחריו, ולכן דווקא נבואתו מהווה יסוד לכל קיום התורה והמצוות¹⁶¹.

הרמב"ם בהקדמתו לפירוש-המשניות, שכל המצוות שהן למשה מסיני, לא ייתכן שיהיו בהן ספיקות. והדברים שיש בהם מחלוקות וספיקות, אינם אלא מהדברים שנלמדו על ידי י"ג המדות. לפיכך, בהכרח שכל המצוות נמסרו לנו במסורה ברורה מהר סיני וממשה רבינו, כי רק במסירה זו כל המצוות ברורות וידועות.

160. "דרש רבי שמלאי: שש מאות ושלוש עשרה מצות נאמרו לו למשה, שלש מאות וששים וחמש לאוין כמנין ימות החמה, ומאתים וארבעים ושמונה עשה כנגד איבריו של אדם" (מכות כג, ב).

161. עוד נראה שעניין זה קשור לתפיסתו המחשבתית של

“לא יסור שבט מיהודה”

כאן במסכת בכורות עוסק הרמב"ם בחילוקי המעמד והסמכות בין המנהיגים של עם ישראל. הוא מבדיל בין 'ראש הגולה', המנהיג בבבל, לבין ה'נשיא' ו'ראש הישיבה' – התואר השמור לראש החכמים בארץ ישראל.

על יסוד הפסוק¹⁶², "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו" מבהיר הרמב"ם ש'ראש הגולה' שבבבל איננו חייב להיות גדול בתורה, אך עליו להיות מיוחס לבית-דוד ("שבט מיהודה") – והסמכות שלו היא כמעט סמכות של מלך. לעומתו, הסמכות של ה'נשיא' בארץ-ישראל, היא פועל-יוצא אך ורק מגדולתו בתורה, והיא קיימת בתנאי שהוא אכן גדול בתורה ("מחוקק") ועד כדי כך "שלא ימצא שלם יותר ממנו בכלל בארץ-ישראל".

הנה דברי רבינו:

ונשאר לנו לבאר מי הוא אשר יתן רשות ולמי ראוי שיתן רשות ותועיל לו: ואומר כי הנותן רשות הוא ראש גלות העומד בבבל, ואין מתנאיו שיהא חכם. וראש ישיבה העומד בארץ-ישראל, ומתנאיו שיהא מובהק מאוד בחכמת התורה עד שלא ימצא שלם יותר ממנו בכלל בארץ-ישראל בזמן שהעמידוהו.

...מרות ראש גלות על כל ישראל כמרות המלך המושל בכת, וכך קראו ה' "שבט". אמרו¹⁶³: "לא יסור שבט מיהודה" – אלו ראשי גלויות שבבבל שרודין את ישראל בשבט", כלומר בעל כרחם ובכפייה, הלא תראה שאין אנו שְׁמִים לב לחכמתו אלא לייחוסו, ושיהא מינויו בהסכמת אנשי מקומו בלבד, אבל ישיבת ארץ-ישראל היא תורנית, לפי שנאמר: "ומחוקק מבין רגליו...". פיה"מ, בכורות פרק ד משנה ד

מכאן עובר הרמב"ם למשמעות של התארים ומידת קיומם גם בימיו. הוא קובע בצורה חריפה ביותר, שהתארים הללו (כמו 'אב בית דין' ו'ראש ישיבה') ריקים מכל משמעות וסמכות, ואינם אלא כינויים שאנשים משתמשים בהם, ולא תמיד הולמים את מי שמתכנה בשם זה. וכדי שלא יאמר האומר, כי רבינו כותב את הדברים רק מתוך מחשבה, הוא מוסיף גם עדויות אישיות שלו. הוא מתאר כי ראה אנשים המכונים 'ראש ישיבה', ותורתם דומה כאילו לא למדו אפילו יום אחד!:

...ושמא יטען בכל העניינים הללו שכללתי בדברי אלה אותם השמות המפורסמים בארץ-ישראל ובבל שקוראין אנשים ראש ישיבה, ואחרים 'אב בית דין', ומבדילים בין ראש ישיבת גאון יעקב¹⁶⁴ ובין ראש ישיבה של גולה, וכן כותבים לאנשים אשר לא ראו אותם 'ראש ישיבה' או זולת זה מן השמות... וכבר ראיתי בארץ ישראל אנשים נקראים 'חברים', ובמקומות אחרים מי שנקרא ראש ישיבה, ואפילו בר בי רב דחד יומא ליתיה (=ואפילו תלמיד בן יומו איננו)! פיה"מ, שם

162. בראשית מט:י.
163. ישיבת בבל בימי הגאונים נקראה 'גאון יעקב' ועל שמה נקראו הגאונים בשם זה.

164. סנהדרין ה, א.

הקבלה במידות איש מפי איש

הבאנו כבר כמה דוגמאות לדברים שקיבל הרמב"ם במסורת שבעל-פה מאביו שקיבל מרבותיו¹⁶⁵. הנה עוד דוגמא ל'תורה שבעל-פה' כזו, והפעם מסוגיית המידות והמשקלות המופיעים בחז"ל, ושיעורם בזמן הרמב"ם.

בקטע זה ניכרת העין הביקורתית של הרמב"ם, שמנסה לחקור ולדרוש אחר מקור הדברים. הוא מעיד על דברי אביו, אבל מיד מציין: "ואיני יודע יסוד לכך":

כבר בארנו כמה פעמים כי הסלע המדובר עליו בתורה אשר קראו "חמשה שקל", וקורא אותו גם כסף, כמו שאמר "חמשים כסף", ו"מאה כסף", ואמר "שלשים שקלים", יש במשקלו עשרים וארבעה דרהם, משקל הדרהם שש עשרה גרגרים, ואלה לשונות תלמוד שאין בהם ספק.

והקבלה אשר בידי מאבא מארי זצ"ל מאביו מזקנו איש מפי איש ז"ל שהגרגרים הללו ששוקלין בהן גרגרי שעורים. ואיני יודע יסוד לכך, ונמצא משקל הסלע שלש מאות גרגרים ושמונים וארבעה גרגרים. וכבר מצאתי משקל הדרהם המצרי מגרגרי השעורים ששים ואחת גרגרים, נמצא משקל הסלע מן הדרהמים של מצרים דרהם ורבע וחורב בקירוב.

פיה"מ, בכורות פרק ח משנה ח

אחר-כך ממשיך הרמב"ם לספר על עדות אביו בשם אחד מגאוני בבל, והוא מנתח את כל האפשרויות להבנתה:

ואמר לי אבא מרי זצ"ל שהוא ראה תשובה לגאון מראשי ישיבות בבל, ובה הוא אומר כי חמש סלעים של [פדיון] בן הם שלשים ושלשה דרהם וחצי דרהם. זה היה ענין התשובה, ולא באר באיזה דרהמים ולא כמה משקל הדרהם. ואין ספק שהוא דבר על משקל דרהם של בבל. אבל שעור חמש סלעים של בן מדרהם מצרים כפי שהקדמנו הם שלשים ואחד דרהם וחצי דרהם.

שם

"וכבר עשיתי אני מדה בתכלית הדיוק שיכולתי"

כדי לעמוד על אמיתתה של תורה, לא נמנע הרמב"ם להכנס ל'מעבדה' ולערוך ניסויים. בדרך זו, רבינו עסק בבירור שיעור 'רביעית' ו'חלה', והתאים זאת למשקלים שבימיו. כמובן, שיש בכך תועלת מאוד גדולה הלכה-למעשה, בהרבה תחומים, כגון בהפרשת חלה, שיעור שתיית רביעית, ועוד.

...וכבר עשיתי אני מדה בתכלית הדיוק שיכולתי ומצאתי שהרביעית האמורה בכל התורה מחזקת מן היין קרוב לעשרים וששה דרהם, ומן המים קרוב לעשרים ושבעה דרהם, ומן החטים קרוב לעשרים ואחד דרהם, ומקמח החטים קרוב לשמונה עשר דרהם.

ומצאתי שיעור חלה באותה המדה חמש מאות ועשרים דרהם בקירוב מקמח החטים. וכל הדרהמים האלו – מצריים, וכן גם כל אלו הדברים שמדדתי – מצריים.

פיה"מ, עדיות פרק א משנה ב

"הנקודה הנפלאה"

כידוע, ספרו הגדול של רבינו, המשנה-תורה, נכתב כ'הלכות פסוקות'¹⁶⁶, היינו פסקי-דינים ברורים וחתוכים ללא פלפולים. ובכל זאת, ההלכות הפסוקות הללו משמשות יסוד לאלפי ספרים של תלמידי חכמים, דור אחרי דור, שמתייגעים למצוא את ה'למדנות' שמאחורי פסקי הרמב"ם, ובונים מתוכם ועליהם תילי תילים של חידושים, הגדרות ופלפולים.

166. כלשון הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "ועוד חיברו [הגאונים] הלכות פסוקות בענין איסור והיתר וחייב ופטור בדברים שהשעה צריכה להם כדי שיהיו קרובים למדע מי שאינו יכול לירד לעומקה של גמרא".

165. ראה לעיל בסדר נשים על סדר התרת נדרים שקיבל מאביו ובית דינו ('סדר התרת נדרים: "זה מה שראינו ועשינו"), וכאן בסדר נזיקין על דרכי קריאת מילים מסוימות ('הרמב"ם כתלמיד של אביו').

גם את פירוש-המשניות כתב רבינו בסגנון פשוט, ללא הסברים למדניים מפולפלים. לאור זאת, בולט במיוחד קטע הלכתי-למדני נדיר שעשוי לתת מבט כלשהו אל תוך 'בית האוצר הלמדני' של רבינו, הכוונה ב'חידוש' שהוא עצמו מעיד עליו שהוא "נקודה נפלאה". ואכן, ברבות הימים 'נקודה' זו הפכה להיות נחלת הלומדים, ומהדהדת רבות בפי למדנים¹⁶⁷.

כדי להבין את ה'נקודה נפלאה' הזו, נקדים:

כלל הוא בהלכה ש"אין איסור חל על איסור"¹⁶⁸, כלומר, בשר חזיר שכבר חל עליו איסור אכילה, אי אפשר להוסיף עליו עוד איסור אכילה מצד אחר, כגון נבילה וטריפה. כך למשל, אם בשלו את בשר החזיר בחלב, אין כאן אלא איסור חזיר בלבד ולא חל עליו איסור נוסף, נמצא שהאוכל בשר חזיר שנתבשל בחלב, מתחייב רק מלקות אחת – על אכילת החזיר. אך קיימת אפשרות שאיסור יחול על איסור, כגון במקרה של איסור מוסיף¹⁶⁹, כלומר, אם לאיסור החדש יש תוספת איסור בפרט מסוים, האיסור החדש יחול על האיסור הישן. לדוגמא, בשר חזיר שאינו אסור בהנאה, שנתבשל בפירות ערלה שאסורים גם בהנאה, איסור ההנאה חל גם על בשר החזיר, כי איסור ההנאה שבערלה הוא איסור נוסף על איסור האכילה.

לפי זה נשאלת השאלה: מדוע אם בשלו חלב האסור באכילה עם חלב האסור בהנאה, לא מצטרפים שני האיסורים?! כלומר, איסור החלב שאינו אסור בהנאה ביחד עם חלב, שהרי איסור בשר בחלב נחשב ל'איסור מוסיף', שכן הוא אסור בהנאה?

על כך מחדש רבינו "נקודה נפלאה", שבה הוא מנתח בחילוק דק "מדויק העיון" בין איסור הנאה של בשר בחלב, לבין שאר איסורי הנאה.

הנה דברי רבינו:

ויש בדברינו אלה נקודה נפלאה נעיר עליה, לפי שהיא מפתח לענינים אחרים, נוסף למה שיש בה מדויק העיון. והיא, מן הידוע שבשר בחלב אסור בהנאה, והחלב דרך משל מותר בהנאה, ואם בשל החלב מה טעם לא יחול אסור בשר בחלב על אסור חלב? והוא הדין בנבלה, בהיותו אסור מוסיף כמו שאמרנו כאן בחלב הקדשים וחייבנו על אכילתו מעילה מחמת שנוסף בו אסור הנאה.

והתשובה לכך¹⁷⁰: בשר בחלב לא נאסר בהנאה אלא מחמת שאסר הכתוב אכילתו, לפי הכלל שבארנו שכל שנאסר באכילה נאסר ליהנות בו עד שיפרוט לך הכתוב, ואין בו פסוק האוסר אכילתו ופסוק האוסר ליהנות בו, אלא שני הדברים יחד הם אסור בשר בחלב. וכיון שאמרנו "אין אסור חל על אסור" לפיכך לא יחול אסור בשר בחלב על אסור נבלה, הרי [ממילא] לא יא [נבלה שנתבשלה בחלב] אסור בהנאה אלא יא מותר בהנאה והאוכלו לוקה משום נבלה, וירד אסור בשר בחלב לגמרי לפי שלא חל.

...והבן ענין זה כי הוא מקום טעות, ועליו תדון בכל הדומה לו.

פיה"מ, כריתות פרק ג משנה ד

(יד המלך, הלכות מאכלות אסורות פרק טז).

168. פסחים לה, ב, ועוד.

169. קיימות עוד אפשרויות של 'איסור חל על איסור', והם מכונים בלשון ההלכה: 'איסור כולל' או 'איסור בבת אחת'. אך בגלל שהנושא קשה ומסובך, הצטמצמנו כאן רק להסבר אחד, הקשור ל'נקודה הנפלאה' של הרמב"ם.

170. כלומר: הכלל הוא שאם התורה אוסרת דבר באכילה הרי זה כולל ממילא גם איסור הנאה (הדבר שנוי במחלוקת גדולה בפסחים כא, א ואילך בין חזקיה ורבי אבהו, ורבינו מכריע כאן כשיטת רבי אבהו "כל מקום שנאמר "לא יאכל" אחד איסור אכילה ואחד איסור הנאה משמע").

לפי זה כך אומר רבינו:

בשאר איסורים, שבהם איסור ההנאה ואיסור האכילה נובעים משני מקורות שונים, יכול האיסור הנוסף לחול על דבר אחר.

167. לשם דוגמא: החת"ם סופר בחידושו על הש"ס (חולין קח, ב) כתב: "ובזה יובנו דבריו בנקודה נפלאה שבמסכת כריתות ע"ש". וכך כותב בנו: "ואפשר י"ל עפ"י נקודה נפלאה שברמב"ם כריתות י"ד לענין בשר בחלב..." (שו"ת כתב סופר, או"ח סימן קיד).

ורבי אליעזר סגל לנדא (בנו הצעיר של בעל הנודע ביהודה) תמה על הלחם משנה, וז"ל: "וראיתי להרב בעל לחם משנה לעיל בפ"ט הלכה ו' [בד"ה שאין] על דברי רבינו דאין בשר בחלב חל על איסור נבלה או איסור חלב, שאין כאן לא איסור כולל ולא איסור מוסיף ולא איסור בת אחת. וכתב הלחם משנה וזה לשונו: וא"ת הא איכא איסור מוסיף, דאיתוסף בו איסור הנאה דכיון דבשלו בחלב איתסר אפילו בהנאה... ותמוה מאוד על אור עינו של הרב הלחם-משנה, איך נעלם ממנו כי קושיא זו בעצמו הקשה רבינו בעצמו בפירוש-המשנה דכריתות?! גם נעלם ממנו תירוצו של רבינו שם שקראו נקודה הנפלאה המפורסמת וידוע לכל הבאים אחרינו"

צורת בית המקדש

עסקנו לעיל בציורי הרמב"ם במסכתות כלאים ומנחות. בדרך כלל מקדים הרמב"ם לציור את הנוסח: "וזו צורתו" או "כצורה זו". אחת המסכתות המרובה בציורים היא מסכת מידות, שיש בה כעשרים ציורים!

הרמב"ם, המומחה הגדול ביותר לכתובה בהירה וצחה, שבוודאי יכול היה להסתפק במילים בלבד כדי לבאר כל נושא, בחר לשם תוספת הבנה והבהרה, להוסיף ציורים. וכך הוא כותב בקשר לציור המתאר את מדות המזבח:

ואף על פי שבלשון זה אפשר לתאר צורתו במחשבה תיאור שאין צריך עמו ציור בכתב, עם כל זאת אציירנו כפי שהבטחתי לתוספת באור.
פיה"מ, מדות, פרק ג משנה א

הנה כמה ציורים של הרמב"ם במסכת מדות:

בית המוקד

כאמור, חפצו של הרמב"ם היה לערוך את הפירוש בצורה המובנת ביותר. ואם בדברים אחרים השתדל לצייר, קל וחומר שהדבר נחוץ כאשר עוסקים בבית-המקדש, שלדאבונו אינו במציאות כדי שנוכל לקבל המחשה על תבניתו המדויקת. רבינו היה מודע לקושי הזה, כפי שהבהיר כאן, וכך הוא כותב לפני שמצייר את צורת בית-המוקד:

ואני יודע שלא יובן דבר זה בקלות אלא על ידי ראייתו בציור, וזו צורת מקום בית המוקד בעזרה ומקום ארבע הלשכות בו, התבונן בציור ובכתוב בו יתבאר לך כל מה שנזכר כאן. וזו צורתו:
שם, פרק א משנה ה

החיל, הסורג ועזרת נשים

למרות שרבינו בחר בדרך הציור להסברת סוגיות במסכת מדות, לא רצה להרבות גם בציורים יתר על המידה (כדרכו בכל חיבוריו כדי שלא להרבות במילים¹⁷¹) – והלך גם כאן בדרכו של 'מעט המחזיק את המרובה':

אמר שהעזרה לא היתה באמצע הר הבית, אלא היה המרחק שבין חומת הר הבית ובין חומת העזרה מצד דרום יותר מן המרחק שביניהם מצד מזרח, והמרחק המזרחי יותר מן הצפוני, והצפוני יותר מן המערבי, ואני אצייר לך עתה את זה, ואצייר את החיל והסורג ועזרת נשים שיזכיר אותה לקמן עתה בפרק זה, כדי שיהא ציור אחד ולא נרבה בציורין וזו צורתו:
שם, פרק ב משנה א

171. כדבריו באיגרת תחיית המתים: "שכל חיבורינו אמנם הם קב ונקי".

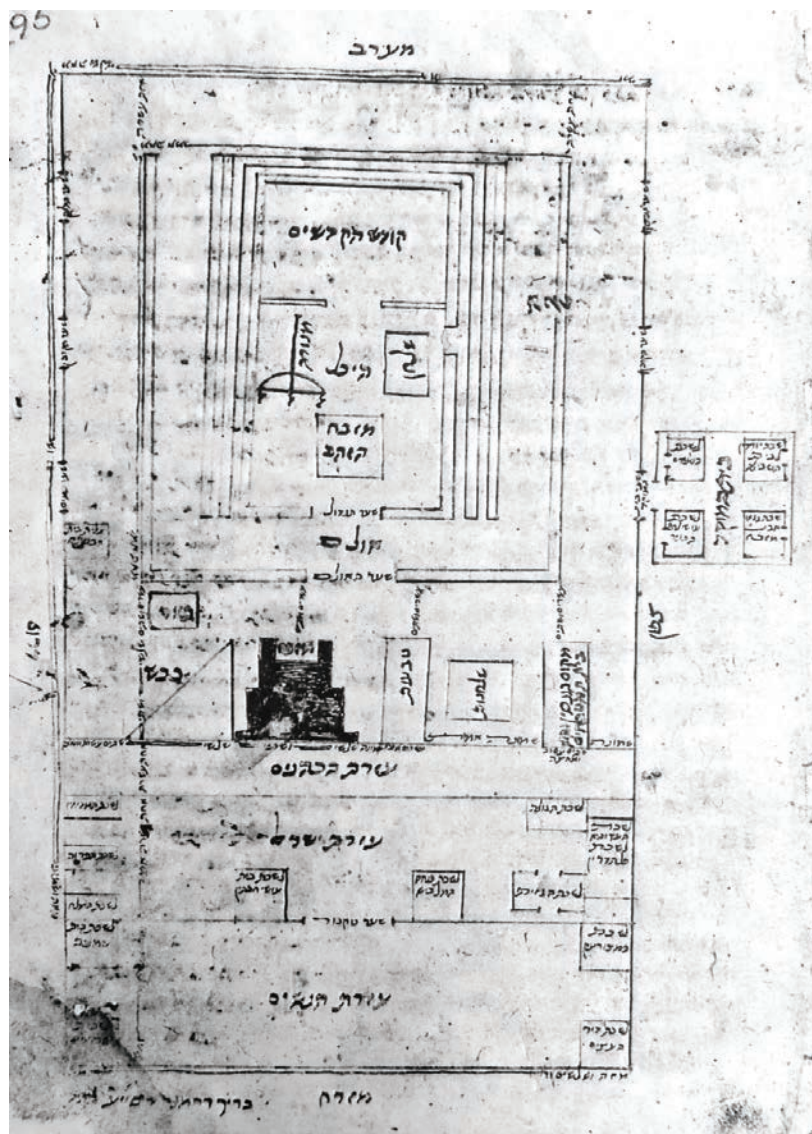
לעומת זאת, איסור ההנאה מבשר בחלב נובע מאותו מקור האוסר אותו באכילה, וממילא אין איסור ההנאה שלו יכול לחול על איסור אחר (בספר-המצוות – מצוות ל"ת קפו – רבינו מאריך להסביר את איסור ההנאה והאכילה ב'בשר בחלב', ומדוע הוכפל האיסור בתורה שלשה פעמים).

צורה כללית

בסיום מסכת מדות הכין רבינו ציור כוללת ומפורט, הכולל הרבה פרטים וציורים, גם כאלו שכבר נזכרו קודם בנפרד:

וכיון שכבר קדם לנו ציור המזבח ודיוק מדותיו, וכן דיוק מדות ההיכל, ואני רוצה לצייר כאן צורת העזרה בכללותה ושעריה ומדותיה אורך ורוחב וכל מה שהיה בה מן הלשכות, ונצרך לכך עזרת נשים ובית המוקד, לכן לא אעמיס בציור הזכרת מדות ההיכל והמזבח אלא אקבעם בה בתאריהם שקדמו בלי לכתוב מדות כל חלק מהם כיון שכבר קדם.

וזו היא הצורה הכוללת אשר הבטחנו בה וציינו עליה בכמה מקומות במשנה בסדרים הקודמים. שם, פרק ד משנה ח

ציור הרמב"ם בכתב־יד קדשו
מראה כללי של בית המקדש מתוך פיה"מ למסכת מנחות

ביאור הרמב"ם ל'סדר' סדר-טהרות

כלים, אהלות, נגעים, פרה, טהרות, מקוואות, נידה, מכשירין¹⁷²,
זבים, טבול יום, ידיים, עוקצים

הסדר האחרון משה-סדרי המשנה הוא סדר-טהרות. הרמב"ם מבאר שהמפתח להבנת סדר המסכתות בסדר הזה, בנוי, כמו ברוב הש"ס, על חשיבות יורדת – הפתיחה במסכת-כלים היא כהקדמה כללית להודיע איזה דברים טמאים ומטמאים. וממסכת-אהלות העוסקת בטומאת מת החמורה, יורד סדר הטומאות עד שמגיע למסכת-ידיים שהיא הטומאה הקלה ביותר, והסיום הוא בטומאת 'עוקצין' שאין לה עיקר מן התורה:

אחר כך נתעסק בחלוקת הדברים בסדר טהרות:

והתחיל בכלים, וענינה למנות את כל אבות הטומאות, ומה הוא המקבל טומאה ומה אינו מקבל טומאה, כדי שכשידבר להלן בדברים המטמאים נדע מה הם הדברים המקבלים טומאה ודברים שאינם מקבלים טומאה.

ואחר כלים אהלות, והיא דיני טומאת מת, והקדימה מפני שהיא החמורה שבטומאות.

ואחריה נגעים והיא דיני טומאת צרעת, לפי שהמצורע מטמא באוהל, והרי יש בו מעט דמיון לטומאת מת כמו שיתבאר במקומו.

וכאשר גמר טומאת מת והדומה לה דבר על הטהרה ממנה כלומר פרה אדומה, לפיכך הסמיך לנגעים מסכת פרה.

וכאשר גמר דיני טומאות חמורות והטהרה מהם, דיבר בטומאות קלות שאין בהם אלא הערב-שמש, ולפיכך הסמיך למסכת פרה מסכת טהרות.

כאשר מגיע הרמב"ם לכתוב אודות 'מסכת טהרות', חורג הרמב"ם, ומקשה שתי קושיות על שם המסכת: השאלה הראשונה: לכאורה שם המסכת אינו מתאים לה כלל, שהרי מסכת טהרות איננה עוסקת בדיני טהרה אלא להיפך – בדיני טומאה!

תשובת הרמב"ם לשאלה זו כפולה: באמת שם המסכת ראוי היה להיות 'טומאות', אלא שקראוה 'טהרות' בלשון נקייה. ועוד, שאכן הידיעה והזהירות מטומאה תביא לטהרה:

וקרא אותה 'טהרות' לשון נקייה, כי בה מדובר בדיני טומאות¹⁷³. ועוד: שידיעת הטומאות מביאה לידי טהרה¹⁷⁴.

והשאלה השנייה: כיצד ייתכן לקרוא ל'מסכת טהרות' אחרי ששם הסדר כולו הוא כבר 'טהרות'?

תשובת הרמב"ם: ראוי ונכון לקרוא גם למסכת פרטית באותו שם של הסדר הכללי.

ופן יחשוב החושב שקריאת כל הסדר 'סדר טהרות' ומסכתא אחת ממנו 'טהרות' אינו נכון – לא! אין זה בלתי נכון אצל בעלי ההגיון, כי יש הפרט (=מסכת טהרות) נקרא בשם הכלל (=סדר טהרות).

¹⁷² כינה סדר טהרות" (ערך 'אב' השני).

¹⁷⁴ אגב: שאלה ותשובה זו נוגעת גם ל'ספר-טהרה' שבמשנה-תורה של הרמב"ם העוסק כולו בדיני טומאות.

¹⁷² בדרך כלל כינה הרמב"ם את שם המסכת משקין. ברם ישנם מקומות בהם קרא הרמב"ם למסכת זו 'מכשירין'.

¹⁷³ כיוצא בזה כתב רבי נתן מרומי, בחיבורו 'הערוך': "וסדר טהרות היה לו לקרותו סדר טמאות או דין הטמאות, אלא

ואחר מאמר-מוסגר זה ממשיך הרמב"ם:

וכאשר גמר טומאות חמורות והטהרה מהן, ודיבר בטומאות הקלות, הסמיך להן סדר הטהרה מהם, ולפיכך הסמיך **מקוות** לטהרות.

ואיחר **נדה** אחר טומאות אלו לפי שהיא טומאה שאינה כוללת כל מין האדם, ולפיכך הסמיך נדה למקוות.

והיה ראוי להסמיך לנדה זבים, אבל הקדים **מכשירים** לפני זבים מפי שהכתוב הקדימם, כי מכשירים עיקרם ב"ויהי ביום השמיני" (=פרשת שמיני), וזבים ב"זאת תהיה תורת המצורע" (=פרשת מצורע).

ואחר זבים **טבול יום**, כמו שאמר ה'175: "זאת תורת הזב ואשר תצא ממנו שכבת זרע", וכל אלו הטומאות שקדמו כוללות כל הגוף. כלומר שאם נגע בהם האדם נטמא כולו, ובא לדבר בדיני טומאת אבר אחד בלבד, ולכן הסמיך לטבול יום **ידיים**.

ואחרי ידיים **עוקצים**, ואיחרה לפי שכולה נלמדה בדרך העיון ואין לה עיקר מפורש בתורה, ובה סיים ספרו.

ובזה נשלמה חלוקת הדברים בסדר טהרות שתיים עשרה מסכתא.

נמצא כלל מסכתות המשנה ששים ואחת, ומספר הפרקים חמש מאות ועשרים ושלשה.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

מפני הרמב"ם לסדר טהרות

כלים פרק א

והחיות והחיות (ש) סדר טהרות בענין הטהרות והפנים, החולל במסכת כלים וענינו שהוא כולל עקרי הטהרות ולזכור מה שהוא מקבל טומאה ושאינו מקבל טומאה כי כשיזכור לנו מה שהוא מקבל טומאה נרע כל הדרים שהם פקבלים טומאה ושאינם פקבלים (והרמב"ם). ורעב"ה הביטורא

כ"א א אבות הטהרות, השרץ, שמונה שלים
 הסמוכה בפרשת ויהי כיום השמיני, החולל והעכבר
 וכו', הן אבות הטהרות לטמא אדם ולכלים הנוגעים
 בהם כמותם, ושיעורן לטמא ככעשה. שכן החומע
 מחלה כרייתו ככעשה. אבל
 האברים אין להם שיעור, אפילו
 פחות מכעשה מן השרץ
 מעטפין. ודוקא כשהוא לא
 השרץ מעטפין, ולאו מעטפין יבש, דכתיב (ויקרא יז) וכל
 אשר ישול עליו מהם כמותם, כעין מומס: ושכבת
 דרע. דוקא שכבת דרע דישתלף ונדול, אבל דברי איהו
 מעטפין אפילו מדרגתו, דקרוי של נכרי טהור גמור.
 וכן שכבת דרע של קטן נמי לא מעטפין, דכתיב (שם
 טו) ולא יבש. כי מלא ממנו שכבת דרע, איש ולא קטן
 פחות מכן חשע שנים יום אחד דלין ביאתו פאה.
 ושיעורו לרובא במשהו אפילו בעין הרגל, ולנוגע,
 ככעשה. ודוקא שכבת דרע לזה מעטפין, דכתיב שכבת
 דרע, ככעשה להרוע. ומלל קחשיב חנה דין בעל קרי
 כתיב אבות הטהרות, שמע מינה דלית אלא ראשון
 לטהרות, והכי מן כסוף מקמם זכיר, בעל קרי חמט
 * וזה הנהגת הרמב"ם.

מסכת כלים
 א אבות הטהרות, השרץ, שמונה שלים
 הסמוכה בפרשת ויהי כיום השמיני, החולל והעכבר
 וכו', הן אבות הטהרות לטמא אדם ולכלים הנוגעים
 בהם כמותם, ושיעורן לטמא ככעשה. שכן החומע
 מחלה כרייתו ככעשה. אבל
 האברים אין להם שיעור, אפילו
 פחות מכעשה מן השרץ
 מעטפין. ודוקא כשהוא לא
 השרץ מעטפין, ולאו מעטפין יבש, דכתיב (ויקרא יז) וכל
 אשר ישול עליו מהם כמותם, כעין מומס: ושכבת
 דרע. דוקא שכבת דרע דישתלף ונדול, אבל דברי איהו
 מעטפין אפילו מדרגתו, דקרוי של נכרי טהור גמור.
 וכן שכבת דרע של קטן נמי לא מעטפין, דכתיב (שם
 טו) ולא יבש. כי מלא ממנו שכבת דרע, איש ולא קטן
 פחות מכן חשע שנים יום אחד דלין ביאתו פאה.
 ושיעורו לרובא במשהו אפילו בעין הרגל, ולנוגע,
 ככעשה. ודוקא שכבת דרע לזה מעטפין, דכתיב שכבת
 דרע, ככעשה להרוע. ומלל קחשיב חנה דין בעל קרי
 כתיב אבות הטהרות, שמע מינה דלית אלא ראשון
 לטהרות, והכי מן כסוף מקמם זכיר, בעל קרי חמט
 * וזה הנהגת הרמב"ם.

פירוש המשניות להרמב"ם
 כ"א א אבות הטהרות, השרץ, שמונה שלים
 הסמוכה בפרשת ויהי כיום השמיני, החולל והעכבר כ"ו. ועי' במ"ו פ"ט דחולין, וכתיב הרי"ב
 לטמא אדם ולכלים, ח"ל הרי"ש. אדם נפקא מדכתיב
 בפרשת אמור או איש אשר יגע בכל שרץ אשר ישול לו.
 ולכלים מדכתיב בפרשת שמיני מכל כל עץ או בגד או עור
 או שק, ע"כ. ומ"ש הרי"ב ושיעורן לטמא ככעשה שכן
 החומע כ"ו בפ"ו דעיר ד"ב נוקן במינה יז. כל הנוגע
 בהם יכול כטול מ"ל מהם. אי מהם יכול מתקטן מ"ל
 בהם. ואי כילד עד שיגע במקטן שהוא כטולן שיעורו
 חמטם ככעשה (שהוא כטולן) שכן החומע כ"ו. ומ"ש
 הרי"ב אבל האברים כ"ו כדמנן במ"ו פ"ק דלהלות, ושין
 במ"ג פ"ד דמעילה. ומ"ש הרי"ב ודוקא כשהוא לא
 כ"ו. כדמנן רפ"ז דנדה: ושכבת דרע. דמעטפין אדם
 נפקא לן בפרק י"א דפסח דרע, מדכתיב או איש
 לרבות את הנוגע. ולכלים כתיב כהדין בפרשת זאת מהיה. וכל בגד וכל עור אשר יהיה עליו שכבת דרע. ושאר כלים
 כ"א א השרץ אשר יטמא מהשרץ הוא כעשה. וטומאת שכבת דרע ככעשה גם כן למי שנוגע בה בין אדם בין

המשנה הראשונה בסדר טהרות עם פיה"מ ושאר מפרשים

השקפה ומוסר במסכת כלים: "וכבר חרגנו ממטרתנו"

כבר במסכת הראשונה של הסדר הראשון, קבע הרמב"ם "כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות יותר מכל דבר אחר שאני מלמד"176. דומה, שאין לנו דוגמה יותר טובה לשיטת הרמב"ם מדבריו כאן בסדר האחרון, באמצע פירושו לאחת המסכתות הקשות ביותר בש"ס, מסכת-כלים. כאן אנו עדים לתופעה זו, וכאשר באה לידו הזדמנות לעורר בענייני מוסר, אפילו בתוך סוגיא מסובכת בהלכה, הוא יוצא מהנושא ו'מגלגל בדברים' (כלשונו), "הואיל ונתגלגלו הדברים לענין זה", כדי ליישר את דרכי ישראל על דרך המלך. הרמב"ם עובר מראש-הישיבה המעמיק בסוגיות, אל בעל-הדרשן המטיף מוסר, ומזהיר את העם על ישרות ונאמנות בענייני ממונות!

למרות 'גלגול הדברים', והיציאה מהמסגרת של פירוש-המשניות, רבינו מודה שהרגיש כי מחובתו להדגיש את הרעיון המוסרי הזה "העורנו על מה שאין ראוי להתעלם ממנו".

היתד שעליו סמך רבינו את דברי התעוררות שלו, היא שהמשנה מדברת על סלע שנפסל משימוש – מה דינו לגבי טומאה וטהרות? ומתוך כך עלה בדעת רבינו לעורר כל אחד כמה יש להזהר בנקיון כפיים, ולא להונות בשום אופן של ערמומיות, ואפילו את הגוי.

הנה המשנה:

דינר שנפסל והתקינו לתלותו בצואר קטנה טמא. וכן סלע שנפסלה והתקינה להיות שוקל בה טמאה. עד כמה תפסל ויהא רשאי לקיימה? עד שני דינרין. פחות מכאן, יקוץ.
מסכת כלים, פרק יב משנה ז

ומפרש הרמב"ם:

בצואר קטנה: כפי הידוע שתולין מעות ודינרין בצוארי הנערות הקטנות.

וסלע הוא ארבעה דינרין, ושקל הוא חצי סלע והוא שני דינרין. ואם נשאר מן הסלע פחות משני דינרין אינו מותר לו להניחו כמות שהוא אלא קוצצו, שאנו חוששין שירמה בו מי שאין בו יראת שמים ויתננו במקום שקל והוא פחות משקל.

176. פיה"מ, סיום מסכת ברכות.

ויש כאן דין – אומר אותו הואיל ונתגלגלו הדברים לענין זה. והוא, שהמקומות שמשמטמטין בהן בדינין ובמעוות במנין, אסור לאדם להחזיק דינר או מעה שחסר ממשקלו שתות או יותר אלא יקוף, וכל שכן שיתנהו או יטעה בו גוי. כי זה שחושבים המוני בני אדם ואפילו יחידים כי ההטעיות שכאלה מותרות עם הגוים – אינו נכון ודעה בלתי נכונה... אם החמירה תורה על גזלו של גוי קל וחומר על גזלו של ישראל.

פיה"מ, שם

בחלק שלישי של המורה-נבוכים¹⁷⁷, רבינו מקדיש פרקים שלמים לטעמי המצוות. לפי שיטתו שם, דבר עיקרי שהתורה רוצה להשריש בתוכנו, הוא תיקון המידות – עקירת תכונות רעות, והשרשרת תכונות טובות. והנה, רשמים מוקדמים להשקפתו בספרו המאוחר, מורה-נבוכים, אנו יכולים לראות כבר כאן. בדברי המוסר שכותב כאן רבינו בפירושו למשנה, הוא מוסיף ומנמק את איסור הגניבה מגוי, וקובע שהוא מפני השחתת המדות, עד כדי כך שאסור לגנוב אפילו מגוי עובד עבודה זרה:

וכן אינן מותרין האונאות והתחבולות ומיני המרמות והזיוף והסילוף עם הגוים. אמרו עליהם השלום¹⁷⁸: "אסור לגנוב דעת הבריות ואפילו דעת הגוי", וכל שכן אם יהא תלוי חלול השם שאז יהיה העון חמור יותר, ויושגו לאדם תכונות רעות על ידי כל המעשים הרעים הללו אשר העיד יתעלה על עצמו שהוא מתעב אותן כשלעצמן נעשו עם מי שנעשו, והוא אמרו: "כי תועבת ה' אלהיך כל עושה אלה כל עושה עול"¹⁷⁹.

וכבר חרגנו ממטרתנו כאן, אבל הערנו על מה שאין ראוי להתעלם ממנו. ואחזור לענין המסכתא. שם

שיעור בלשון הקודש: "בארנו ענין נפלא!"

"מלא כל הארץ כבודו"¹⁸⁰, ויד ההשגחה פרוסה על כל החיים. מתוך השקפה טהורה זו נבין את דרכם של חז"ל, שלעתים הם רואים רמזים ומשמעות בשפת הקודש גם במילים שללא ספק מקורן אינו מלשון הקודש. כך למשל, דורשים חז"ל את שם העיר 'טבריה' באופנים שונים, למרות שידוע שהעיר נוסדה לפני כאלפיים שנה ונקראה על שמו של הקיסר הרומי 'טיבריוס':

רבי ירמיה אמר: רקת שמה, ולמה נקרא שמה טבריא? שיושבת בטבורה של ארץ ישראל. רבה אמר: רקת שמה, ולמה נקרא שמה טבריא? שטובה ראיתה.

מסכת מגילה דף ו, א

כנראה, שגם הרמב"ם הלך בעקבות חז"ל, וכאן במסכת כלים בוחר לפרש את המילה 'אספקלריה' היוונית, בדרך של קיצור מהשפה העברית¹⁸¹ – 'ספק לראיה'¹⁸², ואף מגלגל את העניין ואגב זה מפרש יסודות במחשבה. רבינו מבאר לנו את הביטוי שבו השתמשו חז"ל להבדלה בין "השגת משה רבינו ע"ה" לשאר הנביאים, כפי שכבר האריך להסביר במקומות נוספים בפירוש-המשניות¹⁸³, ומסיים במתק שפתיים: "בארנו ענין נפלא!"

ספקלריה: הוא המסך שעושין כדי שייראו הצורות מאחוריו¹⁸⁴, והיא לדעתי מלה מורכבת – ספק לראיה, ופירושה: ראיה מסופקת, לפי שהרואה מאחורי מסך של זכוכית... אינו רואהו במקומו המדויק, כפי שמתברר במדעי הראות, וכן אינו נראה כפי ממדיו המדויקים.

מ'טב-לא' כלומר, אינו טוב. והמילה דמאי: מורכבת מ'דא-מאי' (שם, פ"ז מ"א) כלומר, זה-מה?.

182. מתוך הסבר זה, מובן מדוע הרמב"ם גורס: "ספקלריה" ללא האות 'א'.

183. בהקדמתו לפרק 'חלק' ובפרק השביעי של שמונה-פרקים.

184. השווה לשון רבינו בפרק שביעי של שמונה-פרקים: "ו'ספקלריא' שם המראה העשויה מגשם שקוף, כגביש וכזכוכית, כמו שנבאר בסוף כלים".

177. מפרק כו והלאה.

178. חולין, צד, א.

179. דברים כה:טז.

180. ישעיה ו:ג.

181. כבר הבאנו בסדר זרעים שהרמב"ם ביאר לנו כמה 'מלים מורכבות', כמו: המילה כיצד, מורכבת משלוש מלים – 'כא-י-זה-צד?' (פיה"מ, ברכות פ"ו מ"א). וכן המילה טבל: מורכבת

וקוראין חכמים את המסך השקוף מאד שאינו מסתיר מאומה ממה שאחריו 'ספקלריה המאירה'. ואמרו על דרך המשל בהשגת משה רבינו ע"ה את הענינים האלהיים, ושהוא השיג את הבורא בתכלית מה שאפשר לאדם להשיג מחמת ששכלו קשור בהיולי, כמו שאמר יתעלה על כך: "כי לא יראני האדם וחיי", כמו שבארנו בפרקי אבות. אמרו [חז"ל]¹⁸⁵: "כל הנביאים נסתכלו בספקלריה שאינה מאירה, משה רבינו נסתכל בספקלריה המאירה".

וכבר חרגנו מענין ההלכה אבל בארנו ענין נפלא.

פיה"מ, כלים פרק ל משנה ב

"הבלשנים החדשים"

כשם שדקדק רבינו בלימוד ההלכות ויסודות האמונה, כן דקדק בלשון העברית ושורשי השפה. את דקדוקו וידיעתו בשפת הקודש, רואים כבר בספר הראשון המפורסם שכתב – פירוש-המשניות.

להלן שני קטעים, שרבינו מראה בהם את כוחו במקצוע זה. הראשון, הוא התפלמסות של רבינו עם אחד מגדולי בעלי הדקדוק, מנחם בן סרוק, וכפי שמכנה אותו: "הבלשנים החדשים". הוא קובע כלל ברור – השפה אינה נקבעת לפי הכללים, אלא לפי בעלי-השפה, והדרך שבה מדברים אותה. לכן חלילה לומר כי לשון המשנה משובשת:

אמרם בכל המשנה תרם ותורם ויתרום מקשים עליו הבלשנים החדשים, ואומרים שהעיקר הרים ומרים וירימם¹⁸⁶. ואינו קשה באמת, כיון שהעיקר בכל לשון חוזר למה שדברו בו בעלי אותו הלשון ונשמע מהם, ואלו בלי ספק עבריים בארצם כלומר בארץ ישראל, והנה נשמע מהם תרם וכל מה שהופעל ממנו. וזו ראייה שזה אפשרי בלשון, ושזה מונח מכלל המונחים העבריים.

ועל זה הדרך תהיה תשובתך לכל מי שחושב מן החדשים שלשון המשנה אינו צח ושהם עשו פעלים שאינם נכונים באיזו מלה מן המלים. והיסוד הזה שאמרת לך נכון מאד אצל המלומדים השלמים המדברים על הענינים הכלליים הכוללים כל הלשונות כולם.

פיה"מ תרומות, פרק א משנה א

185. יבמות מט, ב.

ה'רימ' 'מרימ', כלומר האות 'ת' אינה חלק מהשורש. לעומתו הדקדק ר' יונה ׳ ג'נאח בחיבורו ספר-הרקמה, והרמב"ם כאן בפיה"מ, חלקו על כך, ולדעתם השפה מתפתחת, ורשאים בכל דור לשנות ולהוסיף גם בשורשי המלים.

186. מנחם בן סרוק סבר כי חז"ל חידשו את השורש: "תרם", ונטו מדרכו של המקרא, ולפי הדקדוק העברי המקורי יש לומר:

מנחם בן סרוק

ד'תר"פ (920) – ד'תש"ל (970)

טורטוסה, ספרד (סמוך לברצלונה)

אחד מגדולי המדקדקים שקמו לעם היהודי. חיבר את מחברת-מנחם, שהוא למעשה מילון למילים העבריות והארמיות בכתבי הקודש. הוא שימש כמזכיר אצל חסדאי ׳ שפרוט, שהיה שר גדול בממשלת ספרד. רש"י בפירושו על התורה מביא מפירושו של ר' מנחם.

בחיבורו, נצמד ר' מנחם מאוד לפשט, והיה נדמה כי חולק על דברי חז"ל, עד שחשדו אותו בקראות. כמו כן, הוא ייחס לחז"ל שיבושים ושינויים מהלשון העברית של כתבי הקודש. דעותיו עוררו פולמוס רחב בינו לבין דקדקן נוסף בשם דונש בן לברוט, שנולד בצפון אפריקה, ולמד בישיבות הגאונים בבבל (ויש אומרים שהיה נכדו של רס"ג), משם הגיע לספרד, וגם הוא היה מקורב לחסדאי ׳ שפרוט. בין השניים התנהל ויכוח ארוך שלא נגמר עד סוף ימיהם. בעקבות הפולמוס השר חסדאי ציוה לפגוע בר' מנחם ולהחריב את ביתו! תלמידיהם המשיכו את הדיונים על דעותיהם, ועד היום הרבה נושאים שבהם חלקו נשארו שנויים במחלוקת.

ובקטע השני מלמד רבינו שיעור בעברית, ומוסר כלל חשוב – אותיות הכפולות באותה מילה, מטרותם לחזק ולהדגיש בה ענין.

כך כתוב במשנה:

בגד ששתי צבוע וערבו לבן ערבו צבוע ושתי לבן הכל הולך אחר הנראה הבגדים מיטמאין בירקק שבידוקים ובאדמדם שבאדומים.

מסכת נגעים, פרק יא משנה ד

וכאן מפרש הרמב"ם:

אמר ה' בטומאת בגדים "ירקק או אדמדם", וכלל הוא מכללי הלשון שאין מוסיפין אות וכל שכן כמה אותות ללא ענין, ושיש מן התוספות מוסיפין אותו לחזק ולהפלה, וכיון שאמר "ירקק ואדמדם" ולא אמר "ירוק ואדום", ידענו שהוא רוצה בכך – הירוק שירוקתו עזה, והאדום שאדמימותו עזה.

פיה"מ, שם

'רבנן סבוראי' במשנת הרמב"ם

מפעלם של התנאים והאמוראים, המשנה והגמרא, מוכר וידוע לכל בית ישראל. לעומת זאת, דבר פחות ידוע הוא, שחכמי ישראל שעמדו אחרי האמוראים, לא היו מכוונים 'גאוניים', אלא 'סבוראים'. בעוד שהגאוניים, שהשיבו תשובות רבות לשואלים בענייני תלמוד ופסק-הלכה, חכמי הסבוראים התעסקו עדיין בעריכת התלמוד, ולעתים יש הוספות שלהם בתוך דברי התלמוד עצמו. החידוש הגדול הוא שלא מדובר רק בכמה מילים, אלא בעמודים שלמים!

וכך מעיד רב שרירא גאון, באיגרתו המפורסמת, שהעמודים הראשונים של מסכת קידושין אינה אלא מבית-מדרשם של 'רבנן סבוראי':

וכמה סברי (=סברות וחיידושים) אקבעו בגמרא דאנון מרבנן בתראי, כגון רב עינא ורב סימונא. ונקטינן מן הראשונים דגמרא ד"האשה נקנית בג' דרכים", דתנינן ברישא "מנא הני מילי?" עד "בכסף מנא לן?" (דף ג, ב), כולהו אינך פרוקי וקושיי דמתרצי בגמרא, רבנן בתראי סבוראי תרצינהו וקבעינהו.

איגרת רב שרירא גאון

והנה, רבינו הגדול הרמב"ם, היה מודע לדברים אלו לחלוטין. ולא רק שידע דברים אלו, אלא חקר ודרש מה הנוסח המקורי של התלמוד, ובעקבות דקדוקו קבע נחרצות: "זה אינו מעצם הגמרא", ולכן אפילו קם וחולק עליו!

וזה לשון רבינו בסדר שלנו, בדיני 'טומאת מִדָּף':

וטומאת מדף היא מה שאבאר לך... ומלה זו, כלומר 'מדף' יש שנשתמשו בה לענין אחר של טומאה כמו שבארנו בעשירי דפּרה, ועל אותו ענין אמרו בתלמוד¹⁸⁷: "מאי 'מדף'? דכתיב "קול עלה נדף"¹⁸⁸, כלומר שהוא ענין תנוּדה.

ופירוש זה אינו מעצם הגמרא, אלא היא הגהה מפירוש רבנן סבוראי, וכתבוה המעתיקים בתוך הדברים ולא העירו על כך, אבל ענין זה שאנחנו בו כאן מטומאת מדף עיקרו מן 'נדף', והוא נגזר ממה שאומרים [חז"ל בכמה מקומות] "ריחו נדף", כלומר מתפשט ומריח למרחק רב, והושאל שמוש זה לזב שהוא מטמא כלים שעל גביו...

פיה"מ, מסכת זבים פרק ד משנה ו

במקום נוסף, רבינו מנתח קטע נוסף בתלמוד, וקובע ש"הוא כולו לדעתי טעות". ומרוב הקושי, משער שקטע זה אינו מדברי רבינא ורב אשי, מחברי התלמוד, אלא של 'רבנן סבוראי'. ולאחר מכן מצייע את הפירוש הנראה לדעתו:

ונשאר לנו לבאר אי זה אסור נוסף בה כשנשאה יצחק כדי שיתוסף מחמתו אסור לגבי יעקב, לכך אמרו שזה יהיה בתנאי אם היה ליצחק בן אחר זולת יעקב, וזה לשונם, כגון דאית ליה בן קטן לזקן דחייל אסור על קטן וחייל נמי עליה דידיה.

והיותר קרוב לדעתי כי לשון זה פירוש, ושמה הוא לרבנן סבוראי, וכבר נתעסקתי כמה פעמים בביאור לשון זה, והוא כולו לדעתי טעות. אבל הנכון לומר מפני שנתוסף בסרח אסור אשת אח לגבי כל אחיו של יצחק אתוסף נמי ליעקב אסור נשואין אלו והוא אסור אשת אב, וזהו העיון הנכון שהוא לפי הכללים.

פיה"מ, מסכת כריתות פרק ג משנה ה

הרי לנו דרכו המיוחדת של רבינו, ועוז רוחו הגדולה, להכריע בתוך דברי התלמוד שלפנינו מה מקורי ומה לא. אכן, האמת בלבד היא נר לרגליו, ולכן לא פחד מפני איש, אפילו אם מדובר בחכמים קדמונים כמו 'רבנן סבוראי'.

לסיים בטוב: "ה' הצדיק"

ארבעת המשניות האחרונות במסכת ידיים עוסקות בוויכוחים בין חכמי ישראל לה'מינים' – ה'צדוקים', שלשיטת הרמב"ם הם בגדר כופרים בעיקר¹⁸⁹.

וכך מסיימת המשנה האחרונה במסכת זו:

אמר צדוקי גלילי: קובל אני עליכם פרושים שאתם כותבין את המושל עם משה בגט. אומרים פרושים: קובלין אנו עליך צדוקי גלילי, שאתם כותבים את המושל עם השם בדף, ולא עוד אלא שאתם כותבין את המושל מלמעלן ואת השם מלמטן, שנאמר¹⁹⁰: "ויאמר פרעה, מי ה' אשר אשמע בקולו לשלח את ישראל?".

וכשלקה מהו אומר? "ה' הצדיק"¹⁹¹!

מסכת ידיים, פרק ד משנה ח

הרמב"ם מבאר את המשנה כפי פשטה:

אומר המין: "אתם מזלזלים שם משה רבינו במה שאתם כותבים אותו בשטרותיכם עם שם המושל". כלומר, שאנחנו כותבים זמן השטרות למלך פלוני, וכותבין באותו השטר "כדת משה וישראל".

אמרו להם חכמים: "אין זה זלזול לשמו ע"ה, ואין בכך גדולה לאותו המלך, שהרי אנו כותבים בתורה ה' עם פרעה, ולא די בכך אלא שאנו מקדימין שם פרעה כמו שאמר הכתוב: "ויאמר פרעה מי ה'".

פיה"מ, שם

אל בחירתו – יקל במה שירצה ויחמיר במה שירצה לפי מטרותו, הואיל ואינו מאמין בעיקר כולו, ולא ביקשו אלא דבר שיהיה נוח לקצת בני אדם. ומני אז צמחו אלה הכתות הארורות, קהילות המינים אשר יקראו בארץ הזאת – רצוני לומר: מצרים – "קראים", ושם אצל החכמים 'צדוקין' ו'בייתוסין' והם אשר החלו להטיל דופי בקבלה (=התורה שבעל-פה), ולפרש הכתובים כפי מה שיראה לכל אדם, מבלי השמע לחכם כלל" (פיה"מ, אבות, פ"א מ"ג).

190. שמות ה:ב.

191. שם, פסוק ט.

189. וכך הוא כותב בפירושו על מסכת אבות: "והיו זה החכם (=אנטיגנוס איש סוכו) שני תלמידים: שם האחד צדוק ושם האחר בייתוס. וכאשר שמעוהו שאמר זה המאמר ("אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס אלא... שלא על מנת לקבל פרס") יצאו מלפניו. ואמר אחד מהם לשני: הנה הרב כבר באר בפירוש שאין שם שכר ולא עונש, ואין שם תקוה כלל. כי לא הבינו כוונתו עליו השלום. ונתחברו זה לזה, ופרשו מן התורה. והתקבצה לזה כת ולזה כת, יקראום החכמים "צדוקין ובייתוסין".

...ויתרחב להם גם כן הפתח לפירוש, לפי שכאשר חזר הפירוש

ולבסוף נוגע הרמב"ם בשורה האחרונה "וכשלקה מהו אומר – ה' הצדיק". לכאורה, ההוספה הזאת לגבי הנהגתו של פרעה, נראית מיותרת ולא משנה כלל לויכוח של החכם עם הצדוק?

רבינו רואה כאן יסוד חשוב – אין לסיים מסכת בש"ס בדברי כפירה:

וכיון שהזכיר פסוק זה, לא ראה לנכון לסיים מסכתא מן המסכתות בכפירתו של כופר באלהות אלא באמונה בכך. לפיכך אמר [המשנה], "וכשלקה מה הוא אומר – ה' הצדיק!".

פיה"מ, שם

למרות שכאן הרמב"ם מבאר את הרעיון שיש לסיים בטוב, יש לציין, שבעוד מקום אחד בלבד בפירושו על המשנה (מלבד כאן) הרמב"ם מעיר על תופעה זו¹⁹², אך ללא-ספק 'סיום בטוב' היה חשוב ביותר בעיני רבינו. ראייה מוצקה לכך, ניתן לראות ממה שעשה בפועל ב'חיבורו הגדול', המשנה-תורה, שם הקפיד רבינו לסיים כמעט את כל שמונים-ושלוש ה'הלכות גדולות' (הנושאים הכלליים) בטוב (או לפחות לא לסיים ברע)¹⁹³.

סיום ששה סדרי המשנה

ואם על מסכת ידיים הסביר הרמב"ם את עיקרון ה'סיום בטוב', בוודאי שכן הוא גם בסיום כל ששה-סדרי-המשנה. אלא שבמסכת האחרונה בש"ס, היא מסכת עוקצין העוסקת בדינים של טומאה וטהרה, הסיום איננו 'בטוב' סתם אלא ב"ענין הגמול" ש"עתיד הקב"ה להנחיל לכל צדיק וצדיק":

אמר רבי יהושע בן לוי: עתיד הקב"ה להנחיל לכל צדיק וצדיק שלש מאות ועשרה עולמות, שנאמר¹⁹⁴: "להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא".

אמר רבי שמעון בן חלפתא: לא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום, שנאמר¹⁹⁵: "ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום".

מסכת עוקצין, פרק ג משנה יב

הרמב"ם מבאר:

כיון שסיים כל דיני התורה הקדושה כפי שחלקם [רבינו הקדוש], סיים את הדבר בדברים בענין הגמול...

פיה"מ, שם

יש לציין כי כשם שחתימת ששת-סדרי-המשנה עוסקת בנושאי הגמול והשכר העתידי, כך גם בסיום משנה-תורה של הרמב"ם – שני הפרקים האחרונים מוקדשים להלכות המלך המשיח והגאולה, שהיא התכלית של לימוד התורה ועשיית המצוות בזמן הזה.

עוקצין שאחריה, מתייחס הרמב"ם לעיקרון ה'סיום בטוב'.

193. ראה על כך ב'ספר המבוא למשנה תורה' – שם הבאנו את כל סיומי הרמב"ם להלכות הגדולות של ספר-אהבה, והראינו איך הוא הקפיד לסיים בטוב, עד כדי כך שיש מקומות בהם הפך את הסדר ממה שכתוב בתלמוד, רק כדי לסיים בטוב.

194. משלי ח:כא.

195. תהלים כט:יא.

192. ולדוגמא, בסיום מועד קטן מעירים התוספות על המשנה האחרונה שם: "כדי לסיים בדבר הטוב, משום דמועד קטן הוא סוף סדר מועד", ושם הרמב"ם אינו מפרש מאומה. וכך גם בדברי האגדה שבסיום מסכת קינים וסדר קדשים: "רבי שמעון בן עקשיא... זקני תורה אינן כן אלא כל זמן שמזקינין דעתן מתישבת עליהן שנאמר, "בישישים חכמה ואורך ימים תבונה" (איוב יב:יב), הרמב"ם בוחר להתעלם. רק בשתי המסכתות האחרונות בש"ס, מסכת ידיים ומסכת

“והשלמתי אותו במצרים ואני בן שלשים שנה”

בשולי הפירוש (שכבר הבאנו בתחילת הפרק על המשנה), אחרי שהוא מודה ל“רחמנא דסייען”, חותם רבנו בשורות הבאות שבהן הוא מספר ברגש רב על תלאותיו הרבות בעת כתיבת הפירוש; על מסירות הנפש שנדרשה ממנו לשם כך; ולסיום הוא חותם בשמו ושם אבותיו שבע דורות לפניו, בתוספת התאריך שבו גמר את פירושו¹⁹⁶:

כבר השלמנו חיבור זה כפי שייעדנו, והנני מבקשו יתעלה, ומתחנן לפניו שיצילני משגיאות. ומי שימצא בו מקום פקפוק או שנראה לו בפירוש הלכה מן ההלכות ביאור טוב ממה שבארתי, יעיר על כך וידינני לזכות, כי מה שהטלתי על עצמי בזה אינו מעט, ולא ביצועו קל... ובפרט בהיות ליבי טרוד לעתים קרובות בפגעי הזמן, ומה שגזר ה' עלינו מן הגלות והנדוד בעולם מקצה השמים ועד קצה השמים. ואולי כבר קבלנו שכר דבר זה – “גלות מכפרת עון”¹⁹⁷.

יודע הוא יתעלה, כי יש הלכות, מהם שכתבתי פירושן במסעותי בדרכים, ומהם עניינים רשמתים בהיותי על גבי האניות בים הגדול... ומה שתיארתי ממצבי במשך זמן חבור פירוש זה הוא שגרם שנשתהיתי בו זמן רב.

אני משה בר' מימון הדיין, בר' יוסף החכם, בר' יצחק הדיין, בר' יוסף הדיין, בר' עובדיהו הדיין, בר' שלמה הרב, בר' עובדיהו הדיין, זכר קדושים לברכה. התחלתי לחבר פירוש זה ואני בן שלש ועשרים שנה, והשלמתי אותו במצרים, ואני בן שלשים שנה שהיא שנת אלף וארבע מאות ותשע ושבעים לטורות (ד'תתקכ"ח - 1168).

לסיכום:

מכל מה שלמדנו בפרקים אלו על פירוש-המשניות עולה כי בחיבור זה יש כבר, לפחות בצורה-עובדתית, את הסממנים שאנחנו עתידים לפגוש במשנה-תורה: חתירה להיקף גדול, התחברות למשנה של רבי יהודה הנשיא, שליבת ההלכה עם יסודות אמונה ומחשבה, הצבת כללים, והכרעה-מעשית. ועל כל אלה נוסיף בפרקים הבאים בהם נעסוק בהרחבה במשנה-תורה.

196. על בסיס התאריך הנקוב כאן, וקביעתו הברורה של רבינו באיזה גיל היה בשעה שכתב את הדברים, בנקל ניתן לקבוע ששנת לידתו של הרמב"ם, היא שנת ד'תתצ"ח (1138). למרבה הפלא, למרות דבריו המפורשים של הרמב"ם כאן, יש

197. ברכות נו, א. סנהדרין לו, ב.

198. חכמים הקובעים את שנת לידתו כשנת ד'תתצ"ה (1135)!

ראה על כך לעיל, פרק א, הערה 2.

196. על בסיס התאריך הנקוב כאן, וקביעתו הברורה של רבינו באיזה גיל היה בשעה שכתב את הדברים, בנקל ניתן לקבוע ששנת לידתו של הרמב"ם, היא שנת ד'תתצ"ח (1138). למרבה הפלא, למרות דבריו המפורשים של הרמב"ם כאן, יש

פרק ט

"ציוה לנו משה": ספר־המצוות

◆ **מתי כתב הרמב"ם את ספר־המצוות?**

◆ **ספר־המצוות כמבוא למשנה־תורה**

החיד"א: "טוב וישר ללמוד בשבועות בתרי"ג מצוות לדעת הרמב"ם" / הבסיס: תרי"ג המצוות / חמשה מי יודע?

◆ **החיד"א: "אריה שאג על מנין בה"ג"!**

הפתרון: י"ד השורשים

◆ **רמ"ח מצוות־עשה ושס"ה מצוות לא־תעשה**

◆ **סדר מניין המצוות: ספר־המצוות מול משנה־תורה**

"חפץ בדעה אחרת ועשה כפי שעשה"

◆ **שפת הספר מול משנה־תורה**

◆ **ציוני מקורות מול משנה־תורה**

◆ **תבנית מניין המצוות**

◆ **מפניני הרמב"ם לספר־המצוות**

"חלילה שבני ארץ ישראל יעדרו מארץ ישראל!" / "וכל המאריך לספר... הרי זה משובח" / "וכבר ראיתי זאת פעם בסוף המערב" / "לא תקלל חרש": לטובת החרש או המקלל?

נספח א'

◆ **השגות הרמב"ן: "להציל את הבה"ג מחציו של רבינו"**

התפעלות הרשב"ץ: ספרי הרמב"ם והרמב"ן מהפכים את האדם לבריה חדשה!

נספח ב'

◆ **"הלחץ הרב": תרי"ג מצוות – לא פחות ולא יותר?**

ספר המצות

שחבר הנשר הגדול רבינו משה בן מיימון
(הרמב"ם) ז"ל

והחונים עליו

הרב הגדול רבינו משה בר נחמן (הרמב"ן) ז"ל. בהשגותיו אשר השיג על מנן המצות. ואחריו יאיר נתיב, הרב כמדרי' יצחק די ליאון ז"ל. מהפך בזכות הרב ומקיים דבריו בתשובותיו אשר נלקטו מספרו הנקרא מגלת אסתר.

ועתה נוסף עליו חדושים נפלאים בבקאות פלפול וסברה ישרה. מכבוד סוף הרב הגדול הנאון האמתי, המפורסם, שלשלת היוחסין, פאר הדור, תפארת ישראל, מו"ד הר"ד דובערוש מייזלש זצלה"ה אב"ד דק"ק קראקא וק"ק ווארשא יע"א. ונקראו בשם:

חדושי מהרד"ם

סוגה בפיון נמנן ונשקידה רכס

ווארשא

כדפוס ר' יצחק נאלדמאן נ"י.

שנת תרל"א לפ"ק

СЕФЕРЪ ГАМИЦВОТЪ

ВАРШАВА

Въ Типографіи И. ГОЛЬДМАНА,

Мурановская 24.

1870.

”ציוה לנו משה”: ספר-המצוות

ה'אזהרות' של רבי שלמה ן גבירול ווילנא, ה'תקצ"ו (1836)

רש רבי שמלאי: "שש מאות ושלוש עשרה מצוות נאמרו לו למשה".¹ אך בגמרא לא מפורש אלו מבין הציוויים המפורשים בתורה נכללים במניין זה. כמה מגדולי ישראל עסקו בנושא מניין המצוות, כל אחד בדרכו.²

ראשון 'מוני המצוות' הוא בעל ההלכות-גדולות (הבה"ג) שמנה בספרו את תרי"ג המצוות. אחריו רבי סעדיה גאון (רס"ג) שמנה את המצוות מחדש בשינויים גדולים.³ על פי מניינו של הרס"ג חיברו הפייטנים בדורות הבאים (ובראשם רבי שלמה ן גבירול) שירי 'אזהרות' שונות בחרוזים. אחריהם הופיעו עוד מוני-מצוות שנטו מדרך מניינו של הבה"ג.⁴

הופעת ספר-המצוות של הרמב"ם, אחרי הגאונים הנזכרים, העניקה לתחום של מניית המצוות מעמד חדש, ובעקבותיו הופיעו ספרים חשובים שעסקו בכללי המצוות ובמניינתם בהיקף רחב ובעומק רב.

בשני פרקים אלו נעסוק במהותו של הספר, בסיבות וברקע לכתיבתו, ובהשפעה שלו על הדורות הבאים. מתוך כך ניווכח לדעת, שלמרות שספר-המצוות מהווה פתיחה למשנה-תורה ושניהם בנויים על תרי"ג המצוות, יש כמה שינויים בולטים וחשובים בין שני החיבורים – במטרתם, בשפתם, במבנה שלהם, בסידור המצוות וגם בתפוצתם. ננסה לעמוד על עומקם של כל הדברים הללו, ובסיום נעסוק בפולמוס על ספר-המצוות שהתלקח בדור הבא, בין רבינו אברהם בן הרמב"ם והגאון מבבל.

1. מכות כג, ב.

2. מוני המצוות דנו בשאלות כמו: האם עשיית כל בגדי הכהונה נמנית כמצוה אחת "לעשות בגדי כהונה" או שמא יש כאן כמה מצוות נפרדות "לעשות מעיל", "לעשות חושן" וכו"; האם במניין נכללות רק מצוות שנאמרו לדורות או גם מצוות שנאמרו רק לשעתן (כמו אלו התלויות במשכן); האם

יש למנות כחלק מהתרי"ג גם את שבע המצוות מדרבנן (ע"פ הכתוב (דברים יז:יא) "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל").

5. כמו המניין של רבי שמואל בן חפני גאון ושל רב אלוף חפני גאון, וכן המניין שבספר יסוד-מורא מאת רבי אברהם ן עזרא.

אזהרות

פיוטים המיוסדים על תרי"ג מצוות התורה (הגימטריא של 'אזהרת' הוא כמנין תרי"ג). 'אזהרות' חוברו ע"י המשוררים הקדמונים כמו הרס"ג, רבי שלמה ן גבירול, ורבינו אליהו הזקן (גיסו של רבינו האי גאון). הם הראו נפלאות, והוכיחו כיצד כל תרי"ג המצוות נכללו בעשרת הדברות: כת"ר אותיות הנמצאות בעשרת הדברות מרמזות לכת"ר מצוות – תרי"ג מסיני ושבע מצוות דרבנן.

יש הנוהגים לומר את ה'אזהרות' בתפילת מוסף של חג השבועות ("נוהגין בכל המקומות לקרוא בשני ימים טובים של חג השבועות אזהרות החכם המשורר ר' שלמה בן גבירול ז"ל שעשה על מניין המצוות. ביום הראשון קורין מצוות עשה. וביום השני מצוות לא-תעשה" – אבודרהם, סדר תפלות השבועות).

על ה'אזהרות' של רבי שלמה ן גבירול חוברו פירושים רבים, ובין המחברים: רבי משה ן תיבון (מתרגם ספר המצוות לרמב"ם), ורבי שמעון בן צמח דוראן, הרשב"ץ, אשר כתב פירוש על ה'אזהרות' בשם 'זוהר הרקיע'. חכמי ישראל במרוצת הדורות התעמקו גם ב'אזהרות הרס"ג: רש"י בפרשת משפטים מזכיר את האזהרות של הרס"ג – "כל שש מאות ושלוש עשרה מצוות בכלל עשרת הדברות הן, ורבינו סעדיה פירש באזהרות שיסד לכל דבור ודבור מצוות התלויות בו". וכן, לפני כמאה שנה קם רבי ירוחם פישל פערלא (הרי"פ פערלא) מוורשה, ושקד במשך ארבעים שנה כדי לבאר את 'אזהרות הרס"ג'. חיבורו הוא נפלא ביותר, כשהוא מדייק בכל מילה ואות שכתב הרס"ג. הספר נדפס בשלשה כרכים עבי כרס, המכילים למעלה מ-1600 עמודים!

מתי כתב הרמב"ם את ספר-המצוות?

לא מצינו בדברי הרמב"ם עצמו דברים מפורשים על מועד הכתיבה של ספר-המצוות, אך כנראה שהוא בתקופה הקצרה שבין חתימת פירוש-המשניות וקודם התחלת כתיבת המשנה-תורה, ששניהם היו באותה שנה (ד'תתקכ"ח-1168) – תקופה קצרה מאוד. הרי אומר: הרמב"ם ממש הלך מחיל אל חיל וממפעל למפעל בלי לאבד רגע.

מאידיך, רמזים קלים יש לנו מפירוש-המשניות, על תהליך כתיבת חיבור ספר-המצוות. בשני מקומות בפירושו לסדר קדשים, הרמב"ם מציין למה שכותב בספר-המצוות! דבר זה רומז שכבר בזמן כתיבת הפירוש, לכל הפחות תכנן את כתיבת ספר-המצוות.

להלן נביא את שני המקורות ונדון בהם:

ודע שהתכלת והלבן, אף על פי שאין מעכבין זה את זה, הרי הם יחד מצוה אחת, לא שתי מצוות. אבל תפלה של יד ושל ראש הם שתי מצוות, כמו שבררנו את זה בספרנו במנין המצוות. ולפיכך כל זמן שהניח אחד מהן, כלומר שלבשו, הרי זה קיים מצוות עשה אחת, ויצא ידי חובתה.

פיה"מ, מסכת מנחות פרק ד משנה א

ולוים נפסלין בשנים לא במומין, אמר יתעלה: "ומבן חמשים שנה ישוב מצבא העבודה וגו'". ומצוה זו אינה מכלל מצוות הנוהגות לדורות, כמו שיתבאר לך מספרי במנין המצוות...
פיה"מ, מסכת חולין פרק א משנה ה

לכאורה, משני מקורות אלו עולה, שכבר בשעת כתיבת הפירוש, היה ספר-המצוות ספר שלם. בפרט לפי המקור במסכת מנחות, שבו כותב הרמב"ם בלשון עבר! ואולם, אחר עיון בכתבי-היד מגלים תמונה קצת שונה.

כאמור לעיל, בפרקים על פירוש-המשניות, הרמב"ם תמיד היה מעדכן את פירושו, ואפילו שנים רבות לאחר חתימתו. מעיון בכתבי-היד רואים, שהמקור במסכת חולין, לא עבר שום שינוי, וכך יצא מתחת קולמוסו של רבינו כבר בפעם הראשונה. אולם, המקור במסכת מנחות, הוא תוספת מאוחרת, ובפעם הראשונה שכתב רבינו את הפירוש, עדיין לא היה כתוב⁷.

7. הר"י קאפח במהדורתו לפירוש-המשניות, מעיר על המקור במסכת מנחות, שם כתוב: "כמו שבררנו את זה בספרנו...".

6. במדבר ח:כה.

רבינו סעדיה גאון – הרס"ג

ד'תרכ"ב (882) מצרים – ד'תש"ב (942) בבל

מחשובי הגאונים. נולד במצרים ובצעירותו התגורר בארץ-ישראל, שם למד מחכמי טבריה דקדוק. שמו הטוב ופרסומו האדיר הביאו את ה'ריש גלותא' למנותו ל'גאון' ישיבת סורא, על אף שלא היה מתלמידיה ואף לא תושב בבל.

זכרונו נחקק לדורות בזכות הספרים שחיבר, שעלו בכמות יותר גדולה מכל מי שקדם לו, ואף הצטיינו באיכותם. במידה רבה ניתן לומר עליו, כי היה המייסד של כמעט כל סוגי הספרות התורנית, ולכן נחשב כ'המחבר' בה'א הידיעה. הרס"ג היה הראשון לכתוב ספרים בהרבה תחומים, ומהם: הראשון שכתב פירוש לתנ"ך, הראשון שכתב פירוש למשנה ופירוש לתלמוד, הראשון שכתב פירוש לספר-יצירה (מספרי היסוד של הקבלה), וכן כתב את המילון העברי-ערבי הראשון (בשם 'ספר-האגרון'), והמפורסם והחשוב ביותר הוא ספר ה'אמונות ודעות' (או 'הנבחר באמונות ודעות'), החיבור הפילוסופי הראשון על עיקרי האמונה וההשקפה היהודית. ספר זה עוסק בכמה נושאים: בריאת העולם, מציאות ה', טעמי המצוות, ההשגחה, הגאולה, התורה-שבכתב והתורה שבע"פ, העולם הבא, שכר ועונש, מוסר, ועוד.

כן היה השני שערך מניין לתרי"ג המצוות (אחר הבה"ג), בצורה של פיוט המכונה 'אזרות'. 'סידור רס"ג' הוא אחד הסידורים הראשונים שנכתבו (קדם לו רב עמרם גאון). כמו כן חיבר תרגום לתורה בערבית, ספרי הלכה, ופיוטים. הרבה מספריו לא זכינו לאורם, ובמאות השנים האחרונות, אחרי התגלות הגניזה הקהירית, יצאו לאור שרידים מכתביו. חכמתו וחריפותו שימשו אותו במלחמות דת: היה לו פולמוס בענין עיבור השנה עם ראש הישיבה בארץ ישראל, רבי אהרן בן מאיר. כן לחם נגד מייסד כת הקראים, ענן בן דוד.

לפיכך, המקור שבמסכת מנחות, ממנו משתמע שספר-המצוות כבר גמור בשעת כתיבת הפירוש, אינו יכול ללמד אותנו על שעת כתיבת ספר-המצוות, שהרי הוא תוספת מאוחרת. וזה מסביר מדוע רבינו כותב בלשון עבר: "כמו שבררנו את זה בספרנו...".

אולם המקור השני, שכאמור, ברור שנכתב בפעם הראשונה שנכתב פירושו על המשנה, מלמד אותנו לכל הפחות, על התכנון של רבינו לכתוב את ספר-המצוות, וראיה לדבר שהוא כותב בלשון עתיד: "כמו שיתבאר לך...".

יתירה מזאת, אם נעיין במקום שרבינו מציין להסתכל בו בספר-המצוות, נראה שאין הכוונה לגוף מנין המצוות, אלא לשורשים:

השרש השלישי שאין ראוי למנות מצוות שאין נוהגות לדורות.

דע כי אמרם⁹ תרי"ג מצוות נאמרו לו למשה בסיני מורה על היות זה המספר הוא מספר המצוות הנוהגות לדורות. כי מצוות שאינן נוהגות לדורות אין קשר להן בסיני הן שנאמרו בסיני או בזולתו... וכבר טעה גם כן זולתנו בשרש הזה, ומנה בעבור שהצר לו היכולת "ולא יבאו לראות כבלע את הקדש"¹⁰, ומנה "לא יעבוד עוד"¹¹ בלויים...¹¹.

ספר המצוות, שורש ג

9. במדבר ד:כ. שהוא מהדורא אחרונה. על המקור השני, במסכת חולין, בו נכתב: "כמו שיתבאר לך מספרי במנין המצוות...", העיר לנו הרב יצחק שילת, שבמקור זה כך יצאו הדברים לראשונה מתחת ידי הרמב"ם.
10. שם, ח:כה.
11. וראה זה פלא: בדיוק המצוה שבה עוסק הרמב"ם בפירוש-המשניות במסכת חולין שהבאנו בפנים, ועליה אומר שהיא זמנית ("ולויים נפסלין בשנים לא במומין... ומצוה
8. מכות כג, ב.

רבי שלמה ן' גבירול

ד'תשפ"א (1021) מלגה, דרום ספרד - ד'תתי"ח (1058) ולנסיה, ספרד

מגדולי המשוררים והפילוסופים היהודיים בימי הביניים. כתב מאות שירי קודש, שחלקם נכנסו לתוך סידור התפילה. בעיקר מפורסם הפיוט 'כתור מלכות', הנאמר עד היום בקהילות רבות בליל יום כיפור. רבי שלמה גם חיבר 'אזהרות' שהם תרי"ג מצוות בחרוזים. על 'אזהרות' אלו מעיד הרמב"ם: "הראוי להם מצד מלאכתם השלימוהו מערבבות המאמר ויפיי הסידור" (הקדמת ספר-המצוות).

מלבד כתבים פיוטיים, חיבר הרשב"ג פיוטים רבים וחיבורים שונים העוסקים במוסר ותיקון המדות, אך רק מיעוטם הגיע לידינו. ספר המוסר שלו 'תיקון מידות הנפש' זכה לתרגום ללשון הקודש בידי רבי יהודה ן' תבון. ידוע לנו על ספר פילוסופי בודד שחיבר, מקור-חיים, הבנוי בצורה של דו-שיח בין רב לתלמיד. לצערנו, הספר לא הגיע לידינו בצורתו המקורית כפי שיצאה מתחת ידי המחבר, אלא בתרגום לטיני בלבד.

ספר הלכות גדולות

ספר הלכות מתקופת הגאונים. על זהות מחברו נחלקו הדעות, אך הרמב"ם, בספר-המצוות, מזכיר את שמו במפורש - רבי שמעון קיירא, ואכן כיום מקובל שהוא המחבר (שחי בסביבות ד'ת"ר 840). מלבד העובדה שחיבר את 'הלכות גדולות' לא ידוע עליו כלום. נהוג לכנות את מחבר הספר בשם 'הַבַּה"ג' - ב'על ה'הלכות גדולות.

הספר כתוב בארמית, והבה"ג היה הראשון שניסה למנות את תרי"ג מצוות התורה. מטרת הספר היא לסדר את מסקנות התלמוד הנוגעות להלכה, ובאופן כללי עוסק הספר בהלכות הנוגעות למעשה בזמן הגלות. לעיתים הוא מביא גם מהשקלא-והטריא התלמודית. רש"י בפירושו על התורה מזכיר את רס"ג והאזהרות שלו: "כל שש מאות ושלוש עשרה מצוות בכלל עשרת הדברות הן, ורבינו סעדיה פירש באזהרות שיסד לכל דיבור ודיבור מצוות התלויות בו" (רש"י, שמות כד:יב). הרדב"ז כותב (שו"ת ח"ג סימן תרמה) שב"אזהרות המחברות אצלנו בארץ ספרד" התכוון הרמב"ם לאזהרות של רבי שלמה ן' גבירול ("לא היו בעלי הוראה אלא משוררים כמו שכתב הרמב"ם ז"ל בספר-המצוות על מחבר האזהרות שהוא ר' שלמה בן גבירול ז"ל").

חשיפת הקשר בין שני המקורות מלמד, כי לא רק שרבינו כבר תכנן לחבר את ספר-המצוות, אלא שכבר היסודות לספר – י"ד השורשים, כבר היו בדעתו¹².

הראינו לדעת, שבשעת כתיבת פירוש-המשניות, לא רק שתכנן רבינו לכתוב את ספר-המצוות, אלא גם המחשבה העקרונית איזה מצוות יכנסו למנין ואיזה לא – השורשים של הספר, כבר היו לנגד עיניו. מעתה ניתן לומר, שסביר בהחלט שכתבת ספר-המצוות החל עוד במהלך כתיבת פירוש-המשניות (או לכל הפחות בשלבים האחרונים שלו)¹³!

ספר-המצוות כמבוא למשנה-תורה

הרמב"ם החליט כי המשנה-תורה יהיה בנוי על בסיס תרי"ג מצוות התורה. כלומר: הוא יבחר במצוה או בקבוצת מצוות העוסקות באותו נושא ויפרט את כל ההלכות של אותן המצוות. לשם כך חיבר רבינו את **ספר-המצוות**, שבו הוא מונה ומפרט את מצוות התורה-שבכתב, שהלכותיהן יבואו במשנה-תורה.

מתוך הקדמתו של הרמב"ם לספר-המצוות, עולה בבירור שרבינו עצמו לא מתייחס אל ספר-המצוות כספר העומד בזכות עצמו, אלא כשלב מקדים למשנה-תורה. כפי שנראה בהמשך הפרק, הרמב"ם הקדיש חלק גדול מהקדמתו לספר-המצוות לסוגיית מניין המצוות, כלומר, איזה מצוה ראוייה להיכלל בתוך התרי"ג מצוות – וכל זאת נוגע למבנה של המשנה-תורה, שהוא למעשה ספר ההלכה (פירוט הדינים) של תרי"ג המצוות.

בהקדמתו לספר-המצוות רבינו אף לא מזכיר את שם הספר הזה (!), שידוע לנו כספר-המצוות, אלא שוב ושוב מדבר על המשנה-תורה שלו, ואף משתף את הקורא בלבטיו אודות תבנית העריכה והסגנון של המשנה-תורה – האם לכתבו בשפת התנ"ך או בשפת המשנה, או שמא בלשון התלמוד (ארמית-לשון הקודש)¹⁴?

זאת ועוד: מיד בפתיחת ההקדמה הוא מזכיר את חיבורו "המפורסם" – פירוש-המשניות (שרק גמר לכתוב אותו וכבר מפורסם הוא!), ובכלל לא מזכיר בהקדמתו את הספר הנוכחי – שהוא ספר-המצוות!

הנה לשון הרמב"ם:

מפני שכבר קדם לנו החיבור המפורסם¹⁵ (=פירוש-המשניות), שבו כללנו פירוש כל המשנה, ולא היתה כוונתנו לכלול דין כל מצוה, ולהביא כל מה שצריך מאסור ומותר וחייב ופטור, כפי שמתברר למי שמעיין באותו החיבור – **ראיתי גם כן לנכון שאחבר חיבור** (=משנה תורה) **שיכלול את כל דיני התורה ומשפטיה** עד שלא יהיה דבר חסר ממנו. ושאעשה בו במה שהוא מנהגי לעשות, כלומר להמנע מלהזכיר המחלוקות והמאמרים הנדחים ושלא אביא בו אלא

"שאלה: אמר רבינו ז"ל [בהקדמתו לספר-המצוות] 'כיון שקדם לנו החיבור הנודע'. כיצד הוא אומר כאן שפירוש-המשנה קדם לספר-המצוות, ובסדר קדשים אמר שספר המצוות קדם. כיצד ייתכן זה? תשובה: אפשר שרבינו התחיל בפירוש המשנה עד שהגיע לסדר קדשים וחיבר ספר-המצוות, ועל כן אמר כך".

14. בסופו של דבר, החליט הרמב"ם לכתוב את המשנה-תורה בשפת המשנה. כן בחר שהספר יכלול את כל ההלכות כולם, אף 'הלכתא למשיחא', ובלי הזכרת מקורות ההלכה או שמות החכמים מוסרי הדינים.

15. כנראה שרבינו, כדרך רוב מחברי ספרים, כתב את ההקדמה לספר-המצוות, לקראת הוצאתו לאור, שהרי קשה לומר שמיד אחר חתימת פיה"מ, יכנה אותו "חיבור מפורסם"! לכן מסתבר, שלאחר כשנה מחתימת פיה"מ – הזמן שעסק בחיבור ספר-המצוות – כבר הספיק פיה"מ להתפשט בפזרות ישראל, וכאשר בא רבינו לכתוב הקדמה לספר-המצוות, בודאי שכבר יכול לכתוב אותו: "החיבור המפורסם".

זו אינה מכלל מצוות הנוהגות לדורות", מזכיר אותה כאן בספר המצוות, בשורש השלישי, כאחת הדוגמאות למצוות שאין למנות כחלק מתרי"ג המצוות! עובדה זו מחזקת את ההשערה שהרמב"ם כתב את ספר-המצוות באותו זמן שכתב את פירושו על המשנה, או לפחות החל את עבודתו על ספר המצוות בשלבים האחרונים של כתיבת פירוש-המשניות, שהרי מסכת חולין נמצא בין הסדרים האחרונים במשנה. וראה להלן הערה 13.

12. יש לציין שהרי" שילת במהדורתו לאיגרות הרמב"ם (עמ' קצט), מדייק מלשון זו של רבינו, "כמו שיתבאר לך...", שבודאי הרמב"ם היה באמצע כתיבת חיבור ספר-המצוות סמוך לחתימת פירוש-המשניות, שהרי במקומות אחרים שרוצה לכתוב על חיבור עתידי שעוד לא התחיל בו, כותב: "ספר שאני עתיד לחבר".

13. תימוכין לדעה זו, ניתן למצוא בדברי אחד מצאצאיו של רבינו, הלא הוא רבי יהושע הנגיד, בתשובתו לחכמי תימן (תשובות רבי יהושע הנגיד, עמ' 31):

הלכה פסוקה¹⁶. ושיהיה החיבור ההוא כולל כל דיני תורת משה רבינו, הן מה שיש להם צורך והן מה שאין להם צורך בזמן הגלות¹⁷.

וישר בעיני להשמיט ממנו האריכות והסמיכות בזכרון בעל הקבלה. עד שלא אומר דברי ר' פלוני ולא ר' פלוני אומר כך וכך בכל מאמר ומאמר, אלא אזכיר את חכמי המשנה וחכמי התלמוד כולם ע"ה, הזכרה כוללת בתחילת החיבור (=בהקדמת משנה תורה), ואומר כי דיני התורה כולם, והיא תורה שבעל פה מקובלים מפלוני, ופלוני מפלוני עד עזרא עד משה רבנו. ואזכור עם כל אחד ואחד מי המקבלים ממנו. כל זה מתוך בקשת הקצור.

וכן ראיתי לנכון שלא אחברהו בלשון כתבי הקודש, לפי שאותו הלשון המקודש קצר היום בידינו להשלים בו כל עניני הדינים. וכן לא אחברהו בלשון התלמוד לפי שאין מבינים אותו היום מבני עמנו כי אם יחידים, ומלות רבות ממנו זרות וקשות אפילו לבקיאים בתלמוד, אבל אחברהו בלשון המשנה כדי שיהא קל לרוב האנשים...

כללו של דבר: שלא יהא צורך אחרי התורה [שבכתב] ספר אחר זולתו (=חוץ מהמשנה תורה), כדי לדעת ממנו דבר ממה שיצטרך בכל התורה - בין מדאורייתא בין מדרבנן¹⁸.

הקדמת הרמב"ם לספר המצוות

החיד"א: "טוב וישר ללמוד בשבועות בתרי"ג מצוות לדעת הרמב"ם"

אמנם הרמב"ם לא ראה את חיבורו ספר-המצוות כעומד בפני עצמו, אבל מצינו שחכמי ישראל המליצו ללמוד אותו על הסדר, כחיבור לעצמו. ולכל הפחות בחג השבועות, כתחליף לאזהרות המצוות¹⁹.

וכך כותב מרן החיד"א:

מנהגן של ישראל ללמוד ביום שבועות אזהרות אשר יסד מהר"ש בן גבירול או אזהרות הרב יצחק בר ראובן, וכיוצא. וכבר ידוע שכל אלו האזהרות לא סלקי שפיר לדעת הרמב"ם, ולכן טוב וישר ללמוד בתרי"ג מצוות לדעת הרמב"ם.

ברכי יוסף, אורח חיים סימן תצד

ברכי יוסף לחיד"א - הערות וביאורים לשו"ע ליוורנו, ה'תקל"ד (1774)

19. כאן המקום להעיר, כי הר"י קאפח, מתוך הערצתו לרמב"ם חיבר בעצמו 'אזהרות' לפי מניינו של הרמב"ם. הוא שילב אותם כנספח לספר-המצוות של הרמב"ם במהדורתו. בהערה הראשונה הארוכה שם, הוא סוקר את תולדות חיבור ה'אזהרות', שנעשו לא פחות מהיותו בגיל 17 שנה! כל זאת, בעקבות לימודו את ספר-המצוות של הרמב"ם, ובפרט את ההקדמה החריפה נגד האזהרות של רבי שלמה ׳ גבירול. כך התעורר הוא, וקם ועשה מעשה, וסידר אזהרות משלו המתואמות למניינו של הרמב"ם (ליתר פריטים ראה שם את ההערה). יש גם לציין את הקדמתו למשנה-תורה שהוציא לאור בעשרים וארבעה כרכים, שם הוא מספר על זיקתו ללימוד משנת הרמב"ם, וכן על השתדלותו יחד עם סבו למצוא כתבי-יד של קדמוני הראשונים בתימן, ושל הרמב"ם בפרט.

16. כלומר: במשנה-תורה לא יכניס הרמב"ם את מאמרי התלמוד שנדחו, או את המחלוקות - שם יובאו רק פסקי ההלכות הסופיים.

17. כדיני טומאה וטהרה, בית המקדש וקרבתו, כלומר כל 'הלכתא למשיחא'.

18. השווה הקדמת משנה תורה: "כללו של דבר, כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל; אלא יהיה חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה, עם התקנות והמנהגות והגזירות שנעשו מימות משה רבינו ועד חיבור התלמוד... לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא תורה שבכתב תחילה, ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם".

הבסיס: תרי"ג המצוות

יתר על כן: הרמב"ם רואה במניין המצוות לא רק תכנית ותבנית מתאימה לבנות ולסדר על פיה את המשנה-תורה, אלא גם לעצם העניין – מצוות התורה הן-הן היסוד ללימוד והבנת התורה שבעל-פה, כפי שרבינו מדגיש מיד בפתיחת הקדמתו למשנה-תורה:

כל המצוות שניתנו לו למשה בסיני בפירושן ניתנו. שנאמר²⁰: "ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה". 'תורה' זו תורה שבכתב, ו'המצוה' זו פירושה. וציוונו לעשות התורה על פי המצוה. ומצוה זו היא הנקראת 'תורה שבעל פה'.

הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

כלומר, התורה שבעל-פה היא ביסודה פירוש לתורה-שבכתב²¹, 'פירוש' במובן של הרחבה ופירוט לתרי"ג מצוות התורה האמורות בתורה שבכתב.

בדומה לרעיון זה כותב רבי מאיר פופרש, אחד מ'גורי האר"י':

צריך אדם להשלים תרי"ג מצוות במעשה ובדיבור ובמחשבה, ולכן יש ללמוד י"ד הגדולה להרמב"ם... שיש שם ביאור התרי"ג.

אור צדיקים לרבי מאיר פופרש

משום כך, החליט הרמב"ם, כי הדרך הנכונה לסדר את הלכות התורה שבעל-פה, היא כפירוש ופירוט למצוות, ולצורך זה יש לו תחילה ליצור רשימה נכונה, מדויקת ומסודרת של תרי"ג מצוות. וזהו בעצם ספר-המצוות.

על תרי"ג מצוות אלו, המחולקות לרמ"ח מצוות עשה ושס"ה מצוות לא-תעשה, כותב רבינו סימנים "על דרך הדרוש":

אך אקדים שכל המצוות שיכללם ספר התורה אשר נתן לנו האל יתעלה, הם שש מאות ושלוש עשרה (תרי"ג) מצוות. מהן – מצוות עשה, מאתיים ושמונה וארבעים (רמ"ח), **כמנין אברי גוף האדם**. ומהן – מצוות לא תעשה, שלש מאות וחמש וששים (שס"ה) והן **כמנין ימות החמה**. ומנין זה נזכר בתלמוד בסוף גמרא מכות²²:

אמרו, שש מאות ושלוש עשרה מצוות נאמרו לו למשה בסיני – שלש מאות וששים וחמש כנגד ימות החמה, רמ"ח כנגד אבריו של אדם. ואמרו גם כן²³ **על דרך הדרש**, כי היות מצוות עשה כמנין האברים, **כלומר כל אבר ואבר אומר לו: "עשה בי מצוה"**. והיות מצוות לא תעשה כמנין ימי השנה, **כלומר כל יום ויום אומר לו לאדם: "אל תעשה בי עבירה"**.

הקדמת הרמב"ם לספר המצוות

חמשה מי יודע?

וראה זה פלא: כל כך חשוב היה בעיני הרמב"ם להדגיש את מספר המצוות, שבנוסף למניין המצוות בספר-המצוות, הרי הוא חוזר שוב ושוב לכתוב ולפרט את רשימת כל המצוות בתוך המשנה-תורה, ובסך הכול הרמב"ם מונה את המצוות **חמש פעמים!**

20. שמות כד:יב. השונים של התורה שבעל-פה.

21. אף שהתורה שבעל-פה כוללת פרטים רבים נוספים שאינם בהכרח 'פירוש' לתורה-שבכתב. וראה בהקדמה

לפירוש-המשניות, שם מפרט הרמב"ם את סוגי החלקים
22. דף כג, ב. מדרש תנחומא פרשת כי תצא, בשינוי לשון.

23. מדרש תנחומא פרשת כי תצא, בשינוי לשון.

א. מניין המצוות בספר-המצוות.

ב. בסוף הקדמתו למשנה-תורה מגיש רבינו רשימה של תרי"ג המצוות מחולקת לפי החלוקה של ספר- המצוות - קודם רמ"ח מצוות-עשה ואחר כך שס"ה מצוות-לא-תעשה. רשימה זו נתנו לה המדפיסים את השם "מנין המצוות להרמב"ם" ומכונה גם 'מנין המצוות הקצר'.

מנין המצוות להרמב"ם זצ"ל	
מצות עשה	
א מצוה ראשונה בטובת עשה לידע שיש שם אלוה שנתמר אנכי ה' אלהיך:	ל להרים את הדגן מעל המזבח שנאמר והרים את הדגן:
ב להיחזר שנאמר ה' אלטינו ה' אחד:	לא לשלם מטאוס ממנה שכינה שהיא המקדש שנאמר ושלמו מן הממנה כל נדבוע וכל זכ וכל טמא לנפש:
ג להסב שנאמר ולהסב את ה' אלהיך:	לב להלוק כבוד לרועי של אהרן ולהקדימו לכל דבר שבקדושה שנאמר וקדשו:
ד ליראה ממנו שנאמר את ה' אלהיך תירא:	לג להלביש הכהנים לעבודה בגדי כהונה שנאמר ועשית בגדי קדש:
ה להפלו עלי אלוה שנאמר ועבדתם את ה' אלהיכם ועבדתו זו מפלה:	לד לשלם את הארזן על הקחף כשנושאם אווה שנאמר עבודת הקדש עליהם ככתף יסאו:
ו לדבקה בו שנאמר ובו חדקת:	לה למשוח כהנים גדולים ומלכים בשמן המשחה שנאמר עמן משחת קדש:
ז להשבע בשמו שנאמר ובעתו השבע:	לו להיות הכהנים עובדים במקדש משמרות משמרות ובמזבחים עובדים כאלו שנאמר וכלו יהיו וגו' וכמו כרזיו על האבות:
ח להשגת הראב"ד להשבע בשמו וכו' ואלו יאמר זה דלוא הוא ממל עשה פשה:	לז להיות הכהנים מטמאים לקדושה ומתאבלין עליהן כשאר קדושה שהן מצויין להחליל שנאמר לה יעמא: להיות כהן גדול נושא בגדו שנאמר והוא אשה נבטולה יקח:
ח להדמות בדרכיו הטובים והישרים שנאמר והלכת בדרכיו:	מ להקריב חמדין בכל יום שנאמר שנים ליום עולה חמדי:
ט לקדש את שמו שנאמר ונקדשתי בתוך בני ישראל:	מא להקריב סהן גדול מנחה בכל יום שנאמר זה קרבן אהרן וגו':
י לקרות קריאת שמע פעמים ביום שנאמר ודברת כס בשבך ובקומך:	מב להוסיף קרבן אחד בכל שנה שנאמר וזיוס השנת שני ככשים:
יא ללמוד תורה וללמדה שנאמר ושמנת לבניך:	מג להוסיף קרבן בכל ראש חודש וראש חודש שנאמר ובראשי חודשים:
יב לקשור חטיבין בראש שנאמר והיו לעוטפות בין עיניך:	מג להוסיף קרבן בנג ה' חודש שנאמר שבעת ימים מקריבו אשה לה':
יג לקשור חטיבין ביד שנאמר וקשרתם לאות על ירך:	מד להקריב מנחה העומר ממחרת יום ראשון של פסח עם כבש אחד שנאמר והבאתם את עומר ראשי קריבס אל הכהן:
יד לעשות צימט שנאמר ועשו להם צימט:	מה להוסיף קרבן ביום עזרת שנאמר וזיוס הכבדים וגו':
טו לקבוע מזוזה שנאמר וכמתם על מזוזות ביתך:	מו להביא שמי הלחם עם הקרבנות הקריבים בגלל הלחם ביום עזרת שנאמר ממוסבותס כביואל לחם מנופה:
טז להקלה את העם לשמוע התורה כבמולאי שביעית שנאמר הקלה את העם:	מז להוסיף קרבן בראש השנה שנאמר ובחודשי השביעי בראש חודש:
יז למנוח כל איש ספר תורה לעצמו שנאמר חביו לכס את השירה הזאת:	מח להוסיף קרבן ביום האזס שנאמר ובעשור לחוד השביעי מקרא קודש יהיה לכם:
יח למנוח המלך ספר תורה לעצמו יתר על אחד של כל אדם ויהיו לו שתי מורות שנאמר וכתב לו את משנה התורה הזאת:	מט לעשות עבודת היום ביום האזס שנאמר בואת יכא אהרן אל הקודש כפר בן קרן וכל העבודה הכהונה כפרת אחרי מות:
יט לנרץ אחר המזון שנאמר ואלתם ושבעת וברכת את ה' אלהיך:	נ להוסיף קרבן בנג הקביות שנאמר והקרבנתם עולה אשה רית נישוח:
כ לננות בית הבחירה שנאמר ועשו לי מקדש:	נא להוסיף קרבן ביום שמעי עזרת כי רגל בפני עולמו הוא שנאמר וזיוס השמיני:
כא להשגת הראב"ד לבנות בית הבחירה וכו' א"ל ולמה היום לננות מזה אמנם שלמות:	נב לחוג הרגלים שנאמר שלש רגלים מחוג לי:
כב ליראה מזים המקדש שנאמר ומקדש תיראו:	נג להראות ברגלים שנאמר שלש פעמים בשנה יראה כל זכרון:
כג לשמור בית זה תמיד שנאמר ואתה וזניך אתך לפני אהל העדות:	נד לשמות ברגלים שנאמר ושמתם כתנך:
כד להיות הלו עובד במקדש שנאמר ועבד הלוי:	נה לשחות כבש הפסח שנאמר ושחטו אותו כל קהל וגו':
כה לקדש הטהרן ידיו ורגליו כשעת העבודה שנאמר ורחו אהרן וזבנו וגו':	נו לאכול את הבשר וגו':
כה לברוך גרות במקדש שנאמר יברוך אותו אהרן וזבנו:	נז לעשות פסח שני שנאמר בחדש השני כבארכנה עשר יום לחדש וקטעו אותו כבועידו:
כו לברך הכהנים את ישראל שנאמר כה תברכו את בני ישראל:	
כז להקדיר לחם ולזבנה לפני ה' בכל שנה שנאמר לחם פנים לפני תמיד:	
כז להשגת הראב"ד להספיד לחם ולזבנה וכו' א"ל ולמה לא טמא הקטרת הכוהין דכתיב אשה לה' ולתלת לחם דכתיב ואלטיהו במקום קדוש:	
כח להקטיר הקטרת פעמים ביום שנאמר והקטיר עליו אהרן את קטרת הקמים:	
כט להבטיח את במונח העולה תמיד שנאמר את תמיד מוקד על המזבח:	

ד. בתחילת כל ספר מספרי הי"ד החזקה ישנה רשימה של ההלכות המופיעות באותו ספר, וגם שם, תחת כל הלכה מופיעה רשימת המצוות שמתבארות בה, ומספר המצוות המתבארות בכל הספר כולו.²⁴

ה. והמנין האחרון הוא בגוף הספר. הרמב"ם פותח כל הלכה עם מספר המצוות הנידונות בה, תוך חלוקה בין מצוות-עשה ומצוות לא-תעשה. ואת הרשימה הזו הוא נוהג לחתום ב"וביאור מצוות אלו בפרקים אלו".

הלכות תלמוד תורה

יש בכללן . שתי מצוות עשה. וזהו פרטן :

(א) לתלמוד תורה. (ב) לכבד מלמדיה ויודעיה :

וביאור שתי מצוות אלו בפרקים אלו :

<p>כסף משנה</p> <p>ולא בנו וכן בנו בלבו וכו' מפי השמועה למדו בניך אלו תלמידיך וכו'. בספרי: אם קן למה לטוב וכו'. טוהר רבינו להח שני הבדלים בין בנו לבן חבירו, אחד דבנו קודם, שני דבנו חייב לטור לו מלמד אם הוא אינו יכול אבל בן חבירו אינו חייב לטור לו מלמד דדוקא בטורה גופו נהחייב אבל לא בהולאה ממוט. ולאפשר לדעת רבינו גם לבן בנו חייב לטור לו מלמד. וכן בנו בנו ל"ל פשוט דקודם לבן חבירו דנקט בן בנו וכו' לבן בן בנו ולא ה"מ לתוכה והודעתה לנרעך דה"ל בנות ככלל. אבל לא מספקא לי אי בן בנו קודם לבן חבירו דאפשר דלין קודם לבן חבירו אלא סיבא דנחייב בלבו אבל גבי בת דליכא למימר הכי לא :</p>	<p>פרק ראשון</p> <p>א נשים ועבדים וקטנים פטורים מתלמוד תורה. אבל קטן אביו חייב [א] לתלמוד תורה שנאמר ולמדתם אותם את בניכם [ב] לדבר בם. ואין האשה חייבת ללמד את בנה שכל החייב לתלמוד חייב ללמד: ב' יכשם שחייב אדם ללמד את בנו כך הוא חייב ללמד את בן בנו שנאמר והודעתם לבניך ולבני בניך. ולא בנו וכן בנו בלבד אלא מצוה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידים אע"פ שאינן בניו. שנאמר ושנתתם לבניך מפי השמועה למדו בניך אלו תלמידיך שהתלמידים קרויין בניו שנאמר ויצאו בני הנביאים. אם בן למה נצטווה על בנו ועל בן בנו. להקדים בנו לבן בנו וכן בנו לבן חבירו:</p>	<p>כסף משנה</p> <p>פ"א א נשים ועבדים וכו'. פ"ק דקדושין [כ"ט] אמרינן דלין אדם חייב ללמד את בתי תורה מדכתיב ולמדתם אותם את בניכם ולא את בנותיכם. ובסוף פ"ב שני דבנותיהם [כ"ח] אמרינן דאסור ללמד את עבדו תורה. ולאמרינן הו כפ"ק דקדושין דמזכתיב ולמדתם אותם את בניכם וכו' כיוצא בהולאה אמרינן ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם יטעין טבל שמתרים מלמודו וכו' וכו' אמרינן מלמודו מלמודו ללמד עמו וכל שאין אחרים מלמודו ללמודו אינו מלמוד ללמד עמו: ואין האשה חייבת וכו'. נהבאר בסמוך:</p> <p>ב בשם שחייב אדם ללמד את בנו וכו'. שם ברייתא ומתבאר דריב"ל והלא כלידך ברייתא דפסרה מלמד את בן בנו: ולא</p>
---	---	---

עמוד ראשון בהלכות תלמוד תורה

בתפתח ההלכות הרמב"ם מפרט את המצוות הכלולות בהלכות אלו, וכך הוא עושה בשאר ההלכות הגדולות'

לאור כל האמור, שתרי"ג המצוות הן היסוד שעליו נבנה 'חיבורו הגדול', אין פלא שהרמב"ם בחר כפסוק הפותח את המשנה-תורה (כדרכו לפתוח כל ספר בפסוק), את הכתוב "אז לא אבוש בהביטי אל כל מצוותיך"²⁵ – כל זאת כדי להדגיש ביתר שאת שמשנה-תורה מכיל את ההלכות של כל תרי"ג המצוות שבתורה, ואף אחת לא נעדרה.

24. בחלק גדול מהדפוסים השמיטו את המניין הזה, וחשבוהו למיותר. אך בכתבי היד כולם וכן בדפוסים הישנים נמצא גם המניין הזה. חשוב לציין כי שלשת המניינים האחרונים: בסוף

ההקדמה על סדר ההלכות, בתחילת כל ספר ובתחילת כל הלכה – שווים בלשונם ללא שום הבדל!

25. תהילים קיט:ז.

רבי מאיר פופרש הכהן

ה'שפ"ד (1624) קרקוב, פולין – ה'תכ"ב (1662) ירושלים

מחשובי המקובלים, מפיץ תורת האר"י ורבי חיים ויטל. מילדותו התבלט בכישרונותיו המיוחדים, ובגיל 13 בלבד כבר החל ללמוד קבלה. משראו בכך, שלחו אותו הוריו לירושלים, ללמוד קבלה מפי תלמידי האר"י (שנודעו גם בכינוי: 'גורי האר"י', בהשאלה מהשם של צאצאי האריה - גור), והיה לאחד מעמודי התווך בישיבת המקובלים בירושלים. שם החל לערוך את כתבי האר"י ולהכינם לדפוס. סיפור כתבי האר"י שהניח רבי מאיר היה לאבן יסוד בלימוד כתבי האר"י. רבי מאיר חילק את הכתבים לפי נושאים, ופיצל אותם לשלושה ספרים: דרך עץ חיים (ידוע בשמו הנפוץ עץ חיים) כולל את עיקרי קבלת האר"י; פרי עץ חיים, הכולל את ענייני ה"כוונות" וטעמי המצוות; נוף עץ חיים, הדן בענייני גלגולים, וכן פירושים לספר הזוהר והתקונים, וביאורים על דרך הסוד לפסוקים שונים מהתנ"ך ולאגדות חז"ל.

בנוסף לכתבי האר"י שערך חיבר ספרים רבים נוספים (שכולם נקראו עם צירוף המילה 'אור' כשמו 'מאיר'), שחלקם אבדו וחלק נדפסו. החיד"א כותב כי חיבר 39 ספרים, ומהם: 'אור רב' – פירוש על הזוהר; 'אור פני מלך' – פירוש על כוונת התפילה עפ"י האר"י; 'אור זרוע' – פירוש על ספר עץ חיים; 'אור נר' על ענין הגלגלים; 'אור צח' על השתלשלות הספירות; 'מתוק האור' – פירוש על 'עין יעקב' עפ"י קבלה; 'אור האבוקה' על יסודות הקבלה, ו'אור צדיקים' – דינים, הנהגות ודברי מוסר.

החיד"א: "אריה שאג על מנין בה"ג!"

שם הגדולים למרן החיד"א
ליוורנו איטליה, ה'תקל"ד (1774)

לכאורה הרמב"ם לא היה צריך לכתוב את ספר-המצוות שלו, שהרי קדמו לו חיבורים במניין המצוות, ואילו רצה, יכול היה להסתמך על החיבורים הללו ולבנות על פיהם את המשנה-תורה. ובכל זאת החליט לחבר חיבור חדש משלו של סדר ומניין המצוות.

סיבת כתיבת ספר המצוות של הרמב"ם, נעוצה בבעיה ישנה שעמדה לנגד עיניו ("השורש שכבר עלה בדעתי זה שנים רבות") – ספרי המצוות הקדמונים מלאים בטעויות ו"נשתבשו בו רבים בעניינים לא אוכל לספר גודל גנותם", ומשום כך אי אפשר להסתמך על המניין שלהם.

בהקדמתו לספר-המצוות, מייחד רבינו דברים על החיבור הראשון של מניין המצוות – הלא הוא ספר הלכות-גדולות (הבה"ג), ותוקף אותו בחריפות רבה על כך שלא קבע כללים ברורים ומוגדרים – מה ראוי להיחשב כמצוה ומה לא. ובעצם, לדעת הרמב"ם, לא השתית הבה"ג את מניינו על יסודות חזקים ואחידים. למשל, הבה"ג מנה בין תרי"ג המצוות גם מצוות שחיובן מדרבנן, כמו ניחום אבלים ובקור חולים, בעוד שלדעת הרמב"ם יש למנות רק מצוות מן התורה.

בהמשך הקדמתו, הרמב"ם מוסיף ומתפלא על העובדה שרבים וגדולים הלכו בעקבות הבה"ג והשתבשו ו"כאילו השכלים²⁶ עמדו אצל מאמר האיש הזה"²⁷:

...ואחר שנשלם לי זה הענין והשתדלתי לעשות הספר, ולזכור המצוות כולן בהקדמת הספר, התעוררתי אל השרש שכבר עלה בדעתי זה שנים רבות. והוא: במה שמונין מן המצוות, הנה נשתבשו בו רבים בעניינים לא אוכל לספר גודל גנותם. כי כל מי שהשתדל למנותם או לחבר ספר בדבר מהכוונה הזאת, נמשכו כולם אחר דברי 'בעל הלכות גדולות' (=ספר הבה"ג), ולא נטו מכוונתו במספרם, כי אם נטיה קטנה, כאילו השכלים עמדו אצל מאמר האיש הזה.

הקדמת הרמב"ם לספר-המצוות

את דברי הביקורת החריפים על ההלכות-גדולות חותם הרמב"ם בפסוק קולע:

...ונתאמת אצלי חיוב יעודו יתעלה אשר יעדנו: "ותהי לכם חזות הכל כדברי הספר החתום אשר יתנו אותו אל יודע ספר לאמר: קרא נא זה! ואמר: לא אוכל כי חתום הוא"²⁸.

שם

בסגנון ציורי, הטיב החיד"א לתאר את גודל זעקתו של הרמב"ם כנגד מניינו של בה"ג:

הגאון בעל-הלכות-גדולות בריש ספרו הוא היה מונה ונמשכו אחריו הרבה גדולים.

...אמנם מודעת זאת דהרמב"ם אריה שאג על מנין בה"ג וחיבר ספר-מצוות, ובדברים הבאים ישרש י"ד שרשים לדחות דברי בה"ג, וכך היה מונה מנין מחודש.

שם הגדולים, מערכת ספרים אות מ

מה ששמעתי האזהרות רבות-המספר המחבורות אצלנו בארץ ספרד, נהפכו צירי עלי... ואם אין להאשימם כי מחבריהם היו משוררים לא רבנים, והראוי להם מצד מלאכתם השלימוהו מערבנות המאמר ויופי הסידור, אבל במובן מהדברים נמשכו בו אחר בעל הלכות-גדולות וזולתו מן הרבנים המתאחרים.

28. ישעיהו כט:יא.

26. "שכלים" מלשון 'שכל'. וכוונתו שאנשים בעלי שכל העמידו (עצרו) את שכלם לפני אמירותיו של "האיש הזה" בעל הבה"ג, וקבלו את מסקנותיו בלי להתעמק מכח עצמם.

27. הרמב"ם מתייחס כאן לחכמים שלדעתו טעו בעקבות הבה"ג. בהמשך ההקדמה הוא תוקף גם את המשוררים שכתבו 'אזהרות' המיוסדות על מניין המצוות של הבה"ג: "וכן כל

הפתרון: י"ד השורשים

הרמב"ם קם ועשה מעשה, ובהקדמתו רבינו התחיל מהיסוד: מי בכלל קבע שיש דווקא תרי"ג מצוות – לא פחות ולא יותר? ואחר ביאורו המיוסד על מאמרו של רבי שמלאי, שציטטנו בראש הפרק, הוא כותב שורה ארוכה של כללים ברורים, חדים והגיוניים, הקובעים איזו מצוה נמנית ואיזו לאו. כללים אלו, ארבע עשר במספר²⁹, נקראים 'שורשים'³⁰, ובכל אחד מהם, מגדיר הרמב"ם ומאריך בפירוט רב על כל פרטי השורש³¹.

תוך כדי ביאור השורשים מפרט הרמב"ם את שגיאותיו של הבה"ג (ופעם אחת מזכיר אותו בשמו: "רב שמעון קיירא ז"ל"), ומדגיש שמכיוון שהבה"ג לא קבע כללים חדים וברורים, לכן "נשתבש" במניינו:

וזה (=המספר תרי"ג מצוות) לא נעלם מאף אחד מכל מי שמנה את המצוות... שזהו מספרם. ואמנם נשתבשו שיבוש גדול בזכרון הדברים המנויין, כמו שיתבאר ב'מאמר' הזה. וזה מפני שנעלם מהם עניני אלו השורשים הארבעה עשר אשר אבארום עכשיו:

השרש הראשון מהם: שאין ראוי למנות בכלל הזה המצוות שהן מדרבנן...

השרש השני: שאין ראוי למנות כל מה שלמדין באחת משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן...

הקדמת הרמב"ם לספר המצוות

למעשה, י"ד שורשים הללו הם במובן מסוים עיקרו של הספר. עובדה היא שנושאי כליו של הספר עוסקים בעיקר בשורשים אלו – סביבם הם מנהלים ויכוחים, שואלים ומשיבים, ויחסית, רק חלק קטן מתוך חיבוריהם מוקדש לפירוט התרי"ג מצוות עצמן.

ספר	שורש ראשון	המצות
הרמב"ם	העיקר הראשון	מגילת אסתר
מנחם מנדל	העיקר הראשון	מגילת אסתר
הרמב"ם	העיקר הראשון	מגילת אסתר

השורש הראשון של הרמב"ם בספר המצוות עם השגת הרמב"ן ופירושו המגילת אסתר

29. תופעה מעניינת היא שרבים מחיבוריו של הרמב"ם קשורים במספר ארבעה-עשר: החל מחיבורו הראשון 'מלות ההגיון' שמחולק לפי י"ד שערים; י"ד השורשים של ספר המצוות; י"ד הכללים של מורה-נבוכים ('ראיתי לחלק המצוות כולם לפי זאת הכוונה אל י"ד כללים' – מורה נבוכים ח"ג פל"ה); והעולה על כולנה – י"ד ספרי משנה-תורה. על תופעה זו ראה את דברי רבי יהושע הנגיד, המובא להלן.

30. על שורשים אלו כותב הרמב"ם באיגרת לחכמי צור: "יש בהם כללים גדולים ועיקרים רבים, שהן כהררים שכל הדברים תלוין בהן. ולכן הקדמתי אותן להבין הדרכים שיתפוס אדם במניין המצוות עד שיעלו כהוגן" (תשובות הרמב"ם, סימן תמז).

31. כמו הכלל שהוא מונה רק את ה"שש מאות ושלוש עשרה מצוות נאמרו לו למשה בסיני" ואין לכלול בהן מצוות שהוסיפו חכמים במשך הדורות, "שטעו בו רבים... ואם נמנה כל עשה דרבנן וכל לא תעשה דרבנן יהיה זה עולה לאלפים רבים!"

32. על שורשים אלו כותב הרמב"ם באיגרת לחכמי צור: "יש בהם כללים גדולים ועיקרים רבים, שהן כהררים שכל הדברים

לפנינו קיצור של י"ד השורשים בלשון הרמב"ם. הדגשנו את הנקודות העיקריות של כל שורש, ואת המקומות שהרמב"ם חולק על הבה"ג במפורש.

י"ד שרשים		
השורש הראשון	ש אין ראוי למנות בכלל הזה המצוות שהן מדרבנן.	דע כי זה העניין לא היה ראוי לעורר עליו לבארו כי אחר שהיה לשון התלמוד (סוף מסכת מכות) "תרי"ג מצוות נאמרו לו למשה בסיני", איך נאמר בדבר שהוא מדרבנן שהוא מכלל המניין? אבל העירונו עליו מפני שטעו בו רבים (=כולל הבה"ג) ומנו נר חנוכה ומקרא מגילה בכלל מצוות עשה... ובכלל אם נמנה כל עשה דרבנן וכל לא תעשה דרבנן יהיה זה עולה לאלפים רבים!
השורש השני	ש אין ראוי למנות כל מה שלמדים באחת מי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן או בריבוי.	...גם זה כלל שכבר נשתבש בו זולתנו (=הבה"ג), ולפיכך מנה יראת חכמים בכלל מצוות עשה. ואשר הביאו לזה, כפי מה שנראה לי, מאמר רבי עקיבא (פסחים כב, ב): "את ה' אלהיך תירא" לרבות תלמידי חכמים'.
השורש השלישי	ש אין ראוי למנות מצוות ש אין נוהגות לדורות.	דע כי אמרם (מכות כג, ב): "תרי"ג מצוות נאמרו לו למשה בסיני... מאי קראה? "תורה צוה לנו משה מורשה" רוצה לומר מספר 'תורה' והוא תרי"א, ו"אנכי" ו"לא יהיה" מפי הגבורה שמעום, ובהם נשלמו תרי"ג מצוות... ומצוה שאינה נוהגת לדורות אינה לנו מורשה. וממה שאמרו גם זאת: כי כל אבר ואבר כאילו מצוה לאדם לעשות מצוה (=רמ"ח איברים כנגד רמ"ח מ"ע), וכל יום ויום כאילו הוא יזהיר אותו מעבירה (=שס"ה מל"ת כנגד ימות החמה) – והרי זה מוכיח שהמנין הזה לא יחסר לעולם. אבל אילו היו מצוות שאינן נוהגות לדורות מכלל המנין, אז היה המספר הזה חסר בזמן שבו מסתיימת חובת אותה המצוה.
השורש הרביעי	ש אין ראוי למנות הציוויים הכוללים התורה כולה.	יש בתורה עשין ולאווין שאינם על דבר מסוים, אלא כוללים את המצוות כולן, כאילו יאמר [הקב"ה]: עשה כל מה שצויתוך. ... וכבר טעו (=הבה"ג) בשורש הזה גם כן עד שמנו "קדושים תהיו" מצוה מכלל מצוות עשה.
השורש החמישי	ש אין ראוי למנות טעם המצוה – מצוה בפני עצמה.	וזה כאמרו, "לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה וכו' ולא תחטיא את הארץ". שכן אמרו "ולא תחטיא את הארץ" טעם לאסור מה שקדם, כאילו אמר: אם תעשה זאת – הרי תרבה ההפסד בארץ.
השורש השישי	שהמצוה שיהיה בה עשה ולא תעשה ראוי למנות עשה שבה עם מצוות עשה, ולא שבה עם מצוות לא תעשה.	כמו... תענית צום כפור מצוות עשה, והאכילה בו מצוות לא תעשה. ואיני זוכר שמישהו טעה בכלל הזה, עד כמה שאני זוכר עתה.
השורש השביעי	ש אין למנות פרטי הלכות המצוה.	וכבר טעו בזה רבים, וכל מה שמצאו כתוב [בתורה] מנו בלי להתבונן בשורש המצוה ולא לדקדוקיה או תנאיה. דרך משל: שהכתוב חייב בספר ויקרא למטמא מקדש וקדשיו והנוכחים עמו [להביא] קרבן חטאת. וזו מצוות עשה בלי ספק. אחר כך באר הכתוב מה הן הלכות הקרבן הזה, ואמר שיהיה כשבה או שעירה; ואם לא תשיג ידו יביא שתי תורים או שני בני יונה; ואם לא יוכל יביא עשירית האיפה סולת – וזה הוא קרבן עולה ויורד. וזה באמת ביאור הקרבן המוטל עליו, אך אין למנות כאן שלוש מצוות... והבין זה היטב, כי הטעות בו נעלם – לא ירגיש אותו כי אם נבון.

<p>השליה בעברית [היא] במילת "לא" כגון אמרו, "ולא קם נביא עוד בישראל כמשה"..." "לא תקום פעמיים צרה".</p> <p>...אך זולתנו (=הבה"ג) לא ידע זאת והגיע לכך שמנה: "לא תצא כצאת העבדים", ולא ידע שזו שלילי ולא לאו... כאילו אמר: אין חובה להוציאה לחפשי כשמחסרה אבר מאבריה כדרך שעבדים כנעניים יוצאים.</p>	<p>שאינ ראוי למנות שלילת החיוב עם האזהרה.</p>	<p>השורש השמיני</p>
<p>הנה נתבאר כי לא בריבוי הלאוין או העשין ירבו המצוות. הרי ידוע, שציווי השביתה בשבת נכפל בתורה י"ב פעמים – כלום יסבור מישהו המונה את המצוות ויאמר שמכלל מצוות עשה השביתה בשבת, והיא י"ב מצוות?!... ועל דרך זה אמרו (מנחות מד, א): "כל שאינו מניח תפילין עובר בשמונה עשה" מפני שנכפל הציווי בהם שמונה פעמים.</p>	<p>שאינ ראוי למנות את [כפילות] הלאוים והעשים אלא את העניינים שמוזהרים ושמצווים עליהם.</p>	<p>השרש התשיעי</p>
<p>פעמים יבואו ציוויים בתורה שהם הקדמות לעשיית המצוה, כאילו יתאר איך ראוי לעשות אותה המצוה.</p> <p>דוגמא לזה אמרו: "ולקחת סולת וגו'", כי אין ראוי למנות לקחת הסולת כמצוה, ואפיתו כמצוה – אלא הנמנה הוא רק אמרו "ונתת על השולחן לחם פנים לפני תמיד". והמצוה היא רק, שיהא לחם תמיד לפני ה'. אחר כך תאר, איך יהיה זה הלחם הזה, וממה הוא נעשה, ואמר שהוא יהיה מסולת ויהיו י"ב חלות.</p> <p>וזאת מטרתנו בשורש הזה, והוא דבר מבואר. ואמנם זכרנוהו ועוררנו עליו בעבור כי כבר טעו בו רבים ומנו קצת הקדמות המצוות עם המצוה עצמה כשתי מצוות, כמו שיתבאר למי שיבין מנין הפרשיות שזכר רב שמעון קיירא ז"ל (=בעל הבה"ג), הוא וכל מי שנמשך אחריו מזוכרי הפרשיות במנינם.</p>	<p>שאינ ראוי למנות את ההקדמות אשר שהן לאיזו תכלית שהיא.</p>	<p>השורש העשירי</p>
<p>פעמים יהיה הציווי האחד שהוא מצוה אחת יש לו חלקים רבים, כמו מצוות לולב שהיא ארבעה מינים. הנה לא נאמר כי "פרי עץ הדר" מצוה בפני עצמה, ו"כפות תמרים" מצוה בפני עצמה, ו"ענף עץ עבות" מצוה בפני עצמה ו"ערבי נחל" מצוה בפני עצמה. לפי שכל אלו הם חלקי המצוה. שכן הוא [ית'] צווה לקבצם, ואחר קיבוצם [של ד' מינים] תהיה המצוה לקחת הכל ביד, ביום הידוע.</p>	<p>שאינ ראוי למנות חלקי המצוה – כל חלק בפני עצמו, אם כללם מצוה אחת.</p>	<p>השורש האחד עשר</p>
<p>וכבר טעו בזה (=הבה"ג) עד שמונו כ"ד מתנות כהונה ככ"ד מצוות... ולפי שנעלם כלל זה מזולתנו ולא הרגיש בו כל עיקר ולא שם אליו לב, הגיע לכך שמנה כמצוות בפני עצמן: יציקות, בלילות, פתיות, מליחות, הגשות, תנופות, קמיצות, והקטרות – ולא ידע שכל אלו פרטי עבודת המנחה, והוא – שנצטוונו להקריב מנחה.</p> <p>...וזה לא יעלם אלא ממי שתופש את העניינים בעיון ראשון, בלי שיחזור וישקול את העניינים בדעתו.</p>	<p>שאינ ראוי למנות חלקי מלאכה מן המלאכות שבא הציווי בעשייתה כל חלק וחלק בפני עצמו.</p>	<p>השורש השנים עשר</p>
<p>יש מצוות שהן חובה במשך זמן מסוים... דרך משל, שמוסף ראש חודש מצוות אחת, והיא הצווי שצונו שנקריב קרבן מוסף כשתתחדש הלבנה. ואם יאמר מישהו: "מדוע לא תמנה מוסף כל ראש חודש כמצווה בפני עצמה"? נאמר לו: "אילו היה הדבר כן – תמנה גם את [קרבן] התמיד של כל יום כמצווה בפני עצמה!?"</p>	<p>מספר המצוות לא יתרבה במספר הימים שתחייב בהם המצווה ההיא.</p>	<p>השורש השלושה עשר</p>
<p>אילו היה הדבר כך (=שמונים קיום העונשים כמצוות עשה), ראוי היה בהכרח שנמנה כל מלקות ומלקות בפני עצמה עד שתהא מלקות אוכל נבילה – מצווה בפני עצמה, ומלקות אוכל בשר חזיר – מצווה שנייה, ומלקות אוכל בשר בחלב – מצווה שלישית, ומלקות לובש שעטנז – מצווה רביעית, ויהיו אצלנו מצוות עשה כמניין הלאוין שלוקין עליהם – הרי אז יתרבו מצוות עשה ויהיו בהכרח יותר מארבע מאות מצוות! אלא נמנה סוג העונש בלבד.</p>	<p>אין ראוי למנות קיום העונשים כמצוות עשה.</p>	<p>השורש הארבעה עשר</p>

כדרכה של תורה, קושיא מולידה קושיא – הקושיות החזקות של הרמב"ם על שיטת הבה"ג במניין התרי"ג מצוות, הביאו את הרמב"ן להשיג על הרמב"ם, ועל זה נאריך בסיום הפרק (בנספח).

סדר מניין המצוות: ספר-המצוות מול משנה-תורה

שני חיבוריו של הרמב"ם – ספר-המצוות ומשנה-תורה – עוסקים בתרי"ג המצוות, הראשון במנינם והשני בהלכותיהן, אבל סידורם שונות לחלוטין. ואף ששני הספרים פותחים במצוות האמנת-האלקות, ומסיימות במצוות המלך³⁶, סידורם של כל המצוות באמצע אינו דומה כלל.

ספר-המצוות מחולק לשתי קבוצות: סדרת מצוות-עשה ואחר כך עוד סדרה של מצוות לא-תעשה. לעומתו, המשנה-תורה מחולק לפי נושאים. כלומר, שמונים ושלש 'הלכות גדולות' (הלכות יסודי התורה, הלכות דעות, הלכות עבודה זרה, וכו'), שכל אחת מהן כוללת ביחד את המצוות-עשה והמצוות לא-תעשה השייכות לאותה 'הלכה גדולה'³⁷.

מהטבלה שלפנינו ניתן לראות במבט כללי את החלוקה השונה של הי"ד ספרים של משנה-תורה מול ספר-המצוות. חשוב לציין שהטבלה הזאת מתארת רק בצורה כללית ביותר, וכל מטרתה רק כדי להבליט את השינויים בעריכה ובסדר שבחר הרמב"ם בשני חיבוריו. זאת ועוד: בשני הספרים האחרונים של המשנה-תורה, ספר-משפטים וספר-שופטים, קשה מאוד לקבץ את המצוות, כי הן מאוד מפוזרות.

סידורו של משנה-תורה מול סידורו של הרמ"ם מצוות-עשה בספר-המצוות			
מקומם במשנה-תורה	התוכן	ספר-המצוות מצוות-עשה	הסדר של משנה-תורה
המדע	אהבת ה' והדבקות בו	א-יט	א. המדע
עבודה	עבודת המקדש; קרבנות	כ-צא	ב. אהבה
הפלאה	נדרים; נזירות	צב-צה	ג. זמנים
טהרה	טומאה וטהרה	צו-קיג	ד. נשים
הפלאה	ערכין	קיד-קיח	ה. קדושה
זרעים	זרעים; מתנות כהונה	קיט-קמה	ו. הפלאה
קדושה	שחיטה; שילוח הקן; סימני כשרות	קמו-קנב	ז. זרעים
זמנים	שבת; מועדים; שקלים	קנג-קעב	ח. עבודה
שופטים	דיינים; עדות; מלחמות	קעב-קצג	ט. קרבנות
נזיקין; קנין; משפטים; שופטים	בין-אדם-לחבירו	קצג-ריא	י. טהרה
נשים	אישות	ריב-רכג	יא. נזיקין
נזיקין; קנין; משפטים	עונשים; עבדים; נזיקין; קנין; נחלות	רכ"ד-רמח	יב. קנין
			יג. משפטים
			יד. שופטים

שהזהיר המלך מהרבות ממון מיוחד לעצמו וכו'".

37. על ההבדל בין שני ספרים אלו כותב הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה: "וראיתי לחלק חיבור זה (=משנה-תורה) הלכות הלכות בכל ענין וענין... שחילוק חיבור זה לפי הענינים לא לפי מנין המצוות, כמו שיתבאר לקורא בו".

36. בהלכות יסודי התורה – "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון", ובספר-המצוות – "המצוה הראשונה היא הצווי אשר ציוונו להאמין האלוהות". ועל דרך זה, ההלכה האחרונה של משנה-תורה היא הלכות מלכים, ובספר-המצוות ההלכה האחרונה: "והמצוה השס"ה היא

וכן, יש כמה מצוות לא-תעשה שלא כללנו בתוך הטבלה מכיוון שהם מפוזרים בכמה ספרים במשנה-תורה, וקשה להשוות ביניהם.

סידורו של משנה-תורה מול סידורו של הרמ"ח מצוות לא-תעשה בספר-המצוות			
מקומם במשנה-תורה	התוכן	ספר המצוות מצוות לא-תעשה	הסדר של משנה-תורה
עבודה זרה	עבודה זרה; חוקות הגויים	א-נב	א. המדע
שופטים	איסור לשכון במצרים; איסור חיתון עם הגויים; ומלחמות	מו-נט	ב. אהבה
המדע; הפלאה	חילול ה'; שבועות שוא	ס-סו	ג. זמנים
עבודה; קרבנות; זרעים.	עבודת המקדש; מתנות כהונה	סז-קעא	ד. נשים
קדושה	מאכלות אסורות	קעב-קפח	ה. קדושה
זרעים	חדש; ערלה; כלאי הכרם; שמיטה	קפט-קצג; רי-רלא	ו. הפלאה
נזיקין; קנין; משפטים	דיני משא ומתן; ריבית; גניבה; אבידה	רלב-רעב	ז. זרעים
שופטים	דיינים; עונשים	רעג-רצו	ח. עבודה
המדע	לפני עור; רכילות; נקימה ונטירה	רצז-שה	ט. קרבנות
שופטים	דיני ממרים; קללת הורים; קללת דיינים	שיב-שיט	י. טהרה
זמנים	מלאכת שבת ויום טוב; תחומין	שכ-שכט	יא. נזיקין
קדושה	איסורי עריות	של-שסא	יב. קנין
שופטים	מלכים	שסב-שסה	יג. משפטים
			יד. שופטים

בשני החיבורים – ספר-המצוות ומשנה-תורה – הרמב"ם עצמו לא ביאר את סידוריהם, אבל במשנה-תורה זכינו לביאורים של נושאי-כליו החשובים, המגיד-משנה והרדב"ז, שקבעו כללים לבאר את סדר ההלכות.³⁸ בספר-המצוות לעומת זאת, אין אף אחד מנושאי-כלי הרמב"ם המבאר את ההיגיון הטמון מאחורי סידורו.

הקושי להבין את טעמו של הסדר בספר-המצוות גדול פי כמה, מכיוון שעצם החלוקה שעשה הרמב"ם – חלק ראשון הכולל את מצוות-עשה וחלק השני הכולל את מצוות-לא-תעשה – לא מאפשרת למנות ולפרט את המצוות לפי נושאים מסודרים, מאחר, שכאמור, נושאים רבים כוללים גם מצוות-עשה וגם מצוות לא-תעשה.

יהיה ההסבר אשר יהיה, ברור כי לא הרי סידורו של ספר-המצוות כהרי סידורו של משנה-תורה. והעובדה הזו מעוררת תמיהה רבתי: לפי איזה כללים סידר הרמב"ם את הנושאים בתוך המצוות-עשה ומצוות לא-תעשה של ספר-המצוות?³⁹

בדרך השערה, את ביאור סדרו של הרמב"ם להלכות גדולות של כל ספר, על יסוד הכללים שבנו מפרשים גדולים אלו.

39. הרמב"ם עצמו היה מודע לשאלת סדר ספר-המצוות. בתשובה אחת מבהיר רבינו: "ועל סדר המניין שהשמטת

38. ואף באותם ספרים שלא זכינו לביאוריהם, הרי גם שם לא קשה להבין את סידורו של הרמב"ם לפי הכללים שקבעו המגיד-משנה והרדב"ז. בספר-המבוא, כרך ב' (במדור 'סדר-מסודר') הארכנו להראות את סדרו של הרמב"ם. שם, בספרי הי"ד שאין עליהם פירוש המגיד משנה והרדב"ז, הצגנו, ולו

על שאלה זו התייגעו כמה חכמים והעלו השערות שונות כדי לבאר את סידורו של ספר-המצוות⁴⁰. ואולם גם אם נמצא הסבר מניח את הדעת, עדיין עיקר השאלה במקומה עומדת: מאחר שבעיקרו ספר-המצוות הוא 'מבוא' למשנה-תורה, האם לא עדיף היה לסדרו כסדר המשנה-תורה? והנה הסבר אפשרי: ייתכן כי יותר משספר-המצוות הכנה והקדמה **ללימוד** המשנה-תורה, היה הוא עבודת הכנה והכשרה **לכתיבת** המשנה-תורה. הרמב"ם עצמו היה חייב לערוך רשימה מסודרת של המצוות עבור עצמו, כדי שהוא עצמו יוכל אחר-כך לכתוב על-פיה את המשנה-תורה. ועל כן, סידורו של ספר-המצוות הוא הסידור הנוח ביותר לצורך **מניית המצוות**.

מובן אם-כן שאין לצפות שספר-המצוות יכתב כסדרו של המשנה-תורה, שעה שהמשנה-תורה עדיין לא נבנה. זאת ועוד: בלתי אפשרי לכתוב את המשנה-תורה על פי הסדר של ספר-המצוות, שכן יש מצוות הקרובות במהותן אך רחוקות בהלכותיהן (כמו מצוות "להשבע בשם ה'" הנמנית בספר המצוות עם מצוות האהבה והיראה, אך במשנה-תורה היא מגיעה בספר ההפלאה הרחוק מספר המדע).

ומשמדנו על מטרה זו של ספר-המצוות, קל יהיה לנו לצייר את הרמב"ם במלאכת כתיבת המשנה-תורה, כשספר-המצוות שלו פתוח לפניו – כשהוא עוסק למשל בהלכות מתנות עניים, הוא 'שולף' מרשימת ה'עשין' וה'לא תעשה' את המצוות הקשורות למתנות עניים, ומסדרם ברשימה של תחילת כל הלכה "יש בכללן שלש עשרה מצוות, שבע מצוות עשה, ושש מצוות לא תעשה... וביאור מצוות אלו בפרקים אלו".

הדברים מתבארים גם במכתבו של רבי יהושע הנגיד, שתובא להלן, כי בעת כתיבת ספר המצוות, לא היה עוד המשנה-תורה בשלבי עריכה.

"חפץ בדעה אחרת ועשה כפי שעשה"

אגב תשובה שרבינו יהושע הנגיד (דור חמישי לרמב"ם) השיב לחכמי תימן, השאיר לנו בקצרה יסוד חשוב השופך אור על הבנת הקשר בין ספר-המצוות למשנה-תורה. חכמים אלו, שחיבבו כל מילה וכל אות שיצאה מקולמוסו של הרמב"ם, התקשו בדבריו. הם הבחינו שבהשוואה בין מה שכתב הרמב"ם בהקדמתו לספר-המצוות, אודות תוכנית עריכת המשנה-תורה, לבין מה שעשה הרמב"ם בפועל, יש סתירה.

להבנת הקושיא, נקדים את דברי הרמב"ם שם:

וכאשר פְּיוֹנְנִי במחשבתי אל התכלית הזאת (=לחבר את המשנה תורה) שמתי מחשבתי: באיזה פנים אחלק החיבור הזה, וסידורו – היאך ראוי להיות? האם אחלקנו כחלוקת המשנה או אחלק חלוקה אחרת...

אז נתברר לי, שחלוקתו הטובה ביותר (=של המשנה-תורה) תהיה **שיסודר הלכות-הלכות במקום המסכתות שבמשנה**, כך שיֵאָמַר בו 'הלכות סוכה', 'הלכות לולב', 'הלכות תפילין', 'הלכות מזוזה', 'הלכות ציצית'.

הקדמת הרמב"ם לספר המצוות

חכמי-תימן, הדבקים בלשונו של הרמב"ם, הקשו: הלוא אין במשנה-תורה 'הלכות סוכה' ו'הלכות לולב'?! תמורתם יש קובץ אחד הנקרא 'הלכות שופר וסוכה ולולב'. וכיוצא בזה אין 'הלכות תפילין' ו'הלכות מזוזה' – אלא 'הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה'. וגם, אין זה הסדר של הלכות הרמב"ם במשנה-תורה, שם נמצאים הלכות מזוזה וספר תורה והלכות ציצית (בספר אהבה) לפני הלכות שופר ולולב וסוכה (בספר זמנים).

קבוצות המאוגדות יחד מצד ההסבר הפילוסופי שבהם – כפי שהתבאר במורה נבוכים (תולדות-הפוסקים ח"ב עמ' 285 ואילך). מאידך, ר"ל מוינעשטער הקדיש כשבעים עמודים (!) בקונטרסו 'סדר המצוות להרמב"ם' (ניו יארק, ה'תש"ה) להפריך את הסברא הזו בנימוק שהמורה-נבוכים נכתב כמה שנים לאחר המשנה תורה. הסברו של ר"ל הוא: שבאופן כללי המצוות מסודרות לפי סדרן בתורה, אלא שכל מצוה נסמכת למצוות הדומות לה בעניינם.

קרקע קל"ד והשמטת כספים קמ"א, כך הוא – לפי שהתחלתי במצוות שהן תלויות בקרקע כגון מעשרות ובכורים וחלה מניתי על סדרן השמטת קרקע, ומניתי השמטת כספים עם המצוות שהן בנתינת מטלטלין ממונו של אדם" (תשובות הרמב"ם, סימן תמז).

40. לדעת חכם אחד הסדר הוא דווקא לפי מורה-הנבוכים של הרמב"ם. הוא מוכיח שספר-המצוות מסודר קבוצות-

למעשה, אחר שהם העתיקו את דברי הרמב"ם בהקדמתו שהבאנו, הם הוסיפו את שאלתם במלים ספורות:

ולא מצאנהו בסדר הזה. כיצד יהיה זה?

וזו תשובתו המעניינת של רבינו יהושע:

ייתכן שרבנו נתכוון לעשות כך, אך חפץ בדעה אחרת ועשה כפי שעשה.

שו"ת רבי יהושע הנגיד, עמ' 32

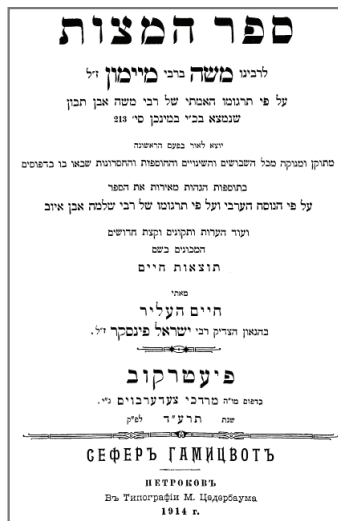
הנה אם כן, השערתו של הנגיד: בתחילה, כשחיבר את ספר-המצוות, חשב הרמב"ם לבנות את הספר באופן אחד (למשל, הלכות תפילין, הלכות מזוזה בנפרד) ואחר כך כשכבר כתב את המשנה-תורה שינה את דעתו וחיבר את ההלכות ביחד – "הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה"⁴¹.

שפת הספר מול משנה-תורה

לפי האמור, ניתן להבין דבר נוסף שלכאורה מעורר פליאה: מה טעם כתוב ספר-המצוות שנועד להיות הקדמה למשנה-תורה בערבית ולא בלשון הקודש שפת החיבור הגדול עצמו?⁴²

אך לפי ההסבר שהנחנו קודם, המיוסד על דברי רבי יהושע הנגיד, נקל לקבל תשובה גם לשאלה זו: ספר-המצוות אינו כמו המשנה-תורה, ואין הרמב"ם רואה בו ספר המיועד להתפשט בתפוצות ישראל. מטרת הספר היא להיות כלי-עזר בידי הרמב"ם להכנת המשנה-תורה, ומשום כך כתבו בשפה הרגילה בכתיבת חיבוריו: שפת הערבית⁴³.

ובכל זאת, לימים, התחרט הרמב"ם על כתיבת הספר בערבית⁴⁴, כנראה מאחר ובסופו של דבר מהווה הספר מפתח נפלא וכלי עזר מצויין לתועלת מעייני המשנה-תורה, הכתוב בעברית דווקא.

ספר-המצוות עפ"י תרגומו של רבי משה נ' תיבון

מאת הרב חיים העליר

פיעטרקוב ה'תרע"ד (1914)

ואע"פ שהוא כפתיחה אליו. כי לא בחר (במשנה-תורה) להזכיר בו התלות פסקי מצוותיו ודיניו בסברות חכמי התלמוד... **עד שלא יצטרך עם ספרו לדבר מעניני התורה זולת ספר תורת השם** – הוא ספר משה רבינו. וכל זמן שיתעסקו אנשי אמונתנו בתלמוד ובספרים המחוברים עליו יהיה המאמר הזה לעדות נאמנה על יושר ואמתת דבריו".

כלומר: דווקא בגלל חשיבותו הגדולה של המשנה-תורה, רצה הרמב"ם לעשות הפרדה ניכרת בין שני חיבוריו. בניגוד למשנה-תורה שכלל בתוכו רק את ההלכה הפסוקה "עד שלא יצטרך עם ספרו לדבר מעניני התורה זולת ספר תורת השם – הוא ספר משה רבינו", הרי ספר-המצוות מלא ציטוטים מהמקורות שבעזרתם מוכיח את הכרעתו במנין המצוות (ראה בקטע הבא). מטעם זה – כותב רבי משה המתרגם – העדיף הרמב"ם לכתוב את הספר בשפה שונה, כך שיהיה ברור לכל שאין ספר-המצוות חלק מהמשנה-תורה.

44. נאריך בכך בפרק הבא.

41. ר"י שילת במהדורתו לאיגרות הרמב"ם (עמ' ריט-רכ) מגיע לאותה מסקנה בעקבות השאלה הזו, אך כפי הנראה לא ראה את התשובה שהבאנו בפנים מרבינו יהושע.

42. אודות השפות שבחר הרמב"ם לכתוב את חיבוריו ראה בנספח לפרק ד' – 'כתבי הרמב"ם' – 'לשון חכמים: שפתו של הרמב"ם בחיבוריו'.

43. הסבר שונה מעט נותן המתרגם הגדול, רבי משה נ' תיבון, בהקדמתו לתרגומו של ספר-המצוות, וז"ל: "אמר משה בר שמואל בר יהודה בר שאול זצ"ל אבן תבון מרמון ספרה המאמר הזה (=ספר-המצוות) הנכבד חיברו הרב המובהק, המאור הגדול, המאיר עיני הגולה, מרנא ורבנא משה עבד הא-להים בן הרב הנכבד רבי מיימון ז"ל. ויסדו ליסוד קיים, והעמידו לעמוד חזק – לבנות עליו הבנין הטוב, הבנוי לתלפיות שהכל פונין אליו, הוא חיבורו השלם המכונה משנה-תורה הכולל כל משפטי הדת בלשון קצר ובשפה ברורה. **וחיבר זה בלשון הגרי (=ערבית) למען לא יחובר עם חיבורו הגדול,**

ציוני מקורות מול משנה-תורה

בתחום נוסף משמש ספר-המצוות מבוא וכלי-עזר למשנה-תורה. ב'חיבורו הגדול' נמנע הרמב"ם לחלוטין מכתובת מראי-מקומות⁴⁵. את החסרון הזה הוא משלים במידה מסוימת בספר-המצוות, שם הוא מקפיד לציין בכל מצוה את מקורה בתורה שבעל-פה.

הנה כמה דוגמאות מתוך ספר-המצוות:

המצוה התשיעית היא שצונו לקדש השם... והנה התבארו משפטי מצוה זו **בפרק שביעי** מסנהדרין.

ספר המצוות

והמצוה העשירית היא שצונו לקרוא קריאת שמע בכל יום ערבית ושחרית... וכבר התבארו משפטי מצוה זו **במסכת ברכות**.

שם

ולעתים הוא מביא מקורות מכמה מסכתות:

והמצוה הק"ל היא שצונו להוציא מעשר עני... וכבר התבארו משפטי מצוה זו **במסכת פאה** ובמסכת דמאי ובמסכת מעשרות, וקצת שאלות מהם מפוזרות במקומות רבים משאר מסכתות זרעים ומסכת מכשירין וידיים.

והמצוה הרל"ו היא שצונו בדין חובל בחבירו... וזאת היא שתקרא דיני קנסות. וכבר התבאר דקדוק דין זה כולו **בפרק שביעי מ[בבא] קמא** ובשמיני מסנהדרין, ובשלישי מ[בבא] מציעא ובמקומות מעטים מכתובות, וקדושין, ושבועות.

שם

רבינו ירוחם משבח את מעלתו של הספר, בגלל המראי-מקומות שלו, עד כדי כך שהוא העיד שאף גדול אחד לא הצליח "לעשות מטבע כצורתו":

גם חבר [הרמב"ם] במקום אחר ספר המצוות מיוחד ובכל מצוה הזכיר מקומה, הנה היא בתלמוד רשומה, ורבים רצו לעשות מטבע כצורתו – ומי יבא עד תבונתו.

ריש הקדמת רבינו ירוחם לספר מישרים

ייתכן, כי בעיניו של המחבר מהווה ספר-המצוות 'מפתח', לפחות באופן כללי, לכל המקומות בתלמוד, בהם התבארו המצוות. על נקודה זו מעיר הרמב"ם במפורש, אחר שסיים לפרש את כל הרמ"ח מצוות עשה:

ודע שזה שאמרתי בכל מצוה "כבר נתבארו דיניה במקום פלוני", אין כוונתי בכך שהפרק ההוא או המסכתא היא כוללת את כל דיני המצוה ההיא, עד שלא תעדר משם שום שאלה, **אלא שאני מזכיר את המקום אשר בו עיקר משפטי המצוה ההיא, ורוב דיניה, אף על פי שיש שאלות רבות ממשפטי המצוה ההיא מפוזרות במקומות אחרים מן התלמוד שלא אזכור מקומם עתה. ספר המצוות, סיום מצוות עשה**

אולם למעשה, במרוצת הדורות, בגלל סיבות שונות ומשונות, שיתוארו להלן⁴⁶, נזנחו מראי-מקומות חשובים אלו לגמרי!

45. מסיבות ידועות שנפרט להלן בפרקים על המשנה-תורה. 46. על הזנחת הספר במרוצת הדורות, ראה בפרק הבא.

תבנית מניין המצוות

כדרכו של הארכיטקט הגדול, גם ספר זה לא הניח ל-יד המקרה, וערך אותו כבנין מסודר ומרהיב. לכל מצוה הקדיש פסקה הכוללת כמה חלקים כדלהלן: הרמב"ם פותח במספרה הסידורי של המצוה. לאחר מכן בא פירוט תוכנה של המצוה; בהמשך יבואו הפסוקים בתורה-שבכתב מהם היא נלמדת; ואחר-כך הציון למסכת או לפרק בתלמוד בהם התבארו משפטי המצוה. הרמב"ם גם מציין לרוב מי מחויב במצוה ואם היא נוהגת רק בארץ-ישראל או בבית-המקדש, וכיו"ב.

לשם המחשה, נביא שלוש מצוות-עשה מתוך הספר כדוגמאות המלמדות על הכלל:

מספר סידורי ←	המצוה הכ"ה	המצוה הכ"ו	המצוה הקצ"ה
תוכן המצוה ←	שנצטוו הכהנים להדליק הנרות תמיד לפני ה'.	שנצטוו הכהנים לברך את ישראל בכל יום.	שנצטוינו ליתן צדקה ולחזק החלשים ולהרחיב להם.
המקור במקרא ←	והוא אמרו יתעלה: "באהל מועד מחוץ לפרוכת אשר על העדות יערוך אותו אהרן ובניו". וזו היא מצוות הטבת הנרות.	והוא אמרו יתעלה: "כה תברכו את בני ישראל אמור להם".	וכבר בא הציווי על מצוה זו בלשונות שונים. אמר יתעלה: "פתוח תפתח את ידך וכו'", ואמר: "החזקת בו גר ותושב וכו'", ואמר: "וחי אחיך עמך". והכוונה באלו הלשונות כולם אחת, והיא שנעזור עֲנִיֵינוּ ונחזקם די מחסורו.
הרחבת פרטים ←			ובאה הקבלה אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב במצוה זו, כלומר הצדקה, אם למי שלמטה ממנו או לדומה לו, ואפילו בדבר מועט.
מקום ביאורה בתלמוד ←	וכבר נתבארו משפטי מצוה זו בפרק אחרון ממגילה ותענית ובפרק שביעי ממסכת סוטה.	וכבר נתבארו משפטי מצוה זו בפרק אחרון ממגילה ותענית ובפרק שביעי ממסכת סוטה.	וכבר נתבארו משפטי מצוה זו במקומות רבים: רובם בכתובות ו[בבא] בתרא.

כפי שניתן לראות במצוות שהבאנו, במצוה השלישית – הקצ"ה – מאריך הרמב"ם ומרחיב בפרטים נוספים.

מפניני הרמב"ם לספר-המצוות

יש מצוות נוספות ש'זכו' לאריכות יתר על שאר המצוות, מסיבות שננסה לעמוד עליהן בקטעים הבאים. להלן נביא שתי דוגמאות ממצוות-עשה, וכן שתי דוגמאות ממצוות לא-תעשה.

"חלילה שבני ארץ ישראל יעדרו מארץ ישראל!"

בקטע הבא, מתוך מצוות קידוש-החודש, קובע הרמב"ם כלל חשוב "משרשי האמונה" בעניין דרכי קידוש-החודש בזמן הזה. כבר בפירוש-המשניות⁴⁷ האריך רבינו בסוגיא זו, כיוון שמדובר במחלוקת על גדולי ישראל, ביניהם הרס"ג⁴⁸ ורבינו חננאל⁴⁹ שהיה רבו של הרי"ף, אחד מהחכמים שהרמב"ם ראה בהם כרבותיו!

במקור שלפנינו מספר-המצוות, רבינו מראה שמדובר גם בדעותיהם של "המינין הנקראים בכאן במזרח 'קראים'". מסיבות אלו, ניתן להבין מדוע רבינו מצא לנכון לחזור על דעתו בהרבה מקומות, ובחריפות. אגב, תוך להט הויכוח, הרמב"ם מבטיח, כי כהבטחת הקב"ה, אף פעם לא יהיה מצב שיהודים יעדרו כליל בארץ ישראל "לפי שכבר הבטיח שלא ימחה את שארית האומה לגמרי".

הנה לשונו הזהב:

המצוה [עשה] הקנ"ג	מספר סידורי <
והוא אמרו יתעלה: "החדש הזה לכם ראש חדשים".	המקור במקרא <
הציווי שציונו יתעלה לקדש חדשים ולחשב חדשים ושנים, וזו היא מצוות קידוש החודש... אלא שמצוה זו לא יעשה אותה לעולם אלא בית דין הגדול דוקא, ובארץ ישראל דוקא. ולכן בטלה הראייה אצלנו היום בהעדר בית דין הגדול, כמו שבטלה הקרבת הקרבנות מחמת העדר המקדש.	תוכן המצוה <
<p>ובזה יטעו המינין הנקראים בכאן במזרח 'קראים'.</p> <p>וזה הוא שורש גם כן שלא יודו בו גם כן זולתינו מכלל ה'רבנים' והולכים עמהם באפלה חשכה. ודע שהחשבון הזה שנמנה אותו היום ונדע בו ראשי החדשים והמועדים אי אפשר לעשותו אלא בארץ ישראל לבד. אלא בעת הצורך, ובהעדר החכמים מארץ ישראל, אז אפשר לבית דין הסמוך בארץ ישראל שיעבר השנים ויקבע חדשים בחוצה לארץ, כמו שעשה רבי עקיבא, כמו שהתבאר בתלמוד. ובה קושי גדול חזק.</p> <p>והידוע תמיד שבית דין הגדול אמנם היה בארץ ישראל, והם יקבעו חדשים ויעברו שנים בפנים המקובלים אצלם ובקבוצם גם כן.</p> <p>ויש כאן יסוד גדול מאד מיסודות האמונה, שלא ידעו ולא ירגישו בו אלא מי שדעתו עמ ישראל יעדרו מארץ ישראל – חלילה לאל מעשות זאת, לפי שכבר הבטיח שלא ימחה את שארית האומה לגמרי – ולא יהיה שם בית-דין, ולא יהיה בחוצה לארץ בית-דין שנסמך בארץ ישראל, הרי חשבוננו זה לא היה מועיל לנו כלל בשום פנים, לפי שאין לנו רשות לחשב בחוצה לארץ ולעבר שנים ולקבוע חדשים... כמו שבארנו "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים"².</p> <p>וכשיתבונן מי שיש לו שכל שלם לשונות התלמוד בכוונה הזאת, יתבאר לו כל מה שאמרנוהו ביאור אין ספק בו.</p>	הרחבת פרטים <
...וכבר התבארו משפטי מצוה זו כלם בשלמות בפרק ראשון מסנהדרין, ובמסכת ראש השנה, וברכות גם כן.	מקום ביאורה בתלמוד <

מלחץ הוּכּוּחַ". וכן כתב גם בפירושו למנחות (פי"א מ"ז): "... ודבר זה ממה שמבטל טענת כל מי שמתוכח וטוען שלא היה צום כפור כלל לא ביום ששי ולא ביום ראשון, ושכל מה שנוצר דבר זה במשנה הוא על דרך ההנחה אלו אירע, הרי דברה המשנה בהלכה למעשה שהפלוניי היו אוכלים אותו חיי, ואין מקום כאן לשום וכו'. ואי אפשר לומר שזה הנחה

47. בפירושו למסכת ראש השנה (פ"ב מ"ז) כתב: "ואני מתפלל על אדם שמכחיש ומתוכח בדבר הברור ואומר שדת היהודים אינו בנוי על ראיית החדש אלא על החשבון בלבד והוא מאמין בכל הלשונות האלה, ואיני חושב שהאומר כן מאמין בכך, אלא היתה מטרתו בדבר זה לנגח את יריבו באיזו צורה שתהיה שלא בצדק או בצדק כיון שלא מצא מפלט

"וכל המאריך לספר... הרי זה משובח"

עוד דוגמא של מצוה שזכתה לאריכות, היא המצוה לספר ביציאת מצרים בליל חג הפסח. ייתכן והסיבה לאריכות נעוצה בכך שיציאת מצרים היא עיקר גדול בכל המצוות, שרבות מהן נקבעו כזכר ליציאת מצרים.

המצוה [עשה] הקנ"ז

היא שצונו לספר ביציאת מצרים בליל חמשה עשר בניסן בתחלת הלילה כפי צחות לשון המספר.

וכל מה שיוסיף במאמר ויאריך הדברים בהגדלת מה שעשה לנו ה', ומה שעשו עמנו המצרים מעול וחמס, ואיך לקח ה' נקמתנו מהם, ובהודות לו ית' על מה שגמלנו מחסדיו יהיה יותר טוב. כמו שאמרו [בהגדה של פסח] "כל המאריך לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח".

ובא הפירוש [שם, בהגדה] "והגדת לבנך". יכול מראש חדש? תלמוד לומר "ביום ההוא". אי "ביום ההוא". יכול מבעוד יום? תלמוד לומר "בעבור זה". "בעבור זה" לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך, כלומר מתחלת הלילה חייב אתה לספר... וכבר ידעת לשון אמרם (בהגדה): "ואפילו כולנו חכמים כולנו נבונים כולנו יודעים את התורה כולה, מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים".

וכבר נתבאר דיוני מצוה זו בסוף פסחים.

אגב: הרמב"ם כותב כאן "וכל המאריך לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח"⁵⁰, ולא כפי הנוסח המקובל בהגדות של פסח, "וכל המרבה לספר ביציאת מצרים"⁵¹.

זאת ועוד: הרמב"ם מזכיר את דברי חז"ל אלו פעמיים במשנה-תורה (הספר שכתב בלשון הקודש), וגם שם כותב "המאריך" ולא "המרבה"⁵².

האם מלכתחילה הייתה ביד רבינו הגדה שבה היה כתוב "וכל המאריך לספר" או שמסיבה כלשהי שינה הרמב"ם את הנוסח?

על שאלה זו, ועל שאלות דומות לה, אין בידינו מענה, ולא נותר לנו אלא להשתמש בלשונו של המגיד-משנה⁵³: "ואין לי להאריך ולכשיבנה בית המקדש יבא מורה צדק".

51. יש גם נוסח בדפוס ספר-המצוות וכן בדפוס המשנה תורה שכתוב, "וכל המספר ביציאת מצרים הרי זה משובח". אבל בנוסף לזה שבכתב-יד הנוסח הוא "וכל המאריך לספר", הרי על זה מעיר רבינו דוד אבודרהם: "הכי גרסינן: "וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח", ולא גרסינן "וכל המספר ביציאת מצרים", דכיון שהיא מצוה עלינו, לא אמרינן בה "הרי זה משובח", אלא מחוייב הוא לעשות מה שנצטווה, אבל להא דגרסינן "וכל המרבה לספר" ניחא (אבודרהם, סדר ההגדה ופירושה).

52. פעם אחת בהלכות חמץ-ומצה (פ"ז ה"א): "מצוות עשה של תורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים בליל חמשה עשר בניסן... אפילו חכמים גדולים חייבים לספר ביציאת מצרים וכל המאריך בדברים שאירעו ושהיו הרי זה משובח". ופעם שנייה בנוסח ההגדה המופיע בסוף הלכות חמץ-ומצה: "ואפילו כולנו חכמים כולנו נבונים כולנו זקנים כולנו יודעים את התורה מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים, וכל המאריך ביציאת מצרים הרי זה משובח".

53. בתחילת הלכות שבת.

למה שלא היה. והרבה בתלמוד מה שמחזק דבר זה, אלא הענין הולך אחר הראייה בזמן שהיה בית דין כמו שבארנו בראש השנה. דע זאת".

48. בפירושו הארוך לתורה, צוטט על ידי הר"י קאפח במהדורתו לפירוש רס"ג לתורה, ספר שמות פרק יב הערה 1, וכן שם בפרק יג, הערה 2.

49. כך מצטט רבינו בחיי בפירושו לתורה: "וכתב רבינו חננאל ז"ל: קביעות החדשים אינו אלא על פי החשבון לא על פי ראיית הלבנה, והראיה שכל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר היה הענן מכסה אותם ביום ועמוד האש לילה, ולא ראו בכלום שמש ביום ולא ירח בלילה..." (רבינו בחיי, שמות יב:ב).

50. ואף כי בדרך כלל אין לדייק בלשון ספר-המצוות כמו שמדייקים במשנה-תורה, כי הרמב"ם כתב את ספרו בערבית, והספר שלפנינו הוא תרגום, המעיין במקור הערבי שכתב רבינו, נוכח לדעת כי הציטוטים שמביא הרמב"ם בחיבוריו התורניים, הם בדרך כלל כלשונם במקור – בלשון הקודש ולא בערבית. וכן הדבר כאן – במקור היה כתוב בלשון הקודש, "וכל המאריך לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח".

"וכבר ראיתי זאת פעם בסוף המערב"

גם המצוה הבאה זכתה לאריכות יחסית. כאן מאריך הרמב"ם באיסור לקסום קסמים, ותוך כדי כך הוא נותן תיאור מרתק על הקסמים שהיו נפוצים בימיו ובמקומותיו. במצוה זו אפשר לשער שהאריכות היחסית נובעת משיטתו הכללית של הרמב"ם, שכישוף הינו עבודת אלילים וכל העיסוק בכך אינו אלא שקר⁵⁴.

אגב שטף הדברים, אנו למדים דבר נוסף על אישיותו של הרמב"ם – איש המחקר. הרמב"ם לא ראה את עצמו כמנותק מהסביבה שלו, וכל אימת שיכל, בדק וחקר והיה 'מעורב עם הבריות'. כאן הוא חושף את מעורבותו במה שקרה במדינת מרוקו – "וכבר ראיתי בסוף המערב" – שם גר רבינו תקופה ממושכת, ושם היו שכיחים מאחזי עיניים שעסקו בהבלים אלו.

כדרכו בכל חיבוריו⁵⁵, הרי גם כאשר הנושא הוא הלכתה, כל אימת שיש לדברים זיקה לענייני אמונות ודעות, הרמב"ם לא מחמיץ את ההזדמנות להעניק לקוראיו דברי התעוררות למחשבה ואמונה אמיתית ולהסיר דעות כוזבות. וכך הוא נוהג גם כאן בנושא הקסמים.

מספר סידורי ←	המצוה [לא תעשה] הל"א
← תוכן המצוה	האזהרה שהוזהרנו מלקסום, כלומר לעורר את כח הדמיון באחד ממיני העוררות... והכרחי הוא לבעלי הכוחות האלו לעשות איזה מעשה כדי לעורר בו את כוחו
← הרחבת פרטים	...יש מהם מי שמכה במקל על הארץ הכאות תכופות, וצועק צעקות משונות ומפנה מחשבתו ועושה כך זמן ממושך עד שיארע לו מעין מצב התעלפות ויספר מה שעתידי להיות. וכבר ראיתי זאת פעם בסוף המערב. יש מהם מי שזורק אבנים דקים ביריעת עור ומאריך להביט בהן, ואחר כך יספר דברים, וזה ידוע ומפורסם בכל מקום שהלכתי בו... וזוהי טעות ההמון: כי כאשר מתאמתות להם מקצת אותן הסיפורים, יחשבו שאלו הפעולות יורו על מה שיהיה. והגיע בהם הענין בזה הטעות עד שחשבו שמקצת אותן הפעולות הן הגורם שיהיה מה שיהיה...
← המקור במקרא	וכל מי שיעשה אחת מאלו הפעולות וזולתן ממה שילך בדרכן יקרא קוסם. אמרו יתעלה: "לא ימצא בך וכו' קוסם קסמים".
מקום ביאורה ← בתלמוד	וכבר התבאר משפטי מצוה זו במקומות מגמרא סנהדרין, ותוספתא שבת, וספרי.

אגב: ידיעותיו של רבינו בפרטי הכשפים, מזכירים לנו את הנאמר בתלמוד⁵⁶ על התנאים שלמדו שלש-מאות הלכות בהלכות כשפים. מאידך גיסא, רבינו בעצמו פוסק בהלכות עבודה זרה שאסור ללמוד דברים אלו!:

ספרים רבים חברו עובדי כוכבים בעבודתה היאך עיקר עבודתה ומה מעשיה ומשפטיה, **צונו הקב"ה שלא לקרות באותן הספרים כלל ולא נהרהר בה ולא בדבר מדבריה, ואפילו להסתכל בדמות הצורה אסור שנאמר⁵⁷: "אל תפנו אל האלילים"**.

54. שיטה זו חוזרת על עצמה בכמה מקומות במשנה-תורה ובמיוחד בהלכות עבודה זרה (פי"א הט"ז): "דברים אלו - כולן, דברי שקר וכזב הן; והן שהטעו בהן עובדי עבודה זרה הקדמונים לגויי הארצות, כדי שיינהו אחריהן. ואין ראוי לישראל, שהן חכמים מחוכמים, להימשך בהבלים אלו, ולא להעלות על הלב שיש בהן תעלה... כל המאמין בדברים אלו, וכיוצא בהן, ומחשב בליבו שהן אמת ודברי חכמה, אבל התורה אסרה אותן – אינו אלא מן הסכלים ומחסרי הדעת...

55. כפי שהובא לעיל באריכות בפרקים על פירוש-המשניות וההקדמות.

56. סנהדרין סח, א.

57. ויקרא יט:ד.

ובענין הזה נאמר⁵⁸: "ופן תדרוש לאלהיהם לאמר איכה יעבדו", שלא תשאל על דרך עבודתה היאך היא אע"פ שאין אתה עובדה שדבר זה גורם להפנות אחריה ולעשות כמה שהן עושין, שנאמר⁵⁹: "ואעשה כן גם אני".

הלכות עבודת כוכבים, פרק ב הלכה ב

אמנם רבינו כבר "הקדים רפואה למכה", ותירץ את דרכו בפירושו למשנה, כשהסביר את ספר-הרפואות שגנז חזקיהו⁶⁰:

...וזה מותר כמו שיתבאר לך שדברים שהזהיר ה' מלעשותם מותר ללמדם ולדעת אותם, כי ה' אמר⁶¹: "לא תלמד לעשות", ובא בקבלה⁶² "אבל אתה למד להבין ולהורות".

פיה"מ, פסחים פרק ד משנה י

"לא תקלל חרש": לטובת החרש או המקלל?

מצוה נוספת שהרמב"ם מאריך בה ביותר, היא האיסור "לא תקלל חרש". מפרשי המקרא וחכמי הגמרא טרחו ליישב את השאלה שמתעוררת למקרא הפסוק: וכי רק את ה'חרש' אסור לקלל?

רוב מפרשי התורה, כולל גם רש"י, מסבירים לפי הספרא, שהכתוב בא להורות שרק המקלל אדם חי חייב (כי 'חרש' שייך לומר רק על אדם חי), להוציא את המת שאינו חייב. לא כן הרמב"ם. הוא מאריך כאן ביותר, ובסגנונו המיוחד מקדיש דברים להבנת מהלך נפשו של אדם המקלל.

וכך מסביר הרמב"ם:

כאשר אדם נפגע ממישהו, הריהו רואה בתוך תוכו פגיעה, עלבון, והוא חש בצורך לנקום, להשיב, ולכבות את העלבון הפנימי. ויש בזה בכמה אופנים שונים: יש שהתגובה תהיה במילה קשה, בצעקה או בקללה, ויש שהוא מזיק את ממונו של הפוגע, ואפילו נוקם בנזקים בגופו.

היה אפשר לחשוב שלבורא-עולם לא כל כך חשוב שהפגוע רוצה לנקום באמצעות דיבורים של צעקות או קללות, ולכבות את העלבון, שהרי לכאורה "המעשה הוא העיקר", ו'למעשה' האדם האחר, לא נפגע בגופו. על כך בא הציווי: "לא תקלל חרש" – החרש לא שומע, ללמדנו שמטרת האיסור ודאגת ה' היא מפני שפגע והשחית את המידות הטובות של עצמו, ובלשון הרמב"ם – "כי התורה לא הקפידה בענין המקולל לבד אבל הקפידה בענין המקלל גם כן – שהזהירה שלא יניע נפשו אל הנקמה ולא ירגילה לכעוס".

וכאן אנו חוזרים לשאלה שהעלינו בהתחלה, ומשיבים: ברור אם כן, שלדעת הרמב"ם, "חרש" הוא רק דוגמה, וכל שכן שאסור לקלל אדם שאיננו חרש, שבכך גם מבייש את המקולל, וגם פוגם בנפש של עצמו.

הנה אם כן, הצצה לתוך עולם המחשבה של הרמב"ם, שכל כך חשוב אצלו להטעים את דברי התורה וללמד השקפה, ולהראות ללומד שחלק עיקרי מן המצוות בא ליישר ולתקן את מידות הנפש (לרעיון זה הקדיש חלק גדול מספרו 'מורה נבוכים' החל מח"ג פכ"ז ואילך).

61. דברים יח:ט.

58. דברים יב:ל.

62. שבת עה, א, ועוד.

59. שם.

60. על ספר-הרפואות שגנז חזקיהו, ראה לעיל בפרק שמיני.

לאור כל זאת אין פלא, שרק לקראת הסיום וכמעט בדרך־אגב (!), מביא הרמב"ם את דברי הספרא הדורש: "חרש" – להוציא אדם שכבר מת מן העולם.

הנה דברי רבינו:

והמצוה [לא תעשה] השי"ז	מספר סידורי ←
היא שהזהירנו מקלל אי זה איש שיהיה מישראל.	תוכן המצוה ←
והוא אמרו "לא תקלל חרש".	מקורה במקרא ←
<p>והבין ממני ענין אמרו חרש מה הוא. וזה כי הנפש כשהתנועעה לנקום מן המזיק לפי צורת ההזק הקיימת בדמיון, הנה לא תסור מתנועתה עד שתגמול למזיק לפי צורת ההזק הרשומה בדמיון. וכאשר שלמה לו גמול, תנוח אותה התנועה, ונעדרת אותה הצורה מן הדמיון.</p> <p>ופעמים תשלמהו גמול בקללה ובחרופין לבד, ותנוח בדעתה בשיעור מה שהגיע למזיק מן ההזק באותם המאמרים והחרוף. ופעמים יהיה הענין יותר קשה ולא תנוח התנועה ההיא עד שתאבדהו כל ממונו ואז תנוח בדעתה שיעור מה שהגיע לו מכאב לאבוד ממונו. ופעמים יהיה הענין יותר קשה, ולא תנוח עד שתנקם ממנו בגופו במיני ההכאות וחסרון האיברים. ופעמים יהיה הענין יותר קשה, ולא תנוח התנועה ההיא עד שתקח נפש המזיק ותסלקו מן המציאות. וזה הוא התכלית.</p> <p>ופעמים תהיה תנועת הנפש קטנה לבקשת עונש המזיק, וזה לקטנות עונו, עד שתנוח התנועה ההיא בצעקות וגזמו עליו וקללו אותו, ואף על פי שלא ישמע אותו ולא יהיה במעמד ההוא. וזה הוא מפורסם מפועל בעלי החמה והכעס שהם תנוח נפשם בזה השעור מהחטאים הקלים מאד, ואף על פי שיהיה החוטא בלתי יודע בכעסם וגידופיהם בלתי שומע.</p> <p>ואולי היה עולה במחשבתנו כי תכלית מה שנאסר לנו קללת איש מישראל כשיהיה שומע אותה, למה ששיגהו מן הצער והכאב, אבל קללת חרש אחר שלא ישמע ושלא יכאב בו שלא יהיה חוטא בזה, הנה הודיענו שהוא אסור והזהיר ממנו. כי התורה לא הקפידה בענין המקולל לבד אבל הקפידה בענין המקלל גם כן – שהזהירה שלא יניע נפשו אל הנקמה ולא ירגילה לכעוס.</p> <p>וכן מצינו בעלי הקבלה הביאו ראייה על איסור קללת כל איש שיהיה מישראל מאמרו "לא תקלל חרש"... הנה התבאר מה שיזכרנוהו.</p> <p>ולשון ספרא "אין לי אלא חרש. מנין לרבות את כל האדם? תלמוד לומר "בעמך לא תאור". אם כן למה נאמר חרש? מה חרש מיוחד שהוא בחיים, יצא המת שאינו בחיים"...</p>	הרחבת פרטים ←
וכבר התבארו משפטי מצוה זו ב[פרק]רביעי [מ]מסכת] שבועות.	מקום ביאורה בתלמוד ←

נספח א'

השגות הרמב"ן: "להציל את הבה"ג מחציו של רבינו"

בר הזכרנו לעיל, כי ספר-המצוות לא התקבל ללא עוררין, ואחד המתנגדים הגדולים לשיטתו של הרמב"ם במניין המצוות היה רבינו משה בן נחמן, הרמב"ן, המפורסם לדורות בזכות חיבוריו, והעמדת תלמידים הרבה בארץ ספרד. כאן המקום להרחיב מעט את היריעה על השגותיו.

הקושיות החזקות של הרמב"ם על שיטת הבה"ג במניין המצוות, הביאו את הרמב"ן – "מלאך מליץ טוב על הראשונים"¹ – להשיג על גישתו של הרמב"ם למצוות ו"להציל את הבה"ג מחציו של רבינו"².

למרות שבהקדמתו לספרו, הוא מכתיר את הרמב"ם בהדרת כבוד, "הראני ה'... חבור לרב הגדול... מבצר גדול... עמוק עמוק"³, אבל לאורך הספר בולטת הביקורת שלו נגד תרי"ג המצוות שבחר הרמב"ם. כאן בספר-המצוות של הרמב"ן, שידוע כ'השגות הרמב"ן', הוא כותב לשונות שלא מצאנו להם דמיון בשאר חיבוריו:

וכך כותב הרמב"ן בשורש י"ד:

ואני תמה ומתפלא על הרב (=הרמב"ם) הפלא ופלא שיאשים לבעל ההלכות (=הבה"ג) ויתפוש עליו. למה לא יסתכל בדבריו ולא יביט בהם כלל?! ואם היה משיב על אחד מן התלמידים ראוי הרב לחמתו ולכבוד מוסרו להסתכל במאמר התלמיד ההוא ולהתבונן בו. כל שכן בהשיבו על גדול שבגאונים ויאשים אותו, ויחשבהו מן מבלבלי השכל – חס ושלום! אבל כוונת בעל ההלכות מבוארת בדבריו...

השגות הרמב"ן לספר המצוות

הרמב"ן החזיק בשיטה, כי מאחר שהבה"ג הוא "גדול הגאונים", וקדם בהרבה דורות להרמב"ם, הרי קשה מאד לחלוק על מניין המצוות שלו.

בכל זאת, בכמה מתרי"ג המצוות הרמב"ן מציע דרך משלו⁴, השונה הן מהשקפתו של הבה"ג והן מזו של הרמב"ם. מחלוקת משולשת זו בין הבה"ג, הרמב"ם והרמב"ן הולידה שורה של ספרים חשובים העוסקים במניין המצוות. מהם שבאים להצדיק את שיטת הרמב"ם ולהקשות על הרמב"ן, ומהם שמטרתם הפוכה.

בסיום השגותיו לספר-המצוות, מונה הרמב"ן את המצוות שלדעתו השמיט הרמב"ם: "שכחת העשין" ו"שכחת הלאוין". כיוון שהרמב"ן חלק על מניינו של הרמב"ם, והשמיט כמה מצוות שהרמב"ם מנה, הרי כדי להשלים את המניין תרי"ג היה גם צריך להוסיף כמה מצוות. וכך כותב הרמב"ן בסיום הספר:

וזה אשר ראינו לכתוב בענין חשבון המצות אשר נתעוררו בו בעל ההלכות והרב וזולתם מגאונים הדורות, וכתבנו במחלוקותיהן כפי הנראה אלינו במיעוט הפנאי ורוב הטרדות ובצוק העתים...

ואתה אם תבין כל מה שכתבנו בדיני מצות עשה תראה שסלקנו מחשבוננו של הרב מצות ה' ז' פ"ה. ומן צ"ה עד ק"ח י"ד דיני הטומאות...

ואם כן הדבר הרי לנו עשרים ושש מצות עשה להשלים מנינו.

...וכן אם תתן לבך למה שאמרנו במצות לא תעשה תדע כי סלקנו מן החשבון שכתב הרב שתי מצות בענין עבודה זרה. ומצות כ"ח ומצות נ"ח ומצות ט"ט ומצות ע"א ומצות צ"ו... כולן ארבע ועשרים.

סיום השגות הרמב"ן לספר המצוות

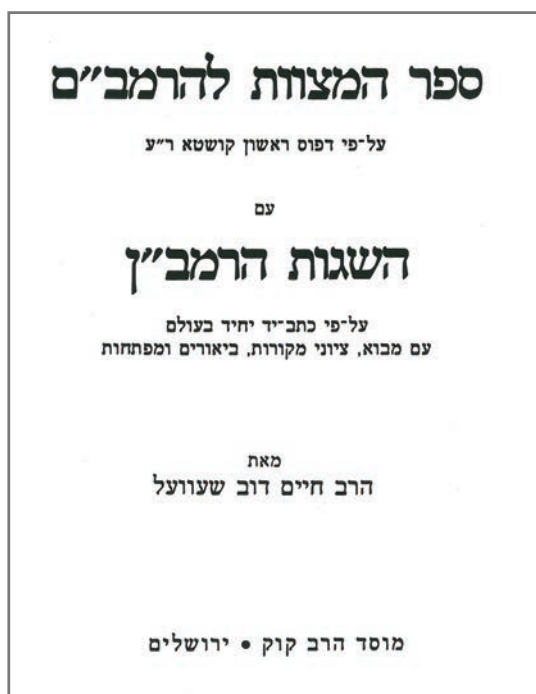
1. כדברי החיד"א ('שם הגדולים' מערכת גדולים, ערך רמב"ן): "הרמב"ן מלאך מליץ טוב על הראשונים ויצא לישע הגאון בעל הלכות גדולות לישב השגות הרמב"ם בספר-המצוות שלו, והרבה להשיב ולהשיג על הרמב"ם ולשרש שרשיו. והלך לקראת הראב"ד על מה שהשיג על הרי"ף, ולמד זכות על הרי"ף וחיבר על זה ספר הזכות, וערך מלחמה את המאור הגדול הרז"ה, כי מלחמות ה' נלחם להציל להרי"ף".

2. כדבריו המפורשים בהקדמת חיבורו.

3. גם במקום נוסף, מצאנו שהוא נוקט בעונה וחרדת קודש מלפני הרמב"ם: "אבל ראיתי למקצת מחברים האחרונים ובכללם המחבר הגדול הרמב"ם ז"ל שאסרו, ואני איני כדאי לחלוק אבל האמת יורה דרכו" (חיידושי הרמב"ן, שבת, ע"ד, ב).

4. יש מהראשונים המכנים את השגות הרמב"ן בשם 'ספר המצוות של הרמב"ן'. (כמו הר"ן, הריטב"א ובעל ספר החינוך

מצוות ישוב ארץ ישראל

ספר המצוות עם השגות הרמב"ן

הוצאה מחודשת מאת הרב חיים דוב שעוועל

בנושא. היו גדולים וטובים שדייקו בדברי הרמב"ם והציעו שאף לדעתו יש מצות ישיבת הארץ, ורק מסיבות שונות, לא כלל את המצוה בתוך מספר תרי"ג מצוות.

ספר-המצוות להרמב"ם עם השגות הרמב"ן יצא לאור ע"י הרב חיים דוד שעוועל, מהדיר כתבי-הרמב"ן, ובתוספת הערות מאירות.

מכל השגות הרמב"ן, המפורסמת ביותר היא שיטתו לגבי מצוות עשה אחת שלא היתה במניינו של הרמב"ם, 'מצות ישוב ארץ ישראל'.

לדעת הרמב"ן מצוה זו היא כפולה: "שנצטוינו לרשת הארץ ולשבת בה". כלומר, גם 'לרשת' – בכוח הזרוע, וגם 'לשבת בה' – כלומר, ההתיישבות והמגורים בה.

הנה לשון הרמב"ן:

מצוה רביעית:

שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל יתברך ויתעלה לאבותינו לאברהם ליצחק וליעקב **ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה...**

ואומר אני כי המצוה שהחכמים מפליגין בה, והיא **דירת ארץ ישראל**, עד שאמרו⁵: שכל היוצא ממנה ודר בחוצה לארץ יהא בעיניך כעובד עבודה זרה... זולת זה הפלגות גדולות שאמרו בה הכל הוא ממצות עשה **הזה שנצטוינו לרשת הארץ ולשבת בה**. אם כן היא מצות עשה לדורות מתחייב כל יחיד ממנו, ואפילו בזמן גלות כידוע בתלמוד במקומות הרבה...

השגות הרמב"ן לספר המצוות, שכחת העשין

גדולי ישראל במשך הדורות, דנו במחלוקת זו בין שני גדולי עולם אלו, ולא מפסיקים עד היום לזכור לפלפל

בכמה מקומות). רק בדפוס קושטא ה'ר"ע (1510) הופיעה הכותרת 'השגות של הרמב"ן ז"ל שהשיג על רבינו משה בר מימון ז"ל במנין המצוות', ומאז כמעט שנשתכח השם הראשון. ראה על זה במבואו של הרב ח. ד. שעוועל לספר המצוות להרמב"ם על השגות הרמב"ן, מוסד הרב קוק.

5. תורת כהנים בהר פ"ה ה"ד. וראה כתובות קי, ב.

6. קצרה היריעה מלעסוק בדיון זה כאן, ומקומו שייך למאמר בפני עצמו. אך "פטור בלי כלום אי אפשר", וראינו כאן להביא את דבריו הידועים של הרב דובעריש מייזלש, אבד"ק ווארשא (נפטר בשנת ה'תר"ל - 1870) בהגהות חדושי מהרד"ם על

ספר המצוות (נדפס בווארשא שנה אחר פטירתו), וז"ל: "דרש רבי שמלאי: מפני מה נתאוה משה רבינו ליכנס לארץ ישראל? וכי לאכול מפריה הוא צריך? או לשבוע מטובה הוא צריך? אלא כך אמר משה: הרבה מצות נצטוו ישראל ואין מתקיימן אלא בארץ ישראל, אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידי" (סוטה, יד א). **ומדברי הגמרא נראה דשיבת ארץ ישראל לאו מצוה בפני עצמה היא, רק הכנה למען נוכל לקיים שם מצוות התלוין בארץ**, דאי נימא דשיבת ארץ ישראל היא מצוה בפני עצמה, מאי קא קשיא ליה לרבי שמלאי מפני מה נתאוה משה רבינו ע"ה ליכנס לארץ ישראל... אם כן, רבי שמלאי עצמו שדרש (מכות כג, ב) "תרי"ג מצוות נאמרו

הרב חיים דוב שעוועל

ה'תרס"ו (1906) – תשמ"ב (1982) ניו יורק, ארה"ב

כיהן ברבנות בכמה קהילות והיה פעיל בכמה ארגונים בארה"ב. עסק בשורה של מפעלים תורניים-ספרותיים, בין הבולטים שבהם – עריכה והוצאה לאור של כל כתבי הרמב"ן, ועוד שורת ספרים חשובים, כולם עם הערות, הגהות ומראי מקומות מפורטים. רח"ד שעוועל גם תרגם לאנגלית את ספר המצוות לרמב"ם.

התפעלות הרשב"ץ: ספרי הרמב"ם והרמב"ן מהפכים את האדם לבריה חדשה!

פירוש על תר"ג המצוות עפ"י 'אזהרות'
רבי שלמה ן' גבירול, מאת בעל התשב"ץ
ווילנא, ה'תרל"ט (1879)

והנה אלה שני הספרים (=ספר המצוות של הרמב"ם והשגות הרמב"ן) חמודים מזהב – כל אחד מהם הראה בו כחו ומעשה תקפו וגבורתו בבקיאות התלמוד, וכי היה בפניהם כשולחן ערוך. ואני בינותי בספרים ההם, וראיתים נותנים לפתאים ערמה! ומי הוא חכם בעיניו ובקי בתלמוד בראותו הספרים ההם, יראה בעיניו ולבבו יבין, כי אין ידיעתו קודם ראותו אותם כגרגיר חרדל בים הגדול כנגד מה שידע אחר קריאתו אותם, וכל שכן אם יעמיק העיון בכל אותם הלכות שהביא כל אחד מהם בספרו במקומותיהם בתלמוד ובשאר המקומות אשר מהם הוציאם, ויראה עצמו כאילו הוא בריה חדשה, עקב תהיה רוח אחרת עמו מהרוח אשר עליהם.

הקדמת הרשב"ץ לזוהר הרקיע

ואכן, בעקבותם החליט לחבר את הספר זוהר-הרקיע, שהוא פירוש ל'אזהרות' של רבי שלמה ן' גבירול. בפירושו הוא מגן על הרמב"ם מפני השגותיו של הרמב"ן.

ארץ ישראל היא עצמה מצוה, הא עכ"פ יקיים מצות ישיבה אף שלא יוכל לקיים מצוות התלויות בארץ. אך על סברה זו חולק רבי מאיר שמחה הכהן בספרו משך-חכמה ריש פרשת ראה, ומסיים שם בלשון "זוה פשוט".

למשה בסיני, בודאי לא נתכוין למצוה הזאת... וכן נראה גם ממה שהביא התוספות (כתובות קי, ב, ד"ה הוא) בשם רבינו חיים הכהן, דעכשיו אינו מצוה לדור בארץ ישראל, כי יש כמה מצוות התלויות בה, דאין אנו יכולים לזוהר בהם. ואי ישיבת

רבי שמעון ב"ר צמח דוראן – הרשב"ץ – בעל התשב"ץ

ה'קכ"א (1361) פלמה דה מיורקה, ספרד (יש אומרים שנוולד בברצלונה) – ה'ר"ד (1444) אלג'יר

נולד למשפחה מכובדת, המיוחסת לרמב"ן. עסק במלאכת הרפואה בימי שהותו בספרד. בשנות השלושים לחייו (שנת ה'קנ"א–1391), עקב רדיפות הנוצרים הקתולים ביהודי ספרד, נאלץ לנדוד עם משפחתו מספרד, ואחר כמה גלגולים, הגיעו לאלג'יר שבצפון אפריקה. שם נתקבל בסבר פנים יפות על ידי ה'מרא דאתרא' רבי יצחק בר ששת (הריב"ש).

אחר מותו של הריב"ש, עלה הרשב"ץ לכס הרבנות באלג'יר, והנהיג את צאן מרעיתו במסירות ואהבה. חיבר שו"ת רחבות ומעמיקות, בשם ספר תשב"ץ (תשובות ש'מעון ב'ן צ'מח) הכולל יותר מתשע מאות תשובות. מפורסמת התשובה שבה חלק על הרמב"ם האוסר לקבל שכר עבור לימוד תורה. כמו כן חיבר את הספר 'מגן אבות', העוסק בהגות ופילוסופיה יהודית (באחד מחלקיו כתב פירוש למסכת אבות). יש גם חשיבות מרובה לספרו על המצוות בשם 'זוהר הרקיע', שהוא פירוש על 'אזהרות' של רבי שלמה ן' גבירול.

נספח ב'

"הלחץ הרב": תרי"ג מצוות - לא פחות ולא יותר?

ס"ג

יסוד מורא

וסוד תורה

חברו

החכם הגדול סדר סתלקות מצות התורה למערכותן ופיניהן, וסענין
רכנו אברהם אבן עזרא ז"ל

ספר התורה הוא סדרת נכרות כסדר סתלקות מצות התורה למערכותן ופיניהן, וסענין
ליסוד התכמות והיריעות וספרי ניד ולעמוד על דברי תורה שבעל פה לעלות
אל יסודות חכמת האמת להבין אלה המצוות אשר יעשה אותם האדם
והי בהם, ובשני שיערו האחרונים סדר על סוד השם הנכבד
ואותיותיו בעוסק הדעת ושום שכל: נדפס ראשונה
בקושטא ר"צ, וכוונתו שכוין ועוד דפוסים שונים
ואינו בנספא, על כן הדפסתו מחדש
בצירוף אגרת השבת, והוספתו מים
סתניך וחזיל ביד ה' הטובה
עלי הסוציא לאור
שמואל קסמן

הוצאות

"חכמת ישראל"

ירושלים, תרצ"א

מחיר הספר חמשים (50) מיל איי - רבע דאלאר

כתובת הסו"ל:

בית מסחר ספרים, "המזרח" שמואל וקסמן
מאה שערים ירושלים ארץ ישראל

Address: Book-Store "HAMIZRACH" Samuel Waxman
Mea-Shearim JERUSALEM Palestine

דפוס 'יתורה וירושלים'

ספר 'יסוד מורא', העוסק ביסודות ההשקפה היהודית
מאת הראב"ע - ה'אבן עזרא'
הוצאת 'חכמת ישראל', ירושלים, ה'תרצ"א (1931)

ובמצוות לא תעשה, שהם תרי"ג... וכאשר חקרנו אנחנו בזה, ומצאנו כמה ספקות עצומות במנין
המצוות שזכר הרב (=הרמב"ם), לפי העיקרים שהשריש אשר אין ספק באמתתם....

הנה התבאר לנו... היות באלו המספרים שזכר רבי שמלאי קצת קירוב (=מספר לא מדויק), לא
חשש בו רבי שמלאי בזה הדרש... וזה, כי כמו שיוציאו בדרש פסוק אחד מכוונתו, להוציא ממנו
מוסר טוב... כן הקל מעט זה החכם בזה המספר, להוציא ממנו אלו המוסרים הנפלאים שיצאו
מאלו המספרים, כאילו כל אבר ואבר מאברי האדם יאמר: 'עשה בי מצווה', וכל יום ויום מימות
השנה השמשית אומר: 'אל תעבור בי עבירה'.

ובהיות העניין כן, הוא מבואר שאם היה מספר המצוות מסכים לזה המספר בקירוב, די בו
להוציא ממנו זה המוסר, ולא יצטרך להסכים לו בלי פחת ובלוי יתר.

רלב"ג, פרשת בא

כיום מקובל כדבר פשוט שהתורה כוללת
תרי"ג מצוות, לא פחות ולא יותר. מקור
הדברים הוזכר בראש הפרק - "דרש רבי
שמלאי: שש מאות ושלוש עשרה מצוות נאמרו לו
למשה". למען האמת, לא כל החכמים הסכימו
לסכום הזה - תרי"ג מצוות. נציג כאן מדבריהם
של שניים מחכמי ישראל, החולקים על כך
במפורש. הראשון, הוא רבי אברהם אבן עזרא,
בספרו בענייני השקפה 'יסוד מורא':

...ראיתי כמה חכמים סופרים שש מאות
ושלוש עשרה מצוות על דרכים רבים... ועל
דרך מחקר האמת, אין קץ למספר המצוות,
כאשר אמר המשורר²: "לכל תכלה ראיתי קץ,
רחבה מצוותך מאוד.
יסוד מורא לראב"ע, השער השני

דברי רבי שמלאי, לדעת הראב"ע, אינם אלא דברי
אגדה שיש להם משמעות מסוימת, אך אינם
מדויקים "על דרך מחקר האמת".

גם הרלב"ג בפירושו על התורה, כתב שהמספר
תרי"ג לא מדויק. מצד אחד גם הוא מודה שהי"ד
שורשים שקבע הרמב"ם - "אין ספק באמתתם",
אך מצד שני הוא טוען שהשאיפה להגיע למספר
המדויק של רבי שמלאי יוצרת "לחץ רב". לדעתו
המספר תרי"ג הוא רק דרוש, וכלשונו, "להוציא
ממנו אלו המוסרים הנפלאים שיצאו מאלו
המספרים", ואין לזה שום תוקף הלכתי:

ואולם הרב רבינו משה ז"ל נלחץ לחץ רב
במנין המצוות כדי שיעלה בידו בכיוון החשבון
שזכר רבי שמלאי בסוף מכות במצוות עשה

ובמצוות לא תעשה, שהם תרי"ג... וכאשר חקרנו אנחנו בזה, ומצאנו כמה ספקות עצומות במנין
המצוות שזכר הרב (=הרמב"ם), לפי העיקרים שהשריש אשר אין ספק באמתתם....

הנה התבאר לנו... היות באלו המספרים שזכר רבי שמלאי קצת קירוב (=מספר לא מדויק), לא
חשש בו רבי שמלאי בזה הדרש... וזה, כי כמו שיוציאו בדרש פסוק אחד מכוונתו, להוציא ממנו
מוסר טוב... כן הקל מעט זה החכם בזה המספר, להוציא ממנו אלו המוסרים הנפלאים שיצאו
מאלו המספרים, כאילו כל אבר ואבר מאברי האדם יאמר: 'עשה בי מצווה', וכל יום ויום מימות
השנה השמשית אומר: 'אל תעבור בי עבירה'.

ובהיות העניין כן, הוא מבואר שאם היה מספר המצוות מסכים לזה המספר בקירוב, די בו
להוציא ממנו זה המוסר, ולא יצטרך להסכים לו בלי פחת ובלוי יתר.

רלב"ג, פרשת בא

אמנם, דברי האבן עזרא והרלב"ג לא התקבלו בעם ישראל, והם נותרו דעת מיעוט³. עד כדי כך שהרשב"ץ בחיבורו זוהר-הרקיע, כאשר סוקר את כל המקורות שהובאו על מניין המצוות, בכלל לא מזכיר את דעתם, והדבר פשוט בעיניו – "דבר מוסכם הוא בכל ישראל שמנין המצוות הוא תרי"ג", ואף לא מציין לשום דעה החולקת בדבר:

דבר מוסכם הוא בכל ישראל שמנין המצוות הוא תרי"ג, ולא נמצא בזה מחלוקת כלל. ושורש דבר זה הוא מה שאמרו בסוף מכות "דרש רבי שמלאי תרי"ג מצוות נאמרו למשה בסיני..." **המספר של רבי שמלאי הוא מוסכם מהכל.** ואעפ"י שלא מצאו בו סמך מהכתוב, נאמר כי כך היתה קבלה בידם שכן הוא מספר המצוות. ויש לנו לנו לומר כן לפי שראינו שנתפשט בתלמוד ובמדרשות זה המספר...

וכהוכחה לדבר מביא את דברי חז"ל בכמה מקומות, ולמרות שניתן לראות בהם רמזים בלבד, בכל זאת יש דברים בגו, שבכולם המספר מדויק ביותר – תרי"ג מצוות – לא פחות ולא יותר:

וכן במדרש רבי תנחומא⁴: אמר שהם רמ"ח מצות עשה כנגד איבריו של אדם, שכל אבר ואבר אומר לו: 'עשה בי מצוה'. ושס"ה מצות לא תעשה, שכל יום ויום אומר לו: 'אל תעשה בי עבירה'. וכן הזכירו בזה רמזים⁵, שדורשים בציצית "וזכרתם את כל מצות ה'", ציצית בגימטריא ת"ה, ויש בציצית ח' חוטין וה' קשרים – הרי תרי"ג.

וכן אמרו ביעקב בבית לבן קיים תרי"ג מצות, שנאמר "עם לבן גרתי" – בגימטריא תרי"ג.

וכן אמרו כי רות המואביה נקראת כן על שם שנתגיירה וקבלה עליה תר"ו מצוות – מוסיף על ז' מצות בני נח – והם בין הכל תרי"ג.

...וכן אתרוג עולה בגימטריא תרי"ג, וג' מינים שעמו הרי תרי"ג.

וכן מצאנו רמז בזה במספר אותיות שהם בעשרת הדברות שהם תרי"ג עד "אשר לרעך", ו"אשר לרעך" הם ז' כנגד ז' מצות שהם לבני נח.

...והרי זו הסכמה גדולה שזה המספר הוא הראוי למנות בו המצוות, ואין בו ספק כלל בסוגיות התלמוד והמדרשות, **וכן תפסוהו עיקר הגאונים הראשונים ז"ל וגדולי האחרונים**, וסמכו עליהם המשוררים ועשו בהם שירות ופיוטים, ונפל המנהג לקרותם בעצרת בבתי כנסיות בכל גלות ישראל ואין מי שיפקפק בזה.

זוהר הרקיע לרשב"ץ

4. פרשת כי תצא. אגב, הרמב"ם בהקדמתו לספר המצוות מביא גם את המדרש, אך ללא הזכרת המקור.

5. מדרש רבה סוף פרשת קורח.

3. כבר ראינו לעיל, שכל מוני המצוות – בה"ג ואחרים, דקדקו להגיע למנין תרי"ג דווקא. כמו כן, אפילו מי שחלק על מניינו של הרמב"ם, כרמב"ן והראב"ד, והשמיטו ממניין המצוות שלו, דאגו להשלים אותם במצוות אחרות כדי שיגיעו לתרי"ג!

פרק י

ספר־המצוות במרוצות הדורות

- ◆ שו"ת מעשה נסים: שאלות מבבל ותשובות ממצרים
שאלות רבי דניאל הבבלי / תשובות רבינו אברהם / לא תגורו מפני איש: חריפותו של הראב"ם הצעיר /
רבי דניאל הבבלי: "נשאר בנידויו עד שחזר בתשובה"
- ◆ שו"ת רבי יהושע הנגיד: שאלות מתימן ותשובות ממצרים
- ◆ הי"ד שורשים של ספר־המצוות
- ◆ הספר שנעלם מעיני הקהל
מקדים רפואה: "ידע בחכמתו כי אחרי מותו יקשו עליו מקשים" / מראי מקומות שנעלמו
- ◆ הספר ש"הכל צריכין לקרותו"
- ◆ המתרגמים של ספר־המצוות
תרגום רבי אברהם ן' חסדאי / תרגום רבי משה ן' תיבון / תרגום רבי שלמה ן' איוב / שיבושי הספר:
"המעתיקים טעו וגרמו רעה לעולם"
- ◆ החונים עליו: נושאי־כלי ספר־המצוות
מגילת־אסתר / לב־שמח / קנאת־סופרים / מרגיתא־טבא / דרך־מצותיך
- ◆ להחזיר עטרה ליושנה

ספר־המצוות במרוצות הדורות

תורה ציוה לנו משה¹ – משה רבינו ציוה את התורה, ורבינו משה סידר לנו את מניינה. בפרק הקודם סקרנו את ספר־המצוות, המבנה שלו, כיצד הוא השפיע על כתיבת חיבורי הרמב"ם, והשגותיו של הרמב"ן על מניין המצוות. בפרק הנוכחי נראה את תפוצתו של הספר בזכות התרגומים השונים, ואת השפעתו מחוץ לרחבי מצרים בעקבות שאלות שנשאלו צאצאי הרמב"ם על הספר. נסקור את הסיבות לכך שבפועל הספר נעלם מעיני הקהל, ולא היה כל כך נפוץ בקרב הלומדים. ננחיתם בנושאי כלים על ספר־המצוות, והשתדלותם של חכמי ישראל להחזיר עטרה יפה זו לישנה.

שו"ת מעשה נסים: שאלות מבבל ותשובות ממצרים

מעשה נסים

תשובות רבינו אברהם להשגות רבי דניאל הבבלי פאריז, ה'תרכ"ז (1867)

ספר־המצוות התפשט תחילה ברחבי המזרח התיכון, אך נתקל בהתנגדות. רבי דניאל הבבלי, מגדולי תלמידיו של רבי שמואל בן עלי, ראש הישיבה בבבל בחייו של הרמב"ם, ומי שישב על כסאו אחרי מותו, כתב סדרת שאלות חריפות על הספר – עליהם השיב רבינו אברהם בן הרמב"ם. חילופי מכתבים אלו נדפסו בספר 'מעשה נסים'².

רבי שמואל בן עלי חלק על הרמב"ם בחריפות בכמה תחומים (ועל כך נאריך בפרק יד – 'טענות וביקורות על המשנה-תורה'). תלמידו רבי דניאל, המשיך את מאבקו של רבו. רבי דניאל היה גאון עצום, והמשורר והמתרגם אלחריזי במחברתו 'תחכמוני'³ מעיד עליו כי "הוא כמעין המתגבר ובחכמתו ארזים מְשַׁבֵּר"⁴. ואמנם, כתביו ומכתביו מספרים על גאונותו המפליאה של בעליהם.

1. דברים לג:ד.

'ברכת אברהם' – טענות ומענות על המשנה-תורה; ו'מעשה נסים' – על ספר־המצוות.

2. נדפס לראשונה בפריס תרכ"ז. שם הספר 'מעשה נסים' הוא על שם 'השר הגדול קייד נסים' (הרב נסים שאמאמא קייד) שתמך בהדפסה הראשונה של הספר. מכתביו של רבי דניאל ותשובותיו של רבי אברהם נערכו בשלושה ספרים נפרדים: 'מלחמות השם' – טענות ומענות בענייני אמונות ודעות (בעיקר ביחס לדברי הרמב"ם במורה-הנבוכים ובספר-המדע);

3. במהדורת א. קמינקא (וורשה תרנ"ט) ב'שינויי נוסחאות ותיקונים' עמ' 509 (כהוספה לעמ' 355).

4. בדבריו 'ובחכמתו ארזים משבר' רומז אלחריזי כי עיקר כוחו של רבי דניאל היה בקושיות על אחרים, כפי שאכן עולה מתשובותיו של רבי אברהם על קושיותיו.

תחכמוני

מחברתו השירית-מליצית של המשורר רבי יהודה אלחריזי. המחברת מחולקת לחמישים חלקים, שכל אחד מהם הוא יצירה מליצית בפני עצמה, חלק מהשערים הם משלים מעניינים, אחרים הם מסעות ברחבי העולם, סיפורים ועוד. שתי דמויות מלוות את קורא ה'תחכמוני' לכל אורך הספר: 'חבר הקיני' שהולך ממקום למקום, רואה דברים ומשמש כשותף פעיל במאורעות, ו'הימן האזרחי' שהוא 'הקריין' הצופה מן הצד המספר את הסיפורים.

בהגדרת ספרו כותב המחבר בהקדמה: "וכללתי בספר הזה משלים רבים / ועניינים ערבים / במיני מליצות / וחידות נמרצות / ודברי תעודות / ושירי ידידות / ומשלי נכוחות / ומילי תוכחות / וקורות הזמנים / וחדושי השנים / וזכרון המוות / ומקום הצלמוות / ודברי תשובות / וסליחת החובות / ותענוגי אהבים / ושירי עגבים / ונישואי נשים / וחופה וקדושים / וענייני גרושים / ושכרות שכורים / ונזירות נזירים / ומלחמות הגבורים / וקורות מלכים / והליכות דרכים / ושירי תהילות / ותחנוני תפילות / ומוסר חכמים / וחברת תמימים / וחשק עפרים / וגנים וכפרים / ודברי נגידים / ושיחת ילדים / וצייד הציידים / וערמת הרמאי / וסכלות הפתאים / וחירוף המחרפים / וגידוף המגדפים / ושירים נפלאים / ואגרות מלים נוראים".

שאלות רבי דניאל הבבלי

רבי דניאל העלה שורה של קושיות חריפות על ספר-המצוות ועל המשנה-תורה, ושלח אותם לרבינו אברהם החסיד בן הרמב"ם, שהיה אז כבן עשרים ושבע שנים בלבד. המכתב הראשון נכתב בחדש אדר בשנת ד'תתקע"ג (1213). ולמרות שרבי אברהם היה טרוד מאד⁵, בכל זאת מיהר הראב"ם להשיב על כל קושיותיו והשגותיו של רבי דניאל, וכבר בחודש אב של אותה שנה, שלח לו עליהן את תשובותיו!

את הקושיות על ספר-המצוות כתב רבי דניאל בערבית – כשפת ספר-המצוות, ואת הקושיות על המשנה-תורה כתב בשפת המשנה-תורה, לשון-הקודש. למרות שהאיגרות הללו מסוגגנות בטוב-טעם ובדרך ענווה, מבין השורות נראה שהוא מייצג את רבו, רבי שמואל בן עלי, והקושיות מכילות ביקורת נוקבת ובלתי מתפשרת על הרמב"ם.

כהקדמה לקושיותיו, פותח רבי דניאל בתארים נכבדים ביותר לרבי אברהם ולאביו הרמב"ם שכבר הלך לעולמו⁶:

לחכם חרשים ונבון לחשים, עץ חכמתו מבקר לחדשים, ראש הישישים ולו שם בשלשים, **כבוד גדולת קדושת חכמינו אדירנו מורנו ורבנו אברהם החכם האדיר**, דגל הרבנים, שומר אמונים, יפטר העניינים, אב ההמונים, ינצרהו משיח שאונים, ויאריך ימים בשמחות ושונים, בן כבוד גדולת קדושת מורנו ורבנו, פרשנו ורכבנו, גיה עפעפינו, אדוננו **משה**, הרב הגדול, המעוז המגדול, אות הזמן ופלאו, ממזרח שמש עד מבוא.

מאת עבדו ומשרתו, השמח בתורתו, המתפלל על שלוותו וגודל מעלתו, **דניאל הבבלי בן סעדיה נ"ע**, המחלה את פני נדבתו, להראותו את בית נכותו ואוצר חמדתו, ויחון משרתו באהבתו ובחמלתו **להאיר עיניו במשנתו**.

אם כי כל יקר ראתה עינו, מה שלא שמעה אזני מדברי גאונו, **ובטלו ספיקות, בלב היו חקוקות**, אבל לפי לפלופין בעין חוצצות, הרבה מעות יש, ואין שולחני לרצות – ואתה הכהן המשיח תחתיו, המושל בגנזיו...⁷.

אחרי ההקדמה שכתובה בהדרת-כבוד, מעלה רבי דניאל לא פחות מארבעים ושבע קושיות המתייחסות בעיקר למניין המצוות של הרמב"ם.

7. כלומר: אני, דניאל הבבלי, מבקש להבין ולחקור בדברי הרמב"ם, שאף ש"כל יקר ראתה עינו" וספרי הרמב"ם מלאים עומק עד בלי די, אך "לפלופין (=לכלוך) בעין חוצצות" ואין בי את היכולת לראות את הכל, ובכלל "הרבה מעות יש ואין שולחני לרצות" מכיוון שהרמב"ם כבר הלך לעולמו, ומשום כך אני פונה אליך "הכהן המשיח תחתיו".

5. כמו שהעיד על עצמו בפתיחה לשו"ת ברכת אברהם, כי זמנו היה "מקצת לקוח לעבודת גויי הארצות", שהיה "נצרך אליה בהכרח", ו"מקצתו משועבד לניהול כרם ה' צבאות" כנגיד, ורק ב"שעות קטנות בין ימים רחוקים" היה עובד את עבודתו הספרותית.

6. המכתב נדפס בתולדות רבי אברהם בן הרמב"ם מאת הרב ראובן מרגליות (וגם בתחילת הספר 'מלחמות ה', מהדורתו).

רבי דניאל הבבלי

בערך ד'תתק"כ (1160) בגדד, בבל – בערך ד'תתק"צ (1230) דמשק, סוריה

ראש ישיבת 'גאון יעקב' בבגדד ואח"כ בדמשק. תלמידו וממשיכו של רבי שמואל בן עלי הלוי. רבי דניאל התפרסם עוד בחיי הרמב"ם כגדול בתורה וכבעל דעה, וכנראה שעמד לימינו של מורו רבי שמואל במלחמתו החריפה נגד הרמב"ם (בנידון תחיית-המתים). בשנת ד'תתע"ג (1213) שיגר רבי דניאל לרבי אברהם בן הרמב"ם קושיות חזקות על ספר-המצוות ועל משנה-תורה. רבי אברהם התפלמס עם רבי דניאל, והויכוחים הללו, יחד עם ויכוח שלישי על 'מורה הנבוכים', התפרסמו בספרים: מעשה-נסים (על ספר המצוות), ברכת-אברהם (על משנה-תורה) ומלחמת ה' (על ההשקפה של הרמב"ם). שאלותיו הנוקבות של רבי דניאל, חזרו בדורות הבאים בפיהם של גדולים אחרים, שלא ידעו שכבר השיב עליהם רבי אברהם. גם חלק גדול מקושיות הרמב"ן על ספר-המצוות, כבר הוקשו ע"י רבי דניאל.

רבי אברהם העיד על רבי דניאל "שהוא דורש ברבים דברי תורה ומושך לבם ליראה ולעבודה ומחזיר חטאים בעלי תשובה". מכתביו של רבי דניאל, שהיה כבר ישיש בא-בימים, לרבי אברהם, שהיה כבן עשרים ושבע בלבד, מלאי כבוד והערצה, אם כי בעיון 'בין השורות' נראה ברור כי דעתו של רבי דניאל אינה נוחה מדברי הרמב"ם.

תשובות רבינו אברהם

את תשובותיו על ההשגות הללו, פותח רבי אברהם בן הרמב"ם בהטלת ספק על טוהר כוונותיו של המקשה:

התבוננתי על קושיות הדרת כג"ק⁸ מרנא ור' דניאל החכם האדיר, אשר גלה לו השם הנסתרות, והתיר לו המנעולים בספר-המצוות, ותמהני על קושיותיו בכלל, מה הדבר אשר יכוון בהם?! אם כוונתו להוסיף בדרך הזה הנזכרת במצוות מניינים אחרים, ולהסמיכם למנייני אבא מארי זצ"ל בספרו; או כוונתו להוציא מן המניין קצת מה שמנה ולהעמיד אחרים תחתיהם?

ואם הייתה כוונתו להוסיף על מניינו, ואם כן יהיה המניין יותר על תרי"ג מצוות במנין רב, וזה לא יתכן!

ואם הייתה כוונתו להוציא מן המניין קצת מה שמנה ולהחליפם באחרים, אז יתפלאו על זה בעלי העיון משתי פנים: אחת מהם, כי כל מנין שמנה [אבי, הרמב"ם] ז"ל העמיד על הראיות הכוללות, אשר הזכיר בשורשים... והפנים השנית כי אחרי שנתבאר לו [לרבי דניאל] כפי מה שעלה במחשבתו, כי הראוי למנות הלל וזולתו בכלל המצוות, יבאר לנו איזה מצווה מן המצוות, אשר מנה [הרמב"ם] ז"ל נשליך נגדם, כדי לשמור המניין!

ואם יחליף המנויים, מאד ארצה לידע, אחרי אשר נמנה קריאת הלל מצווה בפני עצמה, מה הדבר אשר נשליך כנגדה, אם קריאת שמע או תפלה?!⁹ ואם נמנה שלש מצוות באשת-איש מה נשליך, אם איסור אחותו או בתו?!

שו"ת מעשה נסים, סימן א

וכאן רבינו אברהם זורק בו את חיציו:

אין זאת אך שהייתה הכוונה להעמיד ספיקות ומבוכות בלבד, וזאת תהיה ללא תכלית! ולא אחרוב, כי הכונה הזאת תעלה בלב מי שרוצה ללכת בדרכי החכמים המעולים.

ואחרי ההקדמה נשיב על ספיקותיו בשאלה שאלה בעזר האל.

שם

הוא אומר: הראב"ם מתייחס לשאלותיו של רבי דניאל בכובד-ראש, אך מקדים להם הצהרה – לך, רבי דניאל, אין מניין אחר תמורת מניינו של הרמב"ם¹⁰, ומטרתך היא "להעמיד ספיקות ומבוכות בלבד"! עם זאת, רבי אברהם לא מתעלם מהשאלות עצמן ומשיב עליהן אחת לאחת. על חלקם הגדול הוא משיב באריכות לגופו של עניין.

לא תגורו מפני איש: חריפותו של הראב"ם הצעיר

הראב"ם, למרות גילו הצעיר, מעמיד את רבי דניאל על מקומו, ואינו נרתע לומר לו שלפעמים לא דייק מספיק בדבריו של הרמב"ם, או שהוא מתפלא כיצד אדם שכמותו היו קשים לו הדברים. כך למשל, כאשר משיג רבי דניאל וטוען כי אחת מסברותיו של הרמב"ם לא נזכרה על ידי הראשונים, כך הוא משיב לו:

8. ר"ת: כבוד גדולת קדושת.

9. נראה בעליל שבמשפט זה רבינו אברהם רומז לו בעוקצנות, כי טענותיו של רבי דניאל אינן שיטתיות, ואינו אלא מקשה ללא תכלית.

10. כאן המקום להעיר על ההבדל בין ההשגות של רבי דניאל, לבין השגותיו של רבינו אברהם ב"ר דוד, הידוע כראב"ד בעל השגות. למרות שהראב"ד משיג על הרמב"ם בביטויים חריפים הרבה יותר מרבי דניאל, למען האמת, נראה שדווקא השגותיו של רבי דניאל הן החריפות יותר.

ראשית, רבי דניאל מייצג את בית מדרשו של רבו, המתנגד הגדול ובר-פלוגתיה של הרמב"ם, הלא הוא רבי שמואל בן עלי. שנית, באשר לקושיות על ספר-המצוות בפרט, רבי דניאל

שואל מדוע ולמה מצווה פלונית נמנית במנין המצוות, אבל אינו מציע מצווה אחרת תמורתה כדי להשלים את מניין תרי"ג המצוות. בניגוד לכך, הראב"ד, במניין המצוות של הרמב"ם במשנה-תורה, משיג על שבע מצוות ומציע תמורתן שבע מצוות אחרות כדי להשלים את המנין לתרי"ג.

ראה להלן את דברי השל"ה בסיום הספר (בנספח), שם גם הוא מדגיש את הנחיצות של חכמי התלמוד להשאיר את המספר כתרי"ג, כלומר אם אחד קובע שמצווה אחת רשות, אז יש צורך למצוא מצווה אחרת כדי להשלים את מניין התרי"ג, וכלשונו: "ועל כרחך צריך לומר דהתנאים והאמוראים הנזכרים לעיל דפליגי באיזה עניינים אם הם חובה או לא, מר מעייל אלו ומפיק אלו".

ואשר אמרת, כי הדעת הזאת אינה נמצאת לאחד מהראשונים, **איני יודע איזה זרות הבאת בהם בזה, כי הוא ז"ל כבר הכריז כי זה הוא מחדושו**, וכי סברת כל מי ששמע או ראה דבריו הוא בהיפך.

שו"ת מעשה ניסים, סימן ד

והיינו בושים לבאר לך, כי היינו חושבים כי פשוט אצלך, לולא כי הורית כי סגור אצלך על פי דבריך.

שם, סימן ט

במקום אחר הוא מכנה את סברתו "הסברא המשובשת", ומעמיד דעתו כדעת הקראים!:

...וזה הוא מה שנעלם ממך והביאך אל זאת **הסברה המשובשת**, אשר לולא איסור הנקימה אמרנו לך **זאת היא שטת הקראים**, שהחמץ מותר ביום ארבעה עשר, ואינו אסור אלא מליל חמשה עשר כאשר אמרת. ואף כי המה אמרו¹¹: "כל תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו תלמיד חכמים"¹², וכאשר הקשו [שם] מהכתוב "לא תקום ולא תטור"¹³, היתה התשובה [בגמרא בשינוי לשון], לא קשיא הא במילי דאורייתא הא במילי דעלמא – **ובכאן מילי דאורייתא**.
שם, סימן יג

על חלק אחר הוא מעיר כי הטופס שבידי רבי דניאל אינו מדויק או שאכן הרמב"ם חזר בו; ועל מקצתן הוא מודה שאין לו תשובה ברורה ("לא נתגלה לי בקושיא זו פירוק ברור והאל-יפקח עיני כולנו, לראות המים ולרוות צמאוננו"). מפעם לפעם, מוסיף רבינו אברהם מילים קצרות על גודל מעלתו של אביו הרמב"ם, ומשתמש בביטויים כמו, "עיונו הוא למעלה מעיון כזה, וכי איננו האיש שיעלם ממנו"¹⁴.

רבי דניאל הבלבי: "נשאר בנידויו עד שחזר בתשובה"

בסופו של דבר: רבי דניאל לא קיבל את תשובותיו של רבינו אברהם על קושיותיו, ובהמשך נודע לרבינו אברהם כי עודנו עומד בהתנגדותו, ואף ביזה את כבוד אביו. ואולם, על אף בקשת כמה מתלמידי הרמב"ם, רבי אברהם לא הסכים לנדות את רבי דניאל. את סירובו לנידוי הוא מנמק בחילול ה' שיגרם מכך, ובמעלתו הגדולה של רבי דניאל ש"דורש ברבים דברי תורה ומושך לבם ליראה ולעבודה, ומחזיר חטאים בעלי תשובה".

וכך כותב רבינו אברהם בן הרמב"ם:

דניאל הנזכר חיבר פירוש לספר קהלת, וניכר מדבריו שהרים לשונו בצדיק אבא מארי זצ"ל וגם בגאונים הראשונים ז"ל... וביקש ממני הרב רבי יוסף [ן] עקנין – תלמידו של הרמב"ם [ואחרים עמו שאנדה אותו בשם ואחרים]. ולכבוד הצדיק אבא מארי זצ"ל משכתי ידי ממנו, והשבתי להם כי אני כבעל דינו, והוא כשונא לנו, ולא אדון אותו לכבודי ולא לכבוד בית אבא זלה"ה **שמה יאה בדבר חילול ה' יתברך יותה**. ובכיוצא בזה למדונו חז"ל¹⁵: "לא לידון אינש לא למאן דרחים ולא למאן דסני"¹⁶.

...ועוד שאני שמעתי עליו שהוא דורש ברבים דברי תורה, ומושך לבם ליראה ולעבודה, ומחזיר חטאים בעלי תשובה...

פתיחה למלחמות ה'

14. הציטוטים הללו הם ממעשה-ניסים ומברכת-אברהם (תשובותיו של רבי אברהם על הקושיות של רבי דניאל על המשנה-תורה). לפירוט נוסף ראה ב'תולדות רבינו אברהם בן הרמב"ם', מאת הרב ראובן מרגליות, נדפס במבוא ל'מלחמות-השם'.

15. כתובות קה, ב.

16. כלומר, שלא ידון אדם לא למי שהוא אוהב, ולא למי שהוא שונא.

11. יומא כב, ב.

12. תלמיד חכמים – כך מופיע בכל מקום בכתביו של הרמב"ם, ולא 'תלמיד חכם' כפי שרגיל אצלנו כיום. נראה שבלשונו של הרמב"ם, משמעות הביטוי נאמרת בדרך ענווה, ומדגישה את העובדה שהחכם בישראל נסמך על חכמים אחרים, ועל מסורת התורה לדורותיה. ראה על זה בספר-המבוא כרך ב' בפרק על ספר קנין.

13. ויקרא יט:יח.

בהמשך אנו למדים מדברי בנו של הרמב"ם, כי למרות שהוא עצמו לא הסכים לנדות את רבי דניאל, הרי שראש הגולה באותו דור, אחד בשם רבי דוד, כן החרים אותו, ובסופו של דבר רבי דניאל חזר בו וקיבל את דעת הרמב"ם:

וכשהגיע כתב תשובתו לידם שלחו לראש הגולה אדוננו דוד יצ"ו, ונדה אותו ונשאר בנידויו עד שחזר בתשובה, והדר ביה מהאי דעתא, ונשתטח לפנייהם והתירו לו, ואחרי כן חלה וסגר יומו בדמשק.

שו"ת רבי יהושע הנגיד: שאלות מתימן ותשובות ממצרים

משאלות-ותשובות מעשה-נסים, שעליהם השיב רבינו אברהם בן הרמב"ם, נעבור לזמן ומצב מאוחרים יותר, לשאלות ותשובות שנשלחו מארץ תימן, אל נינו של רבי אברהם – רבינו יהושע הנגיד, דור חמישי מהרמב"ם.

שני השו"תים עוסקים בעיקר בספר-המצוות, אך הבדל גדול ביניהם: בעוד השו"ת מבבל נשאל מתוך ביקורת והתנצחות, בידי גדולי עולם בני דורו של הרמב"ם שלא ראו בעין טובה את מפעלו הגדול; השו"ת שנשאל מתימן, בא מתוך הכנעה והתבטלות ורצון להבין. הכבוד המוחלט לרמב"ם שהיה נחלתם של בני תימן, בדורו¹⁷ וכן בדורות הבאים.

רבינו יהושע הנגיד היה מיוצאי-חלציו של הרמב"ם¹⁸, ותורה שמחזרת על אכסניה שלה, התגלגלה אליו, והיה הוא בדורו מעתיק את שמועתו של הרמב"ם, דולה ומשקה מתורתו לכל באי עולם.

אל רבי יהושע נשלחו שאלות מרחוק ומקרוב בהבנת ספרי הרמב"ם, במיוחד נשלחו אליו שאלות מארץ-תימן. רבינו יהושע לא מנע טוב מבעליו והשיב ע"פ סברתו וקבלתו מאבותיו.

השפעתו של רבי יהושע היתה כה גדולה על בני תימן, עד שביקשווהו שיסדר להם מחדש את לוח השנה בעקבות בלבול שנוצר אצלם¹⁹.

אחד הנידונים המרכזיים ביותר בכתביו של רבינו יהושע, הוא ספר-המצוות. כמחצית מה'תשובות' עוסקות בבירורים בספר-המצוות, מה שמלמד אותנו על העיסוק הרב בחיבור הזה בארץ תימן. והשאלות ששואלים בני תימן הכרוכים אחרי הרמב"ם, מלמדים גם על דיוקים גדולים בהבנת הרמב"ם, דקדוקי לשונות, סתירות פנימיות, וסתירות בין ספר המצוות לספרים היותר מאוחרים.

ה'תשובות' הללו מהווים הוכחה ניצחת, כי למרות שספר-המצוות 'נעלם' מעיני מרבית תופסי התורה בעולם, כפי שנראה להלן, בכל זאת הייתה לו תקומה בין בני-תימן, שהגו בו, ואף – כפי הנראה – הקדימו את לימודו ללימוד המשנה-תורה.

איתרע מזלו של קובץ התשובות, והוא לא היה למראה עיני רוב גדולי ישראל במשך הדורות. מרן רבי יוסף קארו אכן ראה אותו, או חלקים ממנו, והוא אף מצטט ממנו בכמה מקומות, אך שאר גדולי ישראל לא ראו את הקובץ, ורק בדור האחרון הוא נחשף מגנזי תימן ואף הודפס.

בשורות הבאות נביא כמה פנינים ומרגליות מתשובות רבינו יהושע – הנוגעים ישירות להבנת מבנה ספר-המצוות.

שו"ת רבי יהושע הנגיד, נין הרמב"ם
הוצאת עם חי, ניו יורק, ה'תש"ז (1946)

18. סקירה מפורטת על שושלת בית הרמב"ם ראה בסוף הפרק הראשון.

19. שם, עמ' 76.

17. בני תימן קיבלו את הרמב"ם עליהם לרב ומורה דרך. אחת מאיגרותיו של הרמב"ם המפורסמות היא איגרת תימן. הארכנו בנושא זה בכמה מקומות בספרנו, ראה לדוגמה בפרק טז – 'בכל מדינה ומדינה'.

הי"ד שורשים של ספר המצוות

ספר המצוות
הקדמה

כיצד אמר רבינו ז"ל בתחילת ספר המצוות 'כבוד גדולת'. מה הוא הכבוד האמור כאן?¹.
ת. הוא כינוי לנפש הנכבדת, כמו שאמר דוד 'למען יזמרך כבוד ולא ידום' (תהלים ל יג)².
ש. כיצד אמר ז"ל 'הפטיש החזק'³. ת. מה הפטיש הזה מפור ניצוצות לכאן ולכאן⁴ כך רבינו ז"ל פיור הלכותיו בכל מקום.
ש. אמר רבינו ז"ל 'כיון שקדם לנו החיבור הנודע' (א 1)⁵. כיצד הוא אומר כאן שפירוש המשנה קדם לספר המצוות, ובסדר קדשים⁶ אמר שספר המצוות קדם. כיצד יתכן זה? ת. אפשר שרבינו התחיל בפירוש המשנה עד שהגיע לסדר קדשים וחיבר ספר המצוות, ועל כן אמר כך.
ש. איזהו 'אלסנד' [אסמכתא] ואיזהו 'אלאסתדלאל' [הבאת ראייה] (א 18-19). ת. אלסנד הוא אמרו דברי פלוני ו'אלאסתדלאל' הוא אמרו רבי פלוני אומר כך וכך.⁷
ש. כיצד לפרש מאמרו 'הזכרה כוללת' (ב 3). ת. דע, שבדבר זה שתי תשובות. האחת שהוא פירוט כאמרו 'פלוני ובית דינו' וכאמרו 'אמרו חכמים כך וכך', וכיוצא בהן. והאחרת – אומרים, שדבריו הזכרה כוללת ללא ייחוס הקבלה למוסרה אבל האמירה כללית.⁸
ש. אמר רבינו 'אותו לשון קודש' (ב 11-12). למה נתכנה לשון קדש. ת. מחמת שאינו מתבטא בביטוי מגונה, אבל הוא מביע אותו בביטוי אחר. כגון [יבוא] ויבעול וישכב וזולת זה. וכן כינה את אברי המשגל ואמר: מבושיו, קבתה⁹ וזולתם.

קטע מתוך שאלות יהודי תימן לרבי יהושע הנגיד על ספר המצוות
נדפס בתוך שו"ת רבי יהושע הנגיד

צמאונם של בני תימן היה גדול, הם ביקשו לדעת ולהבין כל פרט, וכך כשהרמב"ם משיג בהקדמתו על הבה"ג, מבקשים הם גם לדעת בדיוק מיהו המחבר של ההלכות-גדולות:

שאלה:

מי הוא בעל הלכות גדולות?

תשובה:

שמעון קירא²⁰.

תשובות רבי יהושע הנגיד, עמ' 33

בשורש השלישי, קבע הרמב"ם: "אין ראוי למנות מצוות שאין נוהגות לדורות". ניתן להתייחס לכלל זה באופן הלכתי בלבד, שהרי כל המטרה של השורשים היא עבור מניין המצוות, אבל בני תימן בחרו להתייחס לזה מצד נוסף – מצד ההשקפה – שאין דבר בטל בתורה. ואם לא נמנה מצוה שכבר לא נוהגת, מה התכלית שישופר בתורה ללא תועלת!?

שאלה:

כיצד נתייחס למצוות שאינן נוהגות לדורות? מה תועלת בהן לאחר שעבר זמן חיובן?

תשובה:

בלי ספק יש תועלת כלשהי – או לבינה או למידות, ואע"פ שאין כאן לא ציווי ולא אזהרה. כיון שבכל תיבה יש אמרי בינה ופליאות, ואין צריך לומר ציווי או אזהרה, שכן תועלתם מרובה.

שם, עמ' 36

וכשהרמב"ם מסיים את חצי מהשורשים (בשורש השביעי) ונוקט בלשון "והבין זה השורש שהוא עמוד התווך למה שאנחנו בו" – ביקשו לדעת:

שאלה:

למה נקרא כלל שביעי "עמוד התווך"?

20. לאמיתו של דבר הרמב"ם עצמו כותב את שמו של הבה"ג בשורש השישי.

תשובה:

על שום שהוא מצויין ומפורסם במצוות והיעלמות השגיאות ממנו. והוא גם האמצעי שבעמודים שהם הכללים.

שם, עמ' 36

שאלה נוספת שהטרידה אותם היתה משמעות המספר י"ד בשרשי הרמב"ם. כלומר, מדוע הרמב"ם כתב דווקא י"ד שורשים. שאלה זו היא מסוג השאלות שאין הלומד הרגיל מחפש תשובה עליה. ובכל-זאת מתברר, לנכדו של הרמב"ם, רבינו יהושע, הייתה גם על כך תשובה מקורית: המספרים רמ"ח (מצוות עשה) ושס"ה (לא-תעשה) יוצרים שניהם את הגימטרייה במספר-קטן של ארבע-עשרה!

שאלה:

על שום מה מניין הכללים ארבעה עשר, לא פחות ולא יותר?

תשובה:

יש בזה רמז למספר מצוות עשה ומצוות לא-תעשה... כי רמ"ח: רי"ש – שנים; מ"ם – ארבעה; ח"ת – שמונה. נמצא סך הכל ארבעה עשר. וכן שס"ה: שי"ן – שלשה; סמ"ך – שישה; ה"א – חמישה. סך הכל ארבעה עשר. זה רמז נאה, ודע זאת.

שם, עמ' 34

תשובה זו של רבינו יהושע, אף כי הייתה דווקא על ארבע-עשר שורשים, יפה כוחה מאוד גם על שאר המקומות בהם משתמש הרמב"ם במספר הזה, ותמיד בקשר לתרי"ג המצוות: י"ד ספרי משנה-תורה (הלכות תרי"ג המצוות), וגם י"ד קבוצות ("כללים") של מצוות במורה-הנבוכים (טעמי תרי"ג המצוות)²¹.

הספר שנעלם מעיני הקהל

במשך שנים רבות הייתה תורה מונחת בקרן זוית ורבים מחכמי ישראל לא עסקו בספר-המצוות. הגורם המרכזי לכך היה, כמובן, מחסום השפה. רבינו כתב את הספר הנכבד הזה בערבית ולגבי חכמי אשכנז וצרפת היה הספר חתום. הגיעו דברים לידי כך שרבים מאלו שאחזו במשנה-תורה והתעמקו בו, שאלו קושיות שונות בהבנתו והתאמצו ליישב את הקושיות, ולא העלו על דעתם שהדברים מבוארים כבר בידיו של המחבר עצמו בספר-המצוות!

הרמב"ם עצמו, במענה לשאלה של ידידו רבי אפרים מצור על מצוות שנמנות ב'סדר המצוות הקצר' שבהקדמת משנה-תורה, מספר לו על ספר-המצוות שלו, ומבטיח לו שאם רק ילמד את הספר יתורצו כל ספיקותיו:

זה שאמרת, ידידי, שדברים הרבה יש שם במניין המצוות (=בסדר המצוות הקצר שבהקדמת משנה-תורה) שנסתפקו לך – ודאי כך הוא. ספר אחד יש לי שחברתי קודם חבור זה שהוא משנה-תורה, ואותו ספר קראתי **ספר-המצוות**. ביארתי בו²² מניין כל המצוות – מצווה מצווה, והבאתי ראיות על כל מצווה שיש בה ספק, מן ספרא או ספרי ומן התוספתא ומן כל מקום בגמרא.

...ואותו הספר חברתי בלשון ערבי, והרי הוא מצוי אצלכם בצורה. וכמה נוסחאות (=העתקים) הגיעו ממנו עד בבל, ועד סוף המערב, ובערי אדום. וכבר הוא ידוע. אם ישנו אצלכם – ממנו יסתלק כל ספק שיסתפקו לך!

תשובות הרמב"ם, סימן תמז

כמו כן, הרמב"ם נשאל שאלה מרבי פינחס הדיין, בקשר למה שקבע במשנה-תורה שקידושי כסף מדברי סופרים, ובתשובה ביאר לו הרמב"ם את שיטתו לפי אחד מי"ד השורשים שכתב בפתחתו

22. בספר-המצוות מל"ת סימן צח.

21. מורה נבוכים ח"ג מפרק ל"ה ואילך.

לספר-המצוות שלו:

השאלה: מפני מה אמרתי שקידושי ביאה ושטר מדאורייתא, וקידושי כסף דרבנן?

והתשובה: דרך קצרה כך היא, **יש לי חיבור ערבי** (=בשפה הערבית) **בענין מניין המצוות** והוא אצל מר סעדיה ש"צ²³ תלמידי, ויש בו י"ד פרקים בכללות גדולות (=י"ד שורשים) בעיקרי מנין המצוות, צריך אדם לידע אותם ואחר כך יתברר לו טעות כל מי שמנה המצוות חוץ ממני, מבעל הלכות גדולות עד עכשיו.

שם, סימן שנה

לא רק ספיקות על מניין המצוות שבמשנה-תורה יתורצו תוך לימוד ספר-המצוות, אלא עוד שאלות. לדוגמא, באחת ההלכות יש השגה חריפה של הראב"ד על הרמב"ם:

המאסף הזה אסף דברים שאינם בעולם שלא שמענו מימינו!

השגת הראב"ד, הלכות מאכלות אסורות, פרק ב הלכה כג

ועל זה השיב בעל ה'מגדל עוז', להגנת הרמב"ם, שאילו היה הראב"ד קורא את ספר-המצוות, מלכתחילה לא היה משיג כאן על הרמב"ם:

ואני אומר כבר השיב ר"מ ז"ל (=הרמב"ם) תשובות נמרצות על זה **בספר-המצוות שלו במנין קע"ט במצות לא תעשה**, והאריך בו והקדים בו עיקרים ארוכים וקצרים... [ומסיים] **שמה לא ראה הראב"ד ספר-המצוות, שאם ראה לא היה מסיק בזה.**

מגדל עוז, שם

למען האמת, אין זה בגדר **"שמה לא ראה הראב"ד ספר-המצוות"** אלא אף אם היה הראב"ד, מבני דרום-צרפת, רואה את הספר, מן הסתם לא היה מצליח לקרוא אותו, שכן הספר היה כתוב ערבית, והתרגום ללשון הקודש נעשה רק אחר פטירת הראב"ד²⁴.

בספרי כללי הפוסקים כתוב כי הסמ"ג לא ראה את ספר-המצוות של הרמב"ם²⁵, והוא סידר את ספרו לפי מניין המצוות של המשנה-תורה²⁶.

הרב בספר-המצוות, **שמה עדיין לא הגיע לידם העתקתו כי בלשון קדר חברו...** (שו"ת רב"ז ח"ה סימן רנז).

הרי לנו שני חכמים, בני אותו דור, האחד - המהר"ם מפאדוה - בטוח כי הראב"ד והמגדל עוז ראו את ספר-המצוות, ומכוח זה מקשה עליהם: מדוע לא השגוהו במה שכתב שם?! ואילו השני, הלא הוא הרדב"ז, מעלה את ההשערה שכלל לא ראו את החיבור, שהרי הוא כתוב בשפה הערבית!

אך כך דייקת שפיה, בוודאי שהמגדל-עוז ראה את ספר-המצוות, אחרת לא היה יכול לכתוב כנגד הראב"ד, את מה שהבאנו משמו בפנים: **"כבר השיב ר"מ ז"ל תשובות נמרצות על זה בספר-המצוות שלו...!"**

גם השל"ה היה בטוח שהיה ברשותו של רבי משה מקוצי, בעל הסמ"ג, את ספר-המצוות, ולכן מתפלא: **"אמנם הרב הגדול הרמב"ם רוח ה' דיבר בו, וכבר סילק מעליו את התלונות הנזכרים לעיל, כאשר באו דבריו בארוכה ב"ד שרשים שהקדים למנין המצוות. הנה בשורש התשיעי האריך במנין הזה ובירר הדברים וסילת אותה כסולת נקיה, ותימא בעיני על הסמ"ג: "איך לא ראה או לא ידע דברי הרמב"ם ההם?!"** (הקדמת השל"ה לחלק תורה שבכתב). אך כפי שהבאנו בפנים, מכללי היד-מלאכי, ברור שהסמ"ג לא ראה את ספר-המצוות להרמב"ם.

23. =שמרהו צורו.

24. ובמקום אחר (הלכות סנהדרין, פרק יח) כותב המגדל עוז: **"ואילו ראה הראב"ד ז"ל ספר המצוות שחיבר ר"מ ז"ל בלשון ערב ומ"ש שם בעיקר התשיעי לא היה כותב השגה זאת...!"** אחד מבעלי התוספות, רבי משה מקוצי, שכתב את ספר-המצוות הגדול (הסמ"ג) אשר "הוסד כולו על פי הרמב"ם, וברוב מקומות הוא כמעתיק ממש" (לשון המהרש"ל בשו"ת הרמ"א סי' סז) לא ראה את ספר-המצוות להרמב"ם (יד מלאכי כללי הפוסקים כללי הרמב"ם, בשם הרא"ם).

25. ראה ביד מלאכי, כללי הפוסקים, כללי הרמב"ם והראב"ד והסמ"ג: **"הסמ"ג לא ראה ספר המצוות להרמב"ם, כ"כ הרא"ם בפירושו הסמ"ג הלכות חמץ ומצה"**.

26. מבוכה גדולה קיימת, אפילו בין גדולי מפרשי הרמב"ם, מי מגדולי ישראל ומפרשי הרמב"ם החזיקו ולמדו בספר-המצוות. למשל, המגיה הגדול, המהר"ם מפאדוה כתב, בהלכות עבודה זרה פי"א ה"א: **"אמר המגיה, מצאתי בספר מנין המצוות של הרב (=ספר המצוות)... ותמהתי איך נעלם הדבר הזה מעיני שני החכמים הללו (=הראב"ד והמגדל עוז)?"**

על הערה זו של המהר"ם כתב הרדב"ז:

"הגיה [המהר"ם מפאדוה] על הראב"ד ובעל מגדל עוז איך נעלם מהם לשון... ואני תמהתי על תמהתו, דאי משום לשון

מקדים רפואה: "ידע בחכמתו כי אחרי מותו יקשו עליו מקשים"

באשר למעמדו החלש של הספר עד אשר תורגם מערבית, לפנינו עדות של אחד המתרגמים הראשונים של ספר-המצוות, רבי שלמה ׳ן ׳איוב, שבהקדמתו לתרגומו מתאר היטב את מצב הדברים. יחד עם זאת, אנו למדים על הסיבה שדחפה אותו לתרגם את הספר²⁷.

וכה הם דברי המתרגם:

אמר שלמה בר' יוסף אבן איוב זצ"ל: הספר [המצוות] הזה הגיע לידי... ומצאתי מחובר בלשון ערבי, חיברו הרב הגדול המובהק רבינו משה בן הרב הגדול הדיין רבי מימון זצ"ל לאמת בו מניין המצוות אשר מנה בתחילת ספרו הגדול אשר קראו משנה-תורה.

כי ידע בחכמתו, כי אחרי מותו יקשו עליו המקשים ויחלקו לראשים, לפי שלא נמשך במניינו למצוות אחר מניין החכמים אשר קדמוהו, כי לפעמים הוא מונה במצווה מה שלא מנו הם, ולפעמים הוא מחסר ממניינם כמו שיראה זה המעיין בספר הגדול ההוא (בתחילתו – במניין המצוות).

וקרא שם הספר הזה ספר-המצוות ושם בתחילתו י"ד עיקרים (=שורשים) טובים ומבוארים. הראה בהם בראיות ברורות, שאין ראוי למנות המצוות כי אם על צד שמנאם הוא בספרו הגדול הנזכר...

וכאשר עיינתי בו וטעמתי מתק ניבו והכרתי טוב טעמו ויושר נתיבו, וראיתי גודל מעלתו ועוצם תועלתו – הגדתי ענייניו במספר דברים אל הרבנים הגדולים החכמים האצילים הם הנכבדים אשר מעולם אנשי-השם, חכמי העיר בדר"ש [בפרובנס], וישרו דבריו בעיניהם ושמחו בו שמחה גדולה, ושאלו ממני ופצרו בי להעתיקו אליהם בלשון הקודש. ויאמרו: "אם תעשה זה, כמה יהיה שרך הרבה, ונרך לעד לא יכבה! כי מחלוקות רבות תסיר מבינינו, וקושיות גדולות תעביר מקרבנו. והלא תראה כי מקצת גדולי חכמי הארץ הזאת הקשו על הרב הגדול במניין המצוות אשר מנה. ואילו ראו זה והבינו ראיותיו ומליו, אולי לא היו מקשים עליו. ועוד היום בינינו חולקים על דבריו, ובהם מפקקים".

הקדמת המתרגם רבי שלמה ׳ן ׳איוב

מדבריו של ׳ן ׳איוב, עולים הדברים הבאים:

חכמי בדרש הפרובנסאים אמרו לו לרבי שלמה המתרגם "הלא תראה כי מקצת גדולי חכמי הארץ הזאת הקשו על הרב הגדול במניין המצוות אשר מנה" – כשכוונתם כנראה גם לראב"ד הגדול מפושקירה (שהתגורר אף הוא בפרובנס) שהשיג כמה השגות על 'מניין המצוות' שבתחילת ספר הי"ד. ומכיוון שידע הרמב"ם בחכמתו שגם "אחרי מותו יקשו עליו המקשים" על סדר המצוות המחודש שלו – החליט לכתוב את ספר-המצוות, ויקדים את הי"ד שורשים שיבררו את ההיגיון שמאחורי מניין המצוות שלו.

מראי מקומות שנעלמו

ומאחר, שכאמור, ספר-המצוות היה חתום גם לאחר פרסומו של המשנה-תורה, הרי גם ציוני המקורות שהביא רבינו בספר-המצוות²⁸ נעלמו מעיניהם של לומדי המשנה-תורה. לכן, אפילו נושאי-כלי הרמב"ם המובהקים שעשו את מלאכתם שנים רבות אחרי תרגום ספר-המצוות, כמו הכסף-משנה והמגיד-משנה, מביאים רק לעתים רחוקות מראי-מקומות שהביא הרמב"ם בספר-המצוות²⁹.

29. כך קובע הרב חיים העליר בהקדמתו לספר-המצוות במהדורתו. וז"ל: "וכמדומה לנו שגם אחר צאת ספר-המצוות מבית הדפוס, גם אז לא היה חזיונו נפרץ, ומשום הכי לא קבעו בו משנתם חכמי ישראל כל-כך, וגם הכסף משנה ושאר מפרשי ספר הי"ד, אף כי יביאוהו במקומות רבים, בכל זאת אפשר שראוהו רק לפרקים".

27. הקדמה זו נדפסה בספר-המצוות מהדורת הרב חיים העליר, וכן בספר-המצוות מהדורת פרנקל.

28. לדוגמא: "והמצוה הק"ל היא שצונו להוציא מעשר עני... וכבר התבאר משפטי מצוה זו במסכת פאה ובמסכת דמאי ובמסכת מעשרות, וקצת שאלות מהם מפוזרות במקומות רבים משאר מסכתות זרעים ומסכת מכשירין וידים".

יתירה מזו: במקומות מסוימים מתייגעים נושאי כליו של הרמב"ם למצוא מקור להלכה כזו או אחרת, ותמורת המקור שהרמב"ם עצמו מביא בספר-המצוות, מביאים מקור אחר לגמרי!
אין זאת אלא שאף בימיהם, שנים רבות אחרי ספר-המצוות כבר תורגם, לא היה נלמד בצורה מסודרת, ונעלם מעיניהם של חכמים רבים.

הספר ש"הכל צריכין לקרותו"

בפרק הקודם, עסקנו בסיבות שהרמב"ם בחר לכתוב את ספר-המצוות בשפה הערבית. ובכל זאת, עם פרסומו המוצלח של המשנה-תורה בכל תפוצות ישראל, התחרט הרמב"ם על כך, ובסיום מכתבו לידידו מארץ צור, שהבאנו לעיל ('הספר שנעלם מעיני הקהל') אף הביע את רצונו לחזור ולכתוב בעצמו את ספר-המצוות בלשון הקודש:

ונחמתי הרבה על שחיברתי בלשון ערבי, מפני שהכל צריכין לקרותו, ואני מחכה עתה שאעתיק אותו ללשון הקודש בעזרת שדי.

תשובות הרמב"ם, סימן תמז

ובמכתב נוסף למר יוסף ׳ ג'אבר מבגדאד גילה רבינו:

ואני מבקש עתה להחזיר פירוש-המשניות וספר-המצוות ללשון הקודש.

אגרות הרמב"ם, סימן כד

ייתכן כי הסיבה לשינוי שחל בדעתו של הרמב"ם, נעוצה בכך שבראשית יצירתו, לא ראה הרמב"ם את חיבוריו – פירוש-המשניות וספר-המצוות – כמיועדים לאומה כולה. מהשפה שבחר לספריו, ניכר שהוא כתב אותם בעיקר לבני המדינות בהן התגורר, ולכן בחר דווקא בשפה הערבית המקובלת בארצות אלו³⁰. אך ברבות הימים, כאשר ספרים אלו נפוצו בכל העולם עד ש"כמה נוסחאות הגיעו ממנו עד בבל ועד סוף המערב³¹ ובערי אדום³², הצטער רבינו על כך שהערבית, שמלכתחילה באה להקל על הלומדים, הפכה למחסום להבנת הספר על בוריו³³.

32. תשובות הרמב"ם, סימן תמז. הכוונה ב"ערי אדום" היא אירופה. לפי זה, ספר-המצוות הגיע לאירופה עוד בחייו של הרמב"ם.

33. ראה עוד בנושא זה ב'מבוא למשנה תורה' לר"י טברסקי, עמ' 250.

30. מלבד ספר משנה-תורה, שאכן נכתב לאומה כולה כדבריו לתלמידו החביב, רבי יוסף בן יהודה: "קנא קנאתי לה" אלקי ישראל בראותי [לפני] אומה שאין לה ספר כולל לאמתו של דבר" (איגרות הרמב"ם, עמ' ש, מובא לקמן).

31. כנראה הכוונה למערב אפריקה הצפונית, כגון מרוקו.

המתרגמים של ספר-המצוות

"רצון יראיו יעשה", ובדור שאחרי הרמב"ם זכה ספר-המצוות לכמה תרגומים³⁴:

תרגום רבי אברהם ן' חסדאי

בתחילה תורגמה המהדורה הראשונה של הספר, שהגיעה לספרד, בידי רבי אברהם ן' חסדאי³⁵ שחי בדור הבא לאחר הרמב"ם.

תרגום רבי משה ן' תיבון

אחר כך תירגם את ספר-המצוות רבי משה ב"ר שמואל תיבון³⁶ ממשפחת אבן-תיבון, שהיו אז המתרגמים המפורסמים. על הדרך שהגיע הספר לידו, כותב רבי משה, כי ביקש מאחד החכמים מארצו (פרובנס), להשיג לו את הספר כאשר יסע לאלכסנדריא של מצרים. ואם לא יעלה בידו להשיגו, יחלה "פני הנגיד הגדול בן הרב המחבר", הלא הוא רבינו אברהם החסיד, ויבקש ממנו עותק של הספר. רבינו אברהם, בגודל אהבתו למשפחת תיבון, שלח לרבי משה את ספרו הפרטי של ספר-המצוות שהיה ברשותו כדי לתרגם ממנו.

וכך הם דברי רבי משה ן' תיבון בהקדמתו:

אמר משה בר שמואל ב"ר יהודה ן' תיבון מרמון ספרד:

המאמר הזה (=ספר המצוות) הנכבד חברו הרב המובהק המאור הגדול המאיר עיני הגולה מרנא אברהם משה עבד האלקים בן הרב הנכבד ר' מיימון ז"ל, ויסדו ליסוד קיים והעמידו לעמוד חזק לבנות עליו הבנין הטוב הבנוי לתלפיות שהכל פונין אליו, הוא חברו השלם המכונה 'משנה-תורה' הכולל משפטי הדת בלשון קצרה ובשפה ברורה.

...ואני שמעתי שמע המאמר הזה ונכספה נפשי אליו, וחליתי אחד ממשכילי ארצנו

הקדמת תרגום רבי משה ן' תיבון לספר-המצוות

34. לשונות ובקי בהם וצח בדבר ובמליצה השר הגדול ר' אברהם הלוי בן חסדאי נר"ו.

36. שאביו רבי שמואל ן' תיבון תירגם את 'המורה' על-פי חכוונתו של הרמב"ם עצמו.

34. גם פירוש-המשנה תורגם בידי כמה מתרגמים, כפי שראינו בפרק שיש - 'כתבי-יד ותרגומי פירוש-המשניות'.

35. וז"ל המתרגם רבי משה ן' תיבון בהקדמתו לתרגומו: "ואחרי אשר העתקתי קודם שהשלמתי לבדוק אותו ולחפש אחריו ואשמע מדבר כי העתיקו הנשיא הנכבד החכם בשתי

רבי משה ב"ר שמואל ן' תיבון

נפטר בשנת ה'מ"ג (1283) בערך, פרובאנס

בן למשפחת המתרגמים המפורסמת 'אבן תיבון'. עיסוקו הראשי היה במלאכת הרפואה, אך משעה שגזרו על היהודים שלא ירפאו גויים, פנה למלאכת התרגום. תרגם את ספר-המצוות, ומילות-ההגיון, וכן כמה חיבורים רפואיים של הרמב"ם. כן חיבר כמה חיבורים תורניים משלו, כמו פירוש על התורה (שלא הגיע לידינו), פירוש לשיר השירים, ופירוש אלגורי למדרשי חז"ל.

ההולך לאלכסנדריה שיבקשהו שם [את ספר-המצוות], ואם לא ימצאהו³⁷ שיחלה בשמי בכתבו פני הנגיד הגדול [רבינו אברהם] בן הרב המחבר לצוות אחד מסופרי ארצו לכתבו ולשלחו אליו. והנגיד הנכבד לנעם מוסרו ומשמרו האהבה הקדומה שלח לו ספרו שיעתיקו ממנו (=שיתרגם), והתנצל אליו כי אילו היה אצלו זולתו מדויק היה שולח אותו אלי. ובהגיע המאמר אלי שמחתי שמחה גדולה ואקראה בו, ויהי בפי כדבש למתוק.

הקדמת המתרגם רבי משה ׳ תיבון

ואולם, למרות התפעלותו ושמחתו הרבה של רבי משה, רק לאחר שסיים את מלאכת התרגום, התברר לו כי כבר נעשה תרגום לספר. וכאשר שמע את זהות המתרגם, רבי אברהם הלוי בן חסדאי, חשב בתחילה לזנוח את תרגומו, שהחשיב אותו למתרגם יותר מוכשר ממנו. אך בעיון מדוקדק בתרגום של קודמו, הבין את היתרון שיש לתרגומו, שהרי מתברר שבן חסדאי השתמש במהדורא קמא של ספר-המצוות, ואילו הוא קיבל מידי בנו של הרמב"ם מהדורא מעודכנת, התואמת לפסקיו במשנה-תורה. וכך ממשיך המתרגם ׳ תיבון:

...ואחרי אשר העתקתי (=תרגמתי את הספר) קודם שהשלמתי לבדוק ולחפש אחרי, ואשמע קול מדבר כי העתיקו הנשיא הנכבד החכם בשתי לשונות ובקי בהם וצח בדבר ובמליצה, השר הגדול ר' אברהם הלוי בן חסדאי נר"ו. אמרתי בלבי להעביר העתקתי מפני רעותה הטובה ממנה³⁸, ואין טוב מהיות כל איש מכיר ערכו ומעלתו בחכמה ודעת... ונחמתי כי המלכתי לעשותה.

עוד עיינתי בדברי המאמר (=התרגום של בן חסדאי) כי הועתק מטופס ראשון – היו בו סברות רבות, חזר בו הרב [הרמב"ם] ושנה בו דברים והחליף בו מאמרים לפי מה שנמצא בספר ההוא שהובא לי משם [מרבינו אברהם בן הרמב"ם] שהוא מסכים בכל דבריו והולך בדרך חבורו הגדול [המשנה-תורה] ובסדרו³⁹. על כן העמדתי העתקתי וקיימתיה, ואשימה עיני עליה לדקדק אותה ולחזק בדקה⁴⁰ כפי השגת יד שכלי.

והמתקן אחרי גבור בארץ יהיה זרעו – ישא ברכה מאת ה' וצדקה מאלקי ישעו.

שם

לימים, התפשט תרגומו של התיבון, ואילו תרגום אברהם בן חסדאי אבד ולא הגיע לידינו.

תרגום רבי שלמה ׳ איוב

יש עוד תרגום לספר-המצוות. המתרגם היה רבי שלמה ׳ איוב. הבאנו לעיל את דבריו בהקדמתו, אודות חכמי פרובנס שלא הבינו לשון ערבית, ושמעו ממנו תיאור תוכן הספר. אז "שמחו בו שמחה גדולה, ושאלו ממני ופצרו בי להעתיקו אליהם בלשון הקודש. ויאמרו: "אם תעשה זה, כמה יהיה שכרך הרבה, ונרץ לעד לא יכבה!".

כאן נוסף, כי תרגום ׳ איוב נעשה בימי המחלוקת הגדולה בפרובנס על משנת הרמב"ם ודרכו, והוא אכן מתייחס לכך ברמיזה בסוף הקדמתו לתרגום:

ולמען הפיק רצון הרב הגדול המחבר ז"ל ולהראות לכל משכיל תועלת הספר, דחקתי עצמי ונטיתי שכמי לסבול עול המקנאים וחרפת משנאים, והעתקתי הספר כפי יכולתי כיד אלהי הטובה אתי, אות באות, תיבה בתיבה.

הקדמת המתרגם רבי שלמה ׳ איוב

37. לא תיקן הרמב"ם, והשאיר כפי המהדורא-קמא (הרב קאפח בהקדמתו לספר-המצוות מצביע על הרבה מקומות שרבינו לא תיקן בספר-המצוות).

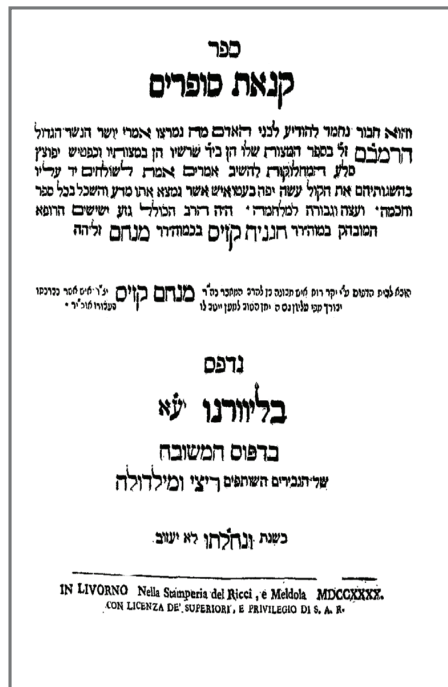
38. ע"ד לשון הרמב"ם בסיום המשנה-תורה: "ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה" (הלכות מלכים, פי"א ה"ד).

37. גירסת מהדורת פרנקל, ודפוסים נוספים: "ואם ימצאהו".

38. כלשון הפסוק אסתר א: יט – "ומלכותה יתן המלך לרעותה הטובה ממנה".

39. מדבריו אנו למדים על פרט חשוב – כשם שהרמב"ם טרח לחזור ולתקן את פירוש-המשניות, ומשנה-תורה, כך חזר ותיקן גם בספר-המצוות. אמנם, ספר-המצוות אינו מוגה כמו פירוש-המשניות ומשנה-תורה, ועדיין בהרבה מקומות

שיבושי הספר: "המעתיקים טעו וגרמו רעה לעולם"

ספר המצוות עם פירוש קנת סופרים
מאת רבי חנניה קאזיס
ליורנו, ה'תק"ל (1740)

למרבה הצער, גם אחרי שזכה הספר לכמה תרגומים, עדיין לא התפשט כראוי לו לפי חשיבותו הרבה. וגם ההעתיקים שרווחו היו מלאים בטעויות ושיבושים⁴¹.

רבינו דוד ן' זמרא באחת מתשובותיו, עוסק באחת השגיאות הנובעות מתרגום משובש, בקשר לדיני בכורות⁴². למרות שהרדב"ז חי במצרים כמה מאות שנים אחרי שספר-המצוות זכה לכמה תרגומים, הוא מצא לנכון לצטט את לשון הרמב"ם בערבית ("בלשון קדר") ולתת תרגום משלו להבהיר את הדברים⁴³. ובתוך כך מביע את צערו על הטעויות והשיבושים שהיו מנת חלקם של התרגומים.

ואלה דברי הרדב"ז:

שוב ראיתי שכתב הרב ז"ל כן בהדיא בספר-המצוות, וז"ל בלשון קדר: "פקד באן לך אן הדא אל מצוה אינה נוהגת אלא בארץ לאל תקריב אמא בכור חוצה לארץ פלא יקרב לבנהא קודש להאכל במומו סוי כאן בית אל מקדש מבנייא או כמא הו מנא הדא מתל מעשר דגן והדא אל מצוה לא תלזם אל לויס", עד כאן.

וזהו העתקו (=תרגומו): הנה נתבאר לך שמצוה זו אינה נוהגת אלא בארץ לענין הקרבה אבל בכור חוצה לארץ לא יקרב אבל הוא קדש להאכל במומו ואין חילוק בין זמן שבית המקדש קיים ובין הזמן הזה כמו מעשר דגן ומצוה זו לא יתחייבו בה הלויס, עד כאן.

וזהו מה שכתב בפסק ממש אלא שהמעתיקים טעו וגרמו רעה לעולם ולהטיח דברים כנגד הרב ז"ל אשר מימיו אנו שותים.

שו"ת רדב"ז, חלק ה סימן רג

במאה האחרונה זכה תרגום רבי משה ן' תיבון לצאת במהדורה מצוינת, בידי הרב חיים הלר עפ"י כתב-יד מינכן, ובדורנו תורגם ספר-המצוות כולו מחדש על-פי כתב-יד תימני, בידי האמונות של הרב יוסף קאפח.

42. שו"ת רדב"ז ח"ה סימן רג.

43. למרות שהיה בידו גם ספר-המצוות במהדורה מתורגמת. כך קובע ר"ח הלר בהקדמתו.

41. הר"ח הלר (בהקדמתו לספר-המצוות בהוצאתו) מאריך בנושא זה ומביא שאפילו בימיו ובמקומו של רבי דניאל הבבלי – שהתדיין עם רבי אברהם בן רבינו (כפי שיסופר להלן), היה טופס משובש. גם טופסו של הרמב"ן חסר מאוד.

הרב חיים הלר

ה'תרל"ט (1878) ביאליסטוק – ה'תר"כ (1960) ניו יארק

גדל בעיר וורשה, וכבר בצעירותו זכה לכינוי 'העילוי מוורשה'. הרב הלר עסק בתחומים רבים של ספרות המקרא, התלמוד וההלכה. הוא השתדל לברר במחקריו את הנוסחאות המדויקות על פי כתבי יד. נלחם במבקרי המקרא וחשף אצלם טעויות, שיבושים והנחות שגויות. היה הראשון שהתעסק בתרגומים השונים לתורה, מנקודת הראות של היהדות הנאמנה. במחקריו על התרגומים, שפך אור על התפתחותם, והבנת טיבם, והגיע לכלל מסקנה כי: "כל התרגומים יחד שאבו ממקור אחד, מעין המסורה שהיתה בלב העם ונמשכה מאבות לבנים דור אחר דור, עד שמצאה לה אח"כ דירת קבע בספרות התלמודית" (הקדמה לספרו "נוסחאות התרגומים לתורה"). כן הוציא מחדש את ספר המצוות לרמב"ם (מהדורה ראשונה, פיטרקוב, תרע"ד). כדי לטפל בתרגום ספר המצוות, למד במיוחד את השפה הערבית). גם בתחום ההלכה ידיו רב לו, וחיבר את הספר 'לחקרי הלכות' – בירווי דינים ועניינים בשו"ע חושן משפט.

בשנת ה'תרצ"ז (1937) ברח מגרמניה עקב הנאצים ימ"ש, והשתקע בניו-יורק.

החונים עליו: נושאי כלי ספר המצוות

ספר המצוות

להנשר הגדול רבינו משה בן מיימון זצ"ל

והחונים עליו

- (א) השגות הרמב"ן (רבינו משה בר נחמן) ז"ל, אשר השיג בידי השרשים ובמנין המצוות. והחירו יאירו נתיב המסכים בכותו של הרמב"ם וספיקים דבריו:
- (ב) ספר מגילת אסתר להרב הגאון כמחרי"ר יצחק די ליאון ז"ל.
- (ג) ספר מרגנתא סבא להרב הגאון כמחרי"ר אריה ליב זיסל סג"ל הורוויץ זצ"ל.
- (ד) ספר לב שמח להרב כמחרי"ר אברהם אליגרי זצ"ל. נדפס פעם ראשונה בקונסטאנטינא שנת ת"יב. והוא יקר המציאות.
- (ה) ספר קנאת סופרים להרב הכלל הגאון גוע ישישים כמחרי"ר חנניה קזיס זצ"ל. נדפס פעם ראשונה בליורנו שנת ת"ק. וגם הוא יקר המציאות.
- (ו) נדפסו (בראש הספר) כל המצוות שבאו עליהן השגות הראב"ד, וגם תשובות מהר"י קארו ז"ל. על ההשגות. לקיים דברי הרמב"ם ז"ל.
- (ז) ספר דרך מצותיך להרב הגדול המפורסם בשערים המצויינים בולחנה. כמחרי"ר יהודה רוזאניס זצ"ל. בעל ספר משנה למלך על הרמב"ם. וספר פרשת דרכים.
- ולשלמה הלאה נדפסו גם דברי חידושים מספר זוהר ורקייע להגאון הרשב"ץ ז"ל. ומספר מעין הזכמה להגאון מהר"ר חיים נח צבי ז"ל. אבויק אה"צ.

שער ספר המצוות להרמב"ם, עם פירוט המפרשים השונים

בפרק הקודם, כתבנו על השגות הרמב"ן לספר המצוות. אל מול פני המחלוקת של הרמב"ם והרמב"ן על דרך מניית תרי"ג המצוות, קמו ועמדו מגינים בעלי תריסין שהתייצבו לימינו של הרמב"ם והיו לנושאי כליו.

מגילת אסתר

הנושא כלי הראשון על ספר המצוות הוא רבי יצחק ליאון ׳ן צור, בספרו מגילת אסתר⁴⁴: הוא פותח בלשונו של הרמב"ם, מביא את הדברים במלואם, ומפרש את כוונתו. בהמשך, הוא מביא את לשונו של הרמב"ן, ושוב מפרש את דבריו, ולבסוף מיישב את השגותיו של הרמב"ן על הרמב"ם⁴⁵.

את היגיעה הגדולה של בעל מגילת אסתר להגיע לתכלית חיבורו, נראה מדבריו בסוף שורש השמיני:

וה' יודע הצער שנצטערת להיות משען ומשענה על הרב [הרמב"ם] בזה המקום. ויגעתי ולא מצאתי, לפני אל אחלה: 'יגלה לנו עמוקות מני חושך לדעת על מה אדני ראיותי הטבעו - כי ידעתי לא דבר ריק הוא!'

מגילת אסתר, סוף שורש שמיני

דבריו כהראב"ד וחבריו העלו חרס בידם, כי אחריהם קמו עליהם משיגים (=משיבים) המגדל עוז ומגיד משנה, אשר הוכיחו בין שניהם כי דעת הרב הוא הקדוש, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע⁴⁴.

45. ברוב הדפוסים הביאו רק את החלק האחרון של המגילת-אסתר - החלק העיקרי בו הוא מגן על הרמב"ם מחצי הרמב"ן. ובספר המצוות מהדורת פרנקל הושבה העטרה, והספר מגילת אסתר נדפס שוב במלואו.

44. שמו של החיבור מגילת אסתר "לשתי סיבות: האחת כי בו יגלו ויתפרסמו סברות הרב בי"ד שרשיו אשר יסד בבואו למנות המצוות. והשנית: לזכר לי כל ימי עולם עניי ויגוני מפטירת הצדקת המשכלת הורתי מרת אסתר נפשה עדן" (הקדמת הספר). את הערצתו של רבי יצחק די ליאון לרמב"ם אפשר לראות מהקדמתו: "התבוננתי בחבורי הרמב"ם ז"ל וראיתי כי חכמת ה' צבאות היתה בו, וכמוהו לא היתה מימות רבינא ורב אשי. וכל האנשים אשר באו להפיל

רבי יצחק די לאון - בעל מגילת אסתר

תחילת שנות השי"ן לאלף השישי, אנקונה, איטליה

מחבר ספר 'מגילת אסתר' על ספר המצוות לרמב"ם. פרטי חייו אינם ידועים. החיד"א בשם הגדולים מבדילו מחכם אחר בשם דומה שהיה חברו של מהר"י אבוהב וחי בספרד בדור שלפני הגירוש.

לב שמח

מגן אחר, הוא רבי אברהם אליגרי בחיבורו 'לב-שמח', שהוא עוסק בעיקר בפירוש שורשיו של הרמב"ם. כפי שהארכנו לעיל, הרבה מגדולי ישראל לא הכירו את כל חיבוריו של הרמב"ם, ובעיקר את הספרים שנכתבו בערבית, כמו פירוש-המשניות וספר-המצוות. אולם שונה הדבר לחלוטין אצל בעל ה'לב-שמח'. המחבר נקט בשיטה מיוחדת בהסבר דעת הרמב"ם בספר-המצוות – לפי ביאוריו של הרמב"ם בשאר ספריו. ונמצא שכאילו הרמב"ם מפרש את דברי עצמו!

וכך כותב רבי אברהם:

אמר הצעיר:

אף שבמאמרי זה אני רגיל לקצר ולמעט האריכות בדברים כל מה שאוכל, הארכתני בזה מעט והארכתני בו הדבור כדי שיהיה מבואר ומבורר היטב, ויהא הוא לאות ולמופת גמור על שאר דברי הרב ז"ל, כי כולן טובים ונכוחים, אלא שהמשיגים לא העמיקו בהן ולא ירדו לסוף דעתו, הכזיבוהו ושמו לאל מילתו, מבלי משים לב לכל דבריו המפורזים והמפורדים בספריו, כי בהתחברם והצמדם יחד ימלא כל ביתו אורה, יראה ויירצה עיקר כוונתו וחכמתו הגדולה עמוקה משא"ל⁴⁶ מה למעלה⁴⁷.

לב שמח, שורש השני

ואכן, ב'שורש השני' של הרמב"ם, נחלקו המפרשים מחלוקת גדולה בנידון הגדרת 'דברי סופרים' לשיטת רבינו. שם בוחר הלב-שמח להשתמש בנשק מיוחד: ציטוטים מכל ספרי והקדמות הרמב"ם. ונימוקו עמו: מדוע להציע ביאורים משלנו לשיטת הרמב"ם, בעוד הדברים מתפרשים לפי דברי הרמב"ם עצמו במקום אחר!?

לא זו אף זו: לא רק שבעל 'לב שמח' עיין היטב בדברי הרמב"ם בשאר כתביו, אלא גם היה מושפע מדרכו וסגנונו של רבינו. בהקדמתו לחיבור הוא מצהיה, בעקבות הכרזתו של הרמב"ם במורה-נבוכים, ש"לא כל הרוצה ליטול את השם יטול", ולא בהכרח שכל אחד יבין את ספרו, אבל הוא "שולח את לחמו על פני המים", ומי שיזכה להבין זכה. הוא אף מביא רעיון דומה בשם המשיג הגדול של רבינו, הראב"ד.

וזה לשונו בהקדמה⁴⁸:

אמר הצעיר המחבר: כתב הרמב"ם בפתיחתו לספר מורה הנבוכים, "המובלבלים שמוחם מזוהם, ואין להם ידיעה בדבר שיקרא חכמה על דרך האמת יברחו מפרקים רבים מזה המאמר (=מו"נ) וכו'. סוף דבר, אני האיש אשר כשיציקהו הענין, ויצר לו הדרך ולא ימצא תחבולה ללמד האמת אלא בשיאות לאחד מעולה ולא יאות לעשרת אלפים סכלים, אני בוחר לאמר לעצמו, ולא ארגיש בגנות העם הרב ההוא".

גם הראב"ד בתשובה⁴⁹ כתב [לחכמי בדרש], "רוצה אני להשיב לשואלים לשמוע וללמוד, אך לא לשואלים לנצח ומנגד לעמוד, כי חכמים הם בעיניהם, ואם אשיב כדבריהם ישמעו, ואם לאו יחדלו. אבל אחד מעיר מזכה כל העיר, אי אפשר שלא יהיה בהם אחד רוצה ללמוד. עתה אשוב לדבר על אוזן שומעת".

48. משום מה, הקדמה זו לא מצויה בדפוסים הנפוצים, אלא נדפסה לאחרונה במהדורת ספר-המצוות של מהדורת פרנקל.

49. ראב"ד, תשובות ופסקים, סימן קמו.

46. "שאלו" פירושו גיהנם. וכאן במובן גם 'שאלות'.

47. כלומר, כוונתו עמוקה מאד ועולה למעלה מעלה.

רבי אברהם אליגרי – בעל לב שמח

ה'ש"כ (1560) – נפטר ה'תי"ב (1652) קושטא, תורכיה

מחבר הפירוש 'לב שמח' שמטרתו להשיב על השגות הרמב"ן על ספר המצוות של הרמב"ם. רבי אברהם היה אב"ד קושטא. הוא כתב הגהות גם על הטור. השאיר כת"י רבים שלא זכינו עדיין לאורם.

רעיון זה היה מאוד חשוב עבורו, לכן הוא מגייס גם את דברי החכם מכל אדם, שלמה המלך, ומדייק מדבריו שגם הוא בחר בדרך זו. נראה שפעמים וחכמים מרגישים בודדים בדעותיהם, אבל אש החכמה והתורה שבוערת בהם לא נותנת להם מנוח, כי "האי צורבא מרבנן דרתח - אורייתא הוא דקא מרתחא ליה"⁵⁰. לכן חשוב היה לו להשמיע את דבריו, ובודאי יזכה ש"לא יבצר מהם מהיות אחד חכם שישמע".

ואני הצעיר אומר ששלמה המלך ע"ה העיר על החידוש הנפלא הזה בראש משליו המחכימים, שאמר "ישמע חכם ויוסף לקח". שלפי הסגנון שהתחיל "לדעת חכמה ומוסר", "לתת לפתאים", כן היה ראוי שיסיים "לשמוע [חכם]" או "להשמיע חכם". למה שינה כאן, ואמר "ישמע חכם"?

אבל רצה לומר התועלת במשלי אלה הוא לדעת על ידם חכמה וכו' ולקחת מוסר וכו' ולתת לפתאים וכו'. ועל דעת זה אנכי תכנתי עמודי אלה המשלים.

אבל ידעתי אני ידעתי שהרבה לא ישמעו ולמדו ולא אל הכל אועיל, ומ"מ "ישמע חכם", כלומר, עכ"פ לא יבצר מהם מהיות בהם אחד חכם שישמע וכו' אליו, אני נושא את נפשי ולא אחוש אל השאר אשר לא ישמעו. ודוק המשכיל ויבין.

ומעתה הנני מתחיל אל הביאור המכוון ועזרי מעם ה'.

הקדמת רבי אברהם אליגרי – לב שמח

קנאת סופרים

לצדו של הלב-שמח התייצב גם רבי חנניה קאזיס בספרו קנאת-סופרים. הוא מציין שלמד את פירוש הלב-שמח, והוא מסכים עם דבריו ומוסיף עליהם לפי דרכו. הפירוש לב-שמח הגיע לידי רבי חנינא קאזיס רק כאשר סיים לכתוב את פירושו על השורשים, וכך הוא כותב:

וכאשר קראתי בו והתבוננתי בדבריו שמחתי עליו כמוצא שלל רב, יען מצאתי הון לי בכמה עניינים אשר כוונתי בהם לדעתו ממש כאילו העתקתי ממנו במלין שונות.

הקדמת רבי חנניה – קנאת סופרים

לכן החליט רבי חנניה לעבור על ספרו פעם נוספת ולכתוב את הדברים בשם אומרם למזכרת "במה שזכיתי להסכים עמו".

מרגיאת טבא

עוד פירוש שנדפס לצד ספר-המצוות ברוב ההוצאות הוא מרגיאת-טבא של רבי אריה לייב הורביץ, אב"ד מינסק.

50. תענית ד, א.

רבי חנניה קאזיס – בעל קנאת סופרים

(?) פיראה, צפון איטליה – ה'תס"ד (1704) פירינצי, צפון איטליה

אב"ד פירנצי, מחבר ספר 'קנאת סופרים' להגן על הרמב"ם בספר המצוות שלו מחצי מתקיפיו. רבי משה חגיז, רבי משה זכות, רבי שמואל אבוהב, ושאר גדולי הדור חלקו לו כבוד רב בכתביהם. רבי חנניה שימש גם כרופא.

ספר המצות
שחבר הנשר הגדול רבינו משה בן מיימון ז"ל
 והתקיים עליו

הרב הגדול רבינו משה בר נרמן זל בהשגחתו אשר
 השיג על סנין המצות

ואחריו יאיר נתיב - הרב המפורסם האגון כמהורר ארי לייב זיטל סגל חורוויץ זצ"ל
 מחפץ בוכות הרב וסקיים דבריו בתשובותיו בגדול הריפתו.
 וקרא שם חיבורו.

מרגניתא טבא

סודר חקוד נסדר זאת וחסות לכתל על המעיינים כי יחלפו חנונו לנסס נראותם סניב המטא
 פת אשר וסג עליה ומסוכתה בלתי - ויסדו יסוד חמים נאותות מקבילת טבא - אל חסותה
 לטביל את הקורא למחר זו קושית זו חירוס - ולף גם זאת נוסף זו
 עורה חקום חסום להדרכו אל האקום אשר יטבן שמה הענין :

הונא לבית הדפוס עיי נן הרב הסגנר הורנו הרבנו בחסלא סודר צבי הירש זיטל סגל וחסות פיה
 פתורט סוסלס כמהורר סגורם סאניש חתולית יני - ועל ידו הונא כענין נמרון וטרף
 הרוב חטיות והסניטים אשר נכלו כדסוכי הלאסטים :

נרפס פה קק פיפ דמיין
 בהורטנת הסלוטר הגדול הארון פרופעסער מעגריין:

כבית ונדנס הארון ביארהאפיר נך דנוקי
 נסנת ארי טג סו לא יירא לעין

ספר-המצות עם פירוש מרגניתא טבא
 פרנקפורט ד'מיין, התקט"ז (1756)

דרך מצותיך

יש גם ספר קטן, שנדפס בעבר כחלק מה'פרשת דרכים' הידוע של בעל משנה-למלך, רבי יהודה רוזניס, בשם 'דרך מצותיך', והוא בירור שיטות מניית המצוות של הרמב"ם הרמב"ן והסמ"ג. הספר כולל ארבעה פרקים, שהרביעי שבהם הוא הערות וביקורת על 'ספר החינוך'.

רבי יעקב כולי, שהתפרסם בעיקר על שם ספרו 'לקוט מעם לועז', היה העורך של ספרי רבי יהודה רוזניס, והוא מציין אל הספר כמה פעמים ב'משנה למלך'⁵¹.

51. ולדוגמה בהלכות ע"ז (פ"י ה"א) מעיר רבי יעקב: "אין כורתין ברית כו'. [א"ה (=אמר המגיה): עיין מ"ש הרב המחבר סימן ס"ג, יע"ש].

רבי אריה לייב הורביץ - בעל מרגניתא טבא

נפטר ד' תשרי ה'תע"ז (1716) מינסק

מגדולי חכמי אשכנז. מצאצאי הב"ח. הרביץ תורה לתלמידים רבים מרחוק ומקרב. באחרית ימיו קיבל עליו את כסא הרבנות במינסק ונעשה גם לריש מתיבתא שם. בפירושו 'מרגניתא טבא' על ספר המצוות בא להציל את הרמב"ם מהשגות הרמב"ן. וכן 'חיבר כמה חיבורים בסוגיות הש"ס ופוסקים, ובלשונות הרמב"ם ז"ל, ליישב דבריו במקום שלא מצאו כל אנשי חיל את ידיהם, וקרא שם החיבור על ספר הי"ד 'אלף המגן', על שם שמיישב דברי הרמב"ם מאלף השגות שהשיגו הראב"ד ז"ל, בפלפולים עמוקים ואמיתים" (מתוך הקדמת בנו רבי צבי הירש לספר מרגניתא טבא).

להחזיר עטרה ליושנה

מסכת התלאות שעברה על הספר בנושא התרגום מערבית, לא הייתה הקושי היחיד שבו נתקלו פרסומו והפצתו. גם לאחר שהספר כבר תורגם, היו קשיים גדולים בהדפסתו.

ספר-המצוות נדפס לראשונה בקושטא בשנת ה'רע"ו (1506), ומאז לא נדפס במשך זמן רב עד אשר המהר"ם מפאדואה הדפיס לראשונה את המשנה-תורה בויניציה בין השנים ה'ש"י-ה'שי"ד (1550-1554). במשנה-תורה במהדורתו של המהר"ם מופיע גם ספר-המצוות בכרך הראשון של המשנה-תורה, כחלק מהספר, כפתיחה והקדמה. המדפיסים הבאים לא הלכו בעקבותיו, וכנראה מטעמי חסכון בכסף⁵², השמיטו את ספר-המצוות לגמרי. וכך שוב נעלם הספר מעיני הלומדים.

אחרי כמה דורות, עשה החת"ם-סופר מאמצים להחזיר עטרה ליושנה. במכתבו הוא מתאר את המצב העגום בנושא זה, כשהוא מציע לחזור ולהדפיסו עם המשנה-תורה, תוך שהוא מפליג בשבחו של הספר⁵³:

ספרי הרמב"ם דפוס ויניציאה שהדפיס הגאון מהר"ם פאדואה נדפסו ה' חלקים – ד' ספרי היד וספר השורשים והמצוות להרמב"ם עם השגות הרמב"ן. וידוע שהרמב"ם חיבר הספר ההוא להיות הקדמה לספר היד. והוא ספר נפלא מאד וכל ההוגה בו ויודעו מוצא טעם צפיחית בדבש אמרותיהם... [אבל] השמיטו מדפיסים באמשטרדם את החלק ההוא מהרמב"ם, וכן כל המדפיסים הבאים אחריהם. ולא יפה עשו ושינו מדעת בעליו, הלא הוא קדוש ה' הרמב"ם ז"ל. ועל ידי כך ממש נשכח אותו ספר מרוב חכמינו, והרבה טובה נאבדה על ידי זה. על כן יעצתי להחזיר עטרה ליושנה ולהדפיס ספר השרשים והמצוות [ביחד עם משנה תורה]."

ז"ך שבט תקצ"ה לפ"ק

משה הקטן סופר מפ"פ דמיין

למעשה, קריאתו של החת"ם סופר לא הועילה. וכך כתב המגיה: "האדון הלז (=בעל הדפוס) לא קיים דברו ולא הדפיס את ספר המצוות".

כיום, ברוב ההוצאות של המשנה-תורה, מודפס לפני ספר-המדע גם ספר-המצוות (או בספר בנפרד כחלק מכרכי המשנה-תורה) כיאה לו מלכתחילה בתור ההקדמה האמיתית למשנה-תורה.

אם לאורך שנים רבות היה ספר-המצוות 'נעלם מעיני הקהל', לאחרונה זכה הספר להיות תדיר על שולחנם של רבים, ויד הכול, אפילו נשים וילדים, נוגעת בו תדיר. וזאת לאחר שבשנת ה'תשד"מ (1984) תיקן האדמו"ר מליובאוויטש לימוד יומי קבוע ברמב"ם בשלושה מסלולים. שניים במשנה-תורה: פרק אחד ליום, ושלושה פרקים ליום, ועוד שיעור בספר-המצוות, אך הוא איננו נלמד על סדרו, אלא מידי יום לומדים את המצוות המקבילות להלכות הנלמדות במשנה-תורה במסלול המרכזי בן השלושה פרקים ליום. במידה רבה, צורת החלוקה לשיעורים-יומיים במסגרת זו מדגישה ביתר שאת את הקשר בין שני החיבורים – ספר-המצוות והמשנה-תורה⁵⁴.

כמו כן, בימינו בדפוסים החדשים של המשנה-תורה (כמו מהדורת קאפח ודפוס פרנקל), הוסיפו על הדף את הציונים לספר-המצוות.

54. בעקבות התקנה הופיעה מהדורה מיוחדת ללומדי השיעור היומי, מסודרת ומחולקת לפי הלכות הנלמדות בשיעור היומי על ידי לומדי שלושה פרקים ליום, עם תרגום מוגה מחדש לפי הוצאות הר"ח הלר והר"י קאפח; פיסוק וניקוד מלא; וביאורים להקלת ההבנה.

52. כדי לחסוך בהוצאות ההדפסה מנהגם של מדפיסים רבים היה להשמיט הקדמות, קולופונים, ועוד דברים חשובים.

53. מכתבו של החת"ם סופר נדפס בפתיחת ספר הי"ד דפוס וייען, ולאחרונה בפתיחת ספר-המצוות בהוצאת פרנקל.

ס פ ר

משנה תורה

לרבנו משה בן מיימון ז"ל

ונלווה אליו

ספר המצות

גם הוא

לרמב"ם ז"ל

עם כל הפירושים שנדפסו עד הנה בכל הוצאות היד החזקה
וספר המצות

ובמהדורה ישראלית זו הוספות חדשות מכתבי יד וספרים עתיקים.
כפי שמבואר בשערם הבאים

הוצאת ספרים פרדס
ישראל

ירושלים

שני חיבוריו של הרמב"ם כרוכים יחדיו - ספר המצוות והמשנה תורה

פרק יא

הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה

- ◆ **הקדמות הרמב"ם לספריו והשפעתם לדורות**
הצורך ב'הקדמות': הסבר מקורי מבית מדרשו של הרמב"ם / הרמב"ם סולל דרך לכתובת 'הקדמות'
- ◆ **אאלף חכמה: אלף פרקים!**
- ◆ **התהליך והמטרה בכתובת המשנה-תורה**
"בזמן הזה תקפו הצרות יתירות" / ספרות פסקי-הלכה וירידת הדורות / ארבע תקופות – ממשה רבינו עד רבינו משה
- ◆ **חלק הראשון מתוך ההקדמה – שלשלת התורה ומהות החיבור**
תקופת משה רבינו: עד שלא נכתבה התורה שבעל-פה / תקופת רבי יהודה הנשיא: עת לעשות לה' / תקופת רבינא ורב אשי: מעתיקי התורה שבעל-פה / תקופת הגאונים: "מיום שחברה הגמרא ועד זמן זה" / "ומפני זה נערתי חצני אני משה בן מימון הספרדי" / "כללו של דבר... לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה-תורה" / "משנה תורה" או "י"ד החזקה"? / "חילוק חיבור זה לפי הענינים"
- ◆ **חלק השני מתוך ההקדמה – מנין המצות להרמב"ם**
- ◆ **חלק השלישי מתוך ההקדמה – מנין המצוות על סדר הלכות הרמב"ם**
"והכל יתבאר בחבור זה" / "וביאור מצוות אלו בפרקים אלו"

נספח

- ◆ **'משנה תורה' או 'י"ד החזקה'?**

והוא ספר המדע

קראו ספר המדע לפי סכלל בו המצות התלויות במחשבה ובמדע ובכרעות והלכות ראשונות הלכות יסודי התורה קראו כן לפי שהמצות הסכללות בהן הן עיקר התורה ויסודותיה שאלם לא יתאמת מציאות הטעם וטהור יודע מעשה בני האדם לא תהיה האמת בתורה ולפי קורין למי שאינו מודה במציאות הטעם כופר בעיקר מפני שהאלים הם הנותנים את עיקר המצות הסכללות בהלכות יסודי התורה דווקא עיקר הדת לידע שיש עם אלוהים שאין עמו אלוהים אחר וסכלל תחת ידיעת עניי מצות

משוך הסרך ליודעין ועדקתך לישרי לב

ספר ראשון והוא ספר המדע

הלכותיו המשווהו סידורן : הלכות יסודי התורה : הלכות דעות : הלכות תלמוד תורה : הלכות עבודה ורה וחקות הגוים : הלכות תשובה :

הלכות יסודי התורה

יש בכללן עשר מצות שש מצות עשה וארבע מצות לא תעשה והן פרטן : א' לידע שיששם אלוהים ב' שלא יעלה במחשבה שיש שם אלוהים אחר וזוהי ה' ג' ליחודי : ד' לאהבו : ה' ליראה ממנו : ו' לקרש שמו : ז' שלא לחלל את שמו : ח' שלא לאבד דברים שנקרא שמו עליהם : ט' לשמוע מן הכנאים המדובר בשמו : י' שלא לנסותו : וכיבוד כל המצות האלו בפרקים אלו :

פרק ראשון

מגילת עז כתב רמ"ל יסוד היסודין וכו' שר בלא יד ובלא גוף זה מקבלתו וחסמתו ואמתת חמדתו ונאמנותו וכללו במצות אכני ה' אלהים :

היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון והוא ממציא כל נמצא וכל הנמצאים משמים וארץ. ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמיתת המצוא : ואם יעלה על הדעת שהוא אינו מצוי אין דבר אחר יכול להמצאות ואם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאים מלבדו מצויים הוא לבדו יהיה מצוי ולא יבטל הוא לבטולם

מכני שאין לו תחלה ולא עילה : והוא ממצא כל נמצא וכו' זה מורה על חידוש העולם כולו כלומר סכלל הנמצא מן המלאכי ומן הגלגלי ומן השלם השפלה הן חרם והקב"ה הוא עילתו והוא שהמצואו מן ההעדר הגמור ואין לו ראשון ולא רשום דבר שנעלם אלא הקב"ה לבדו. דיע שהעיקרים שאינו צריכים להאמין בהם בדיעת הבורא ארבע עיקרים והם מהוא מצוי וטהור אחד וטאיו גוף ולא כח בגוף וטהור אחד והקב"ה חרשו וטהור עיקרים הראשונים כבר זכרו להם הפילוסופים ראיות ברורות והעיקר הרביעי כחלקן בו ולא נמצאו עליו מופתים לפיכך ראוי שחלקין בו מדרך הקבלה והראיות שזכרו אותם הפילוסופים על הג' עיקרים הרבה אבל ידיעתן על בורין כדרך הרקמות רבות חזק ארוך אבל ראיותי לזכור מופת אחד או שנים על כל עיקר מהב' כרי שיהיה סדר וחזק למצוא ויף על פי שאין חייבין להאמין בכל אלו הרבדים מדר הקבלה ולא יהיה בלבבם ספק בהן כשנשמע מופת על אחד מהלכו העיקרים יסמך הלב בו ונתחזק האמתה כמו שהאמין בב' מופתיו האמתות חזקה מן האמתין שמופת אחד והאמתין בשלמה יתר מן האמתין בב' דבר ידוע שדבר טאיו גוף ולא כח בגוף לא טכל להשיגו אלא ממשעו ועלולתו הבנתו בזה הגלגל מצאנו שהוא סובבת תמיד כאמר סזה הגלגל אינו יוכא מכ' פנים או טהור הווה וכפסד או לכו אס הוא הווה וכפסד ממצואו אחר ההעדר הוא האל ית והוא מצוי מחוייב המציאות לא גוף ולא כח בגוף שאם היה ממצוי גוף הגוף גם כן מורכב וכל מורכב יש לו עילה ועלולת אס הוא מורכבת חזר הדין לפיכך יכלה למצוא שאין לו עילה והוא הא ית וגם ממצואו אינו דבר אפסרי טריפסרי יש לו עילה וכל פיש לו עילה אינו מחוייב המציאות הילכך אי אפשר שיהא ממציה העולם אלא מצוי מחוייב המציאות ואס אינו הווה וכפסד הרי הוא מתנועע תמיד וכל מתנועע יש לו מניע ואס מניע גוף הרי הגוף ג' כ מתנועע בעת שניע הילכך יהיה מניעו לא גוף ולא כח בגוף : הרי טבבאר על ב' הפני' פיש עם מצוי מחוייב המציאות הוא טבבאר וכל מה טטרנוכו או המניע הגלגל והוא עלתו על דעת הפילג' : וזה המצוי המחוייב המציאות אי אפשר שיהיה מניע או יתר על פנים שאם היו פנים כל אחד מהם מחוייב המציאות ואין אחד מהם עלה לפני יהיה להם דבר שנטפתו בו ויהיה כחן הכולל למה שתחתיו ויהיה להם דבר שנטפד בו האחד מחברו ודבר שנטפתו בו חזן מרבר שנטפדו בו יתחייב מזה שיהיה כל אחד מהם מורכב מב' עניינים ומחוייב המציאות הוא פשוט פישוט אמיתי לא מורכב הילכך לא יהיה אחד מהם מחוייב המציאות : ואחר שכתבא' שמחוייב המציאות אי אפשר שיהיה מחובר מב' עניינים יתחייב מזה שאי אפשר שיהיה גוף שנטפד מורכב מעולם וצורה וישתתק עם טרר הגופי בעניי הגופיות :

הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה

תזונו הגדול של הרמב"ם מתחיל לראות אור: הוא פירש את התורה-שבעל-פה ויצק בה כללים אליבא דהלכתא – בפירוש המשניות¹; העמיד יסודות ותבנית לסיכום ההלכה – בצורת ספר-המצוות²; וכעת הגיעה העת לגשת אל המלאכה הגדולה של חיבור המשנה-תורה – הי"ד החזקה אשר עשה משה – הוא 'החיבור הגדול' והשלם של כל התורה כולה, אשר כמוהו לא היה³, וכמוהו לא יהיה עוד.

וכך משבח את הספר רבינו מנחם המאירי⁴:

חיבור כולל ושלם, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, לפניו לא היה כן מחבורי הגאונים והרבנים. חיבור מסדר כל העניינים בחכמת התלמוד איש על דגלו בסידור מתוקן ושלם כמוהו ואחריו לא יהיה כן, עד כמעט הייתה הכוונה שלא יצטרך עם ספריו ספר מספרי התלמוד או מחבורי הקדמונים כמו שגילה הרב ז"ל בפתיחת ספריו, ואילו היה זה לא היה מקום לחבר ספר אחריו!

הקדמת המאירי לבית הבחירה

גם ברמב"ם עצמו אנו רואים עליית-מדריגה ותנופה משמעותית מפירוש-המשניות למשנה-תורה: בפירוש-המשניות מצטייר המחבר כרב ומנהיג עדה קדושה בישראל, מנהיג של מקום מסוים בזמן מסוים. הוא פונה לצאן מרעיתו בשפתו – ערבית, מעורר על בעיות השעה והדור, מחנך ומדרבן ללימוד נכון, מקדים הקדמות וכמעט נותן ללומד חוויית רב-ותלמיד מושלמת. הוא משתמש לרוב בלשונות כמו "זכור זה", "הבן זה", "דע זה" ודוגמתם. הוא מספר יותר על עצמו ועל מקומות ודברים שפגש.

המחבר של המשנה-תורה לעומת זאת, מסתתר מאחורי החיבור. הוא לא מדבר בשפת המקום והדור, אלא בשפת הנצח, שפת-הקודש. הוא פוסק הלכה ולא מנמק, הוא קובע מסמרות לדורות עולם, ולכל העולם. הוא יוצר כאן את החיבור המרכזי של התורה שבעל-פה.

וכך הוא כותב לתלמידו החביב, רבי יוסף ב"ר יהודה:

אפילו לא יהיה לי בימי זולתך – די לי... אמנם כל זה הוא בזמני, אבל בזמנים הבאים... יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו, ויונח זולתו בלא ספק.

איגרות הרמב"ם, עמ' ש

בפרק הנוכחי נעסוק ברקע ובסיבות לכתיבת הספר, במטרות וביעדים שהציב הרמב"ם לעצמו, ומתוך הבאת קטעים נרחבים⁵ מהקדמתו החשובה של רבינו, נקבל תמונה ברורה על מהותו ועניינו של החיבור הגדול של הרמב"ם.

בפרקים הבאים נרחיב על סגנון הספר ודרכי עריכתו⁶; הביקורות של גדולי ישראל על הספר⁷; תשובות הרמב"ם לביקורות⁸; התפשטות וקבלת הספר בכל העולם עד תקופת השולחן-ערוך⁹; ובסופו של דבר, על ההשפעה העצומה של הספר על כל בית ישראל אף לאחר הופעת השו"ע, עד היום הזה¹⁰.

השלום, אחז דרך המחברים לכתוב כל דבר ודבר ביחד הלכות הלכות, אבל חידש עליהם... והוסיף אומץ לכתוב בחיבוריו כל עניני התלמוד הן בעניינים הצריכים לנו בזה הזמן הן בשאר העניינים... עד שיוודע הכל הלכות הלכות בשלמותו."

5. כל הציטוטים להלן הם מהקדמת המשנה-תורה אלא-אם-כן נכתב בפירוש אחרת.

6. בפרק יב - 'שלשה כתרים', ובפרק יג - 'לקרב הדינים אל השכל'.

7. בפרק יד - 'והביטו אחרי משה'.

8. בפרק טו - 'והשיב משה'.

9. בפרק טז - 'בכל מדינה ומדינה'.

10. בפרק יז - 'קול גדול ולא יסף'.

1. וכן בשאר חיבוריו על השני תלמודים ועל הרי"ף שרובם לא הגיע לידינו (ראה לעיל בפרק רביעי).

2. כפי שהדגשנו בפרקים הקודמים, הרמב"ם לא מתייחס אל ספר-המצוות כחיבור העומד בזכות עצמו, אלא כהכנה ושלב בדרך למשנה-תורה. בעקבות זאת, בהקדמתו לספר המצוות אין הרמב"ם עוסק בתכונות של ספר-המצוות עצמו אלא מקדיש חלק גדול מאותה הקדמה למבנה של המשנה-תורה.

3. וכך כותב רבי יוסף ב"ר טודרוס הלוי, ממתנגדי המורה-נבוכים, בלהט הויכוח (קבוצת מכתבים, איגרת ב): "כמוהו לא היה לפניו מלך בכל המחברים... לא שמענו על זולתו שפָּלַל תורה שבעל-פה".

4. שם מגדיר המאירי גם את תכונות הספר: "והרב מורה צדק (=הרמב"ם) חידש בחיבורו... תכונות אחרות וזה שהוא, עליו

הקדמות הרמב"ם לספריו והשפעתם לדורות

נפתח בסקירה על הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה, אך עוד קודם, ננסה להבין את הנושא של כתיבת הקדמות לספרים, דבר שהיה כמעט חדש בימי הרמב"ם.

לא מצאנו הקדמות באף אחד מספרי חז"ל בתקופת התנאים והאמוראים. לראשונה, בתקופת הגאונים, התחילו מחברים לכתוב הקדמות, ולדוגמא, רבי שמעון קיירא בספרו הבה"ג, חובת-הלבבות של רבי בחיי ן' פקודה, הכוזרי של רבי יהודה הלוי, ספרי רבי שמואל בן חפני גאון, והעולים על כולנה – ספריו של רבי סעדיה גאון, שהצטיין בכתיבת הקדמות לחיבוריו¹¹.

ברור, שספרי הלכה ומחשבה אלו השפיעו רבות על הרמב"ם, ובעקבותיהם ראה גם הוא צורך בכתיבת הקדמות לספריו. הקדמותיו של הרמב"ם חשובות מאוד, והן מכילות יסודות גדולים בתורה שבעל-פה, ביסודות היהדות והאמונה.

אמנם, קרוב הדבר לומר, שיותר מכל הספרים הנזכרים לעיל, התפרסמו ספרי הרמב"ם לאין ערוך, ודווקא הספרים שלו היוו דוגמא ומופת לספרי המחברים בדורות הבאים – בעצם כתיבת ההקדמה, ואף בסגנונה ובניינה. עד כדי כך, שכמעט לא נמצא שום ספר בדורות שאחרי הרמב"ם ללא הקדמה. הרמב"ם עצמו ראה את ההקדמה כחלק בלתי נפרד מהחיבור. וכך הוא מציין "כמו שביארנו בתחילת חיבור זה"¹², כאשר כוונתו לדבריו בהקדמה.

הצורך ב'הקדמות': הסבר מקורי מבית-מדרשו של הרמב"ם

"ספר בלי הקדמה כגוף בלי נשמה" – כך המליצו מחברי ספרים מזמן קדום. בדורותינו אין כמעט מציאות של ספר ללא הקדמה ראויה לשמה. אולם, דבר זה, הנפוץ כיום, לא היה ברור מאליו בזמנו של הרמב"ם.

והוא היה אשר הסביר בצורה מפורטת ומאירת-עיניים את הצורך לספר בהקדמה. את זאת הרמב"ם עושה, בהקדמה של אחד מספריו, דווקא ספר בענייני רפואה. והוא פותח את הסברו בשאלה: כל כך הרבה ספרים נכתבו ע"י אנשים גדולים וחכמים, שבוודאי לא התכוונו לכתוב ספר חתום וסתום – ובכל זאת, לספרים רבים מאוד קמו ספרי ביאור ופירוש. וכי לא יכלו אותם החכמים לעשות מלאכה שלימה שלא תצטרך לביאור נוסף?

לשאלה המעניינת הזו, מוצא הרמב"ם ארבע סיבות. ארבעה חסרונות ישנן בכתיבת ספר בדרך המקובלת, ואלו הן הגורמות לכך שעם הזמן יהפוך הספר לקשה לקריאה ולהבנה, והוא יזדקק לביאור. הסיבה השנייה מתוך הארבע היא "חסרון ההקדמות".

ואלו הם דברי הרמב"ם:

איני חושב ששום אחד מן החכמים, אשר חיברו ספרים... והוא יכוון שלא יובן מה שיכללהו ספרו – עד שיפורש... כי ה'מחבר' אינו מחבר חיבורו להבין [רק] לעצמו.

12. הלכות שחיטה פ"א ה"ד. וכן הדבר בקשר לפירושו למשנה, וכפי שמציין הרמב"ם בספר המצוות: "השרש השני שאין ראוי למנות כל מה שלמדים באחת משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן או בריבוי, כבר בארנו בפתיחת חיבורנו בפרוש המשנה", שהכוונה להקדמתו הכללית לפירוש המשנה. וכן במורה-נבוכים (ח"ג פל"ה): "כמו שבארנו בפתיחת אבות מפירוש המשנה", שהכוונה היא לשמונה-פרקים – ההקדמה לפרקי אבות.

11. גם חכמי איטליה, אשכנז, צרפת, ופרובנס נהגו לכתוב הקדמות לספרים. רבי שבתי דונולו, חכם איטליאני קדמון (בן דורו של הרס"ג) בספרו 'חכמוני' שהוא פירוש שכתב על ספר-יצירה, כתב הקדמה ארוכה לפירושו. כך נהג הראב"ן, רבי אליעזר ב"ר נתן ממגנצא, בן דורו של רבינו תם שכתב הקדמה קצרה לספרו אבן העזר, וכך נהג רבינו תם בהקדמתו לספר הישר, ואף כותב שם טעם לקריאת הספר בשם זה: "ספר הישר קראתי בשם את הספר יען כל פקודי כל ישירתי בו שמועות הראשונות".

ואולם הסיבות המצריכות את האחרונים (=המפרשים) לבאר ספרי הראשונים ולפרשם, הם אצלי ארבע סיבות:

והסיבה הראשונה: שלמות מעלת המחבר... ידבר בענינים עמוקים נסתרים, רחוקים להשיג, בלשון קצר...

...והסיבה השנייה: **חסרון הקדמות** אשר מחבר הספר ידעם, כי המחבר פעמים יחבר ספר, והוא חושב כי המעיין בו כבר קדם לו ידיעת ההקדמות, אשר לא יובן דבר בלעדיהם, ויצטרך ה'מפרש' לזכור בקיצור אותם ההקדמות¹³.

הקדמת הרמב"ם לפרקי אבוקראט

הנה אם כן – מדברי הרמב"ם ("חסרון הקדמות"), נוכל להבין את חשיבות כתיבת ההקדמות. לדעתו, כל מחבר ספר מוכרח להתכופף ולרדת לרמה שבה נמצא הלומד, לנסות לחשוב כיצד רואה זאת הלומד שאיננו מלומד כמו הכותב, ולהקדים וללמד אותו ידיעות בסיסיות, כשהמטרה היא, שכשיפתח הלומד את העמוד הראשון של הספר עצמו – אחר קריאת ההקדמה – כבר יהיו ברשותו כל הידיעות הנחוצות להבנת הספר.

הרמב"ם סולל דרך לכתיבת 'הקדמות'

"נאה דורש ונאה מקיים"¹⁴. הרמב"ם עצמו הקפיד ביותר על חיבור הקדמות. במיוחד בפירושו על המשנה – שם לא כתב רק הקדמה אחת, אלא שפע של הקדמות. כל אחת מהקדמותיו לפירוש-המשניות היא למעשה חיבור גדול ונכבד בפני עצמו, ועד כדי כך שאחד הראשונים¹⁵ כותב על כך בהתפעלות: "מי שלא ראה הקדמותיו לסדרים, לא ראה מאורות מימיו!".

אך ההקדמה החשובה של הרמב"ם למשנה-תורה, היא סוג אחר של הקדמה. אין לראות בה חיבור שלם כמו ההקדמה הכללית לפירוש-המשניות או ההקדמה לפרק 'חלק' במסכת סנהדרין, אם-כי היא לא פחות נפלאה ולא פחות מעוררת התפעלות. אפשר לומר, שדווקא הקדמתו למשנה-תורה מכילה את כל היסודות ההכרחיים של הקדמה לספר תורני – יסודות, שברבות הימים הפכו כמעט למעין חובה בכל ספר מכובד ובעל-חשיבות.

בטבלה שלפנינו, סקרנו את מבנה ההקדמות המקובל. בטור האמצעי, מוצגים הדרכים בהם מופיעה ההקדמה בצורה המקובלת בשאר ספרים. ובטור השמאלי, כיצד מופיעים הדברים בהקדמתו של רבינו – אבי ההקדמות.

מבנה ההקדמות המקובל בספרי קודש	הקדמת הרמב"ם	
הקדמות הספרים, פותחות בברכה ובשבח הבורא ¹⁶ .	כל ספר מספרי הרמב"ם פותח בפסוק "בשם ה' אל עולם".	פתיחה בשבח הבורא
חלק מרכזי בהקדמות בדורות הבאים הוא ה'התנצלות', עד שהקדמות רבות נקראות סתם בשם 'התנצלות המחבר' ¹⁷ . 'התנצלות' היא הסיבה (או הסיבות) שהביאה את המחבר להוציא לאור את ספרו ולפרסם אותו.	"ובזמן הזה תכפו הצרות יתירות, ודחקה השעה את הכל, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוננו נסתרה... ומפני זה נערתי חצני...".	התנצלות

16. לאורך הדורות נהגו מחברי ספרים לפתוח את ההקדמות לספריהם, או את הספרים עצמם, בשבח הבורא – על ידי ארבע מילים שראשי התיבות שלהן, יוצרות את הצירוף של שם הוי"ה ("ישמחו ה'שמים ו'תגל ה'ארץ", "ישמחו ה'מעיינים ו'יגילו ה'לומדים") – דבר שאף הוא לקוח מדרכו של הרמב"ם שכך פתח את המשנה תורה ב"סוד היסודות ו'עמוד החכמות".

17. יש כמה סוגי 'התנצלויות' במרוצת הדורות, וכדוגמא יש

13. אגב: אם ננסה להקיש מדבריו אלו של הרמב"ם בספרי רפואה, גם על מלאכת פירוש-המשניות, ניתן להבין, שעצם העובדה שרבי יהודה הנשיא לא הקדים הקדמות לששה-סדרי-משנה – הביאה את הרמב"ם עצמו לכתוב את פירושו על המשנה.

14. חגיגה יז, ב, ועוד.

15. רבי מנחם בן זרח, בעל צידה לדרך בהקדמתו.

במרבית הספרים, יכתוב המחבר בהקדמה את המטרה של החיבור.	"וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים כולם בלשון ברורה ודרך קצרה עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ובלא פירוק. לא זה אומר בכה וזה בכה. אלא דברים ברורים קרובים נכונים... עד שיהיו כל הדינים גלויין לקטן ולגדול".	מטרה
בדרך כלל המחבר יבאר בסוף ההקדמה את מבנה וסדר הספר.	בסיום ההקדמה נותן הרמב"ם 'מפתח' ל"ד הספרים.	מבנה
ההקדמה היא המקום שבו המחבר יבאר את השם שבחר לספרו.	"לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה-תורה. לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחילה ואח"כ קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה".	שם הספר וטעם קריאתו
כמעט בכל הקדמה יוזכר שמו של המחבר. בספרים רבים, הדרך היחידה לדעת את שמו של המחבר היא מן ההקדמה.	"ומפני זה נערתני חצני אני משה בן מימון הספרדי".	שם המחבר
רבים מהמחברים נהגו לכתוב תאריך בהקדמתם. התאריך בהקדמות הוא מקור-מידע חשוב מאין כמותו למחקר על המחבר והספר.	"וזהו היא מלאכת ה' שעשו בה כל גאוני ישראל מיום שחברה התלמוד ועד זמן זה - שהיא... שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושלושים ושבע לבריאת עולם (ד'תתקל"ז)".	תאריך
ההקדמות מסתיימות, בדרך כלל, בתפילה ובבקשת סייעתא דשמיא.	הרמב"ם מסיים את ההקדמה בתפילה קצרה: עתה אתחיל לבאר משפטי כל מצוה ומצוה וכל הדינים הנגללין עמה מעניינה על סדר ההלכות בעזרת שדי".	תפילה

הזכרת שם הספר ושם המחבר ותאריך כתיבתו בהקדמות¹⁸, נראים בימינו פשוטים מאד, אך, כאמור, בזמנו של הרמב"ם עוד היה בכך משום חידוש. עובדה היא שגם בשאר ספריו של הרמב"ם, פירושי-המשניות, ספר-המצוות, ומורה-נבוכים חסר חלק מהיסודות הללו¹⁹.

בהקדמת פירושו על המשנה (הבאנו בפרק שמיני).

19. חשוב להדגיש ולציין, שאין כוונתנו כאן לקבוע שרק פרטים אלו הם הקובעים את הגדרת ה'הקדמה המצויינת'. עובדה היא שבמרוצת הדורות כל מחבר הולך לפי דרכו שלו, ולא דווקא מביא את כל המרכיבים שכלל הרמב"ם במשנה-תורה שלו. וכן הם מאריכים ומקצרים בפרטים מסוימים, כל אחד לפי דרכו ושיטתו.

לאחר עידן הדפוס נהגו המחברים להוסיף אזהרות לאיסור הדפסת הספר, וקובעים לזה תקופה מסוימת. וכן היום מקובל גם להוסיף דברי תודה לאלו המסייעים ביצירת הספר, הן בכתיבתו והגהתו והן לאלו שעזרו בכספם.

אך עוד פרט חשוב ביותר, שלעתים המחבר אף מוסיף פרטים אישיים על חייו. ולמשל, ידוע סיפורו הנפלא של הפני יהושע שבהקדמתו לספרו 'פני יהושע' מספר על החורבן הנורא שקרה לו ולמשפחתו, הנס שקרה לו, ושבועתו שאם ינצל יקדיש זמנו לכתיבת ה'פני יהושע' שהוא בירורי הלכה בש"ס ופוסקים. סוף-סוף, למרות שפרטים אלו חשובים ביותר, הרי בדרך כלל המדפיסים והמוציאים-לאור לא החשיבו את ההקדמות, וכדי לחסוך כסף הם בכוונה השמיטו כמה וכמה הקדמות! וחבל על דאבדין.

להביא כאן את ה'התנצלות' של אחד מהמחברים הראשונים, רבינו סעדיה גאון, שבגיל עשרים שנה, כתב את המילון העברי הראשון שהגיע לידינו בשם 'אגרון'. וכך הוא 'מתנצל' בהקדמתו: "וכמו שמספרים בני ישמעאל שאחד מבחיריהם ראה אנשים שלא דיברו את הלשון הערבית בצחות וציערו הדבר, וחיבר בשבילם מאמר קצר בספר, שממנו יביאו מופת לדבר צחות, כן ראיתי שרבים מבני ישראל אינם בקיאים בצחות לשוננו הפשוטה, ועל אחת כמה וכמה במלים הקשות שלה... על כן הייתי נאלץ לחבר ספר". וכן אחד מגדולי הראשונים, רבינו זרחיה הלוי, שנולד בספרד כעשר שנים לפני הרמב"ם (שנת ד'תתפ"ה 1125), ראה חובה לעצמו ל'התנצל' על זה שבחיבורו ספר-המאור, הוא משיג על הגדול שבגדולים, רבי יצחק אלפסי, הרי"ף, שספרו נתקבל ביותר בעולם התורני והיה יותר מבוגר ממנו. בין השאר הוא כותב בהקדמתו למסכת ברכות (נדפס בסוף המסכת לפני פירוש הרי"ף), שם הוא מדגיש את חשיבותה של בקשת האמת הקודמת לכל. בסוף הקדמתו משיבוע הוא כל מי שבא להעתיק ספרו לבל ישמיט את הקדמתו (כמנהג מעתיקי ספרים במקומו), למען תהיה לו לעדה לנקותו מזה שהעיז לחלוק על הרי"ף.

18. יש מגדולי המחברים הספרדיים שהקדימו לספריהם פיוט, כמו בעל המאור שהיה ספרדי במקורו. וכך עשה הרמב"ם

אאלפך חכמה: אלף פרקים!

המשנה-תורה מחולק לארבעה עשר ספרים²⁰, (כמו ה'סדרים' שבששת סדרי משנה), שכל אחד מהם מחולק ל'הלכות-גדולות' (כמו ה'מסכתות' שבמשנה) וביחד שמונים-ושלוש הלכות²¹; וכל הלכה והלכה מתחלקת לפרקים (כמו ה'פרקים' שבכל מסכתא) והלכות-קטנות (כמו ה'משניות' שבכל פרק), וכל אלה בונים לתלפיות בנין מפואר ברור ומסודר²².

כך למשל, כותב הרמב"ם בהקדמה:

ספר ראשון והוא ספר המדע - הלכותיו חמש וזה הוא סדורן;

הלכות יסודי התורה, הלכות דעות, הלכות תלמוד תורה, הלכות עבודה זרה וחוקות הגוים, הלכות תשובה.

הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה

כל אחת מחמש ה'הלכות הגדולות' יש כמה וכמה פרקים, וכל פרק כלול מסעיפים רבים ('הלכות קטנות').

הרמב"ם מזכיר בפירוש את מנין ההלכות-הגדולות:

נמצאו כל המצוות הנכללות בספר זה ארבע ושבועים מהן שבע ועשרים מצוות עשה ושבוע וארבעים מצוות לא תעשה.

ונמצאו כל ההלכות של ארבעה עשר ספר שלש ושמנים הלכות.

ועתה אתחיל לבאר משפטי כל מצוה ומצוה וכל הדינין הנגללין עמה מעניינה על סדר ההלכות בעזרת שדי.

סיום הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

וראה זה פלא! הרמב"ם מזכיר בהקדמה את מנין הספרים ("ד"), וכן את מנין ה'הלכות הגדולות' ("פ"ג), אך את המנין הכי מעניין – הפרקים שעולה בדיוק לסכום עגול ומדויק של אלף פרקים – לא מזכיר כלל! אך בכל אופן, הרמב"ם העמיד את הספר השלם על המספר השלם.

הרמב"ם (סב"ב)	שופטים. הלכות מלכים פי"ב	הרמב"ם (סב"ב)
לא יאמר, ומיני פסלים יבא אל היכל האדון אשר אלם מנצקים, כמלה נמינו אמן וי"י:	הבשר, לא כרי שישלמו על כל העולם, ולא כרי שורדו בעכו"ם, ולא כרי שישאאו אתם העמים, ולא כרי לאכול ולשתות ולשנות, אלא כרי שיהיו פניין בתורה והכמתה, ולא יהיה להם נוגש ומבטל, כרי שיזכו לחיי העולם הבא, כמו שביארנו בהלכות תשובה: הן ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות, שהשגבה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין כעפר, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישגו דעת בוראם כפי כח האדם, שנאמר כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים:	באשרים ימים, ומ"ח לחו היה נקבית אהם כאלות מלכים ויהי דברים מחוקים האלוהה ודי עישי הנהגות והוא אחד משלושה עשר עיקרים כמלמד הנהגות אם יתמסמה חסד לו כי כל יבא
סליקו הלכות שופטים בס"ד	נשלמו הלכות מלכים והחבור כולו. ברוך שאמר והיה העולם בפרשו ובכללו:	
	נגמר ספר ארבעה עשר והוא ספר שופטים. הלכותיו חמש, ופרקיו אחד ושמנים:	
	הלכות סנהדרין ששה ועשרים פרקים. הלכות ערות שנים ועשרים פרקים. הלכות טורים שבעה פרקים. הלכות אבל ארבעה עשר פרקים. הלכות מלכים שנים עשר פרקים:	
	כל הלכות הספר בכללו שלשה ושמנים, והפרקים תחקפ"ב:	
	תם ונשלם שבה לאל בורא עולם	

סיום משנה-תורה עם מספר כל הפרקים שנוספו ע"י המדפיסים

21. "נמצאו כל ההלכות של ארבע עשר ספרים – שמונים ושלוש הלכות" (לשון הרמב"ם בהקדמתו).

22. על הסדר המופתי השולט במשנה-תורה, ראה בפרק הבא, פרק יב – 'שלשה כתרס'.

20. והם: ספרי המדעי; אהבה; זמנים; נשים; קדושה; הפלאה; זרעים; עבודה; קרבנות; טהרה; נזיקין; קנין; משפטים; שופטים.

י"ד ספרי משנה-תורה

המדע	אהבה	זמנים	נשים	קדושה	הפלאה	זרעים
46 פרקים	46 פרקים	97 פרקים	53 פרקים	53 פרקים	43 פרקים	85 פרקים
יסודי התורה דעות תלמוד תורה עבודה זרה תשובה	קריאת שמע תפילה ציצית ברכות מילה	שבת עירובין שביתת עשור שביתת יום טוב חמץ ומצה שופר וסוכה ולולב שקלים קידוש החודש תעניות מגילה וחנוכה	אישות גירושין יבום וחליצה נערה בתולה שוטה	איסורי ביאה מאכלות אסורות שחיטה	שבועות נדרים נזירות ערכין וחרמין	כלאים מתנות עניים תרומות מעשר מעשר שני ונטע רבעי ביכורים שמיטה ויובל

עבודה	קרבנות	טהרה	נזיקין	קנין	משפטים	שופטים
95 פרקים	45 פרקים	144 פרקים	62 פרקים	75 פרקים	75 פרקים	81 פרקים
בית הבחירה כלי המקדש ביאת מקדש איסורי מזבח מעשה הקרבנות תמידין ומוספין פסולי המוקדשין עבודת יום הכיפורים מעילה	קרבן פסח חגיגה בכורות שגגות מחוסרי כפרה תמורה	טומאת מת פרה אדומה טומאת צרעת מטמאי משכב ומושב שאר אבות הטומאות טומאת אוכלין כלים מקואות	נזקי ממון גניבה גזילה ואבידה חובל ומזיק רוצח ושמירת נפש	מכירה זכיה ומתנה שכנים שלוחים ושותפין עבדים	שכירות שאלה ופיקדון מלוה ולוה טוען ונטען נחלות	סנהדרין עדות ממרים אָבֵל מלכים ומלחמותיהם

דבר פלא נוסף, הכרוך בטעותם של המדפיסים, קיים כאן בקשר למספר הפרקים. בדפוסים נרשם בסוף המשנה-תורה, רשימה של ההלכות-הגדולות והספרים, וגם הפרקים: "והפרקים תתקפ"ב" (=982). אך בספירה מדוקדקת (כמו הנמצאת בטבלה כאן), נמצא כי המספר הוא תת"ר (=1000) בדיוק.

נראים הדברים, ששייאת מנין הפרקים של המדפיסים, העלימה מעיני הלומדים את העובדה המפליאה של חתימת 1000 פרקים. ודאי אילו היה הדבר ידוע, דורשי הרשומות היו עושים לכך רמזים ואסמכתאות שונות.

התהליך והמטרה בכתיבת המשנה-תורה

את כתיבת המשנה-תורה, החל הרמב"ם בשנת ד'תתקכ"ח (1168) וסיים בגיל שלשים ותשע שנה, בשנת ד'תתקל"ז (1177).²³

במכתבו לרבינו יהונתן הכהן מלוניל וחבורתו, מעיד הרמב"ם על העבודה העצומה שהשקיע בכתיבת הספר:

כמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקבוץ חבור זה.

איגרות הרמב"ם, עמ' תקב

גם אחרי עשר שנים אלו המשיך הרמב"ם לשכלל ולשפר את ספרו הגדול, והעריכה הסופית הסתיימה רק בשנת ד'תתקמ"א (1181).²⁴

כפי שנראה להלן, הרמב"ם ידע היטב שבכתיבת המשנה-תורה הוא מחבר ספר מיוחד במינו, יצירה חד פעמית שתישאיר לדורות.²⁵ כמו כן, בהקדמתו הוא מבטא בטחון מופלג במעלת הספר, ומצהיר: "לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל-פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם!".

המקוריות ועוז הנפש הכרוכים בכתיבת המשנה-תורה, מצריכים ביאור: אם יש צורך כה גדול בספר שכזה, מדוע בכל הדורות עד דורו של הרמב"ם לא היו זקוקים לספר, ודווקא כעת נפל דבר?

הרמב"ם בהקדמתו, עונה תשובה ברורה ומפורטת לשאלה הזו.

"בזמן הזה תקפו הצרות יתירות"

את המשנה-תורה כתב רבינו כצו-השעה, הרמב"ם מאריך ומתאר תקופות שונות בדברי ימי עם ישראל, עד ש"בזמן הזה תקפו הצרות יתירות ודחקה השעה את הכול ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו נסתרה". הפתרון שהעלה הרמב"ם היה יצירת ספר חדש שיכלול את התורה שבעל-פה כולה, ויהיה 'ספר התורה שבעל פה' בלי חסר ובלי יתיר.

לאיזה צרות מכוון הרמב"ם? מסתבר, שהכוונה לצרות גשמיות ורוחניות כאחד:

השנים שקדמו לרמב"ם היו שנים טובות לישראל בספרד, והם מכונים בשם 'תור הזהב'.²⁶

מצב דומה היה גם בשאר הארצות במזרח-התיכון. ארץ ישראל היתה אז תחת יד הצלבנים, ובקושי היה בה ישוב יהודי. בארץ מצרים, המקום שבו הרמב"ם חי את רוב ימי חייו, עשו הקראים כרצונם, ותימן הטלטלה בין משיחי שקר לגזירות קשות.²⁷

המקומות הבודדים שבהם נשמרה התורה בכל עוז היו אשכנז, צרפת, ופרובנס (מקומות רחוקים יחסית ממרכזי היהדות הותיקים והחשובים בספרד ובצפון אפריקה).

וכך מגדיר רבינו את מצב דורו באחת מאיגרותיו לחכמי-לוניל:

ונתאמת לי בעת שחיברתי, שהוא יפול בלא ספק לידי רע הלבב והמקנא... אמנם כל זה הוא בזמני, אבל בזמנים הבאים, כשתסור הקנאה ובקשת השררה, יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו, ויונח זולתו בלא ספק... (איגרות הרמב"ם, עמ' ש). הבאנו את שאר האיגרות בפרק יד - 'והביטו אחרי משה'.

26. כשהיה הרמב"ם בפאס שבמרוקו כתב את איגרת-השמד ובסופה כתב: "והעצה שאני יועץ לעצמי... לי ולאהובי ולכל המבקש ממני עצה - שיצא מאלו המקומות, וילך למקום שהוא יכול להעמיד דתו ולקיים תורתו בלא אונס, ולא יפחד".

27. וכדי לעודד את יהודי תימן בשעתם הקשה, כתב הרמב"ם את איגרת-תימן.

23. כלשון הרמב"ם בהקדמתו: "זמן זה - שהיא... שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושלשים ושבע לבריאת עולם (ד'תתקל"ז)".

24. על תאריכים אלו יש דעות שונות וחולקות, ומה שכתבנו מיוסד על השערת הר"י שילת (באיגרות הרמב"ם מהדורתו, עמ' כ), וז"ל: "בשלהי שנת ד'תתקל"ח הוסיף הרמב"ם לחיבורו - שהיה כבר גמור בכתיבה הראשונה - את החלק האחרון של הלכות קידוש החודש, שהוא כעין חיבור עצמאי. והעתקת החיבור כולו ושכלולו נמשכה כנראה עוד שנים אחדות, ולפי מסורה אחת נסתיימה בכסלו ד'תתקמ"א". ראה שם במקורות שציין הר"י שילת.

25. וכך הם דברי הרמב"ם הרואה את הנולד: "שאני ידעתי

אבל בכל המקומות האלו אבדה תורה מבנים, ורוב המדינות הגדולות מתות, ומיעוטן גוססות²⁸, וכמו שלשה ארבעה מקומות חולין:

בארץ ישראל ובכל **סוריא** – מדינה אחת, והיינו ארם-צובא, היא אחלב, ויש בה מקצת חכמים עוסקין בתורה, אבל אינם ממיתין עצמן באוהל. ובכל **הגולה** ובכל **שנער** (=בבל) שנים שלשה גרגרים. ובכל **ערי תימן וערי הערביים** כולן מעט עוסקין בתלמוד... היהודים שבהודו אינן יודעין התורה שבכתב, ואין להן מן הדת אלא שהן שובתין ונימולין לשמונה. ובערי **העילגין שהן בדת ישמעאל**²⁹, קוראין התורה שבכתב כפשוטה³⁰. **וערי המערב**³¹, בעוונותינו, כבר נודע את אשר נגזר עליהן.

ולא נשארה לנו עזרה אלא אתם (=בני צרפת ופרובנס), אחינו בני גאולתינו. **איגרות הרמב"ם, עמ' תקנט**

הרמב"ם הבחין במצב העגום הזה – כיצד לומדי ויודעי תורה מעטים המפוזרים במקומות שונים – מהווה סכנה גדולה להמשך מסורת התורה-שבעל-פה. באמצעות המשנה-תורה שלו, הוא קיווה ליצור מעין 'מרכז תורני בכתב' שיגיע לכל תפוצות הגולה. מכאן, שלדעת הרמב"ם המשנה-תורה הוא לא רק חיבור לזמנו ולארצו, אלא ספר חשוב ביותר ברמה של משנתו הגדולה של רבי יהודה הנשיא, "ספר מחוקק כולל באמת" שיכול לאחד את כולם סביבו³², ועד כדי "שיהיו כל הדינין גלויין לקטן ולגדול".

ספרות פסקי הלכה וירידת הדורות

המצב הזה – "הצרות יתירות" – הוא נושא חשוב ביותר ומרכזי בהקדמתו. ובדומה לרמב"ם, כך גם גדולי הפוסקים במהלך הדורות כותבים בדרך כלל, כל אחד בלשונו, כי הצרות הגדולות שפקדו את דורם היו הגורם לכתיבת חיבוריהם³³. כך למשל, כמאה שנה לאחר פטירת הרמב"ם, כותב רבינו יעקב בן הרא"ש בהקדמתו לספרו ה'טורים':

ויען כי ארכו לנו הימים בגלותינו ותשש כחנו. ושמש לבנו. ורפו ידינו. וכהו עינינו. וכבדו אזנינו. ונאלם לשונינו. ונטל מדברנו. ונסתמו מעיני חכמתינו. ונשתבשו הסברות. וגדלו המחלוקת. ורבו הדעות. ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות.

הקדמת רבינו יעקב בן הרא"ש לארבעה טורים

שוב, כדברים אלו, כמאתיים שנה אחרי ה'טור', מתאר מרן רבי יוסף קארו בהקדמתו לפירושו על ה'טור':

ויהי כי ארכו לנו הימים, הורקנו מכלי אל כלי, ובגולה הלכנו, וכמה צרות צרורות תכופות וצרות זו לזו באו עלינו, עד כי נתקיים בנו בעונותינו "ואבדה חכמת חכמיו וגו"³⁴, ואזלת יד התורה ולומדיה, כי לא נעשית התורה כב' תורות אלא כתורות אין מספר.

הקדמת מרן רבי יוסף קארו לבית יוסף

אכן, מדור-דור ראו חכמי ישראל בעוני עמם, והביטו בצער על תופעות של "ארכו לנו הימים בגלותינו", "וצרות זו לזו באה עלינו", "ואזלת יד התורה ולומדיה", וראו לחבר חיבורים של פסקי-הלכה המתאימים לצרכי הדור³⁵.

28. עפ"י קידושין עא, ב.
29. לא ברור לאלו מדינות כוונתו. ואולי מההמשך "קוראין התורה שבכתב כפשוטה" אפשר להוכיח שכוונתו למצרים עצמה, המקום שהיתה יד הקראים תקיפה באותם ימים.
30. לכאורה הכוונה לקראים.
31. ספרד ומרוקו.

32. כלשון הרמב"ם במכתב אישי שכתב לתלמידו החביב רבי יוסף ב"ר יהודה (שעבורו נכתב המורה-נבוכים) הוא מגדיר במילים ספורות את מטרת הספר: "דע, כי אני לא חיברתי זה החיבור (=המשנה תורה) כדי להתגדל בו בישראל, ולא כדי לקנות לי שם... ואמנם... "קנא קנאתי לה' אלהי ישראל",

33. בהקדמתו, הרמב"ם חושף לנו, כי אפילו חיבור המשנה של רבי יהודה הנשיא לא נכתב אלא מאותם סיבות: "לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין, והצרות מתחדשות ובאות". להלן יובא הקטע במלואו.

34. ישעיהו כט:יד.

35. לדוגמא: הלבוש של רבי מרדכי יפה, ה'שולחן-ערוך-הרב' של האדמו"ר רבי שניאור זלמן, הערוך-השולחן של רבי מרדכי

ארבע תקופות – ממשה רבינו עד רבינו משה

הרמב"ם מקדיש אריכות דברים להשתלשלות התורה דור אחר דור. והוא מחלק את שלשלת מסירת וקבלת התורה לארבע תקופות כלליות:

תקופת משה רבינו

בלשונו הזהב מתאר רבינו את לימוד התורה בתקופה הראשונה, לאחר קבלת התורה בהר-סיני כאשר התורה שבכתב נלמדה מתוך הכתב, ואילו התורה שבעל-פה נלמדה על-פה, איש מפי איש.

תקופת המשנה והתנאים

הרמב"ם מתאר איך שרבי יהודה הנשיא ראה והבין את ירידת הדורות, ומשום "עת לעשות לה" עשה מעשה וכתב את ששה סדרי המשנה, ומכאן ואילך נלמדה גם התורה שבעל-פה מתוך הכתב.

תקופת התלמוד והאמוראים

לאחר מכן מרחיב רבינו ביחס לכתיבת התורה שבעל פה בדורות הבאים, ומפרט כי ב'תקופת התלמוד והאמוראים' נכתבו כמה ספרים, שהחשוב שבהם היה התלמוד הבבלי שסידרו רב אשי ורבינא.

תקופת הגאונים

לסיום, הרמב"ם מדבר על 'תקופת הגאונים' וכולל גם את עצמו בתקופה זו: "וכל החכמים שעמדו אחר חיבור התלמוד... הם הנקראים גאונים... כל גאוני ישראל מיום שחברה הגמרא ועד זמן זה". ב"זמן זה" נוצר הצורך לכתוב את המשנה תורה, "ומפני זה נערתני חצני אני משה בן מימון הספרדי... וראיתי לחבר...".

תקופת משה רבינו – מקבל התורה הראשון; תקופת רבי יהודה הנשיא – הכותב והעורך הראשון של התורה-שבעל-פה; תקופת רב אשי ורבינא – האמוראים בעלי התלמוד; ותקופת הגאונים.

הצד השווה ברוב התקופות הללו הוא, שהיו זמנים של צרות וירידת הדורות, ובכל תקופה ותקופה הקב"ה בחר באחד או בכמה מהמיוחדים שבדור להבטיח שלא תשתכח תורה מישראל.

מעתה נדון בפרטי ההקדמה.

חלק הראשון מתוך ההקדמה: שלשלת התורה ומהות החיבור

"בשם ה' אל עולם"

כל ספרי הרמב"ם פותחים בפסוק "בשם י"י אל עולם"³⁶, ואחר כך מופיע פסוק, או פסוקים מן התנ"ך המבטאים בעיקר את התוכן הרוחני של הספר.

בספר משנה-תורה הקדים הרמב"ם פסוק לכל אחד מהי"ד ספרים³⁷ (למשל, בספר-המדע, "משוך חסדך ליודעך וצדקתך לישרי לב", מתהלים לו:יא. ובספר-אהבה "מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי", מתהלים קיט:צז). ניתן לראות כיצד רבינו לא בוחר סתם בפסוקים יפים, אלא תמיד מדקדק להביא פסוק המשמש כעין לימוד השקפה בחיי יום-יום, ובד-בבד גם כהקדמה ופתיחה לתוכן ההלכות.

גם להקדמתו של כל הספר כולו, מקדים רבינו 'פסוק כללי' מתהלים (קיט:ז) – "אז לא אבוש בהביטי אל כל מצותיך" – המדגיש את גדולתם של מצוות התורה, והחשיבות הגדולה להביט ולהעמיק אל כל תרי"ג מצוות התורה³⁸.

תקופת משה רבינו: עד שלא נכתבה התורה שבעל-פה

את ההקדמה למשנה-תורה פותח הרמב"ם בתיאור קצר של תקופת משה רבינו, כזמן שבו החלוקה בין התורה-שבכתב והתורה שבעל-פה היתה חדה וברורה. באותו זמן, כשם כן היו – התורה-שבכתב נלמדת מתוך הכתב, והתורה שבעל-פה נמסרת בעל-פה מאיש לאיש ומדור לדור³⁹.

כל המצוות שניתנו לו למשה בסיני בפירושן ניתנו. שנאמר⁴⁰: "ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה" – תורה זו 'תורה שבכתב'. והמצוה זו 'פירושה'. וצונו לעשות התורה על פי המצוה. ומצוה זו היא הנקראת 'תורה שבעל פה'.

כל התורה כתבה משה רבינו קודם שימות בכתב ידו⁴¹. ונתן ספר לכל שבט ושבט וספר אחד

לחיבורו ב"אז לא אבוש בהביטי אל כל מצוותיך". כלומר, כיון ש"בהביטי אל כל מצותיך", היינו הרמב"ם עצמו הביט, כלומר, התבונן ועיין היטב בהלכות של כל המצוות כולן (כפי שכותב בהקדמתו, "ובינותי בכל אלו הספרים, וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים"), לכן "אז לא אבוש" – על הרמב"ם להתייצב ולכתוב את החיבור הזה. אדרבה, כיון שזכה "להביט" אל כל המצוות מוטלת עליו החובה לערוך את חיבורו ולזכות בו את כל בית ישראל כדי שעל ידי ספר זה "יהיו כל הדינים גלויין לקטן ולגדול" (יין מלכות, סימן ג', שייכות הפסוק אז לא אבוש להקדמתו).

39. גם הקדמת הרמב"ם לפירוש-המשניות פותחת בנקודה הזו.

40. שמות כב:יד.

41. כאן מדגיש הרמב"ם פרט זה של כתיבה בכתב-יד. את חשיבות הדבר אפשר לראות גם במשנה-תורה (הלכות ספר תורה, פ"ז ה"א) שם הוא מגלה באופן נדיר פרט אישי ומספר שהוא עצמו כתב ספר תורה – "מצות עשה על כל איש ואיש מישראל לכתוב ספר תורה לעצמו... ואם כתבו בידו הרי הוא כאילו קבלה מהר סיני... ספר תורה שכתבתי אני רוחב כל דף ודף מדפיו ארבע אצבעות...". זאת ועוד: אף שהרמב"ם היה יכול למנות שליח שיכתוב ספר-תורה בשבילו, שהרי כפי שכותב שם בסיום ההלכה, "וכל המגיה ספר תורה ואפילו אות אחת הרי הוא כאילו כתבו כולו", בכל זאת טרח והתאמץ וכתב ספר תורה שלם בעצמו.

36. "בשם ה' אל עולם" היא הפתיחה הרגילה שבה פותח הרמב"ם את כל ספריו, בלי יוצא מן הכלל, בעקבות קריאתו הגדולה של אברהם אבינו. וכך כותב הרמב"ם בריש הלכות עבודה זרה: "והיה [אברהם] מהלך וקורא ומקבץ העם מעיר לעיר ומממלכה לממלכה עד שהגיע לארץ כנען והוא קורא, שנאמר: "ויקרא שם בשם ה' אל עולם" (בראשית כא:לג). משום מה, "בשם י"י אל עולם" נשמט בספרי הרמב"ם הנדפסים, אבל הפתיחה הזו נמצאת בכתב-היד ובדפוסים המדויקים.

37. פסוקים אלו במשנה-תורה הם בעיקר מספר תהלים קאפיטל קיט, וקצת מספר משלי, שם מדובר על מעלת התורה.

38. פסוק זה, "אז לא אבוש בהביטי אל כל מצותיך", מתייחס לכך שכל עיקרו של ספר משנה-תורה בנוי ומיוסד על כל מצוות התורה, כפי שראינו בהרחבה בפרק על ספר-המצוות.

יש מגדולי דורנו שפירש כי בפסוק זה מתכוין הרמב"ם להביע מעין התנצלות על הביטחון העצום שהיה לו בכתובת ספרו, כפי שהוא מצהיר בהקדמתו: "שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל-פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם". כידוע, גדולי ישראל, ובהם הרמב"ם, הביעו תרעומת על זה שהרמב"ם מפליא את מעלת חיבורו לרמה זו (ראה על זה בפרק י"ד - 'הביטו אחרי משה').

וכדי לתרץ את התמיהה הזו פותח הרמב"ם את ההקדמה

”נתנהו בארון לעד, שנאמר⁴²: ”לקוח את ספר התורה הזה ושמתם אותו וגו’.”

ו”המצוה” שהיא פירוש התורה, לא כתבה אלא צוה בה לזקנים וליהושע ולשאר כל ישראל. שנאמר⁴³: ”את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אותו תשמרו לעשות וגו’.” ומפני זה נקראת ‘תורה שבעל פה’.

אף על פי שלא נכתבה תורה שבעל פה, למדה משה רבינו כולה בבית דינו לשבעים זקנים. ואלעזר ופנחס ויהושע שלשתן קבלו ממשה. וליהושע שהוא תלמידו של משה רבינו מסר תורה שבעל פה וצוהו עליה. וכן יהושע כל ימי חייו למד על פה. וזקנים רבים קבלו מיהושע. וקבל עלי מן הזקנים ומפינחס. ושמואל קיבל מעלי ובית דינו. ודוד קיבל משמואל ובית דינו...
הקדמת הרמב”ם למשנה תורה

תקופת רבי יהודה הנשיא: עת לעשות לה’

וכך הולך הרמב”ם ומונה את ממשיכי התורה שבעל-פה מדור לדור, עד שהוא מגיע לזמנו של רבי יהודה הנשיא מסדר-המשנה. אחרי כאלף שנה של העברת מסורת התורה בעל-פה, מאיש לאיש ומדור לדור, הגיעה העת להעלות אותה על הכתב באופן מסודר ומסוגנן בשישה סדרי המשנה. רבינו מאריך ומפרט את הסיבות שגרמו לרבי יהודה הנשיא לקבל על עצמו את המפעל הגדול של סידור וכתבת המשנה ואף משווה אותו למשה רבינו⁴⁴.

רבינו הקדוש חיבר המשנה. ומימות משה רבינו ועד רבינו הקדוש לא חיברו חיבור שמלמדין אותו ברבים בתורה שבעל-פה. אלא בכל דור ודור ראש-בית-דין או נביא שהיה באותו הדור, כותב לעצמו זכרון השמועות ששמע מרבתי והוא מלמד על-פה ברבים. וכן כל אחד ואחד כותב לעצמו כפי כחו מביאור התורה ומהלכותיה כמו ששמע. ומדברים שנתחדשו בכל דור ודור בדינים שלא למדום מפי השמועה אלא במדה משלש-עשרה-מדות והסכימו עליהם בית-דין הגדול.

וכן היה הדבר תמיד עד רבינו-הקדוש, והוא קיבץ כל השמועות, וכל הדינים, וכל הביאורים והפירושים ששמעו ממשה-רבינו ושלמדו בית-דין שבכל דור ודור בכל התורה כולה, וחיבר מהכל ספר המשנה. ושיננו לחכמים ברבים ונגלה לכל ישראל וכתבוהו כולם. ורבצו בכל מקום, **כדי שלא תשתכח תורה שבעל-פה מישראל.**

שם

וכאן שואל הרמב”ם על רבינו הקדוש מסדר המשנה, שאלה, שבעצם נשאלת גם עליו עצמו כמחבר המשנה-תורה:

ולמה עשה רבינו הקדוש כך ולא הניח הדבר כמות שהיה?

והוא עונה:

לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין, והצרות מתחדשות ובאות, ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת. וישראל מתגלגלין והולכין לקצוות. חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח. וישב כל ימיו הוא ובית דינו ולמדו המשנה ברבים...

שם

ע”ה, והיה יחיד בדורו ומיוחד בתקופתו, איש שכלל בו המדות הטובות והחסידות, עד שזכה בהן אצל אנשי דורו לקרותו: ‘רבינו הקדוש’, והיה שמו יהודה. והיה בתכלית החכמה ורום המעלה, כמו שאמרו (גיטין נט, א): ”מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד”. והיה בתכלית הענוה ושפלות הרוח והרחקת התאוות.”

42. דברים לא:כו.

43. שם, יג:א.

44. גם בהקדמתו לפירוש-המשניות, רבינו מפליא לתאר את מעלותיו של רבי יהודה הנשיא ואף שם הוא משווה אותו למשה רבינו: ”וכאשר עבר הזמן אחריהם עד רבינו הקדוש

תקופת רבינא ורב אשי: מעתיקי התורה שבעל-פה

מיד אחרי תיאור תקופת רבינו הקדוש, ממשיך רבינו ומונה את החכמים שבאו אחריו. כשהרמב"ם מגיע לתקופת התלמוד הוא מאריך ומגדיר את שני התלמודים, הבבלי והירושלמי, כביאור ופירוש על המשנה של רבי יהודה הנשיא:

רבינא ורב אשי הם סוף חכמי התלמוד. ורב אשי הוא שחיבר התלמוד הבבלי בארץ שנער אחר שחיבר רבי יוחנן התלמוד הירושלמי בכמו מאה שנה.

וענין שני התלמודין הוא פירוש דברי המשניות וביאור עמקותיה ודברים שנתחדשו בכל בית דין ובית דין מימות רבינו הקדוש ועד חיבור התלמוד. ומשני התלמודין ומן התוספתות ומספרא וספרי ומן התוספתות, מכולם יתבאר האסור והמותק, הטמא והטהור, החיוב והפטור, הפסול והכשר, כמו שהעתיקו איש מפי איש מפי משה רבינו מסיני.

שם

התלמוד היה ספר הלכה למעשה לבני-דורו, שהרי, כפי שמפרט הרמב"ם כאן, התלמוד כולל גם את הדברים החדשים הנחוצים בזמנם כמו גזירות, תקנות ומנהגים:

גם יתבאר מהם דברים שגזרו חכמים ונביאים שבכל דור ודור לעשות סייג לתורה כמו ששמעו ממשה בפירוש, שנאמר⁴⁵: "ושמרתם את משמרת עשו משמרת למשמרת".

וכן יתבאר מהם המנהגות והתקנות שהתקינו או שנהגו בכל דור ודור כמו שראו בית דין של אותו הדור. לפי שאסור לסור מהם שנאמר⁴⁶: "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל".

וכן משפטים ודינים מופלאים שלא קיבלו אותן ממשה ודנו בהם בית דין של אותו הדור במדות שהתורה נדרשת בהן. ופסקו אותם הזקנים וגמרו שהדין כך הוא, **הכל חיבר רב אשי בתלמוד מימות משה ועד ימיו**.

וחברו חכמי המשנה חיבורים אחרים לפרש דברי התורה. רבי הושעיא תלמידו של רבינו הקדוש חיבר ביאור ספר בראשית. ורבי ישמעאל פירש מאלה שמות עד סוף התורה והוא הנקרא מכילתא. וכן רבי עקיבא חיבר מכילתא. וחכמים אחרים אחריהם חיברו מדרשות. והכל חובר קודם הגמרא הבבלי.

נמצא, רבינא ורב אשי וחבריהם סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה. ושגזרו גזירות והתקינו התקנות והנהיגו מנהגות ופשטה גזירתם ותקנתם ומנהגותם בכל ישראל בכל מקומות מושבותיהם⁴⁷.

שם

תקופת הגאונים: "מיום שחברה הגמרא ועד זמן זה"

ואם אלו הן הסיבות שהביאו את רבי יהודה הנשיא בדורו לסדר את הששה סדרי משנה, ואת מחברי התלמוד בדורם לפרש את המשנה דרך הבבלי והירושלמי – סיבות דומות היו גם בדורו של הרמב"ם, שהניחו מקום לחבר חיבור שינחיל את התורה לבני ישראל.

45. ויקרא יח:ל.

46. דברים יז:יא.

47. על ירידת הדורות בתקופות המשנה והגמרא כותב רבינו בחיי בפירושו על התורה: "ורבינו הקדוש שחבר המשנה ולמד אותם ברבים וכתבנה הכל בימיו, כונתו היתה כדי שלא תשכח תורה מישראל שראה הרשעה מתפשטת בעולם וישראל מתפזרין בגלות, על כן הותר לו לעשות כן משום שנאמר: (תהלים קיט:קכו) "עת לעשות לה' הפרו תורתך", וכתב וחבר המשנה שהיא תורה שבעל פה. ועל כן קראה "משנה" לפי שהיא שניה לתורה-שבכתב. ורובה לשון הקודש צח כתורה

שבכתב. "ואחרי כן נתמעטה החכמה וקצרו הלבבות ועמדו רבינא ורב אשי וחברו התלמוד שהוא פירוש המשנה, כי לרוב חכמת רבינו הקדוש וחכמת בני דורו היה פירוש התורה אצלם מבורר ופשוט מתוך המשנה, ואצל דורות רבינא ורב אשי היה עמוק וסתום מאד, ומזה אמרו בתלמוד על המשנה: "חסורי מחסרה והכי קתני", שאין הכוונה להיות המשנה חסרה כלל חלילה, אבל הכוונה שהיא חסרה אצלנו מפני חסרון שכלנו מפני שאין אנו מגיעים לעומק חכמת דור של חכמי המשנה. ולפיכך עשו רבינא ורב אשי פירוש על המשנה והוא התלמוד ובארו ספקות המשנה והאריכו לשונם על לשון המשנה העמוק והסתום" (רבינו בחיי, שמות לד:כז).

אך ראשית-כל, טרם שנצטט את דברי הרמב"ם בהקדמתו, עלינו להדגיש שבמסורת-ישראל המקובלת, התואר 'גאון' מוקדש רק לראשי-השיבות שבבבל, וגם זאת רק עד רב האי גאון ש"הוא היה סוף הגאונים"⁴⁸. אבל הרמב"ם, כאן בהקדמתו, מכנה את כל החכמים מחתימת התלמוד בבבל עד לדורו בספרד ובצרפת בשם הכולל, 'גאונים'⁴⁹.

ולכן, לאחר שגמר הרמב"ם לכתוב על תקופת רבי יהודה הנשיא ושל רבינא ורב אשי, שבזכות המשנה והתלמוד שערכו שינו את פני היהדות לנצח, הוא כולל את עצמו ואת חיבורו בתקופה הבאה: 'תקופת הגאונים'.

וכאן בהקדמתו, מתאר הרמב"ם בהרחבה את הסיבות מדוע מה שהספיק לעם ישראל בדורות קודמים להורות הלכה-למעשה – התלמוד – כבר אינו מספיק היום. סיבה ראשונה ועיקרית, הצרות הגדולות שעוברות על ישראל, וגורמות למיעוט תורה. סיבה נוספת, היא שפתו של התלמוד, הארמית, שבזמנו כבר לא היתה שפתו המדוברת של כלל ישראל.

בעקבות זאת, ממשיך הרמב"ם, קמו הגאונים "בארץ ישראל ובארץ שנער ובספרד ובצרפת" וחיברו פירושים לתלמוד, כדי שהקושי להבין את התלמוד, לא יביא לידי כך שהתלמוד ישאר נחלתם של תלמידי חכמים בלבד.

מאותה סיבה עצמה – ירידת הדורות וצורך השעה – חיברו הגאונים גם ספרי הלכות פסוקות שנועדו בעיקר למי שלא מסוגל ללמוד בעצמו את התלמוד ולדעת ממנו הלכה-למעשה.

הנה דברי רבינו:

ואחר בית דין של רב אשי שחיבר התלמוד וגמרו בימי בנו, נתפזרו ישראל בכל הארצות פיזור יתר והגיעו לקצוות ואיים הרחוקים ורבתה קטטה בעולם, ונשתבשו הדרכים בגייסות, ונתמעט תלמוד תורה. ולא נכנסו ישראל ללמוד בשיבותיהם אלפים ורבבות כמו שהיו מקודם, אלא מתקבצים יחידים השרידים אשר ה' קורא בכל עיר ועיר ובכל מדינה ומדינה, ועוסקין בתורה ומבינים בחיבורי החכמים כולם ויודעים מהם דרך המשפט היאך הוא.

... כל החכמים שעמדו אחר חיבור התלמוד ויצא להם שם בחכמתם הם הנקראים גאונים. וכל אלו הגאונים, שעמדו בארץ ישראל ובארץ שנער (=בבל) ובספרד ובצרפת למדו דרך התלמוד והוציאו לאור תעלומותיו וביארו עניניו⁵⁰, לפי שדרך עמוקה דרכו עד למאוד.

ועוד שהוא בלשון ארמי מעורב עם לשונות אחרות, לפי שאותה הלשון היתה ברורה לכל אנשי שנער בעת שחברה התלמוד, אבל בשאר מקומות, וכן בשנער בימי הגאונים אין אדם מכיר אותה הלשון עד שמלמדים אותו.

ושאלות רבות שואלין אנשי כל עיר ועיר לכל גאון אשר היה בימיהם לפרש להם דברים קשים שבגמרא. והם משיבים להם כפי חכמתם. ואותם השואלים מקבצים התשובות ועושין מהם ספרים להבין מהם.

גם חיברו הגאונים שבכל דור ודור חיבורים לבאר התלמוד. מהם מי שפירש הלכות יחידות. ומהם שפירש פרקים יחידים שנתקשו בימיו. ומהם מי שפירש מסכתות וסדרים. ועוד חיברו הלכות פסוקות בענין איסור והיתר וחיוב ופטור בדברים שהשעה צריכה להם⁵¹ כדי שיהיו קרובים למדע מי שאינו יכול לירד לעומקה של גמרא.

שם

48. כלשון הראב"ד הראשון בספר-הקבלה.

גאונות' ב'המעין', ניסן תשכ"ה.

49. ואכן, רבינו נושא ונותן עם כל חכמי ישראל שאחרי חתימת התלמוד ללא הבחנה ומעניק לכולם חשיבות זהה. וכך רואים גם מפסק-דין מעניין של רבינו במשנה-תורה: "הקנים המתוקים... כל הגאונים אומרים שמברכין עליו בורא פרי האדמה, ומקצתם אמרו בורא פרי העץ... ואני אומר שאין זה פרי ואין מברכין עליו אלא שהכל" (הלכות ברכות פ"ח ה"ה). ראה בכל זה במאמרו של רש"ז הבלין 'משנה תורה-סוף

וכמה נאה השבח של רבי ידעיה הפניני (בן דורו של הרשב"א) על הרמב"ם בספרו בחינות-עולם: "אחרון הגאונים בזמן ראשם בחשיבות, הרב המורה הגדול רבינו משה בן הרב הגדול רבינו מימון זצ"ל".

50. הכוונה לרבינו-חננאל ורבינו-גרשום.

51. הכוונה בעיקר לרי"ף.

"ומפני זה נערת חצני אני משה בן מימון הספרדי"

לאחר סיום התיאור של התקופות האמורות, עובר הרמב"ם לעסוק על מהותו ועניינו של חיבורו. כאן הוא מזכיר את השנה שבה סיים את כתיבת הספר, שנת ד'תתקל"ז (1177) לפני שהגיע לשנות הארבעים שלו!

כאמור, מצבו הקשה של עם ישראל באותם ימים, היה גורם מרכזי שהביא את רבינו לכתוב את חיבורו. ומאחר ש"תקפו הצרות יתירות", צו-השעה היתה שה'גאון' רבינו משה בן מימון, יכתוב את ספרו כדי "שיהיו כל הדינין גלויין לקטן ולגדול":

וזו היא מלאכת ה' שעשו בה כל גאוני ישראל מיום שחובר התלמוד ועד זמן זה – שהיא שנה שמינית אחר מאה ואלף לחורבן הבית, והיא שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושלושים ושבע לבריאת עולם (ד'תתקל"ז).

ובזמן הזה תכפו הצרות⁵² יתירות, ודחקה השעה את הכל, ואבדה חכמת חכמינו⁵³ ובינת נבוננו נסתרה. לפיכך אותם הפירושים, וההלכות, והתשובות שחיברו הגאונים, וראו שהם דברים מבוארים, נתקשו בימינו, ואין מבין ענייניהם כראוי אלא מעט במספר. ואין צריך לומר התלמוד עצמו הבבלי, והירושלמי, וספרא, וספרי, והתוספתות, שהן צריכין דעת רחבה ונפש חכמה וזמן ארוך, ואחר כך יודע מהן הדרך הנכונה בדברים האסורים והמותרים, ושאר דיני התורה היאך הוא.

ומפני זה נערת חצני אני משה בן מימון הספרדי ונשענתי על הצור ברוך הוא ובינותי בכל אלו הספרים.

וראיתי [=גם אני, בעקבות רבינו הקדוש ורב אשי, שבקיבוץ וכתבת התורה שבעל-פה על ידם האריך קודם לכן] לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים⁵⁴ כולם בלשון ברורה ודרך קצרה עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ובלא פירוק. לא זה אומר בכה וזה בכה. אלא דברים ברורים קרובים נכונים על פי המשפט אשר יתבאר מכל אלו החיבורים והפירושים הנמצאים מימות רבינו הקדוש ועד עכשיו, עד שיהיו כל הדינין גלויין לקטן ולגדול בדין כל מצוה ומצוה ובדין כל הדברים שתיקנו חכמים ונביאים.

שם

"כללו של דבר... לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה-תורה"

בהמשך, הרמב"ם כותב את הצהרתו המפורסמת:

כללו של דבר: כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל, אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה עם התקנות והמנהגות והגזירות שנעשו מימות משה רבינו ועד חבור התלמוד, וכמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריהם שחיברו אחר התלמוד.

שם

ומכאן הוא עובר למשמעות שמו של החיבור. כאמור, עצם העובדה שהרמב"ם קרא לספרו שם, היה בה משום חידוש, וכאן הוא מוסיף את הטעם לקריאת הספר בשם זה – משנה-תורה⁵⁵:

לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה-תורה.

לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

שם

⁵² 'ואבדה חכמת חכמי וגו'.

⁵⁴ שני התלמודים, מדרשי ההלכה ותשובות הגאונים, הנזכרים בהקדמה קודם לכן.

⁵⁵ ואף-על-פי שבדרך כלל שם הספר הוא ענין טפל למהות ותוכן החיבור, כאן הרמב"ם מדגיש שהשם בו קרא לספרו מבטא את כוונתו ומטרתו בכתבת ועריכת הספר.

⁵² יש גורסים "תקפו צרות". וההבדל בין שתי הגירסאות הוא שב'תכפו צרות' הדגש הוא על הכמות, כדברי מרן הבית-יוסף בהקדמתו שולחן ערוך: "וכמה צרות צרורות תכופות וצרות זו לזו באו עלינו", וב'תקפו צרות' הדגש הוא על האיכות, כלומר תוקף הצרות.

⁵³ ע"פ ישעיהו כ"א: גם מרן בהקדמתו (הנזכרת בהערה הקודמת) משתמש באותו פסוק: "נתקיים בנו בעוונותינו

אין פלא שעל הדברים הנועזים האלו יצאו מתנגדי הרמב"ם בקצף. וכך מתקיף הראב"ד את רבינו בהשגתו המפורסמת על אתר:

וידע ממנו וכו': **אברהם אמר: סבר לתקן ולא תיקן**, כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו, כי הם הביאו ראייה לדבריהם, וכתבו הדברים בשם אומרם, והיה לו בזה תועלת גדולה כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר, וראיתו ממקום אחד. ואילו ידע כי יש גדול ממנו הפליג שמועתו לדעת אחרת היה חוזר בו... **אין זה אלא "כל קבל די רוח יתירא ביה"**⁵⁶.
השגת הראב"ד למשנה תורה

'משנה תורה' או 'י"ד החזקה'?

"וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו"⁵⁷ – "הוא שמו הנאות לו לפי טבעו"⁵⁸. ומכאן שכל שם שאדם נותן, רומז למהותו של הדבר. גם השם שנתן רבינו לחיבורו, לא ניתן באופן סתמי, וכפי שהבאנו לעיל, הבהיר רבינו את כוונתו שהוא השני לתורה! אלא שהצהרה נועזת כזאת, גרה ביקורת חריפה מאת חכמי-ישראל. מאידך, בעוד שהשם של החיבור עורר התנגדות, הרי במרוצת הזמן תוכנו נתקבל בהערצה⁵⁹.

ומעתה נבוכים כיצד לקרוא לחיבור?

אודות התנגדות מגדולי ישראל לשמו של החיבור – משנה-תורה; קריאתו בשמות אחרים (כמו י"ד החזקה); והמלצת הזכות על השם שבחר רבינו, נעסוק באריכות בנספח לפרק זה.

"חילוק חיבור זה לפי העינים"

לאחר דברי הרמב"ם על הסיבה שגרמה לו לכתוב את הספר, על מטרת הספר ועל שם הספר, הרמב"ם מפרט את מבנה הספר. המשנה-תורה מחולק ל'הלכות גדולות' (נושאים של הלכות, כגון: הלכות יסודי התורה, הלכות דעות, הלכות תלמוד תורה) ופרקים, ובתוך כל פרק יש 'הלכות קטנות' (סעיפים). רבינו אף מוסיף לבאר, כי למרות שספרו מבוסס על ספר-המצוות שלו, ואף כולל את כל תרי"ג המצוות, הרי המשנה-תורה מחולק בחלוקה עניינית לפי הנושאים, ובלשונו "מפני שחילוק חיבור זה לפי העינים לא לפי מנין המצוות", לכן בכל נושא ('הלכה גדולה') יש מזוג של מצוות-עשה ומצוות-לא-תעשה ביחד⁶⁰.

וראיתי לחלק חיבור זה הלכות הלכות בכל ענין וענין.

ואחלק ההלכות לפרקים שבאותו ענין. וכל פרק ופרק אחלק אותו ל'הלכות קטנות' כדי שיהיו סדורים על פה⁶¹.

אלו ההלכות [הגדולות] שבכל ענין וענין:

56. דניאל ד:ה.

57. בראשית ב:יט.

58. על כך שבמשך הזמן המשנה-תורה התקבל בכל רחבי תבל, ראה באריכות בפרק טז – 'בכל מדינה ומדינה'.

59. לדוגמא: בפתיחת הלכות שבייתת עשור כותב הרמב"ם "יש בכללן ארבע מצוות: שתי מצוות עשה ושתי מצוות לא תעשה, וזה הוא פרטן; א. לשבות בו ממלאכה. ב. שלא לעשות בו מלאכה. ג. להתענות בו. ד. שלא לאכול ולשתות בו". כלומר, החלוקה לפי נושאים מחייבת שדיני יום הכיפורים יכללו את כל מצוות היום ביחד - שתי מצוות עשה ושתי מצוות לא תעשה. בשונה מספר-המצוות בו שתי המצוות-עשה מופיעות בחלק הראשון של הספר, ושתי המצוות לא-תעשה מופיעות בחלק השני של הספר.

60. מלשון הרמב"ם כאן, מסיק הרדב"ז שכוונת הרמב"ם היתה שכל אחד יזכור את ספרו בעל פה! ראה על זה בפרק יג – 'לקרב הדינים אל השכל'.

58. רד"ק שם. ועל-פי פסוק זה מבאר תלמידו הגדול וממלא-מקומו של הבעל-שם-טוב, רבי דובער ממעזריטש (בספרו 'אור-תורה'), את "חכמתו הגדולה" של אדם הראשון בקריאת שמות. וכך הוא מסביר: מובא במדרש שהקב"ה אמר למלאכי השרת "חכמתו [של אדם הראשון] מרובה משלכם... הביא לפניהם את הבהמה, ואת החיה, ואת העוף. אמר להם: זה מה שמו? ולא היו יודעין. העבירן לפני אדם, אמר לו: זה מה שמו? אמר: זה שור, זה חמור, זה סוס, וזה גמל. ואתה מה שמך? אמר לו אני נאה להקרא אדם שנבראתי מן האדמה. ואני מה שמך? א"ל לך נאה להקראות 'אדני' שאתה אדון לכל בריותיך" (בראשית רבה, פ"ז). נשאלת השאלה מה הפלא הגדול בחכמתו של אדם הראשון בקריאת שמות? אלא הביאור, שחכמתו של אדה"ר היתה שידע והשיג את שורשו ומקורו של כל נברא, ומתוך כך עמד על השם המתאים להם,

יש מהם הלכות שהם משפטי מצוה אחת בלבד. והיא המצוה שיש בה דברי קבלה הרבה והוא ענין בפני עצמו.

ויש מהם הלכות שהם כוללים משפטי מצות הרבה אם יהיו אותן המצוות כולם בענין אחד. מפני שחילוק חיבור זה לפי הענינים לא לפי מנין המצוות, כמו שיתבאר לקורא בו.

הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

כפי הוראת חז"ל, "עשה סימנים לתורה"⁶², הרמב"ם חותם את הקדמתו בסימנים לתרי"ג המצוות. אין ספק שגם בסימנים אלו רמז לנו הרמב"ם על מטרתם של המצוות, לכלול את כל ימי חייו של האדם, ואת כל גופו ויישותו:

ומנין מצוות התורה הנוהגות לדורות שש מאות ושלש עשרה (=תרי"ג) מצוות.

מהם מצוות עשה מאתים וארבעים ושמונה (=רמ"ח) – סימן להם מנין אבריו של אדם. ומהם מצוות לא תעשה שלש מאות וששים וחמש (=שס"ה) – סימן להם מנין ימי שנת החמה.

שם

שער משנה תורה, דפוס קושטא, ה'רס"ט (1509)

המדפיסים הוסיפו פיוט הכולל את כל ספרי הי"ד

חלק השלישי מתוך ההקדמה: מנין המצוות על סדר הלכות הרמב"ם

בחלקה השלישי של ההקדמה למשנה-תורה, חוזר הרמב"ם ומפרט את תרי"ג המצוות, והפעם – לא לפי החלוקה שבה נקט בספר המצוות, אלא ברשימה שנקראת "מנין המצוות על סדר הלכות הרמב"ם". כלומר, סידור המצוות לפי סדר ההלכות של י"ד ספרי המשנה-תורה. וניתן לומר שרשימה זו היא מעין 'מפתח כללי' לחיבור כולו.

"והכל יתבאר בחבור זה"

במנין זה מוסיף הרמב"ם ומעיר שמלבד תרי"ג המצוות מן התורה יש עוד מצוות – המצוות דרבנן, שבמשנה-תורה יכול גם את הלכותיהן "כגון מקרא מגלה ונר חנוכה וכו".

לדברים אלו יש משמעות מיוחדת, מכיוון שבספר-המצוות הרמב"ם תוקף בחריפות את שיטת הבה"ג שכלל בתרי"ג המצוות גם את מצוות דרבנן. כאן הרמב"ם נאמן לשיטתו, שמצד אחד שבע מצוות אלו לא כלל במנין התרי"ג מצוות, אך מצד שני גם הם מבואר במשנה-תורה, שהרי הרצון ליצור חיבור שלם שיכיל את ההלכות של כל התורה כולה מחייב לכלול בו גם את דיני המצוות דרבנן⁶⁶.

לכן, את "מנין המצוות על סדר ההלכות" חותם הרמב"ם בהבהרה שמלבד התרי"ג מצוות יכול גם את המצוות דרבנן, כדי ש"הכל יתבאר בחבור הזה":

אלו הם שש מאות ושלוש עשרה מצוות שנאמרו לו למשה בסיני הן וכללותיהן ופרטותיהן ודקדוקיהן, וכל אותן הכללות והפרטות והדקדוקין והביאורין של כל מצוה ומצוה היא 'תורה שבעל פה' שקבלו בית דין מפי בית דין.

ויש מצוות אחרות שנתחדשו אחר מתן תורה וקבעו אותן נביאים וחכמים ופשטו בכל ישראל כגון מקרא מגילה, ונר חנוכה, ותענית תשעה-באב, וידיים, ועירובין. ויש לכל מצוה מאלו פירושיה ודקדוקין. **והכל יתבאר בחבור זה...**

הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

הלכות עירובין שבספר זמנים: "הלכות עירובין. מצות עשה אחת והיא מדברי סופרים ואינה מן המנין. וביאור מצוה זו בפרקים אלו". וכך הוא נוהג גם לגבי שתי מצוות נוספות מדברי סופרים, הלכות מגילה וחנוכה, המופיעות בסוף ספר זמנים: "הלכות מגילה וחנוכה. יש בכללן שתי מצוות עשה מדברי סופרים ואינן מן המנין. וביאור שתי מצוות אלו בפרקים אלו".

דברים שנמצאים כבר בספר-המצוות איננה פלא כל כך שהרי זה בספר אחר ולא כל הלומד משנה-תורה יש לפניו גם ספר-המצוות. כמו כן, נראה שזה חלק משאיפתו של הרמב"ם, שיהיה ספר אחד המאגד ומרכז את כל תורה שבעל-פה, ומעין הפסוק שפתח בהקדמתו: "בהביטי אל כל מצותיך".

66. כדי להבהיר את שיטתו מוסיף הרמב"ם בפתיחתו לאותן הלכות "ואינה מן המנין": לדוגמא, כך פותח הרמב"ם את

וכעת הרמב"ם מציג בפנינו את 'המפתח הכללי' של החיבור הגדול.

'המפתח הכללי' של הרמב"ם למשנה-תורה

וראתי לחלק חיבור זה לארבעה עשר ספרים

<p>ספר שמיני</p> <p>אכלול בו מצוות שהן בבנין מקדש וקרבנות צבור התמידין. וקראתי שם ספר זה ספר עבודה</p>	<p>ספר ראשון</p> <p>אכלול בו כל המצוות שהן עיקר דת משה רבינו וצריך אדם לידע אותן תחלת הכל כגון ייחוד שמו ברוך הוא ואיסור עבודה זרה. וקראתי שם ספר זה ספר המדע</p>
<p>ספר תשיעי</p> <p>אכלול בו מצוות שהם בקרבנות היחיד. וקראתי שם ספר זה ספר קרבנות</p>	<p>ספר שני</p> <p>אכלול בו המצוות שהן תדירות שנצטוינו בהם כדי לאהוב את המקום ולזכרו תמיד כגון קרית שמע ותפילה ותפילין וברכות. ומילה בכללן לפי שהיא אות בבשרינו להזכיר תמיד בשעה שאין שם לא תפילין ולא ציצית וכיוצא בהן. וקראתי שם ספר זה ספר אהבה</p>
<p>ספר עשירי</p> <p>אכלול בו מצוות שהן בטהרות וטמאות. וקראתי שם ספר זה ספר טהרה</p>	<p>ספר שלישי</p> <p>אכלול בו המצוות שהם בזמנים ידועים כגון שבת ומועדות. וקראתי שם ספר זה ספר זמנים</p>
<p>ספר אחד עשר</p> <p>אכלול בו מצוות שבין אדם לחבירו ויש בהן הזק תחלה בממון או בגוף. וקראתי שם ספר זה ספר נזיקין</p>	<p>ספר רביעי</p> <p>אכלול בו מצוות של בעילה כגון קידושין וגירושין וייבום וחליצה. וקראתי שם ספר זה ספר נשים</p>
<p>ספר שנים עשר</p> <p>אכלול בו מצוות מכירה וקנייה. וקראתי שם ספר זה ספר קנין</p>	<p>ספר חמישי</p> <p>אכלול בו מצוות של ביאות אסורות ומצות של מאכלות אסורות. לפי שבשני ענינים האלו קדשנו המקום והבדילנו מן הגויים, בעריות ובמאכלות אסורות. ובשניהם נאמר: "ואבדיל אתכם מן העמים", "אשר הבדלתי אתכם מן העמים". וקראתי שם ספר זה ספר קדושה</p>
<p>ספר שלשה עשר</p> <p>אכלול בו מצוות שבין אדם לחבירו בשאר הדינין שאין בתחלתן הזק, כגון שומרים ובעלי חובות וטענות וכפירות. וקראתי שם ספר זה ספר משפטים</p>	<p>ספר ששי</p> <p>אכלול בו מצוות שיתחייב בהם מי שאסר עצמו בדברים כגון שבועות ונדרים. וקראתי שם ספר זה ספר הפלאה</p>
<p>ספר ארבעה עשר</p> <p>אכלול בו מצוות שהן מסורין לסנהדרין כגון מיתות בית דין וקבלת עדות ודין המלך ומלחמותיו. וקראתי שם ספר זה ספר שופטים</p>	<p>ספר שביעי</p> <p>אכלול בו מצוות שהם בזרע הארץ כגון שמטים ויובלות ומעשרות ותרומות ושאר מצוות הנגללים עמהן מענינים. וקראתי שם ספר זה ספר זרעים</p>

ואחרי זה ממשיך הרמב"ם:

פרטי המצוות על סדר ההלכות:

וזה הוא חילוק הלכות של חיבור זה לפי ענייני הספרים וחילוק המצוות לפי ענייני הלכות:

ספר המדע

משוך חסדך ליודעך וצדקתך לישרי לב

ספר ראשון והוא ספר המדע - הלכותיו חמש וזה הוא סדורן:

הלכות יסודי התורה

הלכות דעות

הלכות תלמוד תורה

הלכות עבודה זרה וחוקות העובדי כוכבים

הלכות תשובה

פתיחת הרמב"ם לספר המדע

הלכות יסודי התורה

יש בכללן עשר מצוות: שש מצוות עשה וארבע מצוות לא תעשה, וזה הוא פרטן:

א. לידע שיש שם אלוה. ב. שלא יעלה במחשבה שיש שם אלוה זולתי י"י. ג. ליחדו. ד. לאהבו.
ה. ליראה ממנו. ו. לקדש שמו. ז. שלא לחלל את שמו. ח. שלא לאבד דברים שנקרא שמו עליהן.
ט. לשמוע מן הנביא המדבר בשמו. י. שלא לנסותו.

הלכות דעות

יש בכללן אחת עשרה מצוות: חמש מצוות עשה ושש מצוות לא תעשה, זה הוא פרטן:

א. להדמות בדרכיו. ב. להדבק ביודעיו. ג. לאהוב את רעים. ד. לאהוב את הגרים. ה. שלא לשנוא
אחים. ו. להוכיח. ז. שלא להלבין פנים. ח. שלא לענות אמיללין. ט. שלא להלוך רכיל. י. שלא
לנקום. יא. שלא לנטור.

יש בכללן שתי מצוות עשה: ראשונה ללמוד תורה. שנייה לכבד מלמדיה ויודעיה.

ועל הדרך הזה ממשיך הרמב"ם בכל הספרים האחרים, עד שהוא מגיע לספר האחרון, הלא הוא ספר שופטים, וכך הוא מסיים:

הלכות מלכים ומלחמות

יש בכללן שלש ועשרים מצוות: עשר מצוות עשה ושלוש עשרה מצוות לא תעשה, וזה הוא פרטן:

א. למנות מלך מישראל. ב. שלא ימנה מקהל גרים. ג. שלא ירבה לו נשים. ד. שלא ירבה לו
סוסים. ה. שלא ירבה לו כסף וזהב.... כא. דין יפת תואר. כב. שלא תמכר יפת תואר. כג. שלא
יכבשנה לעבדות אחר שנבעלה.

נמצאו כל המצוות הנכללות בספר זה (=ספר שופטים) ארבע ושבעים מהן שבע ועשרים מצוות עשה ושבע וארבעים מצוות לא תעשה.

ממש בסיום הדברים, חותם הרמב"ם ומסכם את כל מנין ההלכות, ושוב פותח מחדש את הספר "ועתה אתחיל לבאר", כשאת המילים האחרונות, הוא מפנה כלפי שמייא, ומבקש את "עזרת שדי":

ונמצאו כל ההלכות של ארבעה עשר ספר שלש ושמונים הלכות.

ועתה אתחיל לבאר משפטי כל מצוה ומצוה וכל הדינין הנגללין עמה מעניינה על סדר ההלכות בעזרת שדי.

סיום הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

"וביאור מצוות אלו בפרקים אלו"

כאן בעצם גמר הרמב"ם את הקדמתו הארוכה והנפלאה ל'חיבורו הגדול'. אך אם לא די בהבאת התרי"ג מצוות בהקדמתו, הרי בתוך כל ספר עצמו, וכהקדמה לכל 'הלכה גדולה' רבינו משה בן מימון חוזר ומפרט את המצוות הנידונות בה ואת מספרן תוך חלוקה בין מצוות-עשה ומצוות לא-תעשה! את הרשימה הזו הוא נוהג לחתום ב"וביאור מצוות אלו בפרקים אלו".

הלכות תלמוד תורה

יש בכללן עשר שתי מצוות עשה. וזה הוא פרטן:

א. ללמוד תורה. ב. לכבד מלמדיה ויודעיה.

וביאור שתי מצוות אלו בפרקים אלו:

פתיחת הרמב"ם להלכות תלמוד תורה

לאור האמור אנו למדים, עד היכן מגעת ההקפדה של הרמב"ם להצביע שוב ושוב על הזיקה של ההלכות למצוות, שהן היסודות שעליהם נבנה ועומד חיבורו הגדול, אין פלא שהרמב"ם פותח את ההקדמה לספר כולו בפסוק "אז לא אבוש בהיטי אל כל מצוותיך"⁶⁷ – להדגשת העובדה שהספר מכיל את ההלכות של "כל מצוותיך", אחת מהן לא נעדרה.

המורה הגדול

כמה גדולי הראשונים מכנים את הרמב"ם בכינוי 'המורה הגדול', ולדוגמא, רבי יוסף קארו טוען בחריפות: "מי הוא זה ואי זה הוא אשר ימלאנו לבו לחלוק על תשובת המורה-הגדול הרמב"ם – מי הוא אשר יבא אחרי המלך?!!" (שו"ת בית יוסף דיני יבום וחליצה סימן ד). וכעין זה טוען רבי משה אלשקר: "למה לא שמת לבך לדברי המורה-הגדול הרמב"ם ז"ל?!!" (שו"ת מהר"ם אלשקר, סימן קיא).

כינוי זה בעל משמעות כפולה: 'המורה-הגדול' על שם הוראתו בספרו משנה-תורה, וכן 'המורה-הגדול' על שם ספרו ה'מורה הנבוכים'.

בספרי 'חכמי פרובנס' (=דרום צרפת) מצאנו כינוי נוסף ודומה – 'מורה-צדק' – חכמים אלו הלכו הרבה בעקבות הרמב"ם בכל ספריו הן המשנה-תורה ההלכתית, והן המורה-נבוכים ההגותית. לדוגמא: רבי דוד קמחי, בן דורו של הרמב"ם שחי בעיר נרבונה במחוז 'פרובנס', בפירושו לתנ"ך רגיל הוא להשתמש בכינוי זה: "כמו שכתב מורה-צדק רבינו משה ז"ל" (ירמיהו ז:כב), וכן "והחכם הגדול מורה צדק רבי משה בר מימון זצ"ל" (שם, ט:כג).

נספח

'משנה תורה' או 'יד החזקה'?

משנה תורה

הוא

היד החזקה

להנשר הגדול רבינו משה בר מימון זצ"ל

שער חיבורו הגדול של הרמב"ם, עם שני שמותיו המקובלים

כאמור בגוף הפרק, הרמב"ם מסביר את הטעם לקריאת הספר בשם זה – משנה-תורה¹:

לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה-תורה.

לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה

הצהרה זו של הרמב"ם מובילה אותנו לפרשה מעניינת של כינויי שמות למשנה-תורה במרוצות הדורות. חז"ל מעידים² על מי שחזר מעולם האמת, ואמר: "עולם הפוך ראיתי, עליונים למטה ותחתונים למעלה!" והשיבו לו: "עולם ברור ראית". אכן לצערנו כך הוא טבע הדברים. פעמים רבות קורה ש"האמת נעדרת"³, ודווקא מי שבחיינו אינו זוכה לכבוד הראוי, אלא לחרפות וגינוים, מתגלה במרוצת הדורות שדווקא הוא זכאי ונקי, ועם הזמן ההערצה אליו רק גוברת, ומעריכים את גדלותו. כך מגלגלת יד ההשגחה, וביתר שאת ניכרים הדברים אצל הרמב"ם. מה שהתחיל כמחאה גדולה נגד הרמב"ם, שלא להזכיר את השם שקבע לספרו, הפך לשם מלא כבוד להרמב"ם – הי"ד החזקה!

ההתנגדות לשם 'משנה-תורה'

בתקופה מסוימת אחרי חיבור ופרסום הספר, קיבלו הלכותיו של הרמב"ם שם חדש, שהפך לנפוץ ביותר – 'היד החזקה' (או סתם 'יד'). מי המציא את השם? והיכן ומתי התחילו לקרוא לספר הרמב"ם בשם 'יד החזקה'? פרט זה לא ידוע לנו.

הסיבה הפשוטה לשם 'יד החזקה' היא, שהספר מחולק ל'יד ספרים'. אך האם מאחורי 'שינוי שם' זה מסתתרת סיבה נוספת? מדוע אכן סרבו גדולי ישראל לקרוא את הספר בשם שנתן לו המחבר עצמו, 'משנה-תורה', ואילו השם שבו אחרים קראו לספר נעשה כל כך נפוץ?

3. ישעיה נט:טו.

4. והם: ספרי המדע; אהבה; זמנים; נשים; קדושה; הפלאה; זרעים; עבודה; קרבנות; טהרה; נזיקין; קנין; משפטים; שופטים.

1. ואף-על-פי שבדרך כלל שם הספר הוא ענין טפל למהות ותוכן החיבור, כאן הרמב"ם מדגיש שהשם שקרא לספרו בהחלט מבטא את כוונתו ומטרתו בכתיבת ועריכת הספר.

2. ראה פסחים נ, א. בבא בתרא י, ב.

כפי הנראה, הדבר היה בשלבים. בשלב הראשון המגמה היתה לא להזכיר את שם הספר, ואחר כך - לשנות את השם ממשנה-תורה ל"ד החזקה:

נתחיל השערה זו עם חכם אחד שנולד בסוף ימי הרמב"ם, ואף נחשב במידה מסוימת מ'חסידי הרמב"ם'. רבי משה מקוצי, מחשובי בעלי התוספות, כתב 'ספר מצוות גדול' (סמ"ג), שכולו נבנה על יסודי ה'משנה תורה'. הוא מעתיק קטעים שלמים כמעט בלשונם מכתבי הרמב"ם, אך הוא גם מוסיף ציון למקור ההלכות, וכן את שיטות בעלי-התוספות.

מחד, הסמ"ג מלא בהערצה גדולה לרמב"ם⁵; ומאידך, נאמן לשיטתם של גדולי חכמי אשכנז, הרי הוא מתנגד לגישתו של הרמב"ם לפסוק את ההלכה ללא מקורות⁶. יחס כפול זה משתקף היטב בהקדמת הסמ"ג, וז"ל:

אמנם לא הביא הגאון שום ראיה בספריו... הדבר ההוא כחלום בלא פתרון. וגם בכמה מקומות על פירושיו ועל פסקיו חולקין עמודי התורה ואשיותיה, והם רבינו שלמה ברבי יצחק (רש"י), ורבינו יעקב בן רבינו מאיר (רבינו-תם), ורבינו יצחק ב"ר שמואל (ר"י הזקן) אשר כל חכמי ישראל [בדורות] האחרונים שותין מימיהם. וגם בחשבון המצות חולקין עליו...".
הקדמת רבי משה מקוצי לסמ"ג

והנה מפליא הדבר ביותר שהסמ"ג נמנע מלהזכיר את שם הספר אפילו פעם אחת! אף שאין ראייה לדבר, סביר לומר, שיש כאן מעין מחאה מרומזת נגד המשנה-תורה של הרמב"ם – כי "לא הביא הגאון שום ראיה בספריו".

כחמשים שנה לאחר הסמ"ג, קם בישראל הרא"ש, וגם הוא מצטט את פסיקותיו של הרמב"ם במשנה-תורה לעתים קרובות, אך אף פעם לא קרא לספר בשמו, אלא רק ציין לשמו של הרמב"ם. גם המהרש"ל, רבי שלמה לוריא, שמביא את המשנה-תורה אלפי פעמים, אף פעם לא מציין לספר, אלא רק כותב 'רמב"ם'.

כך יוצא למעשה, שרק מעטים מגדולי ישראל במשך הדורות מכנים את החיבור בשמו ה'רשמי'. ובדרך כלל אינם משתמשים בשמו, אלא בשם מחברו – 'רמב"ם'. כך למשל, רבים מגדולי הראשונים, ואפילו מ'חסידי הרמב"ם', כאשר מציינים לפסיקותיו ההלכתיות של הרמב"ם, אינם מציינים לספרו, אלא לשמו של המחבר. וכך שגור בפי הפוסקים ביטויים מעין אלו: "וכך פסק הר"מ" או "הר"מ במז"ל" או "הרב רבי משה בר מימון".

למען האמת, ציון זה, לשם המחבר ולא לשם הספרו, היה דבר רגיל בימים ההם, וכך נהוג גם בזמן הזה. ובכל זאת, התעלמות מוחלטת משמו של החיבור אומרת דרשני, ומעלה את השאלה: האם יש כאן תופעה מכוונת המהווה רמז להתנגדות לשמו של החיבור שניתן לו על ידי הרמב"ם?

שינוי השם' – י"ד החזקה

אין זה אלא ש'שינוי השם' הזה נובע מהמחאה הנמרצת של גדולי ישראל, על דבריו הנועזים של הרמב"ם כאן לקריאת שם ספרו 'משנה-תורה' – "ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם!" כלומר, 'משנה' מלשון 'שני'. הרי אומר שלדעת הרמב"ם, תפקידו של הספר הוא להיות במקום השני בסדר-הלימוד, מיד אחרי התורה-שבכתב הנמצאת במקום הראשון.

5. וכך הוא כותב בהקדמתו לסמ"ג: "ועמד האיש הגדול רבינו משה ב"ר מיימון היה מקורדו"בה ובא בארץ ישמעאל ועשה חיבור מכל התורה חיבור נאה ומשובח והאיר עיני ישראל, ובכל החכמות היה רב מופלא לא נשמע בדורות אחרונות כמוהו, ורבים נתאמצו בתורה על ידי ספריו שפשטו בארץ אדום ובארץ ישמעאל".

7. ביטוי זה ניתן לקריאה בשתי צורות, וכך הוא מקבל שתי משמעויות המשתלבות יחד. ניתן לקרוא בדרך אחת, ככתבו, "הרם במזל" – כלומר, שמזלו מרומם, וזכה לסייעתא דשמיא גדולה. ובדרך השנייה, המציינת את שמו, "הרמב"ם ז"ל".

6. על שתי השיטות הקיימות בעולם התורה בנושא זה, ראה

אגב: על טענה זו כבר ענה בנו של הרשב"ץ, הרשב"ש, בספרו 'מלחמות מצוה':

קרא ספרו מפני כך משנה תורה, כלומר: שינון התורה; שהמשנה נגזרת מאותה לשון, כלומר, מלשון "ושננתם לבניך"⁸ – לא שתהיה כוונתו שיהיה שני לתורה...

ואפילו תאמר שהוא מלשון שניות – יהיה כמו 'משנה למלך'... עבדו היושב ראשונה במלכות, וכל דברי המלכות נחתכים על פיו כמו שקורין בלע"ז 'וישרי'... שהמלך יש לו משנה ושליש כמו¹⁰: "השליש אשר למלך נשען על ידו", שהוא פחות במדרגה ממדרגת המשנה, וכולם משרתי המלך ועבדיו. כן החיבור הזה הוא 'משרת התורה' – לבאר דיניה ומצותיה וכל דברים נחתכים על פיו כמלך עם משנהו.

מלחמת מצוה לרבי שלמה בן שמעון דוראן, פסקה לד

נראה שניתן להעלות השערות נוספות להתנגדות לקריאת שם החיבור 'משנה-תורה'.

משנה-תורה בדומה לספר דברים

ייתכן שבשם משנה-תורה, ביקש רבינו לרמז כי כשם שספר דברים נקרא משנה-תורה, כי יש בו חזרה על החומשים הקודמים, כך ספרו של רבינו מהווה חזרה על התורה שבעל פה כולה. אימרה מפורסמת טוענת, כי הייתה כאן התערבות שמיימית, שלא לאפשר לקבל את שמו המקראי של ספר דברים כשם ספר של אחד המחברים, גדול ככל שיהיה. ולכן הוחלף השם ל'יד החזקה' או סתם 'רמב"ם'¹¹.

השם – הי"ד החזקה – נכתב אף על כמה מדפוסים המשנה-תורה.

משנה-תורה בדומה למשנתו של רבי יהודה הנשיא

השם משנה-תורה מזכיר גם את המשנה של רבינו הקדוש. כפי שראינו לעיל, סיבות החיבור, של המשנה ושל המשנה-תורה, דומות, כפי שכותב הרמב"ם בהקדמתו: "ובזמן הזה תקפו הצרות יתירות ודחקה השעה את הכל" ועשה כמו רבי יהודה הנשיא "ולמה עשה רבינו הקדוש כך, ולא הניח הדבר כמות שהיה? לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין, והצרות מתחדשות ובאות...". נוסף על כך, סגנון הספר ועיצובו נכתב ונערך בסגנון המשנה דוקא, וכפי שכותב רבינו בהקדמת ספר-המצוות: "אחברוהו בלשון המשנה כדי שיהא קל לרוב האנשים".

משנה-תורה רומז לשמו של המחבר

ואם כבר ניתנה הרשות לדרוש, יש להוסיף עוד טעם לקביעת השם 'משנה-תורה' על ידי הרמב"ם. וזאת לפי דברי אחד מבעלי התוספות, רבי אלעזר בן יהודה, בהקדמתו לספרו, ה'רוקח', ש"כל אדם צריך לרשום שמו בספרו"¹².

לאור דברי ה'רוקח' יש לשים לב שיש ב'משנה-תורה', את אותיות שם המחבר – 'משה'¹³!

12. וז"ל בעל הרוקח: "כל אדם צריך לרשום שמו בספרו כמה תנא דבי אליהו מתחיל ויגרש את האדם לפי כן "ויגרש" [בגנימטריא 519] כמה "תנא דבי אליהו" [519]... וכן "סדר עולם" מתחיל "מאדם ועד נח" – "מאדם" [86 עם הכולל] כמו יוסי" [86]. וכיוצא בזה ידוע שהזוהר הקדוש מתחיל "בריש" – אותיות רשב"י. הרי, ביודעים או שבלא יודעים, כבר בימי קדם המחברים רמזו את שמם בשם ספריהם. אגב: כך אנו רואים עד היום הזה, מחברים רבים כותבים בהקדמותיהם (ולרוב, תוך כדי ציטוט דברי ה'רוקח') איך מרומז שמם בשם הספר.

13. אמנם, אין זה מדרכו של רבינו לעסוק ברמזים ופרפראות, ובודאי שלא ראה בהן עיקר. אך ידועים דברי האריז"ל

8. דברים ו:ז.

9. *viceroy* = משנה למלך.

10. מלכים ב, ז:ב.

11. האמרה מתייחסת לספרים נוספים שלא התקבלו בשמות שנתנו להם מחבריהם, מפני שלא ישרו בעיני בני דורם שראו בשמות הללו הפרזה והם: 'בית הבחירה' של רבי מנחם המאירי הנקרא 'מאירי'. 'שני לוחות הברית' של רבי ישעיהו הורביץ הנקרא 'בר"ת'; 'של"ה'; 'תורת משה' של רבי משה אלשיך הנקרא 'אלשיך', וגם – בדורות מאוחרים יותר – 'חידושי תורת משה' של רבי משה סופר, הנקראים 'חת"ם סופר'.

"גם ברוך יהיה": משנה-תורה בעקבות משה רבינו

בכל אופן, אין ספק שהכינוי החדש שניתן לספר, הי"ד החזקה, נועד להביע גם את מעלתו הגדולה של הספר, עפ"י הפסוק החותם את התורה שבכתב – "ולכל היד החזקה אשר עשה משה לעיני כל ישראל"¹⁴. ב'חיבורו הגדול' הזה, הראה רבינו משה בן מימון את כוחו הגדול ואת 'ידו החזקה', כפי שהוא עצמו מתאר בהקדמתו למשנה תורה: "כולן בלשון ברורה ודרך קצרה" – ואף בלי להראות את מקורות ההלכה – "עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכול, בלא קושיה ולא פירוק, ולא זה אומר בכה וזה אומר בכה". וכשם שספרו של משה רבינו, התורה-שבכתב, נועד להאיר עיני כל ישראל בדברי ה' לעם ישראל, כך הדבר לגבי ספר ה'תורה שבעל-פה' של רבינו משה בן מימון – "ממשה עד משה לא קם כמשה" – שהאיר עיני ישראל ב"דבר ה' זו הלכה"¹⁵.

על דרך הדרוש ניתן לומר, שבשינוי השם מ'משנה תורה' ל'יד החזקה' אפשר לראות את יחסו הכפול של עולם התורה כלפי הרמב"ם, וכפי שקרה לו כבר בחייו: מצד אחד, זכה להערצה נפלאה, עד כדי כך שהשווהו למשה רבינו ('ממשה עד משה לא קם כמשה'), ומצד שני היו שחששו שהערצתו תהפוך רועץ לעולם התורה (כפי שנתאר להלן בפרק יד – 'טענות וביקורות על המשנה-תורה').

בכל אופן, "רצון יראיו יעשה", ולמעשה בזמננו חוזר ומשתרש בציבור, השם משנה-תורה, הוא השם המקורי אשר העניק המחבר עצמו, וכך נקטנו כאן ב'ספר המבוא'. וכשם שזכינו ליציאת מצרים, על ידי משה רבינו ב"יד חזקה ובזרוע נטויה"¹⁶, כך זכינו וידו החזקה של רבינו משה מלווה אותנו, ועל ידי חיבורו הגדול המאיר לדורות נזכה לגאולה שלימה במהרה¹⁷.

מצאצאי הרמב"ם, מצא רמז לשם ה' בהלכה הראשונה של המשנה-תורה: 'יסוד ה'יסודות ו'עמוד ה'חכמות' - ראה על זה לעיל ריש פרק ג הערה 1.

14. על פסוק זה מפרש רש"י: "...הסכימה דעת הקב"ה לדעתו... יישר כחך...". ובקשר לזה, קיים סיפור הקושר את שמו של הספר י"ד החזקה לחיבורו של רבינו ביתר שאת. על פי המסופר (הדברים מופיעים בספר 'סדר הדורות' מתוך קונטרס כתב-יד בשם רבי דוד הנגיד (צאצא של הרמב"ם), והובא גם ב'שם הגדולים' בערך הרמב"ם), בלילה שהשלים הרמב"ם ספרו, אשר עסק בחיבורו עשר שנים, בא אליו אביו רבינו מיימון בחלום ועמו עוד אדם, ואמר לו "זה משה רבינו...". ומשה רבינו אמר לו, "באתי לראות מה שעשית ויישר כחך!" והרי זה תואם להפליא לדברי רש"י הנ"ל.

15. שבת קלח, ב.

16. דברים ד:לד. שם, הי"ד, ועוד.

17. אחד המעלות שהדגיש האדמו"ר מליובאוויטש בתקנתו ללימוד יומי של המשנה-תורה, היא שעל ידי לימוד ספר הרמב"ם, שהוא 'הלכות פסוקות' בדוגמת המשנה, מקרבים את הגאולה, וכמאמר חז"ל: "אין הגלויות מתכנסות אלא בזכות המשניות" (ויקרא רבה, פ"ג ג).

שנתינת שם על ידי הורים אינה בדרך מקרה, אלא הקב"ה מעניק רוח הקודש לאביו ואמו לקרותו בשם שמתאים לשורש נשמתו. ומובא בספרים, על יסוד הפסוק "זה ספר תולדות אדם" (בראשית ה:א), שאפילו קביעת שם של ספר על ידי מחברו או המוציא לאור, היא ברוח הקודש. ומזה גם לספרו של רבינו: כפי שהבאנו לעיל בריש פרק ד את דברי רבי משה חאגיז, שבכתיבת עצם החיבור היה לרמב"ם סיוע אלוקי ("לולי שהקב"ה היה עוזר לו, לא היה אפשר לכח אנושי לאסוף ולחבר הספרים אשר כתב וחיבר"), בודאי שגם בחירת השם לספרו זכה לרוח הקודש.

לאחר כתיבת שורות אלו בא לידי ספרו של רבי חיים פאלאג'י, 'חיים ומלך' על הרמב"ם, וכדברים אלה כותב שם בהקדמתו: "ולבי אומר לי דלא על מגן (=לחנם) באו שמותם [של מפרשי הרמב"ם] כך (בשם ה'מלך' – כמו 'משנה למלך'), דכתב רבינו האר"י זיע"א ב'ספר הכוונת' דהקב"ה מזדמן בפי אביו לקרותו לבנו בשם שיקרא... כל שכן בקריאת שם הספר, דתולדותיהם של צדיקים הם הספרים שמחברים, וכמו שרמזתי במקום אחר בפסוק "זה ספר תולדות אדם", כאשר יעו"ש, אם כן לא יתכן לומר כי בדרך מקרה הזדמן כל אחד לקרוא שם ספרו בשם "המלך". והלא דבר הוא ושפר קדמי להחויא לפי מה שהקדמנו דרוח ה' דיבר בו (=רמב"ם) כשעשה חיבור ספר הי"ד הגדולה...יש גם להעיר גם מהעובדה שרבינו דוד הנגיד,

פרק יב

"להכתיר חיבורו בשלשה כתרים"

◆ הבר-פלוגתא משבח את הרמב"ם

"ישיש כגיבור לרוץ אורח... לא נפל דבר" / מנהג ישראל תורה היא / "מדוע השמיט הרמב"ם?" / "לא קדמני אדם אחר"

◆ כתר ראשון: קיבוץ, מיון, וסדר

◆ א. "לקבץ פזורי העניינים ונדחיהם"

"קיבצנו וחברנו עניינים מפוזרים ומפורדים"

◆ ב. "ולייסד כל ענין וענין על מכונו"

"איש על דגלו בסדור מתוקן ושלם.. וכן תמיד עד אין קץ"

◆ ג. "ולהציגם מין במינו"

הרב-המגיד מבאר את סדרו של ספר-זמנים / רצון המחבר: לימוד החיבור כסדרו

◆ כתר שני: "להוציא לאור כל תעלומות, ומטמוני מסתרים"

יסודות מחשבה והשקפה העטופים בהלכה / דקדוק הלשון / ידו החזקה בפסק-הלכה / "וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות"

◆ כתר שלישי: "לשנות דרך קצרה, ומדה זו בכל מקום חכמה מפוארה"

משנה תורה

היא היר החזקה להרמכם זצל

עם השנות הראכר זל ומניד משנה ועם כסף משנה
לנאון המופלא כמהרר יוסף קארו נרו

והדשנו בו התמינות השייכות בפירוט הלכות קדוש החדש ועוד הוספנו
על ההלכות הנזכרות פירוט מהרר לוי ן חביב זל

הכל הונה עם רוב העיק והסקירה בהעתק הבא כצפת תוכל וגם בהעתק מעות ומנות
מישיבת מצרים ועם תוספת כמה חסרונות שחז במניד כשנת
ונהטנות ברפטים הראשונים :

והשפט עליו תפתח נחל ורחב דיוס עיני כל אלה ישכח
ולחם משנה ילקט חס יס:

חלק ראשון

שנת שלד לפק

פה ויניציאה

דף השער של משנה תורה, דפוס ויניציאה, שנת ה'של"ד (1574)
בתקופה ההיא היה מקובל בוויניציאה להדפוס עם שלשה כתרים, דבר המתאים ביותר לפרק הזה - "להכתיר חיבורו בשלשה כתרים"

"להכתיר חיבורו בשלשה כתרים"

ב עולם התורני מתנוסס כמעט אלף שנים חיבורו הגדול של הרמב"ם כספר שאין לו אח ורע – יצירה חד פעמית¹. הדבר ניכר בעליל לקטן כמו לגדול, לכל לומד מתחיל כמו לגאון עולם. כפי שעולה מדבריו בהקדמת החיבור, הרמב"ם עצמו מודע היטב לכך שהוא מחבר ספר מיוחד במינו. וכך מצהיר רבינו שם בבטחון מופלג:

לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל-פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה

מן הראוי, אפוא, לנסות להגדיר את מעלתו המופלאה של המשנה-תורה ולמצוא מענה לשאלה – מה אכן מייחד ומבדיל את הספר משאר הספרים שהיו לפניו מתקופת הגאונים, והספרים הרבים שבאו אחריו מימיו ועד היום הזה?

הברי'פלוגתא משבח את הרמב"ם

מסתבר, כי ניתן למצוא את ההגדרה המבוקשת בדבריו של בן-דורו של הרמב"ם, הצעיר ממנו, ואף חלק עליו רבות, ודווקא מנקודת מבטו ניתן להבין את ייחודו של הספר. הכוונה לרבי יוסף ב"ר טודרוס הלוי אבולעפיה מבורגס אשר בספרד (אחיו של אחד מגדולי הראשונים, הרמ"ה – רבי מאיר הלוי אבולעפיה).

באחד ממכתביו השתמש רבי יוסף הלוי באימרה המפורסמת בפרקי אבות²: "שלשה כתרים הם: כתרי תורה וכתרי כהונה וכתרי מלכות וכתרי שם טוב עולה על גביהן", כדי להביע ולשבח את ה'שלשה כתרים' של המשנה-תורה של הרמב"ם.

והלא דבר הוא ששבחים נפלאים אלו באו דווקא מרבי יוסף הלוי אבולעפיה, שהוא ואחיו הרמ"ה לחמו נגד הצד המחשבתי של הרמב"ם. רבי יוסף היה מהלוחמים הראשונים בפולמוס נגד שיטתו של הרמב"ם במורה-נבוכים, ורבי מאיר הלוי עמד בראש מחנה החולקים על הרמב"ם בנושא תחית-המתים³. אין זאת אלא שבספרד כולם הכירו בגדלותו של הרמב"ם וחיבוריו הנפלאים. וגם אלה שחלקו עליו בצד המחשבתי, הודו כי מפעלו ההלכתי הכה שרשים עמוקים מיד עם הופעתו. ואכן, דברי רבי יוסף הם ההפלאה וההערצה הפנה והקולעת ביותר למפעל הגדול של המשנה-תורה.

וכך מפרט רבי יוסף הלוי את שלשת הכתרים האלו:

לא קם כמוהו מימות רבינא ורב-אשי⁴ הרב הגדול רבינו משה זצ"ל לכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה... הוא משנה-תורה... וכמוהו לא היה לפניו מלך בכל המחברים, להכתיר חיבורו בשלשה כתרים:

האחד: לקבץ פזורי הענינים ונדחיהם, וליסד כל ענין וענין על מכונו, ולהציגם מין במינו.

והשני: להוציא לאור כל תעלומות, ומטמוני מסתרים אשר באוצרות חושך נעלמות.

מאיר הלוי אבולעפיה: "אמנם מימות רבינא ורב אשי לא קם בישראל עוד כמשה, להפליא עצה להגדיל תושיה... כי לא שמענו באזנינו ולא ספרו לנו אבותינו חבור ספר אשר חובר אחרי חבור הגמרא כחבור ספר משנה התורה" (אגרות הרמ"ה, סימן כא).

וכשלוש מאות שנה אחר כך קובע רבי שלמה בן שמעון דוראן, הרשב"ש, בספרו מלחמת מצוה: "מימות רב אשי לא קם כרבינו משה – רבינו הגדול". וכמאה שנה אחריו כותב הפוסק הנודע מתקופת ראשוני האחרונים, רבי שמואל די מדינה: "אך ידענא כי חכמת הרמב"ם ז"ל גדלה עד השמים, ובכל החכמות לו עשר ידיים. גם חבור הי"ד מעיד על מי שחברו שאין כמוהו משעה שנחתם התלמוד עד עתה" (שו"ת מהרשד"ם, חלק י"ד, סימן קצב).

1. כפי שהזכרנו בהתחלת הפרק הקודם מרבינו מנחם המאירי: "חיבור כולל ושלם... לפניו לא היה כן מחבורי הגאונים והרבנים... ואחריו לא יהיה כן".

2. אבות פ"ד מ"ג.

3. ראה על כך בפרק י"ד – 'טענות וביקורות על המשנה-תורה'.

4. רבי יוסף מדגיש כאן "לא קם כמוהו מימות רבינא ורב-אשי". כלומר, מאז חתימת התלמוד לא היה אף אחד שהשפעתו גדולה כמו חיבורו של הרמב"ם במשנה-תורה שלו. יש לציין שרעיון כזה נשמע במרוצת הדורות בין גדולי הראשונים ואחרונים, ומהם:

רבי אהרן ב"ר משולם מלוניל כותב לאחיו של רבי יוסף, רבי

והשלישי: לשנות דרך קצרה, ומדה זו בכל מקום חכמה מפוארה. לא שמענו על זולתו שכל תורה שבעל-פה.

רבי יוסף ב"ר טודרוס הלוי, קבוצת-מכתבים, מכתב ב, עמ' 7-8⁵

בעקבות שיר-שבח והלל זה, ננסה להתבונן במהות חיבורו הגדול של הרמב"ם על-ידי עיון בכל אחד משלושת הכתרים שבהם מוכתר החיבור, ואיך כולם יחד יוצרים חיבור שלם שחולל שינוי בעולם התורני מאז נוצר ועד ימינו אלה.⁶

"ישיש כגיבור לרוץ אורח... לא נפל דבר"

כפתיחה ל'שלושת הכתרים' של רבי יוסף הלוי, הוא מציין לדבר חשוב, שהוא בעצם מהותו של הספר, ואם להשתמש במליצת הכתרים הרי זוהי 'הכתר העולה על גביהן' מעל שלושת הכתרים. רבי יוסף מתאר את חיבורו של הרמב"ם כחיבור מקיף הכולל את כל התורה כולה, אף 'הלכתא למשיחא':

לא קם כמוהו מימות רבינא ורב-אשי, הרב הגדול רבינו משה זצ"ל לכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה בשיתא סדרי משנה וגמרא, לדקדק במצוה קלה כבחמורה הוא משנה-תורה... בקע ים פלוגתא דאביי ורבא והעבירו בתוכו בחרבה.

גם בענייני קדשים וטהרות אמרות ה' אמרות טהורות, דנינהו 'הלכתא למשיחא'. פתח ספרו פתוח לרווחה, לא קצה נפשו בדקדוקיהן ולא היו עליו לטורח, ישיש כגיבור לרוץ אורח, מקצה שמי התלמוד מוצאו בפרקיו והלכותיו, ותקופתו על קצותיו, וכל גורנו מכל תבן נקי ובה, ולא נפל דבר.

שם

ליתר ביאור: העיסוק בתורה-שבעל-פה בהיקפה המלא, היה חידוש מהפכני בדורו של הרמב"ם. אחרי תקופת האמוראים, חדלו גאוני בבל וארץ ישראל לעסוק בהלכות שאינן נוגעת למעשה בחוץ לארץ ובזמן הגלות.⁷ וגם הרי"ף, שחי שני דורות לפני הרמב"ם, צמצם בספרו הלכות רב-אלפס (המכונה 'תלמוד קטן'), את היקף התלמוד לשלושה סדריים, והשמיט כל עניין שאינו הלכה-למעשה. כמאה וחמישים שנה אחר הרמב"ם חיבר רבי יעקב בן הרא"ש את הארבעה טורים שלו, ובעוד מאתיים שנה אחר כך חיבר מרן רבי יוסף קארו את השולחן-ערוך, וגם שני ספרים אלו הנחשבים יסודות ההלכה עוסקים אך ורק בדינים שנוגעים הלכה-למעשה בזמן הזה. לא כן המשנה-תורה. היא הספר היחיד בארון הספרים היהודי הכולל את כל הלכות התורה: הלכות דעות – שרובן עוסקות במחשבה ומידות, ונוגע למעשה בכל הדורות לצד הלכות טומאה וטהרה – שברובן אינן נוגעות בימינו; הלכות בית-הכנסת עם הלכות בית-הבכירה; והלכות כיבוד תלמיד-חכם לצד הלכות נבואה ונביא.⁸

5. במברג ה'תרל"ה (1875), מהדורת שזח"ה.

ויהי למים / כי גאו המים / נחל אשר לא אוכל לעבור בו / מפני שאין לנו גמרא לרוב המשניות שבו" (סלע המחלוקת על ספר בעלי הנפש).

6. אין אנו מתיימרים, כמובן, לקבוע בוודאות שדברינו בפרק זה על השלשה כתרים' תואמים בדיוק את כוונתו של רבי יוסף ב"ר טודרוס, מה גם שמדובר בשיר שבח והלל שנכתב בלשון מליצית. ועם זאת, כדי להגדיר את תכונות ומעלות המשנה-תורה בחרנו להשתמש בסגנונו של גדול תורה שחי בזמנו של הרמב"ם.

ויש להוסיף ולציין שכבר בתקופת הגאונים מצאנו שלא היו לומדים מסכתות שלמות, עד כדי כך שנמנעו מפסיקת הלכה! לדוגמא, כך מובא בתשובת רב נטרונאי גאון:

7. וכך כותב המאירי בהקדמתו הכללית לבית הבכירה: "לא הורגל הלמוד רק בג' הסדרים ר"ל מועד נשים נזיקין ונעזבו השלשה האחרונים ר"ל קדשים טהרות זרעים עזיבה מוחלטת, רק לאחד מעיר ושנים ממשפחה למיעוט צורך ידיעתם באלו הזמנים ולרוב עומק ענייניהם... [רק] מסכת ברכות מסדר זרעים... ומסכת חולין מסדר קדשים... ומסכת נדה מסדר טהרות".

"וששאלתם: [האם] יכולין הצבור להתיר בראש השנה וביום הכפורים כל נדרים שנודרין משנה זו לשנה אחרת?"

תשובה: נדרים אין נשנית בשתי ישיבות היום ממאה שנה, וכך אמר מר רב יהודאי גאון... דאנן לא גרסינן נדרים ולא ידעינן לאסר ולהתיר בה, לא נדר ולא שבועה. ואין נוהגין לא בישיבה ולא בכל מקום להתיר נדרים, לא בראש השנה ולא ביום הכפורים, אלא שמענו שבשאר ארצות אומרים כל נדרי ואסרי, [אבל] אנו לא דאינו ולא שמענו מרבנותינו" (תשובות רב נטרונאי גאון, או"ח, סימן קפה).

כמה נאה תיאורו של רבינו זרחיה הלוי בעל המאור כשהוא פותח לדון דיני מקוואות: "בבואי בשער המים / נמס לבי

8. רבינו המאירי בהקדמתו לספרו בית-הבכירה מביע את

זאת ועוד: בכמה הלכות הוסיף הרמב"ם נושאים שלא נתבארו פרטיהם במשנה ואפילו לא בגמרא, ומהם:

בהלכות קידוש-החודש הכניס את כל הדרכים שבהם אדם יכול לדעת סדרי הכוכבים והחמה ולבנה; בהלכות דעות הכניס דרכי רפואה כיצד האדם יתנהג כאדם בריא; בהלכות ספר-תורה סודרו סדרי הפרשיות הסתומות והפתוחות, תיבות חסרות ויתירות שבתורה וצורת כתיבת השירות; ובספר אהבה נכתב נוסח התפילה.

מנהג ישראל תורה היא

לאורך הספר מכניס הרמב"ם אף מנהגי ישראל. בהלכות תפילה מביא רבינו מנהג של בית הכנסת, כשהוא מזכיר כמה מדינות בעולם:

בתי כנסיות ובתי מדרשות נוהגין בהן כבוד ומכבדים אותן ומרביצין אותן, ונוהגין כל ישראל⁹ בספרד ובמערב בשנער ובארץ הצבי להדליק עששיות בבתי כנסיות ולהציע בקרקען מחצלאות כדי לישיב עליהם, ובערי אדום יושבין בה על הכסאות.

הלכות תפילה, פרק יא הלכה ה

ובמקום אחר כותב הרמב"ם על מנהג מסוים, ומאריך בדבריו כמתכוין לתת הסכמה למנהג זה:

כבר נהגו בכל המקומות שידענו וששמענו שמעין¹⁰ שיכתבו בכתובה בין מקרקעי בין מטלטלי, ודבר זה תיקון גדול הוא ואנשים גדולים ונבונים הנהיגו דבר זה, שהרי זה תנאי שבממון ונמצאת האלמנה גובה מן המטלטלין בתנאי זה לא בתקנת אחרונים.

הלכות אישות, פרק טז הלכה ה

"מדוע השמיט הרמב"ם?"

ההיקף הוא כל כך מושלם, עד שמוסכם על מפרשי ולומדי הרמב"ם כי כל הלכה בתורה שלא נכנסה לספר זה, יש לכך סיבה וטעם, ולכן ההשמטות מעוררות פליאות ותמיהות שחכמי התורה מאז הופעת הספר ואילך עמלו ליישב אותן, ורגיל אצלם הלשון: "מדוע השמיט הרמב"ם"¹¹.

"לא קדמני אדם אחר"

הרמב"ם עצמו היה מודע היטב למעלה הנפלאה של ההיקף המלא והמושלם של חיבורו. מאיגרת אחת שכתב רבינו לרבי פנחס הדיין ניתן לראות את הערכתו לספרו, שם הוא כותב, "לא קדמני אדם, אחר רבינו הקדוש", כלומר שאין דומה לו אפילו בכל ספרות האמוראים!¹²

9. ועל כך מעיר רבי שם טוב ׳ גאון, מראשוני נושאי-הכלים של המשנה-תורה בפירושו מגדל עוז: "כותב כן לפי שמנהג ישראל תורה היא" (שם, מגדל עוז).

10. וגם כאן מעיר רבי שם טוב: "גם זה מוסכם מנהג ישראל תורה היא".

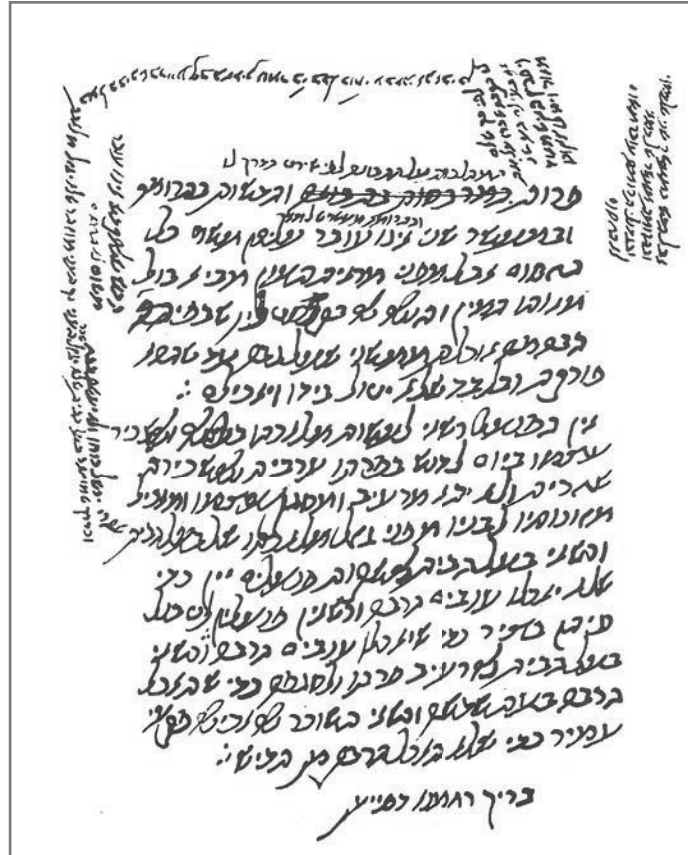
11. ואף שמצאנו שגם פרשני הטור והשולחן ערוך מקשים על דבריהם "מדוע השמיטו?", אך הדבר מצוי יותר אצל נושאי כליו של הרמב"ם, שהרי ספרו של הרמב"ם כולל כל התורה כולה, בניגוד לטור ושולחן ערוך שכוללים רק חלק מהתורה שבעל פה – הלכה-למעשה.

12. חלקים נוספים מהאיגרת נעתקו לקמן בהמשך הפרק.

צערן על תופעה זו של לימוד הלכה למעשה בלבד, עד שהוא כותב בדרך הלצה שאלו הלומדים רק את ההלכות הנצרכות לאותו פרק זמן צריכים לברך ברכת שהחיינו על הלימודים לפני כל חג! וז"ל: "רוב החבורים המחברים דרך פסק כמו שכתבנו לא כתבו רק הדברים הצריכים להוראה בזמן הזה... ונמצא לפי מה שסדרנו שכל מי שעושה משנתו יום טוב ומועד, עד שהוא ראוי לברך כשיתחיל לשנות ברכת שהחיינו כרוב ההמון בזמננו זה, שרוב משנתם היא הלכות כל יום טוב בזמנו עד שיהיה תכלית תשוקתם ידיעת הלכות שופר וסוכה ולולב, ועינוי יום הכפורים, והלכות נר חנוכה ומגלה, ופסח ראשון לבד, וישמיעו קולם ויקשקשו בזמנים ההם בעניינים הללו כאילו "פעמון זהב התלמוד על שולי מעיליהם כל ימי החג".

כבר קדמוני גאונים וגדולים שחיברו חיבורים ופסקו הלכות... אבל לפסוק הלכות בכל דיני תורה – לא קדמוני אדם, אחר רבינו הקדוש וסייעתו הקדושה¹³.
איגרות הרמב"ם, עמ' תלט

וכמה נאים דברי רבינו מנוח (בפירושו ספר-המנוחה) על השלימות המלאה של הרמב"ם: "הרב השלם הביא הכול בשלמות"¹⁴.
ומתכונה ומעלה כללית ויסודית זו, נעבור לשלשת הכתרים לפרטיהם.

טיטא מסיום הלכות שכירות
מתוך כעשרים דפים של כתב יד קדשו, ששרדו במשך השנים

14. ספר המנוחה, חמץ ומצה פ"ב הי"ד. ועד"ז: "והרב השלם לא הפיל דבר מעניין הצריך לכתוב, מרוב שלמותו הגדולה" (שם, הלכות שופר פ"ב ה"ו).

13. כיוצא בזה באיגרת תחיית-המתים: "ונראה לנו שאנו קרבנו והקלנו דברים רחוקים וקשים, וקבצנו וחברנו דברים מפוזרים ומפורדים... מה שלא עשה כמותו אף אחד ממי שקדמוני".

ספר המנוחה

פירוש למשנה-תורה מרבינו מנוח בן יעקב, מחכמי פרובנס ובן דורם של המאירי והרשב"א. לא ידועים לנו פרטים על חייו ופועלו. ספר-המנוחה הוא הפירוש הקדמון ביותר שקיים כיום על משנה-תורה של הרמב"ם. דרכו בפירושו היא לפתוח כל פירוש עם ציטוט לשון הרמב"ם: "כתב הרב", ואת דברי הפירוש הוא פותח ב"אמר המפרש".

רבינו מנוח מתייחס לרמב"ם בהדרת כבוד, וכותב עליו: "והרב השלם לא הפיל דבר מעניין הצריך לכתוב, מרוב שלמותו הגדולה" (הלכות שופר פ"ב ה"ו). אך כחכם-פרובנסי הוא גם מוסיף בפירושו את מנהגי מקומו.

כתר ראשון – קיבוץ, מיון, וסדר

ה'כתר' הראשון של המשנה-תורה, עוסק במבנה של הספר: הרמב"ם קיבץ פזורי העניינים ונדחיהם, ייסד כל עניין ועניין על מכוננו, והציגם מין במינו:

האחד: לקבץ פזורי העניינים ונדחיהם, וליסד כל ענין וענין על מכוננו, ולהציגם מין במינו.
רבי יוסף ב"ר טודרוס הלוי, קבוצת-מכתבים, מכתב ב

א. "לקבץ פזורי העניינים ונדחיהם"

באופן כללי עוקב רבינו בסגנון הספר ובניינו אחר משנתו של רבינו הקדוש. אך מכיוון שהמשנה-תורה כולל הרבה יותר נושאים¹⁵ נזקק הרמב"ם ליצור יש-מאין 'מסכתות' ('הלכות גדולות'¹⁶ כלומר נושאים של הלכות, כגון: הלכות יסודי התורה, הלכות דעות, הלכות תלמוד תורה) שמעולם לא היו קיימים.

הלכות רבות ש'נעלמו' בעניינים שלא ממינם בים-התלמוד, מצאו את מקומם המיוחד להם במשנה-תורה, וכמו שמתבטא רבינו עצמו באיגרת לרבי פינחס הדיין:

אני נשבע שיש בו כמה פרקים, יהיו באותו הפרק הלכות פסוקות מעשרה מקומות או יותר, מן התלמוד והירושלמי, ומן הברייתות. שאיני מהלך לא על סדר התלמוד, ולא על סדר המשנה, אלא כל ענין וענין מקבץ כל הדינין שנאמרו בו בכל מקום שהן, עד שלא יהיו הלכות אותו הענין מפוזרות ומפורדות בין המקומות.

וזו היתה סוף מגמתי בזה החיבור, שאין כוח באדם בעולם להיות זוכר כל התלמוד הבבלי וירושלמי והברייתות שלשתן¹⁷, שהן עיקר הדינין.

איגרות הרמב"ם, עמ' תמד

ואם הרמב"ם בענוותנותו כתב ב"עשרה מקומות או יותר", הרי אנו המעיינים מוצאים הרבה יותר. לדוגמא, בפרק השישי מהלכות תלמוד תורה מסתמך הרמב"ם על שש-עשרה מסכתות בתלמוד הבבלי (מלבד התלמוד הירושלמי והברייתות) כאשר הלכות תלמוד תורה בכללם מיוסדות על למעלה משלושים מסכתות בתלמוד בבלי¹⁸!

15. אכן, המשנה-תורה של הרמב"ם משלים את מה שחסר במשנה של רבי יהודה הנשיא. כבר ראינו בפרק על פיה"מ (פרק ח) שהרמב"ם מבאר (פיה"מ, מנחות פ"ד מ"א) שההלכות העוסקות בתפילין, מזוזה, ספר תורה, וציצית, בכלל לא מוזכרים במשנה, מכיוון שהן כל כך ידועות אף אצל המון העם, רבינו הקדוש לא ראה צורך להזכיר ולבאר אותם במשנה שלו (והלכות אלו מופיעות רק בגמרא מנחות).

16. הכוונה לספרא, ספרי ותוספתא. הרמב"ם בהקדמתו לפיה"מ מסביר כי אחת הסיבות שראה לכתוב את פירוש המשנה אינה אלא זו, וז"ל: "וראייתי לחבר על כל המשנה חיבור הכרחי... יהיה בו ארבע תועוליות גדולות. האחת: שנודיע פירוש המשנה הנכון וביאור דבריה – לפי שאם תשאל גדול שבגאונים על פירוש הלכה מן המשנה, לא יוכל לומר לך בה שום דבר, אלא אם כן היה זוכר על פה התלמוד [על] אותה ההלכה או יאמר לך עד שנעייין מה שאמרו בה בתלמוד, ואין ביכולת שום אדם לזכור כל התלמוד על פה".

17. וכנהנה רבות לאורך הספר, וכמו הלכות מלכים המיוסדות על כעשרים מסכתות בבבלי.

18. בניגוד ל'הלכות קטנות', כלומר, פרטי הדינים שמופיעים

"קיבצנו וחיברנו עניינים מפוזרים ומפורדים"

"סוף מגמתו" של הרמב"ם "בזה החיבור" היא ליצור ליקוט שלם של כל ההלכות, ולתת גישה נוחה לכל אחד, "לקטן ולגדול", לכל דין ודין.

כדברים האלה כתב רבינו באיגרת תחיית המתים כשהוא מתאר את חיבורו הגדול:

ונראה לנו שאנחנו קרבנו והקלנו עניינים רחוקים עמוקים, וקיבצנו וחיברנו עניינים מפוזרים ומפורדים... וכן עשינו גם בחיבור הגדול המכונה משנה-תורה אשר לא יכירו מעלתו אלא המודים על האמת מאנשי הדת והחכמה, כשיהיה להם שכל טוב והכרה בדברי החיבור, וידיעה בפיזור הדברים ההם אשר קבצתים ואיך סידרתים.

...וכיננו בזה שיהיו אלו הנקראים 'תלמידי חכמים' או 'חכמים' או 'גאונים' או כמו שתרצה שתקראם – בונים סעיפיהם על שורשים תלמודיים¹⁹, ותהיה תורתם סדורה על פיהם, ותלמודם כולו עולה בידם.

איגרת תחיית המתים

הוא אומר: אין המשנה-תורה רק קיבוץ ואיגוד של הלכות "מפוזרות ומפורדות" אלא הוא יצור-נפלא במלאכת הסידור המחודש, שרק "המודים על האמת מאנשי הדת והחכמה" יכולים להכיר בכך. וכך מתפעל הרמב"ן מהלכות-תשובה ומכריז בקול רם:

יורה חטאים דרך בהלכות תשובה / ובנחת ושובה / ובלי קושיות והויות / מפיק מרגליות / כי לא מצינו דברי תשובה בתלמוד – רק מפוזרים ומפורדים / בין ההלכות וההגדות – בלתי ברורים.

כתבי הרמב"ן, מוסד הרב קוק, ח"א, עמ' שלו

את הדברים הללו כותב הרמב"ן לחכמי צרפת בבקשו להעמידם על גדולתו של רבינו. וזו התכונה החשובה ביותר בעיניו: היכולת להורות דרך בנושאים שעד היום היו "מפוזרים ומפורדים בין ההלכות וההגדות".

לכשנתבונן בשורות הקצרות הללו נראה כי ביקש הרמב"ן לומר כך: עד לימיו של הרמב"ם לא היו 'הלכות תשובה' קיימות כלל ועיקר. אמנם יש הלכות, מדרשות ואגדות העוסקות זעיר פה זעיר שם בענייני תשובה, אך סדר מסודר דרך כבושה, לא הייתה קיימת במציאות! כשבא הרמב"ם לערוך את 'הלכות תשובה' נטל על עצמו מלאכה של חידוש, של פסיקה, של יצירת הלכות חדשות – ממש כרבי יהודה הנשיא מסדר המשנה.

הוא הדין ב'הלכות תלמוד-תורה'. 'הלכות' אלו הפכו למקצוע רחב ושלם בין סוגיות התורה²⁰ – מה שלפני כן כלל לא היה קיים. הייתה מימרא של אמורא במסכת פלוני, קטע ברייתא במסכת אחרת, יחד עם דברי אגדה במדרש – וכאן, במשנה-תורה, דינים אלו מקובצים במקום אחד להלכות ברורות ומוגדרות.

ולסיכום: קיבוץ וסידור מחודש של הלכות שונות אינם רק מלאכת הרכבה והפרדה, אלא בעיקר מלאכת יצירה ובניין מחודש!

ב."ולייסד כל ענין וענין על מכונו"

הפרט השני בכתר הראשון הוא הארגון והמיון המופלא של החיבור, כלומר, בזה שהרמב"ם בחר לשים הלכות מסוימות דווקא בספר זה ולא בספר אחר – ולמשל, דיני צדקה בספר-זרעים; דיני כיבוד אב ואם בספר-שופטים; ודיני גירות בספר-קדושה. הגדרות רבות ואף הלכות שלימות נלמדו בגלל הדיוק במיקום ההלכות²¹.

20. על יסוד 'הלכות תלמוד תורה' להרמב"ם חיבר רבי שניאור זלמן מליאדי את קונטרסו הרחב והמאוד-עמוק 'הלכות תלמוד תורה' (נדפס כחלק מ'שולחן ערוך הרב').

21. יש לציין שפעמים יש צורך לדקדק היטב בלשונו של

19. 'סעיף' פירושו ענף מאילן, פרט מכלל (מהמילה 'סעיף' באה גם המילה 'הסתעפות'). מטרת המשנה-תורה שכל 'החכמים' יפסקו הלכותיהם וילמדו כפי התלמוד. וכמליצתו של רבינו, שה'סעיפים' שלהם יהיו מ'שורשי' התלמוד.

נדגים למשל כמה דברים ניתן ללמוד מקביעת הלכה בהלכות עבודה זרה. את דיני איסור 'השחתת הזקן', הרמב"ם החליט לקבוע בתוך הלכות עבודה זרה, אך לכאורה הקביעה קצת תמוהה: מדוע לשלב את ההלכות של המראה החיצוני של היהודי בספר-המדע, אולי היה יותר מתאים לשלב בסמוך להלכות ציצית או מילה, שאף הן עוסקות ב'ציון' של היהודי?! עכשיו נציג את ההלכה, ומתוכה נעמוד על בירור דרכו של הרמב"ם:

דרך כהני עובדי כוכבים היה להשחית זקנם, לפיכך אסרה תורה להשחית הזקן.

פרק יב הלכה ז

הרי לנו, שהטעם של המצווה, מהווה עבור הרמב"ם את הסיבה היכן לקבוע את הדינים²²! ללמדנו: היכן כתב הרמב"ם מה שכתב, חשוב כמעט כמו מה אמר הרמב"ם.

אין ספק שכבר בתחילת העבודה, עוד קודם שהתחיל את הכתיבה עצמה, סידר הרמב"ם, המסדר הגדול, את התכנית המלאה והמפורטת של ספריו, הלכותיו ופרקיו, וברור שהיה מאד חשוב לו להדגיש היכן מופיע כל דין ודין²³.

דוגמא להפליא היא דין בהלכות ביכורים, שבו מציין הרמב"ם לא פחות מארבעה מקומות שונים בספרו (!) – שניים ממה שיתבאר, ושניים ממה שכבר ביאר, ואף מצא לנכון לכתוב במפורש באיזה 'הלכות' מופיעים דינים אלו בחיבורו:

כל המתנות שהן תלויות בקרבנות **תתבאר** כל אחת ואחת במקומה **בהלכות קרבנות**.

וכן גזל הגר **יתבאר בהלכות גזילה**.

וכבר **ביארנו** דין שדה אחוזה ודין החרמים **בהלכות ערכין**.

ודין תרומה ותרומת מעשר **בהלכות תרומות**.

הלכות ביכורים, פרק א הלכה טז

המיון המוקפד והמופלא הזה בא לידי ביטוי במיוחד ב'הלכות תפילין מזוזה וספר תורה': בגמרא מופיעות הלכות אלו במסכת מנחות שבסדר-קדשים, מסכת שהלומד המתחיל כלל לא יעלה בדעתו לחפש שם אחר הלכות אלו. אך שונה הדבר במשנה-תורה שרבינו קבע הלכות אלו במקום הראוי והמתאים שהוא ספר-אהבה.

וכך סידר הרמב"ם הלכות רבות שבאו במשנה ובגמרא דרך-אגב במקומן המיוחד. הלכות נבואה, והלכות מציאות ה' ויסודי התורה שנאמרו במשנה אגב גררא במסכת סנהדרין, ובמשנה-תורה הן קובעות ברכה בפני עצמה בספר-המדע.

בהערה הקודמת, שלעתים צריך לדקדק בדברי הרמב"ם כדי להבין מדוע בחר לקבוע הלכות מסוימות תחת כותרת מסוימת, אבל כאן הרי זכינו להטעמתו של רבינו בכבודו ובעצמו, ומרן הבית יוסף חשף לנו שאת הקשר לא עשה רבינו מדעתו, אלא מדעת קונו בדברי התורה הקדושה!

23. מכל מה שנוכחנו לדעת עד עתה על סידורו הנפלא של הרמב"ם והתכנון המדויק שעל-פיו תכנן את המשנה-תורה (וכפי שהבהרנו בפרקים הקודמים שספר-המצוות שלו הוא כל-כולו הכנה למשנה-תורה), ניתן להסיק בבירור שתחילה ערך הרמב"ם את התכנית של החיבור בי"ד ספרים מחולקים להלכות ורק אחר כך פנה לכתוב את ההלכות עצמן, ולא להיפך.

הוכחה ברורה לכך ניתן להביא מהדין בהלכות ביכורים שהבאנו כאן בפנים בהמשך, שהרי באותו דין הרמב"ם קובע באיזה הלכות יעסוק היכן, וזאת עוד טרם כתב את ההלכות עצמן, שהרי מתבטא עליהן בלשון עתיד ("תתבאר כל אחת ואחת...", "גזל הגר יתבאר...").

הרמב"ם, כדי לרדת לעומק דעתו בקביעתו את סדר ההלכות. כך למשל, בהוספת מילה אחת בגוף ההלכה, ניתן להבין מדוע קבע את הלכות שלוח הקן בדיני שחיטה. וזה לשונו שם, בריש דיני שלוח הקן: "הלוקח אם על הבנים **ושחטה**, הבשר מותר באכילה ולוקח על שחיטת האם". תוספת המילה "ושחטה" מבהירה לנו את הסיבה לקביעת דינים אלו בהלכות שחיטה, שהרי זה חלק מהגדרת האיסור (הלכות שחיטה, פ"ג ה"א).

22. מרן רבי יוסף קארו התייחס להטעם שהוסיף הרמב"ם בהלכה זו, כיוצא מתוך דברי התורה עצמן, וז"ל: "במצוות האלו (=בל תקיף ובל תשחית) **נראה לי שלא נתן בהם טעם הרמב"ם מדעתו אלא מדעת הכתוב, שמצאן מוקפות מלפניהן ומלאחריהן ממצות הנאסרות משום חוקי הגוים**, שהרי כתוב לפניהם "לא תאכלו על הדם", "לא תנחשו ולא תעוננו" (ויקרא יט:כו), ואחריהן כתוב: "ושרט לנפש וכתובת קעקע" (שם, פסוק כ), **והרי זה כמפרש שהקפת הראש והשחתת הזקן נאסרו מפני שהיו עושין כן עובדי עבודה זרה וכומריהם**" (בית יוסף, יורה דעה סימן קפא). כפי שהוזכר

"איש על דגלו בסדור מתוקן ושלם.. וכן תמיד עד אין קץ"

רבינו מנחם המאירי בהקדמתו לספרו בית-הבחירה על התלמוד²⁴, מאריך בשבח מיונו המופלא של הרמב"ם:

והרב מורה צדק (=הרמב"ם) חידש בחבורו תכונות אחרות... לפניו לא היה כן מחבורי הגאונים והרבנים חבור מסדר כל הענינים בחכמת התלמוד **איש על דגלו בסדור מתוקן ושלם**, כמוהו ואחריו לא יהיה כן, עד כמעט הייתה הכוונה שלא יצטרך עם ספריו ספר מספרי התלמוד או מחבורי הקדמונים, כמו שגילה הרב ז"ל בפתיחת ספריו²⁵.

הקדמת המאירי לבית הבחירה

כדוגמא מצטט המאירי בהמשך הקדמתו דין מתחילת מסכת סוכה, ומראה כיצד הוא נחלק במשנה-תורה לשמונה מקומות שונים(!):

...וכן על דרך משל אם תציע שתהא הגרסא במסכת סוכה ותגיע למה שאמרו שם:

"בית שאין לו ד' אמות על ד' אמות פטור מן המזוזה ומן המעקה, ואינו מיטמא בנגעים, ואינו נחלט בבתי ערי חומה, ואין חוזרין עליה מעורכי המלחמה, ואין מערבין ואין משתתפין, ואין מניחין בו עירוב, ואין עושין אותו עבור בין שתי עירות, ואין האחין והשותפין חולקין בו".

הוה לפי ענין הסדור מה שבא הנה [במשנה תורה]:

מענין מזוזה יבוקש **בספר אהבה**;

("בית שאין לו ארבע אמות על ארבע אמות פטור מן המזוזה".

הלכות מזוזה, פ"ו ה"ב)

ומה שבא בענין המעקה יבוקש **בספר נזיקין**;

("מצות עשה לעשות אדם מעקה לגג... וכל בית שאין בו ארבע אמות על ארבע אמות פטור מן המעקה".

הלכות רוצח ושמירת הנפש, פ"א ה"א)

ומה שבא בענין הנגעים יבוקש **בספר טהרה**;

("אין הבית מטמא בנגעים עד שיהיה בו ארבע אמות על ארבע אמות או יותר".

הלכות טומאת צרעת, פ"ד ה"ו)

ומה שבא בענין בתי ערי חומה יבוקש **בספר זרעים**;

("בית שאין בו ד' אמות על ד' אמות אינו נחלט כבתי ערי חומה".

הלכות שמיטה ויובל, פ"ב ה"ב)

ומה שבא בענין עירוב ושתוף ועבור יבוקש **בספר זמנים** ובפרקים נפרדים;

("כיצד מערבין בחצירות?... אבל אם נתנו... בבית שאין בו ארבע אמות על ארבע אמות אינו עירוב".

הלכות עירובין, פ"א ה"ז)

ומה שבא בענין חלוקת האחין והשותפין יבוקש **בספר קנין**;

("כל חצר שאין בה ארבע אמות על ארבע אמות אינה קרויה חצר".

הלכות שכנים, פ"א ה"ד)

אבל (=אך בפועל) לא ראו חכמי הדורות לעזוב ספרי התלמוד בשום פנים אבל (=אלא) הסכימה דעת הכל להעלותם (=את ספרי התלמוד) על ראש משנתם ולהיותם יסוד ועמוד וכל שאר החבורים כענפים אליהם. ולא סוף דבר חכמי הדורות השלמים, שגם התלמידים בזאת הכוונה, וגם ההמון עם מיעוט גרסתם לא תתקרו דעתם בשום ענין - יחם לבבם לדעתו עד יראוהו במקום שרשו עם דרכי החקירה בו ואופני החפוש".

25. הכוונה למה שכתב רבינו בהקדמתו: "לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל-פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם".

24. דברי המאירי כאן כתובים כהתנצלות על הצורך בחיבורו, והוא מודה כי הספר השלם ביותר הוא המשנה-תורה. המאירי מבהיר שם שאילו אכן היינו לומדים אותו כרצון מחברו מהתחלתו עד סופו - לא היינו חסרים מאומה, ולא היה מקום לכתובת ספרים נוספים! אך בפועל, ממשיך המאירי, חכמי הדורות שמו את עיקר מעיינם בתלמוד ולא במשנה-תורה של הרמב"ם. ולא רק חכמי-הדורות אלא גם 'ההמון' (פשוטי העם) התמידו בלימוד התלמוד, ובבקשם לפסוק הלכה רצו לראות את שורשה ומקורה בתלמוד.

וז"ל המאירי בהמשך הקדמתו: "ואילו היה זה לא היה מקום לחבר ספר אחריו על זה הדרך, רצוני לומר דרך עדות וקבלה,

ספר מישרים - חיבורו של רבינו ירוחם על דיני ממונות קאופסט, ה'תקס"ח (1808)

ומה שבא בענין חזרת עורכי מלחמה יבוקש בספר שופטים.
 ("הבונה... בית שאין בו ארבע אמות על ארבע אמות, או הגוזל בית הרי זה אינו חוזר".
 הלכות מלכים, פ"ז ה"ה)

המאירי מסיים:

וכן תמיד עד אין קץ!

שם

וכמאה שנה אחר כך, תלמידו של הרא"ש, רבינו ירוחם, מפליא מאד את מעלת הסדר בכלל, ובפרט את סידורו של הרמב"ם בספריו²⁶:

כבר אמרו חכמי המחקר כי דרישת החכמים לשני פנים: האחד למעלת הנושא ואין הסדר טוב ושלם, והשני לטוב סדרה אף על פי שאין בנושאים מעלה יתירה, כי הנפש תתענג בטוב הסדר.

ראש המסדרים ראוי להקרא [הרמב"ם]. ומי כמוהו מורה?

גם חבר במקום אחר ספר-המצוות מיוחד ובכל מצוה הזכיר מקומה הנה (=איפה) היא בתלמוד רשומה. ורבים רצו לעשות מטבע בצורתו ומי יבא עד תבונתו?... בחיבורו (=המשנה-תורה) ימצא ענין אחד בא בשנים או ג' מקומות, כאשר תאמר על דרך משל דיני קרקעות כי תמצא חזקתן במקום אחד, וקניינם וזכותם במקום אחר, וכן רבים, סדורו עשוי בחכמה גדולה.

הקדמת רבינו ירוחם לספר מישרים

מקומות הדינים, כי הם מפורדים ומפורדים בכמה מקומות בתלמוד, וגם דין אחד יבא ממנו בהרבה מסכתות, זעיר שם זעיר שם. ואף אם יזכור מקומם אולי לא יהיו לו כל הספרים לעיין הפסק... ואפילו אם יהיו בידו ספרי הרמב"ם ז"ל שהוא החבור הקצר שבכולם אולי לא יבין כוונתו בנקלה... כי אפילו בחיבורו ימצא ענין אחד בא בשנים או ג' מקומות, כאשר תאמר על דרך משל דיני קרקעות כי תמצא חזקתן במקום אחד, וקניינם וזכותם במקום אחר, וכן רבים, כי סדורו עשוי בחכמה גדולה" (מתוך הקדמת רבינו ירוחם לספר מישרים).

26. בדומה להמאירי גם דברים אלו של רבינו ירוחם כתובים כהתנצלות על הצורך לכתובת ספרו בהלכה אחרי הספרים הקדומים ו"ספרי הרמב"ם ז"ל". הוא מדגיש שלמרות "כי סדורו עשוי בחכמה גדולה", מאידך הרי מעלה עצומה זו מהווה מכשול עבור הלומד הפשוט כי בסופו של דבר יש כמה מקומות במשנה-תורה שקשה למצוא אותם.

וז"ל רבינו ירוחם: "ואני הצעיר בבית אבי בראותי כי בעונותי נתמוטטו הלבבות ואפילו אותם שלומדים אינם משיגים לזכור

רבינו ירוחם ב"ר משולם

פרובנס - בערך ה'ק (1340) ספרד

פוסק, מתלמידי הרא"ש. רבינו ירוחם נולד בפרובנס שלפני הגירוש (והוא מכנה את עצמו בספריו "ירוחם בר' משולם מארץ פרובינציאה"). בגירוש צרפת בשנת ה'ס"ו (1306) הגיע לספרד, ושם קיבל תורה מפיו של הרא"ש בטולידו.

רבינו ירוחם כתב שני ספרי הלכה, שביחד הם מקיפים את כל ההלכות הנוהגות בזמן זה: ספר 'מישרים' עוסק בנושאי 'חושן משפט', וספר 'תולדות אדם וחווה' עוסק בנושאי או"ח, יו"ד ואבן העזר. 'תולדות אדם וחווה' מסודר לפי חיי האדם מיום לידתו ועד עת פקודתו. החלק הראשון - 'תולדות אדם' - פותח בסקירת הלכות חילול שבת עבור תינוק, דיני תלמוד תורה לילדים, וכך על זה הדרך עד תקופת הנישואין. החלק השני - 'תולדות חוה' - פותח בדיני הקידושין, דיני נשים, וכך על זה הדרך עד דיני המת והתכריכים. הכינוי המקובל לספר על שני חלקיו הוא 'ספר רבינו ירוחם'. פעמים רבות מובאות בספרי רבנו ירוחם דעות של פוסקים מספרד ופרובנס וכן מנהגי קהילות, שלא ידועים לנו משום מקור אחר. פסקי רבינו ירוחם, המשקפים הן את תורת רבו, הרא"ש, והן את מנהגי ארץ מכותו, פרובנס, התקבלו בחשיבות גבוהה בקרב הפוסקים הראשונים, והם מצוטטים לרוב בבית-יוסף. ה'מגיד' של הבית-יוסף מכנה את רבינו ירוחם בכינויים 'ירוחם חביבי' ו'ירוחם טמיר'.

ג. "ולהציגם מין במינו"

כפי שראינו לעיל רבי יוסף הלוי משבח את המיון והארגון של הספר – כלומר, הבחירה של הרמב"ם להכליל הלכה מסוימת דווקא בספר מסוים. ויתכן שכאן, בפרט השלישי של הכתר הראשון, "ולהציגם מין במינו", הוא מתכוון לסידור המעולה של י"ד הספרים – החל מספר-המדע, ספר-אהבה, ספר-זמנים, וכן הלאה עד הספר הי"ד ספר-שופטים.

הקדמת מגיד משנה

אמר הכותב

כאשר עלה במחשבת רבנו לחלק משפטיו החזקה וחוקיה וטובותיה וכל עניניה בכלל ופרט, לספרים ולהלכות, ולפרקים, לא ראה לעשות החלוקה כאלה סדר ישר. כי מן הראוי לכל אדם לסדר מאמריו בקדימה ואחריו כפי מה שיראה בעיניו. ואם נא זאת בחיבורו מדבר במבואר המאמרים, והם דרכי השירים, כי יש לו לעיין ולדקדק איזה דבר יקדים ואיזה דבר יאחר. ולואת רבינו אשר היה באמת בורר סדר ענין ספריו בסדר העולם והוא פנה כוללת באמנות תורת משה רבינו ע"ה:

ספר שלישי והוא ספר זמנים

הלכות הספר הזה עשר וזהו פרטן

- א** הלכות שבת. וראוי הוא ליתן ראשונות להיות מות השנה אמורה נלחוט נפרסות רב. ולהיותה תמורה מן השאר נהיות עונש העובר עליה נפקלה. ולהיות השנה מליר ומליר ושליש מליר מליר קודם. ולהיות סבת מלוחו מרוב העולם והוא פנה כוללת באמנות תורת משה רבינו ע"ה:
 - ב** הלכות עירובין. והוא נמשכת אחר הלכות שבת וענינה מענין שבת, וזה מנואר:
 - ג** הלכות שביעית עשור. וראוי היה להקדימן לשאר ליתוחו שמור מן השאר ומזרח הכרסה דברים. ולהיותו יום ספירה ולקדשו ישראל מטיב. ולהיות חיסור המלאכה בו נשוא עם חיסור השנה ולא נחלצו בו פסטי המלאכות רק להשוות כולל עט השנה לפיכך היה ראוי לפתוח הלכותיו בהלכות שבת:
 - ד** הלכות שביתת יו"ט. והוא כולל לשלש הרגלים ולר"ה לפי שהשביעית נהם שיה וראוי הוא להיות הדבר הכולל לכולם קודם הדבר הפרטי ללאח מהם:
 - ה** הלכות חגיגין ופצה. ענה בא רבינו לנאר בפטר המהוייב כל יו"ט מלבד השביעית, והחלי כביאור עניני חג הפסח. לפי שזכר צמחה תהלה. ולהיות מדק ניסן אשר בו הפסח ראשון לחשי שנה, ולהיות נענין החמץ עונש נהם. והתמור קודם לקל:
 - ו** הלכות שופר וסוכה ורולב. וענינן נחמש השביעי. ולפי שטלם נחמש א' ואין פרישין מרובין והן מלוחות עשה כללן רבינו נחלכות אחרות ולא חמין:
 - ז** הלכות שקלים. ומתחילו להיות השקלים כלתי ונהיין כלל זמן. ר"ל שאינן נוהיין עשוי. ולהיות זמנן המיוחד לשמיע עליהן נחמש אדר והוא מדק י"ב. ולהיות על קיים מלות השקלים קיץ ומשל גינה אולם, וראוי לנאר ביאור הדבר אשר יש עליו מכירה לרבים המתקורס אלינו לנד:
 - ח** הלכות קידוש חדרו. ומתחילו להיות מה שנוכר מהם ממלכות המורה התלוי לפי שאינו נוהיב כלל מקום. ונהם להיות הדברים הקודמים מקורס לכל אדם וקודם חמדס מסור לבי"ד מומחין בלד. וראוי להקדים מה שענינו מלוח או אחרת לכל העדה למה שהיא ליחידים מהם:
 - ט** הלכות תענית. ומתחילו להיות מה שנוכר מהם ממלכות המורה התלוי נמקורס ואין לו זמן קבוע רק עם חול המערה. רלנו למור שהמלוח שהוא ליעוק נמת לרה ואפשר שלא נחג ולא יחייב אדם נחמה זו. וראוי להקדים ביאור מה שא"כ המתלנן חיובו רש לו זמן ידוע למה שאפשר שלא יחייב אדם לו:
 - י** הלכות גבילה וחגיגה. ומתחילו להיות כל מה שנוכר בהם מדברי סופרים בלד. ואינו נמשך אחר מלוח אמת ממלכות המורה. ועשלו ביאור סדר הלכות הספר הזה:
- אמר הכותב**
- יותר** היה רבינו חכם בדני המורה ודבריו בהם לוף דגש אמרי נעם. עוד און וחקר ותקן בהשלמת סדורו בספריו ולמד דעת את העם נהיות כל דבר דבור על אפניו וכל ענין מיושב נמקורס. לוח כל נין בספריו ואשר יתפון לנח מדבריו כי מקדס מלך וביח ממלכה שחירו, יעבר לו לדעת סדור רבינו נמחמרו. על כן רלתי לכתוב סדורו כאלו הלכות כי המה אלויות ורבות החושלות וממור נרבות, הקל אל הרעה למלוח דברי התפן על הרשום נכתב חממת:
- פרק ראשון** כלל בו רבינו דברים טללים כל המלאכות דדבר שאין מתכוין ומלאכה שאינה לריכה לגופה רבינו החלפות היותות או שלא נשלמו ואם נשתתפו שנים נפשיית מלאכה רבי המקלקלין והעשין מקלמ מלאכה נדון ומקלמה נשוג:
- פרק שני** כלל בו מה שנדחת שנת מפניו כפקות נפש והוליס רביי המיה והמלחמות ויולא כללו הדברים, ומי שאינו ידוע מתי הוא שבת עטס זה הכרת הוא שידחה נמנואר עס:
- פרק שלישי** כלל בו רבינו הדברים הנעשים מערב שנת ומלאכה נגמרה נכסנת: **פרק רביעי** כלל בו דני המנוחה ווף הם מע"ש שלא הוחר להטעין את החמין נכסנת נמנואר עס ומה שהוחר דדומה ליה נכסנת מנואר עס:
- פרק חמישי** כלל בו דני הדלקת הגר ווף הוא מע"ש וסס נמחלרו דני השמיים והפחילות ומשך ליה מה שאסור לעשותו ע"ש גזירה שמה יסתפק מן השמן נכסנת או שהיא מקריב כיבו היתוליות ומשך ליה מה שאסור לעשותו נכסנת גזירה שמה יס או יכס או יבער, ומסמיים הפרק כסוים משפט ערב נכסנת נמקורס שהיו חוקעין להדליד העם ממלאכה כלל ע"ש:

הקדמת המגיד משנה לספר זמנים

כפי שניתן לראות, הקדמתו עוסקת בביאור הסדר המופלא של הרמב"ם. הוא מבהיר את סדר ה'הלכות הגדולות' ואת סדר הפרקים.

במשנה-תורה ההלכה וסידורה חד הם ואי אפשר להפריד ביניהם. בדומה לעדות המחבר עצמו²⁷, נראה שמאז המשנה שערך רבינו יהודה הנשיא לא נכתב ביהדות ספר שמחברו הקפיד על סידור הלכותיו בדיוק כמו על דקדוק פסיקת ההלכות עצמן.

רבינו בנה את בנינו המפואר והתחיל את המשנה-תורה ביסוד הבנין, אשר כשמו כן הוא – 'הלכות יסודי התורה'. הרמב"ם עצמו מבאר מדוע קבע את ספר-המדע כראש וראשון לשאר הספרים:

ספר ראשון: אכלול בו כל המצוות שהן עיקר דת משה רבינו וצריך אדם לידע אותן תחלת הכל, כגון ייחוד שמו ברוך הוא ואיסור עבודה זרה. וקראתי שם ספר זה ספר-המדע.

הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

וכך, גם בתוך כל ספר בפני עצמו. לאורך כל י"ד הספרים יש שמונים ושלוש הלכות (גדולות)²⁸. לספר-קדושה יש רק שלש הלכות (הלכות איסורי ביאה, הלכות מאכלות אסורות, והלכות שחיטה) ובספר-זמנים יש עשר הלכות, המספר הגדול ביותר בספר אחד. הרמב"ם עצמו לא ביאר את סדר ה'הלכות', אבל זכינו ושניים מחשובי נושאי כליו, המגיד משנה והרדב"ז, מבארים בכמה מספרי הי"ד את סידורו של המשנה-תורה.

הרב-המגיד מבאר את סדרו של ספר-זמנים

בספר-זמנים, למשל, נותן רבי וידאל די טולוסא, בעל המגיד-משנה, טעמים לסדר של חלק מההלכות ומתוך ביאורו עולה שהרמב"ם לא סידר את ההלכות שלו לפי לוח השנה (כפי שעשו הטור והשולחן ערוך) אלא דווקא לפי תוכן הנושאים.

למעשה, זכינו לביאורי המגיד-משנה על הספרים: זמנים, נשים, קדושה, נזיקין, קנין ומשפטים. וחבל על דאבדין. "לא אלמן ישראל", ומאוחר יותר קם הרדב"ז, והשלים את מפעלו של הרב המגיד, וחיבר פירוש לכמה ספרי הי"ד שלא נמצא עליהם פירושו של המגיד משנה²⁹.

29. וכך הוא מעיד בעצמו בפתיחה לספר שופטים: " אמר המגיד (=הרדב"ז): לפי שקדם לי ביאור (=אחרי שכבר ביארתי) ד' ספרים מהי"ד הגדולה להרמב"ם ז"ל, והם ספר הפלאה זרעים ועבודה וקרבנות, לפי שלא נמצא בהם 'מגיד משנה', ראיתי להשלים המצוה ולבאר גם ספר שופטים שלא נמצא בו 'מגיד משנה'..."

27. כפי שהבאנו לעיל את לשונו באיגרת לרבי פנחס הדיין: "כבר קדמוני גאוני וגדולי שחיברו חיבורים ופסקו הלכות... אבל לפסוק הלכות בכל דיני תורה – לא קדמוני אדם אחר רבינו הקדוש וסייעתו הקדושה".

28. כלשון הרמב"ם בהקדמתו: "נמצאו כל ההלכות של ארבע עשר ספרים – שמונים ושלוש הלכות".

רבינו וידאל די טולוסא – המגיד משנה, הרב המגיד

פעל בערך בשנים ה'ק'ה'ק"מ (1340-1380)

מגדולי חכמי ספרד. חבר של הר"ן (רבינו נסים ב"ר ראובן מגירונדי), ותלמידו של הרשב"א. מעט מאד ידוע על דברי ימי חייו האישיים. זהותו כולה נבלעה ביצירתו המגיד משנה, החיבור שנחשב ראש וראשון במעלה לכל נושאי-כלי הרמב"ם. בעולם התורני אינו נודע בשמו, אלא בכינוי שניתן לו על שם חיבורו על הרמב"ם – 'הרב המגיד'. פירושו נתקבל כסמכות הגבוהה ביותר בין מפרשי המשנה-תורה, אף בין נושאי-כלי הרמב"ם, וכך כותב הרדב"ז: "וכבר כתבתי פעמים רבות שעל בעל 'מגיד משנה' יש לסמוך בהבנת דברי הרמב"ם ז"ל, לפי שהוא בא לפרש דבריו ומדקדק בהם יפה" (שו"ת רדב"ז ח"ד סימן קעד). בעקבות זאת הרדב"ז כתב את פירושו על המשנה-תורה רק בספרים שאין עליהם פירוש המגיד-משנה.

בחיבור היחיד הידוע לנו ממנו, המגיד משנה, הוא מגלה את מקום כל דין של הרמב"ם, מבאר את דבריו, ומיישב את השגות הראב"ד. כן נוהג 'הרב-המגיד' לפרש לפני כל ספר גם את סדר ה'הלכות הגדולות' (כמו הלכות שבת, כפי שהביאם הרמב"ם, ולעתים אף בתוך ה'הלכה' יבאר את סדרי הקדימה והאיחור של הפרקים. המגיד משנה' נדפס ברוב המהדורות הנפוצות לצד גוף ה'משנה תורה'. הפירוש שבידינו הוא רק על ששה מתוך י"ד ספרי הרמב"ם: זמנים, נשים, קדושה, נזיקין, קנין ומשפטים.

רצון המחבר: לימוד החיבור כסדרו

הסדר שבו נכתב הספר היה חשוב מאד בעיני הרמב"ם ורצונו היה שלימוד משנה-תורה יהיה מראשיתו לסופו, דווקא לפי הסדר³⁰.

וכך קבע הרמב"ם בעצמו. בתשובה לשואל אחד בדיני מילה, מצאנו ששילב הערה בענין זה כהטפת מוסה, שחייבים ללמוד את הלכותיו כסדר – קודם את הלכות ברכות ורק אחר כך הלכות מילה:

ותמהתי הרבה: היאך עיינתם בהלכות מילה ולא עיינתם בהלכות ברכות שהן קודם הלכות מילה?!

תשובות הרמב"ם, סימן שלב

כללו של דבר:

הסדר ברמב"ם – אף הוא תורה שלימה.

משוך חסוך ליודעך ספר המדע וצדקתך לישרי לב

והוא ספר ראשון

הלכותיו חמש. וזה סידורן:

הלכות יסודי התורה. הלכות דעות. הלכות תלמוד תורה. הלכות עבודת כוכבים ומזלות וזוהרות
העובדי כוכבים ומזלות. הלכות תשובה:

הלכות יסודי התורה

יש בכללן עשר מצות. שש מצות עשה. וארבע מצות לא תעשה. וזוהן פרטן:

(א) לידע שיש שם אלוה. (ב) שלא יעלה במחשבה שיש שם אלוה אחר זולתי ה'. (ג) ליחודי. (ד) לאהבו.
(ה) ליראה מצנו. (ו) לקדש שמו. (ז) שלא לחלל שמו. (ח) שלא לאבד דברים שנקרא-שמו עליהם.
(ט) לשמיע כן הנביא המדבר בשמו. (י) שלא לנסותו:

וכיבוד כל המצות האלו בפריקים אלו:

פירוש	פרק ראשון	כסף משנה
<p>ספר ראשון והוא ספר המדע. קראו ספר המדע לפי שכלל בו המצות החלוטות במחשבה ובמעשה. והלכות רשומות הלכות יסודי התורה קראו כך לפי שהמצות הכללות בהן כן עיקר התורה ויסודותיה. שאם לא יתאמת מילות השם וטובא יודע מעשה בני האדם לא היה האמתה בתורה. ולפיכך קראו לפי שישו מורה במעלות השם כוכב בעיקר מפני שהכל יתבדק הוא עיקר הכל. ומעם המצות הכללות בהלכות יסודי התורה יודע עטיק הדת לידע עיט שם אלוה שאין עמו אלוה אחר. וכלל המצות יודעת שמי אלוה אלו עיט מעשה בראשית ומעשה מרכבה עמידתהם יודעו בראשית על מילות הטרלה והיה לבדו ראשון וזר לכל. ואחר שיתאמת כב מילות הטרלה ושין כמותו בשום רפי ללכבו ולירלה ממו ולקש שמו ולשמוע משלחו הכניאים. והמצות החלקים למי חלקים. האחד מצות עיט אדם למקום. והשני מצות עיט אדם להנירו. והתחיל בו ההלכה במצות עיט אדם למקום: ותהי נחמד לכלר דברי האפון ז':</p>	<p>פ"א א יסוד דוידותה ועמוד ההכמות לידע עיט שם מלי ראשון. מלה שם עתה כפון רטיו לית מורה על מקום שהוא יתעלה אין לו מקום לכל מלה שם שם היא כמ"ל רבה בלשון יתעלה. והמלה לזה מ"ש כמ"ל ג' מהלכות השוכה. ג' הם הנקראים חטיקוחים האחר שפין שם נטוה כלל ואין שם מדע. ובפרק ה' מהלכות המצות ין שם ימים וכו'. ועוד ין לפרט סה מלה שם לומר שהוא יתעלה מאלו בכל מקום כדכתיב מלה כל האפון כטודו: בקש</p> <p>א יסוד דוידותה ועמוד ההכמות לידע שיש שם מצוי ראשון. והוא ממציא כל נמצא. וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמתת המצוא: ואם</p>	<p>כסף משנה</p>

העמוד הראשון של המשנה-תורה

בולט הסדר המופתי של הרמב"ם – הוא קובע את חלקי הספר (הלכות יסודי התורה, הלכות דעות...) ואח"כ מחלק מצוות ההלכה לפי מצוות עשה ומצוות לא תעשה.

את המשנה-תורה כפי רצון מחברו – רבינו משה בן מימון. אגב: אחת הסיבות לתקנה היא קיום מצוות ידיעת-התורה, מצוה זו מתבצעת בצורה המושלמת ביותר באמצעות לימוד הרמב"ם המקיף את כל התורה כולה.

30. בדורנו תיקן האדמו"ר מליובאוויטש לקבוע שיעור יומי של שלושה פרקים ברמב"ם על מנת לסיים את המשנה-תורה כולו במשך כשנה (או שלש שנים בלימוד של פרק אחד ליום), מתחילתו ועד סופו – ועל הסדר, מ"סוד היסודות" עד "כמים לים מכסים". ומאז לומדים רבבות יהודים, קטן וגדול,

כתר שני – "להוציא לאור כל תעלומות, ומטמוני מסתרים"

ומהכתר הראשון, הסדר המופתי ובנין התפארת, אנו מגיעים לכתר השני – "מפענח נעלמים":
 האחד: לקבץ פזורי העינים ונדחיהם, וליסד כל ענין וענין על מכונן, ולהציגם מין במינו.
 והשני: להוציא לאור כל תעלומות, ומטמוני מסתרים אשר באוצרות חושך נעלמות.
 רבי יוסף ב"ר טודרוס הלוי, קבוצת-מכתבים, מכתב ב

אם ה'כתר הראשון' כלל את עבודת הליקוט והבניה, כלומר, את ה'מבנה החיצוני', הרי שה'כתר השני' עוסק ב'מבנה הפנימי'. אפשר לראות בדברי רבי יוסף "להוציא לאור כל תעלומות, ומטמוני מסתרים", שלש תכונות³¹:

- א. הכנסת מחשבה, השקפה ומוסר בתוך ספר הלכתי (רובם הן חידושי של הרמב"ם).
- ב. דקדוק לשונו של הרמב"ם שאפשר להעמיק בתוכם כדי "להוציא כל תעלומות".
- ג. עבודת מחקר מעמיקה של הרמב"ם בסוגיות התלמוד, הכרעה מחודשת והבנה מקורית במחלוקות התנאים והאמוראים, וחקירת הנוסחאות המדויקות ביותר.

יסודות מחשבה והשקפה העטופים בהלכה

בנוסף לפסקי הלכה-למעשה, רבינו הכניס גם את ה'חובת הלבבות' שהן ענייני מחשבה, אמונה, השקפה ומוסר בתוך ספרו.

כבר בהלכה הראשונה במשנה-תורה שלו, ראה הרמב"ם לעצמו חובה קדושה להחדיר בעם ישראל את היסודות הנכונים שהם עקרונות האמונה היהודית:

יסוד היסודות ועמוד החכמות, לידע שיש שם מצוי ראשון, והוא מציא כל נמצא, וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמתת המצאו.
 הלכות יסודי התורה, פרק א הלכה א

אצל הרמב"ם האמונה הצרופה והנכונה היא היסוד של כל היסודות. כלומר, היסוד שעליו מיוסדת כל מערכת ההלכה. עניין זה היה קרוב ללבו של הרמב"ם, אף בצעירותו, ובספר התורני הראשון שהגיע לידינו מעיד המחבר על עצמו:

דרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בענייני אמונה אבאר משהו, כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות יותר מכל דבר אחר שאני מלמד.
 פיה"מ, ברכות פרק ט משנה ז

לאור זאת מובן מדוע קבע הרמב"ם את הלכות האמונה בראש ספרו – כדי להדגיש לאדם הלומד את הלכות ודיני התורה לשם קיום המצוות, את ערכה הגדול של האמונה ושל ידיעת מחשבת היהדות.

הרמב"ם הכניס יסודי הדת מתחום האמונה וההשקפה אל תוך מסגרת ההלכה, כך שאין שום מחיצה אצל הרמב"ם בין מעשה-מרכבה ומעשה-בראשית, ובין מלאכת שבת ומעשה הקרבנות. הכל זקוק להבהרה ולכינוס בשביל שכל יהודי יהיה בקי בתחום המחשבה כמו בתחום ההלכה³².

31. נראה ברור שעיקר כוונת רבי יוסף היתה ליסודות המחשבה שבמשנה-תורה, ולכן הבאנו זאת כאן כתכונה הראשונה.
 32. על הכנסת מחשבה ב'משנה תורה', ראה ב'המבוא למשנה תורה'.

אכן, אנו פוגשים לאורך הספר 'טעמי מצוות' מוסריות, ורעיונות במחשבה. בעיקר בולט הדבר בסיומי ההלכות הגדולות המוקדשים להביא את ה'ראשית חכמה' (הטעמים) ל'יראת השם' (קיום ההלכה), ויש אפילו קבוצת פרקים שלימים שכל עניינם הוא מוסרי: כמו הפרק הרביעי מהלכות דעות הקובע כיצד על האדם לתקן את דעותיו (מדותיו), וכל העשרה פרקים שבהלכות תשובה.

מהדוגמאות המפורסמות:

דבר ברור וגלוי שהטומאות והטהרות **גזירות הכתוב הן**, ואינן מדברים שדעתו של אדם מכרעתו והרי הן מכלל החוקים. וכן הטבילה מן הטומאות מכלל החוקים היא: שאין הטומאה טיט או צואה שתעבור במים, אלא גזירת הכתוב היא והדבר תלוי בכוונת הלב, ולפיכך אמרו חכמים³³: "טבל ולא הוחזק כאילו לא טבל".

ואף על פי כן רמז יש בדבר³⁴: כשם שהמכוין לבו לטהר, כיון שטבל – טהור, ואע"פ שלא נתחדש בגופו דבר, כך המכוין לבו לטהר נפשו מטומאות הנפשות שהן מחשבות האון ודעות הרעות, **כיון שהסכים בלבו לפרוש מאותן העצות והביא נפשו במי הדעת – טהור**. הרי הוא אומר "זרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם מכל טומאותיכם ומכל גלוליכם אטהר אתכם"³⁵. השם ברחמי הרבים מכל חטא עון ואשמה יטהרנו אמן!

סיום הלכות מקוואות, פרק יא הלכה יב

בסגנון דומה הוא מלמד על ה"רמז" שבמצוות תקיעת שופר:

אע"פ שתקיעת שופר בראש השנה **גזירת הכתוב, רמז יש בו**, כלומר: עורו ישינים משנתכם, ונרדמים הקיצו מתרדמתכם, וחפשו במעשיכם, וחזרו בתשובה, וזכרו בוראכם!
הלכות תשובה, פרק ג הלכה ד

רמז זה, הוא מהמפורסמים שברמזי הרמב"ם והוא עומד במרכז ספרות הדרוש והמוסר של הימים הנוראים.

ברור שרצה הרמב"ם לערב אמונה ומוסר בתוך ה"הלכות הלכות" שבספר ה"מקבץ לתורה שבעל פה כולה" (כלשונו בהקדמה) – להורות, שעל כל יהודי להיות בקי בהם בדיוק כמו כל הלכות מזוה, הלכות שבת, והלכות מאכלות אסורות.

דקדוק הלשון

דיוקו ודקדוקו הלשוני של הרמב"ם מלמדים על הבנתו המיוחדת של הסוגיות בתלמוד, אם בשינוי לשון ממקורו בתלמוד, או בשינוי מההבנה המקובלת בגמרא, תוספת של תיבה או אות³⁶, ואפילו שינוי לשון מהלכה להלכה – מלמדים אותנו תילי תילים של הלכות.

גדולי ישראל, נושאי-כלי הרמב"ם ופוסקי ההלכה בדורות הבאים, לא חדלו לעסוק בדברי הרמב"ם כדי לעמוד על העומק שבדברים, ולהפיק מהם את 'שיטתו' המיוחדת לו³⁷.

לא רבים הם החיבורים שמקובל לדייק בהם ברמה כזו. יוצאים מן הכלל הם, כאמור, המשנה-תורה של הרמב"ם, וכן פירושי של רש"י לתורה ולתלמוד. ואכן, בין תופסי התורה התקבל כי ספרי שני גדולים אלו ראויים לדיוק ודקדוק בפרטי פרטים, כפי שאכן עושים זאת מפרשיהם הרבים³⁸.

33. חגיגה דף יט, א.

34. בקטע זה כמו בקטע הבא (מהלכות שופר) ובעוד כמה מקומות במשנה-תורה, מגלה הרמב"ם את שיטתו ביחס לעיסוק בטעמי המצוות. מחד, הדברים אינם אלא "גזירת הכתוב", ומאידך "רמז יש בו".

35. יחזקאל לו:כה.

36. לדוגמא: כשהרמב"ם כותב, בהלכות חמץ ומצה (פ"ז ה"ו) "חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים",

ומשנה בכך בעצם ממקור הדברים במשנה (פסחים קטז, ב), שם נאמר "חייב אדם לראות את עצמו" – ידייקו מכך חידוש דין בהלכות 'סיפור ביציאת מצרים', שמעיקרו ויסודו צריך הוא "להראות" לאחרים (ראה לקוטי שיחות חי"ב, עמ' 39. ושם שמקורו של הרמב"ם הוא מהחיוב של "והגדת לבנך" – דווקא).

37. כפי שיתבאר בפרק יז – 'קול גדול ולא יסף'.

38. וכך קבע בעל יד מלאכי בספר הכללים שלו: "כל דברי הרמב"ם הם בתכלית הדיוק ויש לדקדק ולפלפל בדבריו כאשר

ידו החזקה בפסק הלכה

הרמב"ם אף סלל לעצמו כללי פסיקה שנראים לנו מאד מקוריים³⁹. הדבר נראה בעליל כשלומדים את פירושיהם של נושאי-כלי הרמב"ם, שלעתים הם מתאמצים להבין מאין לוקח את פסקיו, כלומר, על איזה כלל בנה את פסיקתו להלכה.

אחת הדוגמאות היותר-בולטות לכוח הפסיקה של הרמב"ם, נוגעת ב'מחלוקת' הידועה בין הקב"ה, כביכול, ומתיבתא דרקייעא⁴⁰, ובגמרא מוכרע הדין ע"י רבה בר נחמני כדעת הקב"ה שטהור, אך מפליא הדבר שהרמב"ם פוסק שטמא!⁴¹

ועד"ז יכול הרמב"ם לפסוק כתלמוד ירושלמי נגד התלמוד בבלי⁴², ואין הוא נמנע מלחלוק על רבותיו⁴³, על הגאונים⁴⁴, ועל אביו⁴⁵.

"וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות"

נוסף לכך: פסקים רבים הם תוצאה של עיון ומחקר בנושאי גרסאות. רבינו חקר והשווה בין נוסחאות שונות בתלמוד והכריע מהי הגרסא הנכונה – ועל פיה פסק את ההלכה.

באחד המקומות של הספר, הרמב"ם, באופן נדיר ביותר, מגלה לנו על מאמציו בחיפושים אחר כתבי-יד מקוריים של התלמוד ("קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה"), כדי לבוא לשורש הדברים ולהכריע על פיהם:

יש נוסחאות מן הגמרא שכתוב בהן, שהאומר לחבריו: "אל תפרעני אלא בעדים", ואמר לו: "פרעתיך בפני פלוני ופלוני והלכו למדינת הים" – אינו נאמן.

43. כמו בהלכות טוען ונטען פ"ג ה"ב: "...ורבותי הורו שכפירת הטענה הוא משקל תשע עשרה שעורות וחצי שעורה מן הכסף, ויש לי כמה ראיות לסתור אותה הדרך שתפסו עד שיצא להם זה החשבון, ויראה לי שהוא טעות". או בהלכות זכיה ומתנה פ"ג ה"ח: "וכל האומר על מנת כאומר מעכשיו דמי ואינו צריך לכפול התנאי, כך הורו מקצת הגאונים ולזה דעתי נוטה, ורבותי הורו שאין צריך לכפול התנאי ולהקדים הן ללאו אלא בגיטין ובקידושין בלבד, ואין לדבר זה ראייה".

44. כמו בפסק הזה: "הקנים המתוקים... כל הגאונים אומרים שמברכין עליו בורא פרי האדמה, ומקצתם אמרו בורא פרי העץ... ואני אומר שאין זה פרי ואין מברכין עליו אלא שהכל" (הלכות ברכות, פ"ח ה"ה).

45. במקום היחיד במשנה תורה שבו מביא הרמב"ם את דברי אביו ורבו, רבינו מיימון, הרי הוא חולק עליו! וזה לשונו: "אבא מארי מן האוסרין ואני מן המתירין" (הלכות שחיטה, פ"א ה"י).

אך לעצם הענין של מחלוקת על רבותיו ואביו אין זה מחידושו של הרמב"ם. כך אנו מוצאים בהרבה מקומות בתלמוד: "הא דידיה, הא דרביה" (ראה לדוגמא עירובין לה, ב; ראש השנה לה, ב). ונמצא שכבר חלקו תלמידים על רבותיהם, כפי הכלל שבידינו: "לא תגורו מפני איש" (ראה סנהדרין ו, ב). וכן מצינו אצל עוד גדולי ישראל, וכדברי רבי יששכר בער לעזער (תלמידו של רבי מרדכי יפה והסמ"ע – נפטר בשנת ה'שפ"ג 1623) המביא בספרו באר-שבע כמה דוגמאות מגדולי ישראל שחולקים על רבם ואביהם, וז"ל: "הטור אבן העזר חלק על אביו ורבו הרא"ש". והרא"ש גופיה כתב בתשובותיו כלל וסימן נ"ה דין ט' וז"ל: 'מי לנו גדול כרש"י ז"ל שהאיר עיני הגולה בפירושו ונחלקו עליו בהרבה מקומות יוצאי ירכו ר"ת ור"י ז"ל וסתרו דבריו, כי תורת אמת היא ואין מחניפין לשום אדם' (באר שבע, סנהדרין קי, א). אגב: רבי יששכר מביא שם כמה דוגמאות מהרמב"ם שחולק על רבותיו.

תוכל לדקדק בגמרא עצמה... ושכך כתב המגדל עוז בדוכתי טובא". ואלו דברי בעל מגדל עוז שהזכיר בעל יד מלאכי: "ודברי ר"מ ז"ל מקובלים מפי רבותיו נ"ע מפי הגאונים ז"ל וכפי לשון הגמרא לא פחות ולא יתר דקדק על לשונו כמו שתדקדק על לשון הגמרא" (מגדל עוז, הלכות שחיטה פ"ו). "והרוצה לדקדק בגמרא יוכל לדקדק בר"מ ז"ל כמו שידקדק בגמרא" (מגדל עוז, הלכות מאכלות אסורות פ"ב).

39. כך, אנו רואים לאורך הספר, דבר שהנושאי-כלים ומפרשי הרמב"ם עוסקים בו הרבה.

40. בבא מציעא פו, א. "קא מיפליג במתיבתא דרקייעא: אם בהרת קודמת לשער לבן – טמא, ואם שער לבן קודם לבהרת – טהור; ספק [אם הבהרת קדמה או השער לבן קדם] – הקדוש-ברוך-הוא אומר: טהור, וכולהו מתיבתא דרקייעא אמרי טמא. ואמרי: מאן נוכח? נוכח רבה בר נחמני. דאמר רבה בר נחמני: אני יחיד בנגעים, אני יחיד באהלות... כי הוה [רבה בר נחמני] קא ניחא נפשיה אמר: טהור, טהור".

41. "ספק שיער לבן קדם ספק הבהרת קדמה הרי זו טמא" (הלכות טומאת צרעת, פ"ב ה"ט). הנושאי-כלים על אתר מתאמצים להבין הכרעתו של הרמב"ם "איך נפסוק הדין היפך מאמר פיו יתברך שמו?" (לשונו של מעשה-רוקח). ראה מה שתירץ מרן רבי יוסף קארו שם בכסף-משנה שלו.

42. וכדברי הראב"ד בהשגותיו: "זה המחבר דרכו להיות סומך על הירושלמי" (הלכות קריאת שמע פ"ג ה"ו).

וכך כותב אחד מגדולי הראשונים, רבי יוסף קולון: "והוא דבר ידוע שרבינו משה רגיל לפסוק על פי הירושלמי יותר מכל הפוסקים הידועים אצלינו, ואפילו במקום שאין תלמודינו מוכיח כדברי הירושלמי לפעמים יפסוק כמותן היכא שתלמודינו מעמיד משנה או ברייתא בשינוי דחיקא והירושלמי מפרשא בפשטא, תופס לו שיטת הירושלמי" (שו"ת מהרי"ק שורש ק).

וטעות ספרים הוא, ולפיכך טעו המורים⁴⁶ על פי אותן הספרים. וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות ומצאתי בהן שהוא נאמן, והגיע לידי במצרים מקצת גמרא ישנה כתוב על הגוילים כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה, ושתי נוסחאות מצאתי מן הגוילים בהלכה זו ובשתייהם כתוב, ואם אמר: "פרעתי בפני פלוני ופלוני והלכו להן למדינת היים" – נאמן.

הלכות מלוה ולוה, פרק טו הלכה ב

מגיד משנה	משפטים. הלכות מלוה ולוה פמ"ו	מגיד משנה
<p>ב אע"פ שהספרים זכרו דברים של דעת הן והסגנון אמר הכריס אמת הוא שנוסחאות מתחלפות בה ודאי קיימתי את שתיים טו' ותוך מכתבו לן הסכל רעה נקימו כלם הפשוטים דעל כתיבן פלוגתא דלמוליה ותלמי הם כשש עדים על התנאי היא דלי כללן עדים מן חילת דלית ליה מנו והא מנו דלמוליה היה. וא"כ על כתיבן רבא דפסק כהנהגתו דלמון תמיר גללי ליה לפי הוספה הטיעו כשש עדים על התנאי הוא דלי כללן עדים הלכך מהלל דפלוני ודאי כ"ע מרזי ועוד דעל כתיבן דומיה דמלוה את הניכרי בעדים דלמיר כרישא אמר כוספא שהתנאי הוא כפני עדים דומיה דמלוה כפני עדים וכו' דלם חיילא דעל שהתנאי כפני עדים ללוה עטפול חיי ואמן היה ליה לכירי ודאי אמר לו שלם בעדים אל תפרעני אלף בעדים ואמר פרעתיך וכו' ליה מלון ולא קמה דהשקפה פלוני י"ג עדים על התנאי והן עיניהם המתנאים לן כן את דבריו אלף והוא לון לבכרם אלף קיום. עוד את מהו דבכר ה"ה ז"ל שאמר נחית דברי הרב ז"ל דלמיר פלוגתא לכולי עטפול לבני מלי פריעון וכו' אמו חמירי ואמרו קמן פריעיה מלי אמר ליה סיטולו ניטו עד מלן ואיהו אלו מלי עטפול נלוות כותרות ז' את ו' דלם חיילא דעטפולו פלוני לא מלי אמר סיטולו ניטו ונכון שמתעדים שמהם</p>	<p>הטולא שהתנה עתה עתה חזר ונכח אחס דה"ל כמחמיו לן זמן אלף עידי חותן פלוני ולפניו. ואם התנה לומר דעטפול דעדים אחרים יעין נלחמין ממוס דמלי אמר מלוה עטפול ניטו כל זמן שהעדים מסדין שכל אחיה הילאה פריעו דלא מלי למימר סיטולו ניטו לא ודאי לא היכי כלל קטילא בן לא היכי נלחמין כלל. עוד כ"כ דבא דהתניה שמהם זה הסכם ואמר שאפיקו אמר כפני פלוני ופלוני וכו' ונלחמין דבני לא מהו אלף על דבין הסיכון לפי שבטו זין מניה ו' דבין מלוה כשטר ואיהו חותמא דלמיר וי"ג מקשיב לכירי דבני כשטר פריעתי בני לבין למיר לא יאה נחמן מנו דלי בני אמר פריעתי כפני פלוני ופלוני ומנו או קיפול חוקק ולל טעמהות י"ג נלקשות למלון דלמיר הכין נכחול וכלת ככחמול לא הוסיפו ומנו אלף הלוי ליה נכחמין סיס ומון כן י"ג שפריעין דדוקא ככחמול היה דלמון דנכחמין דלמיר אמו אלף נחמו חיי נחמן דלם כן חס היטול א התנאי ויסם כן שמהות הקושול דלם ליה מנו דלמיר הלוי דילמל אמו ומכשירי ליה זוח דעת השכירי ז"ל וכן נלחמ דמעת דבני מלוי ז"ל ולכירי דבני ז"ל י"ג נחמן שאין כלן דין מני שכי' הוא מויה ע"ל קים התנאי ולפיכך נריך לקיימו דלם חמירי חמירי</p>	<p>ומתו או הלכו להם למדינת הים אינו נאמן שמפני טענה זו התנה עליו ואמר לו אל תפרעני אלא בפני ראובן ושמועון שהם עובדים עמו כדי שלא ידחה אותי ויאמר בפני אחרים פרעתי והלכו להם: ב' יש נוסחאות מן הגמרא שכתוב בהן שהאומר לתכירו אל תפרעני אלא בעדים ואמר לו פרעתיך כפני פלוני ופלוני והלכו למדינת הים אינו נאמן וטעות ספרים הוא ולפיכך טעו המורים על פי אותן הספרים וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות ומצאתי בהן שהוא נאמן והגיע לידי במצרים מקצת גמרא ישנה כתוב על הגוילים כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה ושתי נוסחאות מצאתי מן הגוילים בהלכה זו ובשתייהם כתוב ואם אמר פרעתי בפני פלוני ופלוני והלכו להן למדינת הים נאמן, ובפני טעות זו שאירע לכתובת הספרים הורו ולאומקת נאונים שאם אמר לי אל תפרעני אלא בפני פלוני ופלוני ופרענו כפני אחרים שאינו נאמן אע"פ שהביא עדים שפרענו כפניהם וגם זו טעות גדולה הורין האמת שאם באו עדים שפרענו כפניהם נפטר ואין כאן טקופ חשש. גם התוראה האת על פי ספריהן שכתוב בהן באותו שאמר לתכירו פריעני כפני עדים ששנו הלכות והלך ופרעני כפני עדים וטעות ספרים היא ומצאתי בגוילים כתוב אול פריעה ביניה לבין דיליה אע"פ שהספרים מוגדרין כמו שביארנו כך יראה מדרן הנגמרא. ועוד דברים של דעת הן וכו' מיה דיה לוי לעשות אמר לו אל תפרעני אלא בעדים פרענו בעדים וכו' יש לו לאסור את העדים בבית הסודר כל מיהם שלא ילכו ועוד אם מתו מה יעשה נמצא זה פורע פעם אחר פעם לעולם עד שיבא עדים אי"כ נעשית עדות זו עדות בשטר ונמצא זה כיון שאמר אל תפרעני אלא בעדים נעשת מלוה בשטר ואין מי שעלה על לבו זה. אבל ודאי אם אמר כפני פלוני ופלוני הוא הפסיד על עצמו שפרע כפני אחרים והלכו להם. אבל אם באו ותעדו שפרעו אין כאן בית מחוש וכזה ראוי לדון</p>

צילום דף מהמשנה תורה

אריכות הרמב"ם בדקוק אחר נוסחאות

וכמה נפלאו דברי ה'מגיד' השמימי שהיה מתגלה למרן רבי יוסף קארו, שקבע את העדיפות של פסקי הלכותיו של הרמב"ם, בזכות נוסחאות קדמוניות ומדוקדקות!

ידוע תדע, שכל דברי הרמב"ם על הרוב – הם אמת, מאחר שהוא דבק בגרסאות קדמוניות, כמו של רבינו חננאל ורבינו האי – שגירסתם מבוררת⁴⁷.

מגיד מישרים, פרשת ויקהל

– והיינו שרק בעשרה מקומות חולק הרמב"ם על הרי"ף. על נושא זה ראה בפרקים הבאים.

46. ב"המורים" כאן הכוונה לר"י מיגאש והרי"ף, שהורו כך על פי נוסחתם.

47. במקור: "ומידע תנדע דכל דבעי הרמב"ם על הרוב – אינון קושטא, בגין דאיהו אדבק גירסאי קדמונאי כגון רבינו חננאל ורבינו האי, דגירסהון ברייא".

מאידך, יש לציין שדווקא בזה יש הבדל בין גישת גדולי הספרדים, שהמעטו לחלוק על קדמוניהם, לזו של גדולי האשכנזים, שמלכתחילה לא היססו לחלוק עליהם. וכך אנו רואים את גישת הרמב"ם כלפי הרי"ף בדבריו בהקדמתו המשנה: "וההלכות אשר עשה הרב הגדול רבינו יצחק זצ"ל הספיקו בעד כל החיבורים... וביאר שם כל הטעויות אשר נמצאו לאשר היו לפניו בפסקי קודמו, ואין תפיסה עליו בהם אלא בהלכות מועטות לא יגיעו עד עשר בשום פנים"

המגיד של מרן רבי יוסף קארו

רבי יוסף קארו, נודע לכל עם ישראל בזכות חיבוריו ההלכתיים: הבית-יוסף, והשולחן-ערוך. מה שפחות ידוע עליו הוא גילוי ה'מגיד' שעסק איתו בסתרי עולם. ה'מגיד' הוא כינוי לגילויים שמיימים ממלאך שזכה רבי יוסף בזכות לימודו התדיר במשניות (כפי עדותו של רבי שלמה הלוי אלקבץ – מחבר הפיוט 'לכה דודי').

את כל תוכן הגילויים קיבץ מרן בעצמו, עם תאריכים מדויקים, לתוך חיבור בשם 'מגיד מישרים'. החיבור נכתב בשפה הארמית. גילויים אלו כללו חידושי תורה, גילויי עתידות, וגם הוראות והנחיות רוחניות בדרכי עבודת ה'. בין השאר הבטיח ה'מגיד' למרן כי הוא יזכה לעלות לארץ ישראל, וכן מספר לו עתידות על נשואיו וילדיו, ומבשר לו על הצלתו מן צרות המתרגשות ובאות. אחת ההבטחות החשובות ביותר היתה כי יזכה לכתוב ספרים שיתפרסמו בכל תפוצות ישראל.

כתר שלישי

"לשנות דרך קצרה, ומדה זו בכל מקום חכמה מפוארה"

"אחרון אחרון חביב", ובכתר האחרון זוכה הרמב"ם לשבח, שאין מי שהקדים אותו:

האחד: לקבץ פזורי הענינים ונדחיהם, וליסד כל ענין וענין על מכונו, ולהציגם מין במינו.

והשני: להוציא לאור כל תעלומות, ומטמוני מסתרים אשר באוצרות חושך נעלמות.

והשלישי: לשנות דרך קצרה, ומדה זו בכל מקום חכמה מפוארה. לא שמענו על זולתו שפָּלַל תורה שבעל-פה.

רבי יוסף ב"ר טודרוס הלוי, קבוצת-מכתבים, מכתב ב

יש ב'כתר השלישי' של רבי יוסף ב"ר טודרוס דבר עקרוני בדרכו של הרמב"ם בעקבות דברי התלמוד הידועים⁴⁸: "לעולם ילמד אדם לתלמידו דרך קצרה", שכל הלומד בספר משנה-תורה, יכול לומר "יותר ממה שקראתי לפניכם כתוב כאן"⁴⁹.

באיגרת-תחיית-המתים שכתב לעת זקנתו (בשנת ד'תתקנ"א 1191) כותב רבינו דברים ברורים שהם בעצם סיכום של עבודת הכתיבה הגדולה והעצומה שלו במשך ימי חייו:

שכל חבורינו אמנם הם קב ונקי, ואין כוונתנו להגדיל כמות הספרים ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת. ולכן כשנפרש – לא נפרש אלא מה שצריך לפירוש, ובשיעור שיובן לבד; וכשנחבר – לא נחבר רק קיצור הענינים. ואילו היה אפשר לי להשים התלמוד כולו בפרק אחד לא הייתי משים אותו בשני פרקים.

איגרת תחיית המתים

אכן, מכל שורה והלכה במשנה-תורה, ניכר סגנונו התמציתי של הרמב"ם. אלא שרבינו לא משאיר דרך זו רק לעצמו, אלא מנחה כל אחד להידבק במידה זו:

לעולם ירבה אדם בשתיקה ולא ידבר אלא או בדבר חכמה או בדברים שצריך להם לחיי גופו, אמרו על רב תלמיד רבינו הקדוש שלא שח שיחה בטלה כל ימיו... וכן בדברי תורה ובדברי חכמה יהיו דברי האדם מעטים ועניניהם מרובים, והוא שציוו חכמים ואמרו "לעולם ישנה אדם לתלמידיו דרך קצרה".

הלכות דעות, פרק ב הלכה ד

ביטוי נוסף לדרכו של הרמב"ם לנקוט תמיד ב'דרך קצרה':

במשנה-תורה באו הלכות פסוקות בהשמטת כל הפלפול והמשא-ומתן שבגמרא (למרות שבגמרא זהו בעצם החלק הגדול והעיקרי), וההלכות באו בכתיבה מנופה ומדויקת ובקיצור. גם בכך שונה הרמב"ם במשנה-תורה מכל הספרים שהתחברו עד ימיו, כגון ספרי הגאונים כמו הבה"ג, וספרי הראשונים כמו הרי"ף, שגם הם ספרי הלכה, ובכל זאת כללו, במידה מסוימת, את המשא ומתן של הגמרא⁵⁰. ואילו המשנה-תורה מכיל רק את פסקי ההלכה-למעשה.

אבל הוא מאוד מצומצם ומתמקד בהבנת הסוגיות. לעומת זאת, ספרו של הרי"ף מאריך יותר, בעיקר במקומות בהם הוא מבקש לחלוק על דברי קודמיו ולברר את עמדתו, וכמו שהעיד הרמב"ם בעצמו בהקדמתו לפירוש המשניות: "וההלכות שעשה הרב הגדול רבינו יצחק זצ"ל [הרי"ף] הספיקו במקום כולם [ספרי ההלכות של הגאונים], לפי שהם

48. פסחים ג, ב. וכן כותב רש"י שם, "לפי שמתקיימת גירסא שלה יותר מן הארוכה".

49. עפ"י מה שהיה אומר הכהן הגדול ביום הכיפורים כשהיה קורא מדברי התורה בעל פה, ראה משנה יומא ז, א.

50. בספרי הפסיקה של הגאונים ניתן למצוא משא ומתן,

פרק יג

"לקרב הדינים אל השכל"

◆ **"שפה ברורה בצרור הצחות צרורה"**

הרמב"ם ומר יוסף ן' ג'אבר / לשון הקודש טהורה / שבח מרן: "ומי כמוהו מורה בלשון קצר וצח כלשון המשנה?" / "לשון הרמב"ם הצח והברור": לשון הזהב / "אהוב ונחמד קרוב וידיד" / קישוטי תורה / ויהי אור! / "מאימין... ומטריפים... ומטריחין... ומדקדקין... ומשתדלין..." / הרמב"ם כפרשן לתלמוד

◆ **"זה הכלל": כללי הרמב"ם**

◆ **כללים בלי מילים**

◆ **פסוקים 'חדשים' במשנה-תורה**

◆ **טעמים 'חדשים' בניגוד למסקנת הגמרא**

◆ **עריכה מיוחדת: "שיהיה נקל לדעת אותו על פה"**

א. "שירת משה": סגנון הכתיבה / ב. "והמנין מבוא גדול ללמוד הענין על פה" / ג. סדר מסודר / "במקומו" - היכן?

◆ **הלכות קידוש החודש לתינוקות של בית רבן**

◆ **"כמה אוהב זה המחבר חשבונות גדולות!"**

◆ **טעמי ההלכות במשנה-תורה: קב ונקי ונימוקו עמו"**

טעמי הלכות בדרך קצרה / טעמי הלכות בדרך ארוכה / "ברוך שם כבוד מלכותו" בלחש / ברכת כהן רשע: "אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך" / שלשה טעמים לאיסור למוקצה בשבת / "ומפני מה תיקן...": תקנות חכמים / "בהלכות קידוש החדש שבספר זה נבאר עיקר מנהג זה" / "יתבונן בלשון החיבור בטעם שהזכיר בדין זה!" / "טוב טעם ודעת למדני"

”לקרב הדינים אל השכל”

פרק הקודם הארכנו אודות ה'שלושה כתרים' שבהם הכתיר רבי יוסף ב"ר טודרוס את המשנה-תורה של הרמב"ם, אבל ברור שיש להוסיף עליהם, ובכך נעסוק בפרק הנוכחי.

ב

באחת התשובות שכתב הרמב"ם, הוא מגלה לנו באופן נדיר שאחת מהמטרות הברורות של הספר היא "לקרב הדינים אל השכל". שם, בקשו השואלים מהרמב"ם לבאר להם מה שנראה כסתירה בין פסק-דין במשנה-תורה לדברי הגמרא, עד שעלה על דעתם שמדובר בטעות סופר! השיב הרמב"ם כי אכן צדק השואל ודקדק היטב, אך שינה בכוונה מלשון הגמרא, כדי להתאים את פסק ההלכה למציאות הפשוטה.

הנה השאלה והתשובה:

שאלה:

יבאר לנו כבודך מה שזכרתו בהלכות חמץ ומצה בפ"א שלא הבננו אותה, ואנחנו מספקין בה שמא טעות סופר:

...”שעה חמישית אין אוכלין בה חמץ גזרה משום יום המעונן שמא יטעה בין ה' לו” (=שעה חמישית לשעה ששית), והנוסח בהלכות רב אלפס ”שמא יטעה בין ה' לז”.” תבאר לנו הנוסח האמיתי.

תשובה:

מה שנזכר בהלכות [הרי"ף] ”שמא יטעה בין ה' לז” ” הוא האמת והוא מאמר התלמוד¹, כפי מה שהקשה שם. וזכרתי אני דבר הנופל לרוב והוא חלוף שעה בשעה אחריה, בהיות שכוונתי בכל החבור הזה לקרב הדינים אל השכל.

תשובות הרמב"ם, סימן רנב

דברי הרמב"ם ברורים: ”כוונתי בכל החבור הזה לקרב הדינים אל השכל” – כל ”כוונת החיבור” ומטרתו היא ”לקרב הדינים אל השכל”. הרבה מאוד עשה רבינו כדי שכל אחד יוכל לעמוד על הבנת ההלכה בקלות.

בשורות הבאות נעמוד על כמה אופנים אלו כדי ”לקרב הדינים אל השכל”, ואולי גם ללב של הלומד – שפה ברורה, כללים, מספרים, טעמי הלכות, ועוד.

”שפה ברורה בצרור הצחות צרורה”

הדבר הראשון והבולט ביותר שעשה הרמב"ם כדי לקרב את הדינים לשכלו של כל לומד, הוא כתיבת הספר בשפה ברורה וצחה. באיגרתו של רבי יוסף הלוי, שהוזכרה בפרק הקודם, מעלה רבי יוסף על נס את מעלת הלשון והסגנון של המשנה-תורה:

”כי לא בלעגי שפה ובלשון אחרת ידבר”² – כי אם בשפה ברורה בצרור הצחות צרורה – לא נטה משפת הקודש על ימינו ועל שמאלו, רק עלה דרך גבולו בלשון מדברת צחות.
רבי יוסף ב"ר טודרוס הלוי, קבוצת-מכתבים, מכתב ב

ואכן, ספר משנה-תורה נדיר ויחיד במינו גם בשפתו. משעה שהרמב"ם תכנן את ספרו המשנה-תורה, גמלה בלבו ההחלטה לכתוב את ספרו הגדול דווקא בלשון-הקודש – בשפת-חכמים (לשון המשנה) שהיא שפה טהורה, צחה, ברורה ובהירה. בהחלטה זו שלל הרמב"ם שתי אפשרויות נוספות לשפתו של הספר:

1. פסחים יב, ב.
2. עפ"י ישעיהו כח:יא – ”כי בלעגי שפה ובלשון אחרת ידבר אל העם הזה”. ומפרש רש"י שם: ”לעגי: לשון הפוך שאינו מיושר להשמע”. רבי יוסף ב"ר טודרוס משתמש כאן בלשון הפסוק הזה באופן חיובי – ”כי לא בלעגי שפה ובלשון אחרת ידבר”.

1. פסחים יב, ב.
2. עפ"י ישעיהו כח:יא – ”כי בלעגי שפה ובלשון אחרת ידבר אל העם הזה”. ומפרש רש"י שם: ”לעגי: לשון הפוך שאינו

- א. לשון המקרא, משום שאינה כוללת את כל המילים שהשתמשו בהם החכמים במקורות.
 ב. לשון התלמוד, משום שהיא ארמית שבימי הרמב"ם כבר לא היתה נהירה לרוב העם.
 וכך מסביר הרמב"ם את החלטתו בשעה שהוא כתב את הקדמתו לספר-המצוות ושיתף את הקורא על תכנונו של המשנה-תורה:

וכן ראיתי לנכון שלא אחברהו בלשון כתבי הקודש³, לפי שאותו הלשון המקודש קצר היום בידינו להשלים בו כל עניני הדינים.

וכן לא אחברהו בלשון התלמוד לפי שאין מבינים אותו היום מבני עמנו כי אם יחידים, ומלות רבות ממנו זרות וקשות אפילו לבקיאם בתלמוד.

אבל אחברהו בלשון המשנה כדי שיהא קל לרוב האנשים.

הקדמת הרמב"ם לספר-המצוות

חשוב להדגיש שהרמב"ם אינו מנמק כאן מדוע לא חשב לכתוב את ספרו בערבית, השפה שבחר לכתוב את כל שאר חיבוריו. מתוך שתיקתו נראה שבכלל לא עלתה על דעתו לכתוב את הספר הזה בערבית, שכן אצלו היה ברור שספר האמור להיות הספר המרכזי לתורה-שבעל-פה – "ספר כולל"⁴ המאחד את כלל ישראל בכל העולם כולו – לא היה יכול בכלל להיכתב בשפה זרה⁵.

הרמב"ם ומר יוסף נ' ג'אבר

שליטת השימוש בשפה הערבית באה לידי ביטוי מובהק בתשובה אחת שכתב הרמב"ם ללומד פשוט מבגדאד, מר יוסף נ' ג'אבר, שלא ידע לשון הקודש על בוריה. הוא התחנך והפציר את הרמב"ם לתרגם את המשנה-תורה לערבית. אמנם הרמב"ם סירב, אך השיב לו בכבוד ובחיבה יתירה שאין זה עולה כלל על הדעת להפסיד את "נעימות הלשון". רבינו אף הבטיח לו שאם יתאמץ ללמוד ולהבין, לו ספר אחד מתוך הי"ד ספרים בלשון שהרמב"ם כתב את הספר, אז בקלות הוא יכול ללמוד את השפה "ותבין כל החיבור כולו!"⁶

וראוי לך גם כן, שתלמד זה השיעור מלשון הקודש שחיברנו בו החיבור, כי הוא קל להבין וקרוב להתלמד מאד. ואחר שתתחנך בו בספר אחד תבין כל החיבור כולו. ואיני רוצה בשום פנים להוציאו ללשון ערבי, לפי שכל נעימותיו יפסדו. ואני מבקש עתה להחזיר פירוש-המשניות וספר-המצוות ללשון הקודש. [ומה שביקשת] שאחזיר זה החיבור ללשון ערבי – אל תבקש זה כלל!

איגרות הרמב"ם, עמ' תט

לשון הקודש טהורה

כאמור, רבינו שלל את האפשרות לכתוב את ספרו בארמית והקפיד על כך בעקביות. הגיעו דברים לידי כך שכדי לשמור על טהרת הלשון תרגם רבינו ביטויים ומונחים תלמודיים שגורים בארמית ללשון הקודש. כך, למשל, אצל הרמב"ם המונח התלמודי המפורסם 'מיגו' הופך ל'מתוך', והכלל 'כל דאלים גבר' הופך ל'כל המתגבר זכה'⁶.

3. ע"פ תרגומו של הר"י קאפח. התרגום הנפוץ הוא "לשון ספרי הנבואה".

6. ראה לדוגמה הלכות שכנים, פ"ג ה"י. יש הרואים בתרגום זה של הרמב"ם ("כל דאלים גבר" – "כל המתגבר זכה") דוגמא ומופת לנקיטת לשון. רבינו מעדיף לשון 'מתגבר' שמשמעה לעיתים חיובי ("איזהו גבור" וכיו"ב), על 'אלים' שמשמעו שלילי ("גברא אלימא"). ו"זוכה" שמשמעו עדין יותר מ"גובר" (יין מלכות עמ' 484).

4. כלשון הרמב"ם לתלמידו החביב, רבי יוסף בן יהודה: "קנא קנאתי לה' אלקי ישראל בראותי אומה שאין לה ספר כולל לאמתו של דבר" (איגרות הרמב"ם, עמ' ש').

5. בנוסף לזה יש להזכיר את רצונו של הרמב"ם שספרו

לשם המחשה, נציג דוגמא של סוגיא בגמרא שבמקור כתובה בארמית מצד אחד, ומצד שני כפי שנכתבה על-יד הרמב"ם בלשון הקודש צחה וברורה. בעצם, לא מדובר רק בתרגום משפה לשפה אלא אנו עדים כיצד הרמב"ם עורך ומסכם את הדברים בדרך קצרה ובהירה, כך שדברי הרמב"ם ברורים וקלים להבנה "לקטן ולגדול".

משנה תורה, הלכות עירובין פרק ז הלכה י	מסכת עירובין דף עג, א
<p>התלמידים שהולכין ואוכלין בלילי שבת בשדות ובכרמים אצל בעלי הבתים שפתן מצויה לעוברי דרכים הבאים שם ובאים ולנים בבית המדרש, מהלכין אלפים אמה לכל רוח מבית המדרש לא ממקום האכילה, שאילו מצאו סעודתן בבית המדרש לא היו יוצאין לשדה ואין דעתן סומכת לדירה אלא על בית מדרשם.</p>	<p>בעא מיניה רב חייא בר אבין מרב ששת: בני בי רב דאכלי נהמא בבאגא (=סועדים אצל מארחים בבקעה), ואתו ובייתי בבי רב (=ובאים לישון בבית המדרש). כי משחינן להו תחומא (=כשאנו באים למדוד להם את התחום לענין שבת), מבי רב משחינן להו או מבאגא משחינן להו? אמר ליה [רב ששת]: משחינן מבי רב. [רב חייא חוזר ומקשה:] והרי [מי ש]נותן את עירובו בתוך אלפים אמה ואתי ובייתי בביתיה, דמשחינן ליה תחומא מעירוביה! [משיב רב ששת:] בהווא אנן סהדי, ובהדא אנן סהדי. בהווא אנן סהדי דאי מיתדר ליה התם – ניחא ליה. ובהדא אנן סהדי, דאי מייתו להו ריפתא לבי רב – ניחא להו טפי. (=בכל מקרה אנו מעריכים את דעתו, מהיכן היה מעדיף לאכול).</p>

שבח מרן: "ומי כמוהו מורה בלשון קצר וצח כלשון המשנה?"

על מעלתו הנפלאה של כתיבת המשנה-תורה בשפה ברורה וצחה יש להביא את דברי המפרש הגדול של ספרו, הלא הוא מרן רבי יוסף קארו. בפירושו ה'כסף-משנה', הוא פותח את הקדמתו בשבח מפעלו הגדול של הרמב"ם, ומכלל המעלות שיכול להדגיש, בחר דווקא את הפרט הזה של "לשון קצר וצח".

ראה ראיתי את אשר "הואיל משה – המאור הגדול בר מיימון ז"ל – "באר את התורה הזאת", "תורה צוה לנו משה מורשה" וחיבר חיבור הי"ד הגדולה על כל משפטי התורה כולה כלליה פרטיה ודקדוקיה. ומי כמוהו מורה בלשון קצר וצח כלשון המשנה?

הקדמת מרן לכסף משנה

"לשון הרמב"ם הצח והברור": לשון הזהב

לאחר שנוכחנו לדעת את שפתו הייחודית, הצחה, ו"נעימת הלשון" של הרמב"ם, וכן את העריכה הבהירה המופיעה בהלכותיו, אין פלא שזכה המשנה-תורה, ומכל ספרי הראשונים והאחרונים מימי חז"ל ועד ימינו הוא מכונה 'לשון הזהב'¹⁰.

בעל התוספות יום טוב הפליג בשבח לשונו של הרמב"ם:

ואחריו (=אחר הרי"ף) קם הרב הגדול הרמב"ם ז"ל ואחז לו דרך קצרה אחרת ללכת בדרכי רבינו הקדוש מחבר המשניות, וסילתו כסולת נקיה לכל פסקי המשנה והגמרא... **ובלשון צח**

10. וכך, במשך הדורות עד היום הזה, מדקדקים לומדי-תורה וגאוני עולם על כל מילה שיצא מעטו של הרמב"ם במשנה-תורה. דוגמא אחת ללמד על הכלל, כך כותב רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק בפירושו על הרמב"ם: "אולם נראה דיש כאן דקדוק גדול ללשונו הזהב..." (אור-שמח, הלכות אישות, פרק יז הלכה י).

7. כלשון הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "וראיתי לחבה... דברים ברורים קרובים נכונים... **עד שיהיו כל הדינין גלויין לקטן ולגדול** בדין כל מצוה ומצוה".

8. ע"פ דברים אה: – "...הואיל משה באר את התורה הזאת לאמר".

9. דברים לג:ד.

וקצר ידבר אל העם... אין לגמור ההלל על החיבור כמות שהוא בכלל, וגם בפרטו **בנועם צחות דבריו** וביופי סידוריו.

הקדמת בעל תוספות יום טוב לפירוש מעדני מלך על הרא"ש

גם רבי יעקב עמדין הנודע בדרכו החדה, שאינה נושאת-פנים¹¹, יוצא מגדרו ומשבח את הסגנון הצח והבהיר של המשנה-תורה כתופעה שאין דומה לה בין כל המחברים אחרי חתימת התלמוד:

ראה גם ראה תירוצו של הריק"ר (=רבי יוסף קארו) ויאמר נא המעיין הישר – האם יתכן לומר כן על קטן שבקטנים, כל שכן בלשון הרמב"ם **הצח והברור עשר ידות על כל לשונות המחברים שעמדו לישראל אחר חתימת התלמוד**. חס ושלום! לא תהא כזאת בישראל ואפילו אמרה יב"ן (=ה'הושע ב'ן נ'ון) לא צייטנא ליה!

לחם שמים, מסכת פאה פרק ז

"אהוב ונחמד קרוב וידיד"

את נעימותו וסגנונו הפיוטי של הרמב"ם אפשר לראות לאורך כל הספר, ומודגש ביתר שאת כשהוא מדבר על נושא שכל-כך קרוב ללבו – הבעל תשובה – הוא משווה בין "אמש" ובין "היום":

גדולה תשובה שמקרבת את האדם לשכינה.

...התשובה מקרבת את הרחוקים – אמש היה זה שנאו לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד קרוב וידיד...

הלכות תשובה, פרק ז הלכה ו

קישוטי תורה

אף שהחליט רבינו לכתוב את פירושו בלשון המשנה ולא לשון התנ"ך או התלמוד (כפי שהבהיר בהקדמתו לספר-המצוות), לעתים נקט הרמב"ם כדרכם של גדולי הספרדים הפייטנים, וכדי לעטר את הלשון, הוא מקשט את פירושו בלשון המקרא¹².

עיטורי לשון אלו, הם בגדר חזון נפרץ ברמב"ם¹³. בנוסף לכך, פעמים רבות מביא הרמב"ם בהלכותיו לשונות של פסוקים מבלי להקדים "שנאמר" או ביטוי דומה, והפסוק כאילו מסתתר בתוך פסקי ההלכה (כמו "ארוכה מארץ מדה"¹⁴, "מפוזר ומפורד"¹⁵ או "שמח וטוב לב"¹⁶).

אך ישנו קטע אחד מיוחד במשנה-תורה, שלשונו של הרמב"ם היא ממש פלאי-פלאים – שילוב של פיוט הפונה אל הרגש, תוכחה הפונה אל השכל, והלכה פסוקה – והכל משולב ומעוטר בלשונות מן המקרא.

כמה קשה לתרץ את הקושיא הידועה – הסתירה בין ידיעה ובחירה – כותב הוא כלשון הפסוק באיוב (יא:ט): "דע שתשובת שאלה זו ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים, וכמה עיקרים גדולים והררים רמים תלויים בה..."

15. בדיני פסח, משתמש הרמב"ם בלשון של חג הפורים (אסתר ג:ח – "ישנו עם אחד מפוזר ומפורד בין העמים"), וז"ל: "החמץ שמניח בלילי ארבעה עשר כדי שיאכל ממנו למחר עד ארבע שעות אינו מניחו מפוזר ומפורד בכל מקום".

16. גם כאן הרמב"ם כותב כלשון מגילת אסתר, והוא משתמש במילים "שמח וטוב לב" שנאמרו לגבי המן ("ויצא המן ביום ההוא שמח וטוב לב" – אסתר ה:ט) בשתי צורות: פעם אחת באופן חיובי, שבפסח חייב להיות "שמח טוב לב" ("שבעת ימי הפסח ושמונת ימי החג עם שאר ימים טובים... וחייב אדם להיות בהן שמח וטוב לב" – הלכות יום טוב פ"ו הי"ז), ופעם שנייה באופן שלילי – שבתענית אסור להיות "שמח טוב ולב" ("כל השרוי בתענית... הרי זה לא ינהוג עידונין בעצמו... ולא יהיה שמח וטוב לב" – הלכות תעניות פ"א הי"ד).

11. היעב"ץ נוהג לבקר את כל גדולי ישראל בחריפות גדולה בלי לחסוך במילים. ועל-כן, דברי הערכה מפיו מקבלים ערך מיוחד.

12. ציטוטים מפסוקי התנ"ך הוא אחד הדברים הנפוצים ביותר בספרות היהדות, בעיקר בפרשנות המקרא, ובספרי מחשבה והשקפה, ואילו בספרי הלכה, ובמיוחד הלכה-פסוקה, אין זו תופעה רגילה כלל. הדברים נכונים לגבי משנתו של רבי יהודה הנשיא, הראשון שהעלה על הכתב את התורה שבעל-פה, שאין הוא מרבה להביא פסוקים. כך הם פני הדברים גם ב'שולחן ערוך' של מרן רבי יוסף קארו. אך לא זו היא דרכו של רבינו משה בן מימון בחיבור ההלכתי שלו, המשנה-תורה, שמביא את פסוקי התורה לרוב, אלפי פעמים.

13. ואולי העובדה שהשימוש בלשונות התנ"ך כמליצה נעשה נפוץ בקרב כותבים ומחברים בדורות הבאים, היא בעקבות הרמב"ם.

14. בהלכות תשובה (פ"ה ה"ה) כשהרמב"ם רוצה לבטא

מדובר באחת ההלכות שהתפרסמה מאד, ובגלל סגנונה המיוחד ומשמעותה הנוגעת בנימי הנפש, יהודי תימן נוהגים עד היום לקרוא אותה לפני תקיעת שופר בראש השנה, בניעימה מיוחדת המרטיטה את הלב.

מדע. הלכות תשובה פ"ג

בספ משנה	בספ משנה
<p>גמר ספר זה נכתב במסגרת פקודתו של הרב שמואל אלף דפוס אלף שנת ה'תקנ"ו, תר"ח, תש"א. כל זכויות שמורות.</p> <p style="text-align: right;">ב' כל כי שבתך זכר: ספר פיקודין (דף טו:)</p> <p>שבתך זכר: ספר פיקודין (דף טו:)</p>	<p>ר לזכרך גידול כל אדם שיראה עצמו זכר: ע"ז מה שכתב הרמב"ם על כל העולם לכות והזכיר: בימות ספיק דקדושתן (דף טו:)</p> <p style="text-align: right;">ה בשעת השחיית עונות אדם זכר: ספר משנה (דף טו:)</p> <p>השחיית עונות אדם זכר: ספר משנה (דף טו:)</p>
<p>העולם כולו אם הוא עונותיהם מורכב מכוונותיו בידו וכן שבתך זכר: ספר פיקודין (דף טו:)</p> <p>השחיית עונות אדם זכר: ספר משנה (דף טו:)</p>	<p>העולם כולו אם הוא עונותיהם מורכב מכוונותיו בידו וכן שבתך זכר: ספר פיקודין (דף טו:)</p> <p>השחיית עונות אדם זכר: ספר משנה (דף טו:)</p>

דעות ותוא הודיע ה"ק עובדי הבורא כנגד העונות: ה' כל כי שניתם על המצות שיעשה ותהיה על חובות ואברי בלבו
ומה העלתי בעשייתן המואי לא עשיתו אותן הרי זה אבר את כולן ואין מוכרים לו שום זכות בעולם שנאמר תצחק
הצדיק לא תצילנו ביום רשעו אן זה אלא בתורה על הראשונות. והשם ששוקקין וכו' אדם ועונותו בשעת מתןו כך
ככל שנה ושנה שוקקין עונות כל אחד ואחד מבני העולם גם וכוונתו ביום טוב של ראש השנה. כי שנאמר צדיק נרחם
(ת"ל) וי' שנתו נרחם לטובה והכוונתו וכן אדם ע"ז יום הכיפורים אם עשה תשובה נרחם לטוב. ואם לא
נרחם לטוב: די יאמר' שמקנת עופר בראש השנה נוצר והתב' ימי יע' כי כלומר נעור יענים מעונתם ונדרתם
הקניו מתרדתם והפשיו במעשיכם תחיו בתשובה וזכו בוראכם. אלו השוכחים את האמת בתבל' חומו שנינים כל שנחם
בתבל וריק אשר לא יועיל ולא יציל הביו לפשוותם והטבו דרכים ומעלליכם ועונם כל אחד מכם דרכו הרעה
ומחשבתו אשר לא טובה לזכרך צריך כל אדם שיראה עצמו כל השנה כולה כאילו חצו וזכו וחצו חייב. וכן כל העולם
חצו וחצו וחצו חייב. האם האם אדם הרי הרביע את עצמו ואת כל העולם כולו לק' חובה וגרם לו השחתה. עשה מציה
אחת הרי הרביע את עצמו ואת כל העולם כולו לק' חובה וגרם לו ולהם תשעתה וחצלה שנאמר וצדיק יסוד עולם וה
שצדק הרביע את כל העולם לכות והצילו. ומפני עני' זה נתנו כל בית ישראל להרבות בדרך ובמעשים טובים ויעלים
במצות מראש השנה ועד יום הכיפורים יתר בכל השנה.

צילום דף מהמסנה תורה, הלכות תשובה
טעמו המשובב נפש של הרמב"ם למצות תקיעת שופר

הנה חלק מההלכה המיוחדת הזו בתוספת סימני חלוקה:

אף על פי שתקיעת שופר בראש השנה גזירת הכתוב, רמז יש בו, כלומר עוררו ישינים משנתכם ונרדמים הקיצו מתרדמתכם / וחפשו במעשיכם וחזרו בתשובה / וזכרו בוראכם / אלו השוכחים את האמת בהבלי הזמן ושוגים כל שנתם בהבל וריק / אשר לא יועיל ולא יציל הביטו לנפשתיכם / והטיבו דרכים ומעלליכם / ויעזבו כל אחד מכם דרכו הרעה ומחשבתו אשר לא טובה...

הלכות תשובה, פרק ג הלכה ד

כפי שנראה בטבלה, דברי הרמב"ם בשורות מרגשות אלו, משובצות בלשונות הנביאים והכתובים מהספרים איוב, איכה, קהלת, ישעיה, שמואל וירמיה, עיון בפסוקים במקורם שופך אור מיוחד על כוונת הרמב"ם 'בין השורות':

פסוקי תנ"ך	מסנה-תורה, הלכות תשובה פרק ג הלכה ד
ואיש שכב ולא יקום עד בלתי שמים לא יקיצו ולא יערו משנתם. (איוב יד:יב)	עוררו ישינים משנתכם, ונרדמים הקיצו מתרדמתכם
נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה עד ה'. (איכה ג:מ)	וחפשו במעשיכם, וחזרו בתשובה
וזכר את בוראיק בימי בחורתיך עד אשר לא יבאו ימי הרעה והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ. (קהלת יב:א)	וזכרו בוראכם
ומצרים הבל וריק יעזרו לכן קראתי לזאת רהב הם שבת. (ישעיה לז:ז)	אלו השוכחים את האמת בהבלי הזמן ושוגים כל שנתם בהבל וריק
ולא תסורו כי אחרי התהו אשר לא יועילו ולא יצילו כי תהו המה. (שמואל א' יב:כא)	אשר לא יועיל ולא יציל הביטו לנפשתיכם
כה אמר ה' צבאות אלהי ישראל היטיבו דרכיכם ומעלליכם ואשכנה אתכם במקום הזה. (ירמיה ז:ג)	והטיבו דרכיכם ומעלליכם
יעזבו רשע דרכו ואיש און מחשבתו וישב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח. (ישעיה נה:ז)	ויעזבו כל אחד מכם דרכו הרעה ומחשבתו אשר לא טובה.

הרמב"ם כפרשן לתלמוד

למרות שהמשנה-תורה הוא בוודאי ספר-פסיקה ולא פרשנות, ואף-על-פי שהרמב"ם מגיש את פסקי ההלכה בלשון קצרה ביותר, הרי לפעמים, כשיש צורך, הופך רבינו להיות פרשן של הגמרא, כדוגמת רש"י, 'הפרשן הגדול' בה"א הידיעה.

ניקח לדוגמא את הביטוי התלמודי הנודע "פסיק רישיה ולא ימות". בגמרא הביטוי סתום, וכשהרמב"ם מביא את העניין בספרו, לא זו בלבד שהוא משתמש במשל זה ולא מסתפק במסקנת ההלכה-למעשה הנובעת ממנו, אלא גם ממחיש את הדברים היטב בנועם צחות לשונו.

מסכת שבת דף קג, א (ועוד)	הלכות שבת פרק א הלכה ו
פסיק רישיה ולא ימות.	עשה מעשה ונעשית בגללו מלאכה שוודאי תיעשה בשביל אותו מעשה אף על פי שלא נתכוין לה חייב, שהדבר ידוע שאי אפשר שלא תעשה אותה מלאכה. כיצד? הרי שצריך לראש עוף לשחק בו לקטן וחתך ראשו בשבת, אף על פי שאין סוף מגמתו להריגת העוף בלבד חייב, שהדבר ידוע שאי אפשר שיחתוך ראש החי ויחיה אלא המוות בא בשבילו. וכן כל כיוצא בזה.

"זה הכלל": כללי הרמב"ם

אחת הדרכים המיוחדות של הרמב"ם בצורת הרצאת הדברים היא יצירת 'כללים'. כנראה שדרך זו שאובה מהש"ס, שבו מופיעים פעמים רבות דינים שונים ואחריהם נאמר "זה הכלל".

לדוגמא מהש"ס, הנה לפנינו משנה במסכת הראשונה, מסכת ברכות:

הביאו לפניו מליח בתחלה ופת עמו, מברך על המליח ופותר את הפת, שהפת טפלה לו.

זה הכלל: כל שהוא עיקר ועמו טפלה, מברך על העיקר ופותר את הטפלה.

משנה, ברכות פרק ו משנה ז

ובעקבות המשנה, כך נוהג גם הרמב"ם בהרבה מקומות בחיבורו. הנה למשל דברי הרמב"ם בספר-זמנים:

אין אדם יוצא ידי חובתו באכילת מצה שהיא אסורה לו כגון שאכלה טבל או מעשר ראשון שלא נטלה תרומתו או שגזלה.

זה הכלל: כל שמברכין עליו ברכת המזון יוצא בה ידי חובתו, וכל שאין מברכין עליו ברכת המזון אין יוצא בה ידי חובתו.

הלכות חמץ ומצה, פרק ו הלכה ז

אכן, לאורך המשנה-תורה מצינו כשישים מקומות שהרמב"ם כותב במפורש "זה הכלל", אבל יש מקומות שהוא משתמש בלשון אחר. דוגמא אחת היא בהלכות מכירה, שם הרמב"ם כותב על ה"עיקר הגדול" של דיני מכירה:

וזה עיקר גדול בכל דברי משא ומתן הולכין אחר לשון בני אדם באותו המקום ואחר המנהג, אבל מקום שאין ידוע בו מנהג ולא שמות מיוחדין אלא יש קורין כך ויש שקורין כך עושים כמו שפירשו חכמים בפרקים אלו.

הלכות מכירה, פרק כו הלכות ז-ח

בדיקת החמץ, תני אור, מפני שעדיין יש שם אור היום ואינו חושך" (כתוב-שם, בגמרא פסחים, שם).

נראה שהוא מסכים עם הרמב"ם בדבר זה ואף מוצא לכך סימוכין בלשון המשנה. וכך כותב הראב"ד: "הטעם הברור שכל המקומות שהוא צריך להקדים לתחילת הלילה, כגון

יש לציין שרוב הכללים של הרמב"ם הם יצירה שלו ובדרך-כלל לא העתק מהמשנה. הרמב"ם שכמובן לא כתב את חיבורו על יסוד ההנחה שיבואו נושאי-כלים ויפרשו את דבריו - מצא לנכון להרבות ב'כללים' כדי שהלומד יבין את ההלכות על בוריין.

אף במקומות שהרמב"ם לא כותב בפירוש, "זה הכלל" או "זה עיקר גדול", וכדומה, הרי הוא קובע כללים גדולים בלי לציין זאת במפורש. דוגמא למופת: כפתיחה להלכות שבת פורס הרמב"ם שורה של 'כללים', שלכאורה הם 'כללי לשון' בלבד, אבל למעשה, הם כללים חשובים ביותר, שבלעדיהם קשה להבין את עיקרי הלכות שבת.

הנה לשון הרמב"ם בריש הלכות שבת:

כל מקום שנאמר בהלכות שבת שהעושה דבר זה **'חייב'**, הרי זה חייב כרת. ואם היו שם עדים והתראה חייב סקילה, ואם היה שוגג חייב חטאת.

וכל מקום שנאמר שהעושה דבר זה 'פטור', הרי זה פטור מן הכרת ומן הסקילה ומן הקרבן, אבל אסור לעשות אותו דבר בשבת.

...וכן כל מקום שנאמר **'אין עושין כך וכך'** או **'אסור לעשות כך וכך'** בשבת, העושה אותו דבר בזדון מכין אותו מכת מרדות.

וכל מקום שנאמר 'מותר לעשות כך וכך', הרי זה מותר לכתחילה.

וכן כל מקום שנאמר 'אינו חייב כלום' או 'פטור מכלום', אין מכין אותו כלל.

הלכות שבת, פרק א הלכות ב-ד

כמחנך מעולה הרמב"ם מנחיל לנו את הגישה הראויה ללימוד - להציב בתחילה הקדמות נחוצות וכללים ברורים, וכל זאת "לקרב הדינים אל השכל".

פסוקים 'חדשים' במשנה-תורה

מגמה זו, להביא דברים בהירים ומובנים יותר, ניכרת גם לגבי הבאת מקורות מן המקרא להלכות. בגלל מגמתו לבאר ולפרש ולהקל על הלומד ככל הניתן, יש והרמב"ם מביא פסוקים 'חדשים' שונים מאלו שנזכרו בתלמוד! דבר זה הוא מכללי הרמב"ם הידועים שכאשר הוא מביא מקור להלכה מפסוק בתורה, אינו מדקדק שיהיה זה הפסוק ממנו נלמד הדין בגמרא.

וכך קובע בעל יד-מלאכי בספר הכללים שלו, וכדרכו הוא מביא שורה של ספרים, מהם שאב את הכלל הזה:

דרכו של הרמב"ם ליקח הדרשה היותר פשוטה אף-על-גב דאתדחייה בגמרא, ולפעמים מביא פסוק שלא נזכר בגמרא כלל - **מאחר שהוא מבואר יותר.**

הר"ב **לחם משנה**, ריש פ"ט מהלכות מאכלות אסורות, ובסוף מעשה הקרבנות... ובכמה דוכתי... וכ"כ עוד בשיירי **כנה"ג** בלשונותיו על הרמב"ם... וכ"כ הפר"ח ב"ד סי' ס"א ס"ק ל"ח, ובמים חיים שלו דף כ"ה א'. ועיין **כסף משנה** פ"ד מהלכות ע"ז... ובשו"ת רמ"ע סי' ק"ח... ובגידולי תרומה דף ה'.

ואף בטעמים כתב מהר"י קורקוס בפ"ז מהלכות תרומות הלכה ח"י ושם פ"ח הלכה ז' ובפ"י מהלכות מעשר שני סוף הלכה ז' דאינו מקפיד רק לכתוב הדבר היותר מתקבל כיון דלא נפקא-מינה מידי לענין דינא...

יד-מלאכי - כללי החיבורים והפוסקים
מאת רבי מלאכי הכהן
בדפוס מחודש, הוצאת מישור, התשס"א

יד מלאכי, כללי הרמב"ם

הנה דבריהם של שניים מנושאי-כלי הרמב"ם, שהובאו ב'יד מלאכי':

דרך רבינו לתת טעם וכן להסמיך הדין על כתוב אף-על-פי שלא הוזכר בגמרא. להיותו נכון, ולענין דינא אין נפקותא... כיון שראיה זו פשוטה היא.

מהר"י קורקוס, הלכות ביכורים, פרק ג הלכה ו

כיון דלא נפקא מיניה כלל לענין דינא, רבינו ז"ל לא קפיד אלא מביא הפסוק שנראות הדרשה הפשוטה יותר אף על פי שהוא דלא כהלכתא.

לחם משנה, הלכות תמידין ומוספין, פרק ב הלכה ב

כללו של דבר, במקום שאין לכך משמעות הלכה למעשה, יביא הרמב"ם, כדי "לקרב הדינים אל השכל", מקור פשוט יותר מהתורה-שבכתב.

טעמים 'חדשים' בניגוד למסקנת הגמרא

הוספת טעמי הלכה במשנה-תורה היא דבר חשוב בעיני הרמב"ם, כפי שנראה להלן לקראת סיום הפרק. אך כהמשך לרעיון של הבאת 'פסוקים חדשים' המתואר לעיל, יש שהרמב"ם לא נמנע לצעוד בדרך משלו, ולהביא כטעם להלכה גם דברים שבגמרא עצמה נדחו, ואינם עולים בקנה אחד עם מסקנת הסוגיה. וגם זאת, כי הטעם המקורי שלו "יותר מבואר".

דוגמא לכך היא בהלכה הבאה:

בת ישראל שנתארסה לכהן לא תאכל [תרומה] עד שתכנס לחופה, שמא תאכיל לבני בית אביה כמו שביארנו.

הלכות תרומות, פרק ח הלכה ז

מקורה של ההלכה במסכת כתובות¹⁹, אלא ששם מובא טעם אחר, "משום סימפון"²⁰, ואילו הטעם שהרמב"ם מביא "שמא תאכיל לבני בית אביה", נדחה. ובכל זאת מביא רבינו דווקא את הטעם הדחוי, כמו שמעיר אחד מראשוני נושאי-כלי הרמב"ם כי "זה דרך רבינו":

אלא שנראה שלא חשש רבינו לכותבו, לפי שזה הטעם [שמא תאכיל תרומה למשפחת בית אביה] הוא יותר נוח ומתקבל למי שאינו מעמיק בתלמוד. וזה דרך רבינו כאשר כתבתי כמה פעמים.

מהר"י קורקוס, שם

20. לשון ביטול, כלומר שמא ימצא בה מום ונמצא שהקידושין היו בטעות והם בטלים ונמצא שאכלה בתרומה שלא כדין.

19. כתובות נז, ב.

יד מלאכי

רבי מלאכי הכהן (נפטר בערך ה'תק"ל 1770), מחכמי איטליה, ותלמידו המובהק של המקובל רבי יוסף אירגוס, חיבר ספר מיוחד במינו המכיל כללים של המשנה, התלמוד בבלי, התלמוד ירושלמי, רש"י, תוספות, הרי"ף, הרמב"ם, בעל הטורים, והשו"ע. הספר מבוסס על ספרי הכללים שלפניו, עם הוספות רבות משלו.

יד-מלאכי מחולק לשלשה חלקים: בחלקו הראשון – 'כללי הגמרא', מציב המחבר 667 כללים תלמודיים המסודרים בסדר האל"ף בי"ת, וכמו: "אי תניא – תניא"; "אם אינו עניין לזה תנהו עניין לדבר אחר". החלק השני הוא 'כללי הפוסקים', והוא סוקר פוסק אחר פוסק לפי סדר הדורות מ'כללי הגאונים ובה"ג והרי"ף', 'כללי הרמב"ם הראב"ד והסמ"ג', ועד 'כללי הש"ע והרמ"א', 'כללי שאר הפוסקים', 'כללי שאר המחברים והמפרשים'. בחלקו השלישי, הנקרא 'כללי הדינים', הוא חוזר על כל הדינים וההלכות שוב בסדר הא"ב, ונותן בהם 611 כללים. 'יד מלאכי' נחשב לאחד הספרים ברי-הסמכא, והמשומשים ביותר בכל הנוגע לפסיקה והבנה במהות הדינים והפוסקים.

עריכה מיוחדת: "שיהיה נקל לדעת אותו על פה"

לא רק שביקש הרמב"ם "לקרב הדינים אל השכל" אלא אף עשה כל מיני דברים כדי לקרב אל לבו של אדם, כלומר, לחבר ספר כזה שראוי ונוח ללמוד בעל-פה!

בשני מקומות בספריו, מורה הרמב"ם בפירוש, שכוונתו לסייע ללומדים לשנן את ספרו בעל-פה. בשני מקומות אלו, הוא מציין שזו הסיבה שערך את סגנון הספר מחולק להלכות קטנות, בצורה הנוחה ללימוד ושינון.

בפעם הראשונה, עוד טרם כתיבת הספר, בפריסת התוכנית שבהקדמת ספר-המצוות:

ונראה לי שהטוב שתהיה חלוקתו שיושם הלכות הלכות... כדי שיהיה נקל לדעת אותו על פה למי שירצה או לזכור דבר ממנו.

הקדמת הרמב"ם לספר המצוות

ושוב חוזר רבינו בהקדמתו למשנה-תורה:

וכל פרק ופרק אחלק אותו להלכות קטנות כדי שיהיו סדורים על-פה.

הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

בנוסף למה שציין הרמב"ם, שחלוקת הספר תעזור ללומדים לדעת את ספרו בעל-פה, נראה להלן שהרמב"ם תכנן דברים נוספים לעזור ללומדים במשימה זו. ואלו הם:

א. סגנון הכתיבה.

ב. מניינים וסימנים לזיכרון.

ג. סידור הגיוני.

א. "שירת משה": סגנון הכתיבה

כפי שתיאר הרמב"ם בהקדמתו, עד זמנו של רבי יהודה הנשיא, נמסרה התורה בעל-פה, איש מפי איש, אך עקב הצרות המתחדשות ובאות, וירידת הדורות, הוכרח רבינו הקדוש להעלות על הכתב את דברי התורה שהיו מסורים עד עתה בעל-פה. וכך מסכם רבינו את הדברים:

ולמה עשה רבינו הקדוש כך ולא הניח הדבר כמות שהיה?

לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין, והצרות מתחדשות ובאות, ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת. וישראל מתגלגלין והולכין לקצוות. חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם, כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח.

הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

בכל זאת, מסורת מיוחדת נשתמרה לגבי חיבור המשנה, שאף על פי שכבר נכתבה, עדיין מיועדת היתה לשינון בעל-פה. וכך כותב אחד ממפרשי המשנה, בעל 'תפארת ישראל', שהמשנה נועדה להיאמר בשירה וזמרה, "שלא תשתכח המשנה חס ושלום":

דמהאי טעמא בכל דוכתא דתני 'חסורי מחסרא והכי קתני', לא הגיהו המשנה, משום שהיה להן זמירות מיוחדין לכל משנה ומשנה, כדי לחזק המשנה בכוח הזכרון, וע"י הניגון נזכר היטב לישנא דמתניתין²¹, באשר שהיה הזמר מסודר לפי המלות והבבות שבמשנה. ולכן כמה פעמים בחר התנא ג"כ במלה זאת ולפעמים באחר, הכל כפי הנאות לקול השיר המיוחד להמשנה... ומהאי טעמא אף שהיה חסורי מחסרא הניחוהו כך... ואם היו מבלבלים המלות יתבלבל השיר המיוחד לה ויתבלבל הזכרון, ותשתכח המשנה ח"ו, ובדבר זה יתורץ כמה קושיות ודקדוקים".

תפארת ישראל, בועז, ריש פרק ד דערכין

בעלי התוספות: "והשונה בלא זמרה - שהיו רגילין לשנות המשניות בזמרה לפי שהיו שונים אותן על פה וע"י כך היו נזכרים יותר" (תוספות, שם).

21. וכך כתוב בגמרא: "כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה, עליו הכתוב אומר (יחזקאל כ:כה) "וגם אני נתתי להם חקים לא טובים וגו'" (מגילה לב, א). ועל זה מעירים

מתברר, שמסורת זו אינה רק מסורת ללא עדויות בכתובים – גם השל"ה הקדוש מעיד שראה אותה²². בחיבורו המפורסם, הוא מונה "ט"ו דרכים הצריכים לעסק התורה", וביניהם הוא מביא שיש ללמוד בשיה, ומטעם זה יש אפילו טעמי ניגון למשניות!

וזה לשון השל"ה:

הדרך הח', שיהיה הלימוד בשיה, בין במקרא בין במשנה, ולזה תמצא ספרי המשנה הקדומים, כתובים עם הניקוד והטעמים.

של"ה מסכת שבועות, פרק נר מצוה

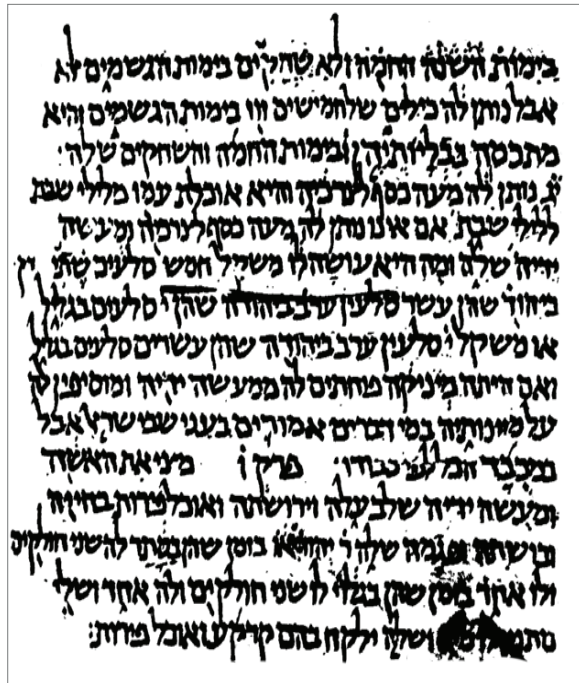
והנה, אינה ה' לידינו אוצר ספרים המתגלים בגניזות השונות, וביניהם נמצא דף משנה ממסכת כתובות²³ שמופיעים בו טעמי ניגון למשניות, כעדותו של השל"ה, והרי הוא מוצג לפניכם.

אכן, סגנון המשנה נבדל בהחלט מסגנון הגמרא. הגמרא אינה אלא ליקוט של השקליא וטריא של חכמי האמוראים, הדנים בדברי המשנה, ללא סדר מוכרח או משפטים קצובים. לעומת זאת, המשנה כתובה בלשון קצרה ופסוקה, ללא משא ומתן, וכפי שראינו מדברי בעל תפארת ישראל, כל כתיבתה ועריכתה נועדו להבטיח את האפשרות לשון אותה על-פה.

בעקבות רבינו הקדוש בחיבור המשנה, ומאותן סיבות עצמן, הלך גם רבינו משה, בחיבורו המשנה-תורה²⁴, כפי שתיאר בהקדמתו הנזכרת:

בזמן הזה תקפו הצרות יתירות ודחקה השעה את הכל ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו נסתרה... ומפני זה נערתני חצני אני משה בן מימון הספרדי... וראיתי לחבר... כולם בלשון ברורה ודרך קצרה עד שתהא תורה שבעל פה, כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ולא פירוק. לא זה אומר בכה וזה בכה, אלא דברים ברורים קרובים נכונים...
הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

לכן אין ספק, שגם בחיבורו ניתן לראות את אותה 'שירה', לכל תורה שבעל-פה, וכך נפתחת בפני הלומדים האפשרות לזכור את כל התורה על רגל אחת²⁵.

כתב-יד של משנה במסכת כתובות עם 'טעמי הניגון' למשנה, מאוירים מתחת לחלק מהמילים

נעימה ושונה בלא זמרה, עליו הכתוב אומר: "וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם", **נתאזר עוז להתת הטעמים במשניות, כדי להחזיר עטרה ליושנה**, וצדקה וטוב וחיים יהיה לנו כי נשמור ללמוד המשניות כאשר צו אותנו חכמינו ז"ל".

24. וכפי עדותו של רבינו בעצמו, בהקדמתו לספר המצוות: "וכן ראיתי לנכון שלא אחרנו בלשון כתבי הקודש... גם לא אחרנו בלשון התלמוד... אלא אחרנו בלשון המשנה, כדי שיהא קל לרוב בני אדם".

25. גם מרן רבי יוסף קארו הלך בעקבות רבינו הרמב"ם, וחיבר את ספרו במטרה שילמדו אותו בעל-פה. כדבריו בהקדמתו, שם גילה שחפצו שכל אחד יחזור על ספרו פעם בשלשים יום – "וישנו לשונו על פה". "לחלקו לחלקים שלשים ללמוד בו בכל יום חלק ונמצא שבכל חודש הוא חוזר תלמודו

22. עדות נוספת מצאנו על קהילות שהיו נוהגות לשון את המשניות, כדי לדעת אותן על-פה. וכך כותב המתרגם של פירוש-המשניות לרמב"ם לסדר נזיקין: "שהיו נוהגים ברוב המדינות לשנות אותם בשבתות וימים טובים עד שיודעים אותם על-פה". והדעת נותנת, שלא היו משננים סתם, אלא בניגון וזמרה כפי דברי בעל 'תפארת-ישראל' או השל"ה שהבאנו בפנים. גם על רבי יהוסף אשכנזי ('התנא מצפת'), בן דורו של מרן הבית-יוסף, ידוע שהיה שונה את המשניות בניגון וטעמים עד שהיו שגורים בפי על-פה. על דמותו המעניינת של ה'תנא' הארכנו לעיל בנספח לפרק שישי – 'מפרשי פירוש-המשניות: תוספות יום טוב ומלאכת שלמה'.

23. עדות על שחזור הדפסת ניגון המשניות, מהטעמים שהבאנו בפנים, ניתן לראות בהקדמתם של מדפיסי משנה למסכת קידושין דפוס סביוניטה ה'שי"ג (1553). וזה לשונם: "וכלפי מה שאמרו רז"ל סוף מסכת מגילה, דהקורא בלא

ב. "והמנין מבוא גדול ללמוד הענין על פה"

"אין התורה נקנית אלא בסימנים, שנאמר: הציבי לך ציונים"²⁶. הרמב"ם יצר לאורך הספר מספרים – בסגנון המשנה – אך חדשים לחלוטין. המניין הוא דבר מאד חשוב אצל הרמב"ם, עד כדי כך שלפני כל הלכה גדולה, הוא כותב את המספר המדויק של המצוות-עשה והמצוות לא-תעשה שיש בתוכם. למשל, כפתיחה להלכות יסודי התורה, שהם בעצם ההלכות הראשונות של הספר, כותב רבינו:

יש בכללן עשר מצוות: שש מצוות עשה וארבע מצוות לא תעשה, וזה הוא פרטן:

א. לידע שיש שם אלוה. ב. שלא יעלה במחשבה שיש שם אלוה זולתי י"י. ג. ליחדו. ד. לאהבו.
ה. ליראה ממנו. ו. לקדש שמו. ז. שלא לחלל את שמו. ח. שלא לאבד דברים שנקרא שמו עליהן.
ט. לשמוע מן הנביא המדבר בשמו. י. שלא לנסותו.

פתיחה להלכות יסודי התורה

לפעמים הולך הרמב"ם לפי המניינים שבמשנה – כמו בהלכות שבת "ומנין כל אבות מלאכות ארבעים חסר אחת"²⁷ או בהלכות מקוואות²⁸ "שש מעלות במקוואות זו למעלה מזו".

אבל מכיוון שכאמור, הרמב"ם כותב הלכות חדשות שבכלל לא מופיעות במשנה או בגמרא, לכן הוא יוצר מספרים חדשים כמו:

עשרה דברים יש בתפילין.

הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, פרק א הלכה ג

עשרה תנאין יש בבית ואחר כך יתחייב הדר בו לעשות לו מזוזה.

שם, פרק ו הלכה א

עשרים דברים הן שבכל אחד מהן פוסל ספר תורה.

שם, פרק י הלכה א

כל אחד ואחד מעשרים וארבעה אנשים אלו שמנינו אף על פי שהן מישראל אין להם חלק לעוה"ב²⁹.

הלכות תשובה, פרק ג הלכה יד

כך גם לגבי הלכות טריפות ומומים, רבינו מפרט מניין חדש³⁰:

נמצאו כל הטרופות המנויות כשיפרטו ואפשר שימצאו בבהמה וחיה שבעים, ואלו הן על הסדר שנתבארו בחבור זה...

הלכות שחיטה, פרק י הלכה ט

28. פ"ט ה"א. ובזה הלשון כתוב במשנה בריש מסכת מקוואות.

29. אמנם יש עוד נקודה חשובה בזה. ב'אגרת תחיית המתים' מסביר הרמב"ם בדרך אגב, שהקפיד להוסיף מנין למה שכתב בהלכות תשובה, כדי למנוע מסכנה גדולה של שיבושים וחסרונות במהלך ההעתיקות של החיבורים, וז"ל: "כל אחד ואחד מעשרים וארבעה אנשים אלו שמנינו אף על פי שהן מישראל אין להם חלק לעולם-הבא". ברור שטעויות כאלה עלולות ליפול גם בספרי הדפוס בזמן הזה, וכל-שכן בעידן כתבי-היד.

30. ראוי לציין כאן לדברי המגיד משנה: "אחר שכתבן דרך כלל כל אחת במקום הראוי לה חזר ופרטן אחת אחת", ובכך הוא מדגיש את יגיעתו של הרמב"ם בסיכום הפרטים עבור הלומד.

ויאמר עליו, "אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו". זאת ועוד התלמידים הקטנים יהגו בו תמיד וישננו לשונו על פה... וגם כי יזקינו לא יסורו ממנה" (הקדמת מרן לשולחן ערוך). אגב: החלוקה שהזכרנו בפנים בין סגנון התלמוד לסגנון המשנה, היא גם החלוקה בין סגנון ספרו של מרן ה'בית יוסף', שלא עלה במחשבתו שהלומדים ישנו אותו בעל-פה, ובו כלל משא ומתן ארוך ומנומק. לבין הסגנון של השולחן ערוך, שנכתב בצורה רוטה ומקוצרת, ורצה שכל אחד יחזור עליו פעם בחודש, וישנו בעל-פה.

26. עירובין נד, ב.

27. פ"ז ה"א, ובמשנה שבת פ"ז מ"ב – "אבות מלאכות ארבעים חסר אחת".

לגבי הלכות מומים, רבינו עורך כמה מניינים, וגם סיכום סופי³¹:

כל המומין המיוחדין באדם תשעים, וזהו פרטן...

הלכות ביאת המקדש, פרק ח הלכה א

נמצאו כל המומין הפוסלין בכהנים מאה וארבעים, וזהו כללם...

שם, הלכה יז

והמספר המפורסם שבכולן:

שמונה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו.

הלכות מתנות עניים, פרק י הלכה ז

"דבר שבמנין אינו בטל"³². אין ספק שמלבד התועלת הגדולה שבהבנת הדברים על ידי שיטת סיכום זו, הרמב"ם ערך מניינים אלו גם לצורך הזיכרון בעל-פה.

ניתן להביא מעין ראיה גם מדברי רבינו עצמו, לכך שהמספרים מועילים לזכרון, מדבריו בסיום פרק שני של הלכות אישות. שם יש מעין שילוב של שתי שיטות: מספרים עם כללים – "עשרים שמות". הרמב"ם אף מעודד את הלומד בכל מיני לשונות של בקשה לזכור אותם כל הזמן – "שים כל השמות האלו לעומתך תמיד":

נמצאו כל השמות שביארנו ענינם בשני פרקים אלו עשרים שמות, ואלו הן:

קידושין, ערוה, שנייה, איסורי לאוין, איסורי עשה, קטנה, נערה, בוגרת, אילונית, גדולה, סימן התחתון, סימן העליון, קטן, סריס חמה, סריס אדם, גדול, אנדרוגינוס, טומטום, חרשים, פקחים.

שים כל השמות האלו לעומתך תמיד, ואל ילוזו מעיניך כל ענייניהם כדי שלא נהיה צריכין לבאר עניין כל שם מהן בכל מקום שנזכיר אותן³³.

הלכות אישות, פרק ב הלכה כז

אחד מגדולי נושאי-כלי הרמב"ם, רבינו דוד ן' זמרא, הרדב"ז, מתייחס לכך בכמה מקומות בפירושו לרמב"ם, וקובע כי הסיבה היחידה לכך היא התועלת לזיכרון. הנה דבריו, בתשובה, על דברי הרמב"ם בתחילת ספר ההפלאה "ארבעה מיני שבועות הן: שבועת ביטוי ושבועת שוא ושבועת הפקדון ושבועת העדות":

וראיתי לקצת חכמים שואלים בדברי הפוסק (=הרמב"ם) "מניינא למעוטי מאי".

ולדעתי אין זו שאלה בדברי הרב כלל כי הוא ז"ל חבר חיבורו כדי שילמדו אותו על פה, ולזה הטעם חלק אותו פרקים פרקים הלכות הלכות, והמנין מבוא גדול וסימן לזכירה וללמוד הענין על פה... והרי זה פשוט מאוד אצלי.

שו"ת רדב"ז, חלק ה סימן קסב

כלומר, לדברי הרדב"ז, הרמב"ם חיבר את חיבורו במטרה שעם ישראל ידע את ספרו בעל פה. ופירוט המספרים, כמו גם חלוקת הספר ל"פרקים פרקים" ו"הלכות הלכות", כולם יחד נועדו להקל על השינון בעל-פה והם "מבוא גדול וסימן לזכירה וללמוד הענין בעל פה".

33. יש לציין כי הרעיון לריכוז השמות שערך כאן הרמב"ם בהלכה זו, שאוב מהסגנון של חיבורו הראשון (שאינו הלכתי): 'ביאור מלאכת ההגיון' או 'מילות ההגיון'. שם בסוף כל פרק, הרמב"ם מרכז את כל השמות שנתבארו באותו פרק, מעין הנעשה כאן.

31. וראה להלן מה שנכתב על זה ב'סדר מסודר'.

32. ביצה, ג, ב.

בדומה לכך הסימנים הרבים³⁴ שהרמב"ם מחדש, שאין להם כל תועלת מלבד לזיכרון, כמו במניין העבירות המחייבות מלקות:

נמצאו כל הלוקים ר"ז. וסימן להם 'ילקו זדים'.

הלכות סנהדרין, פרק יט, הלכה ד

ג. סדר מסודר

העולה על כולנה, סידורו הנפלא של המסדר הגדול. וכל זאת כדי לעשות קל ונוח לזיכרון. הרדב"ז, בהלכות ביאת המקדש מתייחס לכך בפירוט רב. שם בפרק השמיני מונה רבינו את רשימת כל המומין הפוסלים בכהונה, והראב"ד במקום מזדעק על הרישום ה"מבלבל" של הרמב"ם, שאינו דומה כלל לסדר של המשנה³⁵.

וכך מתקיף 'הראב"ד בעל השגות':

אמר אברהם: דומה שלא בא זה אלא לערבב את העולם שלא תפס דרך הגמרא. ופרטיו לא באו דרך הגמרא.

השגת הראב"ד, הלכות ביאת המקדש, פרק ח הלכה א

הרדב"ז משיב לטענותיו של הראב"ד (מבלי לציין להשגתו). הוא מסביר שאין זה מדרכו של הרמב"ם להיות כפוף לסדר של המשנה, אלא לערוך את הדברים בצורה הנוחה ביותר לזיכרון, לתועלת הלומדים³⁶. במקרה שלנו, בחר הרמב"ם לערוך את הסדר לפי מבנה הבהמה, מראשה עד רגליה, באופן שמי שינסה לצייר אותה בדמיונו, יזכור את הפרטים אחת לאחת:

וראיתי לרבינו שלא סדר המומין כאשר הם במשנה. וטעמו ז"ל להועיל לזכירה ולפיכך סידר אותה לפי תבונתו הגדולה והרחבה – מראשו ועד רגלו. והתחיל באזניים... כי סחוס האוזן למעלה מן העין... וסדר זה נכון וברור אפילו בתחילת העיון.

פירוש הרדב"ז, הלכות ביאת המקדש, פרק ז הלכה יג

"במקומו" – היכן?

ומשהנחנו את זאת, ששאיפתו של הרמב"ם היתה שכל אחד יזכור את ספרו בעל-פה, ניתן אולי ליישב בכך תמיהה עצומה לכל אורך המשנה-תורה:

לעיתים קרובות מציין הרמב"ם מראי מקומות למקומות אחרים בספרו. כך למשל באמצע הלכה יוסי' "וכמו שביארנו בהלכות נזירות" או אפילו "כמו שביארנו במקומו", כמו בדוגמא הבאה כאן בספר-קרבתנות:

השוגג בלא כוונה בעריות או במאכלות אסורות חייב חטאת, בשבת פטור מחטאת... מלאכת מחשבת אסרה תורה, כמו שביארנו במקומו.

הלכות שגגות, פרק ב הלכה ז

36. רעיון זה, מציין הרדב"ז במקומות נוספים לאורך פירושו, וביניהם: "כבר כתבתי כמה פעמים שרבינו כולל כללים ואחר כך מפרט פרטים, וקובע מניינם כדי לסייע את מי שרוצה ללמוד על פה, שזו היתה כוונתו בחיבור זה שילמדו אותו על פה". (רדב"ז, הלכות מעשה הקרבנות, פי"ב ה"ג). ובהלכות ביאת מקדש, פ"ח הי"ז על דברי הרמב"ם "נמצאו כל המומין הפוסלין בכהנים מאה וארבעים", כותב הרדב"ז: "כבר כתבתי לך שכוונת הרב ז"ל להועיל לזכירה, ולפיכך כולל כללים ופרט פרטים ומונה מנינם, וכן כתוב "הציבי לך ציונים".

34. וראה על כך גם להלן בספר המבוא, כרך ב', בספר שופטים "רבי משה היה נותן בהם סימנים".

35. אמנם כתב הראב"ד 'גמרא', אבל כוונתו היתה למשנה, כפי שניתן לראות גם מדברי הרדב"ז להלן. וכך כותב על כך גם מרן רבי יוסף קארו: "עוד שנית השיגו ששינה סדר המשנה וכתב שראשו שקוע תחלה, ושני לו הכילון, ושלישי לו המקבן, ורביעי לו סקיפס, וחמישי לו הלפתן. וזהו שכתב ופרטיו לא באו דרך הגמרא" (כסף משנה, שם).

והתמיהה רבה: כיצד יתכן שהרמב"ם, המחפש לסדר את הספר בצורה הקלה והברורה ביותר, לא יציין היכן בתוך הלכות שבת זה "מקומו"? וכי אמור המעיין לחפש בתוך כל שלושים פרקי הלכות שבת³⁷ עד שימצא את המקום שכתב הרמב"ם "מלאכת מחשבת אסרה תורה"!

אך אם הלומד בקי בספר על-פה, די בכך שיזכירו לו שהדברים התבארו בהלכות שבת, והלומד³⁸ כבר יידע היטב שכללי הלכות שבת מבוארים בתחילת ההלכות, בפרק הראשון³⁹.

נסיים עם איגרתו של המקובל הגדול, רבי חיים ן' עטר שקבע את מושבו בעכו, ובמכתב שכתב בשנת ה'תק"ב (1742) הוא משבח את הצלחת יהודים אלו ללמוד "הרמב"ם על פה ועל לשון":

...זה נוסף על שקידת הלימוד בתמידות וביראת שמים, ועוד להם, שחכמי המדרש שבח לאל הצליחו... ומהם שמשתדלים שיהיה להם הרמב"ם על פה ועל לשון... וכל אחד מצליח בחלקו. איגרות ארץ ישראל, עמ' 264

הלכות קידוש-החודש לתינוקות של בית רבן

המשנה-תורה נכתב בשפה מובנת לכל אחד – ב"לשון ברורה ודרך קצרה עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכול"⁴⁰.

על רצונו להיות מובן אפילו לילדים קטנים כותב הרמב"ם בהלכות קידוש-החודש, לפני שהוא מתחיל לבאר את מהלכי החמה והלבנה ודרכי החשבון כיצד לקבוע חדשים ושנים:

אל יהיו דרכים אלו קלים בעיניך מפני שאין אנו צריכין להם בזמן הזה, שאלו הדרכים דרכים רחוקים ועמוקים הן, והוא סוד העיבור שהיו החכמים הגדולים יודעים אותו ואינן מוסרין אותו לכל אדם אלא לסמוכים נבונים, אבל זה החשבון שמחשבים בזמן שאין שם בית דין לקבוע על הראייה שאנו מחשבין בו היום אפילו תינוקות של בית רבן מגיעין עד סופו בשלשה וארבעה ימים (!).

הלכות קידוש החודש, פרק יא הלכה ד

כמו כן, במידת הצורך מוכן הרמב"ם אפילו לוותר על דיוק החשבון ובלבד שלא להבהיל את הקורא הלא-מנוסה ולגרום לו להמנע מלעסוק בהלכות אלו:

וכן כשיראה בדרך מן הדרכים חסרון מעט מחשבון הראוי לאותה הדרך, בכוונה עשינו זה לפי שיש כנגדו יתרון בדרך אחרת עד שיצא הדבר לאמתו בדרכים קרובים בלא חשבון ארוך. כדי שלא יבהל האדם שאינו רגיל בדברים אלו ברוב החשבונות שאין מועילין בראיית הירח. שם, הלכה ו

ואם הדברים אמורים בקשר להלכות קידוש החודש, אחד התחומים הקשים ביותר, כל שכן וקל וחומר שספרו מיועד אף לקטנים בשאר חלקי הספר.

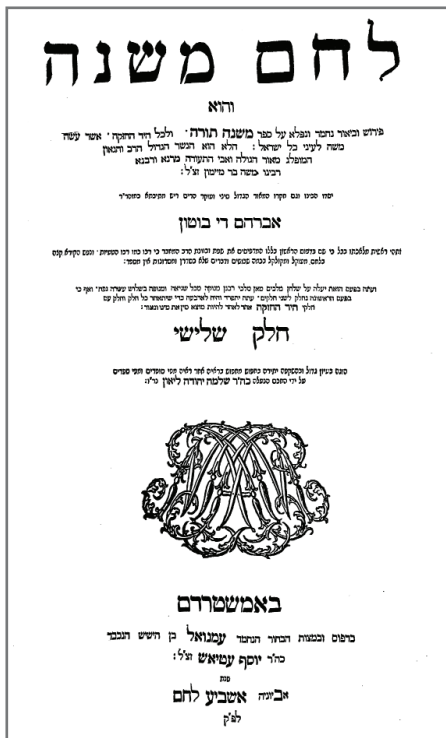
39. ניתן להעלות הסבר סביר נוסף, מדוע הרמב"ם לא מפרט באיזה פרק הוא מתכוון: ייתכן שבשעה שכתב הרמב"ם את המשנה-תורה, עוד לא היתה ברורה לו לגמרי חלוקת הפרקים, והיו צפויים עוד שינויים בזה. לכן הוא נמנע מלציין בפירוט לפרקים, והעדיף לציין באופן כללי להלכות.

40. שם.

37. יש להלכות שבת והלכות מכירה המספר הכי גדול של פרקים – שלושים פרקים.

38. יש להוסיף בדרך השערה, שאף לקורא המתחיל פעם ראשונה את ספרו, מכיון הרמב"ם לחנך אותו להתייגע בלימוד התורה. לכן הוא שולח אותו אל מקומות אחרים, ותוך כדי החיפוש, ירכוש את הבקאות בספרו.

"כמה אוהב זה המחבר חשבונות גדולות!"

פירושו 'לחם משנה' על המשנה-תורה
אמסטרדם, ה'תס"ג (1703)

דוגמא להפליא עד כמה הרמב"ם מגיש לפני הקורא דברים פשוטים כדי שיוכל להבין את דברי התורה בצורה בהירה, אנו רואים דווקא דרך אחת ההשגות של בר-פלוגותיה הגדול, הלא הוא הראב"ד.

כך פוסק רבינו:

וכן הערלה מעלה את כלאי הכרם, וכלאי הכרם את הערלה, וכלאי הכרם את כלאי הכרם, והערלה את הערלה.

כיצד? מאתים סאה של ערלה או של כלאי הכרם שנפלו לארבעים אלף חולין, ואחר כך נפל לכל מאתים סאה וסאה של ערלה או של כלאי הכרם הכל מותר, שכיון שבטל האיסור שנפל תחלה נעשה הכל כחולין המותרין.

הלכות מאכלות אסורות, פרק טז הלכה יט

ועל זה השיג עליו הראב"ד:

אמר אברהם:

כמה אוהב זה המחבר חשבונות גדולות, עד שהניח חשבון המשנה...

השגת הראב"ד, שם

דברים אלו של הראב"ד, "כמה אוהב זה המחבר חשבונות גדולות", הם כדרכו בקודש, התקפה גדולה וחריפה על הרמב"ם. לדעתו, בזה שהרמב"ם לא משתמש ב"חשבון המשנה" אלא מחדש דרך משלו, היא חסרון גדול.

ואכן, נושאי-כלי הרמב"ם מסכימים לדברי הראב"ד – כי "אוהב זה המחבר חשבונות גדולות" – אך לדעתם אין זה חסרון אלא מעלה נפלאה, "בהיות רבינו בקי בחכמת התשבורת לא סמך על חשבון התנא! ואמנם כן, רק מחבר ברמה של הרמב"ם רשאי לעשות זאת.

ואלו דברי המפרש הגדול, רבי דוד ן' זמרא, הרדב"ז:

השיג עליו הראב"ד... הלך רבינו (=הרמב"ם) לבקש גדולות... בהיות רבינו בקי בחכמת התשבורת לא סמך על חשבון התנא, שצריך פירוש ארוך כאשר כתב בפירוש המשנה, ולכן תפס חשבון גדול כדי למצוא החשבון בשלמים לא בשבורים כדי שיהיו החולין סאין שלמים, והנופל לתוכן סאין שלמין, והעולה סאין שלמין – להקל על המעיין. וזה דרך בעלי החשבון.

רדב"ז, שם

וכדברים אלו מעיר רבי אברהם די ביטון בפירושו:

...וכבר השיגו הראב"ד ז"ל בהשגות על רבינו בזה אלא שרבינו דרך דרך סלולה ולקח חשבון יותר ברור אף על פי שהוא גדול יותר... וכן עשה רבינו בדין המשנה האחרת של הערלה מעלה את הכלאים וכו' דרך בחשבון זה מפני שהוא יותר נכון וברור, כאמור. ונסתלקה מכאן השגתו של הראב"ד ז"ל.

לחם משנה, שם

הסבר זה של נושאי-כלי הרמב"ם, תואם את שיטתו של רבינו בחיבורו: "לקרב הדינים אל השכל" – שכל לומד משנה-תורה יוכל להתחבר אל דברי התורה, לשמוח בהם, ולהבין אותם בצורה הטובה והקלה ביותר.

טעמי ההלכות במשנה-תורה: "קב ונקי ונימוקו עמו"

בדרך כלל, כאשר מתבוננים בצורה שבה ערך הרמב"ם את ספרו הגדול משנה-תורה, מבחינים בעובדה הבולטת שהספר נכתב כ"הלכתא בלא טעמא". דרכו של הרמב"ם היא לכתוב "הלכות הלכות"⁴¹ במובן של הלכות פסוקות, חד וחלק, מבלי להביא דעות חולקות, מבלי לבאר טעמים, ומבלי לציין מקורות.

וכך מגדיר בעל התוספות יום-טוב:

קם הרב הגדול הרמב"ם ז"ל... ללכת בדרכי רבינו הקדוש מחבר המשניות, וסילתו כסולת נקיה, לכל פסקי המשנה והגמרא, וחברם על סדר ההלכות אחת לאחת, למצוא חפץ ומבוקש, כל דבר ודבר על אופניו ועניניו, ובלשון צח וקצר ידבר אל העם, כל דין ודת כמות שהוא מבלי תת טעם ודעת, רק כגוזר אומר בקום עשה ובשב ואל תעשה.
הקדמת בעל תויו"ט ל'מעדני יום טוב' על הרא"ש

כך נראים הדברים בפשטות ובאופן כללי, ובשל כך יצא הרא"ש כנגדו בחריפות⁴², בטענה שאסור לפסוק הלכה למעשה מספר שאין בו את טעמי ההלכות, שהרי עלול הלומד לחשוב שהבין את טעם הדין, ובמקרים אחרים ינסה להקיש וישגה בפסיקתו.

הנה לדוגמא, כמה הלכות מתוך דיני סוכה. כדרכו, הרמב"ם פוסק את הדין ומפרט מי חייב לשבת בסוכה בחג הסוכות, ומי פטור ממצוה זו, מבלי לתת טעמים ונימוקים⁴³:

נשים ועבדים וקטנים פטורים מן הסוכה, טומטום ואנדרוגינוס חייבים מספק, וכן מי שחציו עבד וחציו בן חורין חייב...

הלכות שופר וסוכה ולולב, פרק ו הלכה א

כמתנבא מפי הגבורה בלא טעם ובלא ראייה" (שו"ת הרא"ש, כלל לא סימן ט). ראה על זה באריכות בפרק יד – 'טענות וביקורות על המשנה-תורה', 'פולמוס אשכנז: מאבקו של הרא"ש'.

43. מלבד פרט אחד בהמשך הלכה א – הסיבה לכך שקטן חייב בסוכה, "כדי לחנכו במצות".

41. כלשונו בהקדמתו למשנה-תורה.

42. שיטת הרא"ש היתה, שכדי לפסוק הלכה למעשה מוכרח כל פוסק הלכה להתעמק בתלמוד, ולהבין היטב את שורש הדין עם כל פרטיו. לכן, חיבורו של הרמב"ם שאינו כולל משא-ומתן, "זכה" בפי הרא"ש לכינוי "כמתנבא מפי הגבורה", וז"ל: "לא עשה [הרמב"ם] כשאר המחברים וכתב ספרו

רבי אברהם די בוטון – בעל לחם-משנה

בערך ה'ש"ה (1545) – בערך ה'שנ"א (1591) סלוניקי, תורכה

רב, ראש-ישיבה ופוסק, מחכמי סלוניקי ומנושאי כליו של הרמב"ם. משפחת 'די בוטון' הייתה משפחה חשובה ממגורשי ספרד (והיא אף נקראת על-שם העיר 'בוטון' שבספרד). אביו רבי משה היה חכם נודע ונגיד.

רבי אברהם העמיד תלמידים הרבה, ביניהם ידועים לנו רבי שמואל חיון, ורבי שבתי יונה – חכמי סלוניקי בדור הבא.

פירושו על המשנה-תורה, הלחם-משנה, הוא מהמפרשים היסודיים של המשנה-תורה, והוא מקיף את רוב ספרי הרמב"ם מלבד הספרים 'זרעים' ו'טהרה'. פירושו זכה לתפוצה רחבה, שכן הוא הודפס ועדיין מודפס במהדורה הרווחת של ספר משנה תורה. קרבת משפחה הייתה בין המבי"ט מצפת לבין רבי אברהם די-בוטון הצעיר מיוון, והוא שעודדו לכתוב ולפרש את דברי הרמב"ם, וכפי שהוא כתב: "ובינתן אדם לך לפלפל בדברי הרמב"ם ז"ל ולשאת ולתת בהלכות" (שו"ת מבי"ט ח"ג סי' קכד). שמו של הספר לחם-משנה הוענק לו ע"י העורך רבי יוסף די נוביש. בחירת השם הייתה בעקבות הפירושים הקודמים שחוברו על המשנה-תורה: 'המגיד משנה', וה'כסף משנה', שכן בפירושו, בנוסף להעמיק בדברי הרמב"ם עצמו, הוא גם מתייחס לשני פירושים הנזכרים.

רבי אברהם התפרסם גם כפוסק הלכות, ותשובותיו בכל חלקי השולחן ערוך, כונסו יחדיו ויצאו לאור אחרי פטירתו בספר בשם לחם-רב. אף רבותיו – המהרש"ם (רבי שמואל די מדינה) והמהרש"ך (רבי שלמה הכהן), שמכו את ידיהם על פסקיו. בעל הלחם-משנה לא זכה לאריכות ימים, ונפטר בדמי ימיו במגיפה בסלוניקי.

חולים ומשמשיהן פטורים מן הסוכה, ולא חולה שיש בו סכנה אלא אפילו חש בראשו ואפילו חש בעיניו, מצטער פטור מן הסוכה הוא ולא משמשיו, ואיזה הוא מצטער? זה שאינו יכול לישן בסוכה מפני הרוח או מפני הזבובים והפרעושים וכיוצא בהן או מפני הריח.

שם, הלכה ב

האבל חייב בסוכה, וחתן וכל השושבינין וכל בני חופה פטורים מן הסוכה כל שבעת ימי המשתה.

שם, הלכה ג

שלוחי מצוה פטורים מן הסוכה בין ביום בין בלילה, הולכי דרכים ביום פטורים מן הסוכה ביום וחייבין בלילה, הולכי דרכים בלילה פטורים מן הסוכה בחייבים ביום, שומרי העיר ביום פטורים מן הסוכה ביום וחייבים בלילה, שומרי העיר בלילה פטורים מן הסוכה בלילה וחייבים ביום.

שם, הלכה ד

כך בהלכות אלו, וכך לאורך כל החיבור יש הלכות פסוקות ללא טעמים. אך בעיון מדוקדק יותר נראה שבכמה מקומות בחר הרמב"ם כן לתת טעמים לפסקי ההלכות, ולעתים הוא נותן אף טעמים רבים – ככל הנראה הסיבה לכך היא כדי להטעים את ההלכות לחיך הלומד⁴⁴. מאידך, אין ספק, שאכן, כדברי הרא"ש, ברוב הלכותיו לא הביא הרמב"ם טעמי ההלכות⁴⁵.

מתי מגיש לנו הרמב"ם את הלכותיו ללא טעמים, ומתי ראה צורך להוסיף טעמי הלכות? מדובר בשאלה כבדת משקל, מעניינת וחשובה מאד, וסוף-סוף קשה לקבוע כללים ברורים בדבר.

טעמי הלכות בדרך קצרה

בדרך כלל הטעמים של הרמב"ם באים עם תוספת של משפט אחד קצר או של כמה מילים בלבד. יש לכך דוגמאות רבות המפוזרות על פני כל הספר הגדול. נצטט, לדוגמא, כמה הלכות מהלכות סנהדרין, שבכל אחת מהן הרמב"ם נותן טעם להלכה במילים קצרות:

אין מעמידין בסנהדרין בין בגדולה בין בקטנה אלא אנשים חכמים ונבונים, מופלגין בחכמת התורה בעלי דיעה מרובה, יודעים קצת משאר חכמות כגון רפואות וחשבון ותקופות ומזלות ואיצטגנינות ודרכי המעוננים והקוסמים והמכשפים והבלי עבודה זרה וכיוצא באלו, **כדי שיהיו יודעים לדון אותם.**

ואין מעמידין בסנהדרין אלא כהנים לויים וישראלים המיוחסים הראויים להשיא לכהונה, **שנאמר⁴⁶: "והתיצבו שם עמך" - בדומין לך בחכמה וביראה וביחס.**

הלכות סנהדרין, פרק ב הלכה א

שנביא דוגמאות לזה להלן.

45. בקשר להלכה מסוימת בהלכות תענית ביאר המגיד-משנה את סיבת הדבר מדוע לא כתב הרמב"ם טעם הגמרא אלא נקט הלכה פסוקה בלי טעם, ועל זה העיר הלחם-משנה שאין דרכו של הרמב"ם תמיד לבאר את הטעם, וז"ל: "מה שכתב [המגיד-משנה] שרבינו ז"ל לא הזכיר הטעם לפי שאפילו במקום שאין לחוש וכו'. קשה: וכי רבינו ז"ל דרכו להזכיר **בכל הדינים טעמן שהוקשה לו** [לרב המגיד] אמאי לא הזכיר כאן הטעם?" (לחם משנה, הלכות תעניות, פ"א ה"ה).

46. במדבר יא:טז.

44. רבי חיים בנבנשתי, מחכמי קושטא (נולד בשנת ה'שס"ג 1603), בסקירתו על תולדות התורה שבעל פה מבליט בהדגשה מיוחדת את המשנה-תורה של הרמב"ם אשר "זרח אור שמשו של הרב הגדול, נר המערבי, רבינו משה בן הרב הדיין רבינו מיימון ז"ל", ובין השאר הוא כותב שם בהקדמתו לספרו 'כנסת הגדולה' (או"ח): "ספר יד החזקה אשר קראו משנה תורה... בלשון צח וקצר כלשון המשנה, בלי משא ומתן ומבלי הזכיר הסברות אשר נראה להרב ז"ל צולעות ונדחות, כי אם הסברא אשר נראה לו ז"ל נכון לפסק הלכה, אותם זכר בסתם, מבלי הזכיר שם בעל המימרא". וכל מי שלומד את המשנה-תורה רואה שכדבריו כן הוא – הרמב"ם זכיר בכל המקומות "הסברא אשר נראה לו ז"ל נכון לפסק הלכה", וכפי

ומצוה להיות בסנהדרין גדולה כהנים ולויים, **שנאמר**⁴⁷: "ובאת אל הכהנים הלויים", ואם לא מצאו, אפילו היו כולם ישראלים, הרי זה מותר.

שם, הלכה ב

אין מעמידין בכל הסנהדרין לא זקן מופלג בשנים, ולא סריס **שיש בהן אכזריות**, ולא מי שאין לו בנים, **כדי שיהא רחמן**.

שם, הלכה ג

ואין מושיבין מלך ישראל בסנהדרין, **שאסור לחלוק עליו ולמרות את דברו**, אבל מושיבין כהן גדול אם היה ראוי בחכמה.

שם, הלכה ד

מלכי בית דוד אף על פי שאין מושיבין אותם בסנהדרין יושבין ודנים הם את העם, ודנים אותם אם יש עליהן דין, אבל מלכי ישראל אין דנין ואין דנין אותם **לפי שאין נכנעים לדברי תורה שמה תבא מהן תקלה**.

שם, הלכה ה

כשם שבית דין מנוקין בצדק כך צריכין להיות מנוקין מכל מומי הגוף, וצריך להשתדל ולבדוק ולחפש שיהיו כולן בעלי שיבה בעלי קומה, בעלי מראה, נבוני לחש, ושידעו ברוב הלשונות, **כדי שלא תהא סנהדרין שומעת מפי התורגמן**.

שם, הלכה ו

יש לשים לב גם לזה שהרמב"ם מרבה לצטט פסוקים לאורך המשנה-תורה. כך רואים בשתי ההלכות הראשונות מדיני סנהדרין שהובאו כאן ("שנאמר: והתיצבו שם עמך" בהלכה א, "שנאמר: ובאת אל הכהנים הלויים" בהלכה ב). פסוקים אלו משמשים כרקע וכמקור כללי של ההלכות, ובמידה מסוימת יש בהם גם בנותן טעם⁴⁸.

למעשה, כך אנו רואים גם לכל אורך הש"ס. הגמרא מרבה לשאול "מנא הני מילי?", כלומר, מה מקורה של הלכה זו? ומשיבה: "דאמר קרא". ובהמשך מופיע לשון הפסוק⁴⁹.

כן הדבר גם לשיטת הרמב"ם – גם אם איננו מאריך בפרטי הטעמים הנמצאים בתלמוד, לפחות 'טעם', במובן של מקור ושורש ההלכה בתורה-שבכתב, הרי הוא בדרך כלל נותן לנו⁵⁰.

47. דברים יז:ט.

48. דווקא בחיבורו ההלכתי על הטור – ה'בית-יוסף' – ולא בחיבורו על הרמב"ם, מצא מרן רבי יוסף קארו את המקום להתייחס להקשר בין מקומם של הפסוקים בתורה לטעם שלהם, ובכך מטעים את דרכו של הרמב"ם במיקום ההלכות במשנה-תורה. נקדים את פסיקת הרמב"ם על איסור השחתת הזקן: "דרך כהני עובדי כוכבים היה להשחית זקנם, לפיכך אסרה תורה להשחית הזקן" (הלכות עבודה זרה, פי"ב ה"ז).

על הלכה זו כתב מרן: "במצוות האלו (=בל תקיף ובל תשחית) נראה לי שלא נתן בהם טעם הרמב"ם מדעתו אלא מדעת הכתוב, שמצאן מוקפות מלפניהן ומלאחריהן ממצות הנאסרות משום חוקי הגוים, שהרי כתוב לפנייהם "לא תאכלו על הדם", "לא תנחשו ולא תעוננו" (ויקרא יט:כו), ואחריהן כתוב: "ושרט לנפש וכתובת קעקע" (שם, פסוק כ), והרי זה כמפרש שהקפת הראש והשחתת הזקן נאסרו מפני שהיו עושיין כן עובדי עבודה זרה וכומריהם" (בית יוסף, יורה דעה, סימן קפא).

49. במורה-נבוכים קובע הרמב"ם, לפחות לגבי המצוות של

החגים והמועדים, שרוב טעמיהן מבוארים כבר בתורה. וזה לשונו: "המצוות אשר כלל אותם הכלל השמיני הם אשר ספרנום בספר זמנים, וסבת כולם מבוארת בתורה מלבד מעט" (מו"נ, ח"ג פמ"ג).

50. קיימת סיבה נוספת לכך, שאף כי הרמב"ם נמנע, בדרך כלל, מלהביא טעמים ונימוקים להלכה, הוא מרבה להביא את הפסוקים שהם השורש והמקור להלכה. בהקדמתו למשנה-תורה כותב הרמב"ם: "כללו של דבר, שלא יהא צורך אחרי התורה [שבכתב] ספר אחר זולתו (=זולת המשנה-תורה), כדי לדעת ממנו דבר ממה שיצטרך בכל התורה". כלומר, מבחינת מטרתו של החיבור, יש להתייחס למשנה תורה כאילו ישנם רק שני ספרים: התורה שבכתב, ומשנה התורה – התורה שבעל-פה. משום כך, בעוד שבספרי הלכה רבים מדגישים המחברים בעיקר את הזיקה של דבריהם אל התלמוד – הרמב"ם מדגיש דווקא את מקור הדברים במקרא. דבר זה בולט במיוחד כאשר משווים בין סגנונו של המשנה תורה לעומת הסגנון של השולחן ערוך. המחבר, מרן רבי יוסף קארו, כמעט אינו מביא בספרו פסוקים ואילו הרמב"ם מביא פסוקים רבים לאורך כל הספר.

טעמי הלכות בדרך ארוכה

בעוד שטעמים קצרים, בתוספת של מילים אחדות להלכה עצמה, מצויים לרוב לכל אורך הספר וניתן להבחין בהם בנקל, יש מקומות שהרמב"ם מאריך ביותר בטעמי ההלכה, והם נדירים יותר. הנה כמה דוגמאות לאריכות זו, מלוקטות מתוך ספר אהבה וספר זמנים, לפי סדר הופעתן במשנה-תורה, וכל אחת מיוחדת במינה, בסגנון ובתוכן.

חשוב לציין כי אמנם בדרך כלל טעמי ההלכה שהביא הרמב"ם הם דברי חז"ל בנושאים אלו, ורובם מצויים בתלמוד בבלי, אך בכמה וכמה הלכות כותב הרמב"ם טעמים שנראים מקוריים ביותר – 'חידושי הרמב"ם' שלא מצינו במקורות ההלכה.

"ברוך שם כבוד מלכותו" בלחש

בהלכה הבאה, כשאנו מעיינים בטעם שנתן לה הרמב"ם, פני הרמב"ם נראים כדרשן, מגיד-מישרים, הניצב לפני עדתו בבית הכנסת ומסביר בטוב טעם, ע"פ דברי הגמרא⁵¹, מדוע אומרים "ברוך שם כבוד מלכותו" בלחש. בנוסף לכך, בתוך הדברים הרמב"ם מגלה לנו גם עוד משמעות ב"שמע ישראל" – בהתייחס לכך שיעקב אבינו, הוא ישראל, קיבץ את בניו לפני מותו "וזרזם על יחוד השם ועל דרך ה' שהלך בה אברהם ויצחק אביו":

הקורא קריאת שמע כשהוא גומר פסוק ראשון אומר בלחש 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', וחוזר וקורא כדרכו "ואהבת את ה' אלהיך" עד סופה.

ולמה קורין כן?

מסורת היא בידינו שבשעה שקבץ יעקב אבינו את בניו במצרים בשעת מיתתו ציום וזרזם על יחוד השם ועל דרך ה' שהלך בה אברהם ויצחק אביו, ושאל אותם ואמר להם 'בני, שמא יש בכם פסלות, מי שאינו עומד עמי ביחוד ה'?... ענו כולם ואמרו "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד". כלומר, שמע ממנו אבינו ישראל ה' אלהינו ה' אחד. פתח הזקן ואמר "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

לפיכך נהגו כל ישראל לומר שבח ששבח בו ישראל הזקן אחר פסוק זה.

הלכות קריאת שמע, פרק א הלכה ד

ברכת כהן רשע: "אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך"

כאן נראים פני הרמב"ם כמרא-דאתרא המנהל את בית הכנסת ומעודד את הכהן המסרב לעלות לדוכן לנשיאת כפיים. רבינו טוען בפניו כי גם אם יתכן שהוא עצמו אינו ראוי לברך את ישראל, יש תועלת גדולה בברכתו, שהרי סוף-וסוף אין הוא, הכהן, המברך את ישראל אלא הקב"ה:

כהן שלא היה לו דבר מכל אלו הדברים המונעין נשיאת כפיים, אף על פי שאינו חכם ואינו מדקדק במצות, או שהיו הבריות מרננים אחריו, או שלא היה משאו ומתנו בצדק, הרי זה נושא את כפיו ואין מונעין אותו, לפי שזו מצות עשה על כל כהן וכהן שראוי לנשיאת כפיים ואין אומרים לאדם רשע הוסף רשע והמנע מן המצות.

ואל תתמה ותאמר: "ומה תועיל ברכת הדיוט זה"? שאין קבול הברכה תלוי בכהנים אלא בהקדוש ברוך הוא, שנאמר⁵²: "ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם", הכהנים עושים מצותן שנצטוו בה, והקב"ה ברחמיו מברך את ישראל כחפצו.

הלכות תפילה ונשיאת כפיים, פרק טו הלכה ו-ז

שלשה טעמים לאיסור למוקצה בשבת

וכאן פני הרמב"ם נראים כפניו של ראש-הישיבה המרצה שיעור וקובע את גדרי הדינים וההלכות. כשהוא עוסק בדיני מוקצה, לא זו בלבד שהרמב"ם מוצא לנכון לתת טעם אלא אף כותב שלשה טעמים!:

אסרו חכמים לטלטל מקצת דברים בשבת כדרך שהוא עושה בחול.

ומפני מה נגעו באיסור זה?

אמרו: ומה אם הזהירו נביאים וצוו שלא יהיה הילוך בשבת כהילוך בחול, ולא שיחת השבת כשיחת החול, שנאמר⁵³: "ודבר דבר", קל וחומר שלא יהיה טלטול בשבת כטלטול בחול, כדי שלא יהיה כיום חול בעיניו ויבוא להגביה ולתקן כלים מפניה לפניה, או מבית לבית, או להצניע אבנים וכיוצא בהן, שהרי הוא בטל ויושב בביתו ויבקש דבר שיתעסק בו, ונמצא שלא שבת, ובטל הטעם שנאמר בתורה⁵⁴: "למען ינוח".

ועוד: כשיבקר ויטלטל כלים שמלאכתן לאיסור, אפשר שיתעסק בהן מעט, ויבא לידי מלאכה.

ועוד: מפני שמקצת העם אינם בעלי אומניות, אלא בטלין כל ימיהן, כגון הטיילין ויושבי קרנות שכל ימיהן הן שובתים ממלאכה. ואם יהיה מותר להלך ולדבר ולטלטל כשאר הימים נמצא שלא שבת שבייתה הניכרת.

הלכות שבת, פרק כד הלכה יב-יג

הטעמים הללו של מוקצה, נוגעים להבנת כל יסוד דיני מוקצה והגדרתם⁵⁵, עד כדי כך שהראב"ד מעיר שיש עוד שני טעמים לדין מוקצה⁵⁶, ואף תמה על הרמב"ם שלא הביאם. מכאן שלשיטתו, בהיותם נוגעים להלכה, הרמב"ם היה צריך להביא את כל החמשה הטעמים⁵⁷!

"ומפני מה תיקן...": תקנות חכמים

מיד לאחר הלכות שבת, בהלכות עירובין, מאריך הרמב"ם הרבה בטעם של "תקנת שלמה ובית דינו" לעשות עירוב חצרות:

ומפני מה תיקן שלמה דבר זה?⁵⁸ כדי שלא יטעו העם, ויאמרו: 'כשם שמותר להוציא מן החצרות לרחובות המדינה ושוקיה ולהכניס מהם לחצרות כך מותר להוציא מן המדינה לשדה ולהכניס מן השדה למדינה', ויחשבו שהשוקים והרחובות הואיל והן רשות לכל, הרי הן כשדות וכמדברות, ויאמרו שהחצרות בלבד הן רשות היחיד, וידמו שאין הוצאה מלאכה, ושמותר להוציא ולהכניס מרשות היחיד לרשות הרבים.

לפיכך תיקן [שלמה] שכל רשות היחיד שתחלק בדירורין ויאחז כל אחד ואחד בה רשות לעצמו וישאר ממנה מקום ברשות כולן ויד כולן שוה בו כגון חצר לבתים, שנחשוב אותו המקום שיד כולן שוה בו כאילו הוא רשות לרבים, ונחשוב כל מקום ומקום שאחז כל אחד מן השכנים וחלקו לעצמו שהוא בלבד רשות היחיד, ויהיה אסור להוציא מרשות שחלק לעצמו לרשות שיד כולם שוה בו, כמו שאין מוציאין מרשות היחיד לרשות הרבים אלא ישתמש כל אחד ברשות שחלק לעצמו בלבד עד שיערבו כולן, אף על פי שהכל רשות היחיד.

הלכות עירובין, פרק א הלכה ד-ה

53. ישעיה נח:ג.

54. דברים ה:ד. בטלטול מה שאסרו שהוא גדר להוצאה".

55. חלק מטעמי מוקצה נלמדים מקל-וחומר מתקנת נביאים (הטעם הראשון). חלק אחר בא כסייג לאיסור דאורייתא (הטעם השני) והחלק השלישי במהותו הוא תקנה מחודשת כדי להרגיש את השבייתה בשבת (הטעם השלישי).

56. וז"ל הראב"ד: "אמר אברהם: עוד אמרו (שבת קכד, ב) 'אטו טלטול לאו צורך הוצאה הוא', ועוד אמרו (שם, קכג, ב)

'בימי נחמיה בן חכליה נשנית משנה זו' שאמרו שלשה כלים קטנים נטלים על השלחן, נמצא כי מפני חיוב הוצאה אסרו בטלטול מה שאסרו שהוא גדר להוצאה".

57. המגיד-משנה על אתר מתייגע להבין מדוע אכן הרמב"ם לא הביא גם את הטעמים שמביא הראב"ד, ומסיים: "ואפשר שרבינו הזכיר טעמים אלו שחידש הוא ז"ל ולא לומר שאין שם טעם אחר וזה נראה יותר".

58. וכדרכו מעיר הרב-המגיד שם: "דברי רבינו בטעם תקנת שלמה פשוטים וברורים הם וראויים אליו".

מגיד משנה	זמנים. הלכות עירובין פ"א	בבב משנה
<p>ג וכל יושבי אהלים או סוכות או וכו'. דברי רבינו כגון הם לומר שהאילים שנמחנה הקבוע ועומד בלוחו מקום ימים לריבין הן לערב אל האילים שבשירא שהשירא הולכת לדרכה ונמו שם ממני השבת ועשו אהלים שטורים הם מלעבר לפי שאין קבעין. ומבואר כן בירושלמי מני אהלים שנמחנה ששי מהלכות מלכים ומלחמותיהן כהב וכן פטורין מלעבר ערובי חירות נמחנה וכו'. והוא דין המשנה בבב פ"ק דעירובין (דף י"ז) ששנינו ארבעה דברים שטורין נמחנה ואחד מהם לערב. ואין סמירה בדברי רבינו לפי שדין המשנה הוא נמחנה ההולך למלחמה וכשהן חונים ימים מונים להלחם וממני כן הקלו להם אלל דין הירושלמי הוא באגשים המונין שלא להלחם. כך ג"ל לתוך דברי רבינו אלל המפרשים כתבו שהגמרא בחוספספא בהב שפוטרה נמחנה ומחייבת בשירא ונוקמת ספרי הירושלמי משוישבת וכחבו נמחנה נקרא כל עיש בו עשרה שגמרא עד למחנה גדול נמחנה אהלים וכמה הוא מחנה אהלים עשרה פחות מכן שירא ולא כתבו ודוקא מחנה יולל למלחמה. ומתמחנה נראה ודאי דוקא יולל למלחמה ונבג' ביבולו ברייתות מחנה יולל למלחמה הרשות וכו' ודברי רבינו נראין:</p> <p>ד ומפני מה תקן שלמה דבר זה וכו'. דברי רבינו בטעם תקנת שלמה שטורים וכו' והוא אלו:</p> <p>ז הערוב שעושין בני החצר זה עם זה וכו'. זה מבואר במקומות רבים נמסכת עירובין:</p> <p>ח אין מערבין וכו'. פסק פלו (דף פ"ג) משנה בכל מערבין ומשתחפין חוץ מן המים וכן המלה דברי ר"ש רבי יהושע אומר ככר הוא עירוב אפי' מאפה סאה והיא פרוסה אין מערבין בה ככר כאוכר והוא שלם מערבין בו והלכה כר' יהושע וכן פסקו ז"ל. ושם (דף פ"ג) הוכיחו בריהא דרבי יהושע מודה שכל מערבין עירובי מחומין וכלל משתחפין שמוסי מבוזאם ולא אמרו לערב נפת אלל בחצר נבבד:</p>	<p>פרק א ט וכמה שיעור האוכל שמשתתפין בו וכו'. שיעורו שמי עטודות סגן כ"ח גרוגרות שהם כשש בינים ביטיות כפרק כ"ד משתתפין (עירובין פ"ג): במשנה נמוין ב' עטודות דעירוב ר"י כן ברקא אומר מכבר בשומדיין מו' קאין כסלע ר"ש אומר משמי דות לקב חיה לבית המנוגע וחצי חיה לפסול זה את הגויה ונמחנה מנה וחצי חיה לטמא עוממת אוכלים ומנה דידן מ"ט לא מני עוממת אוכלים משום דלא שוי שיעוריהו להדי דמניא כמה שיעור חיי פנים שיעור שמי בינים סגר קימנא דברי רבי יהודה וכו' ופסק רבינו כר"י כן ברקא משום דאמרין נמחנה (שם פ"ג). גבי כמה הוא שיעור חיי פרס מ"ר סמל' זו דברי ר' יהודה ורבי יוסף אלל חכ"א כבינה ומחנה שומקת וכו' חיי פרס מאן חכמי ר"י כן ברקא. ומשמע לרבינו דמחפיקה נלשון חכמי הלכה כוחיה וכו' כ"ה והוא מדברי הרשב"א בפ"ה ועוד דקמס לן כוחיה בבב פאה כמו שכתבו החוספסות בפ' כל כחבי (שבת ק"ח). וקשה דל"כ ה"ל לפסוק דלעמא עוממת אוכלין היו שיעורו ג' רביעי בינה דהא מנה וחצי חיה לטמא עוממת אוכלין ואילו רבינו ז"ל פסק בפ"ג מהלכות עוממת אוכלין דלעמא עוממת אוכלין שיעורו כבינה והכי נמי אמרין בכל דוכא והיינו כר"ש. וי"ל דכי אמרין זמנה דידן מ"ט לא מני עוממת אוכלים משום דלא שוי שיעוריהו דמניא וכו' ה"פ חיי חיה לפסול את הגויה לאו דברי הכל היא דהא איכא מ"ד דהוי פחות מחצי חיה ואיכא מ"ד דהוי יותר והשתא לדין דק"ל כר"י כן ברקא כי חוין בכל דוכא דקאמר דלעמא עוממת אוכלין היו שיעורא כבינה אמרין דלמי שפיר כוחיה דאיכא ליה חיה דמנה חיי חיה לטמא עוממת אוכלין אלל שמי מחיי חיה היו דהיינו כבינה: כ"ד</p> <p>ברשות היחיד שיש בה חלוקה בדיוורין עד שיערבו כל השכנים כולן מערב שבת. אחד חצר ואחד מבוי ואחד המדינה. ודבר זה תקנת שלמה ובית דינו: ג' וכן יושבי אהלים או סוכות או מחנה שהקיפוהו מחיצה אין ממלטין מאהל לאהל עד שיערבו כולן. אבל שירא שהקיפה מחיצה אין צריכין לערב אלא מוציאין מאהל לאהל בלא עירוב לפי שהן כולן מעורבין ואין אותן אהלים קבועין להן: ד' ומפני מה תיקן שלמה דבר זה. כדי שלא יטעו העם ויאמרו כשם שמוחר להוציא מן החצרות לרחובות המדינה ושוקיה ולהכניס מהם לחצרות כך מותר להוציא מן המדינה לשרה ולהכניס מן השרה למדינה. ויחשבו שהשוקים והרחובות הואיל והן רשות לכל הרי הן כשדות וכמדרבות ויאמרו שהחצרות בלבד הן רשות היחיד וידמו שאין החצרה מלאכה ושמוחר להוציא ולהכניס מרשות היחיד לרשות הרבים: ה' לפיכך תיקן שכל רשות היחיד שתחלק בדיוורין ויאחו כל אחד ואחד בה רשות לעצמו וישאר ממונה מקום ברשות כולן ויד כולן שווה בו כגון חצר לבתים. שנחשוב אותו המקום שיד כולן שווה בו כאילו הוא רשות לרבים. ונחשב כל מקום ומקום שאחו כל אחד מן השכנים וחלקו לעצמו שהוא בלבד רשות היחיד. ויהיה אסור להוציא מרשות שחלק לעצמו לרשות שיד כולם שווה בו. כמו שאין מוציאין מרשות היחיד אחד ברשות שחלק לעצמו בלבד עד שיערבו כולן אף</p>	<p>רשות הרבים אלא ישתמש כל על פי שהכל רשות היחיד:</p>

צילום דף מהמשנה תורה, הלכות עירובין

אריכות הרמב"ם בהסבר תקנת שלמה המלך על עירובי חצרות

אכן, כך אנו רואים שבדרך כלל כשהרמב"ם מביא תקנות, הרי הוא "יוצא" מדרכו להביא את ההלכה- הפסוקה, ומוסיף עוד פרטים, כגון: שם המתקן⁵⁹, ועל שום מה ראה לתקן התקנה. והדברים אמורים הן לגבי תקנות של משה רבינו או עזרא הסופר והן לגבי תקנות התנאים חכמי המשנה.

דוגמאות לרוב יש לזה לאורך ספרו, ומהם:

משה רבינו תיקן להם לישראל שיהו קורין בתורה ברבים בשבת ובשני ובחמישי בשחרית, כדי שלא ישהו שלשה ימים בלא שמיעת תורה.

ועזרא תיקן שיהו קורין כן במנחה בכל שבת משום יושבי קרנות.

הלכות תפילה, פרק יב הלכה א

כשראה הלל הזקן שנמנעו מלהלוות זה את זה... התקין פרוזבול כדי שלא ישמט החוב עד שילוו זה את זה.

הלכות שמיטה ויובל, פרק ט הלכה טז

59. על סיבת הוספת שם המתקן, ראה בכרך שני של 'ספר המבוא' בספר שופטים.

"בהלכות קידוש החדש שבספר זה נבאר עיקר מנהג זה"

כפי שתוארו בהרחבה בפרק הקודם ('שלשה כתרם'), המשנה-תורה מאורגן להפליא, וכל דבר נמצא בדיוק במקום המיועד לו. עד כדי כך שמאות פעמים במהלך הספר מציין הרמב"ם ללומד היכן מופיעים הדינים⁶⁰. אך בהלכות יום טוב, לגבי ה"מנהג" לעשות את ראש השנה יומיים גם בארץ ישראל, מצינו דבר פלא וחידוש – הרמב"ם מוצא לנכון גם להזכיר שיבאר את טעם ההלכה בהמשך הספר, בהלכות קידוש החודש!

זה שאנו עושין בחוצה לארץ כל יום טוב מאלו שני ימים מנהג הוא, ויום טוב שני מדברי סופרים הוא ומדברים שנתחדשו בגלות, ואין עושין בני ארץ ישראל שני ימים טובים אלא בראש השנה בלבד, ובהלכות קידוש החדש מספר זה נבאר עיקר מנהג זה, ומאי זה טעם עושין ראש השנה שני ימים בכל מקום.

הלכות שביתת יום טוב, פרק א הלכה כא

אכן, אנו מוצאים ב"ספר זה", בהלכות קידוש החודש, שהרמב"ם מביא את הטעם כפי שהוא הבטיח, ואף מרחיב להסביר מדוע נהגו כך אף בירושלים, ולבסוף מגיש לנו גם סיכום של הטעם "הנה למדת וכו'!"

יום טוב של ראש השנה בזמן שהיו קובעין על הראייה היו רוב בני ארץ ישראל עושין אותו שני ימים טובים מספק, לפי שלא היו יודעין יום שקבעו בו בית דין את החדש שאין השלוחין יוצאין ביום טוב.

ולא עוד אלא אפילו בירושלים עצמה שהוא מקום בית דין פעמים רבות היו עושין יום טוב של ראש השנה שני ימים טובים, שאם לא באו עדים כל יום שלשים נוהגין היו באותו היום שמצפין לעדים קדש ולמחר קדש. והואיל והיו עושין אותו שני ימים ואפילו בזמן הראייה התקינו שיהו עושין אפילו בני ארץ ישראל אותו תמיד שני ימים בזמן הזה שקובעין על החשבון, הנה למדת שאפילו יום טוב שני של ראש השנה בזמן הזה מדברי סופרים.

הלכות קידוש החודש, פרק ה הלכה ז-ח

"יתבונן בלשון החיבור בטעם שהזכיר בדין זה!"

לקראת סיום הסקירה על טעמי הלכות במשנה-תורה, יש להביא קטע מתשובה ארוכה שכתב בנו ותלמידו המובהק של הרמב"ם, רבינו אברהם החסיד, בקשר לדין מסוים בסוגית בר-מצרא. בזמנו היה דיין אחד במצרים שביסס את פסק-דינו על דברי הרמב"ם בהלכות-שכנים. אך על פסק-דין זה יצא רבינו אברהם בביקורת קשה ביותר, משום שהיה ניכר שהדיין לא התעמק בטעם שהביא הרמב"ם לדין זה, וממילא טעה בפסק-דינו.

הנה הפסק-דין של הרמב"ם, בציון 'הדין' ו'טעם הדין':

[הדין:] היה בן המצר במדינה אחרת או חולה או קטן, ואחר זמן הבריא החולה והגדיל הקטן ובא ההולך, אינו יכול לסלקו.

[טעם הדין:] שאם אתה אומר כן, אין אדם יכול למכור קרקעיתו, שהרי הלוקח אומר לאחר כמה שנים 'תצא מידי'. וכזה הורו הגאונים.

הלכות שכנים, פרק יד הלכה ג

והנה חלק מתשובת רבינו אברהם, כשהוא מטיף מוסר לדיין וקובע לו כללים ברורים על קביעת פסק-דין – כל מי שפוסק הלכה למעשה מספרו של אביו צריך לעיין "לסיפיה דקרא", כלומר לטעם שמוסיף הרמב"ם, ורק אז ייצא הדין נכון, בבחינת "צדק צדק תרדוף":

60. תוך שימוש בלשונות כמו "כבר ביארנו בהלכות...", "כמו שביארנו בהלכות...", או "כמו שיתבאר בהלכות...".

ובדינים כאלה, שיש בהם עיון ומשא ומתן בהלכה, צריכים לדיין שיהא זריז וישקול יפה את הדינים הכתובים, ולזה ולכיוצא בו הותנה בדיינים: "אנשים חכמים ונבונים"⁶¹, כי אינו מועיל זה בלא זה, והחכמה היא זכירת מה שנאמר, והבינה היא השכל הטוב ושקול הדעת.

הדיין שנתלה בלשון החיבור [המשנה-תורה] בלי ספק קרא את החצי הראשון שנזכר בו הדין הזה והניח האחרון, ובצדק יאמר לו "שפיל לסיפיה דקרא"⁶², ויתבונן נא זה התולה את עצמו בלשון החיבור בטעם שהזכיר בדין זה!

"שאם אתה אומר כן אין אדם יכול למכר קרקעו שהרי הלוקח אומר לאחר כמה שנים תצא מידי".

והוי כל מי שיש לו שכל התבוננו נא במה שנאמר בטעם הזה, והתבוננו במה שיש בשאלה הזאת שנשאלה. והוא שטעם בטול דין בעל-המצר... ואיה "צדק צדק תרדוף"!!

שו"ת ראב"ם, סימן צז

"טוב טעם ודעת למדני"

הוי אומר: הטעמים והנימוקים במשנה-תורה לא באו רק כדי לתת 'טעם טעים' להלכה, אלא הם חלק בלתי נפרד מההלכה, ובלעדיהם אין לפסוק הלכה.

מאידך, אין הרמב"ם מביא טעמים בכל המקומות, וכאמור, קשה להבין מהי שיטתו של הרמב"ם – מדוע רק בהלכות מסוימות מביא רבינו את טעמי ההלכה.

נציין כאן את ביקורתנו של אחד ממפרשי הרמב"ם, רבי יוסף ׳ כספי, (שנולד כשבעים וחמש שנה אחר הרמב"ם) בספר-המוסר שלו. הוא טוען שבלתי אפשרי להבין את ההלכה עצמה ללא הטעמים, ומביא דוגמא מהלכה בדיני סוכה שמופיעה בתלמוד עם שלשה טעמים שונים, אך הרמב"ם הביא את הדין כהלכה פסוקה ללא טעם כלל, דבר המקשה על הבנתה (בעוד הרי"ף והרא"ש, לדוגמא, מביאים את הטעמים ואף דנים בהם).

הנה דברי ׳ כספי:

רואה אני כי כוונת המתעסקים מכם בגמרא וחידושים ושיטות הוא לדעת ראיות על [מצות] המעשיות, כי לא יספיק לכם לפי הקבלה מספר משנה-תורה שחיבר רבינו משה, ואע"פ שאמר [הרמב"ם] ז"ל [בהקדמתו]: "ואינו צריך לספר אחר ביניהם".

והמשל בזה: כתב הרב המורה ז"ל (=הרמב"ם) בהלכותיו⁶³: "סוכה שהיא למעלה מעשרים אמה פסולה". ותאמרו נואש, ולא ינוח לכם, עד שתדעו [את טעם ההלכה] אם הוא משום דלא שלטא ביה עינא, או משום דאין אדם יושב בצל סכך רק בצל דפנות, או משום דסוכה דירת עראי בעינן.

ספר המוסר, פרט טו

61. ראה דברי אביו הרמב"ם: "אין מעמידין בסנהדרין בין בגדולה בין בקטנה אלא אנשים חכמים ונבונים, מופלגין בחכמת התורה בעלי דיעה מרובה" (הלכות סנהדרין, פ"ב ה"א).

62. לשון הגמרא, ברכות, י, א. כלומר, רד לסוף הפסוק, ויתבונן בכל הדברים.

63. הלכות סוכה פ"ד ה"א.

רבי יוסף ׳ כספי

ה'מ (1280) ל'ארז'נטיירה, פרובנס – ה'ק (1340) טאראסקון, צרפת

מדקדק וחוקר, ממפרשי המורה-נבוכים. רבי יוסף הוא מחכמי הפילוסופיה היהודית בתקופת השגשוג שלה בפרובנס. כתב ספרי דקדוק ופילוסופיה והבולט בספריו הוא פירוש 'עמודי כסף' ו'משכיות כסף' למורה הנבוכים. שמו '׳ כספי' הוא על שם עיר הולדתו שמשמעה "כסף". מאותה סיבה, המילה "כסף" שזורה בשמות של כל ספריו (כמו, 'טירת כסף' בדקדוק המקרא, 'אדני כסף' על הנביאים, 'חצוצרות כסף' על משלי וקהלת, 'שרשרות כסף' – ספר מילון עברי, 'רתוקות כסף' – מבוא לדקדוק).

הנשר הגדול

אחד התארים הנפוצים על הרמב"ם מימי קדם ועד ימינו

המקור הראשון, בו אנו מוצאים את התואר הזה מופנה כלפי הרמב"ם, הוא ב'איגרות הרמ"ה' של בן דורו ובר-פלוגתתו, רבי מאיר הלוי אבולעפיה. באחד מהמכתבים כותב אליו רבי אהרן ב"ר משולם הלוי, מחכמי-פרובנס וממערביזיו הגדולים של הרמב"ם: "מי שמע כזאת, מי ראה כאלה, וכדבר הגדול הזה הנהיה?! – כי על נשר הגדול, גדול כנפי חכמה ותושיה, ורב נוצה בדעת ושכל..." (אגרות הרמ"ה, סימן כא).

הנשר מיוחד ביכולתו – לעוף לגורדי שחקים; ראייה חדה (הנשר רואה חד יותר פי שמונה מבני אדם); וכמובן "כנשר יעיר קינו, על גוזליו ירחף, יפרוש כנפיו יקחהו, ישאהו על אברתו" (דברים לב:יא), ו"ואקח אתכם על כנפי נשרים" (שמות יט:ד) – רחמיו על גוזליו, ודרכו לשאת אותם על כנפיו.

קל מאוד להצמיד את התכונות הללו אל הרמב"ם, שהגביה טוס יותר משאר הפרשנים, העוז והחידוש שבספריו עולים על כל השאר; ראייתו המעמיקה – המבט על ההלכה כולה מקצה לקצה בלי להתבלבל ואף לעשות סדר להלכה; ועל הכול: כוחו לקחת כל אדם, "כקטן כגדול" ולהעניק לו את היכולת לרחף אף הוא בנתיבות ההלכה, הכל על בסיס המשנה תורה.

במרוצת הדורות הוענק הכינוי הזה לכמה מגדולי ישראל. הבולט שבהם הוא רבי נתן אדלר מפרנקפורט ד'מיין, רבו של ה'חתם סופר' (ראה שו"ת חתם סופר (ח"ב, יו"ד, סימן קסז): "אדוני מורי ורבי הגאון המפורסם בכל קצוי ארץ... הכהן הגדול... כקש"ת מהו' נתן מר כהן צדיק על החסידים ועל הצדיקים, הוא הנשר הגדול – המרחף על גוזליו תלמידיו"). הכינוי הזה הוענק לו כנראה בגלל שם משפחתו 'אדלר', הוא 'נשר' באידיש.

מצינו גם שימוש בתואר זה כלפי אישים שונים בתוספת הסבר. כך לדוגמא במכתב אל מרן הבית-יוסף: "שאלה הנשר הגדול בעל הכנפים המגביהי לשבת על מרומי שמי התורה ונאומי טעמי הסברא כנשר יעוף השמים יפרוש כנפיו... הסוכך בכנפי חסידותו וצדקתו על עדר ה' צאן אובדו' נעות ונדות..." (שו"ת בית יוסף, דיני גיטין וגירושין, סימן יג).

פרק יד

"והביטו אחרי משה": ביקורות על המשנה-תורה

- ◆ **"לא ארע לי מה שלא עלה על לבי"**
"המבקש להעלים מה שגילהו ה' - מוסיף לו גילוי!" / ראשית הפולמוס על אחרית הימים
- ◆ **פולמוס בבל: מאבקו של הגאון רבי שמואל בן עלי**
"מבקשים ומתחננים שידקדק על כל מלה ומלה" / "לכל היותר הוא אצלי כמו כל דרשן!" / שורש המחלוקת בין הרמב"ם והגאון מבבל
- ◆ **רבינו אברהם המצרי מול רבי דניאל הבבלי**
"למה אבירנו תרבה הקושיות עלינו?" / "וכי לתינוקות של בית רבן השיב?!" / "אין זו הקושיא אלא בושה!" / "אין שבח להרבות מניין הקושיות"
- ◆ **פולמוס ספרד: מאבקו של רבי מאיר הלוי אבולעפיה**
"הגישה האפוד" או "הגישה את ארון האלקים"? / מְשַׁנָּה או מְשַׁנָּה?! / הרמ"ה: ממבקר למעריץ
- ◆ **פולמוס פרובנס: מאבקו של הראב"ד בעל-ההשגות**
"סבר לתקן ולא תיקן"
- ◆ **פולמוס צרפת: מאבקם של בעלי-התוספות**
"איש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים"
- ◆ **פולמוס אשכנז: מאבקו של הרא"ש**
"קבלת אבותינו חכמי אשכנז" / "ספרו כמתנבא מפי הגבורה... הלכה-למשה-מסיני" / "וכן טועים כל המורים הוראות" / הלכות הרא"ש והחזרת התלמוד בספרד / רבי יהודה בן הרא"ש ותקנת טולידו

”והביטו אחרי משה”: טענות וביקורות על המשנה-תורה

המשנה-תורה התפשט עד מהרה בקהילות ישראל בכל קצווי תבל¹, והשפעתו ניכרה היטב בכל מקום. אך למרות מעלותיו וסגולותיו של הספר, נתקל ה'חיבור-הגדול' בהתנגדות עצומה, התנגדות שניכרה בכל עולם התורה?²

בפרק זה נעסוק בעיקר על ההתנגדות שיצאה משלשה מקומות בעולם, ומשלשת ענקי עולם – הרמב”ם, הרמב”ם שבדום צרפת, רבי שמואל בן עלי מבבל, והרמ”ה מספרד – שכולם היו בני דורו של הרמב”ם. בהמשך לביקורת של הגאון מבבל, רבי שמואל בן עלי, נביא גם את הוויכוח בין תלמידו, רבי דניאל מבבל, ובין בנו של הרמב”ם, רבינו אברהם. לקראת סיום הפרק ננסה לבאר במקצת את תגובות שאר גדולי ישראל שחיו לאחר הרמב”ם.

”לא ארע לי מה שלא עלה על לבי”

”איזהו חכם? הרואה את הנולד”. עוד בעת כתיבת המשנה-תורה, שהוא ”ספר מחוקק כולל באמת”³, ידע הרמב”ם היטב על ההתנגדות שחיבורו יעורר עם צאתו ופירסומו בקהל ישראל. הרמב”ם אף ידע להגדיר מה יהיו הטענות השונות, ואיזה סוג של אנשים יטען כל טענה.

וכך באיגרת גלוית-לב, פורס הרמב”ם בפני תלמידו החביב רבי יוסף ב”ר יהודה, את מחשבותיו טרם פירסום הספר, וכל מה שצפה שיקרה בעתיד לאחר שיצא טבעו בעולם. והוא מונה שם שורה של טיפוסים שכאשר הספר ייפול בידיהם יגיבו בצורה שלילית:

א. ”רע לב המקנא”.

ב. ”פתי” – שאינו מבין את הבשורה והחידוש שבספר.

ג. ”מתחיל בעיון” – שיחשוב שמה שנפסק אינו נכון, משום שאינו זוכר את המקורות, או אינו מדקדק בהם היטב.

ד. ”ירא שמים לפי מחשבתו” – שיקנא על דרכו של הרמב”ם בתפיסת יסודי האמונה.

אך הכל כדאי, מסכם הרמב”ם, כי ללא-ספק יבוא הספר גם לידיהם של ”אנשי הצדק והיושר וטובי השכל” – ואם לא בדורו של הרמב”ם, בוודאי בדורות הבאים⁴.

הרמב”ם אף מדווח על תגובות נלהבות שקיבל מחכמי צרפת שהם ”מתפלאים ממה שנעשה”, המוכיחות כי הספר הולך ומתקבל.

המורה-נבוכים (ספר המבוא, חלק ג'). כמו כן היו אלו שטענו נגד השקפת הרמב”ם ב'מעשה מרכבה' ו'מעשה בראשית' בארבעה פרקים הראשונים של הלכות יסודי התורה (ראה על זה בספר המבוא, חלק ב', בפרק על ספר המדע).

3. כלשון הרמב”ם באיגרתו לתלמידו, שציטוטים ממנה יבואו להלן.

4. גישתו הכללית של הרמב”ם היא להגיש בפני הציבור את האמת, גם אם אינו מסוגל להתמודד איתה, מתוך שאיפה שתועיל לפחות עבור אדם אחד. גישה זו אנו רואים בהקדמת הרמב”ם למורה הנבוכים: ”כללו של דבר: אני הגבר אשר אם נסגר סביבו הדבר, וצר לו המעבר, ולא אמצא עצה ללמד אמת שהוכח אלא על ידי כך שיתאים למעולה אחד ולא יתאים לעשרת אלפים סכלים, הריני מעדיף לאמרו בשבילו, ולא אחוש לגינני אותם ההמון המרובים, ואטפל בהצלת אותו הנעלה היחיד ממה שנלכד בו ואורוה במבוכתו עד שיגיע לשלמות וירווח לו”.

1. כשהושלם הספר בשנת ד'תתקמ"א (1181) התפשט המשנה-תורה בארצות המזרח (ארץ ישראל, סוריה, בבל, תימן), אחר כך בארצות הים התיכון (כולל ספרד ופרובנס), ולבסוף גם באזורי צרפת ואשכנז.

במכתבו של הרמב”ם לתלמידו רבי יוסף ב”ר יהודה (איגרות הרמב”ם, עמ' שא), כותב לו רבינו: ”כבר הגיע אלי כתב חכמי צרפת וזולתם בשמותם, מתפלאים ממה שנעשה, ומבקשים אותו בשלימותו, וכבר נתפשט לקצוני הישוב”. חלקים נוספים מהמכתב מובאים לקמן. וכן כותב רבינו אברהם בן הרמב”ם: ”ואחר פטירת אבא מרי ז”ל פשט הקול כי פשטו החבורים הנזכרים (=משנה-תורה ומורה-נבוכים) בכל עבר הים ובמקומות רבים, והועילו לישראל בדקדוק אמונתם ובאור חכמתם” (מלחמות ה', עמ' נב, מוסד הרב קוק).

2. את הפולמוס שהתלקח בפרובנס שבצרפת הדרומית, בימי הרמב”ן, שהסתיים בשריפת ספרי הרמב”ם (המורה נבוכים וספר המדע של המשנה-תורה) בארנו בהרחבה בפרק על

לפנינו קטע מהמכתב:

דע, כי אני לא חיברתי זה החיבור כדי להתגדל בו בישראל, ולא כדי לקנות לי שם... ואמנם חיברתי – וה' הוא היודע – לעצמי תחילה⁵, להקל הדרישה והחיפוש למה שיצטרך אליו ולעת הזקנה, ולשם ה' יתעלה, כי אני – חי ה' – קנא קנאתי לה' אלקי ישראל, בראותי אומה מבלי ספר מחוקק כולל באמת, ומבלי דעות אמתיות ומבוררות, ועשיתי מה שעשיתי לשם ה' בלבד. וזה כלל אחד.

וכלל שני:

א. שאני ידעתי ונתאמת לי בעת שחיברתי, שהוא יפול בלא ספק לידי רע הלבב והמקנא – שיגנה מעלותי, ויראה שאין צורך בו, או שהוא חסר;

ב. ולידי הסכל, הפתי – אשר לא ידע שיעור מה שנעשה בו ויחשבהו מעט התועלת;

ג. ולידי המתחיל בעיון, המהביל, המשתבש – שיקשו עליו מקומות ממנו מפני שלא ידע להם עיקר, או שתקצר דעתו מלדקדק מה שדקדקתי;

ד. ולידי הירא-שמים לפי מחשבתו – הקופא על שמריו, הטיפש, שיתפוס על מה שנכלל בו מיסודי האמונה. ואלו הם הרוב.

ויפול בלי ספק לשרידים אשר ה' קורא, אנשי הצדק והיושר וטובי השכל, והם ידעו שיעור מה שעשינו, אשר אתה הוא הראשון מהם, ואפילו לא יהיה לי בימי זולתך – די לי. וכל שכן שכבר הגיע אלי כתב חכמי צרפת וזולתם בשמותם, מתפלאים ממה שנעשה, ומבקשים אותו בשלימותו⁶. וכבר נתפשט לקצוי הישוב.

אך עם זאת ברור לרבינו שכאשר תשקוט סערת השווא בדורות הבאים, יכירו כולם במעלת הספר ובתועלתו הגדולה:

וכל מה שספרת לנו ממי שלא יקבלו כפי שראוי לקבלו – אמנם כל זה הוא בזמני, אבל בזמנים הבאים, כשתסור הקנאה ובקשת השררה, יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו, ויונח זולתו בלא ספק... וזה כלל אחרי: יורה שלא ארע לי מה שלא עלה על לבי.

איגרות הרמב"ם, עמ' ש

"המבקש להעלים מה שגילהו ה' – מוסיף לו גילוי!"

עיניו הצופיות למרחוק של הנשר הגדול שישב במצרים, ראו לא רק את המחלוקת העתידה לפרוץ אלא גם כיצד דווקא על ידי הפולמוס, עתיד הספר להתפרסם עוד יותר.

כך עולה מהמכתב הבא שכתב הרמב"ם עבור יהודי בגדאדי פשוט ואוהב תורה, מר יוסף ן' ג'באר. יהודי זה שהספיק להגות בדבריו של הרמב"ם ולחבבם, ולפתע שמע על הביקורת הקשה על הספר. בתמימותו העלה מר יוסף את כל הטענות ששמע על גבי גליון ושלחו לארץ מצרים אל הרמב"ם בכבודו ובעצמו. רבינו ראה את המכתב שנכתב מלב תמים ושלים וענה עליו באריכות לפי-דרכו.

וכך כותב הרמב"ם למר יוסף:

ואמנם מה שהגיע (=שנודע) לנו... שיש שם מי שמדבר עלינו רעות... ויצא משיטת הראוי בחיבורנו [המשנה-תורה]... אל תעשה דבר מזה, אנחנו מוחלים לכל מי שיעשה זה בשביל סכלותו...

וכל-שכן שהנאה בזה לנו כולנו... ויועילנו אנחנו גם-כן בעולם-הזה ובעולם-הבא: ואמנם העולם-הבא מבואר [ש"השומעים חרפתם ואינם משיבים" יזכו לשכר]; והעולם-הזה [יש גם שכן] – מפני שכל מי שמבקש להעלים מה שגילהו ה' – אמנם מוסיף לו גילוי.

איגרות הרמב"ם, עמ' תיח

6. הכוונה היא לחכמי-לוניל ובראשם רבי יהונתן הכהן, אליהם כותב הרמב"ם: "ואנשים גדולים ככם, הם ידעו מה שעשיתי" (איגרות הרמב"ם, עמ' תקב).

5. כאן מגלה הרמב"ם כי הספר נכתב לכתחילה כספר לשימוש אישי ואחר כך רקם התוכנית לחבר הספר עבור האומה כולה.

כך טבע הדברים: כאשר הספר מתחיל להתפרסם ויש שמגנים אותו, עצם הביקורת והמחלוקת מגבירה את ההתעניינות בספר, והתוצאה היא פרסום עמוק ורחב יותר. המחלוקת על המשנה-תורה, אם-כן, הייתה דווקא אחד הגורמים לפירסומו ותפוצתו הרחבה!

ראשית הפולמוס על אחרית הימים

כפי שצפה הרמב"ם מראש על הביקורת מטיפוס 'הירא-שמים לפי מחשבתו – שיתפוס על מה שנכלל בו מיסודי האמונה', כך אמנם קרה בפועל. התחלת הביקורת והחריפה ביותר היתה בנושאי 'עולם הבא' ו'תחיית המתים'. נושאים אלו, שנוגעים בעקרי האמונה, הם מטבעם נושאים שעלולים להצית מחלוקת.

כך כותב הרמב"ם בספרו הראשון, ספר המדע, כשהוא מגדיר את המושג 'עולם הבא':

העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת, הואיל ואין בו גויות אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא דבר מכל הדברים שגופות בני אדם צריכין להן בעולם הזה... אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהן ונהנין מזיו השכינה.

הלכות תשובה, פרק ח הלכה ב

דברי הרמב"ם בעצמם היוו חידוש גדול בזמנו, שכן כאן בספרו ההלכתי הניח יסוד שהיה בניגוד לפירוש המקובל והפשטני של מסורות רבות בעניני 'עולם הבא' – תחיית הנשמה בגוף.⁸

על דברים אלו של הרמב"ם משיג הראב"ד⁹, וכדרכו במלים ברורות וחריפות. מלבד זאת שלדעתו, הגדרת הרמב"ם ב'עולם הבא' אינו נכון, הרי משמע מדבריו שאינו מאמין במושג של תחיית המתים לגופות, ועיקר ותכלית השכר של 'עולם הבא' הוא עולם הנשמות, בלי הגוף. כדי להפריך את שיטתו של הרמב"ם, הראב"ד מביא כמה מאמרי חז"ל שמהם הכרח שעולם הבא הוא כפשוטו – כשהנשמה בגוף:

העוה"ב אין בו גוף. א"א (=אמר אברהם): **דברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא לנשמות בלבד, וחיי ראשי לא היה דעת חז"ל על זה, שהרי אמרו כתובות¹⁰ "עתידין צדיקים שיעמדו בלבושיהן ק"ו מחטה וכר", וכן היו מצוין לבניהם¹¹: "אל תקברוני בכלים לבנים ולא בשחורים שמא אזכה", וכן אמרו¹²: שלא ישובו הצדיקים לעפר אלא עומדין בגוייתם. וכן אמרו¹³: "במומם עומדין ומתראין".**

וכל אלה מוכיחים כי בגוייתם הן עומדין חיים, אבל אפשר שהבורא ישים גוייתם חזקות ובריאות כגוית המלאכים וכגוית אליהו זכור לטוב ויהיו העטרות כמשמען וכפשוטן ולא יהיה משל.

ראב"ד, הלכות תשובה, פרק ח הלכה ב

8. שתייה... ונהנין מזיו השכינה" – ובשום מקום לא האריך לבאר על גדולת תקופת זמן תחיית המתים.

9. הראב"ד והרמב"ם בני אותו דור היו, אף כי הראב"ד היה מבוגר יותר. התשב"ץ (ח"א סי' עב) מביא שמצא כתוב בשם הראב"ד על הרמב"ם: "הוא נער ואנחנו ישישים" ("ולא נקרא ישיש אלא זקן וחכם" – הראב"ד בסוף פירושו לקינים). כאשר הגיע ספרו של הרמב"ם אל רבינו כבר היה הראב"ד בא בימים וההשגות על המשנה-תורה הן אפוא מיצירותיו האחרונות.

10. עמ' קיא, ב.

11. שבת קיד, א.

12. "תנא דבי אליהו: צדיקים שעתידין הקדוש ברוך הוא להחיותן אינן חוזרין לעפרן" (סנהדרין צב, א).

13. סנהדרין צא, ב.

7. על נושא זה ראה באריכות בחלק ג' של 'ספר המבוא' בפרק 'איגרת תחיית המתים'. כאן נתמקד בעיקר בביקורת השייכת לעצם התקבלות המשנה-תורה.

8. עד לתקופת הרמב"ם המונח 'עולם הבא' היה מקובל בפני כולם פשוטו כמשמעו: עולם שיבוא לעתיד עם תחיית הגופים המתים, ואז יקומו כולם שוב בעולם הזה ויחיו וייהנו מזיו השכינה. בניגוד לזה הגדרת הרמב"ם ב'עולם הבא', נתפסת כמהפכנית מאד בזמנו: לשיטתו 'עולם הבא' הינו עולם הנשמות אחרי שנפרדו מהגופות. והטעם שנקרא 'עולם הבא' (אינו בגלל שהוא עומד להיבראות, שהלא קיים גם כעת במקביל לעולם שלנו), הוא מכיוון שלכל אחד ואחד זה עומד לבא רק לעתיד – אחרי שנשמתו נפרדת מגופו. דבר זה כלשעצמו הינו חידוש מרעיש, אך היתה לכך משמעות נוספת, שהפקעת המושג 'עולם הבא' ממשמעותה הפשוטה והשגורה אצל כולם נתנה פתח גדול לחשוב שלפי הרמב"ם תחיית המתים גם היא זמן רוחני, שכן האריך רבינו להגדיר מהות 'עולם הבא' כתופעה רוחנית – "אין בו לא אכילה ולא

חשוב להדגיש, שהיה כאן חשד שווא מלכתחילה, שהרי הרמב"ם בעצמו אינו כותב בשום מקום במפורש שתחיית המתים היא תופעה רוחנית. כמו כן, הוא מכליל את אמונת תחיית המתים ב"ג עיקרים המפורסמים שלו בפירוש המשניות¹⁴. ובהלכות תשובה¹⁵ פוסק רבינו במפורש שכל מי שכופר בתחיית המתים אין לו חלק לעולם הבא. אך עם זאת משתיקת הרמב"ם על תחיית המתים ועניינה – התעורר חשד זה.

נושא זה היה מאד חשוב בעיני גדולי ישראל בזמן הרמב"ם, והרעיש את העולם התורני. בעיקר חששו גדולים אלו (כהראב"ד המובא לעיל) שהרמב"ם חלילה כופר ב'תחיית המתים' פשוטו כמשמעו – נשמה בגוף. ואמנם עד כדי כך היה החשש מלווה את רבינו כצל, שהרמב"ם היה מוכרח לכתוב איגרת ארוכה להבהיר את שיטתו – 'איגרת תחיית המתים'.

פולמוס בבל: מאבקו של הגאון רבי שמואל בן עלי

ההתנגדות הראשונה שהתפרצה מיד בהופעת הספר היתה מבגדאד שבבל. שם, בערש התלמוד, בישיבת 'גאון-יעקב', שבה כיהנו האמוראים והגאונים¹⁶ מחוללי העיון התלמודי וראשי הפסיקה, פרצה המחלוקת.

באותה שעה עמד הגאון מבבל, ראש הישיבה רבי שמואל בן עלי, שהיה אישיות גדולה ומפוארת – כמעט מלכותית¹⁷, בעל שיעור קומה תורני גדול מאד, והוא יצא עם תלמידיו למאבק חריף נגד הרמב"ם והמשנה-תורה שלו. אחד הנושאים שחלק הגאון על הרמב"ם היה בקשר לסוגיית תחיית המתים. רבי שמואל חיבר איגרת ארוכה¹⁸ נגד שיטתו של הרמב"ם, והיה הגורם העיקרי שבגללו כתב הרמב"ם (בשנת ד'תתקנ"א-1191) את 'איגרת תחיית המתים' שלו¹⁹.

תוך כדי ניהול הפולמוס הגדול בענין זה, ערער הגאון גם על פסק הלכה של הרמב"ם בסוגיית נסיעה בנהרות בשבת (כפי שנביא בהמשך²⁰). הרמב"ם בתשובה לבבל פסק להתיר לשוט בספינה בשבת בנהרות הגדולים של בבל, הפרת והחידקל, ובנילוס של מצרים. כנגדו פסק רבי שמואל בן עלי שאין שום היתר, בגלל שהספינה מוציאה את הנוסעים אל מחוץ לתחום שבת. במרכז הוויכוח עמדה השאלה אם איסור יציאה מתחום שבת חל רק על הימים הגדולים או גם על הנהרות, ואם 'איסור תחומין' הוא מן התורה או רק מגזרת החכמים.

ממנו. והוא צדיק ועניו ומלא תורה, ולובש בגדי זהב וצבעונין כמלך".

ורבי בנימין מטולידו במסעותיו כותב: "רבי שמואל בן עלי, והוא ראש הישיבה הגדולה 'גאון יעקב', והוא לוי ומיוחס עד משה רבינו ע"ה".

18. 'איגרת רבי שמואל בן עלי בענין תחיית המתים' יצא לאור ע"י י. צבי לנגרמן, ונדפס בקובץ על יד, סדרה חדשה ספר טו (כה), עמ' 39, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תשס"א.

19. כך כותב הרמב"ם: "וכבר הגיענו מאמרו [שכתב רבי שמואל] ש"צ הנכלל בה כל הדרשות הנזכרות בתחיית המתים. וכבר חברנו בזה גם כן מאמר (=איגרת תחיית המתים) מנקה אותנו ממה שהוציאו עלינו משם רע ובארנו בו מה שתשמענו" (תשובות הרמב"ם, סימן שי).

וכך מעיד הרמב"ם באיגרת תחיית המתים: "וכאשר... הגיעו אלינו כתבים ממקצת חברינו מבבל, זכרו ששואל מאנשי תימן שאל על העניינים ההם בעצמם (=עניני תחיית המתים) לזה ראש ישיבה רבינו שמואל הלוי הנסמך בבגדד בזמננו זה, ושהוא חבר להם מאמר [נגד שיטת הרמב"ם] בתחיית-המתים...".

20. ב'שורש המחלוקת בין הרמב"ם והגאון מבבל'.

14. "והיסוד השלשה עשר תחיית המתים, וכבר ביארנוהו". אך יש לציין שבניגוד לשאר ה"ג עיקרים, שם מאריך הרמב"ם ולעיתים בהרחבה (כמו בעיקר השביעי של נבואת משה), הרי בביאור העיקר על תחיית המתים כתב רק שתי מילים – "וכבר ביארנוהו". כמובן, שקיצור זה ערר חשד.

15. "ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא אלא נכרתים ואובדין ונידונין על גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים: המינים והאפיקורוסין והכופרים בתורה והכופרים בתחיית המתים וביציאת הגואל..." (הלכות תשובה, פ"ג ה"ו).

16. ה'גאונים' נקראו כך, לכמה דעות, על-שם הישיבה 'גאון-יעקב'.

17. תיאור יפה ומרומם על רבי שמואל בן עלי והשפעתו העצומה יש במסע ר' פתחיה מרגשנגבורג: "ראש הישיבה בבגדאד רבי שמואל הלוי בן עלי, והוא שר ומלא חכמה בתורה שבכתב ותורה שבעל-פה וכל חכמות מצרים, ואין דבר נעלם ממנו ויודע שמות וכל התלמוד יודע בגירסא... ויש לראש-הישיבה כאלפיים תלמידים בפעם אחת, וסביבו כחמש מאות ויותר... בכל ארץ אשור ובדמשק ובערי פרס ומדי ובארץ-בבל אין להם דיין אלא מי שמוסר רבי שמואל ראש-ישיבה. ונותן רשות בכל עיר לדון ולהורות, וחותרו הולך בכל הארצות ובארץ-ישראל, והכל יראים ממנו. ויש לו כששים עבדים משרתים שרודים את העם במקלות... ויראים

"מבקשים ומתחננים שידקדק על כל מלה ומלה"

ויכוח תורני זה אירע כבר אחרי הופעת משנה-תורה בעולם וכבר הופץ והתקבל בעולם כולו. העולה מחילופי מכתבים אלו בין הרמב"ם ורבי שמואל בן עלי, שהגאון לא עיין כראוי במשנה-תורה כדי להבין את שיטות הרמב"ם. בעקבות זאת כתב הרמב"ם לגאון דברים חריפים ביותר, שאילו היה מעיין בו כראוי היה חוסך לכתוב אליו דברים ברורים ופשוטים.

הנה כמה קטעים מאלפים ממכתבו של רבינו:

הסתכלנו במה שזכר הגאון הגדול רב שמואל הלוי ראש הישיבה של גולה שמרהו צורו בזו השאלה.

תשובות הרמב"ם, סימן שי

רבינו פותח את מכתבו אל הגאון מבבל בסגנון של 'מיין מקרבת ושמאל דוחה'. נאמן לשיטתו הידועה, "קבל את האמת ממי שאומר"²¹ פורס 'המורה הגדול' לפני רבי שמואל בן עלי 'שיעור בהשקפה' – מוכן היה הרמב"ם לשמוע מכולם, "אפילו השיב עלינו הקטן שבתלמידיו", ואף ישמח בדברי הביקורת ויחזור בו מדבריו הקודמים, אבל זאת אך ורק בתנאי שהביקורת תהיה "תשובה אמיתית":

...ואין ספק אצלי שנדמה לו (=לרבי שמואל בן עלי), ישמרהו צורו ויחיהו, שאנחנו כרוב בני אדם שיקשה להם כשיסתור אדם דבריהם או ישיב עליהם דבר. וכבר הצילנו ה' מזה. ובורא עולם יודע כי אפילו השיב עלינו הקטן שבתלמידיו או חבר או מתקומם היינו שמחים בזה אם השיב תשובה אמיתית, ונשמח במה שיעורנו עליו במה שנתעלם ממנו.

...ואף על פי ששמו אצלנו גדול, ומעלתו נשאה ומדרגתו בחכמת התלמוד כפי מה שנתפרסם עליו [גדולה], והוא בלא ספק זקן ויושב בישיבה, ואף על פי כן לא נתפוס עליו במה שנראה לו ממאמרנו. כי אין זה בשביל קצור שכלו ולא לרחוק זכרונו אלא בשביל מעט הסתכלותו לדברינו, והיותו מעיין בה אגב שטפא בתחלת העיון, וארע לו בשביל זה מה שאני מבאר שנדמה לו דבר בדבר אחר.

...וההקדמה שאמר שטעינו בה עד שנתנצל עלינו באמרו "שגיאות מי יבין"²²... ואיך לא יהיה תימה, וחבורינו כבר הגיעו לאלה האדונים בבבל ושמענו שבהם פוסקים רובי הישיבות... והיה לזה הגאון, יתמיד ה' ימיו, [כדי להבין את הסוגיא] שיעמיק בחבור [משנה-תורה] פרק כ"ז מהלכות שבת... ויעיין בו כראוי עד שיתבאר לו אמיתת מה שאמרנו.

...ובורא עולם עד עלינו שמעולם לא חשבנו שיתעלם זה מעיני תלמיד חכם שיהיה צריך להאריך בו זה האורך הגדול... ולמה יאסרו הנהרות שמימיהן מרובין איסור גמור כמו דגלת ופרת ונהר מצרים שעליהם היתה השאלה המוקדמת, וניכרת האמת שהם עמוקים מאד.

שם

21. לשון הרמב"ם בהקדמתו לשמונה-פרקים.

22. תהלים יט:יג. הרמב"ם מזכיר פסוק זה כתגובה לדברי רבי שמואל בן עלי, שלמרות ששיבח את הרמב"ם ואת חיבורו, רמז לו הגאון שהוא מייחס לו טעות בפסיקת הלכה, ומתוך דבריו מזכיר את הפסוק "שגיאות מי יבין". וזה לשון פתיחת המכתב של הגאון מבבל: "הראנו הזקן הישר הכהן יקירנו מר אברהם יצ"ו הוראה באה מכבוד גדולת קדושת

הדרת אדירנו רבינו משה הדיין המובהק הגבור חכם הדור ש"צ בהתרת ההליכה בנהרות הגדולות כדגלת ופרת בשבת... ואף על פי שזה האדון הרב הגדול יאדירנו צורו בעל חכמה מפוארה והשקפה על מיני חכמות וחסדיו נוראים וחבוריו מפורסמים במדינות ומתפשטים ולא סרנו מלשבחם ומספר בשבחם... אבל מאמר האמת אין ראוי להניחו... ואמר הנביא ע"ה "שגיאות מי יבין" (תשובות הרמב"ם, סימן שט).

תחום שבת; תחומין

התחום שממנו אסור לאדם לצאת בשבת.

בפרשת המן נאמר: "אל יצא איש ממקומו ביום השביעי" (שמות טז:כט), כלומר: התורה אסרה לצאת אל מחוץ לגבול העיר יותר משנים עשר מיל. שיעור זה נלמד מגודלו של מחנה ישראל במדבר, שלגביו ציוה משה רבנו: "אל יצא איש ממקומו". חז"ל מדדו את מקום חניית המחנה שהשתרע "מבית הישימות עד אבל השטים" (במדבר לג:מט) ומצאו שאורכו שלוש פרסאות שהן שנים עשר מיל.

וכדי לסיים בטעם טוב, הרמב"ם לובש בגדי סגור:

...וראינו בדברי הגאון [רבי שמואל] ש"צ חמלה גדולה עלינו ורחמנות בשביל שלא רצה לדקדק בכל מלה ומלה שהיו באותה התשובה בכתב ידו, ואנחנו מבקשים ממנו עתה ומחלים את פניו ומתחננים... שידקדק על כל מלה ומלה שבזו התשובה.

שם

"לכל היותר הוא אצלי כמו כל דרשן!"

המחלוקת עם הגאון, ראש הישיבה מבבל, נגעה עמוק בנפשו של הרמב"ם, ובעקבות זאת כשכתב הרמב"ם לתלמידו החביב רבי יוסף ב"ר יהודה²³, הביע בפניו את תמיהתו על זה ששלח אליו את האיגרת של תחיית המתים שכתב רבי שמואל בן עלי נגדו:

ואמנם ענין המאמה, נפלאתי על הבן (=רבי יוסף ב"ר יהודה), איך שלחו לי כדי שאראה ממנו חוסר ידיעתו? מה אתה סבור, שאני חושב אותו, או גדול ממנו, לידע דבר?! לכל היותר הוא אצלי כמו כל דרשן, ותועה כמו שתועה זולתו. ה' יודע, כי נפלאתי היאך יכול לומר אותם דברי האִלָּת!

איגרות הרמב"ם, עמ' שי

שורש המחלוקת בין הרמב"ם והגאון מבבל

מכל הביקורות על הרמב"ם (שנפרט להלן), נראה שמחלוקת זו, בין הרמב"ם והגאון מבבל היתה הקשה ביותר. וטעמא בעי – מדוע? האם יש עוד דבר המסתתר מאחורי מחלוקת זו?

מסתבר, שבויכוח זה מסתתרת התנגשות עקרונית בין השקפת הרמב"ם לבין השקפת הגאון. לדעת רבי שמואל בן עלי הוא היורש האמיתי וממשיך השושלת של גאוני בבל. בעיניו, תקופת הגאונים לא הסתיימה בפטירת רב האי גאון²⁴, אלא הוא, ואף תלמידיו, המשיכו את המסורת ואת השושלת. ולמרות שבעיני כלל ישראל כבודה של הגאונות הבבליית בסורא ופומבדיתא כבר ירד, רבי שמואל השתדל, ובמידה מסוימת, אף הצליח, להמשיך לייצג את תורתה של בבל.

כמו כן יחסו של הרמב"ם לגאוני בבל לא היה חד וחלק. הוא לא קיבל את סמכותם של גאוני בבל בהלכה בכל מקום, לא רק את פסקיהם של רבי שמואל בן עלי בבגדד, אלא אפילו את פסקיהם של הגאונים המפורסמים הקדומים של סורא ופומבדיתא, כדוגמת רבי סעדיה גאון, רב שרירא גאון, ורב האי גאון. בהקדמתו למשנה-תורה, רבינו קבע שפסיקות הגאונים היו בעלות סמכות מקומית בלבד ולא חייבו את קהילות ישראל²⁵, ובעקבות זאת לא היסס הרמב"ם לדחות את תקנות הגאונים, ופעמים אף בלשון חריפה²⁶, וקיבל רק את התקנות שהתקבלו בכל ישראל.

23. תלמיד זה, רבי יוסף ב"ר יהודה, היה זה שכתב הרמב"ם בעבורו את המורה-נבוכים, וכן את המכתב של הארבעה סוגי יהודים שיבקרו את המשנה-תורה, כפי שכתבנו בהתחלת הפרק.

24. במסורת-ישראל המקובלת שמור התואר 'גאון' רק לראשי-הישיבות שבבבל, וגם זאת רק עד רב האי גאון ש"הוא היה סוף הגאונים" (דברי הראב"ד הראשון בספר-הקבלה).

25. כך משווה הרמב"ם בהקדמתו את תוקף התקנות שבתקופת הגאונים לזו שבתקופת הגמרא: "אין כופין אנשי מדינה זו לנהוג כמנהג מדינה האחרת. ואין אומרים לבית דין זה לגזור גזירה שגזרה בית דין אחר במדינתו. וכן אם למד אחד מהגאונים שדרך המשפט כך הוא, ונתבאר לבית דין אחר שעמד אחריו שאין זה דרך המשפט הכתוב בגמרא, אין שומעין לראשון אלא למי שהדעת נוטה לדבריו בין ראשון

26. לדוגמא: "מי שהיו לו מעות פקדון ביד אחר... זהו הדין שיראה לי מן הגמרא. אבל הגאונים תקנו... ועוד תקנו... ודברים אלו דברים קלים הן עד מאוד ורועועים..." (הלכות שלוחין ושותפין, פ"ג ה"ז).

לאור זאת לא יפלא שהמשנה-תורה נתקל בבגדד בביקורת מצד הגאון רבי שמואל בן עלי. ומכיון שחש הגאון לכבודה של מוסד הגאונות, ראה צורך לשלול לגמרי את סמכותו של המשנה-תורה וספרי הרמב"ם בכלל. הדבר בא לידי ביטוי באופן בולט בשאלה זאת של נסיעה בנהרות בשבת. ראש הישיבה הבבלי גייס את מסורות הגאונים הבבליים שאסרה, ולדעתו פסק-דין זה של הגאונים אסור לשום אדם להרהר אחריו.

על טענה זו השיב הרמב"ם, בהמשך מכתבו לרבי שמואל בן עלי, שעצם הבאת דעות גאונים לא מכריעה את ההלכה, שכן יש לבדוק כל הלכה לגופה, ולברר את אמיתות הפסק-דין. ומלבד זאת ענה הרמב"ם (כשהוא מפרט את שמותם של גאוני ספרד): "כמו שאתה, הגאון מבבל, הזכרת שמות של גאונים האוסרים, כך יש לנו במסורת שלנו גאונים²⁷ שחולקים ומתירים":

וידוע הוא ומפורסם שנהר אשביליה (=נהר סיביליה העובר בסמוך לקרדובה) בינו ובין היום המלוח שמונים מילים, ובאות בו הספינה וטוענים אותן שמן... והן (=הספינות) באות לאלכנסנדריה תמיד וישראל באים בהם חכמים ותלמידים לפני כל הגאונים שיש שם. ומה שאני זוכר מהם הם: רבנו חנוך ורבנו משה בנו, ורבנו יצחק בן גיאת, ורבנו יצחק בן ברוך, ורבנו יצחק בעל ההלכות (=הרי"ף), ורבנו יוסף הלוי תלמידו ז"ל, ומעולם לא נשמע מהם בזה איסור, וכן כל אנשי מצרים.

וזה אינו אצלנו ראייה (=העובדה שחכמים מסוימים מתירים), ואמנם, אמרנו זה לזה הגאון ש"צ בשביל אמרו שיש אצלם גאונים אסרו זה, והודענוהו שיש גאונים אחרים אצלנו אירע להם הלכה-למעשה בהתרו.

תשובות הרמב"ם, סימן שי

ואכן, רבינו נושא ונותן ללא הבחנה עם כל חכמי ישראל שאחרי חתימת התלמוד, ומעניק לכולם חשיבות זהה. וכך רואים גם מפסק-דין מעניין של רבינו במשנה תורה: "הקנים המתוקים... כל הגאונים אומרים שמברכין עליו בורא פרי האדמה, ומקצתם אמרו בורא פרי העץ... ואני אומר שאין זה פרי ואין מברכין עליו אלא שהכל" (הלכות ברכות, פ"ח ה"ה).

וכמה נאה השבח של רבי ידעיה הפניני על הרמב"ם (בן דורו של הרשב"א) בספרו בחינות-עולם: "אחרון הגאונים בזמן ראשם בחשיבות, הרב המורה הגדול רבינו משה בן הרב הגדול רבינו מיימון זצ"ל".

27. הרמב"ם אינו מבדיל בין חכמי בבל לחכמי שאר ארצות מאחרי חתימת התלמוד בבלי, והוא מכנה את כל החכמים מחתימת התלמוד בבבל עד לדורו בספרד ובצרפת בשם הכולל: 'גאונים'. וכך כותב הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "וכל החכמים שעמדו אחר חיבור התלמוד ויצא להם שם בחכמתם הם הנקראים גאונים. וכל אלו הגאונים שעמדו בארץ ישראל ובארץ שנער ובספרד ובצרפת למדו דרך הגמרא והוציאו לאור תעלומותיו וביארו עניניו (הכוונה לרבינו-חננאל ורבינו-גרשום)... ועוד חיברו הלכות פסוקות בענין איסור והיתר, וחייבו ופטו, בדברים שהשעה צריכה להם (הכוונה בעיקר לרי"ף). וזו היא מלאכת ה' שעשו בה כל גאוני ישראל מיום שחבורה הגמרא ועד זמן זה".

רבינו אברהם המצרי מול רבי דניאל הבבלי

הקושיות וההשגות של הגאון מבבל הסעירו את העולם התורני ויצרו מחלוקת אדירה – מחלוקת שאימה לעצור את ההשפעה העצומה של חיבורו הגדול. ולמרות השתדלות הרמב"ם, לא זו בלבד שרבי שמואל בן עלי לא הודה לדברי הרמב"ם אלא שהפולמוס נמשך בדור הבא. הדיון נמשך על ידי ממלא-מקומו של הרמב"ם, בנו רבינו אברהם (הראב"ם), ובין אחד מתלמידיו הגדולים של רבי שמואל בשם רבי דניאל הבבלי.

ברכת אברהם

תשובות הראב"ם להשגות רבי דניאל הבבלי על המשנה תורה.
שנת ה'תר"ך (1860)

בחדש אדר שנת ד'תתקע"ג (1213), כתשע שנים אחר פטירת הרמב"ם, שלח רבי דניאל הבבלי את השגותיו על ספר-המצוות ומשנה-תורה אל הראב"ם. בן כ"ז שנה היה אז רבינו אברהם ולמרות שהיה טרוד מאד, כי זמנו היה "מקצת לקוח לעבודת גויי הארצות" כרופא לסולטאן, ו"מקצתו משועבד לניהול כרם ה' צבאות"²⁸ כנגיד בישראל. בכל זאת מיהר הראב"ם להשיב על כל קושיותיו והשגותיו של רבי דניאל, וכבר בחודש אב אותה שנה שלח לו עליהן את תשובותיו!

מכתביו של רבי דניאל ותשובותיו של הראב"ם נערכו בתור שני ספרים נפרדים: 'מעשה נסים' – טענות ומענות על ספר-המצוות (כפי שכבר עסקנו בפרק על ספר-המצוות), ו'ברכת אברהם'²⁹ – טענות ומענות בעניין המשנה-תורה. לאורך הארבעים ושבע השגות וקושיות של רבינו דניאל על המשנה-תורה ניכרת גדלותו בתורה, ואת העיון העמוק שלו במשנה-תורה של הרמב"ם. לא ניכר שום זלזול כלפי הרמב"ם, ואדרבה, הכל בכבוד גדול. אך חשוב להדגיש שרבי דניאל, כתלמיד ישיבת בבל, מייצג את רבו הגאון שמואל בן עלי, ואי-לכן בנו של הרמב"ם, רבינו אברהם תוקף אותו בחריפות רבה.³⁰

"למה אבירנו תרבה הקושיות עלינו?"

בתשובה אחת הראב"ם מטיף לו מוסר על חוסר ההתבוננות שלו³¹:

למה אבירנו תרבה הקושיות עלינו ותדבר כל אשר יעלה על לבך קודם שתתבונן בענין דברך, ותראה אם יש בהן ממש או לא!?

ברכת אברהם, סימן ו

ואחר פטירתו לחיי העולם נתגלו לי ראיותיה וכתבתי אותן בפירוש מסכת פסחים שחברתי אותו" (ברכת אברהם, סימן כב).

"זו הקושיא קשיא לי מכמה שנים ועמדתי בה הרבה... [ואחר דיון בזה, מסיים] ואף על פי שקושיא יפה היא וראוי לעמוד בה ולא נתגלה לי בקושיא זו פירוק ברוך. והאל יפקח עינינו כולנו לראות המים ולרוות צמאוננו" (שם, סימן יב). "זו הקושיא דקדוק בינה יש בה וראוי לשבחה אבל כשעיינתי בה מצאתי פירכא בעזרת הבורא..." (שם, סימן מא).

31. כאן הבן ממש הולך בדרכו של אביו. דברים אלו של הראב"ם מזכירים לנו את דברי הרמב"ם לרבי שמואל בן עלי (כפי שהבאנו לעיל), שם הוא מטיף לו מוסר שחייב הגאון להתעמק יותר במשנתו לפני ששואל שאלות.

28. ציטוטים אלו לקוחים מלשונו של הראב"ם בפתיחת ברכת-אברהם.

29. המהדיר הרב בער גאלדבערג מפריז הוציא לאור בשנת ה'תר"ך (1860) את ברכת-אברהם בדפוס. בשער הספר כתוב: "על שאלות והשגות שעשה רבינו דניאל הבבלי ז"ל... היו בכתובים זה שש מאות וחמשים שנה והועתקו מספר כתב יד אשר נמצא באוצר הספרים הגדול אשר באוקספורד בארץ בריטניא".

30. מאידך, יש לציין שלעתים רבינו אברהם משבח את קושייתו של הגאון מבבל, ולדוגמא:

"זו ודאי קושיא שראוי להקשות כמותה וכמה זמן נתקשת לי קושיא זו בחיי אבא מארי ז"ל עד שפירש לי טעמא מסברא

“וכי לתינוקות של בית רבן השיב?!”

בעוד תשובה מרמז לו על ההבדל בין חכמי-לוניל שחכמים היו ודי להם ברמז, ואילו לרבי דניאל יש צורך להאריך ולפרט:

...ושהקשית על פירושו [של הרמב"ם לחכמי-לוניל]... כמה תמיהא קושיא זו! וכי לתינוקות של בית רבן השיב עד שיצטרך [הרמב"ם] להעתיק לשון התלמוד מלה במלה וירחיב בפירוש כאשר ישיבו החכמים למקצת השואלים?! לא השיב ז"ל ופירש אלא לחכמים גדולים ולפיכך הספיק לו עמהם ראשי הפרקים... ואני ארחיב לך בדברים עד שיתברר לך ענין דבריו.

ולאחר שהבהיר לשואל את הפירוש הנכון של אביו, סיים הראב"ם:

...כל אלו הפרוקים והפירושים אף על פי שאינן מפורשים בתשובתו ז"ל יוצאין הן מכת אותן הדברים המעוטים שהשיב [הרמב"ם] לרבי יונתן [הכהן מלוניל] ז"ל. וזה ששתק מלהרחיב בפירוש לפי שתשובתו לחכמים גדולים היתה ואין מפרשין לחכם...

שם, סימן מב

“אין זו הקושיא אלא בושה!”

כשאלתו של רבי דניאל כך עונה לו רבינו אברהם, ולעתים בחריפות יתירה. וכך כותב הראב"ם על שאלתו ב'ספר הפלאה' – “במופלא ממך אל תדרוש”:

שאלה:

ואמר הרב זצ"ל בספר הפלאה שלו “האומר הרי הן עלי כבכור הרי אלו מותרין...”

תשובה:

“במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור”³², בחיך אמור לי מאחר שדבריו מופלאים בעיניך עד שלא תבין בדקדוק עניניהם למה תמהר להקשות עליהם ותראה בדבריך כאילו אתה מתעתע בהם?! ואני אומר לך: מי הכניסך לכך עד שנוקשת באמרי פיך? דמית שאבא מארי זצ"ל נעלמה ממנו אותה הברייתא שהבאת בקושייתך ושנגלה לך סוד שלא נגלה לו?! ואתה לא הבנת ענין דבריו, ומפני זה נראה לך דאיכא קושיא עליו!...

אין זו הקושיא אלא בושה!

שם, סימן מו

“אין שבח להרבות מנין הקושיות”

בסיום הספר מזמין הראב"ם את רבי דניאל לשלוח עוד שאלות אליו, אך רק בכבוד ראש, כי “אין שבח להרבות מניין הקושיות”, ובתנאי שטרם שהוא ישלח את השאלות “ישאל מחכמים שיהיו עמו”:

הנה פירשנו לחכם הנכבד והנבון שי' כל המקומות שנסתפקו לו שעמדנו עליהם, ואותן שלא היה לו פנאי להעתיק אותן לא ידענו מה הם, ואם ירצה לשגר אותן ישגר.

אבל [בתנאי] אחר שיתישב בהם ויעיין בעניניהם, וישאל מחכמים שיהיו עמו, ודבר שלא ימצא לו מפרש ישגר אותו, שהזמן דחוק עלינו בעונותינו הרבים... ואין שבח להרבות מנין הקושיות...
שם, סימן מז

פולמוס ספרד: מאבקו של רבי מאיר הלוי אבולעפיה

מארץ בבל עוברים לארץ ספרד. כמה שנים אחר פרשה זו עם רבי שמואל בן עלי התעורר בארץ ספרד אחד מגדוליהם, רבינו מאיר ב"ר טודרוס אבולעפיה מטולידו, הרמ"ה, והחליט לחלוק ולעצור את השפעתו העצומה של הרמב"ם בספרד.

שלא כביקורת הבלבולית, שבשורשה היתה גם מאבק סמכותי, הרי הביקורת של הרמ"ה יסודה בהשקפה, ומשם יצא לערער על כל מה שכתוב בספר משנה-תורה. נראה שהשקפות הרמב"ם על מהות עולם-הבא, ובמיוחד החשש שהרמב"ם סבור שתחיית-המתים הינה תופעה רוחנית בלבד – התנגשו בהשקפת עולמו של הרמ"ה בצורה יסודית. הרמ"ה כנראה היה מראשוני המקובלים בספרד³³, ומכאן התעורר להיאבק נגד תפיסת עולמו של הרמב"ם שנקבעה כהלכה פסוקה במשנה-תורה.

הרמ"ה, שהיה אז עדיין צעיר לימים³⁴, הבין היטב שהוא יצטרך את תמיכתם של גדולי ישראל כדי ללחום נגד הרמב"ם. בעקבות זאת ניסה בכל כוחו לגייס למלחמתו את חכמי-פרובנס, ובראשם רבינו יהונתן הכהן מלונגל, שהיו ידועים כ'חסידים' מובהקים של הרמב"ם. הרמ"ה כתב להם איגרות ארוכות של השגות נגד הרמב"ם במשנה-תורה, הכוללת גם השגה חריפה על שיטתו בתחיית-המתים. לדעתו, אם הם, חכמי-פרובנס, יקבלו את טענות הרמ"ה נגד הרמב"ם, הרי זהו ה'נשק' המתאים ביותר לעצור את השפעת המשנה-תורה.

ספר זה שקיבל ממחברו את השם 'כתאב אלרסאיל' (= 'ספר האיגרות', ומפורסם בשם 'איגרות הרמ"ה') מתאר את השתלשלות הדברים מיד בפתחו.

וכך כותב הרמ"ה:

...כי אני (=הרמ"ה) השגתי על הרב הנעלה הפילוסוף הנכבד רבי משה נר"ו בר מימון נ"ע בן-עובדיה³⁵ על הכחישו תחיית-המתים לעולם-הבא בחיבורו הידוע בשם משנה-תורה... והייתי מתכתב בזה עם ר' יהונתן הכהן נר"ו³⁶ אשר בלונגל וחבריו.

איגרות הרמ"ה, סימן א

עלי וברכני בברכה המשולשת, והיא שעמדה לי בבחרותי, וגם עד זקנה ושיבה ת"ל. והאמת הוא אשר סוד הלבנה הוא סוד גדול ונורא לפי שהיא רומזת אל לבנה העליונה... וזה הוא סוד סתום וחתום..." (אוצר-הכבוד, עמ' מה, סטמה, תרפ"ו).

34. הרמ"ה נולד לפי ההערכות בין השנים ד'תתקכ"ה (1165) לד'תתק"ל (1170) – ואת המערכה נגד הרמב"ם פתח בשנת ד'תתקנ"ט (1199), והוא בשנות השלושים לחייו.

35. שם משפחתו של רבינו היה 'ן' עביד-אללה', כפי שהזכרנו בפרק הראשון. ובתרגום 'בן עובדיה'.

36. =נ'טריה ר'חמנא ו'פרקיה (ה' ישמרהו ויחיהו).

33. כך נראה מדברי אחיינו של הרמ"ה, השר והמקובל רבי טודרוס ב"ר יוסף: "ושמעתי אומרים על שם דודי ר' מאיר הלוי ז"ל שהיה מזהיר הזהרות רבות שלא להסתכל בלבנה וכמו שהזהירו רז"ל שלא להסתכל בקשת. ואשריו ואשרי חלקו אשר זכה אל התורה התמימה ואל החכמה פנימי נעלמה".

בהמשך משבח רבי טודרוס את דודו הרמ"ה, וכן מתאר את ה'סוד הגדול והנורא': "ואוי לדור שניטל כבוד מביניהם, ואוי לי שלא זכיתי ללמוד תורה לפניו (=לפני הרמ"ה), כי אם בפרק 'הכונס צאן לדיר' ואני כבן עשר. וברוך המקום אשר יזכני לראות את הדרת פניו לעת זקנתו וסמך את שתי ידיו

רבי מאיר ב"ר טודרוס הלוי אבולעפיה – הרמ"ה

בערך ד'תתק"ל (1170) בורגוס, צפון-ספרד – ה'ד' (1244) טולדו, ספרד

מפרש תלמודי, פוסק, בעל-מסורה, ומקובל, מראשי חכמי ספרד בסוף האלף החמישי. חי ופעל בטוליטולא (טולידו) שבספרד. בנוסף לספרו כתאב אלראסייל (איגרות הרמ"ה) המתקיף את שיטת הרמב"ם בקשר לתחיית המתים, חיבר עוד כמה ספרים. ספרו החשוב על התלמוד, 'פרטי פרטין', כשמו כן הוא, בנוי בשיטה של ניתוח כל עניין בתלמוד לפרטי פרטיו, ואחר כך "לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא". הספר היה נכבד מאוד בעיני הפוסקים אחריו, שהביאו אותו רבות וסמכו עליו להלכה. מחיבור זה הגיע לידינו רק שתי מסכתות בלבד – סנהדרין ובבא בתרא, שנדפסו בשם 'ד רמה'.

הרמ"ה חיבר גם ספר על מסורת המקרא בשם 'מסורת סייג לתורה', וכן כתב ספר-תורה מדוקדק להפליא, ממנו היו מגיחים את ספרי-התורה בספרד, צרפת, אשכנז וצפון-אפריקה.

אך כצפוי, סירבו חכמי-פרובנס בתוקף להצטרף למחלוקת ואף הגינו על כבודו של הרמב"ם. רבי יהונתן הכהן עצמו, כראש חכמי-לוניל, לא השיב לרמ"ה, אלא מינה את רבי אהרן ב"ר משולם מלוניל שיכתוב מכתב תוכחה לרמ"ה, ואכן, השיב לו רבי אהרן בחריפות.

"הגישה האפוד" או "הגישה את ארון האלקים"?

בכתאב-אלרסאיל הרמ"ה ביסס חלק גדול מטענותיו על הרמב"ם על יסוד שאלות וקושיות בפסקי הלכות שונים במשנה-תורה, באומרו: אין אני מערער על כוחו הגדול של הרמב"ם, אך להעניק לו סמכות של פוסק יחיד, ועד כדי כך שפסיקתו של הרמב"ם הוא כסמכות האפוד הקדוש? – זאת לא!

וכך כותב הרמ"ה בפליאה לחכמי-פרובנס:

אף לזאת יחדד לבי וימס בקרבי, בשמעי כי נפלא הספר הזה בעיניכם מאוד, באמרכם איש אל רעהו כי יפלא ממנו דבר לאמור: **הגישה האפוד!**

ואולם כי התבוננתי בדברי הספר, והינו נותן אמרי שפר. אך זאת שמעה אזני ותִּבְּן כי אין בר בלא תִּבְּן... והנה לכם מעט מן הקש אשר קוששתי בעִמְריו, ומן העלים אשר קטפתי מתמריו. [וכאן מונה הרמ"ה קושיות והשגות על כל חלקי המשנה-תורה].

שם, סימן י

הרמ"ה לא תיאר לעצמו עד כמה התקבל הספר בין חכמי-פרובנס, עד שהשיב רבי אהרן שהתואר 'אפוד' לא מספיק להגדיר את המשנה-תורה אלא הרי הוא הרבה יותר מזה – כ"ארון האלקים... וחושן המשפט, את האורים ואת התומים"³⁷:

חיי דמרי שמיא... אם יש עליו מליץ אחד מני אלף ממעלתו בעינינו. והמגיד לא הגיד חצי מרבית גדולתו ותהלתו לפנינו.

ולא יאמר עליו "הגישה האפוד" – כי יש אפוד נחמד ונכבד, ויש חגור אפוד בד. רק יאמרו עליו כל הזקנים והנבונים והחכמים: "הגישה את ארון האלקים, אשר שם לוחות הברית וחושן המשפט, את האורים ואת התומים שמאירים דבריהם ומשלימים...".

שם, סימן כג

משנה או משנה!?

בהמשך המכתב הרמ"ה מעמיד את הדברים על חומרם: מלבד הכפירה בעיקר אמונת תחיית-המתים, עלולה טעות זו להביא את המון העם לידי ייאוש ורפיון ידיים, כי יאמרו: אין עולם אלא אחד, ומה טעם במעשה המצוות?

לפנינו קטע קצר מתוך האיגרת הארוכה של הרמ"ה, הכולל בתוכו דברים חריפים ביותר כלפי המשנה-תורה:

...כי שמענו דבת רבים, לאמור הלך ענן ויכלה, כן יורד שאול לא יעלה³⁸, הוא הספר הנקרא משנה-תורה, ואיני יודע אם 'יש אם למסורת' (וקרינן 'משנה') ואם 'יש אם למקרא' (וקרינן 'משנה' ח"ו)³⁹, באמרו בהלכות תשובה "העולם-הבא אין בו לא גוף ולא גויה", והביא ראיה

המתים היורדים שאולה, לא עולים משם לעולם.

39. את תוקף מלים אלו נגד הרמב"ם יש לראות בזה שאחד מבעלי-התוספות, רבי אברהם ב"ר עזריאל (רבו של רבי יצחק מווינא, בעל ה'אור זרוע') כשסקר את הפולמוס בספרו 'ערוגת הבושם', מביא קטעים שלימים מדברי הרמ"ה מ'איגרות הרמ"ה', אך נשמטו המילים: "הוא הספר משנה-תורה ואיני יודע אם 'יש אם למסורת' ואם 'יש אם למקרא'". כנראה, שהוא ראה בדברים אלו פגיעה בכבודו של הרמב"ם והשמיטם בכוונה מחיבורו.

37. מן הראוי להביא את דברי רבי שם טוב נ' גאון, בעל 'המגדל עוז', המראה לנו עד כמה החכמי-לוניל העריצו את הרמב"ם. על ההשגה המפורסמת של הראב"ד בהלכות תשובה (פ"ג ה"ז): "וכמה גדולים וטובים ממנו (=מהרמב"ם) הלכו בזה המחשבה...", מגיב המגדל עוז שם: "...וחכמי לוניל לא החזיקו כן לרבינו הרב, אלא שאין כמוהו ממזרח למערב!" – כלומר, שאין מציאות כזה של "גדולים וטובים" מהרמב"ם, שהרי לדעתם הרמב"ם הוא חכם שאין דוגמתו בכל העולם כולו.

38. כלומר: כמו ענן ההולך ונמוג מבלי שוב, כך (רח"ל)

מאשר אמרו רז"ל העולם-הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה, לאמור כיון שאין בו אכילה ושתייה אין בו לא גוף ולא גוויה.

ועתה הלא הפח תקוות שוכני עפר, וברית ה' הפך... ומה אאריך לפני רבותי, והתלמוד מלא על כל גדותיו ראיות רבות ברורות. ומי ישמע אליו בדבר הזה.

השוא עבוד אלהים? ומה בצע כי שמרו הגוויות משמרתנו, וכי הלכו קדורנית מפני ה' א-להיהם? ואם אין הגוויות חיות איה איפו תקוותם, ותקוותם מי ישורנה?!

שם, סימן י

בסופו של דבר הרמ"ה שלח את חליפת-המכתבים בינו לבין רבי אהרן מלוניל אל רבינו שמשון משאנץ, מגדולי בעלי התוספות שבצרפת, כדי שהוא יכריע⁴⁰. הרמ"ה קיווה שהוא יעמוד לימינו נגד רבי אהרן מלוניל, אך הר"ש משאנץ דן על הבעיה מנקודת מבט הלכתית טהורה, ולא מילא את תקוותו של הרמ"ה. למרות שהוא תמך בדעתו של הרמ"ה לגבי תחיית המתים, אך לא הסכים להתערב בפולמוס, וסירב הר"ש להצטרף לקריאת הרמ"ה לצאת למלחמה נגד הרמב"ם⁴¹.

הרמ"ה: ממבקר למעריך

בניגוד לרבי שמואל בן עלי בבבל, הרמ"ה חזר בו, ושינה את גישתו לטובת הרמב"ם. כשכתב הרמ"ה את איגרות הרמ"ה, עדיין לא הגיע לידו איגרת תחיית המתים של הרמב"ם, אך אחר כך, כשראה את האיגרת, הוא חזר מחשדותיו נגד הרמב"ם⁴².

וכך מתאר הרמ"ה בספרו 'יד-רמה' את מה שקרה שנים לפני זה:

העולם-הבא האמור במשנתנו ("כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא") לפי פשטן של משניות ודברי התלמוד וגם לפי הקבלה הפשוטה בכל ישראל הוא עמידת הגוויות והנפשות לדין כאחת כאשר היו קודם מיתתן.

...ויש מגדולי הדור שמודים בתחיית המתים שתהיה בימות המשיח ואומרים שמתים שחיין בימות המשיח חייגן ארוכים מאד בחיים הארוכים ההם שעתידים להיות בימות המשיח ואח"כ מתים; אבל חיי העה"ב אחר ימות המשיח שמשלמין בו שכר לצדיקים ואין בו מוות ונפרעין בו מן הרשעים אין בו גוף ולא גוויה... וזהו דעת הרמב"ם ז"ל בהלכות תשובה בפ"ח והיינו סבורין מתחילה כי היה טעמו לפי שאי אפשר לגוף שיהיה לעולם בלא אכילה ושתייה לפיכך השבנו על דבריו באגרתנו השלוחה ללוניל... [כאן מצטט הרמ"ה מאיגרות הרמ"ה].

דברים רבים כאלה וכהנה וכהנה השיב על דבריו רב שמואל גאון הממונה ראש ישיבה בבבל בדורנו זה, וכן שאלונו על זאת מאספהאן ומארץ תימן, כי הבינו כולם לפי מחשבתם מתוך דבריו שלא היה מודה בתחיית המתים כלל.

ושם נקראו אנשי בליעל, תלמידים שהיו כופרים בתחיית המתים, וכשהתריסו אנשי מקומם כנגדן הביאו להם ראיה מדברי הרב (=הרמב"ם) האמורים בהלכות תשובה והוצרכו אנשי המקום לשלוח לרב (=הרמב"ם) על זאת לעמוד על דעתו בדבר הזה. והשיב להם תשובה על זאת והאריך בענין הזה הרבה... והננו כותבים עניני תשובתו (=של הרמב"ם באגרת תחיית המתים) בדבר הזה בדרך קצרה... [כאן כותב הרמ"ה את תמציתו של אגרת תחיית המתים].
יד רמה, מסכת סנהדרין, פרק חלק

42. אך בכל זאת יש לציין שהרמ"ה לא הסכים להבנת הרמב"ם בנידון תחיית-המתים. בהמשך הדברים בפירושו למסכת סנהדרין שם מאריך הוא להוכיח כפי המסורת הנקוטה בידו שעיקר השכר הוא דוקא לנשמות בגופים בעולם-הזה, שיזכו לחיי נצח. בדעה זו מחזיקים עוד גדולי ישראל כמו הרמב"ן, שכתב בנידון זה חיבור שלם בשם 'שער הגמול'.

40. חילופי מכתבים אלו נאספו והובאו באיגרות-הרמ"ה.

41. ראה את דברי הר"ש משאנץ שם באגרות הרמ"ה. אך יש לציין שלמרות שלבו של הר"ש משאנץ לא נטה להשתתף בפולמוס נגד הרמב"ם, בכל זאת לא נמנע מלבקר את מטרות המשנה-תורה, וכדבריו (המצוטט להלן בפרק): "איש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים כי המסדר סדרם לעכב את הגאולה שאין בו דבר בשם אומרו..." (איגרות-הרמ"ה, סימן ט).

שינוי דעתו של הרמ"ה כלפי הרמב"ם בא לידי ביטוי בזה שכשנסתלק הרמב"ם לבית עולמו כתב הרמ"ה, שהיה ענף ונצר למשוררי ספרד הקדומים, קינה ארוכה, שבה הוא מספיד אותו בכבוד רב⁴³.

פתיחת הקינה של הרמ"ה על מות הרמב"ם

נבלי דמעוֹת מעֶרְף יתֶאֱפְקוּ / כִּי גַחְלִי - אֵשׁ בְּקֶרְבִּים נִשְׁקוּ
 מֵה תִשְׁאָלוּ לָכֶם רְבִיבִים מִמְקוֹר / לְבִי וּמוֹרְשָׁיו כְּתַפֵּת דָּלְקוּ
 דִּי לְלִבְבוֹת דִּי לְכַבוֹת מוֹקְדֵי / לָבֶם וְאִיךְ מִיִּם עֲלִיהֶם יִצְקוּ
 מֵה - לְלִבְבוֹת נוֹאֲשׁוּ עוֹד מִמְצוֹא / מִרְפֵּא וְרוּחוֹתֶם בְּקֶרְבֶּם נִבְקוּ
 נֶא שְׂאֵלוּ אִם תּוֹלְדוֹת יוֹם פִּגְעוּ / בָּהֶם וּמִשׁוֹד הַזְּמַן יֶאֱנְקוּ
 אוּ בְעֶרְהָ בָּם אֵשׁ כְּתַבְעֶרְהָ אָהָה / כִּי - נֶאֱסַף מִשֶּׁה וְאֵל - מִי יִצְעֶקוּ
 מִי זֶה יִכְבֶּה מוֹקְדֵי תוֹגוֹת וּמִי / יוֹצִיא אֲסִירִים מוֹסְרֵהֶם חֲזָקוּ
 מִי יַעֲבִירְנוּ בִּבְשָׁה בְּתוֹךְ / יְמֵי מְלִיצוֹת מִתְּהוֹמוֹת עֶמְקוּ
 מִי זֶה אֲשׁוֹר יִבְקַע בְּצָרִים נַחְלִי / חֲכָמוֹת וּמִי מָרָה בְּיַד - מִי יִמְתְּקוּ

43. הקינה נדפסה כהשלמה ל'איגרות הרמ"ה' (כתאב אלרסאיל'), מהדורת הילמן בתוך קובץ בית אהרן, בני ברק, עמ' קיח).

פולמוס פרובנס: מאבקו של הראב"ד בעל-ההשגות

עד כאן עסקנו בטענותיו של רבי שמואל בן עלי ותלמידו מארץ בבל, וכן של הרמ"ה מארץ ספרד. חלק גדול מטענותיהם היו בהשקפותיו של הרמב"ם בקשר לתחיית-המתים. גם 'הראב"ד בעל ההשגות' מפרובנס חלק על הרמב"ם בנושא זה, וכפי שהבאנו דבריו בהתחלת הפרק "דברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא לנשמות בלבד".

במחוז פרובנס שבדרום צרפת היה מיזוג של גדולי ישראל שהגיעו למדינה זאת – צפונה מספרד, ודרומה מצפון צרפת. הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם הציג את שיטת בעלי-התוספות מצרפת.

"סבר לתקן ולא תיקן"

ללא ספק טענותיו של הבר-פלוגתא המפורסם של הרמב"ם לא היו בעיקרן מושרשות כנגד מחשבת הרמב"ם, אלא נגד המפעל הגדול בעצמו – מהותו ואופיו של המשנה-תורה. נגד עצם הנסיון הנועז להשלים ולחתום את התורה כולה, וכדבריו הברורים של הרמב"ם:

לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה

וכך מגדיר זאת הראב"ד בהשגתו המפורסמת על דברים אלו של הרמב"ם:

ויודע ממנו וכו':

אמר אברהם: סבר לתקן ולא תיקן, כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו, כי הם הביאו ראייה לדבריהם, וכתבו הדברים בשם אומנם, והיה לו בזה תועלת גדולה כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר, וראייתו ממקום אחד. ואילו ידע כי יש גדול ממנו הפליג שמועתו לדעת אחרת היה חוזר בו... אין זה אלא "כל קבל די רוח יתירא ביה"⁴⁴.

השגת הראב"ד, שם

44. דניאל ד.ה. בניגוד למשמעות הכתוב משתמש כאן הראב"ד בביטוי "רוח יתירה" במובן שלילי, כלומר רוח יהירות.

רבינו אברהם מפושקירה הראב"ד בעל-ההשגות; הראב"ד השלישי

בערך ד'תת"פ (1120) נרבוה, פרובנס – ד'תתקנ"ט (1198) פושקירה, פרובנס

מגדולי חכמי-פרובנס (דרום צרפת). ישיבתו המפורסמת בפושקירה משכה תלמידים חשובים מכל קצוות הארץ. בדורו התפרסם כראש-ישיבה ומרביץ תורה, בעוד שלדורות הוא נחרט כ'בעל ההשגות'. הראב"ד כתב השגות על הלכות רב אלפס (הרי"ף), והשגות על חיבורו של חברו רבינו זרחיה הלוי (הרז"ה) 'המאור' על הרי"ף (המכונות 'כתוב שם' על שם התיבות בהן הן פותחות). אך עיקר פרסומו לדורות הם ההשגות שערך על ספר 'משנה תורה' של הרמב"ם, המודפסות כמעט בכל מהדורות הרמב"ם אחרי שנת ה'רס"ט (1509). בין כתביו הרבים כתב גם תשובות להלכה ('תמים דעים') ופירושים למשנה ולגמרא. לעת זקנתו כתב את הספר 'בעלי הנפש' על הלכות נידה וטבילה עם תוספת מיוחדת בשם 'שער הקדושה' העוסקת בקדושת הזיווג. ה'מאירי' מכנה את הראב"ד בתואר 'מגדולי המפרשים', וכאשר הוא מביא את השגותיו השונות הוא מכנהו 'מגדולי המגיהים'.

הראב"ד היה שייך גם לחכמי המקובלים שעסקו בתורת הסוד. באחד מהשגותיו לרמב"ם (הלכות לולב, פ"ח ה"ה) הוא מצהיר: "כבר הופיע רוח הקודש בבית מדרשנו מכמה שנים". בנו של הראב"ד, רבינו יצחק סגי-נהור, נודע כראשון שפרסם את תורת הקבלה, וכונה 'אבי הקבלה'. כבוד גדול עשו לו כשהסתלק הראב"ד בפושקירה. וכדברי רבי שלמה ן' וירגא, בעל 'שבט יהודה': "נתבקש בישיבה של מעלה המאור הגדול רבי אברהם בר דוד, ערב שבת, והכהנים חפרו את קברו".

הראב"ד, ביחד עם עוד ממתנגדי הרמב"ם סברו, שאין בתורה שלימות מוחלטת – אין שייך להשלים את התורה, ואין הכרעה סופית בכל הלכות התורה. תורה שבעל פה "מגילות מגילות ניתנה"⁴⁵, ולא חתומה – היא פתוחה ולא סגורה. כל דין והלכה צריכה לדין ולתשובה, צריכה לבירור ולליבון – התורה מעולם אינה נשלמת.

ברור שהראב"ד העריך והכיר בעוצמותיו של הספר ומחברו⁴⁶, ואף הודה "כי מלאכה גדולה עשה באסיפת בבלי וירושלמי ותוספתא"⁴⁷, אך עם זאת לא זו הדרך הסלולה בהלכה. ואכן, יש סוברים שהסיבה שהביאה אותו להשיג בדקדוק כה רב על כל חלקי הספר, הייתה כדי להראות שאין ביהדות דעת יחיד.

הגדרה נאה לדברים כתב רבי דוד קונפורטי בספרו על דברי-ימי-ישראל:

בודאי בלי ספק כי לא נעלם מעיני הראב"ד גודל חכמת הרמב"ם ז"ל... מכל-מקום השיג עליו בכמה דברים רבים מספרו וכמה פעמים כתב עליו דברים קשים כגידיים.

וסיבת הדבר... לא הייתה כוונת הראב"ד ח"ו מפני שנאה או קנאה או תחרות או למעט כבוד הרמב"ם... אלא כוונתו הייתה להשיג עליו בכל מה שהשיג מפני הדורות הבאים שלא יקבעו הלכה כן בכל אותם הדברים, ויהיו סבורים שהדינים ההם בלתי מחלוקת הם אמורים, רק ידעו באמת כי באותם הדינים יש מחלוקת ואינם כמו שפסק הוא [הרמב"ם] ז"ל.

קורא הדורות

כתגובה וכמחאה למשנה-תורה של הרמב"ם, לא הסתפק הראב"ד בהערה הכללית שלו, "סבר לתקן ולא תיקן" אלא ערך מאות השגות על כל הי"ד ספרים של הרמב"ם, וכאילו מצהיר ומכריז: איך אפשר לסמוך לחלוטין על דעת הרמב"ם, שהרי יש דעות אחרות המבוססות על דברי חז"ל שהם בניגוד לפסק-דינו של הרמב"ם?

סופו של דבר: כפי שנראה בהמשך (ובהרחבה בסוף הפרק הבא, פרק טו – 'והשיב משה'), הביקורת של הראב"ד משקפת טענה יסודית שנעוצה בהבדלי ההשקפה על לימוד התורה ופסק הלכה שבין האיזור הצרפתי והאשכנזי לעומת האיזור הספרדי.

45. לשון הגמרא (גיטין ס, א), ובניגוד לדעת "מאן דאמר .47. השגת הראב"ד, הלכות כלאים, פ"ו ה"ב. תורה חתומה ניתנה".

46. וכן ידוע הכלל שכל מקום שלא השיג הראב"ד הרי הוא נחשב כמסכים לדבריו.

רבי דוד קונפורטי – בעל קורא הדורות

שע"ח (1617) בערך, סלוניקי – בערך תל"א (1671) קהיה, מצרים

למד מגדולי הרבנים בסלוניקי, איזמיר, מצרים וארץ ישראל. רבי דוד נשא לאשה את נכדתו של רבי מנחם די לונזאנו.

חיבורו המפורסם 'קורא הדורות' הוא ספר לתולדות עם ישראל ומניית חכמי הדורות מזמן חתימת התלמוד עד לדורו של המחבר. בכתובת הספר הסתמך על חיבורים ביבליוגרפיים שקדמו לו כמו: 'ספר הקבלה' (מהראב"ד הראשון), 'ספר היוחסין' (מרבי אברהם זכות) ו'שלשלת הקבלה' (מרבי גדליה אבן יחיא). כמו כן התבסס בספרו על ספרי שו"ת וכן שאלות ותשובות שבכתבי-יד. חשיבות ונאמנות מיוחדת נודעת לספרו מכיוון שהוא עוסק בתולדותיהם של גדולי הרבנים הספרדיים אותם הכיר אישית.

פולמוס צרפת: מאבקם של בעלי-התוספות

בדורו של הרמב"ם ובדורות הסמוכים לו, פעלו בצרפת וגם באשכנז בעלי-התוספות. דרך לימודם ומסורת מנהגיהם והשקפותיהם היה שונה לחלוטין מזה של רבינו משה בן מימון הספרדי.

שיטתם של חכמי אשכנז וצרפת היתה, בדומה לשיטת הראב"ד שהבאנו לעיל, שהתורה אף פעם אינו פוסק - התורה לא נחתמת. תמיד, ובכל דור, יש לדיין ולפוסק הלכה לעיין שוב ושוב במקורות חז"ל, "ואין לדיין אלא מה שענינו רואות"⁴⁸ בימיו ולפי שכלו. כך אנו רואים שהבעלי תוספות, שהראשונים והחשובים שבהם היו צאצאיו של רש"י, ראו את רש"י כרבם וכגדול הדור – אך עם זאת הרשו לעצמם לחלוק על דעותיו בלי משוא פנים וללא כל ניסיון להצדיקו.

וכך כותב רבינו הרא"ש באחת מתשובותיו⁴⁹:

מי לנו גדול כרש"י ז"ל שהאיר עיני הגולה בפירושו! ועם כל זה נחלקו עליו יוצאי ירכו ר"ת (=רבינו תם) ור"י (=רבי יצחק, ר"י הזקן) בהרבה מקומות, וסתרו דבריו – כי תורת אמת היא, ואין מחניפין בה לשום אדם.

שו"ת הרא"ש, כלל נה

אכן, שיטת בעלי-התוספות (וכן של הראב"ד) היתה שכל אחד יכול להגיע בכוחות עצמו להבנת ההלכה מתוך התלמוד. בניגוד לרמב"ם כלפי הרי"ף שהמעיט ביותר לחלוק עליו⁵⁰, הרי בעלי-תוספות חולקים על רש"י כמעט בכל דף בש"ס!

גישה זו היתה מושרשת מאד בתרבות הלימוד של חכמי צרפת ואשכנז, ובשל כך ספר מקיף וסופי שהתיימר להיות הפסק הסופי שאין לערער אחריו, היה ממש רעיון זר ומנוכר לכל תפיסת עולמם של בעלי-התוספות.

"איש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים"

אך מלחמתם של בעלי-התוספות נגד המשנה-תורה של הרמב"ם היתה דווקא מתוך שתיקתם. למרות שאין ספק שראו כמה מבעלי-התוספות את ספרו של הרמב"ם⁵¹ (בניגוד לרש"י ולבעלי-התוספות שספק גדול אם הגיעו פירושיהם לידי הרמב"ם⁵²), הרי בדברי התוספות וספרי הלכה באשכנז הסמוכים לדורו של הרמב"ם כמעט ולא נמצא זכר לשם הרמב"ם ולספריו⁵³!

רש"י או אחד מבעלי-התוספות ואף לא מצטט את דבריהם.

48. סנהדרין ו, א, ועוד.

53. עובדה היא שהיו מאות בעלי-התוספות, אך קשה לקבוע אם כולם ראו את דברי הרמב"ם או רק מקצתם. יצוין שהרמב"ם נזכר בדברי התוספות רק ארבע פעמים, ובכל פעם באופן אחר – בשמו המלא, בכינויו, והזכרת הספר:

"וכן פירש ה"ד משה בר מיימון דמזוזה לא בעיא לשמה, ולא פירש מנה ל'י, ושמא מהכא". (מנחות מב, ב ד"ה תפילין); "וכן עמא דבר כר"י וכן רב אלפס ורמב"ם..." (כתובות פו, א ד"ה לאשה). "ובספר המיימוני מצריך להזכיר בה... (ברכות מד, א ד"ה "על העץ"). "וכתב הר"מ מי שלא קבל עליו מבעוד יום דאין אומר עננו אי לאו דתענית חלום הוא" (והוא במשנה תורה – הלכות תענית, פ"א הי"ב וי"ג). מכיון שהתוספות בעריכתו הסופית עשוי שכבות שכבות קשה לזהות מי הם בעלי-התוספות ובאיזה דור הם שהזכירו את הרמב"ם. מסתבר שהזכרות האלו הם משלהי תקופת בעלי-התוספות. יש לציין שהקיצור 'הר"מ' מופיע הרבה בתוספות, אך לרוב הוא מכיון כלפי אחד מבעלי התוספות (כמו הר"מ מקוצי, רבי משה כהן, ועוד).

49. רק בדורות מאוחרים יותר התחילו מפרשי-התלמוד לנסות לבאר את רש"י ולהציל אותו מהקושיות הרבות של בעלי-התוספות, כמו 'מגיני שלמה' של רבי יהושע אב"ד קראקא.

50. הרמב"ם חולק על רבו הרי"ף רק במקרים בודדים, כפי שכתב בהקדמתו למשנה: "וההלכות אשר עשה הרב הגדול רבינו יצחק זצ"ל הספיקו בעד כל החיבורים... וביאר שם כל הטעויות אשר נמצאו לאשר היו לפניו בפסקי קודמיו, ואין תפיסה עליו בהם אלא בהלכות מועטות לא יגיעו עד עשר בשום פנים" – והיינו שרק בעשרה מקומות חולק הרמב"ם על הרי"ף.

51. באיגרות הרמ"ה (ריש סימן ע) מספר הר"ש משאנץ שספרי הרמב"ם נמצאים גם בידי חכמים אחרים בצרפת (וכלשונו "הנה נמצא ביד החברים שעמנו מקצת ספרי הרב ר' משה").

52. בכל כתבי הרמב"ם אף פעם לא מזכיר במפורש את שם

ואף בדור הבא מוצאים אנו שבנו של הרמב"ם, רבינו אברהם, כמעט שלא מזכיר את רש"י ובעלי-התוספות, וכשהוא כן מזכיר את רש"י, הרי הוא מדגיש שרק שמע את פירושו⁵⁴.

מבין כל כתבי הבעלי-תוספות מצינו רק מקום אחד בלבד, שהתייחס אחד מגדולים אלו לדרכו של הרמב"ם במשנה-תורה, הלא הוא הר"ש משאנץ. במכתבו לרבי מאיר הלוי אבועלפיה (שהבאנו לעיל) הוא משתמש בביטויים חריפים ביותר, ואף מאשים את הרמב"ם כי בכתיבת המשנה-תורה הוא מעכב את הגאולה!:

איש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים כי המסדר סדןם לעכב את הגאולה שאין בו דבר בשם אומרו... ובמשנה ובתלמוד נזכרים שם התנאים ואמוראים, וההוגה בהם זוכה ומזכה ו"דובב שפתי ישנים"... "וכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם"⁵⁵.

איגרות-הרמ"ה, סימן ס

פולמוס אשכנז: מאבקו של הרא"ש

דוגמא להפליא לנושא הזה של הבדלי התפיסה בין האשכנזים לספרדים רואים דרך אחד מגדולי אשכנז, רבינו אשר, הרא"ש, תלמידו המובהק של המהר"ם מרוטנבורג, ומאחרוני בעלי-התוספות. בשנת ה'ס"ג (1303), בגלל הרדיפות הרבות שגברו מיום ליום באשכנז, ברח הרא"ש עם משפחתו לספרד, שם שימש כראש בית-הדין של קהילת טולידו.

"קבלת אבותינו חכמי אשכנז"

בכל זאת, גם אחר מעברו לספרד, תמיד ראה הרא"ש את עצמו כממשיך דרכם של הפוסקים האשכנזיים, ולא הושפע מדרכם של הספרדיים. נאמן לשיטתו, כך מצהיר הרא"ש בקשר לכשרות העוף הנקרא 'חסידה':

ודע, כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם (=מסורת ספרד), כי אני מחזיק את המסורת שלנו, וקבלת אבותינו ז"ל חכמי-אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החורבן. וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת.

שו"ת הרא"ש כלל כ, סימן כ

54. "ושמעתי שהרב רבנו שלמה הצרפתי ז"ל כך פירש חבטן קצצן אבל לא ראיתי דבריו בזה הענין" (ברכת אברהם, סימן כט).

רבינו שמשון משאנץ – הר"ש משאנץ

בערך ד'תתק"י (1150) שאנץ, צרפת – בערך ד'תתק"צ (1230) ירושלים

תלמידו המובהק של ר"י הזקן ומחשובי בעלי-התוספות. מכונה הר"ש משאנץ (ולעתים 'השר משאנץ'), ובתוספות על הש"ס נזכר כ'רשב"א' (אין זה הרשב"א תלמיד הרמב"ן שחי בספרד כמאה שנים אחריו).

רוב התוספות המסודרים על הדף בתלמוד הנפוץ מקורם בבית מדרשו של הר"ש, בעיבודם של תלמידיו ותלמידי תלמידיו. והם נקראו בשם 'תוספות שאנץ'. הר"ש חיבר פירוש חשוב על המשנה בשם 'פירוש הר"ש', והוא מודפס בתלמוד בבלי הוצאת וילנא כפירוש העיקרי לסדרים זרעים וטהרות. פירושו הוא הפירוש המקיף ביותר מתקופת הראשונים על המשניות וכל הבאים אחריו משתמשים בו. בשנת ד'תתקע"א (1211) עלה ארצה יחד עם קבוצה של כ-300 רבנים מצרפת ואנגליה. התיישב בעכו ומשם עבר לירושלים.

"ספרו כמתנבא מפי הגבורה... הלכה למשה מסיני"

שיטת הרא"ש היתה, כאשכנזי מובהק, שכדי לפסוק הלכה-למעשה מוכרח כל פוסק הלכה להתעמק בתלמוד, ולהבין היטב את שורש הדין עם כל פרטיו, ובעקבות זאת מכנה הרא"ש את יצירת המשנה-תורה של הרמב"ם "כמתנבא מפי הגבורה" (!):

לא עשה [הרמב"ם] כשאר המחברים וכתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה בלא טעם ובלא ראייה.

שם, כלל לא סימן ט

ובעקבות זאת מביע הרא"ש את הסתייגותו מהפסיקה ללא המקורות שבמשנה-תורה, כשהוא מכנה פסיקה זו של רבינו משה בן מימון כ"הלכה למשה מסיני":

דע, כי סוגית הגמרא אינה מוכחת כדברי הרמב"ם ז"ל... אני דקדקתי זה מן הגמרא ומן התוספתא, ואין אנו מחזירין לקבל הלכה למשה מסיני (=הרמב"ם) שכתב המחבר; ואילו כתב ראיות והיה מראה לנו פנים כדבריו, אם היו ראיותיו נכוחות, היינו צריכים לקבלם... ואני איני כחולק על דברי הגאון, אלא את אשר בלבבי כתבתי.

שם, כלל ק סימן ב

שו"ת הרא"ש

ויניצ'א, ה'ש"י"ב (1552)

רבינו אשר ב"ר יחיאל – הרא"ש

ה"י (1250) אשכנזי – ה'פ"ח (1327) טולדו, ספרד

רבינו אשר, מצאצאי רבינו גרשום מאור הגולה, היה הצלע השלישית והאחרונה של 'שלושת עמודי ההוראה' שקבע ה'בית יוסף' (הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש). בנעוריו למד הרא"ש אצל אביו, אבל רבו המובהק היה המהר"ם מרוטנבורג. המהר"ם נהג בו כבוד רב. וכן מצינו בתשובות המהר"ם שפעם כשחלה במחלה קשה, ביקש מתלמידו הרא"ש שיתפלל לרפאותו, "ותעתיר בעדי, מובטחני בתפלתך זכה שתעשה פירות ופירי פירות". עם תפיסת המהר"ם ללא, נעשה הרא"ש לראש רבני אשכנז.

בשלב מסוים הרגיש כי הרדיפות באשכנזי גוברות וגורלו יהיה כגורל רבו (שנפטר בכלא), ובשנת ה'ס"ג (1303) ברח עם משפחתו לארץ ספרד. בבואו לספרד התקבל ע"י הרשב"א (שעוד התכתב אתו בעבר) בכבוד מלכים, ואחרי תקופה קצרה מונה הרא"ש לרבה וראש הישיבה של טולידו. התלמידים נהרו אליו מקצווי הארץ. בין תלמידיו הגדולים נתפרסמו במיוחד: בניו רבי יעקב בעל הטורים, ורבי יהודה שמילא את מקומו אחריו על כסא הרבנות בטולידו. רבי ירוחם בעל 'תולדות אדם וחוה', רבי אישתורי הפרח, בעל 'כפתור ופרח'.

הרא"ש כתב שו"ת, חידושים לתלמוד בשם 'תוספות הרא"ש', ועוד. עיקר פרסומו הוא מספרו בהלכה 'הלכות רב אשר' הנדפס כמעט בכל דפוסים הש"ס (פירושו מופיע לפני הרי"ף). בספרו מביא את תמצית השקליא וטריא שבגמרא ואחר כך משא ומתן מתוך בירור של דעות הראשונים, חכמי צרפת, אשכנזי וכן חכמי ספרד, וכמוכח, הכרעתו ההלכתית. וזאת על פי שיטתו שצריך לפסוק את ההלכה על פי עיון בסוגיית הגמרא, ולא להסתמך על ספר פוסקים קצרים בלבד.

על חשיבות פסקי הרא"ש מעניין לציין, שהמהר"ל מפראג התמרמר (בספרו נתיבת-עולם, נתיב התורה פ"ה) על סדר הלימוד השגור אצל יוצאי אשכנז, שלומדים התוספות לילדים צעירים ולא הלכה, ואף כתב שעדיף היה באם הרא"ש היה נדפס בדף הגמרא במקום פירוש התוספות!

"וכן טועים כל המורים הוראות"

ואכן, באחת מהתשובות היותר מפורסמות של⁵⁶ מביא הרא"ש את דברי ה"אדם גדול בברצלונא"⁵⁷ שחשש בעצמו לפסוק הלכה-למעשה מתוך המשנה-תורה, וביותר תמה "על בני אדם שלא למדו גמרא וקורין בספרי הרמב"ם ודנין מתוך ספריו":

וכן טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ואינם בקיאים במשנה וגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו, טועים להתיר האסור ולאסור המותר⁵⁸. כי כל קורא בו סובר שמבין בו ואיננו כן, שאם אינו מבין במשנה וגמרא ואינו מבין דבר לאשורו ולאמתו, יכשל בדין ובהוראה. לכך לא יסמוך אדם על קריאתו בספרו לדון ולהורות, אם לא שימצא ראייה בגמרא.

וכן שמעתי מפי אדם גדול בברצלונא שהיה בקי בתלמוד סדרי⁵⁹, ואמר: "תמהתי על בני אדם שלא למדו גמרא וקורין בספרי הרמב"ם ודנין מתוך ספריו וסבורין שיכירו בהן". כי אמר: "אני מכיר בעצמי כי בג' סדרים שלמדתי, אני מבין כשאני קורא בספריו, אבל בספריו בהלכות קדשים וזרעים, אינני מבין בהם כלום, וידעתי שכך הוא להם בכל ספריו".

שם, כלל לא, סימן ט

הלכות הרא"ש והחזרת התלמוד בספרד

את דעתו זו תרגם הרא"ש הלכה-מעשה, בספר ההלכות שחיבר. ב'הלכות הרא"ש' מקדים המחבר את תמצית השקלא-וטריא שבתלמוד ומפרשיו, ומשם עובר לפסק ההלכה. גם מבחינת הסידור החיצוני ערוכים ההלכות לפי סדר המסכתות בתלמוד.

דבר נוסף שנלחם הרא"ש להנחיל אצל קהילות ספרד, היה להחזיר את עטרת התלמוד ליושנה. בניגוד למצב באשכנז וצרפת, שם גבר מיום ליום לימוד התלמוד, הרי כשהגיע הרא"ש לספרד ראה שם את המצב הנורא של לימוד התלמוד, שהיה מוזנח ביותר⁶⁰. משום כך התמסר הרא"ש ביותר להחזיר את לימוד התלמוד בין אנשי ספרד. ואכן, הצליח הרא"ש.

56. מובא גם בהקדמתו של הכסף-משנה למשנה-תורה.
57. הדבר מעניין ביותר שכדי לבטאות את גישתו האשכנזית, שאסור לפסוק הלכה מספר ללא מקורות, הרא"ש מגייס דוקא אישיות ספרדית בברצלונא!
58. ובדומה לזה (שו"ת הרא"ש, כלל מג סימן יב): "תפח רוחן של אותן הבאים לדון על פי ספרי וחבורי גדולים, ואינם יודעים כלל לא במשנה ולא בגמרא. שלפעמים טעה הסופר בין חיוב לפטור, או בין אסור למותר, או מחמת קוצר דעתם
59. מועד, נשים וזניקין – שלשת הסדרים הנוגעים כיום הלכה למעשה.
60. עדות להזנחת לימוד התלמוד בזמנו של הרא"ש יש לנו גם מבנו של הרא"ש, רבי יעקב בעל הטורים, שמייעץ לאחד מידידיו באשכנז שרצה להגר לספרד: "וכל מה שיש לך מספרים תביא: בין פירושי רש"י או גמרות או שאר חבורים" (נדפס ב"מקורות לתולדות החינוך בישראל, הוצאת דביר תל אביב, הרב שמחה אסף, כרך ד', עמ' יד).

רבי מנחם בן זרח – בעל צידה לדרך

ה'פ (1320) בערך – ה'קמ"ה (1385) טולדו, ספרד

מחכמי ספרד. תלמידם של רבי יהושע ן' שועיב, רבי יוסף עלאישי, ורבי יהודה בן הרא"ש. בתחילה היה רב באלקלעה, שם ישב על כסאו של רבי יוסף עלאישי אחרי פטירתו. עקב המלחמות בספרד נשאר חסר כל, והשר דון שמואל אברבנאל נחלץ לעזרתו ובהשפעתו מונה לרב וראש ישיבה בטולידו. עבור דון שמואל אברבנאל חיבר רבי מנחם את ה'צידה לדרך' – פסקים והלכות בדרך קצרה.

הספר מכיל חמשה 'מאמרים' וכל 'מאמר' מחולק לכמה 'כללים' הכוללים הלכות שונות: תפילה וברכות, איסור והיתר, דיני נשים, שבת והמועדות, ודיני תעניות (ובסופו עוסק המחבר בביאת המשיח). הקדמת הספר קובעת ברכה לעצמה, שבה מספר המחבר על חייו האישיים מה ששופך הרבה אור על החיים בספרד של אותה תקופה.

וכך מתאר תלמידו של הרא"ש, רבי מנחם בן זרח:

ובשנת חמשת אלפים וששים וחמשה (ה'ס"ה 1305) העיר ה' את רוח הר' אשר בן ה"ר יחיאל לצאת מאשכנז, הוא ובניו ובני ביתו לגור בטוליטולה, וישב שם והרביץ תורה ברבים, והעמיד תלמידים הרבה ועל ידו החזיקו לומדי הבבלי⁶¹.

הקדמה לצידה לדרך

רבי יהודה בן הרא"ש ותקנת טולידו

בשנת ה'ס"ה (1305) – בדיוק מאה שנים מהסתלקותו של הרמב"ם, נחקקה 'תקנת טולידו', הקובעת שכל פסקי הדין חייבים להיות רק על פי הרמב"ם⁶².

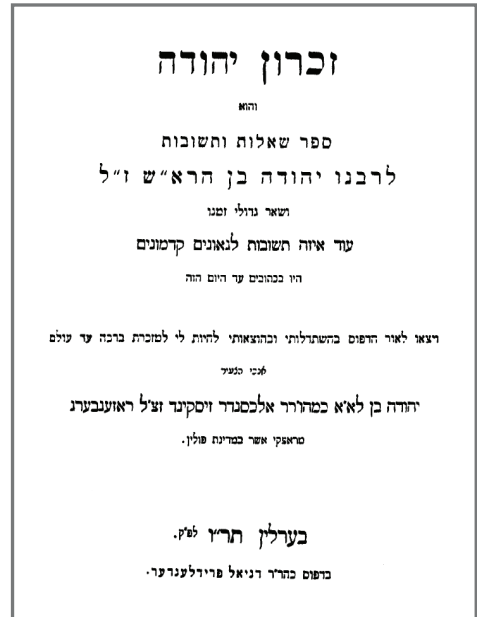
כמובן שהרא"ש כאשכנזי מובהק, התנגד לתקנה המבשרת על כניעה לפסקי דין ללא הבנה מהותית של מקורות הדינים. אך מה שקרה בהמשך היה מעניין במיוחד: עם פטירתו של הרא"ש, בשנת ה'פ"ח (1327) הוכנס תיקון בתקנות, ולפיהם הפסק בטולידו יהיה תמיד על-פי הרמב"ם, אלא אם כן הרא"ש חולק.

תגובתו של רבי יהודה בן הרא"ש, הממלא מקומו של אביו על כסא רבנות טולידו, היתה תגובת אשכנזי מובהק וסירב לחלוטין לקבל תקנה זו:

שמעתי שאתם... מסכימים לפסוק ולהורות ע"פ ספרי הרמב"ם ז"ל, זולתי במה שחולק עליו אדוני-אבי (הרא"ש) ז"ל שיעשו כדבריו, ואני משבח לכם על שאתם מכבדים לאדוני-אבי. אמנם נפלאתי על שאתם מכניסים ראשיכם בין הרים גדולים, בין הרמב"ם ובין הראב"ד ז"ל ורבים אשר השיבו על רבינו בחיינו ואחריו, ואיך לא תיראו מלהיות נכוים בגחלתן? ועקיצתן עקיצת עקרב ולחישתן לחישת שרף⁶³!

שו"ת זכרון יהודה, סימן נד

כללו של דבר: הרא"ש ובנו רבי יהודה הביאו אתם את הביקורת נגד המשנה-תורה לתוך מבצר הספרדי. אך נראה שבכל זאת לא הצליחו לשנות את השקפת עולמם של אנשי ספרד שנשארו דבקים לתורת הרמב"ם בכל דרכיהם⁶⁴.

זכרון יהודה
שו"ת רבי יהודה בן הרא"ש
ברלין, ה'תרט"ו (1846)

63. עפ"י לשון המשנה: "והוי זהיר בגחלתן שלא תכזה שנשיכתן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב ולחישתן לחישת שרף וכל דבריהם כגחלי אש" (אבות פ"ב מ"י).

64. על התקבלות הרמב"ם בספרד ראה בפרק טז – בכל מדינה ומדינה.

61. וכן מביא שם רבי מנחם: "בכל ארץ ספרד נתמעטו שם מקדם לומדי הבבלי עד שהעיר ה' רוח הרב ר' אשר ז"ל".

62. על תקנה זו כותב הר"ן: "הסכימו ביניהם ועשו תקנה להתנהג בכל דיניהם וענייני משפטיהם על פי הרמב"ם ז"ל בכל מה שכתוב בספריו בין בהיתר בין באיסור בין בדיני ממונות בין בענייני קדושין וכתובה וגיטין" (שו"ת הר"ן סימן סב).

רבינו יהודה בן הרא"ש

ה'ל (1270) קלן, אשכנז – ה'קט (1349) טולדו, ספרד

מחשובי רבני ספרד. כנער נשלח מבית אביו באשכנז ללמוד בארץ ספרד מחמת רדיפת היהודים באשכנז (בהמשך הצטרף גם אביו הרא"ש וברח אף הוא לספרד). עם פטירת אביו ישב על כסאו ה"ךם כרבה של טולידו הספרדית. חיבר 'תשובות' הלכתיות, תיקון תקנות חשובות, וכתב 'צוואת' מוסר. כל אלו כונסו ב'שו"ת זכרון יהודה'. הלכות רבות ממנו נקבעו לדורות בבית-יוסף של מרן רבי יוסף קארו.

”רבות מופתי בארץ מצרים”

באורח מפליא, יש כמה דברים הקושרים את משה רבינו אל רבינו משה בן מימון, ומהם:

א. על הפסוק (שמות יא:ג) **”גם האיש משה גדול מאד בארץ מצרים”** – **”גם”** בא לרבות את רבינו משה בן מימון.

ב. תורת משה כוללת תרי”ג מצות, וכן ספרי הרמב”ם, ספר-המצוות ומשנה-תורה, מבארים את כל תרי”ג מצות. מתאימים לכאן דברי השל”ה – **משה רבינו בגימטריא 613**.

ג. משה רבינו גדל בארמון המלך של מצרים, וכן רבינו משה הרמב”ם שימש כרופא בארמונו של הסולטן.

ד. **”והאיש משה עניו מאד”**. כן הרמב”ם נודע היה בענווה הרבה שלו, כפי שבא לידי ביטוי במכתבו לרבי יהונתן הכהן מלונל: **”ומפני כל אלה הסיבות ראוי לחפש בדברי ולבדוק ולחקור אחרי. ולא יאמר הקורא בחבורי זה, ”כי מה האדם שיבא אחרי המלך” אלא הרי הרשיתיו – ”ויאמר המלך יבא” (איגרות הרמב”ם, עמ’ תקג).**

ה. הפסוק האחרון של התורה הקדושה **”ולכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה משה”**, והרי כאן מרומז ספר היד-החזקה (המשנה-תורה) והמורה-נבוכים לרבינו משה – הרמב”ם.

מעניין אפוא מכתבו של רבינו עצמו שכתב לחכמי לונל, ששם משתמש בפסוקי התורה של משה רבינו על עצמו: **”בהגיע כתבך הממולא בכל אבן יקרה וספיר, כזהר הרקיע לכל משכיל מזהיר, זוהר בהיר... ”וירא משה וינס מפניו”.. ”ויאמר משה אסורה נא ואראה את המראה הגדול הזה”, וכשמעו את קול הקושיות חזק כרוח סערה, ”ויאמר משה זה קול ענות גבורה”... והשיב אחור ימינו להשיב דברים אחדים, ”וידי משה כבדים”...” (איגרות הרמב”ם, עמ’ תק).**

ומכל האמור – הפתגם המפורסם בכלל ישראל הוא **”ממשה ועד משה לא קם כמשה”**.

פרק טו

"והשיב משה": תשובות הרמב"ם למשיגיו

◆ גדולי ספרד: "חייבים אנו לקבל דבריו באימה"

◆ תשובת הרמב"ם לרבי פנחס הדיין

הדיין החסיד והרמב"ם: "ועל זה ניחמתי" / "וכי אני ציוויתי שאשרוף כל הספרים!?"

"לא ראו חכמי הדורות לעזוב ספרי התלמוד"

◆ בין ספרד לאשכנז

”והשיב משה”: תשובות הרמב”ם למשיגיו

כ פי שראינו בפרק הקודם, כבר בחיי הרמב”ם יצאו ביקורות קשות כלפי חיבורו הגדול מכל קצווי העולם. מעתה נפן לברר:

מה עומד מאחורי גישת הרמב”ם ביצירתו הגדולה? מה הם היסודות העיקריים שעליהם נשען הרמב”ם בבואו לחבר ספר כזה? והעולה על כולנה: כיצד התמודד המחבר עם הטענות הרבות של חכמי צרפת ואשכנז?

בסיום הפרק נעסוק בנושא חשוב מאוד – ההבדל היסודי בין גישת חכמי-אשכנז לגישת חכמי-ספרד ביחס להכרעת פסק-הלכה, וכתוצאה מזה את יחסם השונה למשנה-תורה של הרמב”ם.

גדולי ספרד: ”חייבים אנו לקבל דבריו באימה”

הרמב”ם בכוונה תחילה רצה ליצור ‘ספר חתום’, כלומר, ספר ללא מקורות וללא נימוקים; ספר שההלכה תבוא שם כ’מפי הגבורה’. לדעת רבינו הגדרת ספר הלכה היא ספר של הלכה ברורה והלכה פסוקה ללא חילוקי דעות¹. אדרבה, מקורות ודעות חולקות רק יחלישו את התוקף של הפסיקה.

במדה רבה, הרמב”ם הלך בעקבות אחד מגדולי חכמי-ספרד, תלמידו הגדול של הרי”ף, הרי”י מיגאש, שהרמב”ם החשיבו כרבו:

...מי שמורה מתשובות הגאונים וסומך עליהם, ואע”פ שאינו יכול להבין בתלמוד, אבל מי שמורה מתשובות הגאונים וסומך עליהם ואע”פ שאינו יכול להבין בתלמוד הוא יותר הגון ומשובח מאותו שחושב שהוא יודע בתלמוד וסומך על עצמו, שאע”פ שהוא מורה מסברא בלתי אמתות מראיות הגאונים ז”ל, מ”מ אינו טועה בזה לפי שהוא מה שעשה ע”פ בית דין גדול מומחה לרבים... ואין בזמננו זה מי שיגיע בתלמוד לגדר שיוכל לסמוך להורות ממנו?²
ש”ת הרי”י מיגאש, סימן קיד

כן הדבר בקשר למשנה-תורה. הרמב”ם עצמו ירד לעומק ים-התלמוד, וממנו פסק את דבריו באופן שכל אחד יכול לסמוך עליו. בצורה ברורה ונהירה, מסכם את הדברים הללו מרן רבי יוסף קארו, שבעקבותיו ילכו כל בני ישראל יוצאי קהילות ספרד:

בסוף הפרק (בין ספרד לאשכנז) הבהרנו ששתי גישות אלו הם בעצם ההבדל בין גישת חכמי ספרד לחכמי אשכנז. וכדאי לציין ולהוסיף את דברי החכם האשכנזי המובהק, רבינו הרא”ש (שכבר צטטנו לעיל בפרק יד - ‘והביטו אחרי משה’) שהיה חי כשלוש מאות שנה לפני המהר”ל, וכדרכו, כשיטת חכמי-אשכנז, כך הוא כותב: **”וכן טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב”ם ואינם בקיאים במשנה וגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו, טועים להתיר האסור ולאסור המותר. כי כל קורא בו סובר שמבין בו ואיננו כן, שאם אינו מבין במשנה וגמרא ואינו מבין דבר לאשורו ולאמתו, יכשל בדין ובהוראה. לכך לא יסמוך אדם על קריאתו בספרו לדון ולהורות, אם לא שימצא ראייה בגמרא”** (ש”ת הרא”ש כלל לא, סימן ט). אך כפי שנוכחנו לדעת, מדברי הרי”י מיגאש המובאים כאן, שונה שיטתו של הרמב”ם הספרדי משיטתם של הרא”ש והמהר”ל האשכנזים. ולכן, לא שייך כלל לטעון על הרמב”ם כדברי המהר”ל כאן: **”ואילו ידעו המחברים... יהיו פוסקים מתוך החיבורים לא היו מחברים אותם”**. וכיוצא בזה, אין לטעון, כשיטת הרא”ש, שכדי לפסוק הלכה מחיבורו של הרמב”ם חייבים קודם להבין את מקור הדין בתלמוד.

1. וכדבריו בהקדמת פירוש-המשנה בדברו על מהות הספר: **”ושלא אביא בו כי אם הלכה פסוקה”**.

2. הכרעה זו הביאה להתנגדות חריפה מבני אשכנז שהורגלו לפסוק על פי הבנותיהם בתלמוד, מבלי להסתמך על גדולי הדורות הקודמים בלבד. דברים חריפים במיוחד כתב אחד מגדולי אשכנז, המהר”ל מפראג:

”התלמוד הוא שכלי, ומזה ראוי שיהיה יוצא ההלכה למעשה... ואילו ידעו המחברים (=הרמב”ם והטור) כי החיבורים ההם יהיו גורמים שיהיו עוזבים את התלמוד לגמרי, ויהיו פוסקים מתוך החיבורים – לא היו מחברים אותם, כי יותר ראוי ונכון שיהיה פוסק מתוך התלמוד. ואף כי יש לחוש שלא ילך בדרך האמת ולא יפסוק הדין לאמתו שתהיה ההוראה לפי האמת, מכל מקום **אין לחכם רק מה שהשכל שלו נותן ומבין מתוך התלמוד**. וכאשר תבונתו וחכמתו תטעה אותו, עם כל זה הוא אהוב על השם יתברך כאשר הוא מורה כפי מה שמתחייב מן שכלו... והוא יותר טוב ממי שפוסק מתוך חבור אחד ולא ידע טעם הדבר כלל, שהולך כמו עיוור בדרך”!

טעם רבינו [הרמב"ם שכתב ללא מקורות ונימוקים], שאילו היה רוצה ללכת בדרך המחברים שקדמוהו, מה יתרון היה לו להוסיף על דברי הרב רבי יצחק אלפס שברוב המקומות פוסק כמותו?

ולכך בא לחדש פסק הלכה בלשון צח וקצר כמו המשנה, ויכול כל חכם לב מהבאים אחריו לסמוך על ברירתו של רבינו.

כסף-משנה, הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

כיוצא בזה, מצאנו מרבי לוי ׳ חביב (הרלב"ח), בן דורו של מרן רבי יוסף קארו, שכתגובה על קושיות שעלולות להתעורר על הרמב"ם מתוך עיון התלמוד, השיב: רצונך להקשות – אדרבה, יגדיל תורה ויאדיר. אך הלכה-למעשה – אך ורק מתוך המשנה-תורה!:

ואם יקשה לנו על דברי הרמב"ם מתוך שיטת הש"ס, מכל מקום ראוי והגון לנו לתלות את החיסרון במיעוט השגתינו, וחייבים לנו לקבל דבריו באימה מבלי שנהרהר אחריו, כי לבו של רבינו כלב האריה בהיקף ידיעת הש"ס בבלי וירושלמי, ותוספתא ספרא וספרי ומכילתא, ואפשר שאיזו סוגיא היתה אז סדורה בפיו, ואנו בעוונותינו-הרבים נסתרה מנגד עינינו לקוצר השגתינו. ואילו היה רבינו לפנינו היה פותח לנו פתח רחב יותר מפתחו של אולם להבינו ולהעמידנו על האמת. וזוהי קבלה אמיתית מפורשת אצלנו מפי סופרים ומפי ספרים.

שו"ת רלב"ח, סימן יב

יתר על כך. בקהילות הספרדיות היתה יותר התבטלות בפני סמכות הלכתית ממה שהיה בארץ אשכנז ובצרפת (כפי שנבהיר בסוף הפרק). עוד לפני המשנה-תורה היה ספר הרי"ף³ ספר הפסיקה בספרד, ואף בפרובנס סמכו עליו בכל דבר⁴. במקום אחד כותב הרמב"ם בצורה מפורשת שרק בעשרה מקומות חולק הוא על הרי"ף (!):

וההלכות שעשה הרב הגדול רבינו יצחק ז"ל (=הרי"ף)... כוללים כל תועליות הפסקים והמשפטים הנצרכים בזמננו זה, כלומר זמן הגלות, וכבר בירר בהם כל השגיאות שנפלו בפסקי קודמיו, ולא הוקשו לנו בהם אלא הלכות מעטות לא יגיעו לעשר בשום פנים.

הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות

אך, כפי שהבאנו בפרק הקודם, שיטת בעלי התוספות וחכמי-אשכנז היתה שיכול כל אחד להגיע בכוחות עצמו להבנת ההלכה מתוך התלמוד, ולכן אין טעם לקבוע סמכות מוחלטת ללא עוררין. כך אנו רואים שבעלי התוספות, שהראשונים והחשובים שבהם היו צאצאיו של רש"י, ראו את רש"י כרבם, אך עם זאת הרשו לעצמם לחלוק על דעותיו בלי משוא פנים.

וכך כותב רבינו הרא"ש באחת מתשובותיו:

מי לנו גדול כרש"י ז"ל שהאיר עיני הגולה בפירושו! ועם כל זה נחלקו עליו יוצאי ירכו ר"ת (=רבינו תם) ור"י (=רבי יצחק המכונה ר"י הזקן) בהרבה מקומות, וסתרו דבריו – כי תורת אמת היא, ואין מחניפין בה לשום אדם.

שו"ת הרא"ש, כלל נה

מכל האמור ברור שספר משנה-תורה מהווה המשך ישיר לשיטת הלימוד התלמודי ודרך פסיקת ההלכה של גדולי ארץ ספרד בשנים קדמוניות.

למרות זאת, הרמב"ם הרגיש את הצורך להגן על ספרו בפני התוקפים, שכן למעשה, הספרות ההלכתית שנתחברה עד תקופתו, כמו בתקופת הגאונים⁵, לא היתה נועזת כמו שהרמב"ם ביקש עתה לעשות.

האלו: "וכן חיברו [הגאונים] חבורים בפסקי הלכות מהם בערבית ומהם בעברית, כגון 'הלכות גדולות' (=בה"ג) ו'הלכות קטועות', ו'הלכות פסוקות' (שניהם מרבי יהודאי גאון), ו'הלכות רב אחא משבחה' (=שאיילתות דרב אחאי), וזולתם."

3. אם כי ביחס למקורות, הלכות הרי"ף הוא ספר שהיה צמוד לגמרא.

4. ראה על זה בפרק הבא – 'בכל מדינה ומדינה', תחת הכותרת, 'ארץ פרובנס: החיסידיים' הנלהבים של הרמב"ם.

5. הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשניות מפרט את החיבורים

באופן כללי, יש שני חידושים גדולים ומהפכניים שעשה הרמב"ם בעצם כתיבת המשנה-תורה:

א. ספר שכולל כל התורה שבעל-פה.

ב. ספר ללא מקורות שמהווה סמכות הלכתית בלעדית.

מלבד זאת, הרי תוכניתו של הרמב"ם היתה שהספר ייהפך לספר הפסק של האומה כולה מקצה תבל עד קצה, כולל באיזורי צרפת, אשכנז, ואיטליה. ומכיון שכן היה מוטל על הרמב"ם להסביר היטב לחכמים שהגיעו ממקומות אלו, מדוע אכן בחר לכתוב ספר בצורה זו דוקא.

ואכן, רבינו היה מוכן ומזומן להתמודד עם הביקורות שהגיעו אליו ממקורות שונים, כלפי הצורה והמבנה של הספר, ובמיוחד מול הטענות של השמטת מקורות, שכן בדבר זה היה רבינו חדשן לחלוטין.

תשובת הרמב"ם לרבי פנחס הדיין

מעתה נגולל את התגובות לכל הטענות, מתוך לשונו של רבינו עצמו. לפנינו מכתב נדיר ומיוחד ביותר שכתב הרמב"ם עצמו לדיין חשוב באלכסנדריה שבמצרים, רבי פינחס הדיין, שבו הוא עונה על הביקורת על המשנה-תורה.

רבי פינחס היה מחכמי-פרובנס (דרום צרפת), שהיגר למצרים בחיי הרמב"ם והתקבל כדיין באלכסנדריה. במשך כל שנות כהונתו עמד בקשרי מכתבים עם הרמב"ם, ואף שימש כמתווך בין חכמי-פרובנס לבין הרמב"ם.

נראה שרבי פינחס באיגרתו כאן, כאשר הקשה לרמב"ם נגד אופי הספר, לא ביטא את תפיסת עולמו של יהודי ספרד-מצרים (כפי שהבהרנו לעיל), אלא דווקא את זו של בני אשכנז-צרפת, שכמה מגדוליהם (כמו הראב"ד והרמ"ך שכתבו השגות על הספר) חששו ביותר מהשפעת המשנה-תורה על דרך לימוד התורה. הרמב"ם בחכמתו הגדולה, הרגיש שדבריו נובעים מתפיסת עולם אחרת, ולכן השיב לו, ובעצם לכל בני אשכנז וצרפת, על כל טענותיהם כדרכם⁶, ובלשון התלמוד⁷: "לדבריו קאמר וליה לא סבירא ליה".

בהמשך האיגרת, הרמב"ם ביאר לו כמה כללים יסודיים בעריכת המשנה-תורה, בנימוק והטעמה רחבים, ובכך מגין על ספרו.

הנה שלש נקודות:

א. רבינו הולך בדרך המשנה, וכשם שרבי יהודה הנשיא העלים המקור של 'סתם משנה', כך רבינו כתב ההכרעות ללא המקור הגלוי. ובעצם גם כשהמשנה כתבה מקור מסוים, עדיין חסרים כל המקורות של השתלשלות ההלכה עד למשה מסיני:

ודע שאם אני גרמתי לאבד שם החכמים [במשנה-תורה] מפני שאמרתי דברים הנכונים שהם על פי המשפט סתם בלא שם אומרן – דרך רבינו הקדוש תפשתי, גם הוא עשה זה מלפני, שכל סתם שאמר בלא שם אדם⁸, כולן דברי חכמים אחרים הן. ואותן החכמים האחרים לא מדעתן אמרו אלא מפי אחרים, ואחרים מאחרים, עד משה רבינו. וכשם שלא הקפידו התנאים האמוראים על שמות כל החכמים שמימות משה עד ימיהן, שאין לדבר סוף, כך לא נקפידו אנו על שמותן אם הוזכרו או לא הוזכרו.

איגרות הרמב"ם, עמ' תמא

6. כלומר באיגרת זו, לא ביאר הרמב"ם את הבדלי השיטות ביניהם, אלא בעזר ידו הראה, כיצד גם לפי שיטתם ותפיסת עולמם, הדברים תואמים. על עצם ההבדלים בין השיטות, ראה להלן בסוף הפרק, בקטע 'בין ספרד לאשכנז'.

7. ראה למשל שבת כט, א: "לדבריהם דרבי אליעזר ורבי עקיבא קאמר ליה, וליה לא סבירא ליה". וכך מופיע בעוד הרבה מקומות בתלמוד.

8. כלומר: משנה המופיעה ב'סתם' או עם ציון "וחכמים אומרים".

7. ראה למשל שבת כט, א: "לדבריהם דרבי אליעזר ורבי עקיבא קאמר ליה, וליה לא סבירא ליה". וכך מופיע בעוד הרבה מקומות בתלמוד.

ב. יתירה מזו: הרמב"ם בכוונה העדיף שלא להביא מקורות, בניגוד למשנתו של רבינו הקדוש. בעוד שרבי יהודה הנשיא הביא בדרך כלל מקורות, כלומר את שמותיהם של התנאים בעלי הדעה הנפסקת להלכה או החולקת, הרי לא כן במשנה-תורה של הרמב"ם. בהמשך מכתבו לרבי פנחס הוא מטעים את דבריו, משום שהיה בכוונתו של ללחום נגד הקראים⁹ שהיו חזקים אז במצרים, והאשימו את חכמי המסורה שהמציאו חלילה את התורה שבעל פה:

ושמא יאמר מי שלא יבין: והלא במשנה כתוב שמות החכמים¹⁰?

...בחרתי שלא ליתן מקום למינים לרדות, שהרי הם אומרים: "על דברי יחידים סומכים", ואינו כן, אלא אלפים ורבות מפי אלפים ורבות! ולפי ענין זה אמרתי בתחילת החיבור: "פלוגי ובית דינו קיבלו מפלוגי ובית דינו", כדי להודיע שהקבלה רבים מפי רבים, לא יחיד מיחיד¹¹.
שם, עמ' תמב

ג. בהמשך המכתב מצהיר הרמב"ם, שבזה שהוא מודיע בהקדמתו שכל דבריו הסתומים לקוחים ממקורות נאמנים כמו המשנה, שני התלמודים עם פירושי הגאונים, הספרא והתוספתא, הרי שבעצם הוא הזכיר את המקורות!:

...וזה שאמרת שתמצא בחיבור דברים הנסתרים, מפני שהם בלא ראייה (=בלא מקורות):

...דע, שכל הדברים הסתם שבו - תלמוד ערוך הוא בפירוש, בבבלי או בירושלמי, או מספרא וספרי, או משנה ערוכה, או תוספתא. על אלו סמכתי ומהן חברתי. ודבר שהוא מתשובת הגאונים אומר בפירוש: "הורו הגאונים", או "תקנת אחרונים היא" וכו'. ודבר שהוא מפלפולי אומר בפירוש: "יראה לי שהדבר כך וכך"¹², או אני אומר: "מכאן אתה למד שהדבר כך וכך". וזה היא הראיה¹³, מאחר שהודעתי בתחילת החיבור¹⁴ שכולו מתלמוד-בבלי וירושלמי וספרא וספרי ותוספתא¹⁵.

שם, עמ' תמב-תמג

9. עוד על מלחמות הרמב"ם בקראים, ראה בפרק ב.

10. כלומר: המשנה כוללת לא רק 'סתם משנה' ללא שמות, אלא גם הלכות המיוחסות על שמות תנאים. כבר במשנה הראשונה של ששה סדרי המשנה מובאת מחלוקת עם שלוש דעות: ר' אליעזר, רבן גמליאל, וחכמים. ואילו הרמב"ם אף פעם לא מציין את שמו של האמורא או התנא שאת דעתו הוא פוסק להלכה.

11. למרות שהוא לא מזכיר טעם זה בפירוש בהקדמת המשנה-תורה, אך בוודאי הוא רומז לכך בעצם מניית כל ארבעים הדורות מרב אשי עד משה רבינו ש"הם ששמעו הקבלה בעקרי התורה כולה דור אחר דור עד משה רבינו ע"ה".

12. יש במשנה-תורה כמאתיים מקומות שבהם מציג הרמב"ם מסקנה או הגדרה בנוסח "ויראה לי" או: "נראין לי הדברים", "אני אומר", "וקרוב בעיני".

13. כלומר: על הטענה "מפני שהם בלא ראייה", יש לענות שהראיה היא היות הדברים מפורשים באחד מכל הספרים המנויים בהקדמת המשנה-תורה.

14. וכך כותב הרמב"ם בהקדמת המשנה-תורה: "אותם הפירושים וההלכות והתשובות שחיברו הגאונים... נתקשו

בימינו, ואין מבין עניניהם כראוי אלא מעט במספר. ואין צריך לומר הגמרא עצמה הבבלי והירושלמי, וספרא וספרי והתוספתא, שהם צריכין דעת רחבה... ומפני זה נערתי חצני, אני משה בן מימון הספרדי, ונשענתי על הצור ברוך הוא ובנינותי בכל אלו הספרים, וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים בענין האסור והמותר הטמא והטהור עם שאר דיני התורה".

15. זאת ועוד: בהקדמתו לספר-המצוות, כשהרמב"ם מפרט את תבניתו של המשנה-תורה, מוסיף רבינו שתי סיבות להשמטת שמות החכמים במשנה-תורה: א. מכיוון שבכוונתו למנות בהקדמת המשנה-תורה את כל הארבעים דורות מרב אשי עד משה רבינו, הרי אכן ציין את מקורות בעלי הדינים. ב. ועוד פרט חשוב, מוסיף רבינו במלים ספורות - שרצה לשמור על הקיצור בפנים הספר למען הבהירות.

וז"ל הרמב"ם שם: "היה הנאות אצלי להפיל ממנו האריכות והסמיכות בזכרון בעל הקבלה. עד שלא אומר "דברי רבי פלוני" ולא "רבי פלוני אומר כך וכך" בכל מאמר ומאמר, אבל אזכור חכמי המשנה וחכמי התלמוד כולם ע"ה זכרון כולל בתחילת החבור (=בהקדמה), ואומר כי דיני התורה כולם, והיא תורה שבעל פה מקובלים מפלוגי ופלוגי עד עזרא עד משה רבינו... ואזכור עם כל אחד ואחד מי המקבלים ממנו - כל זה לבקשת הקיצור" (הקדמת הרמב"ם לספר-המצוות).

הדיין החסיד והרמב"ם: "ועל זה ניהחתי"

אך לפחות במידה מסוימת, רבינו אכן התחרט על שלא כתב מקורות להלכות שבמשנה-תורה. וזאת בעקבות 'מעשה שהיה', בו "שכח" רבינו בעצמו את המקור של הדין אותו פסק, ורק אחרי יגיעה ממושכת הצליח לברר את התעלומה.

וכך מתאר רבינו את הסיפור בהמשך המכתב לרבי פינחס הדיין:

ואני אומר לך מה אירע לי עתה בדבר זה:

בא אלי הדיין החסיד, וקונטרס מן החיבור (משנה-תורה) בידו, יש בו הלכות רוצח מספר נזיקים. והראה לי הלכה אחת.

אמר לי: "קרא זו"¹⁶.

קראתי אותה.

אמרתי לו: "מה ספק יש בזו?".

אמר לי: "באי זה מקום נאמרו דברים אלו?".

אמרתי לו: "במקומן, או ב[מסכת מכות, בפרק] "אלו הן הגולין" או ב[מסכת] סנהדרין בדיני הרוצח.

אמר לי: "כבר חזרתי על הכל ולא מצאתי".

אמרתי לו: "שמא בירושלמי?".

אמר לי: "בקשתי ולא מצאתי, לא בירושלמי ולא בתוספתא".

השתוממתי כמו שעה¹⁷, ואמרתי לו: "אני זוכר שבמקום פלוני מ[מסכת] גיטין נתפרשו דברים אלו".

הוצאתי [מסכת] גיטין, חיפשתי ולא מצאתי. תמהתי ונבהלתי...

[בינתיים הדיין] יצא – ו[אחר כך] אני זכרתי.

שלחתי שליח והחזרתיו, והראיתי לו הדברים מפורשים בגמרא יבמות, [אבל היה כתוב שם רק] אגב גררא. תמה והלך¹⁸.

וכן תמיד אני בצער מזה שיבוא השואל וישאל: "היכן נאמרו דברים אלו?". פעמים אומר לו מיד במקום פלוני, ופעמים לא... ועל זה אני מצטער הרבה, שאני אומר: "אני המחבר, ויתעלם ממני מקום דבר זה – מה יעשו שאר בני אדם?!"

ועל זה ניהחתי, שלא חיברתי עם חיבור זה ענין שאני אומר לך. ובדעתי, אם גוזר השי"ת – שאעשנו, אף על פי שיש בו טורח הרבה. שכל הלכה שאינה במקומה באותו ענין אודיע מקומה. כיצד?

החמישי של הלכות רוצח, וז"ל הרמב"ם שם: "אין הרוצח בשגגה גולה אלא אם כן מת הנהרג מיד, אבל אם חבל בו בשגגה אע"פ שאמדהו למיתה וחלה ומת אינו גולה שמא הוא קירב את מיתת עצמו או הרוח נכנסה בחבורתו והרגתה, אפילו שחט בו כל שני הסימנים ועמד מעט אינו גולה על ידו. לפיכך אם לא פרכס כלל או ששחטו במקום שאין הרוח מנשבת בו כגון בית סתום של שיש הרי זה גולה, וכן כל כיוצא בזה" (הלכות רוצח, פ"ה ה"ב).

אכן, הסמ"ג מצטט את ההלכה הזו (כדרכו לצטט את דברי הרמב"ם) בתוספת מקורות וטעמים, וז"ל: "כל ההורג בשגגה גולה ממדינה שהרג בה לערי מקלט ומצוה להגלותו שנאמר וישב בה עד מות הכהן הגדול" (רמב"ם, הלכות רוצח ה"א). **ועיקרי דברים שבמצוה זו בפרק אלו הן הגולין.** ואמר במסכת **יבמות** פרק אחרון (קכ, ב) ובפרק מי שאחזו (גיטין ע, ב) וכו'".

16. "הדיין החסיד" היה כנראה קשיש מהרמב"ם, וייתכן ששימש בדיינות בפוסטאט לפניו. ובזה יובן סגנון דיבורו אל הרמב"ם (הערת הרב שילת באיגרות הרמב"ם, עמ' תמד).

17. כלומר: לזמן מה, לאו דוקא שעה ממש.

18. קריאת המכתב הזה מעוררת כמובן את הסקרנות לדעת על איזו הלכה במשנה-תורה עסקו הרמב"ם והדיין החסיד. ובכן, אלו הן העובדות הידועות לנו מן המכתב:

א. היה זה דין בהלכות רוצח שאמור להופיע בפרק "אלו הן הגולין" שבמסכת מכות, או במקום אחד במסכת סנהדרין – כלומר מדובר על הריגה בשגגה או משהו קרוב לכך. ב. בתחילה חשב הרמב"ם שהדין מופיע במסכת גיטין. ג. למעשה, ההלכה הזו איננה מופיעה במכות או סנהדרין אלא דוקא במסכת יבמות (ואגב אורחא).

לאור כל זאת יש לשער כי ההלכה המוקשית היתה בפרק

כגון הלכות שבת מחיבורי: כל דבר שהוא בפירוש בשבת או בעירובין - איני צריך להודיע מקומו. והלכה מהלכות שבת שהיא בעבודה-זרה, או בפסחים, או בזבחים, או בכריתות - אודיע מקומה, ואומר: הלכה פלונית מפרק פלוני מן החיבור (משנה-תורה) - מקומה בפרק פלוני ממסכת פלונית.

ויהיה זה ספר בפני עצמו, שאי אפשר לעשות זה בגופו של חיבור... כמו שאמרתי לך¹⁹. ומכל מקום, כל דבר שיתעלם מהדרתך מקומו (=מקורו) - תודיעני בחסדך, ואני אומר לך.
שם, עמ' תמד

ספר זה של 'מקורות המשנה-תורה', פרי עטו של המחבר עצמו, לא הגיע לידנו, וכנראה שלא הספיק בחייו לכתוב אותו. אך "רצון יראיו יעשה", ובדורות הבאים גדולי עולם כתבו ספרי מראי-מקומות לרמב"ם: הם נושאי-כלי הרמב"ם, כמגדל-עוז, המגיד-משנה, הכסף-משנה, הרדב"ז, וממשיכיהם עד דורנו.

"וכי אני ציוויתי שאשרוף כל הספרים!?"

עד כאן ביחס לטענה של השמטת המקורות והשמות. אך רבינו התמודד מול טענה נוספת שהטיח רבי פנחס נגדו - שהספר יגרום להזנחת הלימוד בתלמוד הבבלי, שהרי כך כתב רבינו במפורש בהקדמתו:

לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל-פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

הקדמת הרמב"ם למשנה תורה

וכאן ניתנה רשות לטוען לטעון: הייתכן לומר שכוונת הרמב"ם שעלינו להזניח את פלפול הגמרא, ולשקוע אך ורק בלימוד ספרו!?

גם על טענה זו ענה הרמב"ם במכתבו לרבי פינחס הדיין:

חס ושלום! לא אמרתי: לא תתעסקו לא בגמרא ולא בהלכות הרב ר' יצחק (=הרי"ף) או זולתו. היודע עד, שיש לי כמו שנה וחצי שלא למדו אצלי חבורי, אלא שנים או שלושה אנשים למדו מקצת ספרים, ורוב התלמידים רצו ללמוד ההלכות של הרב, ולמדתי אותם כמה פעמים כל ההלכות, וגם שנים שאלו ללמוד הגמרא ולימדתי אותם מסכתות אשר שאלו.

דיני התורה ומשפטיה... ושלא אביא בו כי אם הלכה פסוקה" (הקדמתו לפירוש-המשניות). לכן, למרות שכאן רואים שבאחרית ימיו התעורר בו רצון להעלות על הכתב את מראי המקומות, הוא מדגיש כאן כי "ויהיה זה ספר בפני עצמו" - ולמה? "שאי אפשר לעשות זה (=פירוט מראי המקומות) בגופו של חיבור".

הוא אומר: אין כל פגם בתכניתו המקורית של המשנה-תורה, אותה תכנן הרמב"ם במשך שנים, ועל ביצועה בפועל שקד לא פחות מעשר שנים. וזאת עד כדי כך שהוספת מראי-המקומות למקורות בדף המשנה-תורה נחשבת לפגם במפעל הגדול שנועד להלכה פסוקה בלבד.

ייתכן גם, ש'ספר המקורות' הזה, היה אמור להיות מיועד מעיקרו עבור שימושו הפרטי של הרמב"ם. ובדומה למה שכתב הרמב"ם לתלמידו החביב, רבי יוסף ב"ר יהודה, ביחס לכל המשנה-תורה שלכתחילה יועד לשימושו האישי שלו עצמו (!) אלא שהוא נהג בו עין טובה ושיתף בו את כלל ישראל: "דע, כי אני לא חיברתי זה החיבור (המשנה-תורה) כדי להתגדל בו בישראל, ולא כדי לקנות לי שם... ואמנם חיברתי - וה' הוא היודע - לעצמי תחילה, להקל הדרישה והחיפוש למה שיצטרך אליו ולעת הזקנה".

כדברים אלו כותב המגדל עוז' על אתר: "עיקר הפסק הזה כולו עד "וכן כל כיוצא בזה", בגיטין פרק מי שאחזו (ע, ב) ומייתי לה ביבמות פרק האשה שלום (קכ, ב), דוק התם ותשכח" - דברים אלו הם בדיוק כדברי הרמב"ם במכתב שהבאנו בפנים (!), וז"ל: "והראיתי לו הדברים מפורשים בגמרא יבמות, [אבל היה כתוב שם רק] אגב גררא!"

נמצינו למדים מדברי הסמ"ג ומגדל עוז, כי אכן, מקור הדין שביקש הדיין לדעת, הוא דווקא במקום שהסתכל בהתחלה במסכת גיטין (אבל לא הצליח למצוא), וכן במסכת יבמות מופיע דין זה "אגב גררא".

(הערה זו מבוססת על מאמרו של רבי מתתיהו שטראשון (בן הרש"ש מוילנה) 'מקורות לפסקים במשנה תורה', 'מבחר כתבים שטראשון', מוסד הרב קוק, תשכ"ט), עם תוספת נופך של עיון נוסף שערכנו. ויש להוסיף ולהבהיר: כנראה מהסיפור, "הדיין החסיד" היה חסר סבלנות וביקש לקבל תשובה בו במקום, תיכף ומיד. ובאותם ימים, לפני עידן הדפוס וסימון הש"ס בדפים, חיפוש קטע בש"ס בין גוילים בכתב-יד דורש הרבה יותר זמן, מאשר מה שאנו רגילים היום בדפוס הש"ס.

19. מדברי רבינו כאן עולה בבירור כי בסופו של דבר לא התחרט מכוונותיו המקוריות בתוכנית הספר ש"יכלול כל

וכי אני ציוויתי או עלתה על לבי שאשרוף כל הספרים שנעשו לפני מפני חיבורי [המשנה-תורה]?! והלא בפירוש אמרתי בתחילת חיבורי (=בהקדמת משנה-תורה) שלא חיברתי אותו אלא מפני קוצר הרוח²⁰, למי שאינו יכול לירד לעומק התלמוד ולא יבין ממנו דרך האסור והמותר²¹, והארכתי בדבר זה הרבה²².

איגרות הרמב"ם, עמ' תלט

מדברי הרמב"ם עצמו כאן באיגרת לרבינו פנחס הדיין, אנו רואים את שביל הזהב של הרמב"ם שסלל לעצמו בעריכת החיבור משנה-תורה. ייתכן, ואם איגרת זו היתה מתפרסמת יותר, נראה שהיה בכך כדי להשיב לפחות על חלק מהטענות שהועלו נגדו, וקבלת המשנה-תורה בעולם היהודי היתה אולי בזרועות פתוחות יותר. בהמשך הפרק נראה מדברי גדולי הראשונים והאחרונים, שעדיין מותחים ביקורת על אותם נקודות שרבינו השיב עליהם באיגרת, וכפי הנראה איגרת הרמב"ם לרבי פינחס לא הגיעה לידם.

"לא ראו חכמי הדורות לעזוב ספרי התלמוד"

במבט לאחור לאורך הדורות, מזמנו של הרמב"ם ועד היום, הפחד שספר משנה-תורה ישכיח את לימוד התלמוד היה פחד שוא. העובדה ההיסטורית ברורה ולא ניתנת לויכוח: במרבית מרכזי לימוד התורה, לא זו בלבד שהמשנה-תורה לא גרם חלישות בלימוד התלמוד, ההיפך הוא הנכון – אין ספר אחר שהגביר את העסק בלימוד ועיון התלמוד יותר מהמשנה-תורה של הרמב"ם!

תלמידי חכמים בכל קצווי תבל מקדישים את הזמן והכוח שלהם כדי למצוא ולפרש את המקורות והסוגיות בתלמוד לאור פסקי הרמב"ם.

לפנינו עדותו של רבינו מנחם המאירי שנולד רק כשלושים וחמש שנים אחרי פטירתו של הרמב"ם, והוא מגלה לנו כי הלימוד והעיסוק בתלמוד, בזמנו ומקומו, לא נפסק ואף לא נחלש בעקבות התפשטות המשנה-תורה:

(משנה-תורה), ופירושו [הרמב"ם] לתלמידים לפי פשוטו והוראתו. ועל המאמר הזה יש משא-ומתן בתלמוד. העיר אותו בעל תלמוד את רבינו על כך, ורצה שימסור [הרמב"ם] מה שנאמר בקשר עם אותו מאמר. השיב לו [הרמב"ם] ז"ל בלשון הזה: "לו היתה מחשבתו שאפרש את החיבור בתלמוד, לא כתבתי חיבור".

אך מצד שני, אין להתעלם מדבריו המפורשים בהלכות תלמוד תורה (פ"א הי"א), שם כותב רבינו במפורש כי בהתחלת לימודו של אדם חובה עליו להקדיש שליש מזמנו ללימוד התלמוד. ואם לא די בכך, ממשיך רבינו וקובע כי כאשר האדם יגדל בחכמה "יפנה כל ימיו לתלמוד בלבד!" אך אין מטרת 'ספר המבוא' לתרץ ולהבין את מה שנראה לכאורה כסתירה, אלא די בכך לומר כי שאלה זו העסיקה רבים מחכמי ישראל במשך הדורות, וכאמור, יש צדדים לכאן ולכאן (ראה למשל בקובץ 'תפארת למהר"ץ חיות', שהשיב באריכות לחכם אחד, והבהיר את שיטתו של הרמב"ם בכתבית המשנה-תורה).

22. וז"ל הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "ובזמן הזה תקפו הצרות יתירות, ודחקה השעה את הכל... לפיכך אותם הפירושים, וההלכות, והתשובות שחיברו הגאונים, וראו שהם דברים מבוארים, נתקשו בימינו, ואין מבין ענייניהם כראוי אלא מעט במספר. ואין צריך לומר הגמרא עצמה הבלבול, והירושלמית, וספרא, וספרי, והתוספתא, שהם צריכין דעת רחבה ונפש חכמה וזמן ארוך... ומפני זה נערת חצני, אני משה בן מימון הספרדי...".

20. כדברי הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "בזמן הזה תקפו הצרות יתירות". ראה על זה לעיל בפרק יא.

21. אך סוף-סוף, גם לאחר ביאורו של הרמב"ם כאן לרבי פנחס, כיצד זה מתאים עם הדגשת הרמב"ם בהקדמתו שמטרת חיבורו היא "לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל-פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם".

זוהי כנראה אחת השאלות היותר גדולות בקשר לעצם כתיבת המשנה-תורה. ובהתגלות מכתבים מהגניזה הקהירית גברה התמיהה בדבר:

מצד אחד יש לנו את מכתבו של הרמב"ם שכתב לתלמידו החביב, רבי יוסף ב"ר יהודה: "וכבר הזהרתך שלא תתרושל עד אשר תדע את כל החבור ויהיה הוא ספרך, ותלמדהו בכל מקום, כדי שתשיג את כל תועלתו, כי התכלית המכוונת ממה שנתחבר בתלמוד וזולתו כבר נגמרה ושלמה, ומטרת הלומדים איבוד הזמן במשא ומתן שבתלמוד, כאילו המטרה והתכלית היא ההכשרה בויכוחים לא יותר. וזה לא היה המטרה העיקרית, אלא המשא ומתן והויכוחים נעשו במקרה... ואין המטרה העיקרית אלא ידיעת מה שצריך לעשות וממה להמנע...".

ועד"ז הבאנו (בפרק ג - 'בית רבינו') עדות למה שקרה לרמב"ם בבית מדרשו: "אדם שהיה בא מקאהי לפוסטאט לבית-מדרשו של רבינו משה זק"ל, והיה אותו אדם סבור שהוא בעל תלמוד. וכשבא לבית-המדרש נזדמן מאמר בחיבור

בית הבחירה על הש"ס
 רבינו מנחם המאירי
 ליוורנו, ה'תקנ"ה (1794)

והרב מורה צדק (=הרמב"ם) חידש בחיבורו תכונות אחרות... לכתוב דבריו דרך קבלה באין הודעת מחלוקת ומשא ומתן... אבל לא ראו חכמי הדורות לעזוב ספרי התלמוד בשום פנים, אבל (=אלא) הסכימה דעת הכול להעלותם על ראש משנתם, ולהיותם יסוד ועמוד וכל שאר החבורים כענפים אליהם.
הקדמת המאירי לבית הבחירה

ושם ממשיך המאירי שכדי להבין את התלמוד כדבעי, גם אצלו, הפרשן המובהק של התלמוד, נאלץ לשוב וללמוד את הסוגיות לאור פסקיו של הרמב"ם²³:

וחי ה', הרבה פעמים קרה על סוגית ההלכה והייתי חושב שכוונתי בה לביאור אמיתי, וכשהייתי מחפש לידיעת הפסק בספרי המחברים הקדמונים בפסקיהם, ויותר בספרי הרב ז"ל (=הרמב"ם) אשר היו לי מכוש-אחרון²⁴, וסוף הוראה²⁵ לכל החבורים המחברים דרך פסק, הייתי מרגיש בעצמי שלא היה ביאור הסוגיא עולה בידי כהוגן.

שם

כמו כן מצינו לאחד מחכמי-פרובנס בדורו של המאירי, רבינו אברהם מן ההר, שבכל ספרי פירושו על התלמוד מציג את דעות רבינו בתור 'פירוש' על הסוגיא²⁶.

במיוחד התגברה תופעה זו עם חיבורם של פירושים על הרמב"ם. בשלהי ימי הראשונים התחילו לחבר חיבורים בנושאי-כלי הרמב"ם, כגון על-ידי רבינו מנחם, המגדל עוז, המגיד-משנה, הכסף-משנה, הרדב"ז ושאר נושאי-הכלים, שכתבו את מקורות הרמב"ם תוך עיונם בדברי התלמוד. וגם אחריהם הוסיפה מלאכת העיון ברמב"ם להימשך לאורך כל הדורות עד לימינו אלה²⁷.

בין גדולי פרשני הרמב"ם קיימת תופעה מעניינת מאד, שאחת הדרכים עד ימינו להבין את פסקי הרמב"ם התמוהים, הוא דרך פתרון השאלה – מהי גירסת הגמרא של הרמב"ם? זאת ועוד: יש גם נושאי-כלי הרמב"ם המבארים שהמחלוקות בין הראב"ד להרמב"ם נובעות משני גירסאות שונות בתלמוד שהיה לכל אחד מהם, וזאת למרות שאף אחד לא ראה את הגמרא של הראב"ד ולא את הגמרא של הרמב"ם! הוי אומר: המשנה-תורה שימש בפועל, ולו שלא ברצונו של הרמב"ם – כמעין פירוש לתלמוד²⁸.

23. יש לציין שאין זה רק דרכו של המאירי – כחכם מפרובנס (ההולך בעקבות חכמי-אשכנז) ורוב עיסוקו היה לפרש את התלמוד – אלא יש לנו עדות גם מחכם ספרדי בדור אחרי הרמב"ם, שלכאורה במרכזים אלו העיסוק בפלפול סוגיות התלמוד פחות מצוי. במכתב שכתב החכם הספרדי, רבי שמואל ב"ר אברהם ספורטא אל חכמי-צרפת, הוא מתאר את מעלתו הנפלאה של המשנה-תורה ואת העובדה שתוך לימוד הספר יתבררו ויתלבנו אף לתלמידי חכמים, הרבה סוגיות בתלמוד, וזה לשונו:

"הוא (=הרמב"ם) החל להיות גבור בארץ ולפקוח עינים... גם אלה לחכמים יודעי-ספר פנו דרך ישרה: סקלו מסילותיהם / הרימו הספרים האלה מכשול מדרך נתיבותיהם / כי שם מצאו מתוך דבריהם קושיות והויות / פירוש אמת ודרך סוגיות / להתגלע בכל תושיות" (קבוצת מכתבים, עמ' 82).

ציטוט מהאיגרת של רבי שמואל ראה להלן בפרק טז - 'ובכל מדינה ומדינה'.

24. עפ"י עבודה זרה, יט, ב: במכוש האחרון (מכת קורנס

25. לשון הגמרא: "רב אשי ורבינא סוף הוראה" (בבא מציעא פו, א). וכאן כוונתו שהספר משנה-תורה היה עבורו לספר המכריע להלכה ולהבנת הסוגיות.

26. דבר שגור ביותר בספריו, ולדוגמא, בריש נדרים: "והר"ם פירש ידות חלקי הנדרים וידות ר"ל חלקים". ובדף ג: "והר"ם פירש בנזיר פרק א...", וכך בכל הספר.

27. יש הרואים דרך זו כדרכו של רבי חיים מבריסק שרגיל היה להשתמש במשנה-תורה כאמצעי לפרש את הגמרא. ובדורנו אנו עדים לתופעה של כתיבת והפצת ספרים במידה חסרת תקדים, בו מופיעים אין קץ ספרי עיון ופלפול על התלמוד, וכמעט כולם מתייחסים לדברי הרמב"ם במשנה-תורה.

28. אגב, ראה לעיל (הערה 22) שמעידים בשמו של הרמב"ם שאמר שאין לפרש את המשנה-תורה לפי התלמוד, אחרת לא היה מחבר את הספר משנה-תורה. אך מסתבר שהתקבל בעם ישראל לעשות הפוך!

האחרון. רש"י).

בין ספרד לאשכנז

בשלהי הפרק נעסוק בנקודה שהזכרנו בריש הפרק – הבדלי גישת פסיקת-ההלכה בין חכמי-ספרד לחכמי-אשכנז. באופן כללי (לפחות עד תקופת חיבור השולחן-ערוך) היו קיימות שתי גישות כלליות בדרך הכרעת פסק ההלכה:

א. שיטת חכמי-ספרד כהמשך לרמב"ם.

ב. שיטת חכמי-אשכנז כהמשך לבעלי-התוספות.

ספרי מרן, החיבור בית-יוסף והשולחן-ערוך, מבטאים היטב את גישת חכמי-ספרד להלכה. במיוחד הדברים אמורים כלפי השולחן-ערוך, שבמשך הזמן החליף את המשנה-תורה כמקור ההלכה בקהילות הספרדיות. ספר זה שנכתב בצורה יותר קצרה מאשר המשנה-תורה, ללא מקורות מן המקרא וללא הקדמות ונימוקים כלשהם, מהווה שיא של 'הלכה פסוקה'. אין ספק שרק חכם ספרדי שהולך בעקבות הרמב"ם היה יכול לצעוד בדרך זאת בצורה טבעית.

כמו כן, יסוד הפסיקה של מרן, שקבע לפי רוב הדעות של 'שלשת עמודי ההוראה'²⁹ (הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש), מדגיש את הנקודה הספרדית של הענקת סמכות גורפת לפוסקים מסוימים, שהם אבן הפינה לבית הגדול של פסיקת ההלכה בישראל. שיטה זו היתה זרה להלך הרוח האשכנזי-צרפתי, כפי שאכן התלונן על כך הרמ"א האשכנזי כאשר ניגש לכתוב הגהותיו בדרכי-משה ובעקבות זאת פרס את ה'מפה' שלו על השו"ע של מרן.

בניגוד לכך, באשכנז מעולם לא התקבל המשנה-תורה כפוסק סופי כלל, וההתנגדות נגד פסיקה מספרות קיצורים היתה מושרשת בין יוצאי אשכנז במשך דורות רבים³⁰.

שולחן ערוך עם הגהות הרמ"א, אורה חיים
(ווילנא, ה'תרפ"ח (1928))

29. כדברי מרן בהקדמתו: "ולכן הסכמתי בדעתי, כי להיות 'שלשת עמודי הוראה' אשר הבית – בית ישראל – נשען עליהם בהוראותיהם, הלא המה הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל, אמרתי אל לבי שבמקום ששנים מהם מסכימים לדעת אחת

נפסוק הלכה כמותם...".

30. המהרי"ל האשכנזי כתב לרבי חיים הצרפתי מאוישפורק, שביקש לחבר קיצור הלכות נדה בלשון אשכנזי: "ועל הראשונים אנו מצטערים שכל בעל הבית שיועד לקרות

רבי שלמה ב"ר יחיאל לוריא – המהרש"ל

בערך ה'ר"ע (1510) בריסק, ליטא – ה'של"ד (1573) לובלין, פולין

מצאצאי רש"י. רב, פוסק, מפרש, מגדולי חכמי האשכנזים בתחילת תקופת האחרונים. שימש כראש-ישיבה ואב"ד בכמה מקומות ובהם בריסק דליטא, אוסטראה ולובלין. המהרש"ל היה קרוב משפחה, ידיד ובר-פלוגתא של הרמ"א. העמיד תלמידים הרבה והמפורסמים שבהם היו מנהיגי הדור הבא: רבי יהושע פלאק כ"ץ (הסמ"ע), רבי שלמה אפרים מלונטשיץ (ה'כלי יקר'), רבי חיים מפרידברג (אחיו של המהר"ל מפראג ובעל 'ספר החיים') ורבי אליהו בעל-שם מחלם.

תורתו של המהרש"ל מתאפיינת בחדות וחריפות רבה, הן בשטח ההגהה – היה מוחק ומתקן גרסאות רבות מאד בש"ס ובראשונים; הן בשטח ההלכה – שיטתו המוזכרת רבות בשו"ע שונה לרוב משאר השיטות (בדרך-כלל מחמירה יותר); והן בכתיבתו בכלל – המהרש"ל כותב בחריפות ושולל דעות אחרות אף דעות של ראשונים.

ספרי המהרש"ל, שכולם נקראו בשמות המכילים את שמו, 'שלמה', תופסים מקום נכבד ביותר בבית המדרש: ים-של-שלמה על הש"ס נכתב כתגובה נגד הפסיקה של ה'בית יוסף' וכללו של 'שלשה עמודי הוראה' ונכתב כפירוש ופסקי הלכות לפי סידור ההלכות שבתלמוד. בשל ההיקף העצום של העבודה, הצליח לסיים רק על שבע מסכתות. בנוסף לכך חיבר: חכמת-שלמה (הגהות וחיידושים על הש"ס, מודפס ברוב מהדורות הש"ס ביחד עם המהרש"א); יריעות-שלמה (על פירוש רש"י למקרא); עטרת-שלמה (הגהות על שערי דורא); עמודי שלמה (הגהות על הסמ"ג) ותשובות מהרש"ל.

ים שלמה

חיבורו ההלכתי של המהרש"ל
אופנבאך, ה'תע"ג (1713)

הראשונים, כי לשיטת המהרש"ל מותר לכל תלמיד חכם הבקי בש"ס, לפסוק הלכה מתוך הגמרא.³²

דוגמא להפליא לשיטה זו יש מדברי אחד מיוחד מחכמי-אשכנז, הלא הוא רבי שלמה לוריא, המהרש"ל. הוא היה מגדולי חכמי-פולין בימי מרן רבי יוסף קארו, והתנגד בחריפות לספרים של פסקי הלכה ללא קשר עם מקור ההלכות - התלמוד ומפרשיו.

בהקדמתו לספרו משמיע המהרש"ל, מגדולי הפוסקים האשכנזיים, את קולו הברור שדברי הרמב"ם הם "הלכה למשה מסיני" ו"כחלום בלא פתרון":

אמת שרבי משה בן מיימון הספרדי ז"ל עשה חיבור נאה מכל אשר היו לפניו, בענין זה שהוא מסודר בהלכותיו ובפרקיו בקוצר הסיפור. וכולל כל התורה עם סדריו, נהוג ואינו נהוג. לא יש דבר שהניח מלהעלות בספר. ובאמת לפי דעתו ושכלו כתב כל התורה, כאילו קבל משה מפי הגבורה הלכה למשה מסיני, מבלי ראיה. ומשום הכי הוא אינו מקובל בשכל הנקנה, מאחר שאינו ידוע מקורו באמת... שהוא כחלום בלא פתרון בענין זה. שאם יבוא החולק עליו בהשגה, לא תמצא מקום לנצחו. כי מי ידע מה היה כוונתו, או מחמת ראייה מהתלמוד שלנו, או מהירושלמי, או מהתוספתא, או מן הגאונים, או מסברת עצמו, או טעות סופר הוא כאשר יש בכמה מקומות.

הקדמת המהרש"ל לים של שלמה, בבא קמא

כתוצאה מהתנגדותו החד-משמעית נגד ספרי פוסקים³¹, המהרש"ל החליט להחזיר העטרה ליושנה, ולכתוב חיבור פירוש מעמיק וסיכום להלכה של הסוגיות בכמה מסכתות בשם 'ים-של-שלמה'. שיטתו היתה להביא את כל הדעות, הראשונים והאחרונים, ולברר את דעות כולם לאור דברי התלמוד עצמו. הוא לא היסס לחלוק על גדולי הראשונים, כי לשיטת המהרש"ל מותר לכל תלמיד חכם הבקי בש"ס, לפסוק הלכה מתוך הגמרא.³²

שמצטט המהרש"ל: "ראה לי, אחר שכתב רבינו יצחק אלפסי ורבינו יצחק הזקן בעל התוספות והראב"ד ז"ל, דשומר חנם פטור אף מפשיעה, בעבדים ושטרות וקרקעות, בראיות ברורות וידועות לנו, יותר יש לנו לסמוך עליהם מעל דברי רבי משה ז"ל, שכתב לנו דברי נבואה בלא ראיה; ועוד, שהיו מופלגין יותר בחכמה ובמנין" (שו"ת הרא"ש, כלל צד סימן ה).

32. וכן כותב המהרש"ל: "כמה בעיות שנאמרו בתלמוד ולא נפשטו אם היה חכם אחד אפילו בזמננו מביא ראיה לפשטם - הרשות בידו ואזלינן בתריה, כי מאחר שלא נאמר תיקו אם כן בספק עומד עד שיתלבן לך פשיטתו... לא כן היכא שנסתרה הבעיה דתלמוד בתיק"ו ולא נפשטה, אין רשות לשום גאון בעולם לפשטה ממתניתין או מבריייתא או מסברא, דהוי כחולק על תלמודא דרבינא ורב אשי... אבל מה שכתב (המהר"ק שורש קס"א) שמי יכניס ראשו בין הרים גדולים בין רש"י ור"ת להכריע, וק"ו אנו יתמי דיתמי, ע"כ. בזה אינני מסכים עמו. כי בודאי יפתח דבורו כשמואל בדורו" (ראש השנה כה, ב)... ואני גם כן בעזרת השם אכריע לפי אשר יראוני מן השמים" (ים של שלמה, בבא קמא פ"ב סימן ה).

פרש"י בחומש או במחזור או לכל הפחות שיטה (=תוספות) בילדותו, ופירש לפני ימים ושנים, ויש שמעולם לא שימש תלמיד חכם - "כל אלה חברו אל עמק השוטים" (לשון נופל על לשון - בראשית יד:ג) ומסתכלים בדברי רבותינו המחברים כגון שערי דור"א וסמ"ק וטורין (=ארבעה טורים), וכל אשר נמצא איהו ומורין הלכה למעשה מתוך חיבוריהן. והן הן התנאים מבלי עולם (שו"ת מהר"ל החדשות, סימן צג).

31. לדעת המהרש"ל יש עוד סיבה לא לקבל את הרמב"ם כפוסק יחיד: מדוע לדחות את כל הפוסקים המקובלים הצרפתיים והאשכנזיים מפני דעת הרמב"ם, וכי מדוע טוב הרמב"ם יותר מרש"י ורבינו-תם? וכך מצטט המהרש"ל את הרא"ש: "מצאתי בתשובות הרא"ש, שכתב, שהאיש ר' משה בר מיימון גדול היה מאוד בכל החכמות, מכל-מקום כשהוא חולק עם רבינו-תם ור"י, שלא לשמוע אליו, אלא לילך אחרי בעלי התוספות. כי קבלה בידו, שר"ת ור"י הצרפתיים היו גדולים בחכמה ובמניין יותר מן הרמב"ם!" (הקדמה לים של שלמה, בבא קמא). לשלימות העניין הנה דברי הרא"ש

רבי משה איסרלש, הרמ"א

בערך ה'ר"צ (1530) קז'ימייז' שבדרום פולין – ה'של"ב (1572) קראקא, פולין

הפוסק לאורו הולכים כל בני ישראל יוצאי קהילות אשכנז. תלמידו המובהק של רבי שלום שכנא, ראש ישיבת לובלין. הרמ"א נסע לישיבתו בלובלין והיה מבחירי תלמידיו של רבי שלום שכנא. אחר כך אף נשא את בתו, מרת גולדה, לאשה. אחר נשואיו חזר לקראקא, ולמרות גילו הצעיר (כבן 20 שנה) נתקבל שם לרב העיר. הרמ"א שימש שם כרב, אב-בית-דין, וראש ישיבה בעיר מולדתו קראקא, ומשם נפרסה מצודתו על פני כל העולם כולו. הרמ"א יסד שם ישיבה גדולה, ומרכושו סיפק את כל צרכי תלמידיו. מיטב צעירי פולין נהרו לישיבת הרמ"א לקבל תורה מפיו, וביניהם: רבי יהושע פאלק (בעל הסמ"ע), רבי מרדכי יפה (בעל הלבושים), ורבי דוד גנז (בעל צמח דוד).

כאשר רבי יוסף קארו הספרדי מצפת, בן דורו, חיבר את ה'בית יוסף' על הטור, הוסיף הרמ"א את הערותיו ב'דרכי משה', וכשהוציא מרן את ה'שולחן-ערוך' שלו, פרס הרמ"א את הגהותיו שנקראו 'המפה' ל'שולחן ערוך'. ומאז, שני חיבורים אלה מודפסים יחדיו בכל מהדורות ה'שולחן ערוך', והם מהווים את ספר ההלכה שלאורו הולך היום עם ישראל כולו – הספרדים כפסקי מרן רבי יוסף קארו והאשכנזים כפסקי הרמ"א. בין הרמ"א למרן ר"י קארו, שררו יחסי ידידות. הם החליפו ביניהם מכתבים בנושאי הלכה. באחד המכתבים ביקש הרמ"א ממרן שירכוש עבורו בצפת כתב-יד מדויק של 'תיקון סופרים', ועל פיו כתב הרמ"א בכתב-ידו ספר תורה, והכניסו לבית-כנסת שיסד אביו בקראקא לעילוי נשמת אביו. בית-כנסת זה עומד עד ימינו, ונודע כ'בית הכנסת הרמ"א'.

הרמ"א כתב גם תשובות הלכתיות רבות, ספרים בפילוסופיה ('תורת העולה' ו'מחיר יין'). הוא אף עודד את תלמידו רבי דוד גנז, לחבר את ספרו 'צמח דוד', העוסק בתולדות עם ישראל. תורתו של הרמ"א נהפכה לעמוד האור של עם ישראל – דבריו התקבלו להכרעה הסופית אצל בני אשכנז בכל פסק הלכה, ועל כן טבעו חכמים הפתגם המפורסם, "ובני ישראל יוצאים ביד רמ"א". הרמ"א נפטר במיטב ימיו כבן ארבעים ושנים, בח"י אייר יום ל"ג בעומר, ונקבר על יד אביו בבית הקברות הקטן שעל יד בית הכנסת הרמ"א. עד תקופת השואה, נהגו אלפי יהודים מפולין וגאליציה להתאסף ביום פטירתו ולהשתטח על קברו, תוך לימוד והתעמקות בתורתו ובפסקיו. המהרש"ל, שהיה שאר בשרו, קרא עליו "ממשה (בן מיימון) עד משה (איסרלש) לא קם כמשה", ודברים אלו נחרתו על מצבת קברו.

העורך של ספר-המבוא (ד.מ.מ.) על יד הכניסה של בית כנסת הרמ"א בקראקא. בחצר בית הכנסת נקבר הרמ"א, הב"ח, בעל מגלה עמוקות, התוספות יום טוב, בעל מגיני שלמה, הרבי ר' העשל, ועוד גדולי ישראל.

פרק טז

”בכל מדינה ומדינה”: התקבלות המשנה-תורה בעולם

- ◆ **מצרים: ”אתריה דהרמב”ם”**
”הרמב”ם החזיר כל קהל מצרים לדרך תורת משה”
- ◆ **בבל: המהפכה הגדולה**
- ◆ **ארץ-ישראל: ”אנו אין לנו אלא דברי הרמב”ם”**
עליית החכמים לארץ הקודש / מעמדו של המשנה-תורה בין יוצאי ספרד / פולמוס הסמיכה: הפולמוס שהתעורר מסביב לדברי הרמב”ם / הצהרת מרן: ”אנו אין לנו אלא דברי הרמב”ם” / בעל השולחן ערוך מוציא לאור את המשנה-תורה / התיירים הגדולים: שיעורי רמב”ם בארץ הקודש
- ◆ **תימן: ”וכולם מגדולים ועד קטנים בקיאים בהרמב”ם”**
- ◆ **פרובנס: ה’חסידים’ הנלהבים של הרמב”ם**
- ◆ **ספרד: מולדתו של רבינו משה בן מימון הספרדי**
”בספרי הרמב”ם נעשו עמי הארץ תלמידי-חכמים!” / פתיחת שערים גם לנבונים / תקנת טולידו: פסיקה מוחלטת כמשנה-תורה / תפילין בספרד – אך ורק לפי הרמב”ם! / טענת רבי חסדאי קרשקש: ”איך דימה שיונחו כל ספרי זולתו מהקודמים?!”
- ◆ **צרפת ואשכנז: הערצה וביקורת**
הסמ”ג: הערצה וביקורת / מהר”ם מרוטנבורג: ”אשאל באורים ותומים” / הגהות-מיימוניות: שילוב אשכנז וספרד
- ◆ **איטליה: מן המצר אל המרחב**
רבי יהודה רומאנו – הגשר לרמב”ם / המהרי”ק: רחמנא-ליצלן מלפסוק נגד דעת רמב”ם! / הדפסת המשנה-תורה באיטליה / המיימוני הקטן של יהודי איטליה / ”להדריך ולהישיר את הבנים באהבת ה’ ובתלמוד תורתו”

”בכל מדינה ומדינה“: התקבלות המשנה-תורה בעולם

ב פרק זה ננסה לתת סקירה כללית על התקבלות הרמב”ם כפוסק בדורות שאחריו, לפי מושבות בני-ישראל בגולה כולה. כן נעמוד על היחס השונה, מצד הקהילות השונות, כלפי חיבורו ההלכתי הגדול המשנה-תורה.

בעמודים הבאים נתאר את התהליך שחל לגבי קבלת הרמב”ם כפוסק. נראה שיש מדינות שקיבלו מיד את פסקיו של הרמב”ם, כפוסק יחיד ומוחלט, ויש שקיבלו עליהם רק לאחר הרבה זמן. נראה גם איך רוב הקהילות שקיבלו עליהם את הרמב”ם, הפסיקו לנהוג על פיו לאחר שחובר ספר ה’טור’, ובמיוחד אחר הופעת השולחן-ערוך. בסופו של דבר נראה, שרק מקומות בודדים נשארו נאמנים לפסקיו של הרמב”ם לאורך ימים, עד לעצם היום הזה.

נפתח **במזרח התיכון**: נתחיל **במצרים**, המקום ששם פרס ה’נשר הגדול’ את כנפיו לארץ ומלואה ושם חיבר את המשנה-תורה; משם נפנה **לבבל**, ארץ תורת הגאונים, המרכז התורני הישן והעצמאי, לא מיהר להתכופף לדרך הרמב”ם; אחר כך נעבור **לארץ ישראל** וסביבותיה שקיבלו את פסקי הרמב”ם ללא עוררין; ונמשיך לארץ **תימן**, שם עלתה השפעת הרמב”ם על כל המדינות.

משם לאדמת **אירופה**: נתחיל **בפרובנס** אשר בדרום-צרפת, היא הארץ שחכמיה וגדוליה התקרבו אל הרמב”ם ומשנתו גם בתחום ההשקפה; נמשיך עם **ספרד**, צור מחצבתו של רבינו ששם התקבל כסמכות אחרונה בכל עניני ההלכה; עד שנגיע **לאיטליה**, המרכז של דפוסי ספרי קודש; ונסיים **באשכנז וצרפת**, ש’הביטו אחרי משה’ בביקורת וחשד.

אך ראשית-כל, עלינו להבהיר שהתיאור שנביא להלן, הוא תיאור כללי בלבד. מטבע הדברים, בכל מדינה ומדינה מצינו גם יוצאים מן הכלל, לכאן ולכאן: במדינות שאימצו לחיקם את הרמב”ם, יש גם גדולי ישראל שחולקים עליו, ואילו במדינות שהרמב”ם התקבל בחשד, מצינו גם דמויות שהתלהבו ביותר מרבינו ומתורתו.

מצרים: ”אתריה דהרמב”ם“

ספרד ילדה ומצרים גידלה את רבינו הגדול. מצרים זכתה שבה התחברו מרבית ספרי רבינו – ספר המצוות, משנה-תורה, ומורה נבוכים. אחר פטירת רבינו, המשיכו צאצאיו במצרים לפרסם את המשנה-תורה, ולפרש את דבריו לכל היהודים בכל מקום שבעולם¹.

למרבה הפלא, דווקא במקומו של הרמב”ם, בו לכאורה היה ‘מרא דאתרא’, לא התקבל ספרו המשנה-תורה לפסיקה הלכה-למעשה בבת אחת, כדלהלן.

בחיי הרמב”ם היו במצרים שתי קהילות – קהילת יוצאי בבל וקהילת יוצאי ארץ ישראל – שלכל אחת מהן היו מנהגים המיוחדים לה², וכפי הנראה, פסקי הרמב”ם התקבלו בעיקר בקהילה הבבלית³ (בכל זאת, גם מקהילה זו היו ביקורות חריפות על ספרו, ביקורת שהגיעה אליו דרך רבי פנחס הדיין שהתגורר באלכסנדריה שבמצרים⁴).

1. שאביו הרמב”ם לא הצליח לשנות מנהגים רעים בפוסטטא (מקומו של הרמב”ם), ובמיוחד בקהילת בני ארץ ישראל. וכך כותב רבינו אברהם בקשר לסדר קריאת פרשיות התורה שקהילת ארץ ישראל נהגו לסיים את התורה במשך שלש שנים, וז”ל: ”ואבא מארי זצ”ל היה מגנה זאת, אולם **רשעת הרשעים חייבוהו לשתוק**” (המספיק לעובדי השם, מהדורת נסים דנה, עמ’ 180).

2. ראה איגרת הרמב”ם (עמ’ תלז) שהרמב”ם מצטט ממכתב של רבי פנחס הדיין: ”קמו כל העם מקצה אל קצה זקניהם וקטניהם ובאו אלי (=לרבי פנחס) לאמר שאין אנו יכולים לשאת עוד את דבריכם [של הרמב”ם במשנה תורה]”. (למרות

1. כך ראינו את רבינו אברהם בן אברהם מברא לשואלים פירושם של דברים מוקשים בחיבור, ואף בעצמו עסק בחיבור של פירוש למשנה-תורה (“...והחבורים אשר התחלתי בהם אחר פטירת אבא מרי זצ”ל דקדוק פירוש התלמוד וספר הביאור לעיקרי החיבור (=המשנה תורה) עדיין לא מצאתי פנאי להשלימם” (שו”ת ראב”ם, סימן קכד). כמו כן הבאנו בפרק על ספר-המצוות שרבינו יהושע הנגיד, דור חמישי לרמב”ם, הסביר באיגרותיו את דברי הרמב”ם לאנשי תימן.

2. על שתי קהילות אלו בימי רבינו, ראה בפרק א’ – חיי הרמב”ם.

3. בספר ‘המספיק לעובדי ה’ לרבינו אברהם, הוא מתלונן

במרוצת הדורות, התקבל הרמב"ם כ'מרא דאתרא' של כל יהודי מצרים. דבר זה התבטא באופן בולט בעובדה, שבמצרים היו קיימים כמה מנהגים מיוחדים שנהגו מאות שנים לאור תקנות הרמב"ם. (לדוגמא, מנהגם של אנשי מצרים להתפלל שמונה עשרה ביחד עם השליח צבור⁵).

כך קבע רבי דוד בן זמרא, הרדב"ז, (שהוא עצמו כמו הרמב"ם היגר מספרד למצרים והיה מכונה 'מרא דאתרא דמצרים'⁶), שאסור לחלוק על פסקי הרמב"ם:

והוי יודע דמצרים אתריה דהרמב"ם ז"ל הוא⁷, ולא מצי שום בעל דין לומר 'קים ליה כפלוני גאון (=הראב"ד) נגד דברי הרב ז"ל (=הרמב"ם), וכן כל המלכות כולו וכל ארץ תימן.

וכן שמעתי שדנין בארץ המערב על פיו.

שו"ת רדב"ז ח"ב, סימן תתכה

תורה (שם, פ"ד ה"ו): "מנהג פשוט בשנער (=בבל) ובספרד שאין בעל קרי מתפלל עד שרוחץ כל בשרו במים". בהמשך המכתב עונה הרמב"ם לרבי פנחס הדיין על הביקורת מתוך רגש: "ואתם (=יהודי מצרים בקהילת אלכסנדריה) לא תשנו מנהג אבותיכם, ואסור לכם לזוז מן המנהג - כך היה לך (=רבי פנחס) לומר ולהורות... וזה העני (=עני בדעת) שאמר עלי שאיני רוחץ... שקר הוא אומר! מעידין עלי שמים וארץ שמעולם לא עשיתי זאת (=לא לטבול) אלא מחולי. והיאך אשנה מנהגי ומנהג אבותי?!".

5. על תקנה זו ראה לעיל בתולדות רבינו פרק ב' - 'מנהיגות הרמב"ם במצרים'.

6. וכך כותב רבי יעקב קשטרו, המהריק"ש: "וכן כתב מאריה דאתרא מוהרדב"ז ז"ל בתשובותיו... שאין לו אלא דברי הרב מאריה דאתרא הרדב"ז ז"ל" (שו"ת אהלי-יעקב, סימן ג). ובדומה לזה כותב המבי"ט, רבי משה מטראני: "כי כן כתב מאריה דאתרא מהר"ר רבינו דוד אבן זמרא בתשובותיו" (שו"ת מבי"ט, ח"ג סי' רכה).

7. מעניינים הם דברי החיד"א: "והרואה יראה שפשט דברי הרמב"ם... וידוע דהרדב"ז עליה סמך, כי הרמב"ם הוא מארי

שהרמב"ם טוען שם בהמשך שבוודאי לא היה "כולם אלא קצת מעמי הארץ השוטים", בכל אופן ברור שהיתה זו ביקורת מאנשי מצרים נגד פסקי המשנה תורה). בהמשך המכתב מצויה תשובת הרמב"ם על ביקורת רבי פנחס נגד עריכת המשנה-תורה (ראה לעיל בפרק טו - 'השיב משה').

יש לציין שרבי פנחס היה חכם שמוצאו מפרובנס, שמצד אחד קיבלו שם בזרועות פתוחות את המשנה-תורה, אך מצד שני היו מחכמיה, כמו הראב"ד, רבי משה הכהן (הרמ"ד), שביקרו את המשנה-תורה, ויתכן שמקצת מהביקורות שיקפו את הגישות של החכמים המשיגים מפרובנס. אך ברור שחלק מהביקורת שיקפה גם ביקורת מקומית מיהודי מצרים שהיו שייכים לקהילת בבל, שהרי הביקורת הראשונה שנכתבה באיגרת שם היתה נגד זה שהרמב"ם פוטר טבילת בעל קרי (כדברי הרמב"ם בהלכות תפילה פ"ד ה"ה: "וכבר בטלה גם תקנה זו של תפלה לפי שלא פשטה בכל ישראל ולא היה כח בציבור לעמוד בה"), והרי רק בארצות האיסלם החמירו בזה, ולא בפרובנס.

מעניין לציין, שבמכתבו לרבי פנחס מזכיר הרמב"ם שטבילת קרי היא דבר התלוי במנהג. ובדומה לזה כותב רבינו במשנה-

רבי דוד בן זמרא - הרדב"ז

בערך ה'ר"ל (1470) ספרד - ה'של"ג (1573) צפת

ראש רבני מצרים, פוסק חשוב ומקובל. נולד בספרד וכשנגזרה גזירת הגירוש, בשנת רנ"ב (1492), עלה עם בני משפחתו לארץ-ישראל. אחר כך ירד הרדב"ז למצרים, שם שימש כראש רבני מצרים וקבע תקנות חשובות. בדומה להרמב"ם סירב הרדב"ז להתפרנס ממשרתו הרבנית אלא ממסחר וזכה לעושר רב. בכספו החזיק ישיבה גדולה בקהיר. משיבה זו קמו גדולי ישראל, והבולטים מביניהם הם האר"י ז"ל (רבינו יצחק לוריא), ורבי בצלאל אשכנזי (בעל השיטה-מקובצת). לאחר ישיבתו במצרים ארבעים שנה עלה לירושלים ואחר כך לצפת. בצפת הושיבוהו מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט כראש אב-בית-דין.

הרדב"ז חיבר ספרים בכל מקצועות התורה כולל גם ספרי קבלה. הוא עסק הרבה במשנתו של הרמב"ם - כתב פירוש על כמה ספרי המשנה-תורה (פירושו נדפס בגוף הספרים בצמוד ללשון הרמב"ם), ואף חיבר ספר 'לשונות הרמב"ם' העוסק בדיוקי לשונות של הרמב"ם במשנה-תורה ובירורי נוסחאות. בפירושו להלכות מלכים (פ"ה ה"ז) דן הרדב"ז בשאלה הידועה - כיצד ישב הרמב"ם במצרים בעוד הדבר נאסר מפורשות בתורה. ואחר שתירץ את הנהגתו של הרמב"ם סיים עם הערה אישית: "וגם אני נתיישבתי שם זמן מרובה ללמוד תורה וללמדה וקבעתי שם ישיבה, וכי האי גוונא מותך, ושוב באתי לירושלים".

עיקר פרסומו בזכות ספר השאלות והתשובות שלו. שו"ת-הרדב"ז כולל כשלושת-אלפים תשובות שהשיב על שאלות שנשלחו אליו מכל קצוות תבל, בכל מקצועות התורה. חלק ניכר מתשובות הרדב"ז מהוות בסיס לפסיקה ההלכתית עד עצם היום הזה. בהיותו בן למעלה ממאה שנה נאסף אל אבותיו, ונטמן בבית העלמין העתיק בצפת.

סמכותו של הרמב"ם נשארה בתוקפה, עד כדי כך שלמרות הכלל 'הלכתא כבתראי', פסק הרדב"ז שבמחלוקת בין הרמב"ם להרא"ש, צריך לפסוק כ'מאריה דאתרא' דמצרים – הרמב"ם:

שאלת על מה שכתב הרא"ש בתשובה כלל ל"ח... ושאלת אם הרמב"ם חולק על זה ממה שכתב פרק כ"ב מהלכות אישות – ועל מי יש לסמוך?

תשובה:

אין ספק שהרמב"ם חולק ועליו יש לסמוך, דאע"ג דהרא"ש אחרון וקיימא לן "הלכתא כבתראי", מכל מקום הרמב"ם מאריה דאתרא הוא וכבר קבלו כל אלו הגלילות פסקי דינו. שם, ח"ב סימן תרד

מדברים אלו נראה, שמלבד העובדה שהספרדים בעצמם פסקו כהרמב"ם בכל דבריהם (כפי שנראה להלן), הרי בארץ מצרים היה לכך תוקף מיוחד, שכן זוהי "אתריה דמר".

"הרמב"ם החזיר כל קהל מצרים לדרך תורת משה"

אף לאחר הדפסת השולחן-ערוך – הספר שכבש את העולם היהודי בפסיקת ההלכה, בני מצרים המשיכו לפסוק הלכה-למעשה כמשנה-תורה, וזאת בגלל שהרמב"ם אף פעם לא הפסיק להיות ה'מרא דאתרא דמצרים'.

רבי יעקב פראג'י, הדיין החשוב מנוא-אמון⁸ (אלכסנדריה) שבמצרים, שנולד כמאה שנה אחר פטירת מרן רבי יוסף קארו, כותב בצורה נלהבת באחת מתשובותיו, על מעמדו המיוחד של פסיקותיו של הרמב"ם במצרים. הוא מעיד כי כשהגיע הרמב"ם למצרים, היו הרבה יהודים שנמשכו אחר עדת הקראים, ובזכות מסירות הנפש שהיתה לרמב"ם ללמד תורה לבני ארץ מצרים "החזיר כל קהל מצרים לדרך תורת משה"! לכן בני מצרים נחשבים כתלמידים לגבי הרמב"ם, וחייבים להישמע לפסקיו ללא יוצא מן הכלל, ואפילו אם רבים חולקים עליו.

הנה דברי הדיין:

...אנו מקובלים מגאוני מצרים ומחכמי המערב, שכל הקהלות שמסוף המערב וארץ מצרים וארם נהרים וארם צובה ופרס ותימן, כולם קבלו עליהם להתנהג על פי חיבור הרמב"ם ז"ל.

...ובפרט מן הפרט, בארץ מצרים שהוא (=הרמב"ם) מרי דאתרא רבם, ולימדם תורה כמו שידוע ומפורסם שהרבה תקנות תיקן בארץ מצרים. וכמו שידענו פה נא אמון שראינו בעינינו נוסח השטרות שהיו כותבין פה נא אמון בימי הרמב"ם ז"ל, שנסחם בלשון ערבי ובנוסח השטרות העשויין בערכאות הגוים, וכך מתחילין: "חצרו בין ידינא פ' ופ' בתגר סכנדריה מקאם ישיבת נר ישראל ואורו מרנא ורבנא משה בן הרב הדיין רבי מיימון ואשהד פלוני עלי נפסהי וכו'", שמזה נראה ברור שלימד תורה בארץ מצרים והיה רבם ממש.

ובא וראה גדולת מעשה הרמב"ם ז"ל שעיקר דירתו דהרמב"ם ז"ל היתה פה נא-אמון בתחלת ביאתו לארץ מצרים, ובזמנו היה קהל ישראל שבמצרים מעט מזער כנגד הקראים עד שכמעט רוב קהל מצרים היו נוטים אחר מעשה הקראים עד שכמעט בטלה מהם טבילת נדה במי מקוה, וכשראה כך עקר דירתו מנוא-אמון והלך ונתיישב במצרים (=בפוסטאט) והחזיר כל קהל מצרים לדרך תורת משה⁹. ... נמצא דהרמב"ם זלה"ה רבם של ארץ מצרים שלמדם תורה וחייבים לילך אחר דבריו.

שו"ת מהרי"ף, סימן נט

דאתרא, והרבה מתשובות הרדב"ז מיוסדות על אדני חזקת ה'יד להרמב"ם כנודע" (ברכי יוסף, יו"ד סימן שסח).
ג:ח), ותירגם יהונתן בן עוזיאל "הא את טבא מאלכסנדריא רבתיא".

8. בפי היהודים נהגו לכנות את אלכסנדריה בשם 'נוא-אמון', עפ"י הפסוק "התיטבי מנא אמון הישבה ביאורים" (נחום 9. לשון נופל על הלשון. תורת משה רבינו ותורת רבינו משה בן מימון.

רבי יעקב פראג'י – מהרי"ף

בערך ה'ת"כ (1660) אלכסנדריה, מצרים – בערך ה'ת"צ (1730) צפת

מגדולי חכמי מצרים. כבר בגיל צעיר נחשב לאחד מחכמייה הבולטים. שימש כדיין, אב-בית-דין, וראש ישיבה. תשובותיו ההלכתיות כונסו ב'תשובות מהרי"ף'. נודע גם כמקובל, מדקדק ותוכן.

בבל: המהפכה הגדולה

מאז גלות בית ראשון, במשך כאלף שנה, היתה בבל המרכז התורני של עם ישראל, לצד ארץ ישראל. בשני מרכזי תורה שבבבל – פומבדיתא וסורא, נוצר התלמוד הבבלי, ואחריו פעלו שם גדולי גאוני בבל שישבו על מקום ישיבת רבינא ורב אשי, ללמד תורה את האומה כולה.

התנגדות רבי שמואל בן עלי ותלמידיו

בזמנו של הרמב"ם, ואף כמאה שנה לפניו, כבר לא היו קיימים מרכזים אלו כסמכות פסיקה לכל ישראל, שכן ירדה קרנם עם הסתלקות אחרון גאוני בבל, רב האי גאון. מאידך, באותם הימים היתה קיימת ישיבה נכבדה בבגדד שבבבל, שניתן לראות בה המשך מסוים לישיבות המפורסמות של גאוני בבל (אף שמעולם לא הגיעה לרום השפעתה כמו בתקופת הגאונים עצמם)¹⁰. בתפקיד ראש הישיבה, עמד רבי שמואל בן עלי, שהיה חכם תורני גדול ואישיות חשובה ותקיפה, והוא יצא עם תלמידיו¹¹ למאבק חריף נגד המשנה-תורה ושאר ספרי הרמב"ם.

גם אחרי פטירתו של רבי שמואל בן עלי, עמד אחד מתלמידיו, רבי דניאל הבבלי, והמשיך את המאבק של רבו. הוא התווכח עם רבינו אברהם בן הרמב"ם, על ספרי רבינו שטרך להשיב לו באריכות רבה. ויכוחים אלו על ספר-המצוות ומשנה-תורה הונצחו לדורות בספרי רבינו אברהם – 'מעשה נסים' ו'ברכת אברהם'¹².

תמיכתו של רבי שמואל הכהן ראש הישיבה

אך בדורות הבאים, בשנת ה'מ"ה (1285) בערך, בזמן הפולמוס בעכו נגד ספרי הרמב"ם – המורה-נבוכים וספר המדע – מצינו שהקערה נהפכה על פיה. הגאון האחרון של ישיבת בבל, שישב על כס רבי שמואל בן עלי¹³, היה רבי שמואל הכהן ראש הישיבה¹⁴. רבי שמואל הכהן כתב מכתבים חריפים לרבינו דוד הנגיד (נכד הרמב"ם) נגד מתנגדי הרמב"ם, ובין הדברים שם הוא משבח בביטויים נעלים ביותר את דמותו הנפלאה של הרמב"ם ואת המשנה-תורה שלו שנהפך לסמכות עליונה בפסק גם בבבל:

מי הוא זה ואיזה הוא אשר מלאו לבו¹⁵ לדבר באיש אשר רוח-אלהים בו¹⁶?! זרח כשמש על הארץ... אזן וחקק, סיני והרים עוקר¹⁷... והכל עליו סומכין.

לאורו הלכו חשכים, כי הורה הוא דרך ה' לנבוכים, הרים מכשול מדרך עמו, וסביב בכל הגוים היה שמו, גלה בחבורו הגדול כל נעלם, ויצא טבעו בכל העולם, לפניו לא היה חיבור כמוהו, ולא קם בישראל כמשה¹⁸ אשר נאמן הוא הרב הגדול המעוז והמגדול, עמוד התורה, סנהדריא רבא ויקירא, כבוד גדולת קדושת מלכנו ומורינו, רבינו ומורינו אדוננו משה.

...השגיח מן החלונות הציץ מן החרכים¹⁹, ומצא בני התלמוד כמתי עולם במחשכים, עמד בסודם, ונער חצנו בעדם, ותהיה על שכמו המשרה, מחבר משנה-תורה. על כן יאמר משל הקדמוני, לכל מחבר ותחכמוני: "רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כלנה"²⁰.

נדפס ב'גזי נסתרות', באמבערג, ה'תרכ"ח (1868), עמ' 125

14. ראה על כך 'במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים', ח"א, עמ' 464.

15. אסתר ז:ה.

16. בראשית מא:לח.

17. עפ"י ברכות סד, א.

18. עפ"י דברים לד:י.

19. עפ"י שיר השירים ב:ט.

20. משלי לא:כט.

10. על הישיבה בבגדד בתקופה זו, ראה מבואו של ר"ש אסף ל'אגרות ר' שמואל בן עלי', הוצאת מקום ירושלים, תש"ל, עמ' 9.

11. בתשובה של רבינו לרבי יוסף תלמידו, מדבר הרמב"ם על תלמידו וחתנו של רבי שמואל בן עלי, בשם מר זכריה, שכתב השגות נגד פירוש-המשניות – ראה אגרות הרמב"ם, עמ' ד"ש.

12. בנושא הזה כולו כבר הארכנו בפרק יז, 'פולמוס בבל – מאבקו של הגאון רבי שמואל בן עלי'.

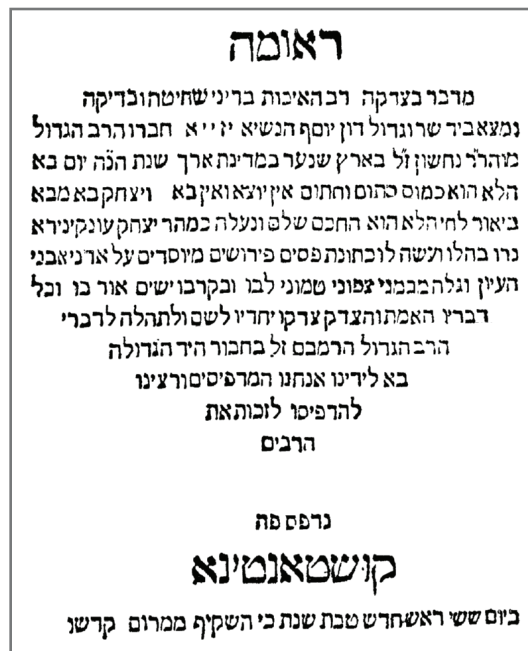
13. וכנראה שאף היה נכדו, ראה במקור שבהערה הבאה.

עוד הופיע בזמנים ההם חרם מראש הגולה רבי דוד בן דניאל מהעיר מוצל שבבבל, וגם מן המכתב הזה מתברר היטב שהמשנה-תורה התקבל בבבל כספר סמכות ללא עוררין, ושהוא ספר פסק-הלכה המתאים ביותר גם למלמדי תינוקות וגם לדייני בית-דין:

ובעת שראה הרב המובהק הפטיש החזק זיו העולם ופלאו ממזרח שמש עד מבואו, מורינו ורבינו משה בן מימון הדיין... עמד וחיבר ספרים במשנה-תורה הנקרא חבור...²¹, בלשון הקודש שיהא הכל בקיאין בו, ושיהיו ישראל כולם בכל מקומות מושבותיהם עומדים על הדינים וההלכות, ושיהיו יודעים לדון אפילו מלמדי תינוקות, ובעת שלמד לכל ישראל הדינין וההלכות הפסוקות.

ולא יצטרך הקורא בו למקום אחר שיקבץ בו דיני ממונות, ודיני נפשות, ודיני קנסות, ודיני טומאה וטהרה, ודיני איסור והיתר. והיה כולל כל הלכות שבתלמוד בדרך קצרה, ואין בית דין צריך עם זה החיבור שיחתכו הדין מחבורים אחרים בין טוען לנטען.

שם, עמ' 119

שער הספר 'ראומה' העוסק בדיני שחיטה

מקרה מובהק של היצמדות לפסקי הרמב"ם בבבל בתקופה ההיא בא לידי ביטוי בספר 'ראומה', וכך כתוב בשער הספר:

...בדיני שחיטה ובדיקה... חיברו הרב הגדול מוה"ר נחשון ז"ל בארץ שנער במדינת ארץ שנת ה'נ"ה...

וכל דבריו האמת והצדק צדקו יחדיו לשם ולתהלה לדברי הרב הגדול הרמב"ם ז"ל בחבור היד הגדולה.

מדברים אלו ניתן להסיק בעליל שבבל עברה מהפכה גדולה ביחסה לרמב"ם, וכעבור מספר דורות מעטים הוכר המשנה-תורה כסמכות עליונה וסופית בהלכה לכל בני בבל!

21. חסר בטופס המקורי, וכנראה צ"ל יד-החזקה.

ארץ ישראל: "אנו אין לנו אלא דברי הרמב"ם"

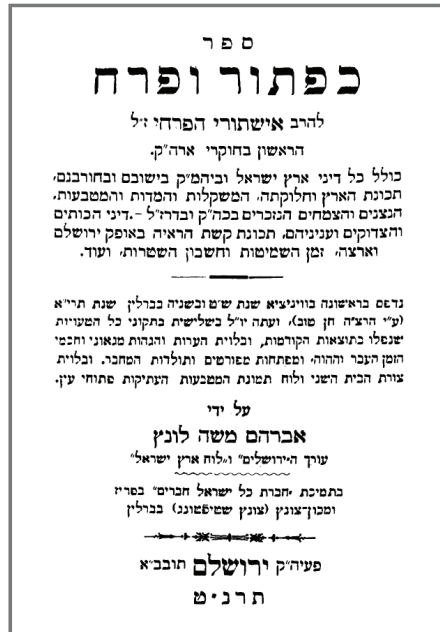
ארץ ישראל היתה שכנתה של ארץ מצרים, שרבינו מכנה בכתביו כ'ארץ הצבי'²². בימי הרמב"ם ארצנו הקדושה היתה מדולדלת וחרבה. מצינו שם רק חכם אחד בשם רבי יפת הדיין שהיה לו קשר טוב עם הרמב"ם²³, אך באיגרות שהגיע לידינו לא מצינו ממנו שום יחס אודות ספרי הרמב"ם.

עליית החכמים לארץ הקודש

בדור שלאחרי רבי יפת הדיין החלה הגירה מחודשת לארץ הקודש. גדולי החכמים עלו מפרובנס וצרפת, כדוגמת רבינו יהונתן הכהן מלוניל (פרובנס), רבינו שמשון משאנץ (צרפת), ורבינו יחיאל מפאריש (צרפת) ביחד עם שלש מאות רבנים. בדור שאחריהם הצטרף גם הפרשן והפוסק הידוע, רבינו משה בן נחמן, הרמב"ן (ספרד).

בתקופה זו יש להניח שהיחס של רבנים אלו למשנה-תורה כבר התגבש בחוץ לארץ לפני עלייתם לארץ הקודש. כך למשל, רבינו יהונתן הכהן מלוניל העריץ את המשנה-תורה כדרכם של חכמי-פרובנס; רבינו שמשון משאנץ היה מהמבקרים; והרמב"ן לפי שיטתו הממזגת - הערצה וביקורת.

אולם בדור הבא התפתחה בעיר עכו התנגדות גדולה למשנה-תורה של הרמב"ם. ההתנגדות החלה על-ידי רבי שלמה פטיט (=הקטן), שעלה לארץ ישראל מצרפת והביא אתו רוח זרה ביחס לרבינו. בעת מחלוקת זו הרבנים שעלו מצרפת ביטאו בחריפות רבה את התנגדותם לספרי המחשבה של רבינו²⁴, כולל גם את דברי הרמב"ם בהתחלת ספר-המדע שבמשנה-תורה. לעומתו הכריזו חסידי הרמב"ם במזרח התיכון חרם נגד החולקים. לצורך זה הגיע רבינו דוד הנגיד (נכד הרמב"ם) ממצרים לעכו להחרים את החולקים, עד שראש הגולה שבדמשק רבי ישי בן חזקיהו כתב בשנת ה'מ"ו (1286) חרם נגד החולקים. כמן כן הצטרפו לכך 'קהל צפת'²⁵.

'כפתור ופרח' לרבי אישתורי הפרחי ירושלים, ה'תרנ"ט (1898)

מתוכן הדברים יוצא ששמו של רבינו וספריו היו נערצים ומקודשים בפי כל דרי הארץ והסביבה, וכאשר דעכה המחלוקת, ממילא נותרו רבינו וספרו הגדול כ'עיני העדה' לכל תושבי ארץ ישראל לדורות הבאים.

תקופה קצרה שלאחרי זה, מוצאים אנו שני מחברים, שעלו לארץ, שהרמב"ם היה נר לרגליהם:

הראשון הוא רבי אשתורי הפרחי שלמד גם אצל הרא"ש בספרד, וכשעלה לארץ הקודש חיבר את הספר הנודע 'כפתור ופרח' על הלכות ארץ ישראל, שם הוא מצטט את הרמב"ם כמעט בכל הלכה.

צבי זה קל מכל החיות, אף ארץ ישראל קלה מכל הארצות לבשל את פירותיה".

23. מכתבו של הרמב"ם לרבי יפת הדיין נדפס באגרות הרמב"ם סימן יא (עמ' רכח ואילך).

24. רשמים להתנגדות זו מצאנו אף בכתבי זרם. בר הבראוס שהיה כומר נוצרי מתאר שפגש יהודים שעלו מארצות הנוצרים (צרפת) בארצות האיסלאם, כמו סוריה ואינטיוכיה שקיללו וניאצו את הרמב"ם בכינויים חריפים ביותר - ראה ב'מלכות ישמעאל בתקופת הגאונים', עמ' 464.

25. ראה אגרות הרמב"ם, ליפסיא, חלק אגרת הקנאות, עמ' 21.

22. ראה לדוגמא בהלכות תפילה פ"א ה"ה - "ונוהגין כל ישראל בספרד ובמערב בשנער ובארץ הצבי להדליק עשיות בבתי כנסיות". ובהלכות איסורי ביאה פ"א ה"ה - "ומנהג פשוט בשנער ובארץ הצבי ובספרד ובמערב...". וכן בתשובת הרמב"ם "והרבה גאונים חלקו על דבר זה ועל אנשי מזרח ועל אנשי ארץ הצבי הקדמונים" (תשובות הרמב"ם, סימן רפט). כינוי זה הוא ע"פ הכתוב "ארץ חמדה נחלת צבי" (ירמיהו ג:יט), כמבואר בתשובות (קיב, א): "מאי דכתיב 'ואתן לך ארץ חמדה נחלת צבי'? למה ארץ ישראל נמשלה לצבי? לומר לך: מה צבי זה אין עורו מחזיק בשרו (שהעור כוונן וגומד לאחר הפשטו - רש"י), אף ארץ ישראל אינה מחזקת פירותיה (עושה פירותיה מרובין עד אין מקום להצניען - רש"י). דבר אחר: מה

וכך הוא כותב בקשר לסוגיה הסבוכה של פירות נכרי שגדלו בארץ בשנת השמיטה. בסוגיה זו מקיל הרמב"ם ביותר, לכתחילה לאכול פירות נכרי שגדלו בארץ בשביעית.

ה'כפתור ופרח' מקבל את ה'קולא' הזו לחלוטין, וכותב:

ואל הרב ז"ל (=הרמב"ם) יש לי להאמין אף על שמאל שהוא ימין.

כפתור ופרח, פרק מז

השני הוא רבי שם-טוב ׳ן גאון, בעל הפירוש ׳מגדול עוז׳ על המשנה-תורה, פירוש שנכתב (או לפחות הושלם) בארץ-ישראל. המגדל-עוז מרבה לספר על עותק של המשנה-תורה שהוגה מספרו של רבינו שהגיע לידי בארץ²⁶.

26. כגון מגדל עוז הלכות איסורי ביאה פרק א: ״גם לאחר שבאתי בארץ הצבי בדקתי בספר שהוגה מספרו וחתם בו בחתימת ידו״.

רבי אשתורי [יצחק] הפרחי – בעל כפתור ופרח

בערך ה'מ (1280) פרובנס – בערך ה'קט"ו (1355) ארץ ישראל

ראשון לחוקרי ארץ ישראל. מוצא משפחתו מעיר פלורנציה, ומכאן לכינוי 'הפרחי' (פלורנס הוא פרח), ואף קרא לספרו בשם 'כפתור ופרח'. למד תורה בנעוריו מפי הרא"ש. מלבד ידיעותיו בתלמוד והלכה היתה לו ידיעה רבה בחכמות ומדעים שונים וידע שפות שונות. בהיותו עדיין רך בשנים הוגלה מצרפת בגירוש הגדול, וכפי שמתאר בספרו (פרק נא): ״גם אזכיר תאריך חורבן מקדש מעט והוא חורבן בתי מדרשות ובתי כנסיות שבצרפת ובקצת פרובנצה בזמני, ומן המערכה נסתי, והוא בעונותינו שנת ה' אלפים וס"ו (1306), והיה הוא גם כן בחדש המוכן לפורענות – הוא חדש אב יום שני לחורבן המקדש, והוא העשירי באב. והיה יום ששי, והסימן: א"ב (=חודש אב) הטומאה (בגימטריא ס"ו), וילכ"ו בלא כח – כלומר יום ששי שנת ״ילכ"ו (בגימטריא ס"ו) הלכנו״, אי נמי ״ויגרשהו ויל"ד״. והיו ביניהם אלף רל"ח. יחזירנו מהרה אל מלכותו המקודש מקבץ נדחי ישראל״.

רבי אשתורי עלה לארץ ישראל ושימש כרופא בבית-שאן. במשך שנים רבות עבר לאורכה ולרוחבה של הארץ וחקר את כל התחומים ההלכתיים הקשורים לארץ ישראל. בעקבות מסעותיו ומחקריו כתב את הספר המקיף 'כפתור ופרח'. בתוך ששים פרקי הספר האריך לברר פרטים רבים על קדושת ארץ ישראל, ההלכות התלויות בארץ, גבולות הארץ וישוביה, צמחים וכלים, ועוד. כן הקדיש פרק מיוחד (פרק טז) לענין המטבעות והמשקלות שבתנ"ך ובספרות התלמודית. את תשוקתו להעלות על הכתב פרטים אלו בספר, כותב רבי אשתורי, וז"ל: ״זה החפוש חביב אצלי מחפוש מקומות הכוכבים ברקיע... כן גם כן העיירות ידועות בארץ ישראל, ובני אדם עוברים ושבים עולים ויורדים, ולא ידעו דבר מזה. על כן באתי אני הדל השפל, לספר לאחי ועמי, מה שמצאתי בזה המבוקש. ואין זה מיתרון השגתי... אלא מיתרון חקירתי על חקירתו, ותנועתו על תנועתו. הן הייתי כשני שנים בגליל דורש וחוקר, ועוד חמש שנים בשאר ארצות השבטים, לא מנעתי עצמי שעה אחת מרגל את הארץ. ברוך העוזר״ (כפתור ופרח, פרק יא).

רבי שם-טוב ׳ן גאון – בעל מגדל עוז

בערך ה'מ"ז (1287) שוריא, ספרד – בערך ה'צ"ה (1335) צפת, ארץ-ישראל

מפרש המשנה-תורה של הרמב"ם ומקובל. תלמידו של הרשב"א בברצלונה. בערך בשנת ה'ע"ב (1312) עלה לארץ-הקודש והתיישב בצפת, שם נחשב כאחד מגדולי העיר, והעמיד תלמידים והשיב לשאלות ממדינות סמוכות.

רבינו שם-טוב כתב כמה ספרי קבלה חשובים, אך עיקר פרסומו נובע מפירושו 'מגדל עוז' על משנה-תורה להרמב"ם. זהו אחד מנושאי-הכלים הראשונים של משנה-תורה, והוא מודפס כמעט בכל מהדורותיו. הוא התחיל לכתוב את פירושו בספרד וכשעלה לארץ-ישראל מצא כתבי-יד מקוריים של משנה-תורה, דבר שסייע לו רבות בעבודתו. את פירושו כתב בהתמסרות עצומה, ולעתים כותב, כי ממש נעשה חולה מהמאמץ העיוני בהבנת הרמב"ם! הספר כולל מציאת המקורות שעליהם הסתמך הרמב"ם בפסקיו, אך רוב ספרו מוקדש להגנת דעת הרמב"ם מפני כל השגותיו של הראב"ד. יש גדולי ישראל שהטיחו ב'מגדל עוז' ביקורת קשה, בטענה כי בגודל תשוקתו ליישב את הרמב"ם לא שם לב להעמיק בדברי הראב"ד. נראה שחיבר את פירושו על כל משנה-תורה, אך לפנינו נמצא רק על עשרה מתוך הי"ד ספרים (חסר על ספרי זרעים, עבודה, קרבנות וטהרה). המסורת הידועה, כי בערוב ימיו עסק הרמב"ם גם בחכמת הקבלה, מקורה במגדל-עוז (הלכות יסודי התורה פ"א ה"י). לידינו הגיעו שני חיבורים מרבי שם-טוב בתורת הנסתר, שהם 'כתר שם טוב על התורה', ו'בדי הארון ומגדל חננאל'.

פולמוס הסמיכה: דיוקים בשיטת הרמב"ם

מאות שנים עברו. ארצנו הקדושה כבר לא היתה המרכז של התורה והיהדות, ואז התחיל עידן חדש. אחרי גירוש ספרד בשנת ה'רנ"ב (1492) התאספו בצפת ובירושלים גדולי וענקי הרוח יוצאי ספרד ששינו את פני היהדות לנצח, ושוב "מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים"²⁷. גדולי ספרד אלו, שבלאו הכי היו צמודים לפסקי הרמב"ם, הדגישו את מחויבותם זו ביתר שאת מחמת ישיבתם בארץ ישראל בה רבינו נחשב 'מרא דאתרא'.

דוגמא מובהקת לכך היא 'פרשת פולמוס הסמיכה' שהסעירה את עולם היהדות כולו. עם עליית רבי יעקב בירב לצפת, אחד מגדולי-הדור שגורש מספרד, ראה בכך שעת הכושר לחדש את הסמיכה איש-מפי-איש, שכבר בוטל מאות שנה לפני זה, וכל זה על יסוד פסק-דינו של הרמב"ם במשנה-תורה:

נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים שבארץ ישראל למנות דינים ולסמוך אותם, הרי אלו סמוכים, ויש להן לדון דיני קנסות ויש להן לסמוך לאחרים.

אם כן למה היו החכמים מצטערין על הסמיכה כדי שלא יבטלו דיני קנסות מישראל? לפי שישראל מפוזרין ואי אפשר שיסכימו כולן... **והדבר צריך הכרע.**

הלכות סנהדרין, פרק ד הלכה יא

בר-פלוגתיה, מירושלים, רבי לוי ׳ן חביב, הרלב"ח, נלחם נגד ניסיון חידוש הסמיכה בכל כוחו. מה שחשוב להדגיש בקשר להתקבלות המשנה-תורה בארץ ישראל היא שהתנגדותו לא נבעה מהיסוס לקבל את הפסק-דין הזה של הרמב"ם, שהיה חידוש שלא נזכר באף פוסק לפני הרמב"ם. אדרבה! דווקא מתוך הערצתו לרמב"ם, ושכל דבריו מדויקים להפליא, מצא לנכון ללחום נגד גדולי-הדור, רבה של צפת²⁸. מפולמוס זה ניכר היחס של שני הענקים האלה לפסק-דינו של הרמב"ם.

27. ישעיה ב:ג. צריך הכרע, עולה לדעתו ברור שהרמב"ם לא הביא הדבר כהלכה-למעשה. ועוד סיבה להתנגדותו היתה דיוק בלשונו

28. וזאת, מלשון הרמב"ם שם: "נראין לי הדברים" ... "והדבר

פולמוס הסמיכה

ויכוח הלכתי גדול בנידון החזרת הסמיכה לישראל. לפי ההלכה יש כוח מיוחד לבית דין של סמוכים איש מפי איש עד משה רבינו" להעניש ולקנוס. בשלב מסוים ברדיפות הרומאים את עם-ישראל פסקה הסמיכה, ומאז לא חזרה. בשנת ה'רצ"ח (1538), תקופה קצרה אחרי גירוש ספרד, נוצר מצב שיכול היה – לדעת גדולי הדור בתקופה ההיא, רבי יעקב בירב (המהר"י בירב) – לחדש את הסמיכה. הרמב"ם פסק "שאם יסכימו כל החכמים שבארץ ישראל למנות דינים ולסמוך אותם, הרי אלו סמוכים ויש להם רשות לדון דיני קנסות ולסמוך חכמים אחרים" (הלכות סנהדרין, פ"ד ה"א). עפ"י הלכה זו סמך מהר"י בירב בצפת ארבעה מגדולי תלמידיו, מרן רבי יוסף קארו, מחבר השו"ע, רבי משה מטראני (המב"ט), רבי משה קורדובירו (הרמ"ק), ורבי יוסף סאגיס.

מהר"י בירב התעורר לחידוש הסמיכה בדורו בגלל שלש סיבות עיקריות:

א. **תשובה נכונה לאנוסי ספרד** – חלק מהאנוסים בקשו לקבל עונש מלקות, ככפרה על שעבדו עבודה זרה תחת גזירות הגוים, לפי הכלל: "כל חייבי כריתות שלקו נפטרו מידי כריתתן" (מכות, פ"ג מט"ו). ובכדי שיהיה תוקף למלקות, יש צורך בסנהדרין.

ב. **חיזוק ארץ ישראל** – דין סמיכה איש-מפי-איש הוא דווקא בארץ ישראל, וברור הדבר שע"י הסמיכה יהפוך את הארץ למרכז היהדות הרוחני בכל העולם. כן תהיה ארץ ישראל מקודשת יותר בעיני כולם, אף בעיני חכמי חוץ לארץ.

ג. **הכנה לביאת המשיח** – בפירושו למשנה קבע הרמב"ם כי קודם לגאולה תקום הסנהדרין: "אין בן דוד בא עד שיהיה נקבע לראשונה הבית דין הגדול או הסנהדרין בארץ ישראל" (פיה"מ, סנהדרין פ"א מ"ג), הרי שלדעת הרמב"ם, הקמת השופטים, שמינוים נעשה דוקא ע"י חכמים המוסמכים איש-מפי-איש, הינה תנאי מוכרח לביאת משיח.

חלק מגדולי ישראל התנגדו לסמיכה זו בתוקף, ובראשם הרלב"ח (רבי לוי בן חביב), שהיה רבה של ירושלים, והסכים אתו הרדב"ז, רבה של מצרים. הסמוכים שהוסמכו ע"י מהר"י בירב המשיכו לסמוך את תלמידיהם, אך בעצמם לא התייחסו לסמיכה הזו בכל התוקף, כלומר לא ראו בכך כלי להקמת הסנהדרין מחדש. בסוף שו"ת מהרלב"ח מופיע קונטרס 'פולמוס הסמיכה' ובו פרטי המחלוקת בנידון הסמיכה.

הצהרת מרן: "אנו אין לנו אלא דברי הרמב"ם"

ואם זוהי הערצתו הגדולה של שני גדולים אלו – רבי יעקב בירב והרלב"ח – ביחס לפסקי הרמב"ם, הרי ביתר שאת מודגש הדבר לגבי תלמידו הגדול של רבי יעקב בירב, מרן רבי יוסף קארו, שאגב היה אחד מהמוסמכים של רבו. בדיוק אז עסק מרן בחיבוריו הגדולים הבית-יוסף ושולחן-ערוך. אמנם בחיבורים אלו הציב מרן כללים ברורים שעל פיהם יפסוק ההלכה לא תמיד כהרמב"ם בלבד²⁹, אך נראה שלא כן היתה דעתו לגבי ההלכה למעשה עבור היהודים המתגוררים בארץ ישראל – בארץ זו צריך לפסוק הלכה אך ורק לפי דעת ה'מאריה דאתרא' – הרמב"ם.

כך מצינו בקשר לשאלה הידועה – אם יש דין-קדימה ליבום או לחליצה, נושא שהיה בוער בזמן מרן רבי יוסף קארו (ואף בדורות שאחריו), וכך כותב מרן בהחלטיות:

בגלילותינו אנו תופסין להלכה דמצות יבום קודמת³⁰ כהרמב"ם שהוא מאריה דאתרא.
שו"ת בית יוסף, דיני יבום וחליצה סימן ב

עוד דוגמא: האם צריך לברך שהחיינו בברית מילה? בספרו 'בית יוסף' קובע מרן שגם בסוריה וסביבותיה פוסקים לפי הרמב"ם:

כתב הרמב"ם... בסוף הלכות מילה³¹: "אבי הבן מברך שהחיינו". והגהות מיימון כתב בסוף הלכות מילה: "אין אנו נוהגין כן. ויש מפרשים הטעם משום צערא דינוקא".

ובכל ארץ ישראל וסוריה וסביבותיה נוהגים לומר שהחיינו לפי שהם סומכים בהוראותיהם על פי הרמב"ם ז"ל.

בית יוסף, יו"ד סימן רסה

30. אגב, על פי הלכה זו, מסביר בעל החינוך את טעם שמה של מסכת יבמות: "ומפני כן נקראת 'יבמות' ולא 'חליצות', מפני שאמרו חז"ל (יבמות לט, ב) מצות יבום קודמת למצות חליצה" (ספר החינוך, מצוה תקצט).
31. פ"ג ה"ג.

הזהב של הרמב"ם, "כל החכמים שבארץ ישראל", שמשמעו לדעת הרלב"ח, כולם ללא יוצא מן הכלל – ולא כך היה המעשה, כי הוא עצמו, הרלב"ח, לא הסכים לזה.

29. כידוע כתב בהקדמת ספרו בית יוסף, שהכריע ההלכה בספריו כשלשת עמודי ההוראה: הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש.

רבי יעקב בירב – מהר"י בירב

ה'רל"ג (1474) מקדה, ספרד – ה'ש"א (1541) ירושלים

נולד בספרד ושם למד תורה מפי רבי יצחק אבוהב.

בשעת הגירוש (ה'רנ"ב-1492) עקר עם משפחתו למרוקו, והגיע לעיר פאס, אחת הקהילות החשובות בצפון אפריקה. שם נתמנה לרבה הראשי בגיל 18! משם עלה דרך מצרים לארץ ישראל והתיישב בצפת. נחשב לגדול הדור, ומסביבו התנהלה פעילות רבה, שהגיעה לשיאה בנסיונו בצפת להקים מחדש את הסנהדרין. אך נסיונו זה נכשל בגלל התנגדותם של חכמי ירושלים, ובעיקר רבה הראשי של ירושלים, רבי לוי ׳ן חביב (מהרלב"ח). ר"י בירב חיבר פירוש גדול על הרמב"ם לכל אותם החלקים שאין עליהם 'מגיד משנה'. מתשובותיו הרבות שהשיב לשואליו המרובים מכל אפסי הארץ לא נדפס אלא חלק בלבד, בשם שו"ת מהר"י בירב. בין תלמידיו הגדולים נמנים מרן רבי יוסף קארו ורבי משה מטראני (המבי"ט).

רבי לוי ׳ן חביב – הרלב"ח

בערך ה'ר"מ (1480) זאמורה, ספרד – ה'ש"ד (1544) ירושלים

ראש חכמי ירושלים בתקופה שמיד אחרי גירוש ספרד. בגירוש ספרד עבר לפורטוגל, ובגירוש פורטוגל עבר לסלוניקי. בפורטוגל קיבל תורה מרבי יצחק אבוהב. בסלוניקי עסק בהדפסת ה'עין יעקב' – ספרו המפורסם של אביו על אגדות הש"ס. שנים אחדות אחרי פטירת אביו בסלוניקי עלה לירושלים ושם כיהן כאב-בית-דין. הרלב"ח התפרסם במיוחד עקב התנגדותו הנחרצת לרעיון הסמיכה מחדש של רבי יעקב בירב (מחכמי צפת), וביחד עם הרדב"ז הצליח לבטלה. ספריו: שו"ת מהרלב"ח; פירוש להלכות קידוש החודש של הרמב"ם. בסוף שו"ת מהרלב"ח מופיע קונטרס 'פולמוס הסמיכה' ובו פרטי המחלוקת בנידון הסמיכה.

ובתשובה אחת מרחיב מרן את המקומות של התקבלות הרמב"ם כפוסק שאין להרהר אחריו. רבי יוסף קארו נשאל באם ניתן לכופ קהילות ישראל שנוהגים לפסוק כרמב"ם בכל הלכותיהם לשנות את מנהגם ולהתחיל לקבל את פסקי רבי יעקב בן הרא"ש, בעל הטורים, להלכה-למעשה.

ילמדנו רבינו:

קהלות שנוהגים כהרמב"ם ז"ל בקולותיו ובחומרותיו דור אחר דור, מהו לכופ אותם לנהוג כהר"י (=רבי יעקב בעל הטורים) וזולתם מהאחרונים המביאים הסברות? או דילמא הזהרו מנהג אבותיכם ואם רבו במלכיות רבים, מהו?

מרן השיב בתקיפות רבה שאסור לחלוטין לשנות מהפסיקה לאורו של הרמב"ם בקהילות ישראל שנהגו כך מדור דור, ואף מנמק היטב את היסוד ההלכתי של גישה זו:

תשובה:

מי הוא זה אשר ערב אל לבו לגשת לכופ קהלות שנוהגים כהרמב"ם ז"ל לנהוג כשום א' מן הפוסקים ראשונים ואחרונים!?

ו[ראייה לדבר] הא דאמרינן בפ"ק דעירובין³², "לעולם הלכה כבית הלל, והרוצה לעשות כדברי בית שמאי, עושה. כדברי בית הלל, עושה. מקולי בית שמאי ומקולי בית הלל, רשע. מחומרי בית שמאי ומחומרי בית הלל, עליו הכתוב אומר "הכסיל בחשך הולך"³³, אלא, אי כבית שמאי – כקוליהון וכחומריהון, אי כבית הלל – כקוליהון וכחומריהון".

והלא דברים ק"ו ומה אם בית שמאי, דאין הלכה כמותם אמרו "אי כבית שמאי – כקוליהון וכחומריהון", הרמב"ם ז"ל אשר הוא גדול הפוסקים, וכל קהלות ארץ ישראל והארעביסטאן³⁴ והמערב³⁵ נוהגים על פיו וקבלוהו עליהם לרבן, מי שינהוג כמוהו בקולותיו ובחומרותיו למה יכפוהו לזוז ממנו?

ומה גם, אם נהגו אבותיהם ואבות אבותיהם שאין לבניהם לנטות ימין ושמאל מהרמב"ם ז"ל, ואפילו רבו באותה העיר קהלות שנוהגים כהרא"ש וזולתו אינם יכולים לכופ למעוט הקהלות שנוהגים כהרמב"ם ז"ל לנהוג כמותם. וליכא משום "לא תתגודדו"³⁶ דהואיל וכל קהל נוהג כמנהגו הראשון, הוה ליה כשתי בתי דינים בעיר אחת... וכל קהל וקהל כעיר בפני עצמו, שאין בני קהל אחד כופין לבני קהל אחר.

והנ"ל כתבתי הצעיר יוסף קארו

שו"ת אבקת רוכל, סימן לב

דוגמא נאה נוספת:

אחר שהותו של הרדב"ז במצרים ארבעים שנה ועלה לארץ ישראל, הוא השתקע בצפת, ונתקבל כראש של הבית-דין הגדול שם, שכלל גם את מרן, המבי"ט ועוד גדולי ישראל.

יש תשובה, שנדפסה בספרו של מרן, שנכתבה בקשר לסכסוך בין תושב ירושלים לתושב מצרים – שהפסק דין הוא כמו דברי הרמב"ם "שכן נהגו בכל המלכות", ועל התשובה חותם הרדב"ז בראשונה:

אנו אין לנו אלא דברי הרמב"ם ז"ל, שכן נהגו בכל המלכות, ואפילו שיהיו החולקים עליו רבים, כבר קבלוהו עליה, וכל שכן דלא מפקינן ממונא שלא מדעתו...

דוד בן אבי זמרה

יוסף קארו

שו"ת אבקת רוכל, סימן קמ

ערביסטאן.

32. עירובין ו, ב.

35. אנשי 'המערב' הם של אפריקה הצפונית בעיקר מרוקו אך גם בני לוב, תוניס, אלג'יה, הנמצאות ממערב לארץ ישראל.

33. קהלת ב:יד.

36. דברים יד:א – ודרשו חז"ל (יבמות יד, א) "לא תתגודדו" – "לא תעשו אגודות אגודות".

34. 'ערביסטאן' השם שתורכים העניקו למדינות כמו סוריא, טריפולי – ראה שו"ת ר"מ גלאנטי, סימן נה. ובספר 'תרכיה' יפו, תרע"א, עמ' 55, מתואר את הגבולות ההיסטוריות של

בעל השולחן ערוך מוציא לאור את המשנה-תורה

משנה תורה

היא חיד החזקה להרמבם זצל

עם השנות הראב"ד זל ומניד משנה ועם כסף משנה

לנאון המופלא מהר"ר יוסף קארו זצל

והרשנו בני התמנות השיבות בפרוש הלכות קדוש הרד"ש
ועל ההלכות הנזכרות פירוש סהר"ר לוי ן חביב זל

חבל חובה עמ"כ רוב העין והסקירה בהתקן האב נמצא חלככום בהתקן מעין וסגן משיבת
מצרים ועם חוספת סגן הסרנות שרד כבניד משנה ובהשגת ברששים הראשונים :

הקטנה של פסקת נול רוב חרם עמי כל אלה שכתובים פה עשית ליקום יום יום
ועד סופם כחמישים שנים חיד על מניד אלה חזקה ונמצא סגן
קדוש על סכסכין כפולרד נתיב שיהא חזק וזל :

זה סגן למצות נמצאת סגן סגן אלמנטו נחלחלח

חלק רביעי

ל י יוק זל סגן

שנה שלו לפק

פה ויניציאה

משנה תורה

היא חיד החזקה להרמבם זצל

עם השנות הראב"ד זל ומניד משנה ועם כסף משנה

לנאון המופלא כמהר"ר יוסף קארו נרו

והרשנו בני התמנות השיבות בפרוש הלכות קדוש הרד"ש ועוד הוספנו
על ההלכות הנזכרות פירוש סהר"ר לוי ן חביב זל

חבל חובה עמ"כ רוב העין והסקירה בהתקן האב נמצא חלככום בהתקן מעין וסגן
מצרים ועם חוספת סגן הסרנות שרד כבניד משנה ובהשגת ברששים הראשונים :

הקטנה של פסקת נול רוב חרם עמי כל אלה שכתובים פה עשית ליקום יום יום
ועד סופם כחמישים שנים חיד על מניד אלה חזקה ונמצא סגן
קדוש על סכסכין כפולרד נתיב שיהא חזק וזל :

זה סגן למצות נמצאת סגן סגן אלמנטו נחלחלח

חלק ראשון

שנת שלו לפק

פה ויניציאה

משנה תורה, ויניציאה, ה'של"ד – ה'של"ו (1574–1576)

יש שינוי בולט בין חלקי הדפוס:

בהוצאת החלק הראשון (וכן בחלקי ב-ג) מצורף לשם 'מרן' הכינוי: נר"ו (=נ'טריה ר'חמנא ו'קיימיה),
בחלק הרביעי והאחרון מצורף הכינוי: זצ"ל (=ז'כר צ'דיק ל'ברכה), מכיוון שכבר הלך מרן לעולמו.

ידוע ומפורסם, שמרן רבי יוסף קארו חיבר והפיץ בישראל את ספר ההלכות המרכזי – השולחן-ערוך. עובדה היא שהופעת השו"ע דחקה במידה רבה את כל ספרי ההלכה שקדמו לו, ובכללם גם המשנה-תורה. למרבה הפלא, אחרי, ואפילו בשעה שעסק מרן במלאכת הקודש שלו, השקיע מרן את כוחו ומרצו בכתיבת פירושו למשנה-תורה – הכסף-משנה!

זאת ועוד: מיד אחרי הדפסת הבית-יוסף והשולחן-ערוך, רבי יוסף קארו, בכבודו ובעצמו, מזדרז להדפיס מחדש את המשנה-תורה, ובתוספת פירושו! הדבר בכלל לא היה פשוט, כי הרי זה היה בעידן ראשית הדפוס, ומקום ההדפסה היה בוויניציאה, שהרי אז בארץ ישראל לא היה נמצא בית-דפוס. על מלאכת ההוצאה לאור הפקיד את אחד מגדולי הדור באיטליה, הרמ"ע מפאנו³⁷. בסופו של דבר, הצליח מרן, וכמה חלקים מהמשנה-תורה עם פירושו, יצאו עוד בחייו³⁸.

מעשה זה יש בו כדי לומר: מקומו של המשנה-תורה מובטח לנצח כספר הסמכותי והמרכזי ביותר בעולם התורה, עד שאפילו המחבר של הספר שדחק את רגלי המשנה-תורה, מודה ואומר: "נכספה וגם כלתה נפשי להבין דבריו בכל ספריו".

שלא יבוזו זרים...".

38. שלשה חלקים של "משנה תורה לרמב"ם זצ"ל עם כסף משנה" נדפסו בוויניציאה בחייו של מרן (בין השנים של"ד-של"ו 1574-1576). החלק הרביעי והאחרון יצא לאור לאחר פטירתו.

37. וכך כתוב בהקדמת המדפיס למהדורת המשנה-תורה, שנת ה'של"ד (1574): "והיה לנו לעיניים איש אשר רוח דעת ויראת ה' היא אוצרו ובר אוריין ובר אבהן הקצין כמה"ר מנחם עזריה מפאנו פקיד מהגאון המופלא מהר"י קארו נר"ו ובית דינו שהשליטוהו על החבור הלז לסדר אופן הדפסתו ולהזהר עוד

התיירים הגדולים: שיעורי רמב"ם בארץ הקודש

יש לנו עדות מכמה גדולי תורה שהגיעו מארצות שונות לארץ ישראל, ומצאו אצל יהודי ארץ ישראל לימוד קבוע של המשנה-תורה לרמב"ם, וכמה מהם אף קבעו ללמד ליהודים אלו שיעורים ברמב"ם.

מסעות ארץ ישראל
מאת רבי משה באסולה
ירושלים, ה'תרצ"ט (1939)

לפנינו מכתבו של רבי אליהו מפירארא שבאיטליה, משנת ה'קצ"ד (1434), אשר כתב לאנשי משפחתו באיטליה. במכתב הזה הוא מספר את עוצם תשוקתם של יהודי ירושלים ללימוד 'שיעור ברמב"ם':

באתי פה בירושלים עיר הקודש מ"א לספירה (=כ"ו אייר) שנת קצ"ד. ועדיין הייתי ברוב החולשה מצד העדר הבריאות ורוב היגון והאנחה, ועודני באבלי וצער, ונכבדי הקהל יצ"ו (ישמרם צ'ורם ו'קונם) באו אלי ובקשו ממני לפרש להם בבית הכנסת הפרק במימוני (=במשנה-תורה של הרמב"ם) כמנהגם, ומאז שתו עיניהם עלי והעמיסו עלי משא כבד להגיד ג' פעמים ביום הפרק בבית הכנסת.

אגרות ארץ ישראל, עמ' 87³⁹

כן הדבר באגרת של המפרש הגדול למשנה, ואחד מהנוסעים המפורסמים ביותר, רבינו עובדיה מברטנורא שבאיטליה. הרע"ב עלה לירושלים, ובשנת ה'רמ"ט (1489), הוא מתאר לאחיו באיטליה את קביעתו עם "שני תלמידים ספרדים" ללימוד הרמב"ם⁴⁰.

אני שמח בעמלי פה בירושלים... ואנו מתקבצים ערב ובוקר ללימוד הלכה (=משנה תורה)⁴¹ ושני תלמידים ספרדים לומדים אתי בקבע.

שם, עמ' 142

וכך מספר רבי משה באסולה מאיטליה:

כל חכם קורא הרמב"ם חדש אחד בבית הכנסת אחרי התפלה בבקר וכל החברים מקשיבים לקול ואח"כ הולכים לישיבה.

מסעות ארץ ישראל, עמ' 150⁴²

41. מלוקט ע"י אברהם יערי, הוצאת גזית, תל אביב, תש"ג.
42. ובהמשך האיגרת כותב רבינו עובדיה על קבלת פסקיו של הרמב"ם בארץ ישראל: "ואמנם דמשק העיר הגדולה, אשר שאל אדוני עליה, אם היא מארץ ישראל. כבר זה מפורסם מדברי הרמב"ם בהלכות תרומות (פ"א ה"ט) שהיא מסוריה תחשב. וכן מסכימים כל יושבי הגליל עד היום הזה" (נדפס ב'אגרות ארץ ישראל', עמ' 143).

43. מלוקט ע"י ר' אברהם יערי, הוצאת גזית, תל אביב, תש"ג.
44. ברור שהכוונה להלכות שבמשנה-תורה, וכפי שמעיד רבי יעקב בירב בתשובתו על חכם ירושלמי בשם רבי יוסף

רבי משה באסולה - בעל ספר-המסעות

ה'ר"מ (1480) פיסארו, איטליה - ה'ש"כ (1560) צפת

מורה-צדק וראש הישיבה באיטליה. בשנת הרפ"א (1521), הפליג לארץ ישראל והשתקע בצפת. בין מקבלי פניו בצפת היה המקובל הרמ"ק, רבי משה קורדברו, אשר "נשק ידיו והשתחוה לו". את רשמיו בביקורו הנציח ב'ספר המסעות'. ספר זה הוא מקור עשיר לתיאור ארץ ישראל. בכל מקום שביקר תיאר רבי משה את יושבי הארץ, מספר היהודים היושבים בכל יישוב ועיסוקיהם, והאתרים החשובים שבכל מקום, כמו קברי צדיקים, בתי כנסת, ועוד. פרק מיוחד הקדיש ליישוב היהודי שבירושלים בימיו, שבראשו עמד הנגיד רבי יצחק הכהן שולאל.

עדות נוספת להשפעתו של הרמב"ם בארץ ישראל, יש לנו מרבי ישראל מפיסארו שבאיטליה, שעלה לארץ ישראל והשתקע עם בני ביתו בירושלים, ושם נתמנה למלמד ולדרשן. באיגרת שהוא כתב בין ה'רע"ז-ה'רפ"ג (1517-1523), שהיא מעין סיכום מצבו של הישוב בירושלים בימי הנגיד האחרון בארץ ישראל, הוא מעיד שבארץ ישראל הכל נוהגים באיסור והיתר כמו הרמב"ם, ובזכות השיעורים שהעביר במשנה-תורה בבית הכנסת, זכה לכבוד גדול:

הרבה כבוד עשו לי, הן בלימודי, כי קריתי להם הרמב"ם בבית הכנסת חודש שלי, כי כל אחד קורא חודש אחת וחוזר חלילה... ובכל איסור והיתר נוהגים כדברי הרמב"ם.
איגרות ארץ ישראל, עמ' 173

וכשמונים שנה אחר כך, בשנת ה'שס"ח (1607), משבח רבי שלמה שלומיל מיינשטרל את כל אחד מרבני הקהילה הקדושה בצפת שקבעו שיעורי תורה לרוב, ומתוך כל השיעורים שהוא מונה, הראשון הוא "קביעות בהרמב"ם", כלומר שיעור במשנה-תורה:

ובאתי לארץ הקדושה פה צפת תוב"ב שבגליל עליון חול המועד של סוכות שס"ג (1603) לפ"ק (לפרט קטן) לשלום ומצאתי קהלה קדושה פה צפת, כי היא עיר גדולה לאלהים... קרוב לג' מאות רבנים גדולים, כולם חסידים ואנשי מעשה, וי"ח ישיבות מצאתי בצפת תוב"ב וכ"א בתי כנסיות... וכל בתי כנסיות תכף אחר תפילת ערבית ושחרית מתקבצים כל הקהל ויושבים לפני רבנים בכל בית הכנסיות ה' ו' כתות, כל כת וכת לומדים קודם שיוצאים מבית הכנסת:

כת זו לומדים בקביעות בהרמב"ם, וכת זו לומדים בקביעות בעין יעקב, וכת זו לומדים בקביעות בברכות, וכת זו לומדים קביעות פרק אחד משניות עם פירוש, וכת אחת לומדים הלכה אחת עם פירש"י ותוספות, וכת אחת לומדים קביעות מספר הזוהר, וכת אחת לומדים קביעות מקרא בתורה נביאים וכתובים, באופן שלא נמצא אחד שיצא בבוקר למלאכתו או לעסקו אם לא ילמד קודם לכן קביעות בתורה.

שם, עמ' 197

נסיים עם איגרתו של המקובל הגדול, רבי חיים ן' עטר, שקבע את מושבו בעכו, ובמכתב שכתב בשנת ה'תק"ב (1742) הוא מספר בהתרגשות על חיבורו על מסכתות הש"ס "על פי שיטת הרמב"ם ז"ל" שכתב בעקבות השיעורי תורה שלמד עם אנשי מקומו, וכן הוא משבח את הצלחת יהודים אלו ללמוד "הרמב"ם על פה ועל לשון"⁴³:

43. על שאיפתו של הרמב"ם שילמדו את המשנה-תורה בעל-פה, ראה בפרק יג, 'לקרב הדינים אל הלומד'.

רבי חיים ן' עטר – בעל אור החיים

ה'תנ"ו (1696) סאלי שבמערב מרוקו – ה'תק"ג (1743) ירושלים

פרשן-מקרא, מקובל ופוסק הלכה. בשנת ה'תצ"ב (1732) הדפיס את ספרו הראשון 'חפץ ה'" (חידושים על כמה מסכתות בש"ס). אחר כך נדד בערים שונות במרוקו ואלג'יר, ומאוחר יותר החליט לעלות ארצה. בדרכו עבר בליוורנו שבאיטליה, שם הכין להדפסה את ספריו 'אור החיים' על התורה, ו'פרי תואר' על שו"ע יו"ד (בו הוא חולק על פסקי ה'פרי חדש' לרבי חזקיה די סילוה, המרבה לחלוק על פסקי השו"ע). בסוף ימיו הגיע לארץ הקודש עם קבוצה מתלמידיו, ולאחר שהייה קצרה בעכו ובטבריה עלה לירושלים, והקים שם ישיבה ללימוד הנגלה והנסתר. הוא גם נאבק נמרצות בכת קראים שבירושלים. תלמידו המפורסם היה החיד"א, רבי חיים יוסף דוד אזולאי. עיקר פרסומו נבע מקדושתו וחסידותו, ומספרו 'אור החיים' המשלב פשט ודרש וסוד, שהתחבב מאוד בעיקר על גדולי החסידות. ספר זה הודפס בחלק מהמהדורות של ה'מקראות גדולות'.

ה'אור החיים' נפטר כשהיה בן 47 שנה בלבד, פחות משנה לאחר עלייתו לירושלים, וקברו נמצא בשיפולי הר הזיתים.

וכבר כתבתי להם רוב תורת מדרשינו, שבמעט זמן למדנו קרוב לד' מסכתות של גמרא, ופירשנו כל המסכתות על פי שיטת הרמב"ם ז"ל, ועשינו חיבור נכבד, ובע"ה בקרוב יהיה נדפס בקוסטאנדינה ויראו עיניהם פירות מדרש כנסת ישראל וישמח לבם⁴⁴.

זה נוסף על שקידת הלימוד בתמידות וביראת שמים, ועוד להם, שחכמי המדרש שבח לאל הצליחו, וביניהם יודעים על פה חמשה מסכתות, על פה ועל לשון ד' סדרי משנה, ומהם שמשתדלים שיהיה להם הרמב"ם על פה ועל לשון... וכל אחד מצליח בחלקו. שם, עמ' 264

תימן: "כולם מגדולים ועד קטנים בקיאים בהרמב"ם"

נפשם של בני תימן נקשרה בנפשו של רבינו. בחייו השקיע הרמב"ם רבות בחינוכם ועיצוב דמותם הרוחנית של יהודי תימן, בהלכה, בהשקפה ובהנהגה.

אחת העדויות הנצחיות והמפורסמות ביותר לעזרתו הרוחנית של הרמב"ם ליהודי תימן היא 'איגרת תימן'. הרמב"ן מספר כי הרמב"ם הציל את יהודי תימן גם מגזירות גשמיות (כנראה, מכוח קרבתו למלך מצרים). באיגרתו הידועה המתחילה 'טרם אענה', מתאר הרמב"ן בסגנונו הנלבב את אישיותו של הרמב"ם וגדולתו, את מעשיו ואת שבחו, ועד כדי כך "שבכל ארצות מלכות תימן... היו מזכירים שם הרב בכל קדיש".

וכך הם דברי הרמב"ן:

והנני מעיד עלי לפני רבותי שמים וארץ / כי שמענו ממגידי אמת / שבכל ארצות מלכות תימן / קהילות רבות עוסקים בתורה ובמצוות לשמן / והיו מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש: "בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה בן מימון" / אשר האיר עיניהם בתורה / והעמידן בקרן אורה / לבטל מהם גזירות קשות וכובד המס.

כתבי הרמב"ן, מוסד הרב קוק, ח"א עמ' שמא

הרמב"ם עצמו באחד ממכתביו לחכמי לונלי, מתאר את התפשטות המשנה-תורה והפסיקה לפיו מתימן ועד להודו. ואלו הם דבריו באיגרת הזו:

ובכל ערי תימן... שלחו אלינו שלוחים, וקנו שלשה נוסחאות מן החיבור [משנה-תורה], וכתבו נוסחא בכל גבול וגבול (=ארץ וארץ)... הוא שהאיר עיניהן ותיקן מעשיהן⁴⁵ עד [ארץ] הודו. איגרות הרמב"ם, עמ' תקנט

יהודי תימן ברובם התמסרו לגמרי לפסקי הרמב"ם ולרוחו. על התמסרותם של אנשי תימן כתב רבינו עובדיה מברטנורא המפרש הגדול של המשנה (בשנת ה'רמ"ט 1489) כשהגיע לירושלים מאיטליה והיה עד-ראיה ל"יהודים מארץ עדן":

ובימים האלה באו הנה (=לירושלים) יהודים מארץ עדן, היא הארץ אשר בה הגן המפורסם הידוע גן עדן... אין להם ספרי התלמוד, כי אם רב אלפס (=הרי"ף) עם פירושים עליו, והרמב"ם ז"ל, וכולם מגדולים ועד קטנים בקיאים בהרמב"ם, כי אינם עוסקים אלא בו.

אגרות ארץ ישראל, עמ' 140

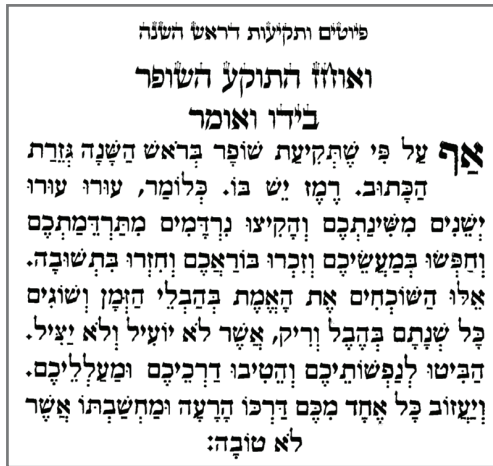
ועד היום קיימות קהילות של יהודי תימן הפוסקים ומתנהגים אך ורק לפי פסקי הרמב"ם – גם נגד השולחן-ערוך⁴⁶. שלא כבמקומות אחרים שלמדו רק את חלקי הי"ד שהיו הלכה למעשה, בתימן הגו כרצון המחבר, ועסקו בו בכל הי"ד ספרים.

תימן (ואח"כ עלה לירושלים). מפורסם הדבר שלא רק שעסק כל ימי חייו בלימוד תורתו של הרמב"ם, תרגומי ספריו, וכתבת פירושים על ספרי הרמב"ם, אלא גם פסק אך ורק עפ"י הרמב"ם. גם אחרי פטירתו בשנת תש"ס, תלמידיו של הרב קאפח הולכים בעקבות רבם.

44. נדפס אחר פטירת האור החיים בשם 'ראשון לציון' בקושטא בשנת תק"י (1750).

45. נראה בכוננת הרמב"ם: "האיר עיניהן" – בסוגיות של אמונה והשקפה; "תיקן מעשיהן" – בענייני הנהגה והלכה.

46. הזכרנו כמה פעמים את הרב יוסף קאפח שהיה יליד ארץ

קטע מתפילת יהודי תימן

בהשפעת הרמב"ם, לפני התקיעה בראש השנה, הנהיגו יהודי תימן שהתוקע קורא בנעימה מיוחדת את טעמו של הרמב"ם לתקיעת שופר, כפי שמופיע בהלכות תשובה.

'אור מהרי"ץ'

סידור תימני, נוסח בלדי, המיוסד על פי סידורו של רבי יחיא צאלה, מגדולי חכמי תימן בני ברק, ה'תשע"א (2011)

על מידת חדירת המשנה-תורה בתימן, תעיד העובדה הבאה: בסידור נוסח-תימן (נוסח בלדי), הכניסו קטעים מתוך המשנה-תורה כחלק מנוסח התפילה! בעל-התוקע התימני קודם התקיעות יאמר בפיו את ההלכה המפורסמת בהלכות תשובה⁴⁷ המבארת את הרמז שבמצוות תקיעת שופר – "אף על פי שתקיעת שופר בראש השנה גזירת הכתוב רמז יש בו כלומר עורו ישינים משנתכם ונרדמים הקיצו מתרדמתכם". יהודי תימן טוענים כי נוסח זה מסורת בידם מאבות אבותיהם, והוא מופיע גם בסידורים שנכתבו בתימן עוד בחייו של רבינו!

ממזרח התיכון אנו עוברים לאדמת אירופה שהיתה אז המרכז התורני הגדול אם בפרובנס או בצרפת ואשכנז, אם בספרד או באיטליה. נראה כיצד התקבל ספרו הגדול בשעתו ולדורות.

פרובנס: ה'חסידים' הנלהבים של הרמב"ם

פְּרׁוֹבֵנְס (פרובנציה) – עיר ואם בישראל. אז, כמו בארצות ספרד שהיתה מחולקת לכמה מדינות שונות, קסטיליה, קטלוניה ואנדלוסיה, כך צרפת הצפונית ופרובנס שהיא בדרום צרפת (על גבול ספרד), היו בעצם מדינות שונות ונפרדות, ורק לימים נתאחדו למדינה אחת⁴⁸.

פרובנס הצמיחה בתוכה ענקי עולם. העולם התורני שלה, היה בראשיתו המשך לתורת חכמי איטליה⁴⁹ ואשכנז, אך לימים התמזגו בתוכה גם מתורת חכמי ספרד⁵⁰. שמות עריה של פרובנס: לונל, מונטפלייה, פושקירה, בדרש, ונרבונה, נשארו חרותות באותיות של זהב על גבי ספר-הדורות היהודי⁵¹.

ב'בקעת יריחו', כפי שכינו אנשי פרובנס את לונל (בעברית: ירח), ישבו חכמים רבים באותו בית-מדרש ועסקו בתורה בחבורה.

על נושא זה, ראה בהרחבה בנספח של 'המבוא למשנה תורה' – 'תימנים הנוהגים לפי הרמב"ם'.

47. פרק ג הלכה ד.

48. על פרובנס – חכמיה ואת הייחודיות שלה, ראה 'מרכז התורה בפרובנס' להרב ב.ז. בנדיקט, מוסד הרב קוק, תשמ"ג.

49. כגון רבי משה הדרשן שרש"י מביא מתורתו, ואחרים.

50. כגון רבי אברהם אב-בית-דין (הידוע כראב"ד השני, חותנו של הראב"ד בעל-ההשגות, ומחבר ספר-האשכול)

שהיה תלמידו של אחד מגדולי ספרד, רבי יהודה בן ברזילי הברצלוני, בעל ספר-העתים. בפרובנס השתקעו הרבה מפליטי חרב האלמוחדין מספרד. בתקופה זו הופיעה משפחת המתרגמים אבן-תיבון שנמלטה לשם מקורדובה, והיתה להם השפעה רחבה. גם רבינו זרחיה הלוי הגיע לפרובנס מספרד.

51. מנהג פרובנס היה לתרגם את שמות הערים אשר בה ללשון הקודש. וכך הפכה 'מונטפלייר' ל'הר' (ממנה יצאו רבינו אברהם מן ההר' ורבי שלמה מן ההר); 'לונל' – ירח (מקומו של רבינו אברהם הירחי); 'בדרשי' – הפניני (רבי ידעיה בדרשי מכונה גם רבי ידעיה הפניני).

בראשית הופעת הרמב"ם לא היה מקום בעולם ששם עסקו כל כך בספר משנה-תורה כמו בארץ פרובנס. ההתעניינות הגדולה של חכמי-פרובנס התבטאה גם בביקורת יסודית נגד הספר, וגם בהתקבלותו בהתלהבות רבה. ראש חכמי-פרובנס בדורו של הרמב"ם היה הראב"ד, שכתב השגות חריפות לכל הלכות הרמב"ם מראשיתו עד סופו. כמו הראב"ד גם הרמ"ך, רבי משה הכהן מלוניל, כתב השגות על המשנה-תורה.

למרות השגותיו של הראב"ד על הרמב"ם, הרי תלמידיו, בהנהגת רבינו יהונתן הכהן ו'חכמי לוניל', נטו מדרך רבם הראב"ד וגילו התלהבות רבה למשנה-תורה ולמחברו. הרבה מההשגות היסודיות נגד הספר שלחו בעצמם לרמב"ם כשאלות, והם נודעו כתשובות לחכמי-לוניל, והתייחסו מעתה לרמב"ם בהערצה ללא גבול⁵². הרבה מחכמי-פרובנס נהיו מעתה המגינים הראשיים על ספר משנה-תורה⁵³.

"כמים הפנים לפנים"⁵⁴ – הרמב"ם עצמו משבח את חכמתם וחסידותם, והוא מעניק להם מעמד שאין דומה לו: היחידים האוחזים כיום כראוי בלימוד התורה! במכתב נפלא אחד של הרמב"ם, פורס הוא את מפת העולם היהודי ומציג בפני החכמים מצרפת תמונה עגומה של מצב לימוד התורה, ובסוף הדברים קורא להם להתחזק בלימוד התורה, מתוך אחריות לכלל ישראל.

53. כמו רבינו אהרן ב"ר משולם מלוניל שהגן על ספר משנה-תורה מפני התקפת רבינו מאיר הלוי (הרמ"ה) הספרדי באגרות הרמ"ה (הוא מתאר שם בסימן כג את המשנה-תורה כ"ארון האלקים... וחושן המשפט, את האורים ואת התומים!"). בוודאי הדבר נכון בדור הבא בימי הפולמוסים כגון הרד"ק והמאירי (ועם זאת, מצינו מתנגדי הרמב"ם שהציתו את הפולמוסים שהיו אנשי פרובנס, כמו רבי שלמה מן ההר, ובדור שלאחריו רבי אבא מארי).

54. משלי כז:יט.

52. מן הראוי להביא כאן את דברי רבי שם טוב ׳ן גאון, בעל 'המגדל עוז', המראה לנו עד כמה חכמי-לוניל העריצו את הרמב"ם. על ההשגה המפורסמת של הראב"ד בהלכות תשובה (פ"ג ה"ז): "וכמה גדולים וטובים ממנו (=מהרמב"ם) הלכו בזו המחשבה...", מגיב המגדל עוז שם: "...וחכמי לוניל לא החזיקו כן לרבינו הרב, אלא שאין כמוהו ממזרח למערב!" – כלומר, בניגוד לדברי הראב"ד שיש "גדולים" מהרמב"ם, לדעת חכמי-לוניל אין בכלל מציאות כזו, שהרי לדעתם הרמב"ם הוא חכם שאין דוגמתו בכל העולם כולו.

רבי יהונתן הכהן מלוניל

בערך ד'תתצ"ה (1135) לוניל – אחר תתקע"ב (1212), ארץ ישראל

מגדולי חכמי פרובנס (דרום צרפת). מתלמידיו של הראב"ד 'בעל ההשגות', והיה בקשר ידידות עם הרז"ה, רבינו זרחיה הלוי. לימים נחשב לגדול חכמי העיר לוניל, שהיתה אז עיר מלאה חכמים וסופרים. כתב ספרים רבים, החשוב שבהם הוא פירוש על הלכות הרי"ף על כל התלמוד, ממנו נדפסו בזמנים שונים פירושו על כמה מסכתות. פירושו על הרי"ף למסכת עירובין, שנדפס על דפי הרי"ף ברוב מהדורות התלמוד, הוא הידוע ביותר.

רבי יהונתן היה ממעריצי הרמב"ם. בפולמוס של הרמ"ה (רבי מאיר אבולעפיה) נגד הרמב"ם, עמד רבי יהונתן לימין הרמב"ם. הוא גם שלח אל הרמב"ם סידרה של 24 שאלות, והרמב"ם השיב לו בכבוד רב, כשהוא פותח את מכתבו בלשון זה: "מודיע אני, משה, אליך, הרב הכהן ר' יהונתן שצ"ו, כי בעת שהגיעו אלי כתבין ושאלתיך שמחתי שמחה גדולה... וכל אשר שאלת – יפה שאלת, וכל אשר הקשית – יפה הקשית. אל תירא כי אתך אני, וכבר השבתי תשובה על כל שאלה ושאלה...". כן שלח הרמב"ם אליו, על פי בקשת רבי יהונתן, עותק של המורה-נבוכים בערבית, אותו העביר לרבי שמואל ׳ן תיבון על מנת לתרגמו לעברית. לדברי רבי יצחק די לאטיש בספרו שיערי-ציון, חיבר רבי יהונתן ספר להשיב על השגותיו של רבו הראב"ד, ועמל לבאר ולהעמיד את דברי הרמב"ם. לעת זקנותו, בשנת תתקס"ט (1209), עלה לארץ ישראל ביחד עם 300 רבנים בעלי תוספות מצרפת ואנגליה.

רבי משה הכהן – בעל הגהות הרמ"ך

'הגהות הרמ"ך' הן השגותיו על המשנה-תורה מאת רבי משה הכהן, בן דורו של הרמב"ם. בניגוד ללשונויותיו החריפות של הראב"ד, הרמ"ך כותב בדרך ארץ ומסיים כל השגה ב'צ"ע' (ר"ת: צ"ריך ע"ון). הרמב"ם עצמו השיב על ההשגות, אך בידינו לא מצויות התשובות הללו. כתבי יד של הגהות-הרמ"ך היו בידי מחברים שונים המזכירים אותו (כמו מרן רבי יוסף קארו בכסף-משנה שלו), אך לא הובאו לדפוס עד ימינו – לראשונה בירושלים בספר בפני עצמו (ה'תש"ל-1970), ואחר כך נכנסו במהדורת פרנקל. ההשגות הן על על ספרי מדע, אהבה, זמנים, נשים, קדושה ושופטים.

אין בידינו מידע על תולדות רבי משה.

וכך כותב הרמב"ם בצורת פיוט ובחרוזים:

...ואתם אלופי ומיודעי, חיזקו ויאמץ לבבכם / הרי אני מודיע לכם / שלא נשאר בזמן הזה
הקשה / אנשים להרים דגל משה / ולדקדק בדברי רבינא ורב אשי / אלא אתם וכל הערים
אשר סביבותיכם. שידעתי שאתם קובעים מדרשות תמיד, ושאתם בעלי בינה וחכמה.

אבל בכל המקומות האלה אבדה חכמה מבנים, ורוב המדינות הגדולות מתות, ומיעוטן גוססות,
וכמו שלושה ארבעה מקומות חולין: בארץ ישראל ובכל סוריא מדינה אחת – והיינו ארם צובא
– היא אחלב, ויש בה מקצת חכמים עוסקין בתורה, אבל אינן ממיטין עצמן באהל; ובכל הגולה
ובכל שנער שנים ושלושה גרגרים; ובכל ערי תימן וערי הערביים כולן מעט עוסקין בתלמוד,
אבל אינן מכירין (=מבינים); ...היהודים שבהודו אינן יודעין התורה שבכתב, ואין להן מן הדת
אלא שהן שובתין ונימולין לשמונה; ובערי העלגים שהן בדת ישמעאל, קוראין התורה שבכתב
כפשוטה⁵⁵; וערי המערב⁵⁶, בעוונותינו, כבר נודע את אשר נגזר עליהן. ולא נשארה לנו עזרה
אלא אתם, אחינו, אנשי גאולתנו, חיזקו ונתחזק בעד עמנו, והשתדלו להיותכם אישים בני
חיל, כי הדבר תלוי בכם!

איגרות הרמב"ם, עמ' תקנח

אך ביחד עם זה יש לציין שבכל הנוגע להלכה-למעשה ממש, אף שקיבלו רבות מדעת הרמב"ם – לא זו
חכמי-פרובנס ממנהיגי המקום שמסורים היו בידם מאבות אבותיהם⁵⁷.

עובדה זו באה לידי ביטוי בעיון קל בכל ספרי חכמי פרובנס: ספר-המנוחה על הרמב"ם של רבינו מנוח
מנרבונה⁵⁸, מגן-אבות של רבינו מנחם המאירי, ועוד. אמנם הרמב"ם הוא "ארון האלוקים"⁵⁹ בכל הנוגע
להבנת הסוגיה – אך לא תמיד הלכה-למעשה⁶⁰.

בהר (=מונטפלייר) עד שבא לשם הראב"ד והנהיג להזכיר. וכן
המנהג ברוב המקומות".

59. כלשונו של רבי אהרן ב"ר משולם מלוניל לרמ"ה: "ולא
יאמר עליו הגישה האפוד" – רק יאמרו עליו כל הזקנים
והנבונים והחכמים: "הגישה את ארון האלוקים" (איגרות
הרמ"ה, סימן כג).

60. אולם בעוד שבעולם ההלכה לא תמיד קבלו את פסקי
רבינו הלכה למעשה, הרי בתחום המחשבה המבוארים
בפרקים הראשונים של המשנה תורה – אימצו לעצמם חכמי
פרובנס את השקפת הרמב"ם ללא הסתייגות כלל. פרובנס
היה המקום היחיד ששלטה בכיפה מחשבת והגות הרמב"ם
במלואה. דבר זה ניכר בעליל בכל ספרות המחשבה של חכמי
פרובנס בשלהי תקופת הראשונים, כגון פירושי הרד"ק על
המקרא, מאמר יקו המים לרבי שמואל ׳ תבון, כתבי רבי
משה ׳ תבון, ספר מלמד התלמידים לרבי יעקב אנטולי (חתנו

55. כוונתו לנגע הקראות שהלך והתפשט.

56. ספרד ומרוקו.

57. מנהגייהם ופסקיהם היו מושרשים במנהגי אשכנז שנמסרו
אליהם ממייסדי הישוב בראשיתו.

58. וכך לדוגמה על ההלכה המפורסמת במשנה-תורה: "מנהג
פשוט בשנער ובספרד שאין בעל קרי מתפלל עד שרוחץ כל
בשרו במים" (הלכות תפילה, פ"ד ה"ו), מעיר רבינו מנוח
בפשיטות: "וזו לא נהגו בגלילותינו אלא בערב יום הכיפורים
נהגו לטבול כולם".

וכן על ההלכה: "המפטיר בנביא... וכן אם חל ראש חדש
להיות בשבת המפטיר בנביא מזכיר ראש-חדש בברכה זו כמו
שמזכיר בתפלה" (שם, פ"ב ה"ט), שוב מעיר רבינו מנוח:
"מיהו מנהג העיר הזאת נרבונוא שלא להזכיר ענין ראש-חודש
בברכת ההפטרה... וכן דעת הרב בעל המאור וכן היה מנהג

מגן אבות

רבינו מנחם המאירי כתב את הספר בעקבות הגעתם לפרובנס של כמה מתלמידי הרמב"ם אחר פטירת רבם, והם
החלו להתווכח עם חכמי המקום, והשתדלו להנהיג בפרובנס את מנהג רבם הרמב"ם. המאירי לחם נגדם להגן על מנהג
המקום. בספר יש כ"ד נושאים שונים בהלכה, וביניהם (כלשונו): "סימן א – שאנו נוהגים לומר 'אל מלך נאמן' בין סוף
ברכת אהבה לקריאת שמע, והם מוחים בדבר, ולא עוד אלא שטוענים עלינו שהוא הפסק בין הברכה למצוה, ומזיקים
לחזור ולברך". סימן ח – שאנו נוהגים כל שאבי הבן מל את בנו לברך באות הלמ"ד, ר"ל "למול את הבן", והם מוחים
ומזיקים לברך "על המילה", כשאר המוהלים. סימן ט – במה שהם נוהגים לאכול גבינה אחר בשר עוף מיד בלא שום
שהייה, ואנו אוסרין מדברי סופרים עד שישהה כשיעור שבין סעודה לסעודה, כדין האמור בשאר בשר".

על קריאת שם הספר כותב המאירי בסיום הקדמתו: "ולהיות עיקר הכונה בזאת המחברת, היות למשמרת לדברי
אבותינו הנכבדים ורבותינו השלמים, ומגן וצנה לכל הבא לערער ולקטרג עליהם במנהגים... קראתי שם המחברת
הזאת מגן-אבות". אחד הדברים המיוחדים במגן-אבות הוא שהמאירי מכנה את הרמב"ם בשם 'רבינו משה' ולא בכינוי
'מגדולי המחברים' כדרכו בבית-הבחיירה המפורסם שלו.

ספרד: מולדתו של רבינו משה בן מימון הספרדי

למרות שרבינו עזב את ספרד בגיל צעיר יחסית, הוא תמיד, כל ימי חייו, זיהה את עצמו כספרדי. לעתים אף הוסיף לשמו 'הספרדי'. כך בהקדמתו למשנה-תורה⁶¹, וכך במקומות נוספים⁶². כפי שכבר כתבנו בפרק על תולדות הרמב"ם, לא רק שהרמב"ם נולד בספרד, אלא כל חינוכו עוצב שם. אביו, רבינו מימון, הדיין מקורדבה היה רבו המובהק, ובאמצעותו קיבל את דרכי הלימוד והפסיקה של רבותיו של אביו – הר"י מיגאש מחשובי חכמי ספרד, והר"ף שאף הוא התגורר באחרית ימיו בספרד.

גם מנהגיו ודרכי חייו היו כמו המנהגים ודפוסי החיים הספרדיים.

וכך הוא מציין במשנה-תורה:

**וכזה היה מנהג רבותי ורבינו ספרד לקדש מעומד בליל ראשון של חג הסוכות.
הלכות שופר וסוכה ולולב, פרק ו הלכה יב**

**מנהג פשוט בכל ערינו בספרד שיהיו כל אנשי הבית מדליקין נר אחד בלילה הראשון ומוסיפין
והולכין נר בכל לילה ולילה.**

הלכות מגילה וחנוכה, פרק ד הלכה ג

**מעשים היו אצלנו תמיד בכך בספרד, ויש תלמידי חכמים שהיו מוחלין על זה וכך נאה להם,
ויש שתובע ועושין פשרה ביניהן.**

הלכות חובל ומזיק, פרק ג הלכה ו

לכן אין פלא שקיימו וקבלו בני ארץ-ספרד, לפסוק בכל דבר לפי המשנה-תורה⁶³.

אמנם בנושאי מחשבה והשקפה, היו מגדולי ישראל בספרד, שהתנגדו לדעותיו של הרמב"ם במשנה-תורה ובשאר ספריו. למשל, האחים הגדולים מטולידו שבספרד, רבי מאיר הלוי אבולעפיה (הרמ"ה) התנגד בעיקר לשיטת הרמב"ם בתחיית המתים⁶⁴, ואחיו רבי יוסף הלוי שלחם בכל כוחו נגד 'מורה-נבוכים' של הרמב"ם. אולם, גם מתנגדים אלו, מהללים ומשבחים את המשנה-תורה, ואת מחברו – הרמב"ם, מצד היותו חיבור הלכתי שאין לו אח וריע. הדבר בא לידי ביטוי אצל רבי יוסף הלוי, שמחלק במפורש בין ספר החיבור ההלכתי משנה-תורה לבין העיסוק ב'מורה'. הוא היה זה שכתב את דברי השבח שהבאנו בפרק על 'שלשה כתרים' (פרק יב).

בסופו של דבר, אפשר לקבוע שהמשנה-תורה נהפך לספר הסמכותי ביותר לבני ספרד בכל מושבותיהם, וכבש 'חיבורו הגדול' של הרמב"ם את ארץ ספרד.

המבוכה והבלבול הגדול ששררו בין פוסקי ההלכה בימיו, ועל התקלות הגדולות בניהול חיי הציבור כתוצאה מעם ארצות זו, שרק עם בואו של המשנה-תורה לספרד נשתלט סדר הלכתי נכון במדינה. ולכל אלו מביא המחבר כמה דוגמאות מוחשיות. בספר זה מתאר המחבר כמה סוגי התנגדות נגד התקבלות משנה-תורה כספר הפסק המרכזי בספרד. ראה על זה ב'הספרות הפרשנית לתלמוד' מרי"מ תא שמע, חלק שני עמ' 44.

64. התנגדות זו של הרמ"ה לא היתה על עצם מבנה הספר אלא בגלל ההשקפות אודות תחיית המתים שהובעו בספר הראשון של המשנה-תורה – ספר המדע (שחשש שהרמב"ם אינו מאמין שהוא כפשוטו). בעקבות זאת כתב הרמ"ה (נדפס באגרת הרמ"ה) כמה השגות על שאר חלקי הספר. לימים, כאשר הגיעה אליו 'אגרת תחיית המתים' ריכך הרמ"ה את דעותיו נגד הרמב"ם, ואחרי פטירת הרמב"ם אף כתב קינה מרגשת מלאה התבטלות לזכרו הגדול. את פרשה זו והקינה הבאנו בהרחבה לעיל בפרק יד – 'טענות וביקורות על המשנה-תורה'.

של רבי שמואל ׳ תבון), ספר התמיד לרבינו ראובן ב"ר חיים (רבו של המאירי). כן הדבר גם בספרי המאירי, הרלב"ג ורבי יוסף ׳ כספי.

61. "ומפני זה נערתי חצני, אני משה בן מימון הספרדי".

62. בהקדמתו לפירוש המשנה: "אני משה בן מימון הספרדי בניתיהו, ומינס התלמוד משיתיהו". ובאגרתו לרבי שמואל ׳ תיבון: "הגיעו אלי, אני משה בר' מימון הרב הספרדי זצ"ל, כל כתבי התלמיד היקר", וכהנה רבות.

63. עם זאת, התקבלות הספר בספרד לא היתה אחידה, ואף לא מוחלטת. בתקופת הרמב"ן והרשב"א לא נראה שקבלו דברי הרמב"ם ללא ערעור. וגם אחרי זה מצינו ביקורת על המשנה-תורה כמו בספר אור-ה' לרבי חסדאי קרשקש, כפי שנזכר את דבריו להלן בפרק זה. יש להוסיף שקיים ספר בכתב-יד מרבי יונה, שהוא בעצם שיר תהלה לרמב"ם. שם הוא מוסר את עיקר תוכנו של המשנה-תורה בדרך שיר וחריזה. בהקדמה לספר מרבה המחבר לספר על מצבה הירוד של ההלכה בספרד קודם בוא ספרי הרמב"ם לשם, על

"בספרי הרמב"ם נעשו עמי הארץ תלמידי-חכמים!"

המשנה-תורה התקבל בספרד במהירות גדולה, גם אצל המון-העם, דבר שלא מצא חן בעיני כמה מרבנים, שמעתי ניטל מהם כוחם. אודות חמתם של אותם רבנים, אנו למדים ממכתבו של אחד מראשי רבני ספרד, רבי ששת הנשיא לרמ"ה⁶⁵. במכתבו, הוא מציג את דעתו כלפי מה שאמר אחד מחכמי קשטיליה: "ומה לנו אל ספריו ואל כתבי מאמריו". רבי ששת מסביר מדוע חרה אפו: עד בוא המשנה-תורה לא ידעו המון-העם כיצד ללמוד תורה ולפסוק הלכה, בגלל שהתלמוד כתוב בשפה קשה וזקוקים לידע רב כדי לשלות ממעמקיו הלכה-למעשה, ועם הופעת המשנה-תורה "נפקחו עיניהם" ונפתח צוהר לתורה לכולם! מעתה, אף 'יהודים פשוטים' יכולים לפסוק ההלכה, ולדעתם, לא נזקקו עוד לשאול את שאלותיהם לרבנים.

וכך מתאר רבי ששת הנשיא את המצב ה'עגום':

בהיותי בקשטילה⁶⁶ אחר אשר הגיע 'משנה ספר התורה' הזה אליהם, שמעתי אחד משופטיהם, ואין רצוני להזכיר שמו⁶⁷, שהיה מגמגם לומר: "מה יידע זה (=הרמב"ם), ולא נדע? ואחרי שאיננו מביא ראיות מדברי חכמי התלמוד לדבריו – מי יישמע אליו? הלא טוב לנו להגות בתלמוד ובהלכות (=הרי"ף). ומה לנו אל ספריו ואל כתבי מאמריו!"⁶⁸.

...ואני ידעתי מאז לבבו ומחשבתו...: כי לפני הגיע משנה-תורה לארצות קשטילא היתה קריאת ההלכות (=הרי"ף), כל-שכן התלמוד, נפלאה מאוד בעיני יושביה... והשופט הוא היה דן יחידי לרצונו, ואין חולק עליו, כי לא היו יודעים אנה נוטה הדין, וכולם היו צריכין אליו;

ובראותם י"ד ספרי משנה⁶⁹, והתבוננו במ כל יודעי לשון הקודש, ויחלו לחזות בנועם סדר המצוות, והכתב בספר המדע מהמוסרים והחכמות, נפקחו עיניהם ויעמדו על עמדם, ויכתבו הספרים (=של המשנה-תורה) כל אחד לעצמו⁷⁰, וירבו להללם, ונפשם נקשרה באהבתם... והנה רבו היום המבינים דבריהם⁷¹.

במילים אלו מתאר רבי ששת הנשיא תהליך מעניין, שהיה מתאים דוקא למצב הירוד של הבנת הגמרא בכמה מקומות בספרד, וכך נוצר מצב שהרבנים המקומיים שאבו את כל סמכותם מזה שהעם אינו בקיא בהלכה. ולאחר הגעת המשנה-תורה, יש לפני המון-העם ספר המושיט להם כשולחן-ערוך את כל הלכות התורה – וממילא ה"שופטים" הופכים למיותרים! למעשה, כעדות הנשיא, חיש מהר התקבל הספר אצל ההמון כולו בספרד, עד ש"ויכתבו הספרים (=של המשנה-תורה) כל אחד לעצמו, וירבו להללם, ונפשם נקשרה באהבתם... והנה רבו היום המבינים דבריהם".

ואכן, עדות ברורה על התקבלות המשנה-תורה בין המון העם, השתמרה בידינו מפרי עטו של בן אותו הדור, המתרגם והמשורר רבי יהודה אלחריזי⁷²:

הוא (=הרמב"ם) סיכם את ההלכה ומדעי התורה... וגילה כל מסתריהם, עד נעשו מדעי ההלכה ומדות התורה שגורים על-פה וקלים וברורים לדורשיהם... ולא יצטרכו למורה מי שיש לו שכל ועיין בהם... ובספריו נעשו עמי הארץ תלמידי-חכמים, והסכלים – נבונים.

דומה מאד לטענות שמצינו בפרובנס ובצרפת. אך הנשיא רבי ששת הבין שהיה הבדל גדול בין רמת הלימוד של בני צרפת ופרובנס, שבדרך כלל ההמון ידעו ללמוד תלמוד בעיון בעצמם, לעומת בני קשטיליה ש"היתה קריאת ההלכות (=הרי"ף), כל-שכן התלמוד, נפלאה מאוד בעיני יושביה".

69. מליצה על יסוד 'ששה סדרי משנה'.

70. הכוונה: מי שרצה ללמוד את המשנה-תורה היה מוכרח להעתיק את הספר לעצמו שכן היה זה לפני עידן הדפוס.

71. מכתבו של רבי ששת הנשיא נדפס במבוא ל'פירוש רבי יהונתן הכהן מלוגיל' על מגילה ומועד קטן, דף 21. יצא לאור ע"י הרב ש.ק. מירסקי, ירושלים תשט"ז.

72. מובא במאמר 'רבי יהודה אלחריזי בשבחו של הרמב"ם' בתוך 'הגות עברית באירופה', תל אביב, תשכ"ט, עמ' 102.

65. רבי ששת היה מראשי הלוחמים בעד הרמב"ם במחלוקת זו, וכן אחר כך במחלוקת על המורה-נבוכים. וכך הוא חרז על רבי מאיר הלוי אבולעפיה (הרמ"ה): "שאלוני ידידי: איך יכונה, בשם מאיר – והוא הולך חשכים? / השיבותים: כבר קראו חכמים, ללילה אור – והוא מן ההפכים (הכוונה ללשון חז"ל בריש פסחים "אור לארבעה עשר" שפירושו לילה)" (נדפס באיגרות-קנאות, ליפסיא ח"ג, עמ' 7).

66. ארץ בספרד.

67. מחמת לשון הרע.

68. כלומר, במה כוחו של הרמב"ם גדול מכוחי שלי? הוא איננו מביא ראיות לדבריו מן התלמוד, ואנחנו די לנו בעיון בתלמוד בעצמנו, או לכל היותר בהלכות הרי"ף – ומדוע זקוקים אנו למשנה-תורה?

לכאורה טענה זו, שהמשנה-תורה אינו מביא ראיות ומקורות,

פתיחת שערים גם לנבונים

עוד מצינו בתקופה ההיא תיאור התקבלות משנה-תורה בספרד, מפי רבי שמואל ספורטא (מספרד), שכתב אל חכמי צרפת מכתב הגנה על שיטות הרמב"ם בהשקפה ומחשבה. בתוך דבריו, מתאר הוא את מעלתו הנפלאה של המשנה-תורה, שתוך לימוד הספר יתבררו ויתלבנו קושיות וסוגיות שונות. הן להמון העם – ש"לא ידעו נתיבות התלמוד", והן "לחכמים יודעי-ספר... כי שם מצאו פירוש אמת ודרך סוגיות":

הוא (=הרמב"ם) החל להיות גבור בארץ⁷³ ולפקוח עיניים עורות בתורתנו הטהורה, וכתב לו את משנה התורה, חבר ספרים, פשוטים ומבוארים למען יבין לבב הנמהרים.

כי בעונותינו מזמן ההוא ועד עתה שכני המערב וארץ הצבי ושרידי ספרד הנשארים לא ידעו נתיבות התלמוד... ויהי להם למושיע. גם אלה לחכמים יודעי-ספר פנו דרך ישרה: סקלו מסילותיהם / הרימו הספרים האלה מכשול מדרך נתיבותיהם / כי שם מצאו מתוך דבריהם קושיות והויות / פירוש אמת ודרך סוגיות⁷⁴ / להתגלע בכל תושיות.

סוף דבר: כל הבא ימלא את ידו ולפי דעתו של אדם, הרב (=הרמב"ם) מלמדו.

כמה רעבי התורה בדבריו הנבונים השביע / כמה תושיות לרב הודיע / וכמה מגלי פנים בתורה בחברו הפגיע⁷⁵.

קבוצת מכתבים, עמ' 82

מתוך האמור מתברר היטב, שהביקורת של חכמים אחרים ביחס לצורת המשנה-תורה⁷⁶ לא תפסה מקום גדול בספרד⁷⁷ (כמו בצרפת ובאשכנז)⁷⁸. ואכן, בסופו של דבר, התקבל הספר בארץ ספרד כסמכות ראשונה במעלה, ושימש כהלכה-למעשה בהכרעת ההלכה.

תקנת טולידו: פסיקה מוחלטת כמשנה-תורה

כך מצינו, לדוגמא, שנחקה תקנה בטולידו שבספרד בשנת ה'ס"ה (1305) – במלאת מאה שנה לפטירת הרמב"ם⁷⁹:

הסכימו הקהל ישצ"ו⁸⁰ שלא ידונו בעיר הזאת שום דין בעולם, ושום ענין בעולם, אלא על דעת רבינו משה ז"ל, בכל אותם העניינים שיוכלו לכוון ולידע דעתו בהם... והכל שריר וקיים.

ובתקנה אחרת באותה קהילה⁸¹:

הסכימו הקהל ישצ"ו שלא יהא רשות לשום אדם בעולם מהדרים בעיר הזאת, לדרוש ברבים בבתי כנסיות, ולא להורות שום הוראה ברבים בבתי כנסיות, שיהא כנגד מה שהורה רבינו משה ז"ל בן מיימון באיסור והיתר... והכל שריר וקיים.

73. בראשית יח.

74. מכלל דברי רבי שמואל ספורטא נמצא, שהוא מגדיר היטב שתי רמות שיש לספר משנה-תורה: רמה אחת לפשוטי העם ש"לא ידעו נתיבות התלמוד", ורמה אחרת "לחכמים יודעי-ספר" שיכולים לתרץ "קושיות והויות" בפירושי אמת ו"דרך סוגיות" מתוך הספר. ומכאן שכבר בתקופה זו השתמשו במשנה-תורה בספרד הלמדנית כספר מפרש סוגיות.

75. בתוך מכתב הגנה זה, מוצא רבי שמואל לשלב עוד תוכחת מגולה כנגד המתקפים את רבינו. בעוד שהם טוענים כלפי הרמב"ם על דברי כפירה, הרי שהוא משיב להם, שהרמב"ם עצמו דאג "לפגוע בחברו" כנגד מגלי פנים בתורה שלא כהלכה.

76. כגון פסיקה בלא טעמים, עקיפת התלמוד, אי-הזכרת מקורות, ועוד, טענות שהיו שגורות אצל חכמי צרפת ואשכנז. ראה על כך להלן.

77. ברור שהיו יוצאים מן הכלל, ואכן הביקורת מרבי חסדאי קרשקש, היתה בגלל סיבות אלו. גם הרא"ש מביא ביקורת דומה מפי אחד מחכמי ברצלונה. כנראה שגם תלמידי הר"ן, כמו הרמב"ן והרשב"א, הושפעו מחכמי צרפת וכבר נטו קו על גישה זו של פסיקה מתוך המשנה-תורה – ראה גם להלן שהריב"ש, אף הוא תלמיד הר"ן, נקט כרבי חסדאי קרשקש, וביקר את הפוסקים ישירות מתוך המשנה-תורה.

78. שכן בספרד לא נלחמו נגד ספרי קיצורים כמו בצרפת ואשכנז.

79. ראה המקורות שנאספו במאמרו של הרב י. ז. כהנא, 'הפולמוס מסביב קביעת ההכרעה כהרמב"ם', סיני, כרך לו, עמ' תב ואילך.

80. ר"ת: יש'מרם צ'ורם ו'גואלם.

81. שם.

שו"ת הריב"ש
ווילנא, ה'תרל"ט (1879)

כמה דורות אחר כך מודיע אחד מגדולי ספרד, רבי יצחק בר ששת פרפת, הריב"ש⁸²:

ובכל אלו הארצות נהגו בכל דבריהם כדעת הרמב"ם ז"ל. שו"ת הריב"ש, סימן נה

ואכן, היתה ההנחה הרווחת בכל פזורי ספרד עד ליצירת השולחן-ערוך, שההלכה בכל מקום היא כרמב"ם ללא סטיות⁸³.

תפילין בספרד – אך ורק לפי הרמב"ם!

הערכה זו של חכמי ספרד כלפי הרמב"ם וחיבורו מודגשת ביתר שאת בפרשה מעניינת שאירעה בספרד (כמאה שנה לפני מרן רבי יוסף קארו), בפסיקתו של רבי יצחק די ליאון.

כידוע, הרמב"ם הקדיש חלק גדול בהלכות ספר תורה לפרט את כל הפרשיות ה'פתוחות והסתומות' שבספר תורה. אך יש בזה קצת חלוקי דעות בין הרמב"ם והרא"ש⁸⁴. עובדה זו הביאה לידי מבוכה גדולה בחיי קהילות ספרד. וכך מוסר לנו מרן רבי יוסף קארו (בשם רבי אברהם אסאן הסופר) שרבי יצחק די ליאון קם ועשה מעשה קיצוני – לפסול את כל התפילין בדורו שלא היו נכתבים כשיטת הרמב"ם!

ובפרשה אחרונה נוהגים כדברי הרמב"ם ודלא כהרא"ש, משום דאי אפשר לעשותה שתהיה סתומה לדעת שניהם, ותפסו דברי הרמב"ם עיקר.

המחשבה של הרמב"ם לא שלטה ומשלה בכיפה בספרד. גדולי ספרד שקיבלו על עצמם שההלכה כרמב"ם במשנה-תורה ללא סטיה, לא עסקו רבות בספרי המורה-נבוכים ושיטותיו. בעקבות הרמב"ן ומקובלי ספרד אשר בגירונה הרי מחשבת יהדות נטתה לקבלה ביתר שאת מאשר לפילוסופיה. דוגמא מובהקת לכך היא בעל מגדל עוז, תלמיד הרשב"א, שכתב ספר הגנה מול כל השגות הראב"ד על המשנה-תורה ללא פשרות, אך בתחום ההגות היה שייך לאבות הקבלה ואף כתב ספרי קבלה. (אם כי גם בזה היו בוודאי יוצאים מן הכלל כגון חכמי ספרד שכתבו פירושים על המורה-נבוכים שהם רבי שם טוב פלקירה בפירושו 'מורה המורה', רבי זרחיה בן שלתיאל חן מברצלונה, ובעל האפודי).

84. כמפורש בדברי מרן: "בצורת פתוחה וצורת סתומה יש מחלוקת בין הרמב"ם והרא"ש" (שו"ע יו"ד, הלכות ספר תורה

82. יש לציין שאין בדברי הריב"ש כדי לשקף את עמדתו האישית, שהרי אנו רואים בתשובה אחת שהשיב לאחד בשם רבי אפרים מאלג'יר שהוא פונה בדברים חריפים: "אותן המורים הוראות על פי ספרי הר"ם ז"ל (=הרמב"ם), ולא קדמה להם ידיעה בתלמוד, הרי הם בכלל והגס לבו בהוראה. לפי שלא יבין עקרי הדברים על אמתתן, כיון שלא ידע מהיכן הוציא הר"ם ז"ל הדין ההוא. והנה אעתיק לך תשובת הרא"ש ז"ל, לחכם ה"ר מצליח, וז"ל: על המורים הוראה מתוך דברי הר"ם ז"ל, ואינן בקיאים בתלמוד לדעת מהיכן הוציא דבריו, טועה להתיר את האסור ולאסור את המותר..." (שו"ת הריב"ש, סימן מד).

83. כך מבואר בספרי גדולי ספרד כגון הבית יוסף, הרדב"ז, המבי"ט כהנחה פשוטה ללא הסתייגות. ראה מה שכתבנו לעיל על ארץ ישראל ומצרים. אך בניגוד לפרובנס, שיטת

רבי יצחק ב"ר ששת פרפת - הריב"ש

בערך ה'פ"ו (1326) ברצלונה, ספרד – ה'קס"ח (1408) אלג'יר

מגדולי חכמי ספרד. בשבתו בברצלונה העלילו עליו אנשי בליעל ומסרו אותו למלכות, ועקב הרדיפות בשנת ה'קנ"א (1391) נאלץ לעזוב את ספרד ולברוח לאלג'יר, שם מצא חן בעיני הקהל וישימוהו שם לרב ואב בית דין. באלג'יר נתכבד על ידי המלך בתואר 'רב הכולל' – שופט ודיין ראשי על כל קהילות ישראל במדינת ממשלתו, ובשם המלך הוזהרו כל רבני ישראל במדינה זו שלא יעשו שום דבר במשפט בלי נטילת רשות מהריב"ש.

מפורסם הריב"ש כמורה הוראה בישראל שפנו אליו בשאלות מכל קצוי העולם. מאות מפסקיו שנדפסו בשו"ת הריב"ש משמשים מקור לפסקי שו"ע של מרן רבי יוסף קארו (ושל הרמ"א), ואף הוא העיד עליו בשם מורו, רבי יעקב בירב, שהיה סומך על תשובות הריב"ש יותר מאשר על פוסקים אחרים.

וכתב ה"ר אברהם אסאן הסופר ז"ל שהרב הגדול מורינו כמה"ר יצחק די ליאון ז"ל בהסכמת חכמי דורו פסל כל התפילין שהיו בספרד שהיו פרשיותיהן על פי דעת הרא"ש, מפני שהספרי תורה היו פתוחות וסתומות שלהם על פי דעת הרמב"ם – נמצא שהעולה לקרות בתורה עם תפילין שפרשיותיהן כדעת הרא"ש הוא מעיד כנגד הספר תורה, ונעשית תורה כשתי תורות חס ושלוש!

בית יוסף, אורח חיים סימן לב

טענת רבי חסדאי קרשקש: "איך דימה שיונחו כל ספרי זולתו מהקודמים?!"

לסיום הסקירה על ארץ ספרד, יש לציין על חכם יוצא מן הכלל, אחד מגדולי רבני ספרד שהיה מתנגד לגישת הרמב"ם, הן בענייני מחשבה (כמו המו"נ), והן בפסיקת ההלכה – נגד המשנה-תורה⁸⁵. רבי חסדאי קרשקש, תלמידו של רבינו נסים (הר"ן), מבקר בהקדמת ספרו אור-ה' את כל מבנה המשנה-תורה⁸⁶.

הנה דברי רבי חסדאי:

והחיבור הכולל אל הרב רבינו משה בן מיימון קראו משנה-תורה בלא מחלוקת... ובלא זכר תנא ואמורא ורב וגאון... הנה כשישתנה פרט מהפרטים שהוסגרו שם, לא נשיג המשפט בו על השלמות...

והתימה הגדול ופליאה העצומה: איך עלה על רוחו, ואיך דימה שיונחו כל ספרי זולתו מהקודמים, ותהי כלל התורה שבעל-פה מסורה לחיבורו עד שקראו משנה-תורה?!

הקדמת רבי חסדאי קרשקש לאור ה'

עד כדי כך הפריעו הטענות הללו לרבי חסדאי, שמשום כך עלה בדעתו לחבר ספר חדש שמיועד להוות תחליף למשנה-תורה של הרמב"ם עם יתרון של תוספת טעמים ומקורות! הספר היה אמור להיקרא בשם נר-ה'⁸⁷, אך למעשה חיבורו לא הגיע לידינו – או משום שלא זכה להתפרסם, או משום שמעיקרו לא הספיק להיכתב.

אחד מגדולי ספרד, מבקר לחלוטין את כל הרעיון של חיבור המשנה-תורה, דבר שמעורר פלא, ואכן הוא מקרה יוצא דופן. 86. בדומה לביקורות מצרפת ואשכנז, כפי שנביא בהמשך.

87. כפי שכותב רבי חסדאי בהקדמתו שספרו יעסוק ב"מצוות התורה בסיבותיהן לפי חומר נושאייהן וכו' ואחרי כן לבאר אותן באור מדוקדק ולהעיר אל המקומות אשר באו שם מהתלמוד עם זכרון מחלוקת הגאונים והרבנים והסכמת האחרונים".

סימן רעה סעיף ב). וכן מעיר רבי יעקב בעל הטורים: "ורבו הדעות בצורות הפתוחות והסתומות, ולכן לא אכתוב אלא מסקנת א"א הרא"ש ז"ל" (טור יו"ד, הלכות ספר תורה, סימן רעה).

85. כפי שנוכחנו לדעת בפרק יב – 'שלשה כתרים', כל גדולי ישראל, הן מארץ ספרד והן מארץ אשכנז וצרפת, הכירו את גדלותו של הרמב"ם במשנה-תורה ושיבחו את עבודתו לחבר מפעל גדול כזה (אף שלעתים היו להם השגות מסוימות נגד כמה דברים בתוך הספר). אך כאן רבי חסדאי קרשקש,

רבי יצחק די ליאון

נולד בעיר לאון בצפון ספרד, ונפטר לפני ה'רנ"ב (1492)

תלמיד חכם ומקובל. ראש-הישיבה ורב העיר טולדו. תאריך הולדתו ומותו לא ידועים בבירור, אך ידוע שנפטר שנים מעטות לפני גירוש ספרד (ה'רנ"ב 1492), והוא כבן שבעים שנה. רבו היה רבי יצחק קנפנטון (בעל 'כללי התלמוד'), והיה חבירו של רבי יצחק אבוהב (מכונה "אחרון גאוני קסטיליה" כדי להבדילו מרבי יצחק אבוהב, מחבר ספר מנורת-המאור).

רבי יצחק היה שותף לחוג מקובלים ששללו באופן מוחלט את העיסוק בפילוסופיה. בעל 'ספר יוחסין' מתאר אותו כמלומד בניסים, ונלחם מלחמות ה' עבור עם ישראל. זכה לכבוד רב ממרן רבי יוסף קארו אשר כינהו 'רבינו הגדול מוהר"ר יצחק די ליאון' (בית-יוסף, או"ח, סימן תקפא). מתלמידיו המפורסמים היה רבי אברהם סבע, מחבר 'צרור המור' על התורה.

צרפת ואשכנז: הערצה וביקורת

בדורו של הרמב"ם ובדורות הסמוכים לו, פעלו בצרפת וגם באשכנז בעלי-התוספות. דרך לימודם ומסורת מנהגייהם והשקפתייהם ביהדות היה שונה לחלוטין מזה של הרמב"ם הספרדי. בדברי התוספות וספרי הלכה באשכנז הסמוכים לדורו של הרמב"ם כמעט ולא נמצא זכר לשמו ולספריו⁸⁸. ואכן, הן בפסק ההלכה, הן בצורת הלימוד והן בהגות המחשבתית, קיימת עד היום מחיצה ברורה בין דרכם של בני צרפת ואשכנז לבין דרכו של הרמב"ם. אך עם זאת לאט-לאט חלה התקרבות במידה מסוימת, בין הנשר הגדול לבין בעלי התוספות.

בשנת ד'תתקס"א (1201), עוד בחיי הרמב"ם, פנה הרמ"ה, רבי מאיר הלוי אבולעפיה מספרד, אל רבינו שמשון משאנץ שבצרפת, וביקשו להצטרף לפעולה נגד הרמב"ם, שבה התקיף בעיקר את שיטתו של הרמב"ם בקשר לתחיית המתים.

רבינו שמשון הודיע לרמ"ה שספרי הרמב"ם נמצאים בצרפת⁸⁹, ואחר שהוא מטפל בכמה שאלות בגוף פסקי המשנה-תורה, הוא מביע ביקורת כללית המשקפת היטב את גישת הלימוד בצרפת של בעלי התוספות:

איש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים כי המסדר סדרם לעכב את הגאולה שאין בו דבר בשם אומרו... ובמשנה ובתלמוד נזכרים שם התנאים ואמוראים, וההוגה בהם זוכה ומזכה ו"דובב שפתי ישנים"⁹⁰... "וכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם"⁹¹.

איגרות-הרמ"ה, סימן סט

במלים קצרות אלו מובעת תמצית ההבדל שבין דרך הלימוד של צרפת ואשכנז לבין דרכו של הרמב"ם. לפי גישת צרפת כל תלמיד מחכים את רבו ויש לעיין תמיד במקור הדברים. עיון בספר הלכתי ללא מקורות טוב רק עבור הוראת-שעה, אך לא כספר סמכותי וסופי. בעיני חכמי-אשכנז אין בכלל סוף פסק בהלכה. ההלכה מתחדשת ומתערענת מתוך מקורותיה באופן תדיר. לעומת זאת הרמב"ם חיבר ספר כולל סופי חתום שאין לערער ולהרהר אחריו.

ולמרות שאכן ראו חכמי-אשכנז את ספר משנה-תורה ועיינו בו, הרי חכמים אלו לא התלהבו ממנו יתר על המידה, ולא הסתנוורו ממנו כחכמי-פרובנס. בטוחים היו חכמי-אשכנז במסורת הלימוד שלהם, ולא התפעלו יותר מדאי מהאור הגדול שהאיר ממזרח⁹².

אך בדורות הבאים חלה התקרבות מסוימת בין שני העולמות הללו. אורו של הרמב"ם ושל חיבוריו היה גדול מדאי מכדי שיוכלו להיות אדישים כלפיו. אולם, כפי שיתואר להלן, התקרבות זו לא חלה בבת אחת.

הסמ"ג: הערצה וביקורת

התרומה הראשונה לקירוב זה, היה 'ספר מצוות גדול' (הסמ"ג) של רבי משה מקוצי, מחשובי בעלי התוספות.

ספר הסמ"ג נבנה על יסודי המשנה-תורה (וספר-המצוות) של הרמב"ם. הוא מעתיק קטעים שלמים כמעט בלשונם של הרמב"ם, אולם ביחד עם זה הוא מוסיף את מקורי ההלכות עם שיטות התוספות⁹³.

91. ברייתא דקנין-תורה מ"ו.

92. על נושא זה, ראה לעיל בסיום פרק טו תחת הכותרת 'בין ספרד לאשכנז'.

93. וכן כשהרמב"ם חולק על בעלי-התוספות, הסמ"ג קובע את ההלכה כפי בעלי-התוספות. וכך כותב המהרש"ל: "שכבר נודע שהסמ"ג הוסד כולו על פי הרמב"ם. וברוב מקומות הוא כמעתיק ממש ואינו חולק עליו זולת במקום שבעלי התוספות חולקין עליו, ובלעדם אינו מרים ידו ורגלו נגדו" (הובא בשו"ת הרמ"א, סימן סז).

88. שמו של הרמב"ם נזכר בדברי התוספות רק ארבע פעמים, ובכל פעם באופן אחר – בשמו המלא, בכינויו, והזכרת הספר. ראה על זה בפרק הקודם, 'בכל מדינה ומדינה'.

89. וכלשונו: "הנה נמצא ביד החברים שעמנו מקצת ספרי הרב ר' משה" (איגרות הרמ"ה ריש סימן ע). אגב: בכך נשתמרה ידיעה חשובה, שעוד בחייו של הרמב"ם הגיעו ספריו בהלכה לצרפת. אך קשה לדעת מהי כוונתו בהדגשתו "מקצת ספרי הרב ר' משה".

90. שיר השירים ז', וראה יבמות צז, א.

הוא אומר: אכן יש בסמ"ג הערצה גדולה לרמב"ם, אך מאידך, עדיין אין כאן קבלת סמכות והכנעה מוחלטת, וניתן אפילו לזהות בסמ"ג ביקורת אשכנזית סמויה נגד גישתו של הרמב"ם לפסוק את ההלכה ללא מקורות. יחס כפול זה משתקף היטב בהקדמת הסמ"ג:

ועמד האיש הגדול רבינו משה ב"ר מיימון היה מקורדו"בה ובא בארץ ישמעאל ועשה חיבור מכל התורה חיבור נאה ומשובח⁹⁴ והאיר עיני ישראל, ובכל החכמות היה רב מופלא לא נשמע בדורות אחרונות כמוהו, ורבים נתאמצו בתורה על ידי ספריו שפשטו בארץ אדום ובארץ ישמעאל.

אמנם לא הביא הגאון שום ראיה בספריו... הדבר ההוא כחלום בלא פתרון⁹⁵. וגם בכמה מקומות על פירושו ועל פסקיו חולקין עמודי התורה ואשיותיה, והם רבינו שלמה ברבי יצחק (רש"י), ורבינו יעקב בן רבינו מאיר (רבינו-תם), ורבינו יצחק ב"ר שמואל (ר"י הזקן) אשר כל חכמי ישראל [בדורות] האחרונים שותין מימיהם. וגם בחשבון המצות חולקין עליו...".

הקדמת רבי משה מקוצי לסמ"ג

ספר הסמ"ג (חלק מ"ע), לרבי משה מקוצי
דפוס דניאל בומברג, ויניציה, ה'ש"ז (1547)

תורה שבכתב תחילה, ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר בנייהם".

95. השווה מה שכתב הרא"ש (שו"ת הרא"ש, כלל לא, סימן ט): "לא עשה [הרמב"ם] כשאר המחברים וכתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה בלא טעם ובלא ראיה".

94. למרות דברי השבח של הסמ"ג על חיבורו של הרמב"ם, יש הרואים בזה שהסמ"ג אף פעם לא מזכיר את המשנה-תורה בשם (מנהגו לכתוב בלשון "וכתב רבינו משה" או "רבינו משה פירש"), הרי גם זו מחאה על דברי הרמב"ם הנועזים בהקדמתו "לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא

רבי משה מקוצי - בעל הסמ"ג

סוף האלף החמישי, תחילת האלף השישי
קוצי, צרפת

מגדולי חכמי צרפת בעלי התוספות. רבו המובהק היה רבי יהודה שירליאון (מבעלי התוספות). היה נכדו (בן בתו) של בעל התוספות רבי חיים כהן, וגיסו של הר"ש משאנץ. רבי משה היה דרשן ומוכיח בקהילות ישראל. בהקדמתו לספרו הסמ"ג הוא מספר על איזו "סיבה מן השמים" שגרמה לו להסתובב בקהילות ישראל ולדרוש ולעורר אותם להליכה בדרך הישר. בעקבות זאת כיתת רגליו מעיר לעיר בצרפת, בפרובנס ובספרד כדי לעורר את העם להקפדה בקיום המצוות. רבינו משה זכה וזיכה את הרבים, ודרשותיו "עשו תשובות גדולות וקבלו אלפים ורבות מצות תפילין, מזוזות, וציצית" (סמ"ג, עשין סימן ג). בחלקו השני של ספרו הוא מודה להקב"ה על הזכות הגדולה שהיתה לו בהצלת נפשות מישראל: "והארכתי בדרשות כאלו בגלות ירושלים אשר בספרד והוציאו נשים נכריות רבות (!) בשנת תתקצ"ו (1236), שבח לאדון הכל" (סמ"ג, לאוין סימן קיב).

דרשות אלו היוו את הבסיס לספרו המפורסם על תרי"ג המצוות, הסמ"ג - ס'פר מ'צוות גדול. וכך הוא מתאר: "ובכמה מקומות בקשו ממני לכתוב יסוד המצוה על פי הראיות ולעשות ממנו ספר, ואירא לעשות כן לעשות ספר תורה לרבים כי בער אנכי מאיש ולא בית אדם לי. ובתחילת אלף הששי בא אלי עניין מראה בחלום: 'קום עשה ספר תורה משני חלקים!'. ואתבונן על המראה, והנה השני חלקים - ספר מצות-עשה בחלק אחד, וספר מצות לא-תעשה בחלק שני" (הקדמת הסמ"ג).

שמו המקורי של הספר הוא 'ספר המצוות' סתם, אך פונה 'ספר מצוות גדול' כדי להבדילו מ'ספר מצוות קטן' (סמ"ק) שנכתב באותו הדור ע"י רבי יצחק מקורביל, והוא קיצור של הספר הגדול. בסמ"ג מובאים מקורות ההלכה בתלמוד, מסקנות גדולי הראשונים והכרעותיו של המחבר. דברי הרמב"ם מצוטטים כמעט בכל עמוד בספר, אם כי לא תמיד באזכור שמו של הרמב"ם לצידם.

מהר"ם מרוטנבורג: "אשאל באורים ותומים"

שו"ת מהר"ם מרוטנבורג
לבוב, שנת כתר"ר (1860)

בדור הבא אנו עדים על צעד נוסף בהתקרבות. המהר"ם מרוטנבורג, רבי מאיר ב"ר ברוך, היה בזמנו גדול הדור בין חכמי אשכנז, והוא העניק לרבינו את הכינוי "אורים ותומים"⁹⁶, המביע ביטול מוחלט שלא ניתנת לערעור ולהרהור כלפי סמכותו ושיעור קומתו ההלכתית של הרמב"ם:

אמנם משבא לידי ספר רבינו משה בן מיימון זצ"ל נשאלתי מאת כבודך שאלה זו, אמרתי בלבי: **אשאל באורים ותומים, ודבר מה יראני והגדתי לך**. וכאשר מצאתי סברתו חלוקה על סברתי חזרתי לדבריו, כי כל דבריו דברי קבלה הם, ואף אם מסברא בעלמא פסק רבינו כן – מי אנכי וסברתי?! לבי כמלא נקב סידקית לא לחלוק על סברת רבינו כפתח אולם. **שו"ת מהר"ם ב"ר ברוך, לבוב, ה'תר"כ (1860), סימן תכו**

אך גם אחרי דברי ההערצה של המהר"ם מרוטנבורג, לא היה עדיין המשנה-תורה לספר לימוד יסודי באשכנז⁹⁷.

97. ואף תלמידו הגדול של המהר"ם, רבינו הרא"ש בהיותו בספרד, עדיין הביע אי-שביעת רצון מלימוד הלכה מתוך משנה-תורה, כדלעיל הערה 82.

96. שני דורות לפני כן תיאר רבי אהרן ב"ר משולם מלוניל, חברו של רבי יהונתן הכהן, את תורתו של הרמב"ם באותה מטבע לשון ("אורים ותומים"), כשרצה להדגיש עד כמה היתה תורתו של הרמב"ם מקובלת בפרובנס בימיו.

רבי מאיר ב"ר ברוך – המהר"ם מרוטנבורג

בערך ד'תתקע"ה (1215) וורמייזא – נפטר בכלא באשכנז בשנת ה'נ"ג (1293)

מאחרוני בעלי התוספות ומגדולי הפוסקים. למד תורה אצל רבי יצחק מוינה (בעל האור זרוע), רבי יחיאל מפריס, רבי שמואל מפליזא, ורבי שמואל מאייברא. המהר"ם כיהן כרב בקהילות שונות אבל רוב ימיו ישב בעיר רוטנבורג, שם יסד ישיבה גדולה שהיתה מרכז תורה חשוב באשכנז. בין תלמידיו נמנים הרא"ש, הרשב"ץ, המרדכי ורבי מאיר בעל ההגהות מיימוניות.

בזקנותו החמירו הרדיפות באשכנז, והוא חפץ להגר ביחד עם משפחתו (אולי לעלות לארץ ישראל). בהגיעו לאיטליה הכירו משומד אחד והלשין עליו. בעקבות זאת נאסר המהר"ם והובא למגדל אנזישהיים בעיר ווסרבורג שבגרמניה. כשבע שנים נשאר המהר"ם במאסר. קהילות ישראל השתדלו מאוד בשחרור רבם הגדול, ואף היו מוכנים לשלם ממון רב עבור כך, אך המהר"ם לא הסכים לכך בשום פנים כדין "אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהן" (גיטין מה, א). המהר"ם נפטר בכלאו והובא לקבורה בבית הקברות בורמיזה שבע שנים אחרי פטירתו. בשנים בהם ישב במאסר המשיך בלימוד התורה ובכתיבת חידושי תורה ותשובות לשאלות שהופנו אליו. בין השאר סידר לפני תלמידו הרשב"ץ (רבי שמשון ב"ר צדוק) ענייני הלכה ומנהגים שסודרו בספר ה'תשב"ץ קטן' (להבדילו מספר 'התשב"ץ', שנכתב ע"י רבי שמעון ב"ר צמח דוראן מספרד ואלג'יר).

גדול היה כוחו של המהר"ם אף בשירה. מפורסמת ביותר היא הקינה "שאלו שרופה באש לשלום אבלך" על גזירת שריפת התלמוד בפאריס בשנת ה'ד' (1244) שנקבעה כחלק ממבנה ה"קינוט" של תשעה באב לפי מנהג מרבית קהילות אשכנז. תשובותיו בענייני הלכה מגיעות למאות ונאספו בספר שו"ת מהר"ם מרוטנבורג בכמה כרכים ומהדורות, פסקיו ומנהגיו הן מיסודות הוראה עד ימינו אלו.

הגהות מיימוניות: שילוב אשכנז וספרד

מכאן עוברים לדור שלישי. תלמידו של המהר"ם מרוטנברג, אף הוא שמו רבי מאיר הכהן, ואף הוא מעיר רוטנברג, כתב את החיבור המפורסם: 'הגהות מיימוניות' על המשנה-תורה.

כל הנושאי-כלים של הרמב"ם היו מגדולי חכמי ספרד – כדוגמת המגיד-משנה, כסף-משנה, והרדב"ז – וה'הגהות-מיימוניות' הוא למעשה החיבור האשכנזי הראשון שנדפס על גוף המשנה-תורה⁹⁸.

ספר אשכנזי זה הביא לראשונה, את משנת בעלי התוספות וחכמי אשכנז לתחומי של הרמב"ם. מגמת פירושו היתה לצרף לדברי הרמב"ם, בכל מקום שראה צורך בכך, את דעותיהם של חכמי צרפת ואשכנז, בפסקיהם ותשובותיהם.

ואכן, במידה רבה הצליח בזה. כאבן בוחנת להצלחתו, ניתן לראות שבזכות חיבורו נכנס ספרו של הרמב"ם לבתי המדרש האשכנזיים, ומכאן ואילך יקבעו אף הם את לימודם במשנה-תורה.

אך בכל זאת, בצרפת, אשכנז וענפיהם (בעהמין ופולין), מעולם לא קבלו את הספר כספר פסיקה ללא עוררין. גם בדורות הבאים אצל יוצאי אשכנז, הרמב"ם היה נחשב רק כאחת הדעות בין שלל הדעות שהניחו על כף המאזנים, בכדי להכריע את ההלכה⁹⁹. גם מחשבת הרמב"ם לא הייתה שרשים חזקים בצרפת ואשכנז, והיתה תמיד מחוץ לתחומה¹⁰⁰.

98. הגהות אלו נדפסו לראשונה בגוף העמוד עם הלכות הרמב"ם, בדפוס קושטא בשנת ה'רס"ט (1509).

יש לציין לשני דברים מיוחדים בפירושו: פירושו הוא היחיד שאותיות בגוף המשנה-תורה מציינות מראה-מקום לפירושו. והשני: שהשם של פירושו כולל בתוכו את שמו של הרמב"ם – 'הגהות מיימוניות'.

99. כפי שהדבר עדיין בא לידי ביטוי בהגהות הרמ"א על השולחן ערוך.

100. מלבד תקופה אחת יוצא מן הכלל בפולין, בימי הרמ"א, רבינו משה איסרליש ותלמידיו, כמו בעל הלבוש, ורבי אברהם הורביץ אבי השל"ה, שעסקו במורה נבוכים והושפעו ממנו רבות.

רבי מאיר הכהן – בעל הגהות מיימוניות

נהרג על קידוש-השם: ה'נ"ח (1298) רוטנברג, אשכנז

מעט מאד ידוע לנו על חייו של רבינו מאיר הכהן, בעל ה'הגהות מיימוניות'. היה תלמידו המובהק של רבינו מאיר ב"ר ברוך, המהר"ם מרוטנברג, שהיה גם בן עירו, ואף ביקר אצלו במאסר, שם דן איתו הרבה בהלכה. פירושו מכיל הוספות על המשנה-תורה מפסקי חכמי צרפת ואשכנז – בעיקר מתורתם של רש"י, בעלי התוספות, הראב"ה, התרומות והסמ"ג. ה'הגהות' מביא לעתים קרובות את פסקי רבו המהר"ם מרוטנברג, ואת דברי גיסו ה'מרדכי' בעל 'הלכות המרדכי'. משך שנים רבות היו ה'הגהות' שלו מפורסמות ללא שם מחברם.

כחמש שנים אחרי פטירת רבו מהר"ם במאסר, נהרג רבי מאיר על קידוש השם בגזירות אשכנז (גזירות רינדפלייש). יחד איתו נהרגו אשתו חנה, בתו יוטא ותלמידו רבי שניאור הי"ד.

איטליה: מן המצר אל המרחב

"מטל השמים – זה איטליאה של יוון"¹⁰¹. הקהילה היהודית באיטליה היא אחת מהוותיקות בעולם. יהודי-איטליה פיתחו לעצמם מנהגים ופסקים משלהם שלא בדומה לשאר הארצות. מנהגים אלו מכונים בדרך כלל 'מנהג איטליאני'.

באיטליה נהגו לפסוק כדעת הרמב"ם תקופה ארוכה מאוד, אפילו אחרי הופעת השולחן-ערוך (כפי שנראה להלן). אך גם בארץ זו תהליך קבלת המשנה-תורה לא באה בבת אחת ולא בחיי הרמב"ם. אדרבה, בתקופת הרמב"ם ולאחריה כמעט לא הכירו אנשי איטליה בסמכות הרמב"ם.

על התעלמות זו מפסקי הרמב"ם, ניתן לראות בצורה בולטת דרך חיבוריו של רבי ישעיה די טראני הזקן, בעל תוספות רי"ד, ראש וראשון לחכמי איטליה (שנולד כששים שנה אחר פטירת הרמב"ם), שכמעט נעדרו לחלוטין דיני הרמב"ם מספר הפסקים שלו ומשו"ת שלו.

הרי"ד נולד באיטליה אך למד באשכנז. כל חייו היה בקשר עם רבותיו, ובשובו למולדתו הביא עמו את שיטות הלימוד והפסיקה של בעלי-התוספות שהיו שונות לגמרי מזו של הרמב"ם (כפי שראינו לעיל). כנראה, שבעקבות רבותיו כמעט לא עסק במשנה-תורה.

כך אנו מוצאים אצל תלמידו הגדול, רבי צדקיה הרופא, מחברו של הספר שְׁבַלֵי הַלְקֵט, שלעתים רחוקות בלבד מזכיר את פסקי הרמב"ם, וגם אז הוא כותב סתם, 'רבינו משה' (בדומה למנהגו של הסמ"ג שהבאנו לעיל).

רבי יהודה רומאנו - הגשר לרמב"ם

עיקר השינוי היה בזכות תלמיד חכם חשוב בשם רבי יהודה רומאנו, בן זמנו של הרשב"א, שחי ופעל כמה שנים אחר רבי צדקיה הרופא, והביא את המשנה-תורה להמון העם באיטליה¹⁰².

101. בראשית רבה, פרשה כז, ו.

102. בימים אלו מצינו באיטליה תופעה נוספת – נהירה גדולה

רבי צדקיה הרופא ממשפחת הענוים

בערך ד'תתק"ע (1210) רומא – בערך ה'ל"ה (1275) רומא

נולד ברומא למשפחת רבנים ופרנסים. בצעירותו למד בוירצבורג שבגרמניה אצל תלמידי רבי שמשון משאנץ. הוא ליקט פסקים ומנהגים של חכמי צרפת וגרמניה בכל תחומי ההלכה. ספרו שְׁבַלֵי הַלְקֵט עוסק בעיקר בענייני אורח חיים, והוא כולל הלכה פסוקה, פירושים על תפילות וטעמי מנהגים. בימינו נדפס חלק נוסף על הלכות אחרות.

הספר מהווה אוצר גדוש של מקורות הראשונים, והיה לספר ההלכה הנפוץ באיטליה במשך שנים ארוכות, ואף צוטט פעמים רבות בבית יוסף ובידי פוסקים אחרים. על קריאתו את חבורו בשם זה כותב רבי צדקיה: "ואקרא בשם זה הספר שבלי הלקט כי לקטתים משדה תבונות מגאונים ז"ל הנה והנה כאשר מצאתים ואכוין הלכותיו אחת אל אחת כערוגות הבשם". קיצור אחר של שבלי הלקט הוא ספר 'תניא' (גם נקרא 'תניא רבת'), שחובר ע"י רבי יחיאל בר יקותיאל הרופא.

רבי ישעיה די טראני – בעל תוספות הרי"ד

בערך ד'תתק"מ (1180) – ה'כ (1260) טראני, איטליה

מגדולי הראשונים שבאיטליה. כונה 'רבי ישעיה דטראני הזקן' להבדילו מנכדו רבי ישעיה ב"ר אליה – 'רבי ישעיה אחרון'. הרי"ד למד בבית מדרשו של רבי שמחה משפירא, ונשאר בקשר הדוק עם גדולי דורו באשכנז.

הוא ייסד בטראני בית מדרש שבו למדו בשיטת בעלי התוספות. כתב ספרים רבים, וביניהם: פסקים קצרים לפי סדר התלמוד המכונים פסקי הרי"ד. שו"ת הרי"ד, פירוש לתורה, ספר המכריע. ספרו הידוע ביותר הוא תוספות-רי"ד – חידושים לתלמוד. המבי"ט, רבי משה טראני מצפת, היה צאצאו.

רבי יהודה כתב פירוש למשנה-תורה, ואף כלל בתוכו ביאורי המילים הקשות שם, והסביר את משמען על פי הפירושים של רש"י, ספר הערוך, רבינו חננאל ודומיהם. על יד כך הוא עודד את העיון בספה, כשהיתה כוונתו לחזק בזה את קיום המצוות בעם. ספרו השפיע הרבה להחדרת המשנה-תורה ליהודי איטליה, ומאז לא הפסיקו את הערצתם כלפי הרמב"ם ואת שקידתם בלימוד משנה-תורה¹⁰³.

המהרי"ק: רחמנא ליצלן מלפסוק נגד דעת רמב"ם!

הערצה זו ניכרת ובולטת אצל אחד מגדולי איטליה רבי יוסף קולון, הידוע בשם מהרי"ק. דעתו ברורה שכל דברי הרמב"ם במשנה-תורה אסור להרהר אחריהם, כי "הלא דבר פשוט הוא כי 'הואיל רבינו משה באר את התורה', ולא הניח מכשול לפני קוראי ספרו"¹⁰⁴.

דוגמא לזה היא תשובת המהרי"ק לאחד שרצה לקבוע שבכל מקום שלא ידוע לנו על מקורו של הרמב"ם במשנה-תורה אסור לסמוך עליו. בתגובה המהרי"ק צועק: "רחמנא ליצלן מהאי דעתא!". כן מרבה הוא לשבח את דרכו של הרמב"ם, ועד כמה טרח לבאר את פסקיו: "אין לך בכל הפוסקים שיבאר דבריו יותר מרבי משה!".

וכך הם דבריו חריפים של המהרי"ק:

ואשר כתבת, אשר שמעת מרבותיך כי אין לתפוס על דברי הר"ם (=הרמב"ם), כאשר לא יזכיר החלוקים או האוקימתות, כי לפעמים ראוי הוא לזכור המשניות או הברייתות או המימרות כאשר הם בגמרא, עכ"ל.

ואני מפי השמועה הזו לא למדתי... ורחמנא ליצלן מהאי דעתא! דאדרבה אין לך בכל הפוסקים שיבאר דבריו יותר מרבי משה! ואם כי סתום ראיתי, הרבה פירש דבריו, וכל זה להיות כוונתו לבל יוכרח אדם לעיין בגמרא זולתי בספרו כמ"ש בהקדמתו וז"ל... "כללו של דבר כדי שלא יהא אדם צריך לחבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבע"פ כולה..." עכ"ל.

ראה אחי גם ראה כי הואיל ר' משה באר את התורה כולה מבלי יצטרך לבאור אחר זולתו. ואם כי במקומות יקשה המקשה עליו מתוך שיטת התלמוד ואנו בעניינינו נלאים למצוא את הפתח, אילו הוה רבינו קמן היה פותח לנו פתח רוחב יותר מפתחו של אולם. שו"ת מהרי"ק, סימן קכו

הדפסת המשנה-תורה באיטליה

מלבד קבלת המשנה-תורה אצל אנשי איטליה, זכתה איטליה שבתו הדפוס הראשונים הוקמו בארץ זו, וממנה נפוצו ספרי קודש על פני כל העולם¹⁰⁵, ואי לכך זכתה איטליה להדפיס את המשנה-תורה מראשיתו ועד כמה דורות.

איטליה היתה גם המקום שגדולי המגיהים עסקו רבות להגיה הספרים לפני ההדפסה. אחד המגיהים הגדולים של המשנה-תורה היה הגאון המפורסם רבי מאיר קצנלנבויגן, הידוע כמהר"ם מפאדווה, והוא עסק רבות כדי להוציא לאור את אחד מדפוסים המשנה-תורה, ואף כתב הגהות לספר¹⁰⁶.

104. שו"ת מהרי"ק, סימן לב.

105. בקשר להדפסת המשנה-תורה באיטליה נעזרנו במאמרו של יהודה אבידע 'ספר משנה תורה כספר לימוד' במאסף 'ארשת' ח"ג, עמ' לט ואילך, מוסד הרב קוק, תשכ"א.

106. יש לציין שבשנת ה'ש"י (1510) שלח המהר"ם מפאדובה לבית דינו של הרמ"א בקראקא, את בקשתו המפורסמת להכריז חרם על הוצאת הרמב"ם של אינו-יהודי ידוע באיטליה, בגלל שהדפיס בלי רשות במהדורה שלו את הגהות המהר"ם על המשנה-תורה. הרמ"א הסכים להחרים את הספרים והתשובה נדפסה בשו"ת הרמ"א סימן י.

לפילוסופיה לפי גישת הרמב"ם. אז הופיע באיטליה רבי הלל מווירונה שלימד פילוסופיה וחיבר ספר 'תגמולי-הנפש' לפי שיטת הרמב"ם. רבי הלל היה חסיד מובהק של הרמב"ם ואף התערב בפולמוס נגד המורה-נבוכים של הרמב"ם, וממנו אנו יודעים פרטים רבים אודות חלקו של רבינו יונה במחלוקת (נדפס באגרות קנאות - 'אגרת ר' הלל החסיד אל ר' יצחק הרופא', לפסיא, עמ' יד ואילך).

103. על חכמי איטליה שנזכרו כאן (רבי ישעיה די טראני, בעל שבולי הלקט, וספרו של רבי יהודה רומאנו). ראה מאמרו של ר"מ תא-שמע 'תולדות התקבלותו של ספר משנה-תורה באיטליה', בספר 'כנסת מחקרים - עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים', כרך ב'. מוסד ביאליק, ירושלים, ה'תשס"ד.

המשנה-תורה נדפס לראשונה ברומי בערך שנת ה'רל"ה (1475) והיה מהספרים הראשונים שהודפסו. מאז נדפסו באיטליה, במיוחד בוניציה, כמה מן המהדורות המצוינות של הספר ומשם התפרסם הספר לכל העולם. עוצמת קבלת המשנה-תורה באיטליה באה לידי ביטוי בכך שגם אחר שכבר נדפס השולחן ערוך – הספר שכבש את העולם היהודי (בעיקר בקשר לפסק הלכה) – עדיין המשיכו מדפיסי איטליה להדפיס שוב ושוב את המשנה-תורה. הדפסה זו נמשכה עד שנת ה'תקפ"ז (1827), שנים ארוכות אחרי שהתפשטו פסקי השולחן-ערוך, ועדיין דבקו בני איטליה בפסקי הרמב"ם.

'המיימוני הקטן' של יהודי איטליה

מדע-אהבה-זמנים מודפסים בכרך אחד
ויניציה, ה'שע"ה (1615)

מכיון שהמשנה-תורה נהפך במרוצת הזמן באיטליה כספר הלכה-למעשה לכל יהודי, אז, בראשית עידן הדפוס, כאשר רכישת כל כרכי המשנה-תורה היתה דבר יקר ביותר, הרגישו מדפיסי איטליה את הצורך להביא את המשנה-תורה לכל אחד ואחד, גם לאלו שלא היה בהישג ידם לקנות את 'המיימוני הגדול', כלומר את כל חלקי ה'י"ד. וכך אנו מוצאים שהדפיסו מדי פעם רק חלק מ'י"ד ספרי המשנה-תורה, כלומר, את השלשה ספרים הראשונים – מדע-אהבה-זמנים – בכרך אחד, כשכל מדפיס מתפאר במעלות המיוחדות שלו. כן הודפסו ההלכות הללו גם בפורמט קטן, או בהשמטת הלכות קידוש-החודש והכנסת הלכות שחיטה ומאכלות אסורות תמורתן, המדגישות כי מדובר רק בהלכות השייכות לכל אדם לעתים קרובות.

וכך כותב המגיה האיטלקי של המשנה-תורה:

זאת חשבנו למשפט להדפיס מחדש בכרך קטן השלשה חלקים הראשונים מהספר הנכבד הזה... הם כמעט היותר הכרחיים להצלחת האדם... בידיעת ה' וביראתו ובשמירת המצוות המחוייבות אלינו עתה מראשית השנה ועד אחריתה... ומעתה לא ילאו האנשים והתלמידים בכובד משאו... ויהיה עמהם תמיד ויקראו בו יומם ולילה.

רבי יוסף קולון – המהרי"ק

בערך ה'ק"פ (1420) צרפת – בערך ר"מ (1480) פאביה, איטליה

מגדולי רבני איטליה. רב, פוסק ומחבר. נולד בצרפת ובגיל צעיר נדד מעיר לעיר באיטליה ושימש כמלמד תינוקות וכרב בכמה קהילות בצפונה של איטליה. בתום תקופה זו החל לשמש כרב וראש ישיבה בפיימונטה אחר כך בבולוניה, ולבסוף בין השנים נתמנה לרב וראש ישיבה במנטובה. המפורסם מבין תלמידיו היה רבינו עבודה מברטנורא (הרע"ב), מפרש המשנה הנודע.

פרסומו של המהרי"ק, הוא בעיקר בשטח ההוראה ההלכה למעשה. אוסף התשובות שלו, שו"ת מהרי"ק, (המחולק לפי 'שורשים' ולא לפי 'סימנים' כמקובל), הוא הקדום ביותר ממין זה באיטליה, ומהווה מקור היסטורי חשוב ביותר המשקף עניינים רבים בחיים הפנימיים של קהילת איטליה.

מצורף כי בזה נועיל לרבים אשר קצור קצרה ידם ולא תשיג לקנות המיימוני הגדול¹⁰⁷ לרוב ערכו, ועתה במעט כסף ומעט מחיר יקנו אוכל לנפשם להביא מטמון בביתם.
דברי המגיה, דפוס מנטובה ה'שכ"ו (1566)

"להדריך ולהישיר את הבנים באהבת ה' ובתלמוד תורתו"

איטליה הייתה כפי הנראה אחד המקומות הבודדים, שבהם חונכו הילדים כפי בקשת הרמב"ם בהקדמתו: "אדם קורא תורה שבכתב תחילה, ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם".

וכך מוכח מלשון המגיה באחד ההוצאות:

בחרו להם לרב הנשר הגדול נר המערבי פטיש החזק הגאון מרנא ורנא משה בן מיימון זצ"ל ללכת בעקבותיו ולשמור חוקיו ומשפטיו אשר באו בחבורו המעולה ספר משנה-תורה...

הספר הזה כדאי הוא לסמוך עליו, ובא האות והמופת כי ברצותנו להדריך ולהישיר את הבנים באהבת ה' ובתלמוד תורתו אחרי שידע הנער קרוא מקרא, כבר הושם לחוק ולמשפט לחנכו בקריאת הספר הנורא הזה, כאשר כיון מחברו מראש, כי "על כן קראו משנה-תורה", כמו שזכר בהקדמתו¹⁰⁸.

רגליים לדבר שתופעה זו, שדווקא באיטליה עדיין למדו במשנה-תורה כספר הלכתי, קשורה במאורעות הקשים שעברו יהודי איטליה עם 'שריפת התלמוד' בשנת ה'שי"ד (1554) והאיסור ללמוד בו. מני אז דבקו אנשי המקום במשנה-תורה שהחליף את העיון התלמודי¹⁰⁹.

109. הרב שמחה אסף ב'מקורות לתולדות החינוך' (כרך ב, עמ' כג) מביא מדברי רבי יהודה אריה די מודינא, מחשובי רבני איטליה: "ההגיון היותר רגיל והיותר חשוב בעניינינו הוא ההגיון בגמרא הנקרא תלמוד, במקום שיותר לנו להחזיק. ובמקומות שאסרו עלינו הלימוד בגמרא, לומדים... איזה קצור מהתלמוד". ורבי אברהם ב"ר דוד, שהגיה את ספר חובת הלבבות שנדפס במנטובה ה'שי"ט (1559), כותב בדברי החתימה שלו: "להיות התלמוד בעה"ר בלתי נמצא אצלנו לעת עתה... וה' אלקינו ירצה פעלנו ויחזיר העטרה ליושנה במהרה בימינו".

107. כוונתו להרמב"ם הגדול, דפוס ה'רפ"ד (1524) שנקרא בשער הספר 'מיימוני'.

108. כאן אנו רואים שעשו אנשי איטליה כרצון הרמב"ם – ללמוד מקרא ואח"כ משנה-תורה, אך לא לגמרי. ראה מה שכתבנו בפרק יב ('שלושה כתרים' – 'רצון המחבר: לימוד החיבור כסדרו'), שדבר פשוט הוא שרצונו של הרמב"ם היה ללמוד את כל חלקי המשנה-תורה, ולא רק את החלקים הנוגעים הלכה-למעשה, ואילו באטליה התמקדו רק בחלקים הנוגעים הלכה למעשה.

שריפת התלמוד

בגזירת מלך צרפת, לואי התשיעי ימ"ש, הוכרחו היהודים להתווכח עם כומרי הנוצרים. בראש הצד היהודי עמד בויכוח רבי יחיאל מפריז – מחשובי בעלי התוספות, ואיתו עוד כמה מחכמי צרפת. אף שהיהודים ניצחו בויכוח – הורה המלך לאסוף את כל ספרי התלמוד מבתי היהודים ומשיבותיהם ולהעלותם באש במרכז העיר. בנוסף לכך נאסר על היהודים ללמד תורה – ומרכז התורה גלה מצרפת לאשכנז.

האירוע המכאיב הזה נזכר מדור לדור. בעקבותיו נקבעה תענית לערש"ק פרשת חוקת (המקור ב'שבולי הלקט', מובא במגן אברהם סימן תקפ), והמהר"ם מרוטנבורג, תלמידו של רבי יחיאל מפריז, קונן על כך את קינתו הידועה הפותחת במילים: "שאלי שרופה באש לשלום אבליד". 'שריפת התלמוד' אירעה תקופה קצרה אחרי שריפת ספרי המדע והמורה של הרמב"ם, בעקבות החרם שהוציאו עליהם גדולי תורה ובדיוק באותו המקום! בעקבות סמיכות פרשיות מזעזעות זו, הגיעו היהודים למסקנה שיש בזה עונש מן השמים, מידה כנגד מידה.

השריפה השנייה בגודלה החלה כמאתיים שנה אחר כך באיטליה, הארץ שבה נדפס התלמוד בפעם הראשונה בשנת גמ"א, היא שנת רמ"ד (בוויניציה), ובשנת ר"פ (1520) נטבע המטבע של 'דף הגמרא' בוויניציה, כפי שהוא מופיע ברוב מהדורות הש"ס עד היום. וכך היה סיפור המעשה:

בעת ההיא באיטליה, לא הורשו יהודים להחזיק בתי דפוס, ולכן כל בית-הדפוס שהוציאו ספרים יהודיים היתה בבעלות נוצרים. מכיוון שהיהודים נחשבים 'עם הספר', ושואפים לרכוש הרבה ספרים, התפתחה תחרות גדולה על שוק קניית ספרי קודש. וכך כשהדפיסו בבת-אחת בוויניציה את המשנה-תורה של הרמב"ם עם נושא-כליו בשנת ה'ש"י (1550), שני המדפיסים הנוצרים הלשינו זה על זה בפני האפיפיור ברומא, שהשני מדפיס ספרים עבריים שיש בהם דברי גידוף על הדת הנוצרית. שני בעלי דפוס אלו לא התקשו למצוא יהודים מומרים שהיו מוכנים להעיד על אמיתות הלשנתם.

המומרים שפכו את ארסם במיוחד על התלמוד שנדפס שנים מעטות לפני כן (בשנות ה'ש"ו-ה'ש"א – 1546-1551), בוויניציה. וכך, יצא צו מאת האפיפיור לשרוף את התלמוד. ביום א' דראש השנה, שנת ה'ש"ד (1554), שרפו הגויים ספרי תלמוד ומשנה, עין יעקב ועוד מספר רב של ספרים עבריים. עד מהרה התפשטה הגזירה בשאר ערי איטליה, ומהם: בבולוניה, וויניציה, פיררה, מנטובה, ואף לאיי הים, קורפו וקנדיאה, שהיו אז תחת שלטון וויניציה.

בעקבות שריפת התלמוד באיטליה, החלה שם מהפכה בשיטת הלימוד, ותמורת לימוד התלמוד עסקו יהודי איטליה בעיקר בלימוד הרי"ף (וכדי להקל על התלמידים חיבר הרמ"ע מפאנו קיצור הרי"ף בשם 'אלפסי זוטא') ושאר פוסקים (כמו הטור עם הבית יוסף). כמו כן, החלו בלימוד ספרי אמונה וקבלה, שעליהם לא חלה הגזירה הקודמת, וכך נדפסו שם ספרי קבלה בפעם הראשונה כמו הזוהר, תקוני זוהר, ספר יצירה, שערי אורה, ועוד.

פרק יז

"קול גדול ולא יסף": השפעת המשנה-תורה לדורות

- ◆ השפעת הרמב"ם על ספרי הטור והשולחן-ערוך
- ◆ הלכות-למעשה במשנה-תורה שלא נמצאות בטור ובשו"ע
- ◆ ספר-זרעים: ספר שלם הלכה-למעשה
מתי חלה שנת השמיטה? / הפולמוס על פסיקת הרמב"ם: האם יש לעשר פירות העכו"ם בארץ ישראל?
- ◆ ענייני דיומא בספרי שאלות-ותשובות
מלחמת החת"ם סופר: בימה באמצע בית הכנסת / מחיצה בבית הכנסת / הקרבת קרבנות וכניסה להר הבית בזמן הזה / "מקרב אחיך תשים עליך": מעמד גר למשרה ציבורית / "שום תשים עליך מלך": מעמד האשה למשרה ציבורית
- ◆ הרמב"ם במשנתו של בעל הנודע-ביהודה
- ◆ "נועם מוסרו של הרמב"ם"
- ◆ לימוד הרמב"ם מתחילתו ועד סופו
- ◆ משרתי משה: נושאי-כלי המשנה-תורה
- ◆ אחרית דבר
שלימות / ברוך שאמר והיה העולם בפרטו ובכללו / "אחרון הגאונים בזמן ראשם בחשיבות"

שאלות ותשובות

שו"ת הרשב"א	שו"ת מהר"ם מרוטנבורג	שו"ת חכמי פרובנציה	שו"ת הרמב"ם
שו"ת הריב"ש	שו"ת מהר"ם מינץ	שו"ת מהר"ק	שו"ת הריטב"א
שו"ת אבקת רוכל	תשב"ץ	שו"ת הרא"ש	שו"ת הרמב"ן
שו"ת מבי"ט	שו"ת הב"ח	שו"ת הרלב"ח	שו"ת מהר"י בירב
שו"ת מהר"ם פדואה	שו"ת מהר"ם אלשקר	שו"ת מהר"ם אלשיך	שו"ת מהר"י בן לב
שו"ת רא"ם	שו"ת משאת בנימין	שו"ת מהרש"ל	שו"ת מהרשד"ם
שו"ת צמח צדק	שו"ת רמ"ע מפאנו	שו"ת הרמ"א	שו"ת הרדב"ז
שו"ת חתם סופר	שו"ת אבני נזר	שו"ת דברי חיים	שו"ת בית הלוי
שו"ת שאילת דוד	שו"ת עבודת הגרשוני	שו"ת חכם צבי	שו"ת כתב סופר
שו"ת שואל ומשיב	שו"ת האלף לך שלמה	שו"ת החיד"א	שו"ת נודע ביהודה
שו"ת אפרקטא דעניא	שו"ת שבות יעקב	שו"ת רבי עקיבא איגר	שו"ת רב פעלים
שו"ת אחיעזר	שו"ת בית אפרים	שו"ת שפת אמת	שו"ת תשובה מאהבה
שו"ת חלקת יעקב	שו"ת משיב דבר	שו"ת דעת כהן	שו"ת מלמד להועיל
שו"ת שרידי אש	שו"ת היכל יצחק	שו"ת הר צבי	שו"ת מנחת אלעזר
שו"ת אגרות משה	שו"ת מנחת יצחק	שו"ת משפטי עוזיאל	שו"ת קול מבשר
שו"ת יחוה דעת	שו"ת יביע אומר	שו"ת דברי יציב	שו"ת ישכיל עבדי
שו"ת משנה הלכות	שו"ת באר משה	שו"ת שבט הלוי	שו"ת ציץ אליעזר

”קול גדול ולא יסף“: השפעת המשנה-תורה לדורות

ע ל עשרת הדברות נאמר בתורה: ”את הדברים האלה דבר ה' ... מתוך האש הענן והערפל קול גדול ולא יסף“. רבותינו¹ נתנו לביטוי הזה שני פירושים המייצגים שתי דעות שונות זו מזו, מן הקצה אל הקצה. האחד – שקול ה' ”לא פסק כי קולו חזק וקיים לעולם“, והפירוש השני בדיוק להיפך: ”לא הוסיף“.

לקראת סיום הספר, ולאחר כל מה שנוכחנו לדעת על משנה-תורה של הרמב”ם, אנחנו יכולים לקבל תמונה רחבה יותר על החיבור וקורותיו. בזכות זאת אפשר גם לקבוע, שמכמה בחינות, שני הפירושים שדרשו חז”ל על עשרת הדיברות: מצד אחד – ”לא פסק“, ומאידך – ”לא הוסיף“, הולמים היטב את תיאור גורלו של החיבור הגדול.

כלומר:

מצד אחד, כלל ישראל ”לא פסק“ לעסוק בדברי הרמב”ם, לעיין בהם ולפרש אותם, מאז נתפרסמו לראשונה ועד היום הזה. מספרם של לומדי המשנה-תורה הולך וגדל, ותלמידי חכמים לא פוסקים מלחדש, לכתוב ולהדפיס שפע של פירושים על הספר² – ”קולו חזק וקיים“ והולך ומתגבר מיום ליום!

מצד שני, אי אפשר להתעלם מהעובדה שלגבי פסק ההלכה-למעשה, ”לא הוסיף“ כלל ישראל לפסוק כרמב”ם. שכן, כנזכר בפרקים הקודמים, מאז הופעת השו”ע של מרן רבי יוסף קארו, כארבע מאות שנה אחר המשנה-תורה, החלו לפסוק הלכה-למעשה לפי השו”ע אפילו בארצות שחיבורו של הרמב”ם היה להם עד אז המקור היחיד לפסק-הלכה (כמו ספרד ומצרים).

כך נראים הדברים בהשקפה ראשונה. עם זאת, בפרק הנוכחי נשתדל להוכיח כיצד, הקול של משנה-תורה ”לא יסף“ ”ולא פסק“ עד היום הזה אף בפסק-הלכה! ואכן, קשה לתאר איך היתה נראית הנהגתו של היהודי בקיום ההלכה בפועל, ואיך היו נראים הספרים העוסקים בהלכה-למעשה, ללא המשנה-תורה.

ראשית, נעמוד על כך שהמשנה-תורה תרם רבות ליצירת הטור והשולחן ערוך, המהווים ספרי הלכה יסודיים לכל פוסק. והדבר נכון גם לגבי פסקי דינים בספרי שו”ת לאורך השנים, מימות גדולי הראשונים והאחרונים ועד לימינו אלה. נציג את ההשפעה הגדולה של המשנה-תורה על ספרים אלו, הן במבנה החיצוני של הספרים הללו (הלשון, צורת העריכה, וסדר ההלכה), והן בתוכנם הפנימי.

לקראת סיום הפרק, נביא סקירה כללית על נושאי-כלי הרמב”ם החשובים, שנדפסו על דף המשנה-תורה מזה כמה מאות שנים. וכן נספר על תקנת ”לימוד הרמב”ם היומי“ של האדמו”ר מליובאוויטש, שבזכותה רבבות יהודים בכל העולם לומדים את המשנה-תורה מדי יום ביומו. אכן – ”קול גדול ולא יסף“ – שאין לו הפסק, אלא הוא ”חזק וקיים לעולם“!

השפעת הרמב”ם על ספרי הטור והשולחן-ערוך

עד זמנו של רבינו יעקב (בן הרא”ש נולד כשישים שנה אחר הרמב”ם), כל ספרי ההלכה, כמו ספר ההלכות של הרי”ף ושל הרא”ש, היו מסודרים ומאורגנים לפי סדר המסכתות של המשנה והגמרא, ואילו רבינו יעקב בספרו ’ארבעה טורים‘ סידר את ספרו בסדר אחר – ספר המנותק לגמרי מסדר המשנה והתלמוד. הוא חילק את ספרו לארבעה חלקים – אורח חיים, יורה דעה, חושן משפט ואבן העזר – ומכאן השם, ’ארבעה טורים‘.

¹ שיערי דורא' לרבי יצחק מדורא ו'תולדות אדם וחווה' לרבינו ירוחם), שבזמנם תפסו מקום מרכזי ולומדי התורה לא חדלו מלעסוק בהם, ואילו לאחר הופעת הטור והשו"ע כמעט נשכחו לגמרי. אך לא כן גורלו של המשנה-תורה. אין דור בישראל שלא עסק בספרו הענקי של רבינו משה בן מימון.

1. ”ולא יסף – מתרגמינן ולא פסק כי קולו חזק וקיים לעולם. דבר אחר ולא יסף לא הוסיף להראות באותו פומבי“ (רש”י, דברים ה:ט).

2. זאת ועוד: ידוע לנו על ספרי קיצורים בהלכה מתקופת הראשונים (כמו ’ספר העיטור‘ לרבי יצחק ב”ר אבא מארי,

זאת ועוד: כידוע, מרן ה'בית יוסף' הכריע בשולחן-ערוך לפי רוב הדעות של "שלשה עמודי הוראה": הרמב"ם, הרי"ף והרא"ש⁴, אבל למעשה השפעתו של הרמב"ם על השו"ע היא הרבה יותר מאשר היותו רק אחד משלשת עמודי ההוראה.

את המצות' עד שיהא שימור לשם מצה. **ורב האי גאון** כתב מצה שאפאה עכו"ם בפני ישראל ע"י שימור כתיקונה מותר לישראל לאוכלה. **ובעלי מעשה וחסידיים מחמירין על עצמם כגאונים** המחמירין ולשין בעצמם ואופין כההיא דאמרינן 'מה דרכו של עני הוא מסיק ואשתו אופה' (פסחים קט, א), לכן מצוה על כל אדם להשתדל בעשיית המצות ובאפייתן, **וכן היה נוהג א"א הרא"ש ז"ל** היה משתדל בהן ועומד על עשייתן ומרזז העוסקים בהן והיה מסייע בעריכתן" (טור, אורח חיים, סימן תס).

4. לפי כלל זה החליט להכריע ספקות לפי שנים משלשת הפוסקים, הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש. כדברי מרן בהקדמתו: "ולכן הסכמתי בדעתי, כי להיות "שלשת עמודי הוראה" אשר הבית – בית ישראל – נשען עליהם בהוראותיהם, הלא המה הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל, אמרתי אל לבי שבמקום ששנים מהם מסכימים לדעת אחת נפסוק הלכה כמותם...".

3. מאביו הרא"ש קיבל רבי יעקב כלל גדול בהוראה: על מחבר ספר דינים להביא ראיות לדבריו ולהראות את המקור לדבריו בגמרא, כדי שהמעין יוכל לעמוד על אמיתות דבריו, שלא כדרכו של הרמב"ם במשנה-תורה, אשר "כתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה בלא טעם ובלא ראייה" (לשון הרא"ש בשו"ת הרא"ש, כלל לא סימן ט). וכבר עסקנו בשיטתו של הרא"ש באריכות בפרקים הקודמים.

מקורות הטור מקיפים את כל ספרי הפוסקים שקדמו לו. ומהם: השאלות, תשובות הגאונים, רבינו חננאל, רבינו גרשום, רש"י, רבינו תם, סמ"ג, רי"ף, רמב"ם, רמב"ן, רז"ה, ורשב"א. ושלא כדרכו של המשנה-תורה, הביא הטור לעתים גם את חילוקי הדעות בין הפוסקים.

לדוגמא, הנה קטע מהטור: "אין עושין המצות ע"י עכו"ם חרש שוטה וקטן... וכ"כ רב כהן **צדק** לצאת ידי חובתו בליל ראשון אינו אלא במצה שאפאה ישראל לשם מצה, דכתיב 'שמרתם

רבי יעקב בן אשר – בעל הטורים

בערך ה'כ"ט (1269) קלן שבאשכנז – בערך ה'ק"ג (1343) טולדו, ספרד

מגדולי אשכנז, ומהפוסקים החשובים ביותר שקם לעם ישראל. בנו השלישי של רבינו אשר ב"ר יחיאל, הרא"ש, ותלמידו המובהק של אביו וגם של אחיו הגדול רבי יחיאל. בשנת ה'ס"ג (1303), עקב גזרות שנגזרו על היהודים באשכנז, ברח עם אביו לטולדו שבספרד.

בספרד התמסר כל כולו לכתוב את יצירתו ההלכתית הגדולה - ספרי הארבעה טורים' שהאירו את העולם, ועל שם ספריו אלו, הוא נקרא 'בעל הטורים'. בראותו "כי נשתבשו הסברות וגדלה המחלוקת ורבו הדעות, ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות" (כלשונו בהקדמתו), החליט לחבר את חיבורו שיקיף את כל ההלכות, הדינים והמנהגים, הנוגעים לאדם ולציבור בישראל. את חיבורו חילק לארבעה חלקים: א. אורח חיים – בענייני הנהגת סדר היום של היהודי – ברכות, תפילה, שבת, מועדים ותעניות. ב. יורה דעה – בענייני איסור והיתר – החל בהלכות שחיטה וטרפות, וסיים בדיני ריבית, עבודה זרה, ואבלות. ג. אבן העזר – בענייני משפחה ואישות. ד. חושן המשפט – בדיני ממונות ובדברים שבין אדם לחברו. כמאתיים שנה אחר הופעת הארבעה טורים' החליט מרן רבי יוסף קארו לחלק את ספרו השולחן ערוך' ממש לפי חלוקת ה'טור', ומאז, חלוקה זו התקבלה על ידי גדולי מחברי ההלכה, עד ימינו. וכך מסודרים רוב החיבורים ההלכתיים, כמו הלבוש של רבי מרדכי יפה, שו"ע הרב (רבי שניאור זלמן), ערוך-השולחן, ומשנה-ברורה, וכן רוב ספרי השו"ת, עד לימינו אלה.

רבי יעקב מביא בספרו את שיטות הפוסקים שקדמוהו ובדרך כלל הכריע כדעת אביו, שהוא מביאו בלשון "ואדוני הרא"ש כתב...". רבים הם שחיברו עליו פירושים, וביניהם: מרן רבי יוסף קארו – בית יוסף; רבי משה איסרליש – דרכי משה; רבי יואל סיקריש – בית חדש (הב"ח); רבי יהושע פאלק כ"ץ – הדרושה ופרישה.

רבי יעקב חיבר את 'קיצור פסקי הרא"ש', שמודפס עד היום בסוף כל מסכת ביחד עם 'פירוש הרא"ש'. כמו כן חיבר פירוש מקיף על התורה – 'טור על התורה', המלוקט בעיקרו מפירושי הרמב"ן, רש"י, אבן עזרא, והרשב"ם. בתחילת כל פרשה הוסיף "מעט פרפראות וגימטריאות וטעמי המסורת, להמשיך הלב". ברם, מתוך כל פירושו, דווקא פרפראות אלו, נדפסו בחומש 'מקראות גדולות' (בשם 'בעל הטורים'), ונתחבבו מאד על הקהל הרחב, בעוד שעיקר פירושו כמעט נעלם לגמרי מעיני הקהל.

הלכות למעשה במשנה-תורה שחסרות בטור ושו"ע

יש במשנה-תורה הלכות הנוגעות למעשה בזמן הזה, שמסיבות שונות לא נמצאות בטור ושו"ע, והמשנה-תורה של הרמב"ם הוא המקור היחיד להן. לפנינו כמה דוגמאות מספרו הראשון מ"ד הספרים – 'ספר המדע', ומהספר האחרון – 'ספר שופטים':

- בארבעת הפרקים הראשונים של המשנה-תורה רבינו מבאר את דיני האמונה בה', אהבת ה' ויראתו⁵.
 - גם בדיני קידוש השם, שבמרוצת הדורות נאלצו יהודים רבים לקיים בפועל ולמסור את נפשם על קידוש השם בגזרות ושמדות שונות, קבע הרמב"ם הלכות ברורות מתי חייבים למסור את הנפש ומתי הדבר אסור⁶.
 - ששת הפרקים של הלכות תלמוד תורה, מצוה שקיומה כל כך חשוב ונוגע למעשה לכל אחד מישראל יום-יום.
 - הלכות תשובה שעד ימינו אלו נפסקו רק במשנה-תורה. במיוחד, דינים אלו נלמדים בכל תפוצות ישראל בחדשי אלול ותשרי, ובפרט בעשרת ימי תשובה. אגב: בבית בריסק עמדו על ההשגחה העליונה בכך שבהלכות תשובה של הרמב"ם יש עשרה פרקים, ונהגו ללמוד את עשרת הפרקים הללו בעשרת ימי תשובה – פרק אחד ליום⁷.
 - בהלכות מלכים (פרקים ח' וט') כלל הרמב"ם את דיני שבע מצות בני נח, אשר בזמן שיד ישראל תקיפה, דינים אלו הם הלכה-למעשה⁸.
 - שני הפרקים האחרונים של י"ד הספרים עוסקים בהלכות המלך המשיח, החשובות כל כך לכל יהודי ומכילות חובה הלכתית להאמין במשיח ולחכות ולצפות לו – "אחכה לו בכל יום שיבוא".
- אם עד כה, ציינו למספר הלכות, שהרמב"ם הוא הסמכות להן עד ימינו אלה, בקטע הבא נציין על ספר שלם, שכולו הלכה-למעשה עד ימינו!

"בצלם אלהים עשה את האדם", פירש"י חביב אדם שנברא בצלם. לכן מוטל עליו לעשות רצון קונו. ע"כ.

ובכל אדם אמר רבי עקיבא. וכמו שהוא הראיה שממנו הביא שהוא נאמר לבני נח לא לבני ישראל לבדם ורצה רבי עקיבא לזכות את כל אדם – אף לבני נח. **ומאמר מלא אמר הרמב"ם בפ"ח מהלכות מלכים** (הלכה י'). וז"ל: "צוה משה רבינו ע"ה מפי הגבורה לכופ את כל באי העולם לקבל מצות שנצטוו בני נח. וכל מי שלא יקבל יהרג...".

ומעתה אני תמה, למה זה רחקה הדרך מן המפרשים ולא רצו ללכת בה לפרש דברי רבי עקיבא שאמר כלפי כל אדם כי אם לישראל בלבד? ונסמכו במאמרם ז"ל "אתם קרויים אדם וכו'" (יבמות סא, א), והרי זה דרש על דרש! ובזה נכנסו בדוחק ענין הצלם. ובפירושו הכתוב שהביא לראיה.

אבל בעיני זו הדרך דרך סלולה ומרווחה, כי בא רבי עקיבא להישיר לכל באי עולם כאשר נצטוונו מפי מרע"ה כדברי הרמב"ם. ואם בכפיית חרב הרג ואבדן נצטוונו, כל-שכן בכפיית דברים, להמשיך לבם אל רצון קונם וחפץ צורם, עכ"ל התו"ט.

5. את חשיבותם של דינים אלו בעיני הרמב"ם נוכל ללמוד מהשם שבחר ככותרת לדינים אלו – 'הלכות יסודי התורה', והמלים הפותחות את הלכות אלו הם "יסוד היסודות ועמוד החכמות".

6. דינים אלו היו בגדר הלכה-למעשה בדורו של הרמב"ם. כידוע נאלץ רבינו לנדוד עם משפחתו עקב רדיפות הגויים וגזירותיהם על היהודים. ניתן לראות את הרקע להלכות אלו באיגרתו המפורסמת של הרמב"ם, איגרת-השמד.

7. על מסורה זו בבית בריסק, מעיד הרי"ד סולובייצ'יק: "יש בהלכות תשובה עשרה פרקים, ושומה על כל יהודי ללמוד בכל יום מעשרת ימי תשובה, פרק אחד מהלכות תשובה של הרמב"ם. כך נהג זקני רבי חיים וכך נהג אבא, ז"ל. ויש לעיין אם מספר הפרקים של הלכות תשובה, עשרה, הוא מקרי, או שהרמב"ם התכוון לכך מלכתחילה" ('על התשובה', עמ' קצב).

8. על החיוב להשפיע על אומות העולם לקיים את שבע המצוות שלהם יש להביא את דבריו הנפלאים של בעל ה'תוספות יום טוב' בביאור מאמרו של רבי עקיבא באבות (פ"ג מ"ד), המבוססים על דברי הרמב"ם בהלכות מלכים, וז"ל: "חביב אדם שנברא בצלם חבה יתירה וכו' שנאמר:

ולפי חשבון זה תהי שנה זו שהיא שנת שבע ומאה ואלף לחורבן מוצאי שביעית, ועל זה אנו סומכין. וכפי החשבון זה אנו מורין לענין מעשרות ושביעית והשמטת כספים – שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה ובהן ראוי להתלות.

הלכות שמיטה ויובל, פרק י הלכה ד

וכך כותב ה'טור':

ובחשבון שנת שביעית איכא פלוגתא: לר"י (מבעלי התוספות) היתה בשנת פ"ח, ולרש"י בשנת פ"ט, והוא עיקר.

טו, הלכות הלואה סימן סז

קיצורו של ה'טור' מובן, שהרי הוא טרם היה הלכה-למעשה. אך לאחר גירוש ספרד (בשנת ה'רנ"ב-1492) הגיעו יהודים לארץ ישראל, ובאותה שעה התעוררה השאלה בין גדולי ישראל – באיזו שנה תחול השמיטה? השאלה היתה מעשית, מכיוון שבאותם ימים עסקו היהודים בחקלאות ביישובים הסמוכים לצפת, וקביעת שנת השמיטה נהיתה שאלה בוערת, שהרי לא יכלו להחמיר על עצמם ולהשבית את אדמתם שתי שנים רצופות, ובוודאי לא יותר¹².

כאמור, מרן רבי יוסף קארו בשולחן-ערוך מתעלם לגמרי מהנושא, אך בפירושו על הטו, ה'בית יוסף', הוא מכריע את ההלכה כדעת הרמב"ם:

12. כדברי הרלב"ח: "כי כמעט אומר שאילו היה יודע זה כל איש אשר נדבה רוחו אותו לעלות לארץ הצבי לא דבר ריק שבסיבת זה יתעכב ויאמר: מה לי לעלות על הר ה'?" (שו"ת מהרלב"ח, סימן קמב).

מרן רבי יוסף קארו – מרן, המחבר, בעל ה'בית יוסף' ו'שולחן ערוך'

ה'רמ"ח (1488) טולידו, ספרד – ה'של"ה (1575) צפת

הפוסק המרכזי בכל הדורות. בשנת ה'רנ"ב (1492), בהיותו כבן ארבע, גורש הוא ומשפחתו ב'גירוש ספרד', ולאחר נדודים התיישבה משפחתו בקושטא שבתורקיה, ואחר כך עברו לעיר אדריאנופוליס. בשנת ה'רצ"ו (1536) עלה לארץ ישראל, והתיישב בצפת, שם הוסמך לסנהדרין ע"י רבו הגדול, רבי יעקב ברב. אחר פטירת רבו שימש כאב-בית-דין בצפת.

כעשרים שנה עסק בכתובת ספרו הגדול, ה'בית יוסף', המסודר לפי ספרי הטו, כשהוא אוסף את כל דעות הפוסקים והמפרשים בהלכה, החל מסוגיית התלמוד וכלה בפסקי בני דורו, ונושא ונותן בהם. את פסיקת ההלכה ייסד על פי 'שלושת עמודי ההוראה' – הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש. ספרו השולחן-ערוך, שהוא למעשה קיצור לספרו ה'בית יוסף', הפך לספר הפסק המחייב את כל בית ישראל – הספרדיים והאשכנזים – אחרי שנוספו עליו הגהות הרמ"א (האשכנזי). מאז שנדפס השו"ע לראשונה בשנת ה'שכ"ה (1565) ועד פטירתו של מרן ב"ג ניסן ה'של"ה (1575), כבר זכה לראות כעשר מהדורות שונות לחיבורו, ויש שכמה מהדורות נדפסו בשנה אחת ובעיר אחת! בזכות ספריו ה'בית יוסף' וה'שולחן ערוך', מפורסם בפי העם בכינוי 'המחבר' עם ה"א הידיעה, ובפי הספרדים הוא נודע גם בתואר 'מרן'. כדברי מרן בהקדמתו לשו"ע, רצונו היה שיגמור כל אחד את ספרו מדי חודש בחדשו. אם כי ה'שולחן ערוך' אמור היה להיות ספר קצר ובלתי מנומק, הרי במשך הזמן, וכדרכם של ספרי הלכה חשובים (כמו המשנה-תורה של הרמב"ם), שנושאי-כלים מוסיפים את פירושיהם, הספר נהפך לספר עב כרס.

שאר ספרי מרן הם: 'כסף משנה' – פירוש מקיף ל'משנה תורה' לרמב"ם, ובו הוא מבאר את מקורותיו של הרמב"ם ומתרחץ את השגות הראב"ד עליו; 'בדק הבית' – הוספות על ה'בית יוסף'; 'כללי הגמרא'; 'שו"ת בית יוסף' ושו"ת אבקת רוכל; 'מגיד מישרים' – בספר הזה רשם מרן את הגילויים ששמע מאת 'מגיד' מן השמים. את שמו של החיבור בית-יוסף, נתן מרן ע"פ הדרכתו של ה'מגיד' הדובר בו, וז"ל: "עוד אמר לי [המגיד] שיעזרני לגמור חיבורי בלי שום טעות וסייג ושיאירו בו עיני כל ישראל, ושאקרא אותו בית-יוסף כי הוא שמו הראוי לו כי הוא ביתי בעולם הזה ובעולם הבא" (מגיד-מישרים פרשת ויקהל).

מרן נפטר בצפת בגיל 87 וקברו נמצא בבית העלמין העתיק בצפת, מערבית דרומית מקבר האריז"ל. על מצבתו כתוב מלים אחדות: "פ"נ (=פ"ה נ'טמן) הרב ר' יוסף קארו בעל השו"ע". וכך כותב השל"ה הקדוש באחד ממכתביו: "והנה שלשה אלה קדושים עליון חיו בזמן אחד, מהר"י קארו, מהר"ם קורדובירו (=הרמ"ק), והאר"י ז"ל, והם ממש מלאכי ה' צבאות, נתגלו עליהם מגידים משיבת נביאים, ומשיבת תנאים, וגם אליהו ז"ל, ונקברים יחד כמו [צורת נקודת] סגול על בית הקברות" (מובא באגרת ארץ ישראל, עמ' 217).

ובחשבון שנת שביעית איכא פלוגתא... והיום (=לפני) חמשים שנה נפל מחלוקת גדולה בין חכמי ארץ ישראל ומלכות מצרים בדבר זה. ומהר"ר לוי ׳ חביב... הסכים שהשנה השביעית האמיתית היא אשר סמך עליה הרמב"ם בפ"י מהלכות שמיטה, והסכים דעת ר"י (=רבינו יעקב בעל הטורים) לדעת הרמב"ם, וכתב שלדעתם שנת ה'רס"ד (1504) היתה שמיטה.

וכן ראיתי אני במצרים ששנת השמיטה היא מקובלת שם שהיתה שנת הרע"א (1510), וזה עולה כהסכמת הה"ר לוי ז"ל (=רלב"ח)¹³. ונראה שכך עלתה הסכמת כל החכמים הנזכרים שכך נוהגים בארץ ישראל ששנת ה'רצ"ט (1538) ושנת ש"ו (1545) ושנת שי"ג (1552) השמיטו, וזה עולה כהסכמה הנזכרת.

בית-יוסף, חושן משפט סימן סז

הפולמוס על פסיקת הרמב"ם: האם יש לעשר פירות העכו"ם בארץ ישראל?

ומכאן באים לפסק-דין הרמב"ם, שעליה התעוררה בצפת אש המחלוקת:

פירות העכו"ם שגדלו בקרקע שקנה בארץ ישראל, אם נגמרה מלאכתם ביד עכו"ם... פטורין מכלום, שנאמר, "דגנך – ולא דגן עכו"ם"¹⁴...

הלכות תרומות, פרק א הלכה יד

כלומר, הרמב"ם קובע כי פירות שגדלו בקרקע הגוי בארץ ישראל, ונגמרה מלאכתם (מלאכת האיסוף מהשדה) על ידי הגוי, פטורים לגמרי מחובות תרומות ומעשרות.

ובקיצור, מעשה שהיה כך היה:

בסוף ימיו של מרן עלה מן אדמת אירופה לצפת דמות מיוחדת במינה: רבי יוסף אשכנזי, המכונה ה'תנא הגדול'. הוא ראה שם שפסקו רבני צפת בדיני המצוות התלויות בארץ כדעת הרמב"ם הנ"ל, ובעקבות זאת החל ה'תנא' לערער על ההיתר, והוא אף השפיע על קבוצה מסוימת להחמיר כמותו.

חכמי צפת¹⁵, ובראשם מרן, שכולם היו אדוקים ברמב"ם כ'מרא דאתרא', לא ראו בעין יפה החמרה זו, ומשום כך יצאו בחריפות נגד ה'תנא', ואף הכניסו בחרם כל מי שנוהג להחמיר שלא כדעת הרמב"ם.

עד כדי כך סערו הדברים, שאפילו בספרו הפרשני ה'כסף משנה', של מרן רבי יוסף קארו, שבדרך כלל עוסק לפרש דברי הרמב"ם, ולא דן במציאות החיים, הרי שכאן באופן נדיר מתאר לנו מרן את הפולמוס הזה, בגוף הפירוש להלכה זו!

הם רש"י ור"י ז"ל ולהכריע ביניהם איני כדאי. ודי אם אזכה לשמוע סברתם ולהבין דבריהם כי לא הייתי יודע שהיה בזה הדיעה דעת שלישי, וכל שכן דעת רביעי.

ויהי כהיום הזה העיר השם ית' את רוח קצת יחידי סגולה מקהלותינו לשים לדרך פעמיהם ציון ישאלו דרך, הנה פניהם ומכללם החכם המעולה ה"ר יוסף אבודרהם גבירי יצו, ויערני ויאמר לי: 'יתמוך דברי הדרוש הזה לבך, שמר לבקש שרשי זה הדין בכל ספרי הפוסקים'. וכדי לקיים גזרתו כאיש אשר יעורר משנתו, התחלתי לעיין בספרי הי"ד להרמב"ם ז"ל, ובמה שחשבתי למצוא מנוח ולהכריע בין גאוני עולם הרבנים הנזכרים, להטות לדרך אשר בו 'ידוך הרב-המורה' (שו"ת מהרלב"ח, סימן קמב).

14. גיטין מז, א.

15. פולמוס זה לא הצטמצם בין כתלי חכמי העיר צפת אלא התפשט בכל הארץ, והגיע עד לעיר הקודש ירושלים! רבי בצלאל אשכנזי, בעל השיטה מקובצת, מירושלים, מוסר לנו תשובה ארוכה ביותר, שנדפסה בפתחת ספר השו"ת שלו, העוסקת בבירור פסק ההלכה בנושא זה, וגם הוא מכריע כדעת הרמב"ם.

13. מעניינים ביותר דברי הרלב"ח, שהזכיר מרן. התשובה עצמה ארוכה מאוד, נצטט כאן רק חלק מהתשובה, שבה הוא מתאר בצורה מדהימה את הנושא, וז"ל: "...להיות השמיטה אחת מכל מצות ה' אשר לא תעשינה בגלות... היא סיבה עצומה לבלתי היות לאנשי בית ועד החכמים ידיעה גמורה ברורה ופשוטה בפרטי שמיטה... ואחרי אשר העיר ה' את רוח קצת מחכמי דורנו ללכת אל ארץ הצבי, הוכרחנו להשתדל בחזקת היד להשיג פירוש זאת המצווה. ולפי מה ששמענו נפל [בין החכמים בארץ ישראל] מחלוקת בשנת השמיטה... ובמקום אשר אמר ה': "כי יפלא וכו' וקמת ועלית" (דברים יז:ח), נהפוך הוא! כי שם הספק והמבוכה, מחלוקת וקטטה רבה, מי יתן והיה יהפך מהקצה אל הקצה באופן כי שערי תשובה לא ינעלו ולא נשאר כקרח מכאן ומכאן".

הרלב"ח ממשיך שם לתאר את היסוסיו ויראתו לבוא להכריע "בין גאוני עולם". בכל זאת מאחר והוא נדרש לכך בתוקף מקהילתו, החליט שהדרך היחידה להתחזק בדיון ולהצליח היא להסתמך על דברי הרמב"ם – 'הרב-המורה', וז"ל: "ואני הצעיר לוי ׳ חביב בן לאדוני הרב החכם השלם כמהר"ר יעקב ׳ חביב יצו, כשמעי זה הספק לא ראיתי להכניס עצמי לעיין בזה הדין, כי זכרתי שזה הוא מחלוקת בין גאוני עולם הלא

והנה לשון מרן:

והמנהג פשוט בכל ארץ ישראל כדברי רבינו [הרמב"ם], ומימינו לא שמענו פוצה פה לחלוק על זה.

ועתה קם חכם אחד, ונראה לו שהוא מתחסד בעשותו היפך המנהג הפשוט, ומעשר פירות שגדלו בקרקע עכו"ם ונגמרה מלאכתן ביד עכו"ם... והולך ומפתה אחרים שיקבלו עליהם לעשות כדבריו. ונראה פשוט בעיני שראוי למנעם מזה משום "לא תתגודדו", ועוד שמאחר שבכל אלו המדינות קבלו עליהם לעשות כדברי רבינו – ומי הוא זה ואיזהו אשר מלאו לבו לעשות כן?!

ועוד שדבר זה הוא "דבר שאין רוב הציבור יכולין לעמוד בה"¹⁶, לכן יש לגזור עליהם שלא ינהגו כן, ואם יסרבו יכופו אותם... אח"כ נתפשטו הדברים, עד שהוצרכו חכמי העיר לתקן ונקבצו כולם וגזרו גזירות נח"ש (=נ'ידוי, ח'רם ש'מתא) שעוד כל ימי עולם לא יעשר אדם לקוח מן העכו"ם אלא כמו שנהגו עתה ע"פ רבינו.

כסף משנה, הלכות תרומות, פ"א הי"ד

בסופו של דבר חכמי-צפת הכריעו את ההלכה לפי הרמב"ם.

ענייני דיומא בספרי שאלות-ותשובות

ללא ספק ניתן לראות את חשיבותו העצומה של המשנה-תורה בספרי השאלות-ותשובות של גדולי הראשונים והאחרונים עד היום הזה¹⁷. ואכן, כל פוסק-הלכה אינו מסתפק רק בהבאת ספרי הטור והשו"ע, אלא תמיד הם מציינים גם את המשנה-תורה של הרמב"ם. הם מצטטים ומפלפלים בדבריו, כדי להגיע למסקנה הלכה-למעשה.

אפשר להביא אלפי תשובות לדוגמא, אך כאן נסתפק בחמשה נושאים שמובאים בספרי השו"ת, ומהם נוכל ללמוד על הכלל.

מלחמת החת"ם סופר: בימה באמצע בית הכנסת

ידועה ומפורסמת מלחמתו של רבי משה סופר, בעל החת"ם סופר, להחזיק ולחזק את דת ישראל מול ה'משכילים', ומרגלא בפומיה "חדש אסור מן התורה". אחד השינויים שבקשו לעשות אותם 'מתחדשים' היה לשנות את מקום הבימה באמצע הבית כנסת. החת"ם סופר לחם בכל עוז נגד השינוי הזה, והכל על יסוד פסק דין הרמב"ם בהלכות תפילה.

הנה פסק הרמב"ם:

ומעמידין בימה באמצע הבית כדי שיעלה עליה הקורא בתורה או מי אשר אומר לעם דברי כבושין כדי שישמעו כולם.

הלכות תפילה, פרק יא הלכה ג

ובמקום אחר פסק הרמב"ם:

וכבר נהגו ישראל בכל המקומות להניח תיבה באמצע בית הכנסת ומקיפין אותה בכל יום כדרך שהיו מקיפין את המזבח זכר למקדש.

הלכות שופר וסוכה ולולב, פרק ז הלכה כג

את הרמב"ם ולהסתמך עליו, ואין כאן חידוש שהרי פסקו כל פסקיהם לפי הרמב"ם, אך הכוונה כאן אפילו לפוסקים אשכנזים אחרי עידן השולחן-ערוך.

16. בבא בתרא, ט, ב.

17. כמובן שספרי הספרדים עד זמן השו"ע מרבים להביא

ואלו דברי החת"ם סופר, בהסתמך על המקורות שציינו לעיל ברמב"ם:

שאלה:

וע"ד בית הכנסת ישנה שסתרו אנשי הקהל קדש והרחיבו בנין החדשה לרומם בית אלקינו ורוצים להעמיד הבימה שקורים בתורה בסוף בית הכנסת סמוך לארון הקודש, ולא באמצע כמו שהיה מקדמת דנא, באמרם שיהיה נוי והרוחה יותר בבית הכנסת מאשר תעמוד באמצע, ונפשו היפה בשאלתו – אי שפיר דמי לשנויי או לא.

תשובה:

...יפה כתב דברמב"ם מפרש בונין תיבה באמצע בית הכנסת כדי שישמעו כולם בשוה... ויען הבימה שלנו עומדת בפנים כמזבח הפנימי על כן ראוי להעמידו באמצע בית הכנסת לדמותו לבית המקדש בכל האפשרי ואין לשנות במקדש מעט שלנו... והכלל "החדש אסור מן התורה בכל מקום".

שו"ת חת"ם סופר, חלק א' (או"ח) סימן כח

מחיצה בבית הכנסת

עוד מצאנו 'חידוש הרמב"ם' בתחום מבנה בית-הכנסת, והוא קביעת המחיצה בבית-הכנסת. במשנה-תורה וכן בשולחן-ערוך אין דברים מפורשים על חובת מחיצה בין נשים לגברים בבית-הכנסת, אך הפוסקים¹⁸ ביססו את החיוב לזה מדברי הרמב"ם, כשהוא מתאר את בית-המקדש, ומשם למדו הלכה-למעשה לחיוב המחיצה ב'מקדש המעט'.

וכך כותב הרמב"ם בשני מקומות:

ערב יום טוב הראשון היו מתקנין במקדש מקום לנשים מלמעלה ולאנשים מלמטה כדי שלא יתערבו אלו עם אלו.

הלכות שופר וסוכה ולולב, פרק ח הלכה יב

עזרת הנשים היתה מוקפת גזוזטרא כדי שיהיו הנשים רואות מלמעלן והאנשים מלמטן כדי שלא יהיו מעורבבין.

הלכות בית הבחירה, פרק ה הלכה ט

18. לדוגמא: בשנת תשנ"ג, כותב רבי אליעזר יהודה וולדינברג: "שאלתו היא אודות בית כנסת שבשכונתו, שנתעוררה בעיה אודות הקמת מחיצה מבודלת בין אנשים לבין עזרת נשים. דבמתניתין שם איתא... ומבאר הרמב"ם בפיה"מ... ויעוין זאת תשובתי כאן בקצרה: חיוב הקמת מחיצה מבודלת בין אנשים לנשים, אנו למדים מדברי הגמרא בסוכה ד' נ"א, דבמתניתין שם איתא... ומבאר הרמב"ם בפיה"מ... ויעוין

רבי משה סופר - החת"ם סופר

ה'תקכ"ג (1762) פרנקפורט ד'מיין – ה'ת"ר (1839) פרשבורג (כיום ברטיסלבה, בירת סלובקיה)

צאצא הש"ך (בעל 'שפתי כהן') ובעל 'ילקוט שמעוני' (מזרע רש"י). החת"ם סופר היה ראש ישיבה ומגדולי הרבנים והפוסקים בדורו, ורבן של בני הגולה. חיבר כמה ספרים, שנקראו כולם בשם 'חת"ם סופר' (חת"ם ר"ת חידושי תורת משה), ומכאן כינויו. היה תלמידו של בעל ה'הפלאה' (רבי פנחס הורביץ), ורבי נתן אדלר, והיה דבוק ברבותיו באופן בלתי רגיל. אח"כ הוא עבר מגרמניה להיות רבה וראש הישיבה של העיר פרשבורג. כתשע שנים אחרי בואו לפרשבורג, מתה עליו אשתו (ממנה לא היו לו ילדים), ואז נשא את בתו של רבי עקיבא איגר. החת"ם סופר היה מהלוחמים החריפים שהתנגדו לתיקונים בדת ברוח הרפורמה. בדרשותיו ובמכתביו היה רגיל לומר כי "חדש אסור מן התורה בכל מקום", הכוונה לכל דבר חדש שרצו מנהיגי הרפורמים לתקן במנהגי לבוש המסורתי, ומנהגי בית הכנסת.

השאר אחריו כמאה כתבי יד, וביניהם: שו"ת חת"ם סופר – ו' חלקים, כולל למעלה מאלף תשובות. בדף השער כתוב, "וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל". בסוף כל תשובה הוא חותם "משה"ק (משה הקטן) סופר מפפד"מ" (ר"ת מפרנקפורט ד'מיין). חידושי חת"ם סופר – חידושים על הש"ס. תורת משה – פירוש על התורה, החמש מגילות ועל הגדה של פסח.

בנו, רבי אברהם שמואל בנימין סופר, בעל 'כתב סופר', מילא את מקומו בפרשבורג, ובנו רבי שמעון סופר היה אב-בית-דין בעיר קראקא. הרבה מצאצאיו נקראו בשם 'סופר' או 'שרייבער'.

הקרבת קרבנות וכניסה להר הבית בזמן הזה

כך גם כאשר התעררו הפולמוסים אודות הקרבת קרבנות¹⁹ וכניסה להר הבית בזמן הזה, לא היה מקור לברר את ההלכות הללו מלבד פסקי הרמב"ם במשנה-תורה.

דעת הרמב"ם היא שקדושת הבית איננה בטלה לעולם, שלא כקדושת ארץ-ישראל שאכן בטלה – שהרי קדושת המקדש נובעת מהשכינה, שהיא נצחית, בעוד קדושת ארץ ישראל אינה נובעת מהשכינה אלא מהכיבוש או החזקה בקרקע.

זה לשון הרמב"ם:

מקריבין הקרבנות כולן אע"פ שאין שם בית בנוי, ואוכלין קדשי קדשים בכל העזרה אע"פ שהיא חריבה ואינה מוקפת במחיצה ואוכלין קדשים קלים ומעשר שני בכל ירושלים אף על פי שאין שם חומות שהקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבא.

ובמה נתקדשה? בקדושה ראשונה שקדשה שלמה שהוא קידש העזרה וירושלים לשעתן וקידשן לעתיד לבא.

...ולמה אני אומר במקדש וירושלים קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא, ובקדושת שאר ארץ ישראל לענין שביעית ומעשרות וכיוצא בהן לא קדשה לעתיד לבוא? **לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה, ושכינה אינה בטלה...** אבל חיוב הארץ בשביעית ובמעשרות אינו אלא מפני שהוא כבוש רבים וכיון שנלקחה הארץ מידיהם בטל הכבוש... וכיון שעלה עזרא וקדשה לא קדשה בכיבוש אלא בחזקה שהחזיקו בה... על הדרך שביארנו בהלכות תרומה.
הלכות בית-הבחיירה, פרק ו הלכות יד-טו

אגב: הראב"ד בהשגתו על הלכה זו, פוסק בדיוק להיפך: קדושת ארץ ישראל קיימת לעד, ואילו קדושת מקום המקדש בטלה עם החורבן – והנכנס לשם בטומאה אינו חייב כרת²⁰!

והנה, סוף-כל-סוף, הדעה המקובלת הלכה-למעשה היא דעת הרמב"ם, ועל פיה נושאים ונותנים עד עצם היום הזה²¹.

"מקרב אחיך תשים עליך": מעמד גר למשרה ציבורית

בפרק שני של ספר-המבוא, במכתב שכתב הרמב"ם לרבי עובדיה הגר, נוכחנו לדעת את היחס המיוחד שיש לו כלפי הגרים. אך כשם שאהבתו של הרמב"ם אל הגרים נובעת מדברי התורה – 'ואהבת את הגר', כך גם המעמד הראוי להם נובע מדברי התורה, שעליהם היא קובעת, שאין למנות למשרה ציבורית²² גר שהתגייר.

הראב"ד לסודות התורה הרחבנו בספר-המבוא כרך' ד' ערך הראב"ד.

21. הרב עובדיה יוסף מונה, כדרכו, את ריבוי החולקים על הראב"ד, מן הראשונים ועד האחרונים. בסוף דבריו הוא מסיק: "העליה להר הבית ולבית המקדש, אסורה בהחלט, בזמן הזה שאנו טמאי מתים, שטמא מת שנכנס בבית המקדש חייב כרת... ואף על פי שהראב"ד בהשגות סובר שאין בזה איסור כרת, **העיקר כדברי הרמב"ם**, שכל רבותינו הראשונים מסכימים כדבריו" (שו"ת יחוה-דעת, ח"א סכ"ה).

22. גם בענין זה, מצאנו התייחסות בספרות השו"ת, בהתבסס על הרמב"ם. וכך כותב רבי אליעזר יהודה וולדינגר: "אם יכולים למנות גר לגבאי בבית הכנסת או לשאר שררות בישראל במשותף עם עוד גבאים וממונים מישראל. איתא בגמרא בקדושין ד' ע"ב... והרמב"ם בפ"א מה' מלכים הלכה ד' פוסק..." (שו"ת ציץ אליעזר, ח"ט סימן מח).

בתוספות יום טוב שם על המשניות שכותב על דברי הרמב"ם דהדין עמו... ובפירוש 'מלאכת שלמה' על המשניות שם מעתיק ג"כ דברי הרמב"ם בזה, וכאל דבר הפשוט...". (שו"ת ציץ אליעזר, ח"כ סימן ז).

19. על הקרבת קרבנות בזמן הזה, ראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ג, ערך 'בית המקדש' רשימה של ספרי שו"תים העוסקים בזה, וז"ל: "ראה בשו"ת שאילת יעבץ ח"א סימן פט, בשו"ת חת"ס חיו"ד סימן רלו, בשו"ת מהר"ץ חיות ח"א סימן ב' וח"ב סימן יז, בשו"ת בנין ציון להר"י עטלינגר סימן ב', בשו"ת שאילת דוד להר"ד מקרלין ח"א קונטרס דרישת ציון וירושלים, בספר דרישת ציון להר"צ קלישר, ועוד". כמובן, שהם כולם מצטטים את דברי הרמב"ם בתשובותיהם.

20. וז"ל הראב"ד שם: "אמר אברהם: סברת עצמו היא זו ולא ידעתי מאין לו. ובכמה מקומות במשנה... ובגמרא אמרו... לקראת סיום השגתו מוסיף הראב"ד: "**כך נגלה לי מסוד ה' ליראיו** – לפיכך הנכנס עתה שם אין בו כרת". על הקשר של

וכך פוסק הרמב"ם:

אין מעמידין מלך מקהל גרים אפילו אחר כמה דורות עד שתהיה אמו מישראל, שנאמר²³: "לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא", ולא למלכות בלבד אלא לכל שררות שבישראל, לא שר צבא לא שר חמשים או שר עשרה, אפילו ממונה על אמת המים שמחלק ממנה לשדות, ואין צריך לומר דין או נשיא שלא יהא אלא מישראל, שנאמר: "מקרב אחיך תשים עליך מלך", כל משימות שאתה משים לא יהו אלא "מקרב אחיך".

הלכות מלכים, פרק א הלכה ד

"שום תשים עליך מלך": מעמד האשה למשרה ציבורית

ומעניין לעניין:

נסיים כאן עם סוגיה הבוערת בימינו, אודות מעמד הנשים לכהן בשררה ציבורית, שהיא בדיוק ההלכה הבאה בדברי הרמב"ם שם. אין זה סוד שהשתנה דורנו גם בנושא זה של נשים, ביחס לדורות קודמים. כיום הנשים מהוות גורם מכריע ומשפיע בתחומים רבים מאוד, מה שמעלה דרך-קבע את השאלה אודות מינוי אשה לשררה כלשהי. ולכן אין פלא שיש כמה תשובות להלכה בזמננו על נושא זה, ושוב, ניתן לראות איך שכל גדולי הפוסקים ביססו את דבריהם על דברי הרמב"ם:

אין מעמידין אשה במלכות, שנאמר²⁴: ["שום תשים] עליך מלך", ולא "מלכה", וכן כל משימות שבישראל אין ממנים בהם אלא איש.

שם, פרק א הלכה ה

מקורו של הרמב"ם הוא בספרי²⁵, שם נאמר בקיצור נמרץ: "שום תשים עליך מלך – ולא מלכה". ההרחבה "וכן כל משימות שבישראל אין ממנים בהם אלא איש" – היא של הרמב"ם.

הרדב"ז על המקום מקשה מדבורה הנביאה – "והיא שופטה את ישראל בעת ההיא"! הוא מעלה כמה אפשרויות לתירוץ, ומכאן והלאה מתחילה מערכת עניפה של שו"ת בדורות האחרונים, העוסקת בכל המינויים הקיימים, החל מהוראת דין ע"י אשה, נשיאות בקהלה²⁶, וכלה באשה משגיחת כשרות²⁷.

הרי לנו, עד כמה חביבים ומוערכים דברי הרמב"ם בעיני הפוסקים, עד כי הרחבת שורה אחת של רבינו, גורמת לשפוך עוד נחלי דין, ולהוליד מהם פסיקות חדשות.

²³ בדבר שאלתו אי מותר לבחור אשה לנשיאות להנהלת בית הכנסת או קהלה, וכבוד תורתו ציין לדברי הרמב"ם פ"א מהלכות מלכים ה"ה, והביא חולקין עליו והאריך הרבה כדרכה של תורה... "שו"ת משנה הלכות ח"ז סימן רנד).

²⁷ רבי משה פיינשטיין באגרות משה (יו"ד ח"ב סימן מ"ד) דן בענין אם למנות אשה להשגחה על כשרות.

²³ דברים יז:טו. אגב, גם ההלכה שתבוא בפסקה הבאה, 'מעמד האשה למשרה ציבורית', נובעת מאותו פסוק: "שום תשים עליך מלך" – ולא מלכה".

²⁴ שם.

²⁵ שופטים פ"א קנו.

²⁶ וכך למשל דן על הדברים הרב מנשה קליין בשנת תשל"ה:

הרמב"ם במשנתו של בעל ה'נודע ביהודה'

שער לשו"ת הנודע ביהודה, מהדורא תנינא
על חלקי אורה חיים ויורה דעה

אם כבר עסקנו בספרות השו"ת, מצאנו לנכון להביא כאן כמה ציטוטים מאחד הפוסקים המפורסמים בתולדות עם ישראל, הלא הוא רבי יחזקאל לנדא, בעל שו"ת 'נודע ביהודה'. מתוך קריאה בתשובותיו, ניכרת בעליל חיבתו לכל אות שיצאה מפרי עטו של רבינו הרמב"ם. חלק גדול מחידושו והכרעותיו בהוראה הוא ביסס על יסוד פסקי הרמב"ם, שכבודו וסמכותו היו גדולים בעיניו, ומביא אלפי פעמים את דברי הרמב"ם, ואף מכנה אותו 'רבינו הגדול'.

הנה כמה לשונות מבעל ה'נודע ביהודה':

דוק בלשון הזהב של רבינו הגדול.

צל"ח, שבת דף עב, ב

וכעת עדיין לא זכיתי לעמוד על כוונתו של רבינו הגדול, כי בלא ספק כל לשונו הוא בדקדוק ובכוונה, וה' יזכני ויחכמני לעמוד על דבריו.

שם, פסחים דף כד, ב

רבינו הגדול הרמב"ם בפ"א ממעילה הלכה ג' פסק... ואף שתמהו עליו האחרונים, מ"מ אף אם היה נעלם מאתנו טעמו של רבינו הגדול, אמרינן כבר הורה רבינו הגדול, ובודאי טעמו ונימוקו עמו.

שם, פסחים דף כט, א

מרוב חביבותו לדברי הרמב"ם, פעמים שהוא מאריך את הדיון עליהם, כדי לבררם עד תומם. במקום אחד בספר השאלות ותשובות שלו הוא מתנצל על האריכות "בדברי רבינו הגדול, כי כן דרכנו בכל מקום שאנחנו מגיעים לדבריו", ומשם לומדים אנו עד כמה יקרים דברי ה'נודע ביהודה':

והנה הארכנו בדברי רבינו הגדול כי כן דרכנו בכל מקום שאנחנו מגיעים לדבריו – לירד לסוף דעתו בכל המקומות הנוגעים לזה הענין.

שו"ת נודע ביהודה, מהדו"ת, אהע"ז, סימן קכט

וכדרכם של גדולי ישראל העוסקים בדברי הרמב"ם, אף ה'נודע ביהודה' טרח, לא רק להעמיק בתוך דבריו המפורשים של הרמב"ם, אלא גם דיוק מ'השמטות הרמב"ם' היוו אצלו הלכה-למעשה. כאן הוא מקשה – הייתכן שהרמב"ם לא מביא את הנוסח של תפילת-הדרך במשנה-תורה, ואף מתפלא על זה שאף אחד מנושאי כלי הרמב"ם הרגישו בזה?²⁸

דע כי תמה אני על רבינו הגדול הרמב"ם שלא מצאתי שהביא כלל בחבורו לא בהלכות תפלה ולא בהלכות ברכות גוף תפלת הדרך, לא הברכה בכלל ופשיטא פרטיה דהיינו אימת ועד כמה והיכי מצלי לה... והוא דבר תימא, ותמהני על כל נושאי כליו שלא הרגישו בזה.
צל"ח, ברכות דף ל, א

ובמקום אחד כדי לתרץ 'השמטת הרמב"ם' קובע הוא כלל גדול בלימוד המשנה-תורה של הרמב"ם:

ומה שהקשה... למה לא הזכיר הרמב"ם גם שיעור מיל?

...מי שבקי בדרכי רבינו הגדול הרמב"ם יודע שאין דרכו להביא בספרו שום דין שאינו מפורש בתלמוד בבלי או ירושלמי או בספרא או בספרי וכיוצא אף שהדין הוא מוכח בכמה הוכחות מתוך משא ומתן של הגמרא, כיון שאינו מפורש בפירוש אינו מזכירו בספרו, לולא דבר המפורש בדברי הגאונים מזכיר לפעמים.

שו"ת נודע ביהודה, מהדו"ת, יו"ד, סימן לט

כללו של דבר: קשה לתאר איך היו נראים פני ההלכה, ללא המשנה-תורה של הרמב"ם. חיבורו של הרמב"ם עומד עד ימינו אלו לא רק במרכז הפלפול והעיון התורני אלא גם במרכז ההלכה הפסוקה, ודברי רבינו קיימים לעד.

דין זה שהמציא הרמב"ם לחדש שבדבר שאין בעל הבית מקפיד הוי ספק קידושין, חידוש הוא ולא זכיתי לבוא על מקורו מאין המציא חידוש זה, וכל נושאי כליו לא הראו לנו את מוצאו" (שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, אבן העזר סימן נט).

28. עשרות פעמים אנו מוצאים שבעל הנודע ביהודה מתפלא על התעלמותם של נושאי-כלי הרמב"ם, ומהם: "ודע דבכל הלכות מאכלות אסורות ברמב"ם לא מצאתי בו דין זה דכבוש כמבושל ושום אחד מנושאי כליו לא שמו לב לזה" (שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, יורה דעה, סימן כו). "והנה גוף

רבי יחזקאל סג"ל לנדא – הנודע ביהודה

ה'תע"ד (1713) אפטא, פולין – ה'תקנ"ג (1793) פראג

מגדולי רבני ופוסקי אשכנז. רבי יחזקאל התייחס למשפחת רש"י, כפי שהוא מעיד על עצמו: "ויען שאני מגזע רש"י, יגעתי ליישב דברי רש"י על נכון" (שו"ת נודע ביהודה, יו"ד סימן רא). בשנת ה'תקט"ו (1755) נקרא לכהן ברבנות בעיר פראג, עיר ואם בישראל. בפראג שימש כראש אב-בית-דין, והנהיג את הקהילה ביד רמה, התקין תקנות רבות, וייסד ישיבה גדולה אשר תלמידיו נהרו אליה לקבל תורה מפיו. בין תלמידיו נמנה רבי אברהם דנציג, בעל ה'חיי אדם', ורבי אלעזר פלקלס בעל 'תשובה מאהבה'.

ה'נודע ביהודה' לחם מלחמת גדולה נגד כת שבתאי צבי, וציוה להכריז בבית הכנסת בכל שנה ושנה לפני "כל נדרי", בזה"ל: "לכל החוטאים והפושעים יש תשובה חוץ מאלה מעריצי הש"צ ומחזיקים בשיטתם". בעת המחלוקת הגדולה שפרצה בין רבי יעקב עמדין ורבי יהונתן אייבשיץ, פירסם רבי יחזקאל מכתב, בו הוא דרש מרבני וחכמי הדור שישתדלו להשקיט את הריב. נמנה על קהילת ה'מתנגדים' לתנועת ה'חסידות', ומפורסמת ביותר התנגדותו להוספת הקטע 'לשם יחוד' (קטע המתחיל: "לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה...") הנאמר לפני כל מצוה, ובפרט לפני תפילות (בימינו גדולי החסידות ומייסדיה הורו לתלמידיהם לנהוג כן). תשובתו החריפה בענין זה נדפסה בשו"ת שלו (נוב"י יו"ד סימן צג). למרות מחלוקתו החריפה בתנועה זו, הבעש"ט ותלמידיו התייחסו אליו ביראת כבוד.

רבי יחזקאל חיבר כמה ספרים, וביניהם: 'נודע ביהודה' – 855 שו"ת על ארבע חלקי שו"ע. ספר זה הוא המפורסם ביותר מבין ספריו בעולם התורני, עד שכינוי הנודע של המחבר הוא על שם ספרו זה. רבי יחזקאל הקדיש את ספרו על שם אביו, 'יהודה'. 'דגול מרבבה' – חידושים והגהות לשו"ע יורה דעה, ונדפס בגליון השו"ע. 'צל"ח' (ר"ת: ציון לנפש חיה) – חידושים על הש"ס ורמב"ם. ספר זה הקדיש לאמו (חיה).

“נועם מוסרו של הרמב"ם”

ולא רק בענייני הלכה, זוכים אנו לקצור מפירותיו של הרמב"ם, אלא גם בענייני השקפה ומוסר דברי רבינו במשנה-תורה משמשים כאבן יסוד לכל יהודי עד היום הזה.

פנינים אלו נמצאים בדברי הרמב"ם בדרך כלל בסיום ה'הלכות הגדולות' של כל ספר²⁹.

דוגמא אחת המלמדת על הכלל:

ההלכה החותמת את הלכות טומאת צרעת, מפורסמת מאוד בשל התוכחה הגלויה והנוקבת שנותן בה המורה הגדול לאלו ה"מרבים לדבר גדולות ונפלאות". הרמב"ם מתאר בדיוק נפלא את ההשתלשלות מדיבורי לשון הרע ורכילות, עד לדיבור סרה בבורא העולם.

רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק³⁰ מיסב את תשומת לבנו לדברי ההתעוררות הללו, וקובע: "וכל איש נלבב יקשיב לנועם מוסרו של הרמב"ם סוף הלכות אלו, ואז ייטב לו". ואכן דברי הרמב"ם יעידו בעד עצמם:

...וזה השינוי האמור בבגדים ובבתים שקראתו תורה צרעת בשותפות השם אינו ממנהגו של עולם, אלא אות ופלא היה בישראל כדי להזהירן מלשון הרע, שהמספר בלשון הרע משתנות קירות ביתו. אם חזר בו יטהר הבית, אם עמד ברשעו עד שהותץ הבית משתנין כלי העור שבביתו שהוא יושב ושוכב עליהן, אם חזר בו יטהרו, ואם עמד ברשעו... משתנה עורו ויצטרע, ויהיה מובדל ומפורסם לבדו עד שלא יתעסק בשיחת הרשעים שהוא הליצנות ולשון הרע.

...וזה דרך ישיבת הלצים הרשעים: בתחילה מרבין בדברי הבאי... ומתוך כך באין לספר בגנות הצדיקים... ומתוך כך יהיה להן הרגל לדבר בנביאים ולתת דופי בדבריהם... ומתוך כך באין לדבר באלהים וכופרין בעיקר... אבל שיחת כשרי ישראל אינה אלא בדברי תורה וחכמה, לפיכך הקדוש ברוך הוא עוזר על ידן ומזכה אותן בה...

סוף הלכות טומאת צרעת

בראש השנה גזירת הכתוב, רמז יש בו, כלומר עורו ישינים משנתכם ונרדמים הקיצו מתרדמתכם... (הלכות תשובה, פ"ג ה"ד).

30. בפירושו על התורה, 'משך חכמה' (ויקרא יד:נא).

29. ולא רק בסיום ה'הלכות הגדולות' אלא יש לעתים שהרמב"ם מכניס דברים אלו גם בתוך הפרק. למשל, אחת ההלכות הבולטות בענין זה, המשמשות גם כרעיון החוזר בספרי המוסר, בפרט לקראת הימים הנוראים, היא ההלכה המפורסמת מהלכות תשובה: "אף על פי שתקיעת שופר

רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק - האור שמח

ה'תר"ג (1843) לטירמנץ (פלך וילנה), ליטא – אלול ה'תרפ"ו (1925) ריגה, לטביה

מגדולי הרבנים באירופה בתקופה שלפני השואה. בשנת תרמ"ח (1888) נתמנה רבה של העיר דווינסק שבלטביה (מצד קהילת ה'מתנגדים', ושימש לצידו של רבה של קהילת החסידים הוא הגאון הרוגצ'ביר). שימש שם ברבנות כארבעים שנה, וקנה לעצמו הערכה גדולה בכל החוגים. היה ער מאוד לשאלות שעמדו על הפרק בתוך יהדות רוסיה, ופעל רבות למען הרמת קרן התורה. בימי מלחמה העולמית הראשונה השתדל במסירת נפש לכלל ישראל. ביחוד התעניין בגורל הנשים, שבעליהן נמצאו בחזית המלחמה – ודאג להן כרחמי אב.

התפרסם על שם ספריו: 'אור-שמח' על הרמב"ם, 'משך-חכמה' על התורה ('שמח' ו'משך' רמז לשמו – מ'איר ש'מחה כ'הן), ו'שו"ת אור שמח'. בקיאותו נוגעת לא רק בספרות ההלכה, אלא גם בספרות האגדה, הזוהר, וספרי השקפה, ומאז שיצאו ספריו לאור לא משו משולחנם של לומדי תורה. ה'אור-שמח' על הרמב"ם הוא אחד הפירושים המקוריים שנכתבו על הרמב"ם. הספר הוא בעיקר הסברים וביאורי סוגיות התלמוד לפי הרמב"ם. גם ה'משך חכמה' (משך ראשי-תיבות: מ'איר ש'מחה כ'הן), הוא אחד מספרי הדרוש המקוריים ביותר, והשפעתו על עולם הדרוש גדולה. בפרשת בחוקותי הזהיר בו את אלו הסוברים ש"ברלין היא ירושלים" כי "רוח סופה וסער" תעקרו ממקומם – אזהרה שהתגשמה אחרי פטירתו.

ברור הדבר, שה'כהן הגדול' החפץ-חיים (רבי ישראל מאיר הכהן) לאורך כל ספריו על לשון הרע, השתמש בדברי הרמב"ם כדי ללמד מוסר ודעת כדי להתרחק מלשון הרע.

זאת ועוד: כל השקפות הרמב"ם, שהועלו על ידו בחיבורו המשנה-תורה, ראויים להתכנס כספר בפני עצמו. רעיונות המוסר הנפלאים הכלולים שם מהווים פרק מרכזי בספרות המוסר מאז ומעולם.

ואכן, אחד מגדולי חכמי הונגריה, בדורות האחרונים, רבי שמעון סופר ('הרב מערלוי', בנו של ה'כתב-סופר'), מצא לנכון בספרו 'מוסרי הרמב"ם' ללקט את כל קטעי המוסר המופיעים לאורך המשנה-תורה, והוא מחולק לשלושים חלקים, ללימוד יומי במשך כל חודש. הספר נדפס כמה פעמים, וכנראה שהתקבל בעיקר אצל יוצאי הונגריה, או תלמידי בית מדרשו של החת"ם סופר וצאצאיו.

'מוסרי הרמב"ם' מנכדו של החת"ם סופר

לימוד הרמב"ם מתחילתו ועד סופו

עד כאן עסקנו בהשפעת חלקים מסוימים מהמשנה-תורה על עולם ההלכה כולו עד היום הזה. אך לאמיתו של דבר חזונו של הרמב"ם היה שילמדו את כל הי"ד ספרים שלו מתחילת ספר-המדע עד חתימת ספר-שופטים.

אך כאן המקום לשאול: האם אכן חזונו של הרמב"ם התגשם?

למעשה, דוקא באותן קהילות ובאותם הזמנים שהסתמכו על הרמב"ם הלכה-למעשה, נקבע הלימוד רק בחלק מהספר, כלומר, בהלכות שאכן נוגעים למעשה, אך הלכות שהן 'הלכתא למשיחא' כמעט לא נלמדו. וכך קובל מרן רבי יוסף קארו:

העולם נוהגים³¹ כדברי התוספות³². נראה לי שהוא מפני שאינם מעיינים בדברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה אלא חד או תרי בדרא, והנכון ליזהר כדברי הרמב"ם ז"ל שהוא עמוד ההוראה. בית יוסף, או"ח סימן ג

בישיבות שהושפעו מן הפלפול האשכנזי והצרפתי³³, התקבל הרמב"ם בעיקר כמקור לעיון ופלפול, ולא לפסיקת הלכה. מקצוע שלם נוצר שעיקרו יישוב סתירות ברמב"ם, ואף טורחים לשער מה היו הגירסאות של הרמב"ם בגמרא שלו, וכדומה.

הלימוד בשיטה זו הגיע לשיאו באמצע המאה הקודמת, כאשר גאוני גדולים שמו את רוב עיונם ברמב"ם. בין הבולטים שבהם ניתן למנות את הגאון הרוג'ז'ובי רבי יוסף רוזין בעל ה'צפנת-פענח' (שאף החזיק את הרמב"ם כרבו); רבי חיים סולובייצ'יק מבריסק, בעל 'חידושי רבינו חיים הלוי'; ורבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק, בעל ה'אור-שמח'³⁴.

כך, שבעוד שחזונו של המחבר היה ליצור חיבור של "הלכות... לקטן ולגדול" המקיף את כל התורה כולה – למעשה הפך קובץ-הלכות לספרם של למדנים מובהקים ובני ישיבות, ואורו הגדול נחשך מהמון העם, קהל היעד המקורי של הרמב"ם³⁵.

הנוהגים הלכה-למעשה, אלא החלו להחיות את הלימוד בנושאים של קדשים טהרות וזרעים, ובאלה היה מרכז עיונם, וממילא הרמב"ם היה מרכז עולמם.

35. כפי שהארכנו בפרק על הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה, שם הוא מגלה שכתב את ספרו בגלל 'ירידת הדורות', וכלשונו: "מפני שתקפו צרות...".

31. לגבי הנחת המטה בחדר בין מזרח למערב.

32. שמתירים באופנים מסוימים.

33. כולל ישיבות מספרד כמו אצל הרמב"ן, הרשב"א, והר"ן, ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, שכבר דרכו בדרכי בעלי התוספות.

34. גדולים אלו התייחדו גם בכך שלא עסקו רק בדינים

אולם בזמננו השתנה גם פרט זה וחזונו המקורי של הרמב"ם קם לתחיה. בשנת ה'תשמ"ד (1984) תיקן האדמו"ר מליובאוויטש לקבוע שיעור יומי של שלושה פרקים ברמב"ם, על מנת לסיים את המשנה-תורה כולו במשך כשנה (או שלש שנים בלימוד של פרק אחד ליום), מתחילתו ועד סופו – ועל הסדר³⁶, מ"יסוד היסודות" עד "כמים לים מכסים"³⁷. ומאז לומדים רבבות יהודים, קטן וגדול, את המשנה-תורה כפי רצון מחברו – רבינו משה בן מימון.

(תשובות הרמב"ם, סימן שלב).

37. יש לציין שאחת הסיבות לתקנה היא קיום מצוות ידיעת-התורה המתבצעת בצורה המושלמת ביותר ע"י לימוד הרמב"ם המקיף את כל התורה כולה.

36. סדר זה היה מאד חשוב בעיני רבינו, וכך כותב הרמב"ם בצורה ברורה, עד שמצאנו אותו מטיף מוסר לשואל המקשה על ברכת ברית המילה: "ותמהתי הרבה: היאך עיינתם בהלכות מילה ולא עיינתם בהלכות ברכות שהן קודם הלכות מילה?!"

רבי חיים הלוי סולובייצ'ק – רבי חיים בריסקר

ה'תרי"ג (1853) וולוז'ין, ליטא – ה'תרע"ח (1918) וורשה, פולין

מגדולי הרבנים בדור שלפני השואה. רבי חיים היה החוליה הבולטת ביותר בשושלת בריסק. אביו היה רבי יוסף דוב, מחבר הספר 'בית הלוי' על הרמב"ם. נשא את בתו של רבי רפאל שפירא, מראשי ישיבת וולוז'ין ונכדתו של הנצי"ב (רבי נפתלי צבי יהודה ברלין), והחל אז את פעילותו כמגיד-שיעור. בשנת ה'תר"מ (1880), בגיל 27, מונה לראש-ישיבה, והמשיך לנהל את הישיבה יחד עם הנצי"ב. רבי חיים הביא מהפך בדרך הלימוד בישיבה, המיוסדת על ההבנה, ועיקרה – להעמיק ביסודות הסוגיא הנלמדת ולרדת לשורשיה. רבי חיים נהג לנתח כל גורם בסוגיה התלמודית לחלקיו, הנקרא בשם 'חקירה' (דוגמה לדבר: החילוק בין 'איסור חפצא' ו'איסור גברא'). בדרך זו פתח וסלל את הדרך להוסיף ולהעמיק בשאלות ובתירושים של עומק התלמוד והרמב"ם. שיטתו, הנודעת כ'דרך בריסק', כבשה את לב התלמידים, והתרחבה והקיפה את כל ישיבות ליטא, מאז ועד ימינו. ספר חידושי על הרמב"ם – 'חידושי רבי חיים הלוי' מהווה ספר יסוד בעולם הישיבות.

בשנת ה'תרנ"ב (1892) עבר רבי חיים לבריסק ושם ישב על כסא הרבנות, ומכאן ואילך התפרסם כרבי חיים בריסקר. כשם שרבי חיים היה גאון בתורה כך היה גאון במידת החסד. הוא היה ידוע בהחמרות מרובות חוץ מענייני פיקוח נפש, שבהם היה מיקל מאוד, וכאשר טענו כנגדו שהוא מיקל בדיני הצומות בעבור חולים מסוכנים, השיב, "אדרבה! אני מחמיר בדיני פיקוח נפש!". עם פרוץ מלחמת עולם הראשונה עבר למינסק ולאחר מכן לוורשה. בנו, רבי יצחק זאב, הידוע כ'בריסקר רב', ותלמידו המובהק של אביו, מילא את מקום רבי חיים בבריסק ואחר כך עלה לירושלים, שם הוא נפטר בתשרי ה'תש"כ (1959).

רבי יוסף רוזין מדווינסק – הרוגצ'ביר

ה'תרי"ח (1858) רוגצ'וב, רוסיה-הלבנה – ה'תרצ"ו (1936) ווינה, אוסטריה

מגדולי הרבנים בדור שלפני השואה. שמו הלך לפניו כגאון אדיר, שאין דבר תורה שנעלם ממנו. בשנת ה'תרמ"ט (1889) התמנה לרבה של הקהילה החסידיית בדווינסק, לצדו של רבי מאיר שמחה הכהן, שהיה רבה של קהילת המתנגדים. כל ימיו היו שלשלת אחת בלתי פוסקת של לימוד התורה. ממש "לא פסק פומיה מגירסא" עד שהיו אומרים עליו שלפיכך לא גזז שערות ראשו והיה מגדל פרע, כדי שלא יצטרך לישב באותה שעה בגילוי ראש ולהפסיק מדברי תורה. התשובות שהשיב הרוגצ'ביר להלכה עלו לרבבה (בתשובה שבכת"י משנת תרפ"ו הוא כותב: "תשובותי הן מפוזרות לאלפים בכל קצוי ארץ"). הוא עצמו כותב: "יאמין לי שאני משיב בכל יום מכתבים רבים ואי אפשר לי להשיב באריכות מחמת הטורח וכן הוצאת בי-דואר" (שו"ת צפנת פענח, סימן ג).

ספריו הם 'צפנת פענח' על הרמב"ם, 'צפנת פענח' על התורה, ושו"ת 'צפנת פענח'. כמעט בכל דף כשמחדש איזה חידוש, מיד הוא מרבה לציין השוואות ודוגמאות לסברתו מתוך ים-התלמוד, מדרשי הלכה, ועוד, שלכאורה הם ענינים רחוקים זה מזה. אחר כך הוא מציין "עייני", כשעל הלומד לעיין במקורות הרבים שציין, כדי להבין ו"לפענח" את "צפונות" כוונתו של המחבר. ואף כאשר הצליח למצוא את המקור לעיון, לעתים קרובות קשה להבין את הקשר לנושא המדובר! בדור שלאחר פטירתו התעמלו תלמידי חכמים שונים כדי להבהיר את דבריו, תוך הוספת הערות וציטוטי מקורות, והבולט ביניהם הוא הרב מנחם מנדל כשר (חיבר 'מפענח צפונות', שבו הוא מנסה לבאר את שיטתו המיוחדת של הרוגצ'ובי. בספר זה הוא מראה כיצד מושגים כמו 'חומר' ו'צורה', 'כמות', 'איכות' ו'מהות', 'פועל', 'פעולה ונפעל', 'קודה' ו'הרכבה' – הופכים לדרך ללבן סוגיות שונות בבבלי וירושלמי). הרוגצ'ובי הכיר היטב את חשיבות ספריו, וכפי שמעיד בעצמו: "והנה אי"ה בזה החורף אתן בדפוס חיבורי הגדול הנקרא בשם 'צפנת פענח', שם ת"ל יתראו נפלאות מתורת ה' ויתבררו כל הספיקות" (שו"ת צפנת פענח, סוף סימן קנב).

משרתי משה: נושאי-כלי המשנה-תורה

כפי שהזכרנו בפתיחת הפרק, השפעתו של הרמב"ם לא פסקה, כי "קולו חזק וקיים לעולם". אחד הדברים המראים עד כמה נשמע הד קולו למרחוק, הוא השפע הגדול של מפרשים ונושאי-כלים, הקיימים סביב חיבוריו.

נושאי-כלי המשנה-תורה של רבינו משה בן מימון קורדובה, ספרד – ד'תתצ"ח/1138 פוסטאט (קהיר), מצרים – ד'תתקס"ה/1204			
השגת הראב"ד	רבינו אברהם ב"ר דוד	נרבונה, פרובנס ד'תת"פ/1120	פושקירה, פרובנס ד'תתקנ"ט/1198
מגיד-משנה	רבינו וידאל די טלושא	טלוסה, ספרד נפטר ה'ק"י"ז/1357	
מגדל-עז	רבינו שם טוב נ' גאון	שוריא, ספרד ה'מ"ז/1287	צפת ה'צ"ח/1335
הגהות-מיימוניות	רבינו מאיר הכהן	רוטנברג, אשכנז נהרג על קידוש ה'נ"ח/1357	
ספר המנוחה	רבינו מנוח	נרבונה, פרובנס נפטר בתחילת אלף השישי/לערך 1270	
הר"י קורקוס	רבינו יוסף קורקוס	ספרד לפני הגירוש – ה'רנ"ב/1492	ירושלים ה'שכ"ה/1565
רדב"ז	רבינו דוד נ' זמרא	ספרד ה'ר"ל/1470	צפת ה'של"ג/1572
כסף-משנה	מרן רבינו יוסף קארו	טולידו, ספרד ה'רמ"ח/1488	צפת ה'של"ה/1575
לחם-משנה	רבינו אברהם די בוטן	שאלוניקי, תורכיה ה'ש"ה/1545 – ה'שנ"א/1591	
משנה-למלך	רבינו יהודה רוזאניס	קושטנדניא, תורכיה ה'תי"ז/1657 – ה'תפ"ז/1727	

אכן, ספרו הגדול של רבינו עורך חכמים ולמדנים מאז הופעתו לכתוב עליו פירושים, קושיות ותירושים, ולדון בכל תג ותג שבו. המשימה הראשונה שעמדה בפני חכמים אלו היא חיפוש וציון מקורותיו, מאחר שהרמב"ם עצמו נמנע מלעשות זאת. בנוסף לכך, הרבו לדון בביאור דבריו, בירור שיטתו הלכה-למעשה, הסברים במקומות שנראה כי נטה מדברי הגמרא, ועוד. כך נוצרו פירושים ומספר רב של ספרים על הרמב"ם.

עיקר הפירושים היו של חכמי ספרד³⁸ (פרובנס³⁹) שאצלם היו פסקי הרמב"ם כ'אורים ותומים'⁴⁰, ופירושיהם נדפסו ונקבעו על ה'דף' של ספרי המשנה-תורה, ברוב רובן של המהדורות מאז ועד ימינו⁴¹. ברם, מפירושיהם של חכמי-אשכנז למשנה-תורה בדורות הבאים נדפסו רק בסוף ספרי הרמב"ם או בספרים בפני עצמם, אך לא סביב לו⁴². ואלו הם פירושי הרמב"ם שנדפסו על ה'דף' והפכו לחלק בלתי נפרד של לימוד המשנה-תורה מאז ומעולם⁴³.

הרמב"ם (סב"ז)	שופטים. הלכות מלכים פי"ב	הרמב"ם (סב"ז)
<p>לא יאמר. וכתיב פהאם יבא אל היכלו האדון אשר אתם מנקשים, נמסרה נימיני אמן וי"ר:</p> <p>סליקו הלכות שופטים בס"ד</p>	<p>המושח. לא כדו שישלמו על כל העולם. ולא כדו שירדו בעכו"ם. ולא כדו שינשאו אותם העמים. ולא כדו לאכול ולשתות ולשמנות. אלא כדו שיהיו פניין בתורה וחכמתה. ולא יהיה להם גונש ומכטל. כדו שיוכו לחיי העולם הבא. כמו שביארנו בהלכות תשובה: ה' ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה. ולא קנאה ותחרות. שהטובה תהיה מושפעת הרבה. וכל המעדרים מצויין כעפר. ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד. ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישגו דעת בוראם כפי כח האדם. שנאמר כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים:</p>	<p>באחרים הימים. ומ"מ לאו היה לקבוע אותם כהלכות מלכים וסם דברים מחזיקים האמונה ודיו עישי הגלות והוא אחד משלשה עשר עיקרים כמאמר הנביא אם יתמהמה חכה לו כי לא יבא</p>
<p>נשלמו הלכות מלכים והחבור כולו. ברוך שאמר והיה העולם בפרטו ובכללו:</p> <p>נגמר ספר ארבעה עשר והוא ספר שופטים. הלכותיו חמש. ופרקיו אחד ושמונים:</p> <p>הלכות סנהדרין ששה ועשרים פרקים. הלכות עדות שנים ועשרים פרקים. הלכות ממרים שבעה פרקים. הלכות אבל ארבעה עשר פרקים. הלכות מלכים שנים עשר פרקים:</p> <p>כל הלכות הספר בכללו שלשה ושמונים. והפרקים תחקף"ב:</p> <p>תם ונשלם שבה לאל בורא עולם</p>		

חתימת המשנה-תורה, בשבח בבורא עולם "בפרטו ובכללו"

38. כגון פירושי הרמב"ם, הכסף משנה, מהר"י קורקוס, וכיוצא בהם.
39. כגון רבינו מנוח שכתב ספר המנוחה, ורבי משה הכהן, שכתב הגהות הרמב"ם (מקצת השגותיו הובאו בכסף-משנה). שני פירושים אלו של חכמי פרובנס נדפסו מחדש במהדורות משנה-תורה של הוצאת פרנקל. וכן במידה מסוימת יש להוסיף את השגות הראב"ד, שאף הוא מפרש בכמה מקומות את דברי הרמב"ם. ראה על זה ב'ספר המבוא לנושאי כלי הרמב"ם' (כרך ד) – ערך הראב"ד.
40. כאמור לעיל בפרק 'בכל מדינה ומדינה' (פרק טז), שבמטבע לשון זו תיאר רבי אהרן ב"ר משולם מלוניל, חברו של רבי יהונתן הכהן, את תורתו של הרמב"ם, כשרצה להדגיש עד כמה היתה תורתו של הרמב"ם מקובלת בפרובנס בימיו. וכך הושפע מדבריו המהר"ם מרוטנבורג! וזה לשונו: "אמנם משבא לידי ספר רבינו משה בן מיימון זצ"ל נשאלתי מאת כבודך שאלה זו, אמרתי בלבי: **אשאל באורים ותומים, ודבר**
41. כיוצא מן הכלל חובר בימים קדומים פירוש אחד מחכם אשכנזי ונדפס בדפוס ראשון על ה'דף', הוא פירוש רבינו מאיר הכהן, תלמיד מהר"ם מרוטנבורג, הנקרא 'הגהות מיימוניות'. עיקר פירושו הוא הבאת השיטת והדעות של גדולי אשכנז לתוך היכלו של הרמב"ם הספרדי.
42. מעניין שההיפך היה לנושאי-כלי השו"ע. סביב לו נדפסו רק הפירושים והביאורים של חכמי-אשכנז ולא של חכמי-ספרד.
43. ויש לציין שלא כל התאריכים מדויקים, ויש דעות שונות, ובכלל קשה להגיע למסקנה ברורה. כמו כן, על חלק מהמפרשים לא הגיעו אלינו ידיעות, כך שקשה אפילו לשער תאריכי יום הולדתם. בדברי ימיהם ובעיון ספריהם של גדולי מפרשי הרמב"ם, נרחיב בעזרה" ב'ספר המבוא לספרי נושאי כלי הרמב"ם'.

אחרית דבר

כפי שראינו בפרקים הקודמים, לא בנקל צעד הרמב"ם בדרך למילוי שאיפותיו. לצד ההערצה הגדולה שזכה, היה עליו לספוג לא מעט חיצו ביקורת. אך במבט לאחור, אין ספק כי המשנה-תורה אינו רק מפעל אדיר אלא גם סיפור הצלחה גדולה. קרוב לשמונה-מאות שנים שיהודים בכל ארצות פזורותיהם רואים בספר סמכות עליונה, יצירה מופלאה ומקור ראשון במעלה גם לפסיקת הלכה, גם לעיון ופלפול וגם כמורה דרך בהשקפה ומוסר. אף יצירה אחרת לא זכתה למקום כה נכבד בכותל המזרח של ארון הספרים היהודי, ושום מחבר לא הגיע לאן שהגיע הרמב"ם ולאן שהגיעה יצירתו הכבירה.

שלימות!

ההגדרה שמגדירה במלה אחת את הייחודיות של ספר משנה-תורה ביחס לכל הספרות בימיו ומאז עד לימינו אלו, הינה ללא ספק 'שלימות'. מכל הבחינות האפשריות חתר רבינו משה בן מימון ליצור יצירה כה מושלמת ומקיפה, כה מסודרת וערוכה, כה בהירה וברורה, כה מדויקת ונכונה, עד שבמובן מסוים היה ספר זה אמור לסיים את הכתיבה של ספרי ההלכה ביהדות מאז, הספר החותם והכולל עד שלא יצטרכו לשום ספר אחר!⁴⁴

אכן, הרמב"ם בנה את בניינו הנפלא ויצר את יצירתו שהיא למעלה מכוח אנוש. מדובר במשימה כל כך ענקית עד שקשה להעלות על הדעת הכיצד עלה על דעתו של אדם, אפילו ענק שבענקים כמו הרמב"ם (שהיה יחיד ובודד ללא עוזרים וללא עורכים, וללא ספרים שקדמו לו בתחום) שיחשוב שאכן יצליח לגמור את הספר בימי חייו. ואי לכן, כאשר במשך עשר שנים⁴⁵ הצליח למלאות את משימתו בשלימות מפליאה, הרי אנו עומדים מוכי סנוורים המסתכלים בשמש הגדולה בהשתאות ובהתפעלות לאין קץ על יצירה כה מפליאה. יצירה שלימה ומושלמת, שכל אימת שאדם לומד במשנה-תורה הוא מתפעל, הן מן ההקפדה והדיוק בכל פרט הכי קטן, והן מן ההיקף העצום החובק את כל התורה ממש.

ברוך שאמר והיה העולם בפרטו ובכללו

מיזוג מופלא זה משתקף במשפט המסיים את הספר משנה-תורה⁴⁶, שמבטא דברי הודאה לבורא העולם: "ברוך שאמר והיה העולם בפרטו ובכללו" – כלומר, דימוי בין בריאת העולם לחתימת משנה-תורה! כיצד? בריאת העולם כללה שני דברים: מחד, הקב"ה השגיח וברא בדיוק רב כל פרט קטן שבקטנים שבבריאה, ומאידך, ברא את כל היקף היקום במרחביו האינסופיים! כך ספר זה יש שם מדעת קונו: דקדוק בפרט שבפרט ועם זאת הוא ארוך מארץ מדה – הקפת כל התורה כולה⁴⁷.

44. קונטרס כתב-יד בשם רבי דוד הנגיד, נכדו של הרמב"ם, הובא בשם-הגדולים – מערכת גדולים (מ').

46. סוף הלכות מלכים ומלחמות. כך הוא בדפוסים, וצ"ע אם זה דברי רבינו עצמו.

47. רעיון זה השמיע הרב אהרן סולובייצ'ק משיקו בשנת תשמ"ה בסיום הרמב"ם בניו יארק.

44. הכוונה למה שכתב רבינו בהקדמתו: "לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל-פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם".

45. וכך כותב רבי יחיאל היילפרן כי "בלילה שהשלימו, בא לו בחלום רבינו מימון אביו ואדם אחר עמו, ואמר לו אביו: הנה לך זה משה רבינו! ונבהל. ואמר לו: באתי לראות מה שעשית, וכשראה אמר: יישר כחך!" (סדר הדורות, מתוך

"אחרון הגאונים בזמן ראשם בחשיבות"

"אחרון אחרון חביב". נחתום את הספר כולו, בדברים המופלאים והמעוררים, בהם בחר רבי ידעיה הבדרשי לחתום את ספרו הגדול 'בחינות עולם'.

סוף דבר, תשמאיל ליבי או תיימין - תאמין במה שהאמין, אחרון הגאונים בזמן ראשם בחשיבות, הרב המורה הגדול, רבינו משה בן הרב הגדול רבינו מימון זצ"ל, אשר אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל אחר חתימת התלמוד.

בחינות עולם

בחינות עולם

ספרו הגדול של רבי ידעיה הפניני, המכונה רבי ידעיה בדרשי (נפטר בבדרש שבפרובנס בערך בשנת ה'ק-1340). הספר כתוב בסגנון של כתבי הקודש והוא מחולק לפרקים ולפסוקים. את מטרתו וייעודו מגדיר המחבר - "להראות הדרך הטובה לאדם בימי חלדו, דרך נתיבה אל-מות". הספר מדגיש את ההבל שבחיי העולם-הזה לעומת האושר הנצחי בחיי העולם-הבא. הספר, היחיד במינו, נדפס לראשונה במנטובה בערך בשנת ה'רל"ז (1476), ומאז נדפס פעמים רבות עם פירושים שונים על תוכנו, ועל המליצות הנפלאות שבו.

הוגה מסכרי אני פאעז ברכי מימון זצ"ל